

મૂલઅર્થનું અર્પણ

ચંદ્રારા પૂજ્ય શુક
સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકર,
કે. સી એસ આર્ટ,
એમ. એ, પીએચ. ડી, એલએલ ડી,
ઓન. મેબર, રા એ સો.

મને

હેમણે આપેલા શિક્ષણથી પ્રેરિત અભ્યાસના ફળ રૂપે

આ નમ્ર કૃતિ
હેમની અનુસાધી
સમર્પું છું

વિપયામુદ્ધમ ! (અંક ૫૪ દર્શાવે છે)

વ્યાખ્યાન ૫. ખંડ ૨.

ગુજરાતી ભાષા - ઇતિહાસ અને ઉત્ક્રાન્તિ - ૧-૧૧૬

ઈ. સ.ના અગ્ચારમ સૈનામાં ગુજરાતમાં પ્રવર્તતી ભાષાની ગિણિ-૧, ૪. સ.ના અગ્ચારમ સૈનાના પૂર્વીર્ધમાં અપજ્ઞક ભાષા ભાષાની ગ્રંથ ધર્મ હતી-૨. હેમચંદ્રે અપજ્ઞકની મુદ્રાના તત્તો સમીક્ષા કરી હતી તેનાં આન્તર પ્રમાણે ૨-૪. ત્રિદલે કરેલી ગુજરાતી બટ ભાષા ને મુગ્ધાવશોધની ભાષાથી ખેલાતો અન્તિમ અપજ્ઞક-૪. અપજ્ઞકના લેખ પછીની ભાષાના નમૂના (વિ. સં. ૧૧૬૧ થી ૧૪૧૨) ૫-૧૨. ઇ. સ. અગ્ચારમી સદી ૫. ઈ. સ. તેરમી સદી ૧-૭. ઈ. સ. ચૌદમી સદી-૭. પ્રચારપુષ્પ તત્ત્વો દાખરના અપરાધપ કૃતિનું આ સમીક્ષામાં વર્ગન; વર્ગનનાં કાળે-૧૩. સંયોગસોપ કદારે શરુ થયે ! દર્શકે જ્ઞે દિવસિયા વચ્ચે મળે-૧૪. મુગ્ધાવશોધ ઔદિગ્ધાતો માર્ગદર્શક પ્રકાશ-૧૫. વિ. સં. ૧૪૫૦ પછીની કૃતિયો ૧૧-૨૦. ગદ્યકૃતિયો (વિ. સં. ૧૮૫૦ થી ૧૪૬૭) ૨૧-૨૬.

ભિન્ન ભિન્ન નમૂનાઓની પરીક્ષા મારેલી દેસાઈઓ

૪૬. (ક) વિકાસક્રમનાં લાક્ષણિક તત્ત્વો ૪૧. અપજ્ઞકોત્તર વિકાસક્રમ (૧) પૂર્વોત્તર કાલાવધિ ૪૭-૬૧ સંયોગસોપ ૪૮. હેમચંદ્ર અનુવાર ૪૮. અગ્ચારમી અગ્ચારમીયો ૪૯. છે પ્રત્યક્ષ ૪૯. અન્વ ભાષાઓની રૂઢિ ભેડે સામ્યાસ્ય ૫૦. કહેતે મંત્રી મંત્રિક પુનરુદ્ધના ૫૧. ક્વન્ત ને ને લગાડવાની રૂઢિ, વિ. સં. ગ્રોળમી સમીપી આપુ ૫૪. કહેતે રૂપપ્રકારનો આરંભ વિ. સં. ૧૫૦૦ થી ૫૧. અગ્ચારમી સદી-૭૨ ૧૧.

ઉત્તર કાલાવધિ ૧૧ બટ-મટ્ટુ' ઈ-સો રૂપે ભેદાલુ ૧૧. અગ્ચારમી સદી ૧૧-૧૨ ૧ નો ઘૂ (૩, ૬ કે ૭ ના સંપર્કથી) ૧૦. અગ્ચારમી સદી ૧૨-૧૪ ઈ-સો પ્રમાણે રૂપમાં ફરકે ભેદે આર ૧૪-૧૫.

(ઘ) વ્યાકરણરૂપોમાં મનોવ્યાપારગ્રન્થ પરિવર્ત ૧૫-૧૬

(ગ) ગૂઢા ગૂઢા સમયોનાં લક્ષણોત્તર રૂપો : વિશ્લેષક (analytical) અવિશ્લેષ (Synthetic) રૂપો ૧૬-૦૨ પ્રત્યક્ષ નિર્માણમાં અર્થકે ધાતુઓનું મદદરસપુ' કા. ૮૦-૮૧.

(ઘ) અમુક સમયના લાક્ષણિક શબ્દવિશેષો ૮૨-; ૮૨-૮૫ જુ અને કે. ૮૫. ૫૫ની પ્રત્યક્ષ ૮૬-૮૮ કે ૮૮. સૌન્દર્ય-જુ ૮૮ ૮૦ કુ તુ-પંચમી પ્રત્યક્ષ, કે કારક નિરપેક્ષ, ૮૦-૮૧. કહે-પંચમી કે કા-ક નિરપેક્ષ વિશ્લેષ ૮૦-૮૨ વર્તિ-કહે, ૫૨ ૫૨ પંચમી પ્રત્યક્ષ ૮૩-૮૬. કા-પંચમી પ્રત્યક્ષ ૮૬-૮૭ મળે-માટે; ૮૭-૧૦૦, જમલો હેન્ડલ) સમીપગ્ય, યુગ, (ઘ) પ્રત્ય ૧૦૦-૧૦૨ હેન્ડલ ૧૦૦-૧૦૩ મુક્ત મુગ્ધ ૧૦૩-૧૦૪ રેતિ અનુર્થિયાયક ૧૦૫-૧૦૬; રહર અનુર્થિ કે ૫૫ની પ્રત્યક્ષ ૧૦૧-૧૦૮, રહર સાયોગ્ય નહ પ્રચલિત હોતો. પ્રિયર્ષનના મળતું વિવેચન ૧૦૮-૧૧૦ રહરતું મળતું પ્રત્યક્ષ, તેની વ્યવસ્થિયો ૧૧૦-૧૧૨. કે-કે ૧૧૨-૧૧૩ મુખ્ય દેસાઈઓનો ઉપયોગ ગુજરાતી ભાષાની મુગ્ધાવશોધ ૧૧૨-૧૧૪.

વ્યાખ્યાન ૫ માંનાં પરિશિષ્ટો

(૧) લક્ષ્મીધરનો સમય ૧૧૫ (૨) સંસ્કૃતાનુસારી કર્મણિપ્રયોગ રચનાના વિશેષ દાખલા ૧૧૬. (૩) મળોના વિશેષ દાખલા ૧૧૭ (૪) નોંધ (ક) આગ્રી યતું કર્મણિપ્રય, વિશેષ વ્યુત્પત્તિ-પરીક્ષા ૧૧૮. નોંધ (લ) રૂઝ અને રૂઝ વચ્ચે સંબંધ ૧૧૮.

વ્યાખ્યાન ૫ ખંડ ૨

✓ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને હેની ઉત્ક્રાન્તિ (ચાલુ) ૧૧૯-૧૫૮

ગુજરાતી વિકાસિતપ્રત્યયો, એની વ્યુત્પત્તિ ૧૧૯-૧૪૨

ગુજરાતીમાં નામનું પ્રાતિપદિક ૧૧૯-૨૦. સંબોધક વિકાસિત ૧૨૧-૧૨૩ પ્રથમા સિવાયની કારકવિકાસિતયોના પ્રત્યયો; વર્ગીકરણ ૧૨૩-૧૪૨ વર્ગ, (૧) જુ વર્ગ ૧૨૪-૧૩૨ જુ (૫ઠ્ઠી પ્રત્યય)ની વ્યુત્પત્તિ ૧૨૬ આદિ ડો. ટેસિટારીના મતનું કંથન, પરિશિષ્ટ, નિરસન ૧૨૧-૧૩૨ વર્ગ (૨) એ વર્ગ ૧૩૨-૧૪૫ એ કરણ-કર્તૃ-વાચક તૃતીયા ૧૩૨-૧૩૪/૫ સંભો પ્રત્યય ૧૩૪-૧૩૫ પંચમી પ્રત્યયો ધી-ધકી-૧૩૫-૧૪૦ સ્થમી પ્રત્યય માં, ૧૪૧-૧૪૨ નોંધ, ચતુર્થીપ્રત્યય નેતું પૃથક્કરણ ૧૪૨.

ગુજરાતી વાક્યરચનાની વિશિષ્ટતાઓ ૧૪૨-૧૫૧ વિશિષ્ટ રૂઢિપ્રયોગો તારતમ્યવાચક રૂપો ૧૪૩ હમે-આપને ૧૪૩-૧૪૫ સ્વભાર ૧૪૫-૧૪૬ સ્વભાર અને તાલ ૧૪૬-૧૪૮ નવી-નહિ ૧૪૬ ના-નહિ ૧૫૦ હવે-હમણા ૧૫૦-૧૫૧ નકારાર્થક પૂર્વગો જ અને અજ ૧૫૧ મુખ્ય ક્રિયાપદમાં અર્થવિશેષ ઉમેરતાં સહાયક ક્રિયાપદો ૧૫૨-૧૫૩ મુખ્યારી શબ્દો-વાસળકૂસળાદિ ગળ ૧૫૩-૧૫૫.

જોડણી સુધારા ૧૫૫ જોડણી પદ્ધતિ, હેનો ઇતિહાસ ૧૫૬ બહારથી આવેલો, નવો, વિરોધનો સુર ૧૫૭. છૂટાછવાયા નિર્ણયપ્રણાલિ ૧૫૭-૧૫૮ કેળવણી ખાતાનો પ્રયત્ન ૧૫૮.

વ્યાખ્યાન ૬

ગુજરાતી સાહિત્યનું ઐતિહાસિક રેખાંકન ૧૫૯

ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ કયારે ? ૧૫૯-૧૭૫.

ખાલ્ય પ્રમાણ ૧૫૯-૧૬૦ ગ્રિમસંનના અને જી. હ. ધ્રુવના મતોથી વૈમત્યદર્શન ૧૬૧-૧૬૩ પ્રાન્તનામ ગુજરાત કયારે પડ્યું ? ૧૬૩-૧૭૧ ગુજરાત ગુજની પ્વનિતત્રીય રચનામાં સાંપડતી પ્રયત્ન દલીલ ૧૬૫ ગુજરાત નામનો નિર્દેશ કરતા લેખો ૧૬૫-૧૬૭ 'ગા' પ્રત્યયની સ્વરૂપ પરીક્ષા ૧૬૭-૧૬૯ 'ગુજરાત' શબ્દમાંના 'ગાત'નો અર્થ ૧૬૯-૧૭૧.

જુદા જુદા કવિયોની રચનાના નમૂના ૧૭૫-૨૨૮ નરસિંહ મહેતા ૧૭૫-૧૭૬; મીરાબાઈ ૧૭૬-૧૮૨; પદ્મનાભ ૧૮૨-૧૮૪; ભાસણ ૧૮૪-૧૮૮; વિમલપ્રબંધ ૧૮૮-૧૮૯; માધવાન-સદોગ્ધકપ્રબંધ ૧૮૯-૧૯૦; નકર ૧૯૧-૧૯૨; વિશ્વનાથ જ્ઞાની ૧૯૪-૧૯૫; વિષ્ણુદાસ ૧૯૫-૧૯૬

અંબો ૧૬૭-૨૦૨; તુલસી ૨૦૨-૨૦૪; પ્રેમાનન્દ ૨૦૫-૨૧૦; વલ્લભ ૨૧૦-૨૧૨; રત્નેશ્વર ૨૧૨-૨૧૫; પ્રીતમ ૨૧૫; રેવાશંકર ૨૧૬-૨૧૭; સામગ્રી ૨૧૮-૨૨૦, ધીરો ૨૨૦-૨૨૨; દયારામ ૨૨૨-૨૨૮ સિંહાવલોકન ૨૨૮-૨૩૦.

અર્વાચીન સાહિત્ય ૨૩૦-૨૩૪.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યરચના ૨૩૫-ગુજરાતી પદ્યરચના ૨૩૫ ગુજરાતી છન્દોનું વેર્ગીકરણ ૨૩૫ ગરબી ૨૩૫-૨૩૭, પદ્યરચનામાં સ્વરૂપસાધક તત્ત્વો ૨૩૮ વૈદિક છન્દ ૨૩૮-૨૩૯ સંસ્કૃત વૃત્તો ૨૩૯-૨૪૦ અક્ષરમેળ છન્દો-૨૪૧; માત્રામેળ ૨૪૧; દેશી પદ્ય વર્ગોરેનાં ધટક તત્ત્વો ૨૪૨-૪૩; વૃત્તોમાં આધુનિક નવીનતાઓ ૨૪૩-૨૫૦ માત્રાદર્શક (પ્રયુક્તસૂચક) 'અક્ષોત્ત' નવીન તત્ત્વ ૨૫૦-૨૫૨.

પરિશિષ્ટ ૨૫૬.

વ્યાખ્યાન ૭

ગુજરાતી ભાષાનું અને સાહિત્યનું ભાવિ વલણ ૨૬૦-૨૮૩

પૂર્વગામી ૭ વ્યાખ્યાનોનું ત્વરિત સિંહાવલોકન ૨૬૦-૨૬૮ અર્વાચીન સાહિત્યનું ત્વરિત દર્શન ૨૬૮થી પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંપર્કનાં પરિણામો; પૂર્વતર અને ઉત્તર શૈલીઓમાં જૂદી જૂદી અક્ષર. ૨૬૯-૨૬૯ આપણી ભાષાનું અને આપણું સાહિત્યનું ભવિષ્યદર્શન ૨૬૯-૨૭૦ બંગાળી સાહિત્યની અક્ષર ૨૬૯-૨૭૦. આપણા સાહિત્ય ઉપર અક્ષર કરતાં નવીન બળો અને ભાવનાઓ-સમાજ-સેવા અને રાજકીય મહેત્વ ૨૭૦ ભાષા; ગુજરાતનાં પ્રદેશ વિભાગો; એ પ્રદેશની ભાષાની વિશિષ્ટતાઓ ૨૭-૨૭૬ મરતી વિશિષ્ટતાઓ ૨૭૬ કાઠિયાવાડી વિશિષ્ટતાઓ ૨૭૬-૨૭૬ પૂરતર અને પાટણ જેવા ન્દાના ઉપવિભાગોનો હેતુપૂર્વક અસમાવેશ-૨૭૬ પારસી ગુજરાતી ૨૭૬-૨૮૦; શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા સંપત્તિ અપવાદભૂત પારસી લેખકો-૨૭૮ સંસ્કૃતમય ગુજરાતી; હેની ચોખ્ખતા અને હેનું ભવિષ્ય-૨૮૦-૨૮૨, શબ્દ શરીરમાં ભાવિચકારોનો સંભવ ૨૮૩ પ્રગતિશીલ ઉત્ક્રાન્તિના નિપમનું ઉત્ક્રાન્તિન થતું નથી-૨૮૨.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય

પુસ્તક ૧ અને ૨ ની

મસ્તાવના

મદારાં આ વ્યાખ્યાનોના રહેલા ભાગમાં ગુજરાતી સાહિત્યથી પ્રથમ ગુજરાતી ભાષાની
મીમાંસા છે; અને એ ભાષામીમાંસા પણ ભાષાના પ્રત્યક્ષ (બન્દિયગમ્ય)
ભાષાશાસ્ત્રનો સંબધ શરીરની છે, હેનો પાષ્ઠળ રહેલા મનોભ્યાપારની નહિ. કારણ કે ભાષાનું
માપના શબ્દદેહ સાથે છે. શરીરબધારણુ એ ભાષાશાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય છે. માનસપ્રક્રિયાનો વિચાર
હેમાં વિરલ પ્રસંગોએ જ દાખલ થાય છે; જેમ કે, મૌર્યમાંથી મોરી
અને મોર્ય એ બે શબ્દો આવ્યા છે પણ એ દરેકનો પોતાનો અલગ અર્થ છે-મોરી એટલે મૌરવણું.
વાળી, અને મોર્ય એટલે એક દેવતા; (હયુ-હસ્ત : જેના પૂર્વક્રમે છે હેવા) હાય શબ્દનો અર્થ છે
'કર' અથવા 'પાણી' ન્હારે (હસ્તક્ર : માંથી હયુદ્ધ દ્વારા આવેલા) હાયો શબ્દનો અર્થ જૂદો થાય
છે; હાવા દાખલાઓમાં શબ્દનો શરીરવિકાસ, એ દેહરચનાથી પર હેવા, અર્થ જેડે ગૂંથાઈ જાય છે.
સ્થિતિ આ છે. ન્હારે ભાષાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતીભાષા એ આપણો વિષય છે. એક સમય હેવો
હતો કે ભાષાશાસ્ત્રીય મીમાંસા જેટલી ગુજરાતીભાષાની યોગ્યતા છે કે નહિ એ આખતમાં લોકો
શંકા સેવતા હતા, અને કદાચ હજુ પણ કેટલાક લોકો હેવી શંકા કરતા હશે. એ શંકાને આ
વ્યાખ્યાનો પૂરેપૂરી દૂર કરશે હેવી મ્હને આશા છે.

આરંભમાં આપણે ભાષાશાસ્ત્રના સ્વરૂપનો અને હેના વિશિષ્ટ કાર્ણનો વિચાર કરિયે. ભાષા-
શાસ્ત્ર એ ભાષાની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા છે અને ભાષાનો ઉદ્ભવ તથા
માપનાશાસ્ત્રનો અર્થ વિકાસક્રમ એ હેનો વિષય છે. આમ હોઈને, ભાષા એટલે શું એ પ્રથમ
અને કર્તવ્યપ્રદેશ જાણવું જોઈએ. (ભાષા એટલે માનવના મનોગત વિચારનું માનવવાણી
દ્વારા વ્યક્તરવરૂપે પ્રકટીકરણ.) આ વ્યાખ્યા એક પક્ષે પ્રાણિયોમાં જોવામાં
આવતી અત્યન્ત અસ્ફુટ આવિષ્કરણની રીતોનું, તથા અન્ય પક્ષે વિચાર દર્શાવવાના ધરાદા વગર
માનવ જે અવ્યક્ત ખવનિષો કરે હેનું, વ્યાવર્તન કરે છે. એક પ્રવાસીએ વાંદરાઓની ભાષા-વાનર
ભાષા-સોધી કાઢી છે, હેમાં અન્વેષણો કર્યા છે અને હેનું રૂપ નક્કી કર્યું છે એમ મનાય છે. એ
કહેવાતી વાનરભાષા, બે કારણોને લીધે, ભાષાના ખરા અર્થમાં ભાષા ન હોઈ સકે : હેમાં ઉચ્ચાર-ની
સ્ફુટતા નહોતી અને નિશ્ચિત, સ્પષ્ટ, અર્થવ્યક્તિ નહોતી. જે અવાજોને માટે અર્થવિતાનો દાદો
કરવામાં આવ્યો હતો એ અપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ અવાજો હતા અને પ્રાથમિક પશુસહજ લાગણીથી

વિશેષ કાંઈ અર્થ હેમાં નહોતો; અને જેને સ્વીટ હેતુમત્ (તર્કયુક્ત) વ્યક્તયન 'હેતુ' યથાર્થનામ આપ્યું છે એ મુદ્દાસરની વિશદ વિચારક્રિયા પર્વન્ત એ અવાને પહોંચ્યા નહોતા; બહુ બહુ તો એ અત્યન્ત અવિકસિત સમજાવના મુચક હતા.

“Language of Natural Scenery” (પ્રકૃતિ સોબાની વાણી) જેવા કથનમાં થતા ભાષાના શિથિલ શ્વકર્મ અર્થનું, અથવા માનવની લાગણીઓના વિવિધ ક્રોભા તથા હેતી ડાયાઓના અશબ્દ પ્રકટીકરણનું પણ, આપણે આપેલી વ્યાખ્યાથી વ્યવર્તન થશે. લેકિને “શુભાશ્વપુષ્પની અર્થભરી વાણી” હેવી ઉક્તિયોની ટેવ છે, પણ હેનો અર્થ એટલો જ થાય કે શુભાશ્વના ફૂલનો રોચક પ્રભાવ કલ્પના ઉપર, સ્મૃતિ ઉપર અને હેવા અન્ય મનોધર્મ ઉપર પડે છે જેથી અમુક પ્રકારની વિચારપરંપરા સાહચર્યોગે ભટકતું થાય છે અને મૌલિક વિચાર સૂત્ર છે. “The meanest flower that blows can give thoughts that do often lie too deep for tears.” હેતુ કહેવામાં કવિ ચોતાના કવિ તરીકેના અધિકારનો મર્યાદામાં રહી હોતો, પણ હેતુમત્ તર્કશ્વ વિચારપ્રકાશનની હદમાં હેનો પદપ્રવેશ નહોતો થયો અને જગદારે કવિ “books in running brooks and sermons in stones” એટલે ગ્રન્થ બહેતાં ઝરણામાં ને પથ્થરોમાં પ્રવચનો-વાંચી સંકે છે ત્હારે હેનો હેવા દાવો નથી કે એ ઝરણાં અને પથ્થરો જેને શાસ્ત્રીય અર્થમાં ભાષા કહિયે હેવી ભાષા ખોલે છે; હેને આ પ્રકૃતિતત્ત્વોનું વિચાર પ્રેરવાનું સામર્થ્ય જણાવતું છે જે હેણે શ્વકર્મના અર્થગર્ભ સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં વ્યક્ત કર્યું છે. ભાષાશાસ્ત્ર-દાવા અલંકારપુષ્પિત વાણીપ્રયોગોને અવગણે છે અને હૃદયશૂન્ય શુષ્ક પરીક્ષકોના ધર્મ સ્વીકારે છે.

ભાષાની મહે આપેલી વ્યાખ્યામાં ભાષાની વિષયમર્યાદામાં માત્ર વિચારને જ સ્થાન આપ્યું છે, અને ઉદ્દેશપૂર્વક લાગણીનો હેમાં સમાવેશ નથી કર્યો. કારણકે લાગણી એ ભાષાનો, શાસ્ત્રસંમત અર્થમાં ભાષાનો, વિષય ન થઈ શકે. અને જે અમુક શ્વરૂપે લાગણીઓને ભાષા દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય તો એ લાગણીઓ વસ્તુતઃ વિચારની કક્ષામાં આવે. કાબજા તરીકે હૃદયે ભાષાની મદદ લીધા વિના રનેહ દ્રવ્ય અને હેત્રી જૂઠી જૂઠી લાગણીઓ પ્રકટ કરી શકે, પણ જે કાણે હૃદયે એ લાગણીનાં અન્તર્ગત વિચારતત્ત્વો વ્યક્ત કરવા જાયો તે જ કાણે એ લાગણીઓ વિચારના પ્રદેશમાં આવી રહે છે અને ‘રનેહ’, ‘દ્રવ્ય’ અને હેવી ઉક્તિયોદ્વારા વ્યક્ત થાય છે, ભાષા લાગણીને લાગણીરૂપે વ્યક્ત ન કરી શકે, પણ એ લાગણી વિશેના વિચારોને વ્યક્ત કરે.

સાધારણ નિયમે, વિચારોને પ્રકટ કરવાની ક્રિયા એ વિચારોનું ગ્રહણ કરનાર, વક્તા શિવાયના, કાર્મ પુરુષ કે પુરુષોની અપેક્ષા મુજબ છે. આ નિયમ સ્વીકારિયે તો સ્વગતોક્તિને ભાષાની કક્ષાની બહાર મૂકવી પડે. કારણકે ભાષા માનવવિચારના વહનનું અને સંકેતભૂ-આધારનું વાહન છે, અને એ વાહન અને સંકેતભૂ સાંજગતનાર રહામાં

૧ “The History of Language” પૃ ૨. સ્વીટ તો આગળ વધીને એમ કહે છે કે માનવપ્રયુક્ત ઉદ્દેશપૂર્વક, વિચારના કે વાક્યના વ્યંજક હોય તોપણ, હેતુમત્ વ્યક્તકથન ન ગણાય. મહુને લાગે છે કે અહિં હેણે શબ્દોની વ્યંજનાશક્તિની ઉપેક્ષા કરી છે.

પક્ષની આવશ્યક હાજરી સૂચવે છે, વકતુશ્રોતુસંબંધ સૂચવે છે. છતાં, સ્વગતોક્તિ ભાષાએ વ્યક્ત થઈ સકે છે, હેતો અર્થ નિશ્ચિતાર્થે સમગ્રવે શક્ય છે, અને તત્તતઃ એ ઉચ્ચારિત વિચારક્રિયા છે, એટલે કે વિચાર પ્રકટ કરે હોવા શબ્દોમાં વિચારની સગવડ છે; એ જોતાં, વક્તા પોતે જ કલ્પિત બહિષ્કર રૂપે શ્રોતા છે, પોતે પોતાને કહે છે, પોતે જ એકતઃ વક્તા અને અન્યતઃ શ્રોતા છે, હેવી શુદ્ધિનિર્વાહ કલ્પનાનો આશ્રય લઇને, આપણે સ્વગતોક્તિનો ભાષારાજ્યના અર્થવર્તુલમાં સમાવેશ કરવો એ યોગ્ય ગણી સકીએ. ખાસી તો, માનવની સમાજસહવાસવૃત્તિ, એ તો ભાષાની ઉત્પત્તિને શક્ય કરનાર મુખ્ય નિમિત્તકારણ છે. માનવ પ્રજાસંપન્ન અને સંવેદનશીલ પ્રાણી છે અને હેના શુદ્ધિવ્યાપારો કે હેના લાગણીના ફેરફારો રૂઢિલા રહી સકે નહિ, નિર્ગમનનું દ્વાર માગે જ માગે. શ્વાનુભવનું આવિષ્કરણ એ તો અનિવાર્ય માનવધર્મ છે. જેમ લાગણી અંગચેષ્ટા, અભિનય, મુખવિકારો, મૃદુ સ્નેહોપચાર ઇત્યાદિ દ્વારા આયોગ્યાય પ્રકટ થાય છે, તે જ પ્રમાણે માનવનો વિચાર, અભિવ્યક્તિનાં સાધનોમાં ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતો, અંગવિક્ષેપ સંજ્ઞાઓ અને સંકેતોથી શરૂઆત કરીને અન્તે આપણે જેને ખરા અર્થમાં ભાષા કહીએ છીએ એ નિર્ગમનનું અને વહનનું સમર્થતમ સાધન મેળવવામાં સફળ થયો, ભલે માનવનું આજ સંધી લગ્ય અનેકું એ અપર્યાપ્ત સાધન હોય, આપણે હમણાં જોયું તે પ્રમાણે આ વિચારવ્યક્તિ માટે સામાજિક સહચાર આવશ્યક છે, તેથી સ્વગતોક્તિને તો સ્વ-આવિષ્કરણનો એક અપવાદરૂપ પ્રકાર ગણવો જોઇએ.

અહિં ભાષાની ઉત્પત્તિના એ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ ઉપપતિવાદોનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે:- સ્વયંભૂભાષાવાદ અને સંકેતવાદ, માનવસંકલ્પની સ્વયંભૂ પ્રવૃત્તિદ્વારા આપણી ઉદ્વૃત્તિ સ્વયંભૂભાષાવાદ અને સંકેતવાદ એ બંનેના વિચારોની અભિવ્યક્તિ માટે ભાષાગત તે તે શબ્દો શી રીતે ઉદ્ભવ્યા હોય કે યોગ્યતા હોય એ જેમ, એક પક્ષે, અકલ્પનીય છે તેમ, અન્યપક્ષે, માનવસમાજે એકત્ર મળીને, ગંભીર ચર્ચામંડળીમાં જોશીને, પોતે જોયેલા અને અનુભવેલા વ્યક્તિગત પદાર્થો માટે અને વિચારો માટે વ્યક્તિવિશિષ્ટ નામો મુકરર કર્યાં હોય હેવી કલ્પના પણ દુર્ધર્ષ છે. ‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’માં જાણે પરિચયાર્થે પ્રદર્શનક્રમ ગોઠવ્યો હોય તેમ એક એક પ્રાણી પસાર થતું ગયું અને આદમ હેનું નામ પાડતો ગયો હેનું વર્ણન છે એ આપાતતઃ હાસ્યપાત્ર વિધિ જણાય. પણ આપણે હેમાં સ્વયંભૂ ભાષાવાદનું તત્ત્વ જોઈ સકીએ છીએ. ભાષાની હાવી સ્વયંભૂ ઉત્પત્તિ માનવામાં યદ્યપ્તિ નામકરણ કરવાનો દોષ આવે તે તો સંકેતવાદમાં પણ એટલો જ આવે. અને બધી બાબતો લક્ષમાં લેતાં છતાં પણ, હેમાં દોષ શા માટે માનવો જોખમી? આદ્યતમ કાષ્ઠક એક ક્ષણે નામકરણવિધિ ઓછે વધતે અંશે યાદચ્છિક વિધિ જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પૂરાં દશ વર્ષનું પણ નહિં હોય એવા એક બાળકે હેના પિતાને પ્રશ્ન કર્યો હતો : “આ ભાષા એ બધી નરી ગઈ જ ને?” પિતાએ પૂછ્યું “શા માટે ગઈ?” ત્હારે બાળકે કહ્યું કે “આ ગાય છે, હેને પહેલ-વહેલી કાઢીએ ગાય કરી ત્હારે ગાય જ મારી કની?” કદાચ સ્વયંભૂવાદ અને સંકેતવાદના સમન્વયમાં સાચો ખુલાસો મળે. પ્રારંભમાં સાહચર્યધોરે, કલ્પનાનો તથા સિસહાનો હેને સહકાર મળતાં, અને સાથે સાથે વ્યક્તિયોએ કરેલા થોડા યદ્યપ્તિશીલ શબ્દોના પ્રયોગથી, અમુક શબ્દો ઉત્પન્ન થયા હોય, અને સદનજીવિયો અન્ય મનુષ્યો હેનો અર્થ સમજવા હોય અને રવીકારવા લાગ્યા હોય જેથી એ શબ્દો પ્રચારમાં રિધર થયા હોય, જે એક પ્રકારનો સંકેત જ થયો, એ સંભાવ્ય છે.

Dr. H. Mutschmann એ ભાષાની ઉત્પત્તિ આ પ્રકારે થયેલી માનેછે: “ભાષાનો ઉદ્ભવ માનવના અન્તઃકરણમાંથી. મંદ અને સંકુલ પણ ધૃષ્ટિ સંપ્રદત વિધિથી થયેલી માનવા ધટે. ભાષાનિર્માણુ ‘આથ કારણ મનોગતની સંક્રાન્તિની ઇચ્છા છે, અને જે વૃત્તિમાંથી પશુઓનું નિર્મવણનાદો અને ભવસૂચક સંજ્ઞાધ્વનિયો, તથા પક્ષીઓના કંલસવેરો ઉદભવે છે એ વૃત્તિથી આ માનવની ઇચ્છા સિન્ન નથી. જેમ એક માનવસમાજમાં અમુક સહજ અંગવિક્ષેપો અને મુખમુદ્રાઓ સર્વસાધારણ હોય છે, જેનો બધા ઉપયોગ કરે છે અને જેને બધા સમજે છે, તેમ સંવેદનોની અને વિચારોની સંક્રાન્તિ માટે અમુક સહજ ઉચ્ચારો અને ઉચ્ચારસંયોજનો હોય છે. આ તરફ માનવને અને અનેક પશુઓને સમાન છે. પણ જ્યારે આ પ્રજાભૂત અને મદ્યમેલ્ય ધ્વનિયો સંકેતરૂપ બન્યા, અને એનાથી ચારેબાજુમાં સ્વયંચાલેલા વિચારોથી અને સંવેદનોથી બિન્ન જતાં સંબદ્ધ અન્ય પદોથી નવા ક્રિયાઓને દર્શાવવા માટે જ્યારે એ ધ્વનિયોના પ્રયોગોને તથા અર્થવિનિયોગોને વિસ્તાર થયો, ત્યારે પશુવાણીથી માનવવાણીને અલગ કરનારી મોટી પ્રગતિ થઈ” ભાષાની ઉત્પત્તિના આ દર્શનમાં ક્યયંભૂવાદ અને સંકેતવાદ એ ઉભય વાદોનો સમન્વય થયો છે.

મનોગતભાષાની સંક્રમણેચ્છા પડે, પ્રવંગવગાત, હું આ વાત પ્રત્યે લક્ષ ઠેરીય કે મુખથી અને નેત્રથી થતી મૂક અભિવ્યક્તિમાં અનેક પ્રસંગો, જેમકે સ્નેહ, હર્ષ, દુઃખ વગેરે પ્રસંગોએ, વાણીથી વિશેષ સામર્થ્ય હોય છે. કાંઈ વેળા આ સંભૂત શક્તિ નાચવું ફરવું વગેરે અંગમેષ્ટાઓ દ્વારા આવિર્ભાવ પામે છે. એજ પ્રમાણે અવ્યક્ત ધ્વનિમાં પણ વાણીના કરતાં અધિકતર વ્યંજના રહી હોય છે; મુગ્ધધ્વનિ, માનવપ્રજાઓનાં પ્રભુપદજનો, આધિથી કે દુઃખથી આક્રાન્ત મનુષ્યોના આત્મચારો અને ડુદનો એ તેનાં ઉદાહરણો છે. આ ધ્વનિયો, મનુષ્યના અને અન્ય પ્રાણીઓના સહિષારા ધ્વનિ છે; કારણકે એ નિરવય ભાવાવિર્ભાવ છે. પણ જ્યારે અવ્યવચાર્યયુક્ત આવિર્ભાવના એટલે વિચારવ્યક્તિના ક્રમ પર્ષન્ત પહોંચિયે, અને નિરવય ભાવવ્યંજનામાંથી અવ્યવચાર્યયુક્ત અભિવ્યક્તિની શુદ્ધતા વિકસે, ત્યારે ભાષાનું અર્થસામર્થ્ય અને ખડું કર્તવ્ય ઉત્પન્ન થાય, માત્ર, પ્રભુપદજન કરતો પ્રભુથી “અને! હું તને કેટલી બધી ચાહું છું” તેવું વચન ઉચ્ચારે ત્યારે નિરવય ભાવવ્યંજનાની જે દાનિ તે અવ્યવચાર્યયુક્ત વાણીનો લાભ, અને સારવયવવાણીને જે પ્રમાણમાં દાનિ તે પ્રમાણમાં નિરવય વ્યંજનાને લાભ નીપજે. લાભ દાનિની નૃતાધિક્તા મનોગાનુસાર થાય.

ભાષાના ચારેબાજુ અંગે how-wow વાદ, ding-dong વાદ, pooh-pooh વાદ હેવા કેટલાક અન્ય વાદો છે તેની ગર્ભામાં જિતરવું અનાવર્યક છે, પણ મૈક્સ મ્યુન્ડે અને જે સ્વીકાર્યો દને તે yet-he-ho વાદનો ઉલ્લેખમાત્ર કરીશું; હેમણે કહ્યું છે: “કાંઈપણ પ્રજા શારીર પ્રપન્ન સ્થમાન, અને-આપણે ઉમેરી મરિયે કે-શુદ્ધિની અને મનોગતિની તંજ રિયતિ દરમ્યાન, ફરી ફરીને જોરથી શ્વાસને નીકળવા દેવાથી શરીરને સુખ લાગે છે. જ્યારે પ્રાથમિક માનવો સમુદમાં કાર્ય કરતા ત્યારે સાથેસાથ એ પ્રકરના અવાજને ફરતી રીતે કરે, અને એ અવાજને એ કાર્યથી સંબદ્ધ ગણાયા અને એ કાર્યસ્થક ‘ધાતુ’ (root) બની ગયા.”

આ વિશે ડૉ. મુટ્સમાન કહે છે :- આ બધું ભાગ્યે જ પ્રતીતિજનક થાય, પણ આ રસિક વિષયની ચર્ચા સમાપ્ત કરિયે તે પહેલાં નવીનતર પંડિત ડૉ. ચેસ્પર્સનના વચ્ચેના ટાંકવાં ઉચિત છે. એ પંડિત પોતાનો ભાષાની ઉત્પત્તિ વિશેનો અન્ય સમાપ્ત કરતાં કહે છે :-

“ભાષાનો જન્મ જીવનના નીરસ ગદ્યવાચ્ય પ્રસંગોમાં નહિ પણ કાવ્યમય પ્રસંગોમાં સેતુવે ગાય છે; વાણીનું મૂળ ગંભીરતાની તમઃસ્વામતામાં નથી પણ પ્રાથમિકવાણી-જન્યો સમગ્રતિ-ગત આનંદમય ક્રીડામાં અને યૌવનના હૃયોત્સાહમાં છે, કન્યાઓ અને કુમારો અન્યોન્યનું ચિત્ત આકર્ષવા માટે રસપર રસથી કરે, રહામાના નેત્રયુગ્મના મુગ્ધ કટાક્ષો પોતા ઉપર પડે એ હેતુથી જ્યારે પ્રત્યેક વ્યક્તિ સર્વોચ્ચ દર્શનમય ગીત ગાય અને સર્વોચ્ચ ગૌરવમય નૃત્ય કરે, એ સમયનો હૃયોત્તરેક વ્યક્ત કરતો હારમ-કિચકિવાટ પુ’ સાંભળું છું. માનવજાતિના પ્રથમ જન્મના અવસરોમાં ભાષાનો જન્મ થયો છે; વાણીનાં આન્તિમ હૃદયારોનું સ્થાન છાપરે રહેલી તરુણ મીનીના પ્રથમ રેનેલાભાષોની તથા ગાયક પક્ષીનાં-સુશ્લેષનાં-મધુર તે ગીતોની વચ્ચે ક્યાંક આવે હોય મહારી કદમ્બના છે.”

ગાનારાં પક્ષિયોના કશરવો અને પ્રાણિસૃષ્ટિમાં સંજ્ઞાતા અન્ય સર્વ જીવો અને અનિયો માત્ર પ્રજ્ઞાહીન છે એ સર્વોચ્ચિત છે આ મનન્ય અને ઉપર ટોચેના મંદસ્મયુક્તરો અન્તિમ મત બધા પછી આપણું લક્ષ સહજતથા અન્ય એક ભાષાવૈતાનિકના-ઉપસંહાના એચ. સ્પર્બર્ગ (Sperber)ના આથી પણ અર્પૂર્વ મત તરફ ખેંચાય છે એ કહે છે: “ભાષાના હૃદયમાં અને વિકાસમાં કામવૃત્તિની અગ્રણતા દૃષ્ટા મ્હોટા છે. આલંબ્યનિયો મનોગત સક્રમણનાં સાધનો હતા અને હેતો કામકેલિના સહસાગીને ભાષાવવામાં ઉપયોગ થતો. તદ્વત વિકસેલા વાણીસાધક ધાતુઓ પ્રાથમિક માનવનાં કાર્યોના સહચારી હતા. આ કાર્ય સામૂહિક હતું અને તાલવ્યયુક્ત શબ્દોચ્ચાર સાથે આગળ વધતું. આ પ્રકારે કામકેલિમાં અનુભવાતો આનંદ ક મ માં સંક્રાન્ત થતો. કર્તવ્યને પ્રાથમિક માનવ કામવૃત્તિનુશ્ચ અને કામવૃત્તિના પ્રતિનિધિય માનવો અને એ રીતે કર્તવ્યને મનોતુલ્ય બનાવતો હાવા સાધક પરિશ્રમમાથી ઉત્ભવેલો શબ્દ દ્વિઅર્થી હોતો કામકેલિના તહેમ જ તત્પ્રતિયોગી પરિશ્રમનો વાચક હોતો અથવા જતાં એ શબ્દનો અર્થ કામનાયકતામાંથી વિકસીને કાર્યમાં રૂઢ બન્યો. અનેક યુગો પછી નવીન શબ્દની પણ એ જ ગતિ થઈ - જે પ્રથમ કામવૃત્તિ હોતો ને નના કાર્યપ્રકારનો વાચક બન્યો. આ પ્રમાણે અનેક શબ્દધાતુઓ અથવા મૌલિક શબ્દો રચાયા, જે સર્વેનું મૂળ કામ-આધારમાં હતું અને જે સર્વેની કામ-વાચકતા કાળક્રમે હ્રાસ થઈ હતી”

આ બધા ઉત્પત્તિવાદ, તરંગી ન હોય તો, ખરેખર એકપક્ષીય છે અને અદૃઢ છે એ તો રહેલાકામી બેંદ નવાજ દેમાં વાણીપ્રયાસના એક જ પાસાનો ખુલાસો થયો છે. એકેયમાં નિરવયવજનિના અને અર્થયુક્ત અવધવેશમાં યુક્ત શબ્દોત્પત્તિના ક્રમોની પર્ચાત પરીક્ષા નથી, યથાર્થ બેદરશિ નથી અને અન્યોન્યસંબંધતા નથી. એ બે ક્રમોને બેંકનારી શબ્દભાતું દર્શન નથી. ભાષાસ્વરૂપનું સમગ્રજાન તો એ પ્રભુને જ લખ્ય છે જેના વિશે આ યથાર્થ વિધાન કરાયું છે:

યતો વાચો જિવનંતે અજ્ઞાપ્ય મનસા સદા ।

અત્તર સુધી જે મતોની મર્યાદા કરી હોવાના કોષ્ટક મતમાં ભાષાવિજ્ઞાનના એક તત્ત્વનો કંઈ જ ઉલ્લેખ નથી થયો. એ તત્ત્વ છે:-વાક્યબળ શબ્દો પ્રથમ ક્રમે વિચારોને અને વસ્તુઓને વ્યક્તિત્વ: અસંબંધરૂપે દર્શાવે છે અને અન્યથ-રૂપ સંકલનતંતુ અનન્તરક્રમે દર્શાવવાનો રહે છે ? કે સમગ્ર વાક્યનો અન્યથયુક્ત અર્થ પ્રથમક્રમે દર્શાવાય છે અને વ્યક્તિત્વ વિચારો અને વસ્તુઓ બીજા ક્રમે પ્રકટ થાય છે? એ પ્રશ્ન. ભાષાના શબ્દોની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય કરવામાં આ પ્રશ્નના સમાધાનકર નિર્ણય ઉપર ધારો આધાર રહે છે. ડૉ. વિલિયમ વોલેસ પોતાના Prolegomena to the Study of Hegel's Philosophy-માં આ મુદ્દો આ રીતે ચર્ચે છે:-

“આદિકમની ભાષાનું અન્યથયુક્ત કરતું હોવું જાણીય છે કે આપણને શબ્દોનું જે અલગ રૂપ પરિચિત છે એ દ્વિતીયક્રમે ઉદ્ભવ્યું છે. અને પ્રથમ અર્થવા બાજી કોષ્ટક દરમિયાન કે કાર્ય કે પ્રાકૃતિક ઘટના, કે સંકુલરૂપ પ્રસંગો જાણીપવા માટેના ઉદ્ગાર ૩૫ હતી.

તત્ત્વદાર અવયવોકરણ શરૂ થાય છે, તત્ત્વદાર પરિણામ હાલું આવે છે. સમૂહરૂપે રહેલાં તત્ત્વો અલગ શબ્દરૂપે છૂટા પડે છે પણ વાક્યના અન્યથા એકત્ર રહે છે, અને એ છૂટક શબ્દો સમગ્ર અનુસંધાના અંગભૂત તે તે પદાર્થોના વાચક તરીકે વપરાય છે.”

આપણા મીમાંસાશાસ્ત્રમાં જે બે વાદો સુવિદિત છે, અભિતામિયાનવાદ અને અભિહિતાન્વયવાદ, એ બંનેનો સમન્વય કરવાનો આ પ્રયત્ન છે આપણે તો જાણીએ છીએ કે આ બે વાદોનું મુખ્ય પ્રયોજન વાક્ય અને હેના ઘટકોના અર્થબોધની સ્વરૂપપરીક્ષા કરવાનું છે, ભાષાની ઉત્પત્તિનું અને શબ્દોના આદિમૂળનું અન્યથયુક્ત કરવાનું નથી. એથી આ માનસશાસ્ત્રીય અન્યથયુક્ત બાળ્યે મૂકીશું.

ભાષાની સ્વતંત્ર વિષય તરીકે ચર્ચા હવે બંધ કરીશું, અને પોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહેલા ભાષાવિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ જોઈશું. ભાષાવિજ્ઞાન, વિશેષતઃ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર, તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની અર્વાચીનતા પ્રમાણમાં અર્વાચીન શાસ્ત્ર છે. પ્રાચીન ભારતમાં તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર નજીતું નહોતું. એ સમયોમાં વિદેશીઓ જોડે ભાષાને કે સાહિત્યનો વ્યવહાર નહોતો. ઋગ્વેદ ૭-૧૦માં યજુર્વેદ: શબ્દોની પામિયનોતો ઉલ્લેખ થયો છે હેવા છૂટા જવાયા ઉલ્લેખો, અથવા ઇ. સ. પૂર્વેના પાંચ સૌક્યો દરમ્યાનનો ઝાંઝા સાથેનો સંપર્ક, માત્ર પ્રાસંગિક સંસર્ગ સૂચવે છે, તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાની ટીક ઉપજવે હોવા વ્યવહાર નહિ. પાણિનિના ૪-૧-૪૪ એ સૂત્ર ઉપરના (ચળાજિયમ્) ચત્તિકમાં કાત્યાયને શ્રોક લિપિનો (ચળાનનીનો) ઉલ્લેખ કર્યો છે એ અવગત સૂચવે છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૮ મા સૌક્યમાં (પાણિનિના સમયમાં) અથવા ઉવઠ ઇ. સ. પૂર્વે ૪ થા સૌક્યમાં (કાત્યાયનના સમયમાં) ભારતને આ વિદેશીય લિપિની જાણ હતી. પણ હેવા પ્રાસંગિક છૂટાજવાયા ઉલ્લેખો જોઈને હેવા નિર્ણય બાંધવો યોગ્ય નથી કે એ સમયે ભાષાશાસ્ત્રનો અર્થાત્ આસ કરીને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો ભારતમાં ખ્યાલ હતો કે અભ્યાસ હતો. મહારુ આ કચન તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાન પૂરતું જ સમજવાતું છે, કારણ કે યાર્કે કરેલા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના પ્રયત્નોમાં કેવળ ભાષાશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ જોઈ સકાય છે. ડૉ. ભાંડારકર (બાળ્યોત્તરમાં પૃ. ૪-૫ ઉપર) અલગત કૃષ્ણ યજુર્વેદને અને બ્રાહ્મણ્યોને ભાષાશાસ્ત્રીય અભ્યાસનો યશ આપ્યો

છે. અને આપણાં પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચેના સંબંધનાં અન્વેષણો છે એ ભાષાશાસ્ત્રની એક શાખા પ્રત્યે સ્પષ્ટ પ્રગતિ સ્પષ્ટ છે. પણ એ છતાં તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર પ્રમાણમાં અર્વાચીન શાસ્ત્ર છે એ તો સ્વીકારવું જ પડે.

તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોના ભારતની આધુનિક ભાષાઓના અભ્યાસમાં વિનિયોગ તો એથી પણ અર્વાચીનતર છે; અને એ ક્ષેત્રમાં મિ. ખીન્ન સૌથી પ્રથમ તુલનાત્મક ભાષા-વિજ્ઞાનમાં ભારતીય માધ્યમોનું સ્થાન કાર્યકર્તાઓમાંના એક છે. હેમની સાથેના, અને હેના સમય પછીના, કાર્યકર્તાઓ તરીકે ડૉ. હોએનલ્સ, સર જ્યોર્જ ગ્રિલ્સન, ડૉ. સર રા. ગો. ભાગરકર, હ.ક.કુવ, શાસ્ત્રી વગેરે કાલિદાસ એ અને અન્ય નામે ગણાવવાં જોઈએ; અને આ નામાવલિમાં ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓના ખાસ અભ્યાસી, અગ્રગણ્ય સમર્થ વિદ્વાન, ડૉ. ટેસિટોરીનું નામ ઉગેરવું જ પડે. આ ક્ષેત્રમાં અન્ય કાર્યકર્તાની સંપૂર્ણ નામાવલિ માટે ડૉ. સર રા. ગો. ભાગરકરનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૪ થી ૭, જોવાં.

તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર વિશિષ્ટ પ્રકારની અન્વેષણપદ્ધતિની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ છે: જૂદી જૂદી માનવભાષાઓના સંબંધની પરીક્ષા, એ પ્રત્યેક ભાષાના પોતાના વિકાસમાં યુરોપીય અને ભારતીય પ્રવર્તતા નિયમો, અને સર્વસાધારણ નિયમોનું નિગમન એ આ અન્વેષણપદ્ધતિનાં વંદિતો; આધુનિક આવશ્યક તરવો છે. અને આ પદ્ધતિથી કાર્ય કરવામાં સૂક્ષ્મવિવેકશુદ્ધિરૂપ ભારતીય ભાષાઓના આધારભૂમિની અપેક્ષા રહે એ સ્વાભાવિક છે. નિષ્કૃષ્ટ સિદ્ધાન્ત સામગ્રીને અભ્યાસ માટે હેમની આધારે જ ધડવા જોઈએ, અને તર્કશાસ્ત્રસિદ્ધ પ્રમાણનિર્ણયના સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તોથી સાચા પૂરવાર થયેલા હોવા જોઈએ. અને આ છતાં અનેકવાર ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ખાંધેલા નિષ્કૃષ્ટોમા દોષો જોવામાં આવે છે, જે કાઢવાર પ્રતિકૂળ પૂર્વગ્રહને લીધે હોય છે, કારણકે એકપક્ષીય દૃષ્ટિનું પરિણામ હોય છે, અને કારણકે પૂર્વગ્રહ ખ્યાલોમાંથી જન્મે છે. કાખલાઓ ટાકવાની જરૂર નથી. આ વ્યાખ્યાનો દરમ્યાન પ્રસંગત: હેમનાં કેટલાકની ચર્ચા એવી કરી છે.

આ મુદ્દામાંથી, આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના ભાષાશાસ્ત્રીય અન્વેષણની વ્યાપકતામાં ભારતીય પંડિતોની અને યુરોપીય ભાષાશાસ્ત્રીઓની ગોચરતાના તારતમ્યનો રસપ્રદ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. પ્રત્યેક પક્ષને, પોતાપોતાની રીતિ અને દૃષ્ટિમાંથી જન્મતી, અનુદાનતાઓ અને પ્રતિકૂળતાઓ છે. જે. ડી. એન્ડર્સન પોતાના એક લેખમાં કહે છે.

“માત્ર સતતપરિચયને પરિણામે ભારતીયજનોના લક્ષમાંથી છટકો જાય હોવી વ્યાજનો પ્રત્યે લક્ષ દોરીને વિદેહીયો ઉપયોગી સેવા કરી સકે એ મિ. ખીન્નના દાખલાથી જોઈ સકાય છે.” ૫

૪ ગોલ્ડસ્ટુકર (Pammi, ૪ ૧૬-૭ માં) હોવા મત જણાવે છે કે ચમત્કારી શબ્દમાં ગ્રીક લિપિનો નહિ પણ ફારસીલિપિનો, અથવા સંભવતઃ cuneiform (ચ કુનીફોર્મ) અક્ષરલિપિનો હોય છે.

૫ Mr. Ravindranath Tagore's Notes on Bengali Grammar, J.R.A.S. ૧૯૧૨, પૃ. ૫૪૨

ગિ. બીજાના કાર્ય પરત્વે આ દાવો કરાયો છે તેની થેડીક મર્યાદાઓ છે તે આ વ્યાખ્યાનામાં મળે તે તે પ્રસંગે હેમના નિર્ણયાબધુપગમોના તથા મતોની ચર્ચા કરી છે તેમાં પ્રત્યક્ષ યરો. એ કાંડા અભ્યાસીએ કરેલી સેવાઓના સંપૂર્ણ અને કૃતજ્ઞતાયુક્ત શુભચિન્તક સાથે હું આ કથન કરું છું. ઉદાત્તે પદો, જે. ડી. ઍન્ડર્સનના એ જ લેખનો અન્ય અંશ અહિં દાંડું છું:-

“ભારતીય ભાષાઓનાં ધ્વનિશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રમાં હેતુ અન્વેષણ ક્ષેત્ર છે જેમાં ભારતીય અને યુરોપીય પંડિતો અન્વેષણના ઉપકારક બની સકે એ વાતનો શ્રી ટાગોર સ્વીકાર કરે છે. યુરોપીય પંડિત આ વિષયના અભ્યાસમાં તુલનાત્મક પદ્ધતિઓનો કૈંક અનુભવ, યુરોપમાં દમણાં વપરાતાં, ધ્વનિતત્ત્વોનો લેખનવ્યવસ્થાનાં, નવીન સાધનોનું કૈંક જ્ઞાન, એ તત્ત્વો આણે છે. ભારતીય પંડિત પોતાની ભાષાના દુર્મોક્ષ તત્ત્વોનું, વિદેશીયને અસમ્મત હોય અધિકારથી, અન્વેષણ અને નિવેદન કરી સકે.”

આ વિધાનનું દષ્ટાન્ત એક પદો ગાત્રી ત્રજ્જાત કલિદાસે ‘વંસતુ’, ‘વાપ’ અને બીજા નાખેલી વ્યુત્પત્તિપરત્વે કરેલી ભૂલમાં, અને અન્ય પદો જ્યાંજ્યાં માંની ઉચ્ચારસૂચક જ્યાં સંજ્ઞા છે હેના કારણ વિશે ડો. રટન ડોનોવે કરેલી ભૂલમાં, મળે છે.

ભાષા વિજ્ઞાનને નાસ્ત્ર તરિકા પ્રાથમિક સંબંધ ભાષાના ગર્ભાત્મક તરીર સાથે જ છે જિન્ન સિન્ન ઉચ્ચારોનાં સ્વરૂપ, હેતુ વર્ગીકરણ ગળેનાં વિકાસ-ધનિદાસ દરમ્યાન માપનાં વે પાસા; ઉચ્ચારોની ઉત્ક્રાન્તિ, આ અને હેવી બાળ્યે આ માત્રના અન્વેષણનો વિષય સ્વદેશીર અને છે. આ શાસ્ત્રને ભાષાના માનસગાત્રીય પાસાનું કામ બધું થોડું પડે છે. માત્ર રૂપ અને મનાગત વિચારપ્રક્રિયા હેવાં ભાષાના એ પાસાંઓ તરફ, અર્થોનું ગર્ભ અને અર્થના શુભભાવ તરફ સ્વીટ લક્ષ્ય જેવે છે એ કહે છે:-

“જે કે રૂપ (શબ્દ) અને અર્થ હેવી દ્વિકાટિકતા વિનાની ભાષા અકલ્પનીય છે, છતાં ભાષા તરફ, મધ્યપ્રસંગ, રૂપનિષ્ઠ કે અર્થનિષ્ઠ હેવી એકે વડુ અર્થે એકપક્ષીય દષ્ટિ રાખવી એ અનેકવાર અનુકૂળ અને આવશ્યક થયું બને છે. ભાષાના રૂપપદાના અભ્યાસના પાયામાં છે ધ્વનિશાસ્ત્ર-વાણીના ઉચ્ચારોનું શાસ્ત્ર; અર્થપદાના અભ્યાસની શૃંગિકા છે માનસ-શાસ્ત્ર; મનનું શાસ્ત્ર.”

ઉપરનું અત્તરણ, વિવેચન: રૂપ (શબ્દ) અને અર્થ હેવી દ્વિકાટિકતા વિનાની ભાષા અકલ્પનીય છે હેતુ સ્વીકૃત્ય કથન, વાંચનાં વેંત જ આપણને કલિદાસની, પાર્શ્વની અને આ વે પગાં માનવજાતના ગિવના દેહકથને ગળદાર્થની સંપુકનાં જોડે નરખાવતી, આ અમર ઉકિતનું અવિભાવ્ય છે, છતાં વિભાજ્ય છે સમજણ થાય છે.

વગર્યાંવિ સપ્તજી વગર્યાંવિસત્તયે:

ત્રણ: સિંગી વન્દે વર્તમાનેશ્વરીઃ

૧. પૂર્વોક્ત લેખ ૨. ૨ પાનનોપ ૫.

૩. આ વ્યાખ્યાનોના પુસ્તક ૧ નું ૫. ૧૨, અને ૨. ૩૮૭એ પાદનોંધ ૧૪૫ જુવો.

૪. આ વ્યાખ્યાનો પુ ૧, ૫. ૩૪૭ જુવો

૫. The History of Language” ૫. ૧ .

પણ હમણાં જ ક્ષણે તે પ્રમાણે ભાષાશાસ્ત્રે ભાષાનાં એ બે પાસેને વિભક્ત કરવાની, અને રૂપ (શબ્દ)ની સીમાંસા કરવાની, શબ્દક્રિયા કરવી પડે છે. જેમાં વિચાર પરિપૂર્ત થાય છે, એ શબ્દક્રમો પૂરતું જ એ પોતાના અન્વેષણક્ષેત્રને સ્પર્શિત કરે છે. દાખલા તરીકે કોઈ શબ્દ વર્ણવ, કષિટ, વવટ, કવટ, કવ્ઠ, કોઠ હેવા જે અનેક ક્રમોમાંથી પસાર થયો છે તેની પરીક્ષા દરમ્યાન ભાષાશાસ્ત્ર હેતો અમુક કળ હેવા અર્થ થાય છે તેનો એક કાણુમાત્ર પણ ખ્યાલ કરવા રોકાતું નથી; અથવા જ્યારે એ સ. પિતૃ-માતૃની લાટિન Pater-Mater, ફારસી પિતર-માદર, અંગ્રેજ Father-Mother પ્રત્યાદિ જેડે તુલના કરે ત્યારે એ શબ્દોના અન્તર્ગત અર્થથી વિવક્ષિત કૌટુંબિક કે સાહજિક સંબંધોનો વિચાર કરતું નથી; ભાષાશાસ્ત્રની એકાદ દ્રષ્ટિ શબ્દોના રૂપવિકાસની લક્ષણશૂલત ખનિવિક્રિયાઓ ઉપર જ મંડાઈ હોય છે. અપવાદશૂલત સંજોગો હેતુ-દાખલા તરીકે તૈરી-તૈરી, ગોર્ધ અને હસ્તઃ = હાથ, હસ્તકઃ-હાથો એ શબ્દોમા શબ્દના સ્વરૂપોદ્ભાવી અર્થભેદ ઉપજે છે-એ વાતનો તો ત્યારા આરંભનાં વચનોમા મહે સ્વીકાર કર્યો જ છે

ગુજરાતી ભાષાની તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર જેડેના હેતુ સંબંધની અને હેતુ સ્વીય અન્તર વિકાસની દૃષ્ટિએ મોળાસા કરવી એ આ ન-થનો ઉદ્દેશ છે. એ ઉત્કાન્તિમાં આ શ્યામ્યનોની પ્રવર્તતા કેટલાક સ્તરમાં સ્થાપવા અને તેનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવતા કેટલાંક વિશિષ્ટ યોજના, ગુણધર્મોની તરવોની ચર્ચા કરવી એ યોજના મહે સ્વીકારી છે. સ્તરોમાં અને વિશિષ્ટ તરવોમાં કેટલાક વિશિષ્ટ તરવો સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર આ છે: (૧) વ, છ, જ, ઙ ના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉચ્ચારો. (પુ. ૧, પૃ ૩૬૨-૩૬૩), (૨) એ અને ઓ નો વિવૃત ઉચ્ચાર પૃ ૧ પૃ. ૧૨૭ થી ૧૨૯, અને (૩) પ્રચલિત લોકમાં આજસુધી નહિ સ્વીકારાયેન હકાર નો સ્વીકાર અને સ્થાનનિયમ (પુ. ૧, પૃ ૩૮૫થી-૩૮૮). હ અને વ ના પ્રમળ અને નિર્મળ હેવા બે ઉચ્ચારોનો વિચારણા પણ આહિં જેવી જ વાર થઈ છે આ ઉચ્ચારો ભાષામા વિષમાન છે પણ હેને પ્રચલિત વિચારસરણિ-એ અવગણ્યા છે. ખરી રીતે એક ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે વાગ્યાપારનિયમક “સંપ્રદાયવિરુદ્ધ” ના “નવમત”થી તદ્દન અપરુદ્ધ હેવા ૭ વર્ષના એક બાળકે એક વખત કયું, “માઈ તો હા પહે છે” (પ્રમળ હકાર ઉચ્ચારીને), “હું તો હા પહુ છું” (હ નો નિર્મળ ઉચ્ચાર કરીને). આ બાળકે પ્રમળ અને નિર્મળ હકાર વચ્ચેનો ભેદ જોયો હતો અને મનમાં ઉતાર્યો હતો, અને આદિ નિર્મળ હકાર એ ખરી ઉચ્ચાર છે એ જણ્યું હતું. આવા પ્રસંગોમા બાળકની સદૃશ્યલુપ્તિ ખરી કસોટી કરે છે એજ બાળકના લક્ષમા ગુજરાતી જ અને અંગ્રેજ ફારસી કે ઉચ્ચારનો ભેદ આવ્યો હતો અને બાળકે પૂર્વ-તત્ત્વ કયું હતું “હુ પચુ બોલું છું” (ગુજ ક) પણ એ જણ્યું નિદેશીય જ બોલે છે, “આમી ત્યારે કહેવાતું” એ છે કે આ લક્ષણિકતાઓ પ્રાચિન અખ્યાસપરંપરાથી પણ સરલલુપ્તિ બાળકના નિરીક્ષણમા અને પ્રયોગમાં સદૃશ રીતે આવી ગય છે.

અમુક મુદ્દાની ચર્ચા દરમ્યાન કેાક કેાઈ પ્રસંગે હું ઉપગ્રમંભના વિસ્તારમા બેઠયો છું; જેમ કે હેના ઉદ્ભવની ચર્ચા દરમ્યાન (પુ. ૧, પૃ ૨૪૫-૨૪૪), શાન્ત ગકાર ના નિષ્પણમાં (પુ. ૧, પૃ. ૨૦૬-૨૧૪), અને શુકા શબ્દના વિલક્ષણ વ્યંજનવિકાસની પરીક્ષામાં (હેમાં મુદ્દાના-શુદ્ધ-મહાભાષુને સંધાને હેના પૂર્વકલોન સ્પર્શ મહાપ્રાણુ જ પાછો આવી બેસે છે)-(પુ. ૧ પૃ ૩૦૧-૩૧૦). આ હ ને બદલે પૂર્વકમ્પૂત જ આવે છે એ મત મહે કેંક અગ્રદાયી અને નમ્રતાપૂર્વક નિદાનોની સમક્ષ મૂક્યો છે, ફારણુ કે તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રમા આ મત પ્રચલવારજ રજૂ થાય છે.

આખ્યાન ૩ જમાં પ્રારંભિક ચર્ચા દરમ્યાન મહેં ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે વ્યાપ્તિનિર્માણ પરત્વે ભૌતિક વિજ્ઞાનેમાં જે મર્યાદાના આમદ સમ્પ્રદાયમાં આવે છે તેને ભાષાશાસ્ત્રના વિષયમાં હળવી કરવાની જરૂર છે; એ મર્યાદા આ છે કે કાર્પણ્ય આપક નિયમ સ્થાપવા માટે હેની પ્રતિષ્ઠાના દૃષ્ટાન્તો પર્યાપ્ત સંખ્યામાં ઉપલબ્ધ હોવા જોઈએ (પૃ. ૧, પૃ. ૮૭-૮૦); ત્યાં મહેં ચોક્કસ અને ધ્વનિયુ એ જે

શબ્દોને વ્યાપ્તિપ્રદાની આ મર્યાદાના અપવાદ તરીકે આપ્યા હતા. આ અનિર્મકાદિયે રહેલા અવાદો છે કારણકે માત્ર એક કે બે જ દૃષ્ટાન્તો લખ્યા છે. ભાષાશાસ્ત્રની આ વિશિષ્ટતા જોતાં, મર્યાદિત દૃષ્ટાન્તસંખ્યાને આવરતા સ્વર્ણો ઘડવામાં છૂટ રહેવી જોઈએ; દા.ત. જ નો ત થવા વિશેના સમગ્રમાં ગુજરાતીમાંથી માત્ર ત્રણ જ દૃષ્ટાન્તો છે. પૃ. ૧, પૃ. ૪૬૦).

પરંતુ, હું માનું છું કે, હાવી ઘટનાઓના પણ વધારે દૃષ્ટાન્તો, અન્વેષણના ઉદ્ભવથી અથવા આકસ્મિક સ્પુરણાથી, ઉમેરી સકારો. જેમકે, આ (જ ના ત થવાના) એક નોંધપાત્ર અપવાદ: સ્વર્ણને અંગે જ એક સમગ્ર દૃષ્ટાન્ત ઉમેરી સકાય છે-જે ભાષાશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિયે તેમ જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિયે સમગ્ર છે અને જેમાં રહેલું ઐતિહાસિક તત્ત્વ ભાષાશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને પુષ્ટિ આપે છે. એ દૃષ્ટાન્ત છે સૂરત શબ્દ; પ્રખ્યાત સૂરત શહેરનું નામ. હેની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે સાધ્ય છે: સૂરપુર સરજપુર-સૂરત(પુર) સૂરત. હાની પાછળ ઘોલક કથા છે. સૂરત જે નદીને કંઠિ આવેયું છે એ નદી સૂરતમાં તાપી નામે ઓળખાય છે. પણ ખાનદેશ જિલ્લામાં નંદુરખાર તાલુકાના આશ્વિ વિભાગની ઉત્તર હદને પાલવ બની રહેતી, આ જ નદી તપતી નામે ઓળખાય છે આ તપતી સ્વર્ણવતી પુત્રીનું નામ હતું એમ મદાભારતમાં કહ્યું છે. એ નદીને તીરે, સૂરતની રહામી બાજુએ, રહેર ગામ છે; આ ગરિર નામનો રનાદે, રાજીવેલી, રાજીવેલી (સપ્તદેવની પત્ની) દેવેા વ્યુત્પત્તિકમ જણાય. આ પ્રમાણે એકત્વ સપ્તદેવનું નગર અને અન્યત્વ રનાદેવી (એટલે રહેર ગામ) છે અને જેની વચમાં હેમનો પુત્રો તપતી વહે છે, આ રીતે સૂરતની વ્યુત્પત્તિ સરજમંથી સાધતાં જ ના ત થવાના સ્વર્ણને અમોદન મળે છે. ૧૦

આ પુસ્તકમાં સ્ત્રીકારેલી નિરૂપણપદ્ધતિ હાવી છે: મુજગતી શબ્દોએ અપભ્રંશમાંથી, (ડા. ટેસિટારી જેને પ્રા. પા. રાજસ્થાની કહે છે અને હું જેને ગુજરાત કેટલાક સ્વર્ણોના અપભ્રંશ નામ આપું છું એ) અનિર્મક અપભ્રંશ દ્વારા પ્રવાસ કયો એ મુદ્દામાં રહેલ નિયમ દરમ્યાન એ શબ્દોના રૂપવિકાસમાં પ્રવૃત્ત થતા કેટલાક સ્વર્ણો નકશી કરીને નોધવા, અને હેના દૃષ્ટાન્તો આપવા. નિરૂપણ સ્વરૂપ મુખ્યતઃ હાવું હોઈને સંસ્કૃત મૂળ શબ્દો તેા માત્ર આગ્રપ્રભવ સ્વરૂપવા માટે જ આપ્યા છે પરંતુ પ્રસંગત આ સ્વર્ણોની, અથવા હેનાં મૂળગત નિયમતત્ત્વોની, પ્રતિષ્ઠા સંસ્કૃતમાં થતી અથવા કાષ્ઠાર છે તેવું કાવ્ય ભાષાક્રમમાં થતી, નોધી છે. દાખલા તરીકે ઉપર જેના પ્રસંગાન્તરે ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યો છે એ તાલબોના પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું મૂળ છેક જન્મદ શબ્દમાં જોઈ સકાય છે, કારણ કે આ શબ્દનો, છ ના દન્તતાલબ ઉચ્ચારણથી, શ્વ સાથેનો સંબંધ સ્થપાય છે, ઉપરાંત અવસ્થામાં ચાલુ હાવું રૂપાન્તર

૧૦ સૂરપુર, તપતી, અને રનાદે એ ત્રણેની આ ઉપપત્તિદષ્ટિ માટે હું, વધી પડેલાં મુખ્યતઃ ગેરેટિયરના સંપાદનમાં મદદ કરતા, મહારા એક મિત્રને કાણી છું. સૂરપુર એ વ્યુત્પત્તિને સૂરત જિલ્લાના ગેરેટિયરમાં નિર્દેશ થયો છે; પણ ઉપર દર્શાવેલી અર્થોપપત્તિ ત્યાં આપી નથી.

પામતો ચાલુ ધાતુ પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચારનો સ્વયં છે; વગેરે વગેરે (જુલો, પુ. ૧ પૃ. ૩૪૯, પાદનોંધ ૧૧૪), વળી, ઉત્તરકાલીન શબ્દ પૂર્ણમાં apherisis (અશ્વરિતશ્રુતિલોપ) અને aphesis (અશ્વરિત આદ્ય હ્રસ્વસ્વર લોપ) એ સંયુક્ત ઘટનાની પ્રગટ યદ્ય હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે (પુ. ૧ પૃ. ૩૪૪) અપશ્ચરનો અને ગુજરાતીનો નોંધપાત્ર ઉચ્ચારપ્રકાર બની રહેલો કેમકે અનુસ્વાર મ્હેં શ્રુતકાળમાં છેક વૈદિક રંગા સુધી જઈ પહોંચતો જણાયો છે (પુ. ૧ પરિશિષ્ટ, પૃ ૪) એ પણ અહિં જણાવું છું; દા.ત. નડગ્વેદ ૮-૭૭-૩માં લે અર્ઘો હેમાં રમ નામનો ઉચ્ચાર છે, જેને પાણિનીય શિક્ષામાં સૌરાષ્ટ્રની મહિષારીના તર્કે એ ઉચ્ચારણમાં રહેલા અનુસ્વારનો ઉચ્ચારની સાથે સરખાવ્યો છે. પાણિનિનું જ એ સૂત્ર-૧-૨-૧૮, તેમજ દર્શિમાં કેમકે અનુસ્વારનો સ્વીકાર કરવું સૂત્ર ૮-૪-૫૭, એ આ ઉચ્ચાર પ્રકાર ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતમાં પણ હતો એમ સ્પષ્ટ છે.

આ સર્વ ઘટના સ્વયં છે કે પ્રાકૃતીકરણનો વ્યાપાર પ્રાચીનતમ સમયથી ચાલુ રહ્યો હતો; એ વ્યાપાર મુખ્યતઃ આર્યોના અનાર્ષ જાતિયો જોડેના મિશ્રણનું પરિણામ હતો. સનાતન પ્રાકૃતીકરણ માત્ર સહજ ઘટના છે હેવું ઉચિત દૃષ્ટાન્ત એક જ કે સાત વર્ષની બાળાના બ્યવહારમાં મળે છે; મ્હેં બાળાને નક્કી મીઠાચરણ મેકે તદ્દિન રાધે ગૃહ પ્રાપ્ત એ પંક્તિ બોલવા કહ્યું ત્ત્કારે હેણે તત્કાળ ગૃહમ્ નો ઉચ્ચાર કર્યું કયો. આન્તરાલિક ધ્વનિતત્રીય જે વિકારક્રમે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી શબ્દોની (ગૃહ અને ઘરની) વચ્ચે આવ્યા હશે-(૧) જ નો અર્, (૨) હું નું શબ્દની પ્રથમ શ્રુતિ તર્ક અપસરણ (૩) જ અને હ ના સંકરથી થતો ઘ એ બધા ક્રમે એ બાળાના શ્રુતમાં એકકાલે સમગ્રિરૂપ વિધિથી બના ગયા. હેમચંદ્રે પણ હાવા સમગ્રિરૂપ નિધિનો આશ્રય લઈને, પોતાના ગૃહસ્થ ઘરોડપત્ની ૮-૨-૪૪ એ સૂત્રમાં, ગૃહનો સર્વોગસિક ઘર આદેશ આપ્યો હેમાં આશર્વ નથી થતું.

અત્કાર સુધી મ્હેં આ બ્યાખ્યાનોના ભાષ્યાશાસ્ત્ર પર વિભાગની જ વાત કરી છે, જે હેનો મહત્તમ વિભાગ છે. પ્રાસ્તાવિક ઇતિહાસવિષયક વિભાગ, અને ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેનાં બ્યાખ્યાનો, એ હેનો ગૌણ, પરિશિષ્ટ, ભાગ છે, અને હેનો અલગ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. આ પુસ્તકોની આન્તર વસ્તુઅવસ્થાથી સંબંધ હેવી એક બાબતનો ખુલાસો કરવો મેં એ છે. એ છે, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત માટે લેખકોની લિપિ; અને ગુજરાતી શબ્દો માટે અને અવતરણો માટે નાગરી લિપિનો ઉપયોગ. હેનો જુલાલો "Transliteration vs. Indian Scripts" (લિપિન્તર વિરુદ્ધ ભારતીય લિપિયો) એ વિષયના પોતાના લેખમાં (મોર્ગન રેપુના ૧૯૧૮ના ડિસેબરના અંકના ૫૧૭ આદિ પૃષ્ઠાએ) જે. ડી. અન્ડર્સને ભારતીય લિપિયો પ્રત્યે, હેમની સુદંતા, વળું માટ્રકોની સંપૂર્ણતા અને વ્યવસ્થાની શાસ્ત્રીયતા એ કારણોએ, પક્ષપાત દર્શાવ્યો છે. પણ એક જિલ્લપ હેમના જોવામાં આવી છે; અનાદ્ય સ્વર, વિશેષતઃ જ, અગ્રકટ રહે છે તથા શબ્દોના ધટક અંશોને દર્શાવવાની મુશ્કેલી છે, દા. ત. જનકને બદલે jana-eka સ્પષ્ટતર થાય, એમ હેમણે કહ્યું છે. હેમણે આ સમાધાનનો વચલો માર્ગ સૂચવ્યો છે.-

(ક) પ્રત્યેક લાભાના સાહિત્ય માટે એ જ ભાષાની દેશજ લિપિ અને રચાભાવિક જોડણી રાખવી-

પણ—

(જ) ત્રિપ સાધારણ ઉપયોગની અને પાંડિત્યસીલ કૃતિયોમા જેમ કે મહાકાવ્યનિર્માણમા, વ્યાકરણલેખનમા અને ભાષાશાસ્ત્રમા રામન લિપિમા નિધ્યન્તર કરતુ હાને માટે એઓ International Phonetic Societyએ આન્તરરાષ્ટ્રિય ધ્વનિશાસ્ત્રીય સંઘે) નક્કી કરેની વિપિના ઉપયોગની ભાષામણુ કરે છે આ મુદ્દા (જ) ને પક્ષે હેમની દલીલ એ છે કે એથી વિચારની અગે વિવરણની વિશદતા અને ચોક્કસાર્થ આવશે, વિચારની, રાણીની અને વખાણની સ્પષ્ટતા, ભને સ્વત ન્હાનાં ગામન મણાય, પણ એ જેને આપણે વિવત્તલ કહિય હેરી વિધાનો પાયો બની રહેલી, વિચારની અને વિવત્તની, સંપૂર્ણ પ્રામાણિકતા સાધવાની દિશામાં લઇ જતુ આવશ્યક પગલુ છે

ભને પણ અનેક કારણોને લીધે નિધ્યન્તરના આશયને અનુસરવાનું મ્હને અનુદાન નથી જણાય એક તો એ કે, નાગરી લિપિ વિશ્વાને વ્યક્ત કરવામા અને સુશિષ્ટતામાં સંપૂર્ણ છે, એક પણ વર્ણુચિહ્ન નિમ્નરોજન નથી અને વિરન અપરાદો બાદ કરતાં (ભારતીય અવાચીન ભાષાઓની મૂર્ધન્યતર હ-હ અને ત્રિટ્ત એ-ઓ જેવી વિલક્ષણતાઓ બાદ કરતાં) ઉચ્ચારબેદ સ્વયવતા ચિહ્નોની હેમા જરૂર પડતી નથી, અને સૌથી મ્હોટો ગુણુ એ છે કે હેની સંયોજનાત્મકતાને લીધે એ એાછી બ્રામક

ન. બો. દિવેદિયા

1

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય

વિદ્યેન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો

વ્યાખ્યાન ૫.

ગુજરાતી ભાષા - ઇતિહાસ અને ઉત્ક્રાંતિ

(ચાલુ)

પૂર્વગામી વ્યાખ્યાનમાં, ખંડ ૧, ૨ અને ૩માં, ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ, વાગ્ધ્યાપારની અને શબ્દની-શરીરધર્મોની દૃષ્ટિથી, જે આપની સમક્ષે રજૂ કરી. હવે હું ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિનું અન્ય દૃષ્ટિથી નિરૂપણ કરીશ, અને વાગ્ધ્યાપારવિષયક અને શરીરધર્મક તત્ત્વોની કસોટીથી હેને કરી ભેતો પ્રકટ થશે. હેનો પ્રગતિક્રમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ રજૂ કરીશ, અર્થાત્ હેના વિકાસના સૂચકચિહ્નયુત કેટલાંક ભેદક લક્ષણોથી નિશ્ચિત થતા જે જે ક્રમોમાં થઈને એ ભાષા પસાર થઈ છે એ ક્રમોનું અનુદર્શન કરીશ.

આ પરીક્ષણ આરંભતા પહેલાં, ગુજરાતીએ પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કયું એ અગાઉ ગુજરાતમાં પ્રવર્તતી ભાષાની અવસ્થા પ્રત્યે, અને પોતાના સમયમાં એ પ્રદેશમાં દ. સ. ના ભવારમાં બોલાતી ભાષા વિશે ખીળાઓના સા મતો હતા તે પ્રત્યે, દૃષ્ટિપાત કરવો. સંસ્કૃતમાં ગુજરાતમાં - લાભદાયી થશે. વિક્રમાદિત્યચરિત્ર માં ગુજરાતની ભાષાનો ઉપહાસ કરનારો પ્રવર્તતી ભાષાની એક નોંધ છે તે પ્રખ્યાત છે, અગાઉમાં સંક્રાંતિનાર અપરાધમાં ગુજરાતના લોકો જે ભાષા બોલતા એને માટે પરપ્રાંતીય બિલ્લહુને કેવો અભિપ્રાય હતો

૧ કશાન્યથા વિદ્યમિતિ ન ચે સર્વદેવાવિશુદ્ધા-

સ્તદ્ ભ્રાવન્તે કિમપિ મગ્નતે ચદ્ જુગુપ્સાસ્પદસ્યમ્ ।

તેષા માર્ગે પરિચયશાર્દઙ્ગિત ગુર્જરાણા

ચઃ સત્તાપ વિશિષ્લઘકરોદ્ સોમનાથ વિલોચય ॥

કશાન્યથા જત્યાદિ વચનમાં કટાક્ષ છે તે દૃષ્ટિથી સ્ત્રીઓની અને ગુજરાતીઓની વસ્ત્રપરિધાનની રીતમાં તફાવત છે એ પ્રત્યે નથી, પણ ઉપર લખાવતમાં પુરવો સાધારણ રીતે ધોતિયુ કછોટો વાળાને પહેરે છે ત્ત્વહારે ગુજરાતીઓ છૂટી કાઢિયે પહેરે છે એ ભેદ પ્રત્યે છે. કારણ કે આ ઉક્તિમાં સ્ત્રીઓનો ખાસ નિર્દેશ નથી.

૨ ડૉ. ખુદર, વિક્રમાદિત્યચરિત્રની પ્રસ્તાવના.

એ આ શ્લોક દર્શાવે છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો પિતા આદ્યકથ કથુ ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો એ સમયની

આ વાત છે. એ સમયે બોધાતી ભાષા આપણી અર્વાચીન ગુજરાતી
દ સ. ના અપારમા સૈકાના નહોતી એ ચોક્કસ, ભાષણ અને પ્રેમાનન્દના સમયના વચગાળામાં
પૂર્વાર્ધમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલીતી હતી તે પ્રાચીન ગુજરાતી પણ એ નહોતી. મુખ્યાવયોધ
બોલતી વધ થઈ હતી.

ઓક્તિકર્મા (વિ. સ. ૧૪૫૦) જે ભાષાનું દર્શન થાય છે એ ત્હારે
હજી વિકસી નહોતી. હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વ્યાકરણના અંતિમ પાદમાં જેનું
વિવેચન કર્યું છે એ અપભ્રંશ એ હશે ! એ હોય એમ કહેવામાં આવે છે. હેમચંદ્રે વિવેચેલી
અપભ્રંશ ભાષા ઇ. સ. ના દશમા સૈકાના અંતમાં બોલાતી ભાષા તરીકે પ્રચારકૃત થઈ હતી
હેવો ડા. ટેસિટોરીની મત છે. હેમનો આ મત લગભગ સાચો લાગે છે. કારણ કે જે હેમચંદ્રે
નિરૂપેલી ભાષા બોલાતી બધે થયેલા હોય, તો એ હકીકત જ એ ભાષા અને હેના વ્યાકરણની વચ્ચે
લગભગ એક સદીનો ગાળો વીત્યો હોવાની સ્પષ્ટ મળાય, અને હેમચંદ્રનો જીવનકાળ ઇ. સ. નો
પ્રારંભ સૈકા (ઇ. સ. ૧૦૮૮ થી ૧૧૭૨) હતો, એ જોતા આપણે ડા. ટેસિટોરીએ સ્વીકારેલી
સમયમર્યાદાથી જરા મોડી મર્યાદા સ્વીકારીએ, અને હેમચંદ્રના વ્યાકરણ-
ખાનો અપભ્રંશ ઇ. સ. ના અપારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં લુપ્ત થયો એમ
કહીએ તો ખોટું નથી. હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં ચર્ચેલી ભાષા
હેના સમયની નહોતી, લોકપ્રચલિત નહોતી, એ મતનું સમર્થન કરતાં

આંતર પ્રમાણો વિદ્યમાન છે. સૂત્ર (૨-૧૭૪ ની શ્લોકમાં એ કહે છે:-

માયાવાન્દાશ્ચ અદિત્ય લલકા । વિશ્વિર x x x x દ્વાદશો મહાવૃત્તિર્દર્શાદિદશમિદ્વા લોકતોડ
યતત્થા : । કિયાવાન્દાશ્ચ અવયાસદ્ ફુકુમ્દ ઉપ્પાલેદ્ દ્વાદશ ॥ અત એવ કૃત્તપૃષ્ઠ-વાક્ય-વિદ્વત્-વાચ-
દાતે-વિગ્રજન્ય પ્રવેદન પ્રોક-ગોળ ઈતિ વિશદિદય યગન્તાનાં ચામિચિત્-સોમસુત્-સુલ-સુન્દરવારીનાં પૂર્વઃ
કલિમિત્રપ્રયુક્તાનાં પ્રનાતિવિષમ્મર. પ્રગોળે ન કર્તવ્ય । શન્દારૈરેવ તુ તદર્થોઽભિરેવઃ ॥ યદા કૃત્તઃ કુચાઠ ।
વાવસ્પતિગુહ ॥ ચિત્તરશ્રવા હરિતિયાદિ ।

આ કથનથી જણાશે કે માયાવાન્દાઃ સંબંધી હેમચંદ્રને ખીળ કેટલાક પ્રાંતોમાં બોલાતા
દેશી શબ્દો વિવક્ષિત હતા, પ્રાકૃત શબ્દો નહિ, વિદ્વાનોએ (કે કવિઓએ) (પ્રાકૃત રૂપમાં) ન
વાપર્યા હોય એ શબ્દોના પ્રાકૃતીકરણની સામે હેણે ચેતરણી આપી છે એથી, અને પ્રનાતિવિષમ્મર
એ વચનથી, સ્પષ્ટ સમજાય છે કે હેમચંદ્રના જમાનામાં પ્રાકૃતો બોલાતી ભાષાઓ નહોતી.

૩. ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ના ઇંગ્લિશ ઓન્ટિક્વરીમાં, પૃ. ૨૨ એ, હેમનો લેખ જુવો.

૪. હેમચંદ્રે હેનું વ્યાકરણ ઇ. સ. ૧૧૨૨માં (વિ. સ. ૧૧૬૮માં) લખ્યું; જુવો મનલાલ
શાસ્ત્રી રચિત ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, પૃ ૪૦૧ (ઇ. સ. ૧૮૬૬ની આધૃતિ)

૫. ડૉ. સ્ટેન કેનેલ્વોનો મત હેના છે કે મુખ્ય પ્રાકૃતો રાજશેખરના સમયના (ઇ. સ.
૯૦૦ લગભગ) પ્રચારકૃત થતી જતી હતી. કર્ણમજરીની હેની (હાર્વર્ડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં)
આશ્રિતમાં " રાજશેખરનું જીવન અને લેખન " માં વિશેષો હેના નિબંધ, પૃ. ૨૦૯ જુવો. ત્હાં
એ કહે છે :-

અન્યે સ્થળે હેમચંદ્ર આ વસ્તુને બાળ દષ્ટિબિન્દુથી રજૂ કરે છે, છતાં અનુમાન એ જ પ્રાપ્ત થાય છે. સૂત્ર ૮-૧-૨૩૧ (પો વઃ) ઉપરની વૃત્તિમાં એ કહે છે :

પ્રાય ક્યેવ ॥ કરૈ ॥ રિક્તઃ । એતેન પક્ષરસ્ય પ્રાત્યોલ્લેપકારયોર્અસ્મિન્ક્રુતે ધૃતિશ્ચસુત્પત્યતે ॥
તત્ત્વ કાર્ય : ॥

આ અને પૂર્વગામી સૂચના વચ્ચે કોઈ વાસ્તવિક વિરોધ નથી. આ બીજી સૂચના એ 'હેલોની પૂરક છે. જ્યાં છત્રો વચ્ચે વિસંવાદનો સંભવ હોય અને એના ઉચિત નિવારણનો ભાગ ન ફેલાતો હોય ત્યાં ધૃતિમુલ્કની કસોટી અનુસરવી પડે; પરંતુ એ તો, જેઓ એક સમયે એ બાપા ભોક્તા હતા પણ આજે હયાત નથી એ લોકોનો પ્રયોગ સાક્ષાત્ પૂર્વકવિયોના મનથી ભેદિત ન કરી સકાય, ત્યારે જ અનુસરવાનો ભાગ છે. જો હેમચંદ્રના સમયમાં પ્રાકૃતો બોલાતી હોત તો હેલો ભેદપ્રયોગની કસોટી સૂચવી હોત. પણ એ બાપાઓ તો મૃત હતા, તેથી શબ્દો શ્રદ્ધામાં ભાગદર્શન રૂપે, એ બાપા બોલવા છૂટતા લોકો માટે નહિ (કારણ કે બાપા મૃત હોઈને એ આવશ્યકતા નહોતી) પણ મૃત પ્રાકૃતોમાં મનથી લખવા છૂટતા સમકાલીન લોકો માટે, કોઈ નિયમ હેમચંદ્રે સૂચવવાનો હતો.

હેમચંદ્ર ભાગદર્શક સૂચન રૂપે ચણપ્રયોગમ્ (જેમકે ૮-૨-૧૫૯ 'ઉપરની વૃત્તિમાં) અને ચણદર્શનમ્ (જેમ કે ૮-૧-૮૪ની વૃત્તિમાં) એ શબ્દોનો વારંવાર ઉપયોગ કરે છે એથી મ્હેં કરેલા

“અને, જે ‘બધી બાપાઓ જાણતો હતો’ (૧, ૭) એ રાજરોખરે જુદી જુદી પ્રાકૃતોનું ભેદદર્શન સાચું નથી કહ્યું એ હપ્રકૃત ઉપરથી આપણે અનુમાન કરિયે કે એ બોલીઓનું જીવંત તાન એ સમયે ધક્કું ધરી ગયું હતું.”

આકંઠેય ધ્રુ. સ.ના ૧૫મા સૂકાના પ્રથમ પાદમાં અર્ધ ગયો (જુલો પૂર્વગત બા. ૪, ખંડ ૧, પ ૨૬૦-૧); એ આકંઠેય રાજરોખરના પ્રાકૃત વિરુદ્ધ સૂચક દીક્ષ કરે છે. પોતાના પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૩-૭૭ માં એ કહે છે કે ક્રિયા શબ્દમાંથી કિન્ચેયવિધિથી (જેને એ વિવર્ણ કહે છે એ વિધિથી) પ્રાકૃત રૂપ ક્રિયા ઉદ્ભવે છે, અને વૃત્તિમાં એ કહે છે.—

જાણે વેઅવજ્ઞેણ કદુક્ષિઃ (વપૂં ૧/૨૪) રૂતિ રાજરોખરસ્યાપાઠ એવં । આ પંક્તિમાં કદુક્ષિયાનું વ્યાકરણશુદ્ધ રૂપાન્તર કદુક્ષિયા થયું ભેદિત. અપાઠનો અર્થ અપ્રયોગ સમગ્રવે, કારણ કે છન્દોરચનામાં કદુક્ષિયા જ બધે ભેડે છે, કદુક્ષિયા નહિ, તેથી અહિં સકય પદાન્તરનો અવકાશ જ નથી. હવે નાળ કિયાદીપ માં છે ત્હેવા કાર્વ પ્રયોગને હેમચંદ્ર અપવાદરૂપ માને છે (સિ દે. ૮-૨-૧૦૪ વૃત્તિ). પરંતુ રાજરોખરના કદુક્ષિયા પ્રયોગનું આ અપવાદથી સમર્થન સકય નથી. કેમ કે એ પ્રયોગ કાર્વ લેખમાનો નથી એક જ બચાવ સકય છે; તે એ કે સમાસધટનાના બદલી જતા સંનેગોમાં કદુક્ષિયા એ સમસ્તપદનું કદુક્ષિયા રૂપાન્તર બને પણ આ બચાવના આધારમાં અન્ય પુરોગામી પ્રયોગ નથી. રાજરોખર મૃત અથવા મરજોન્મુખ બાપામાં મૃતિમ રીતે લખતો હોઈને વાચ્યાપારવિધિમાં જુલ કરે છે એ લગભગ ચોક્કસ છે.

અનુમાનને બાધ આવતો નથી, કારણ કે એ પ્રયોગ અને એ દર્શન અનુભવાથી મેળવવાનાં છે, લોકમાયામાંથી નહિં.

એ ખરું, કે ઉપર નોંધેલાં સૂત્રો (પૂર્વકલિપ્રયોગ, પ્રતિતિવૈષમ્ય અને શ્રુતિમુલ) દેખીતી રીતે ખાસ પ્રાપ્તોને લગતાં સૂત્રોની જતિમાં આવે છે, અપખંડની અલગ સમીક્ષા કરતાં સૂત્રોની જતિમાં નહિં. પણ પ્રધાન પ્રાપ્ત વિશેનું પ્રકરણ ત્હાર પછી નિરૂપેલી બધાં બાધાઓને લાગુ પડે છે, કેમકે એ બીજી બાધાઓની પ્રકૃતિ મનાય છે, તેથી એ વ્યાપક માર્ગદર્શક નિયમો અપખંડને પણ લાગુ પડે એવા હેમચંદ્રનો ઉદ્દેશ સ્વીકારવાને માટે યોગ્ય કારણ છે. અપખંડના પ્રકરણમાં હેમચંદ્રે હેને માટે માયા એ નામ કદી વાપર્યું નથી; ઉપરાંત હેણે અભ્યાસીને જ્ઞાનમાર્ગનો દર્શાવેલો નથી આપ્યો. (લેવાદગમન-યમ્ એમ), પણ હેણે અપખંડ એમ નામ દઈને નિરૂપણ કર્યું છે-જે રીતે શૌરસેનીયું, અને અન્ય બાધાઓનું પણ, નામ દઈને નિરૂપણ કર્યું છે તે રીતે.

પણ આપણે કેવળ અનુમાનને બાધાર રહેવું પડે હેતું નથી. પ્રાપ્ત દ્વાયમ્ય કામ્ય (કુમાર-પાલચરિત) નું પ્રયોજન પ્રાસંગિક રૂપે (અને છતાં પ્રધાનતયા અને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક) સિદ્ધ-હેમચંદ્ર વ્યાકરણના આદંભા અધ્યાયમાંનાં કેટલાંક સૂત્રોનાં પ્રયોગદષ્ટાન્તો આપવાનું છે; અને હેમાં અપખંડ વિશેના બાળનો પણ સમાવેશ થાય છે. હેમચંદ્રે એ વ્યાકરણ રચ્યું ત્હારે અપખંડ એ બોલાતી બાધા હોત તો એ અપખંડનાં સૂત્રોનાં પ્રયોગ દષ્ટાન્તો આ પ્રકારે ધડીને આપવાની આવશ્યકતા જ ન રહેત (૮-૪-૪૨૫ની જતિમાં હેમચંદ્રે કહે છે : કેદિ વગેરે શબ્દો પ્રયોક્તવ્યા : । ને, અપખંડ હેમચંદ્રના સમયની પ્રચલિત બાધા હોત તો પ્રયુજ્યન્તે કહેત.)

એટલે બિલ્લે જે બાધાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ અનિમ અપખંડ હોવા નોંધયે, અર્થાત્ અપખંડ, અને અપખંડમાંથી વિકસેલી મુખ્યલક્ષો બૌદ્ધિકમાંની બાધા, એ વચ્ચેના કમતી બાધા હોવી નોંધએ.

બોધાતા અપખંડનો અનિમ સમય, આપણે ઉપર ઠરાવ્યો તે પ્રમાણે, ઇ. સ.ના અગ્રમારમા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ નક્કી કરિયે તો જ્યારી કે મુખ્યલક્ષો બૌદ્ધિક વિદ્યુલે ગુર્જરાની પ્રવૃત્તિ માલ્યો ઉલ્લેખ કર્યો (વિ. સં. ૧૪૫૧ = ઈ. સ. ૧૬૬૪માં) રચાયું તેથી ૧૬૬૪નાજી છે તે મુખ્યલક્ષો બૌદ્ધિકની પ્રાપ્તિ સંદર્ભેલાં અપખંડનો બોધવામાં વપરાતી બાધા તરીકે ઉપયોગ હેતોના અંતિમ અપખંડ વિશે હતો. બાધ પડી ચૂક્યો હતો.

ગુર્જરાની બાધાનો આ પ્રકારની નિન્દા કરવામાં બિલ્લેણનો એ પ્રગ્ન પ્રત્યેનો કંઈ અંગન વિદેય કાળગુણ દરો એમ લાગે છે, કારણ કે હેનાથી પૂર્વ ખગે વર્ષો પૂર્વેના પણ નહિ એ રાજ્યોપર લાટ લોકો જે પ્રાપ્ત બોધના હેનાં ચોતાની વાચ્યમીમક્ષામાં વખાણ કર્યો છે, (રાજ્યોખ-રના સમયમાં-ઈ. સ. ૬૦૦ માં-ગુર્જરાત હજી લાટ કહેવાઈ); અને સૌરાષ્ટ્રના લોકોની બોધીની પણ હેણે પ્રશંસા કરી છે; તો શું એ સૈકામાં એ બાધામાં મોચનીય અમથતા આવી ગઈ દરો ?

૬. પદનિ સટમ લાયા પ્રજત સસજ્જદિષ્ :

જિહ્વા ટલિતોચ્ચત્તમ્ભસીર્ગમુદ્રા ॥

મુરપ્પ્રમક વે ચ પઠનર્વર્ણસૌઢકમ્ ।

અંબજાવદંધાનિ વે સંજ્જતવંચાંસપિ ॥

આથી એ તો ૨૫૪ થાય છે કે રાજશેખરનો જે સમય મનાય છે એ સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૯૦૬ માં અપભ્રંશનો મોલનામાં પ્રચાર હતો. ત્યાર પછી દોઢ સેકામાં, અથવા ડા. ૨ સેકારીના મત પ્રમાણે ત્યાર પછી એક સેકામાં જ, હેનો પ્રચારલેખ થયો.

પણ સરસ્વતીકથામળમાં (ઇ. સ. ૧૦૧૪માં) બોજનું આ કથન ઉપસૂચ છે :-

અપભ્રંશોનું મુશ્કેલિત્ત્વેન નાન્યેન મુશ્કેલ : ।

આથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૦૧૪માં હજી અપભ્રંશનો મોલાતો ભાષા તરીકે ઉપયોગ થતો હતો, અર્થાત્ અપભ્રંશના પ્રચારનારા માટેનો 'મહે' જે સમય દરમ્યાં છે તે, એટલે અગ્યારમા સેકાનો પૂર્વાર્ધ, લગભગ સાચો આવી રહે છે. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલી સરસ્વતીકથામળમાંની પંક્તિનો હેવો પણ અર્ધ થઈ સકે કે શુભરોને પોતાના અપભ્રંશ સિવાય અન્યથા સતોષ નહોતો થતો; અને હેનું તાત્પર્ય એ આવે કે જેમ બીજાઓના તેમ શુભરોના અપભ્રંશો પણ પોતાનો વિશિષ્ટ રૂપવિકાસ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, જે વિકાસ તે સમયે મોલાતા બધ થયેલા પ્રાચીન અપભ્રંશથી કેટલક કમો આગળ વધ્યો હતો. એમ માનિયે તો પણ, 'મહે' દાવેલો સમયાવાધિ ફેરવવો પડે તેમ નથી.

આ બ્રંશના લેખ પછી શુભરાતમાં વપરાતી ભાષાના સ્વરૂપ હવે આપણે વિહંગાવલોકન કરીશું. ઇ. સ. ના ચોદમા સેકાના અન્તમાં જે પ્રકટ થયે અને નિશ્ચિત સૌમાયિક (ડિ. સં. ૧૪૫૦, ઇ. સ. ૧૪૬૪ના) મુદ્રાવલોચ ઐતિક રૂપે મળે છે ત્યાં સુધી આરિયે તે પહેલાના અન્નિમ અપભ્રંશના સાહિત્યની હજી પચાંત સોપ થઈ નથી કે માહિતી મળી નથી. પાટણના જૈન લોકારમાં મળેલા હરતલેખો વિશે પી. ચીમનવાસ હી. દલાઈ એમ. એ. હેનણે જાણ્યો શુભરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરેલા બહુ ઉપયોગી નિમંધ્રમા થોડાક નમૂના આપણને હમણાં જ પ્રાપ્ત થયા છે. હેમાંથી છું નીચેના નમૂનાઓ સહિ છું :-

(૧) પદ્યમસિરિ ચરિત્ર

નકત્ર સાલ વિ. સ. ૧૧૬૧ (ઇ. સ. ૧૧૩૫)

રચનાસાધ વિદિત નથી, પણ નકલના કરતાં એક સદી પહેલાંની હશે એમ હેની ભાષાથી જણાય છે-સિવાય કે ઘણી વાર અનેછે તેમ, હેનો સમયથી પ્રાચીનતર ભાષામાં ઇ. સ. અગ્યારમી સદી હેનુપૂર્વક અભ્યાસેલ હોય.

ઘાદિહ દિવ્ય દિદિ કવિ જપદ
ધહુ જળ રોહુ મુપ વિણ સવદ ।
નિમ્મુદ સાદમિ કન્નાસાયણ
ધમ્મકહાનદ વહુગુમાયણ ॥

[આ પંક્તિઓના છંદ (ઘણીમૂળમાં આપ્યા પ્રમાણે) અસ્થિ છે. પંક્તિ ૧ માંનો હિ શુરુ વાંચવો પડે છે; પં. ૪માંના વ નો અનુસ્વાર કેમવતમ છે અને એ શ્રુતિ એકમાત્રિક છે-સિવાય કે વ એ અને રથાને થયેલો લેખનદોષ હોય.]

(૨) મદનરેલાસંધિ

૩ સ. તેરમી શ્લોકી ૧ : વિ. સં. ૧૨૬૭ = ધ. સ. ૧૦૪૧

મારહસતાળણે ચરિતે આલો અમુદ્ધટ્ટાણે
સિરિસપત્ન્યાણે એય લિહિય સુભાભિય ॥

(૩) જમ્યુચરિત્ર

વિ. સ. ૧૨૬૬ = ધ. સ. ૧૨૪૩

માગસનમ્તાળણે મહાસિયપદિવગુરિસમુદરિય ।
ધન્નાસી માસાણે મળિયવ્વ સયમરૂકણે ॥

(૪) સુકોશલચરિત્ર

વિ. સ. ૧૩૦૨ = ધ. સ. ૧૨૪૬.

તેરદુરુત્તરણિસે સિરિવીપત્તિજિ દમોક્કત્તકણે ।
કમ્પાણ સુગહ રાયા પલત ગુણ તાળ મન્નાણ ॥

[આ આશીર્વાદમાં બીજા ચરણમાં ગુણમાંના જને, અથવા પલતમાંના હને, લઘુ
અથવા પડે]

(૫) ઘયરસ્વામિચરિત્ર

વિ. સ. ૧૩૧૬ = ધ. સ. ૧૨૬૦

સોહગમહાનિહિયો શુભો સિરિવચરસામિણે ચરિય ।
તેરહસેન્નતરણે રથ સુહારણ અવડ ॥

(૬) નર્મદાસુંદરીસંધિ

વિ. સ. ૧૩૨૮, ધ. સ. ૧૩૭૨

તેરસસયમદ્ધસે ચરિસે મિરિજિણપદુપસાણ ।
પસા સવી રિહિયા નિર્ણદવચ્છણસરેણ ॥

(આદિ પ્રથમ ચરણમાં પદુ મા ॥ ૩૨ છે અને છેલ્લી શ્રુતિ ન લઘુ છે સહન ૭ ૩ પદુપસાણ
શબ્દ રાખે)

(૭) ગૌતમસ્વામિચરિત્ર

વિ. સં. ૧૬૫૮ = ઇ. સ. ૧૩૦૨.

દ. સ. ચૌદમી સદી ગોયમસ્વામિર્હિ ગોયમચરિય રહ્ય પદમંજરીઈ જાણાઈ ।
કત્તિય અમાવસાઈ અહ્નવન્નસ્ય ચરિસસ્સ ॥

આ નમૂના થયાં પત થશે. લેખકોએ પોતાના સમયથી બહુ પૂર્વેની ભાષામાં આ લખેલ હોય (જે બહુ સંભવિત છે), અથવા આ ગ્રન્થોમાંની ભાષા તે સમયની જ ભાષા હોય, એ ગમે તેમ હોય - પણ એ જે ભાષાઓ વચ્ચેનું અંતર એક શતાબ્દીથી વિશેષ ન હોવાથી-ઇ. સ. ના બારમા સદીના અન્ત પર્વન્તના આ ગ્રન્થોની ભાષા પીલી ગયેલી શતાબ્દીઓની અપભ્રંશભાષા હતી એ આ નમૂનાઓ દર્શાવે છે; બીજી રીતે કહીએ તો બારમા સદી સુધીના ગ્રન્થોમાં અપભ્રંશમાં બહુ ફેર નહોતો પડ્યો એમ સમજાય છે. આમ કહેવામાં भारी दृष्टि ભાષાના પૂર્વરૂપના કરતાં. વિશેષતઃ ભાષાની આ પછીની ઉત્ક્રાન્તિ ઉપર છે. પણ અપભ્રંશ હેમચંદ્રના સમયની પૂર્વે અતભાષા યદ્ય ચૂકમાનું આપણે, અમલિ અપાલ ચૂકેલાં અન્ન પ્રમાણેના આધારે, જોયું છે; તેથી આ ગ્રન્થોની ભાષા કેવળ પુસ્તકગત ભાષા હોવી નેહએ, શોકપ્રચરિત ભાષા નહિં.

૧૨મું ઉપર દીકલા નમૂનાઓમાં છે તેના કરતાં જેની ભાષા પોતાના સમયને નિકટતર જણાય છે હેવી બીજી કૃતિઓ આપણને મળે છે. એ આપણે જોઈએ—

(૧) ઝંઘુમ્વામિરાસ

દ. સ. દોરમી સદી વિ. સ. ૧૨૧૬ = ઇ. સ. ૧૨૧૦
ઝંઘુરીય મરહ કિત્તિ તિર્હિ નપર પદાળજ ।
રાજગૃહ નમેળ નવર વહુવિ વપ્સાળજ ॥
રાજ કર્હ સેળીય નરિદ નરવરહ જુ સારો ।
તણ્ણતણ્ણ પુત કુદિમત મતિ અમવડુમારો ॥

(૨) રેવંતગિરિરાસ

સંભવતઃ વિ. સ. ૧૨૮૮ = ઇ. સ. ૧૨૩૨
પરમેસર તિલ્લેસરહ યયવકવ વગમેસિ ।
મળિસુ રાસુ રેવંતગિરે અશિવદેવિ સુયરેલિ ॥

(૩) નેમિનાયચતુષ્પદિકા

વિ. સ. ૧૩૫૬ = ઇ. સ. ૧૩૦૦ કે એટલામાં.
આવણિ સરવાળિ વડ્ડય મેહુ
ગગ્ગરહ વિરહિરિ શિવજહ દેહુ ।
વિવડ્ડુ શવકર રવસસિ જોન્ન
નેમિહિ વિણ્ણ સહિ વહિદ્દ કેન્ન ॥

સહી મળદ સાધિણિ મન (? મત(?) દારિ
 દુઝગ્નત્તણા મ વછિન પૂરિ
 ગયત નેમિ તત ધિનઠુત કદ
 અછદ અનેણ વરદ સયદ ॥
 ચોલદ રાજઃ, તત દહ વયણ
 નથિ નેમિ સમ વા રચણ, ॥
 ઘાદ તે જુગદ્દરણઃ સતિ તાવ
 ગયણિ ન હરગદ્દ િગયર આર ॥
 માદ્દલિ મરિયા સર પિક્કલેયિ
 સકલણ રોવદ રાજઃ દેવિ ॥
 હા એકલવી મદ્દ, નિરધાર
 દિન હરેલિલે કદ્દર સર ॥

[વજ્ઞ, હગદ, સિગ્ગદ, ધિનઠુત ઇત્યાદિ શબ્દોમાં છે તે અધુન સંયોગ પ્રત્યે, તેમ જ જદ અને ગત એ અસંહિત સ્વરયુગ્મો પ્રત્યે અને અછદ રૂપ પ્રત્યે, હું લક્ષમાં જ્યાં ખેંચવા ઇચ્છું છું. આ રૂપદ અપભ્રંશલક્ષણો છે, જે લક્ષણોમાં, શુન્દરાતી ભાષાની સ્વરૂપ-ધૃતતા સિદ્ધ થતાં, નવાં પરિવર્તનો થયાં હતાં, એટલે કે શુન્દરાતીના પ્લેસ-હેથા આરંભ દરમ્યાન, અથવા ખરી રીતે અન્તિમ અપભ્રંશ અને આરંભની શુન્દરાતી વચ્ચેના ક્રમ દરમ્યાન, સંયોગરૂપ પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ, અને અર્વાચીન શુન્દરાતીના ધ્વનિ દરમ્યાન એ અને એ નું વિવૃત્તીભવન એ પરિવર્તનો થયાં હતાં. પશુ અછદ એ તો અન્તિમ-અપભ્રંશરૂપ રૂપ છે; અપભ્રંશક્રમે રૂપ અછદ હતું.

[અન્તિમ-અપભ્રંશ એ નામ મ્હેં નકાલ બીજા સારા નામને અજાણે યોગ્યું હતું પશુ હવે વિશેષ વિચારને પરિણામે અન્ય વધારે સાફ નામ હું સ્વીકારવા ઇચ્છું છું, એ નવું નામ છે શુન્દર અપભ્રંશ. પ્રાચીનસવર્ણમાં (૧૮મા પાદને અન્તે) પ્રાદેશિક નામે મોળખાતા અનેક અપભ્રંશો ગણાવ્યા છે. એ નામાવલિમાં મૌર્યી આવે છે. (માફ કેયનો જ નકાલ હું. સ. ના પંદરમા સંક્રાંતિ મધ્યની લગભગ હતો; જુલો ૭૫૨ પૂ ૨૬૦-૧). પોતાનાં બેમાંના પ્રથમ નલ્લગ્ગાનની પ્રથમ કડીમાં લાપલે 'શુન્દર ભાષા' એ નામપ્રયોગ કર્યો છે : ગજભાવણ નલ્લગ્ગા ગુણ મનોહર ગાઠ; પશુ વળી આખી જનાં પ્રથમ કડયાની ૧૦મી કડીમાં હેલે એ લાપલે અપભ્રંશ કહેવ છે : કયામાર એ નડપપત્તની અપભ્રંશ એ વાલી (અ પુગવાને મ્હારા છઠા આખ્યાનામાં અન્ય સંદર્ભમાં હું ચર્ચાશ) આ સર્વે મુદ્દાઓને એકત્ર કરિયે તો ૪ સ. ના ચોદમા સંક્રાંતિ અને મોળમા સંક્રાંતિ પ્રથમપાદની વચમાંના સમય દરમ્યાન (એટલે લાલજીની આદિત્યપ્રવૃત્તિના લગભગ અન્તસમય દરમ્યાન-જુલો રામચાંદ્ર યુનીયાવ મોદીનો લાલજી વિશે નિનધ, પૃ. ૧૫૫) કયું ભાષાનામ પ્રચલિત હતું હેની અટકળ કરતી શક્ય બને છે. એ નામ જુર્જર અપભ્રંશ હતું એમ હું માનું છું.]

* અગ્રેજી મ-ચમાં આ પ્રમાણે છે, પશુ, ઘરદ લેટુ ગદ્દરણ સતિ તાવ એમ હશે ?

પરિશિષ્ટમાંથી :

વિદ્વાન પારસી પંડિત શ્રી. પાદલલુજી બરજેરજી દેસાઈએ લખેલા “ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ” એ (ધ. સ. ૧૯૦૫ ના, ૧૯૦૮ માં પ્રકટ થયેલા) લેખ પ્રત્યે મહારુ” લક્ષ હમણાં જ દોરવામાં આવ્યું. એ લેખમાં પૃ. ૮ માં એઓ ગૌર્જરી ને અર્વાચીન ગુજરાતીથી અલગ જણાવે છે. આ વિદ્વાન લેખકે માફ”ડેમે કહીને ગૌર્જરી અને આધુનિક ગુજરાતી વચ્ચેના તફાવતો પ્રત્યે ફુલ્લંદા સેવ્યું છે; હાનું કારણ એ છે કે એ એ વચ્ચેના મહત્વના વિકાસક્રમે હેમના ધ્યાનમાં નથી આવ્યા. કેમકે માફ”ડેમે તો (ધ. સ. ૧૯૫૦ = ચિ. સં. ૧૫૦૬ માં) વત્સલવિલસ અને કાન્દકદેવવચ્ચ ના જમાનાની ભાષા ભેદ હોતી જોઈએ, જે આજની ગુજરાતીથી ઘણી દૂર દૂરની છે.

શ્રી. પાદલલુજી દેસાઈ સર જ્યોર્જ મિથર્સને અનુસરતા જણાય છે, જેણે Census of India Report ના ભાષા વિશેના પ્રકરણમાં (પુ. ૧, ભાગ ૧, પ્રકરણ ૭, પૃ ૫૦૩, પૃ ૩૦૫ ઉપર) ગૌર્જરી ને નાગર અપભ્રંશની એક પ્રાદેશિક બોલી અને અર્વાચીન ગુજરાતીની જનની કહી છે, અને JRAS ૧૯૦૨ પૃ. ૫૩૭ ને આપેલા (અને LSI પુ. ૬, ભાગ ૨ ના પૃષ્ઠ ૩૫૩-૩૬૪ પર એ જ રૂપે ફરી પ્રકટ કરેલા) મુખ્યવ્યવસ્થાપક (હિંમની બૃહ્મ છે. ભૌતિક જોઈએ) વિશેના ચોતાના લેખમાં હેમચન્દ્રના અપભ્રંશને ગૌજર અપભ્રંશ કહ્યો છે (સા આધારે, તે તો અતકર્ષ છે) અને તે છતાં મુખ્ય વિવેચન દરમ્યાન હેને નાગર અપભ્રંશ કહ્યો છે. (પૃ. ૩૨૭, LSI, પુ. ૬ ભાગ ૨); અને હેમચન્દ્રે તો નાગર કે ગૌજર અપભ્રંશ સંદર્શ વાપરી જ નથી તે છતાં મિથર્સને આ બધી વાત કરી છે.

[મુખ્ય અપભ્રંશના જ ત્રણ પ્રધાન પ્રકારો માફ”ડેમ આપે છે, નાગર, કાચદ અને વપતગદ. આ ત્રણમાં નાગર મહત્વનો પ્રકાર છે. સર જ્યોર્જ મિથર્સને ત્યાં સુધીતો તક” કરે છે કે હેમચન્દ્રે ચર્ચેલી ભાષા નાગર અપભ્રંશ છે અને નાગર અપભ્રંશ એ નામ સાહિત્યરસિક નાગરબ્રાહ્મણ યાત્રિ ઉપરથી પડ્યું છે, (ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષા પુ. ૬, ભાગ ૨, પૃ ૩૨૭). હું આ તક” સ્વીકારવાને તૈયાર નથી. ગમે તેમ પણ નાગર બ્રાહ્મણોની સંખ્યા સગેરે માનવસંઘ (Clan) જેટલી પણ નથી અને એવડી ન્હાની યાત્રિયું નામથી ભાષાને અપાય તથા ભાષાને હેના પ્રચાર-પ્રદેશનું નામ આપવાના સામાન્ય રિવાજને વર્જવામાં આવે એ અત્યંત અસંભાવ્ય છે. પ્રાચીન ભારતના વિભાગોના-સાધારણતઃ બહુવચનપ્રયુક્ત-નામે એ પ્રદેશમાં વસનારાં પ્રજાકુટુંબોના વાયક હતાં એ હું જૂઠી જોતો નથી. પણ વિદ્વાનો અને કાઠા. વગેરે આપણે જાણિયે હિંચે હેવું નામના પ્રાન્તનામ

૭. હું જાણું છું કે શ્રી. દેવદત્ત રા. હાંડરકરે પોતાના “Foreign Elements in the Hindu Population” (હિંદુ પ્રજામાં વિદેશીય તત્ત્વો) એ બહુમુલ્ય લેખમાં (પંડિત એન્ટિક્વરી, ૪૦, ૧૯૧૧, પૃ. ૩૩-૩૪) લગભગ સિદ્ધવત્ દર્શાવ્યું છે કે નાગરોનો મહામાનવસંઘ હતો, જે હિંદી સનની આરંભની સદીઓમાં ભારતમાં આવ્યો હતો, પંજાબમાં નગરકોટમાં (આજના કાંગ્રામાં) કે હેની આબુબાલુ સ્થાપી જાયો હતો અને નાગરો ત્યાંથી અન્ય સ્થળોએ-જેમાં વડનગર (પ્રાચીન આનંદપુર કે આવસ્થુર) આવી જાય છે-ફેલાયા હતા. આથી નાગરો એક મોટો માનવસંઘ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. પણ સર જ્યોર્જ મિથર્સને વડનગરમાં વસતી જ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; અને માફ”ડેમ, નાગર અપભ્રંશ નામનો પ્રથમ વડનારો, છેક ૧૪૫૦ ઇ. સ. લગભગ ઘણે જોયો જે સમયે સર જ્યોર્જ ઉલ્લેખેલી યાત્રિ તે શ્રી. દેવદત્ત સૂચવે છે એટલો મોટો માનવસંઘ ન્હોતો, એ નિમિત્ત છે. આથી, માફ” કથન અપાધિત ઊંચું રહે છે.

અનુત્પૂર્ણ છે. વળી માહિંગો નામના નામની ઉત્પત્તિ જાણી છે. (નિરુત્તેજોદ્ભવો જગદોદ્ભવતઃ), એ પ્રમાણે એવું જ મર્યાદામય પ્રયોગોના મગ્ગ શામંત નામની ઉત્પત્તિ આપી નથી

(૪) સંયોગમાનુસા

વિ. સ. ૧૧૫૦ = ઈ. સ. ૧૨૬૪.

મને મગડ જાત વાગ્યું

કુચ્છ (? કુચ્છ) પડવિદ મગદ વાગ્યું ।

મીઠા મીઠા કિમ કિમ વદ

મીઠા કિમ મગદ વુ મગદ ।

મીઠા લો મગ દવરી મગિ

મીઠા વાગ્યું કુચ્છ ન કુચ્છ ।

અહિં પણ સંયોગ અવિનિવૃત્ત છે અનુપત જગત્તપ્ત છે એ સંયોગમય છે, મયોગમેષ અને પૂર્વશ્વરદીર્ધત્વ (મગદ, મગદી દ-શદિ) પ્રથમ કુચ્છવચ્ચે ભીતિગ્રસ્તો જોવામાં આવે છે અને એ ભીતિવચ્ચે મરાજર એક શતાબ્દી પેદાશો આ પ્રથ છે.

(૫) વટુલી રાસ

વિ. સ. ૧૨૦૩ = ઈ. સ. ૧૩૦૭

મગદ જો કિમ કુચ્છ વિદંબુ

રોડ નિશ્ચય કિદુપામંબુ

વગમવિ વાનીડ વચ કિમ ॥

સિરિ મગદ સિરિ કયો

મીઠી વદદ કિમિય રોડ

પમિય રોડ નિશ્ચય ॥

* * *

તમિહ મગરીય તમિહ મગરીય વદદ વદુ રોડ ।

ચિંતામણિ કિમ વચ્છીયદ દીદ વાનુ મગરીય હમિરીય ।

મગદદ સીલિ વદદદ વદ્વચ્છ નરિ તેય વચ્છ ॥

મલીડ જલ પાદો પીદ ધમ્મ કમિમ મગુરવત ।

દુઃ મીહ કિમ વનોદ કુચ્છી મુચિત ।

* * *

તો જમિ જમવંત રમ્મહાડ જો જમિ રુમ્મહ વદ્વચ્છ ॥

અહિં સંયોગના નવા વિકાસક્રમો ક્રમશઃ ઉદ્ભવ થાય છે, એટલે કે સંયોગનો સોપાન અને પરિણામે પૂર્વશ્વરદીર્ધત્વ થાય છે, તે વક્ષાદ છે; 'ક્રમશઃ' એ અર્થમાં કે જેટલાક રૂપો આ નવું

૨૫૨૫ પાને છે. તો અન્ય નથી પામના; દાખલા તરીકે કાઠમાં આ સંયોગલોપ થયો છે, બમ્બારે ઈ. સ. ૧૨૦૦ માં (ઉપર નમૂના નં. ૩ માં) એટલે કે સાત વર્ષ અગાઉ ૨૫૨૫ આપણે જોયું હતું. બીજા બાબુએ કમિન અને સચ્ચદ રૂપો હજી ૬૬ વર્ષગી રહેલા અસરકીકૃત સંયોગની પ્રત્યક્તા સ્વયં છે. આ રથને ધમ્મચારાના સંયોગને તુલનામાંથી ખાતલ રાખવો પડશે, કારણ કે જે કેટલાક પ્રખેદો આજસુધી પણ અરણીભવનના વિધિને વશ થયા નથી હેમાનો એ એક છે; હેનું ધામ એ ૨૫ કદાપિ થયું નથી.

(૬) ગૌતમરાસ

વિ. સં. ૧૪૧૨ = ઇ. સ. ૧૩૫૫

હવે આપણે મુદ્ધાવયોગ ઔક્ષિત્ક ના સમયની (વિ. સં. ૧૪૧૨-ની) બહુ નજીક આવી પહોંચ્યા છીએ બીજા માત્ર ત્રીસ વર્ષમાં આપણે એ સમયમાં, સંયોગલોપના પૂર્ણ વિકાસના સમયમાં, આવી પહોંચીશું. અને આ પ્રાચીનમાં એ ઘટનાની પુષ્ટક આગાહી મળે છે. આ રાસામાં પિત્તલ અને જસ્ટ જેવા શબ્દોમાં છે તેવો અધ્યત્ત સંયોગ વિરલ છે, પણ હુપ્ત સંયોગ પુષ્ટક છે - કીજહ, વીઠહ, ચીઠહ, વઠહ (વઠહ નહિ) - (જે કે પછીના ચરણમાં વચ્ચે છે પણ હું માનું છું કે એ શબ્દ વઠહ કે છેવટ વચ્ચે, હોવા જોઈએ કારણ કે તે જ વઠહ જોડે યમક (અન્યાનુપ્રાસ) મળે) નાઠ (નઠા નહિ), વીઠહ, મુગીઠહ, સમરોઠહ, મળીઠહ, નમોઠહ, મમીઠહ લીઠહ બાઠ (મઠ નહિ). પેલહ, પેલ્લિ સાવા, સાવહ, (સહ, સહહ નહિ), બાઝ, બાઝુ (બઝ, બઝુ, નહિ), પૂહહ, (પૂહહ નહિ), વીહહ (વિહહ નહિ), ગાજતહ (ગજતહ નહિ), ગાજતી, ગાજહ (આ શબ્દ રાજહ સાથે યમક (અન્યાનુપ્રાસ) સાધવા માટે આવ્યો છે અને રાજહ શબ્દમાં મુખમાં જ જ સંયોગવિહીન છે, એ રિતિ ધ્યાન ખેંચે છે; પણ જે ગાજ શબ્દ છૂટથી વપરાવા ન લાગ્યો હોય તો એ અહિં વપરાયો ન જ હોત), કાઝ (કાઝ નહિ, આ શબ્દનો પ્રયોગ કાઝુ જોડે યમક (અન્યાનુપ્રાસ) મેળવવાને કરાયો છે, પણ સંયોગનો લોપ આ સમયમાં થાયક ન બન્યો હોત તો આ રથો એ બને શબ્દોને બદલે કાઝુ, અઝુ વાપરી સકાયા હોત); કઝી (ઝઝી નહિ); સાત, હપ (હત, હથ નહિ).

પ્રાકૃતપિંગલમાં ડા. ટેસિયેરીને જડી આવેલુ, (કર્મણિ-૨૫) ફજહ ને બપે આવેલુ, ફજહ ૨૫ અહિં પૂરું સત્તા જમાવી બેઠું છે; અને આ ફજહ ને આધારે જ ડા. ટેસિયેરીએ અનુમાન સ્થાપ્યું હતું કે સંયોગલોપનો આરંભ ચૌદમા સદ્કાથી થયો હોયો મધ્ય ચૌદમા હતો. (કારણ કે પ્રાકૃત-પિંગલ ૧૪ માં સૌકાની કૃતિ છે પણ હેમાં અવતરણરૂપે આપેલી પદ્યપદ્ધતિયો મ્હોરે અરો એથી ધણી વધારે ભૂંડી છે) આપણા આ નમૂનાઓમાં આપણે જોયું કે સંયોગલોપની આ ઘટના ઇ. સ. ૧૩૦૦ પછી સર થાય છે (કારણ કે એ વર્ષની રચના નૈમિતાયનતુલપદિકા તો હજી પ્રત્યક્સંયોગને અને લઘુસ્વરને રૂપરૂપ રીતે વળગી રહે છે), આ સંયોગલોપ ઇ. સ. ૧૩૦૦માં (નમૂના નં. ૫ કઝ્ઝીરાસમાં) અચ્ચકાના અચ્ચકાતાં ઉપક્રમ કરે છે આથી, ડા. ટેસિયેરી ચૌદમા સદ્કા અગાઉની હસ્તવિખિત પ્રતોમાંથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રજૂ ન કરી સકે ત્યાં સુધી અથવા પ્રાકૃતપિંગલ માંનાં જુના અવતરણોની દારીબ ચોક્કસપણે કે

આશરે નહીં ન કરી સોં ત્યાં સુધી હેમનાં અનુમાનને આપણી સમક્ષ પડેવાં આ ' પ્રમાણે નિખળે દરાવે છે. પરંતુ આટલું ધ્યાનમાં રાખતું ધરે છે કે આપણી સમક્ષ રહેલા નમૂનાઓની ભાષા સંભવતઃ એ ભાષાયા એ સમપથી થોડાં 'તપ' રહેવાંની હોય, અને આ કારણે ડૉ. ટેસિટોરીનું અનુમાન કદાચ લગભગ સાચા અંદાજની નજીક રહેવે. પ્રસ્તુત પ્રસંગે મ્હારે અચકાવાનું એક જ કારણ છે તે એ કે આ ખાસ ચૂંટેલા નમૂનાઓની ભાષા શ્રામાનિક રીતે એ ભાષાયા એ જ સમપની જણાય છે.

પરંતુ મ્હારે ગૌતમરાસમાંથી થોડાંક અવતરણો આપવાં પડશે-તે કે ઉપર નોંધેલા જુદાં જેમાં આવે છે એ સર્વ અવતરણો આપવાં શક્ય નથી.

(ક) સાત દાંચ મુગ્ધજ વેદ રૂપિદિ રંભવત્ ॥ ૩ ॥

(ઘ) પિક્કવયિ નિદ્ધમ રૂર જ્ઞાન્ન જય જયદ કવિય ॥

બહવા નિધદ પુરુષ જામિન જિગરુ રૂપિ વદિય ॥ ૫ ॥

[અહિં 'હજી વિક્કવિયું' પેલવિ અને જ્ઞાન્ન' કાસ નથી બન્યું. પુરુષ અને જામિને તો, આગલા નમૂનામાંના ઘમ્મને ખાતમ ગણવાનું' ને કારણે હતું' એ જ કારણે, ખાતમ ગણીશ, આજ સુધી પણ એ શબ્દો પૂર્વ કે કામ બન્યા નથી.]

(હવે હું શ્રી. ચીમનલાલ દલાલ પાસેનાં ૧૨૧પ્રતિ ઉત્તરથી કરેલી નકલમાંથી અવતરણો આપું છું.)

(ગ) દેવે તમવતણ તર્હિ કોજઈ ॥

જિણિ * દોઠઈ મિધ્યામતિ સ્ત્રીજઈ ॥

ત્રિમુગ-ગુફ સિંહારણિ ચઢટડ ॥

તત્તણિ મેહ દિગતિ પચટ્ટન ॥ ૧ ॥

(* હ. પ્ર. માં જીણ છે.)

[મ્હેં ઉત્તર ૬૫૦ તેમ પચટ્ટન તો પચટ્ટન કે પચટ્ટન ને બદલે થયેલી દેખીતી જુદાઈ છે, (અપખંદ્ય પદરચનામાં વ્યાપકરણે લેવાત' છૂટ વર્તને દિગતિનો તિ ગુરુ ઉચ્ચારવાનો છે.)

અહિં 'ત્રિમુગ્ધગુફ' અને મિધ્યામતિ એ અવિકૃત સંસ્કૃત શબ્દો છે. શુદ્ધ તત્તમ શબ્દો છે, અને પ્રસિદ્ધ તેમ જ પ્રતિષ્ઠિતો વિશિષ્ટ અધિકાર ભોગ્યતા હોયને હોયેશપૂર્વક વપરાયા છે.]

(ઘ) મૂ લામર કો જણુ મળીજઈ ॥

મેરહ ભવર કિ જ્ઞામ દોજઈ ॥ ૧૫ ॥

(છ) સહસ્રકરણ જિમ વોરજિણ પેલચિ રૂપ વિશાલ ।

પ્રહુ અન્નમસુ સમાપ્ત માચડું અહ દંદિયાલ ॥ ૧૮ ॥

(ચ) ચિંતામણિ કરિ ચલિયડ આજુ

સુરતક સારદ વલ્ચિ કાજુ ॥ ૧૨ ॥

(છ) પા પરવસ વરતા કાદ કોસહ ।

વત્તદેવતર વાહ મમીજહ ।

‘કવણ’^૧ કાજુ લાયસ કરે ॥

પ્રહ ઝઠી ગેયસુ સમરીજહ ।

કાજુ સમગ્ર સ્વર્ણ સોસહ ।

નવનિહિ વિલસહ તાહ પરે ॥ ૧૪ ॥

કાંઈ આલેસુન અને જિન-ઉદયગુરુના શિષ્ય વિદ્યલુએ, મગધમાં પથ્થરના પ્રવાહાન તરવો દાલવતી કરતા કરતાં (વિ. સ. ૧૪૧૩ = ઇ. સ. ૧૧૬૭ માં) સખેની એક જાન-અવવાદૂપ કૃતિન આ પચ્ચમી ચોપડાં નામની કૃતિને હું આ સમીક્ષામાંથી બાદ રાખું છું, કારણ કે સમીક્ષામાં વર્જન, વર્જનના એ તો બાણે કે પ્રયોગનપૂર્વક, એ સમયે પ્રચારમાં ન હોઈ શકે એ રૂપોતો — કારણે દેખીતા પ્રયોગ કરે છે. એ કૃતિ (વિ. સ. ૧૪૨૩) અને સુધાવદોષ ભૌતિક (વિ. સ. ૧૪૫૦) વચ્ચે માત્ર આશરે પચીસ વર્ષોનું અંતર છે, અને વળી એ કૃતિથી અગ્યાર વર્ષ પહેલાંના ગીતનરાસ માં પ્રયોગનો-પૂર્વરૂપ દીર્ઘવનો દીક પહેલો ફાસ દેખાય છે, એ જોતા આ કૃતિમાં પ્રયોગોમાં રૂપો એ સમયપર્યંત ભાષામાં હજી ટકી રહ્યા હોય એ તો ભાગ્યે જ સંભવે. જ્ઞાનપંચમી ચોપડામાંના લખ્મહ (લામહ ને બાલે), અછહ (બાહહ કે બહહ ને બાલે જો કે આ લેખકે બાહહ પ્રયોગ પણ કર્યો છે અને એથી એ સમયની ખરી પ્રચલિત લાક્ષણિકતા છતી કરી દીધી છે), વિન્નડ દીનડ ને બદને, અને સમલહ (સામલહ ને બદને), એ શબ્દો જોશો કે તરન લંબને એક પ્રકારની ખાતરી થશે કે આ પ્રજન સયોગવાળા રૂપો જૂના પ્રચારકૃત હોવા છતાં હેતુપૂર્વક વપરાયાં છે; આપણા સમયનું એક દૃષ્ટાંત મારા કથનના આશયની પ્રતીતિ કરાવશે થી કેશવવાસ હું. શ્રુવનાં લખાણો જોશો તો બે ત્રણ સદીઓ પહેલાના સાહિત્યમાં વપરાતા પણ આજે નીકળી ગયેલા અનેક શબ્દો નજરે પડશે, જેમકે ઝંઝક (= ખાડેનું) અગોપ (= ગુપ્ત), છેહ (= ખન), નિલગ (= વસાહ), નેવર (= નુપુર) વદવ (= હેવડાવડ), સાંત (= સમાપ્ત થવું), હિજ (= હેત, હેમણે કરેલા ગીત મેરિંદ ના અનુવાદમાં) વગેરે. હવે પાંચસો વર્ષ પછીના આપણા વાગ્યો, હેમને જો કાંઈ ખરી વાત બાણવાનું સાધન ન મળે તો, સદજ રીતે માની જોડે કે આ શબ્દો દ્વારા સનની વીશમી સદીમાં પ્રચારમાં હતા. અહિં અત્કારે જે અન્યની વાત કરે છું હેમા જોવામાં આવતા ચપ્પરો બરાબર એ પ્રકારના છે.

૧૧ કવણ ની નરનતિ છે હેમાથી નાન્યતર થઈ એ ફેરફાર મારે જીવો આગળ પુસ્તક ૧, ' પરિશિષ્ટ ' વધારાનું-પૃ. ૭-અને પૃ. ૨૫૦ પાદટીપ ૧૦૧. અહિં (૬૪૭ કાજુ લાયસ કરે માં) કવણ નો પ્રયોગ સિ. હે ૮-૪-૩૬૭ ના ઉદાહરણ કાઢે વર્ગને જોવા જ છે. આ ઉદાહરણ અવરધ હેમચંદ્રી જૂનું હવું, જ્યાંદારે કુમારપાલચરિત ૮-૩૦ માંનું ઉદાહરણ [આગળ પુ. ૧, પૃ. ૨૫૦

[આપણી સમક્ષ તેરમા અને ચૌદમા રોકના આ અત્યંત સ્પષ્ટ પુરાવાઓ પડ્યા છે તે

જોતાં, પ્રો. આર. એચ. ટર્નરના ગુજરાતીમાં સંયોગસોપ ઇ. સ. ૧૩૦૦

સંયોગસોપ કચ્છરે દારૂ ના અરસામાં ૧૧ થયો એ અભિપ્રાય સાથે સંમત થતાં આપણે અચકાવું

યવો એ બાષ્પતનો પ્રો પડે એમ અને ઘાગે છે. ઇ. સ. ૧૩૦૦ના આપણો નમૂનો (૧) અલુપ્ત સંયોગસોપી

ટર્નરનો મત અને મ્હારો ધારણક છે, ઇ. સ. ૧૩૦૭ નો નમૂનો (૫) સંયોગસોપનો આઠો આરંભ

મતમેદ ખતાવે છે, અને ઇ. સ. ૧૩૫૬ નમૂનો (૬)ની સાલ-પથતિ પ્હોચિયે ત્હારે જ

સંયોગસોપનો પૂર્ણ ઉદય આપણા જોવામાં આવે છે, તે પ્હેલાં નહિં. આ જોતાં

પ્રો. ટર્નરે સ્વીકારેલા સમય થોડાં વધે પૂરનો જ-કન્ય પાસડી પૂરનો-ખોટો પડે છે, દારણકે ઇ. સ.

૧૩૫૬ માં (ગૌતમરાસમાં) એ સંયોગસોપ જોવામાં આવે છે તો એ ઘટનાનો આરંભ એ પ્હેલાં ત્રણેક

સદી અગાઉ થયે ચૂક્યો હોવો જોઈએ. આ વિષયમાં પ્રો. ટર્નરે કયા ઉત્તરલિખિત ગ્રન્થો ઉપર આધાર

રાખ્યો હશે એ જાણવું મહત્વનું તેમ જ રસપ્રદ થાય.]

પાદટીપ ૧૦૧ માં આપેલું) હેમચન્દ્રે ચોતે ઘડ્યું હતું, અને એથી જ્ઞાન ના મર્્યાદિત પ્રયોગ પ્રત્યે હેમચન્દ્રના પક્ષપાતનું સ્પષ્ટ છે.

(કવળ શબ્દે પુરિસંગમાંથી સ્ત્રીસિંગ અને પછી નપુંસકસિંગ હેવાં પરિવર્તનો કયાં છે પણ કાંઈ નપુંસકસિંગને જ દર્શાવેલી વળગી રહેલ છે, એ લક્ષ્યોગ્ય છે; કાંઈ નો આ સિંગ-આચર્ય એટલે બાપો છે કે કિમ્ ના 'યા કારણે' અર્થના અન્યથા પ્રયોગના અર્થમાં પણ કાંઈ વપરાય છે; કાંઈ કહો-મુદ્દા વગ્ન-વિમ્ જ્યોમુલ્લં તથા; સિ. હે. ૮-૪-૩૬૭ ઉદાહરણ ૪ યુ')

કવળ અને કોળ (ગુજ.) એ શબ્દોની મૂળ ઉત્પત્તિ કેવી સદંતર જુલાઈ થઈ હતી હેતુ વિશેષ દૃષ્ટાંત જૂની ગુજરાતીમાંના કોળ ના પલટો થયેલા ઉપયોગમાં જોવામાં આવે છે, કોળ નો (કવળ વળ કવળ કવળ વળ કવળ કાજ, માફક) વિશેષણ તરીકે, એટલે કે હેની કવળમાંથી થયેલી ન્યૂત્પત્તિને અનુસર હેતુ ને ખરું સ્વતંત્ર સ્થાન છે એ અનુસાર વિશેષ્ય વિના શુદ્ધ સર્વનામ તરીકે ઉપયોગ થવાને બદલે વિશેષણ તરીકે, ઉપયોગ થતો હતો. દાખલા તરીકે પ્રિમાર્નદ લખે છે : કહો તમે કોળ લેશ લલો છે ? કેમ કાવ્યા લા સરોવર ઘાટ ? (મહાલસા આખ્યાન, કડવું ૨૩ જલકાબંધોદન ગ્રન્થ ૨ આશ્રિત પ્હેલી, પૃ. ૨૩૩ પંક્તિ ૧). આને આપણે “ કિવે લેશ લલો છે ? ” એમ કહીએ. ઉપરાંત જુલો નરસિંહ-કોળ પુણ્ય વરી નાર દુ જલતરી, યુગારમાલા ૫૬ ૧૪૮, ગુજરાતી પ્રેસ પ્રકાશિત નરસિંહના દાન્યોનો સંગ્રહ.

કોળ જાણ્યું ? હેમાં અને હેવી બીજી આધુનિક ઉક્તિઓમાં જે નાન્યતરજ્ઞતિ દૃખાય છે એ કોળના વ્યક્તિનિરપેક્ષ પ્રયોગસ્વરૂપ પરિણામ છે, નહિં તે કોળ તો પુરિસંગ છે, અને પ્રસંગતઃ સ્ત્રીસિંગ છે (દા. ત. “વેલી કાઢ ગડ તે ચીઝી? કોળ હતી ? ”]

હવે તેા આપણે મુખ્યલેખ બૌદ્ધિકની ૧૨ (વિ. સ. ૧૪૫૦ = ઇ. સ. ૧૧૬૪ ની) દેહ નિર્મિત ભૂમિ ઉપર આવી પહોંચ્યા છીએ એ અન્યમાંની ભાષા નિઃસંશય એના રચના-સમયની જ અપરિત ભાષા હોઇને એ હેની પહેલાંનાં તેમ જ પછીનાં ભાષાકક્ષણ ઉપર મુખ્યલેખ બૌદ્ધિકનો ઉગ્ગ્રવલ્લભ, તત્ત્વચીતક પ્રકાશ નાંખે છે. હેની પહેલાંના સમયને હેના પ્રકાશમા આપણે નીરખ્યો; હવે હેની પછીના સમય તરફ જઈશું, કારણ કે બૌદ્ધિકની ભાષા તપાસવાને અત્ક્રમરે રોકવાની જરૂર નથી. અહિંયા આપણે આ અન્યની આટલી આગળ પડતી લાક્ષણિકતાઓ સ્મરણમા રાખીશું ને બસ થયે સંયોગબોધ આ પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ, બહુ-બહુ એ સ્વરમુગ્ધો, કેટલાંક વ્યાકરણરૂપો (દા. ત. લેહ, લેહ, અને નડ, રહહ જેવા વિભક્તિપ્રત્યયો અથવા અનુગો, તેમ જ કિસિડ, માહરડ, તાહરડ, હુહડા પ્રત્યાદિ કેટલાક બક્ષયોગ્ય રાખ્દો. - જે આ વસ્તુપ્રકાશક બૌદ્ધિકના આગમા પાછલા બંને સમયની વચ્ચેની શૃંખલાઓ બની રહે છે.

૧૨ આ બંધને હું બૌદ્ધિક શા માટે કહું છું-સર જ્યે જ્યે 'ત્રિયસર્ત' (ભારતની ભાષા સમીક્ષા, પુ. ૯. ભાગ ૨, પૃ. ૨૫૩, ૨૫૬) અને ડૉ. રેસિટોરી (ઇડિયન એન્ટિકવરી ફ્રોમ ૧૯૧૪, પૃ. ૨૪, પેરા ૧.) જેના વિખ્યાત વિકાસો હેનું મૌલિક નામ આપે છે તે છતાં હું હેને બૌદ્ધિક કહેવામાં શા માટે આપેલી છું-હેના પ્રમાણે, હું માનું છું કે, આ બંધાખ્યાનોમા મૂંઝે કયો નથી. મહારા કારણે આ છે :-

(ક) નામને છેડે મૌલિક આવેલ હોય હેના કેઈ શોધ અર્થ થતો નથી;

(લ) બૌદ્ધિકનો આ કૃતિના પ્રારંભના શ્લોકમાંના લક્ષણો વિશ્વશાસ્ત્રાલયગ્રંથ. એ વચન બેડે સંબંધ છે.

(ગ) અન્યાન્તે પ્રુપ્તિકામાં કતાં ચોતે હેને સ્પષ્ટ રીતે બૌદ્ધિક કહે છે: બૌદ્ધિક અધિત મુખ્યજીવે શ્રદ્ધેશ્વરનારુદ્ધમેણુ ॥

(ઘ) આ પ્રકારના તદ્દિપ્તક મીમાંસાલેખો માટે બૌદ્ધિક એ નામ સામાન્ય હતું. દા. ત. શાક્ય-પ્રકાશ-બૌદ્ધિક, જેમાં કતાં કહે છે :- સહેપાદોપિતક વક્ષે શાલાનાં હિતકુદ્યે ॥ ડૉ. બ્રૂક્સર સંકલિત અન્યસચિમાં ક્રમાંક ૨, ૧૮ તરીકે, તેમ જ ડૉ. ઓહેકેટના કેટેલોગસ કેટેલોગારમ્માં આ કૃતિ નોંધાયેલી છે.

આ અન્યના મુખ્યલેખબૌદ્ધિકમ્ એ સમસ્ત નામનો બે પ્રકારે પદવિભદ્ધ થઈ સકે છે-મુખ્યલેખમ્ બૌદ્ધિકમ્ અને મુખ્યલેખ + બૌદ્ધિકમ્ એ કારણે. અને એ ઉપરાંત આ ય-અના સંપાદક દ. દ. ક્રુવે હેને સ્વયોન્નિત અન્યમાલાનું પ્રથમ મૌલિકમ્-એ નામ આપ્યું હતું એ કારણે, હેના નામને અંગે બૃહદ્ બિપણ એમ હું માનું છું. ક્રિશ્ચિયાનિયામાં ૧૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૮ ને દિવસે દ. દ. ક્રુવે પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદોની આંગમી આંતરરાષ્ટ્રિય પરિષદ સમક્ષ Neo-Vernaculars of Western India એ વિષયનો નિબંધ વાંચ્યો હતો હેમા હેણે બે સ્થળે નિધિતરૂપે બૌદ્ધિક ને બદલે મૌલિક નામ વાપર્યું હતું એથી બૃહદ્ સંદર્ભાનિબંધનાયે દ્વંતર બની હતી. આથી પાશ્ચાત્ય

તે આપણે શ્રી. ચી. ડા. દ્વારા ચોતાના નિમંત્રણમાં મેલેવી વિ. નં. ૧૪૫૦
 હાથું. અહિં આરંભમાં જ હું કહીશ કે એમાં પૂર્વકાલીન નમૂનાઓની પરીક્ષામાં
 કસોટીથી એ પછીના સમયના નમૂનાઓને તપાસી ભેતો જણાય છે કે આ ગ્રંથમાંના
 નાના વપરાશ છે તે એ પ્રયોગ લખાયા એ સમયની સાચા હોય એ સકપ નથી.
 થોડાક અપવાદો પણ જણાશે. હવે આપણે હેમાંના કેટલાક ગ્રંથો ઉપર દૃષ્ટિપાત

૧) ચિદુત્તમની વેલ - રચનાસમય જણાયો નથી; પ્રત લખ્યાનો સમય વિ. સં.
 ૧૪૬૨ = ઇ. સ. ૧૪૦૧.

ચિદુત્તમ માંદિ કાદ જુલો સા
 દોલદ દુલતણુ મહાર ।

મતિની છદ્દ મૂ વળી દેવ

આ બાબતમાં જૂલમાં પણ હોય એ સંભવિત છે. ઉપરાંત, મહારો એ ગ્રંથની (ધનિપન
 કવરી ફેણ. ૧૮૬૨, પૃ. ૫૨ને પ્રકટ થયેલી) સમીક્ષાના પ્રથમ પૃષ્ઠ ઉપર ત્રી તરીકે પોતે લખેલી
 પમાં, ડા. ફોટો બર્ડ નામ ભૌતિક છે, ભૌતિક નહિ એ નિર્ણય વિચારપૂર્વક નોંધ્યો હતો.
 એ માટે પ્રમાણો પણ દોહ્યાં હતાં જે વસ્તુતઃ એમી ઉલટા જ નિર્ણય તરફ દોરી જતાં છે.
 ડા. ફોટો સંપાદક તરીકે આપેલી પાદનોય આ પ્રમાણે છે: "આ મેદરકારીના વિચિત્ર
 ખસો મુખપૃષ્ઠ ઉપર જ આપણી રહાશું તાકતો બોલો છે, ત્યાં ગ્રંથનામ મુગ્ધાવબોધમાં
 Mugdhavabodha Auktika" એમ, પણ દેવનાગરી લિપિમાં "મુગ્ધાવબોધભૌતિક" એ
 મંથણે આપ્યું છે. આ પાછું ફર ગ્રંથાન્તે પણ આવે છે. ત્યારે ઉપર જણી કોટી પહેલાં જ
 વળી "ભૌતિક" આવે છે. મુખપૃષ્ઠ ઉપર આ ગ્રંથનું નામ પ્રથમ ભૌતિકત્વ છે તેથી ખરું નામ
 મુગ્ધાવબોધભૌતિક હોય એમ જણાય છે."

ડા. ફોટો બોધેલા નિર્ણયમાં જૂલ ત્યાં થઈ છે તે નીચેની બાબતોથી સમગ્રશે.

- (ક) મુખપૃષ્ઠ ઉપર દેવનાગરી લિપિમાં આપેલા (મુગ્ધાવબોધભૌતિકત્વ)
 નામનો અર્થ છે મુગ્ધાવબોધ + ભૌતિકત્વ; ભેના પ્રથમ પદનો અર્થ
 મુગ્ધાનમ્ જવવોયો યત્ર હોવો છે (બહુમુદિ સપ્રસ હ)
- (લ) ગ્રંથાન્તે દેવનાગરી લિપિમાં એ જ નામ છે હેનો ખુલાસો પણ
 એ જ છે;
- (મ) છેડેથી જણ પાંક્તિઓ ઉપર ભૌતિક શબ્દ છે તે આ પવપાંક્તિનો સાગ
 છે :- ભૌતિક વ્યક્તિ મુગ્ધતે થી-

- અને (ન) પ્રથમ-ભૌતિકત્વ એ તો પોતે યોગેશ્વરી પ્રવીણ ગુજરાતી સાહિત્યસભાનાં
 આ ભૌતિક પહેરું "ગોત્રી" (ભૌતિક) છે એવું દર્શાવવા માટે
 હવે પોતે આપેલું નામ છે.)

ગુણ્યા સંઘની નિતુ કરુ સેવ ।

અજ્ઞાનપગદ આસાતન કીધ

વસ્તિય લાગઈ શ્રીસંઘ વાય ॥

આ ગ્રન્થ રચાયેો અને હેની આ નકલ લખાઈ એ વચ્ચે બહુ લાંબું અંતર ન હોઈ સકે એ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે જે સીસડ, જાગદ હેમાંનો સંયોગલોષ આ ગ્રન્થનો સમય સુધાવબોધ ઔત્તિક કરતાં, અધી સદી ઓછેરો બેલેલો હોય એમ સૂચવે છે તો પછી પ્રત્યય તળ, અને એથી વિશેષ. તો ની (સઘની) હેને સુધાવબોધના સમયનો જ દર્શાવે. ૧૩ એ જ પ્રમાણે છઠ્ઠી પછી એ જ જમાનાનો છે, જે કે મચ્છી (નસિ બદલે) ન ન જાંચીનો બનેલો, અતિવિરલ અને વિલક્ષણ છે. ૧૪ પછી બીજા લક્ષણોના એકત્રિત પ્રમાણબળની વિરુદ્ધ આ તત્ત્વ અકિંચિત્કર છે. એથી આ ગ્રન્થને નિશ્ચય રીતે ઇ. સ. ની ચૌદમી સદીના અન્તર્માં મૂકી સકિયે. અસંહત સ્વરયુગ્મ બહ (જાગદ, અજ્ઞાનપગદ ઇત્યાદિ) પછી સમય-નિર્ણાયક તત્ત્વ છે.

(૨) ત્રિભુવનદીપક પ્રવચન

(આશરે વિ. સં. ૧૪૬૦=ઈ. સ. ૧૪૦૪; કારણ કે કતી એ વર્ષમાં વિદ્યમાન હતો:- આથી વિશેષ કે બહુવામાં નથી.)

આ ગ્રન્થ પછી સંયોગ-રક્ષક પ્રચારકુપ્ત રૂપે વાપરે છે:-ચલિય, મગિ, (માગિ કે મારગિ ને બદલે), દિહિ, છતાં, એ શિવાય, પોતાના સમયની જ લાપા વાપરે છે એ હેની કૈદી જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે:-

માનસસરિ જાં નિમ્મસદ કરદ કુતહલ્લ હંસુ ।

તાં સરસતિ વાગદ રહઈ જોગી જાગદ હસ ॥ ૨ ॥

૧૩ ગુરુતળડ વચન-સુધાવ. પૃ. ૪ રુદ્ધ (કંલમ) ૧ અને અન્ય કેટલેક સ્થળે. ફક્તડ, જોહમદ વિવદ, ઇત્યાદિ એ જ ગ્રંથ પૃ. ૪ રકં. ૧-૨ અને અન્ય. કર્તાની અપેક્ષા, કર્મની અપેક્ષા એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૬, રકં ૨, બહ છે કે સિ. હે. ૮-૪-૪૨માં સવન્નિન્ માટે, અપભ્રંશમાં વપરાય ત્હારે, તળ આદેશ આપેલો છે; પછી એ સમયે હજી હેલે પછી વિભક્તિના વિશિષ્ટ પ્રત્યય તરીકે સ્થાન મેળવ્યું નહોતું. હેનો હાવા પ્રત્યય તરીકેનો ઉપયોગ એ તો અન્તિમ અપભ્રંશનો જ લક્ષણબળ વિકાસ હતો. હેમચન્દ્રે કેર અને તળ માટે આપેલાં અણુકેરણ હુકારણ અને અમ્હહતણાં એ ઉદાહરણો દર્શાવે છે કે કેર અને તળ અપભ્રંશના પછી પ્રત્યય સ કે હ ની પછી લગાડાતા હતા [જસુ=યસ અને અમ્હહ=અરમ+સ્ય] યસ સવન્નિનિ હુંકારે અને અસ્માક સંવન્નિનઃ એ પ્રયોગસ્વરૂપ એ સમયે પ્રચારમાં મંજૂર હતું. શાકુન્તલમાં કાલિદાસે (અંક ૭માં, મમકેરણ ઉડણ) (મમસવન્નિનિ ઉડજે) હેવો પ્રયોગ કર્યો છે. એ કેરની પ્રથમની વિશેષણરૂપ સ્થિતિ દર્શાવે છે. આ અનુગોને ખરે રૂપે પ્રત્યય બનાવી દેવાનું ત્હાર પછીની સદીઓ માટે અવશિષ્ટ હતું; એ પૂર્વતર સમયે આપણા નમૂનામાં દુરવતળ છે તેને બદલે દુરકહતળ હોઈ સકે.

૧૪ પછી જ વળુ જેવામાં જૂથ થવાથી નક્કિ એ લેખનદોષ હોય તો જૂદી વાત. ત્ય નો સ્વ વચાય એ અસંભાવ્ય નથી.

(૩) વિદ્યાવિલાસરાસ

(વિ. સં. ૧૪૮૬=ધ. સ. ૧૪૩૦)

ધીરત્વગન્ધિદિ ગિહ્યા ગગહર

મિરિ ધીરપદ સુરિ ।

નાવિદ સીપદ જ્ઞાસતળદ સધિ

પાય પળાસદ દુરિ ॥ ૧ ॥

આ કૃતિ પોતાના સમયની ભાષાનું ઠીક ઠીક પ્રતિનિધિત્વ ધારે છે.

પળાસદ-વનના ગ્રેરકરૂપ (નાચવતિ) માંથી નથી, પણ પ્રગવતિ છે અને આથી પહેલાંના સમયમાં પ્રગવસદ રૂપે અટકી ગિહ્યું હોત. જાણતળદ ૬૭ પૂર્વતર જમાનાની-જે સમયે તળ ૬૭ પછી પ્રત્યયથી સંલગ્ન રહેતો (યસ્ય સ્વગ્નિત્તિ=જ્ઞાસ (યસ્ય-જ્ઞાસ) + તળદ) એ સમયની-૬૫ આશુ રાખે છે જન્મનો જાણ એ વિકાર પછીના સમયનો છે એટલે અરિં એ જમાનાનાં લક્ષણોનો સંશ્લેષ ॥ જેમાંથી પછીના સમયનો રૂપવિકાસ કાળનિર્ણાયક તત્ત્વ તરીકે પ્રગળતર ગણવો પડે એ દેખીતું છે, કારણ કે અતીતની વર્તમાનમાં અવસ્થિતિ સંભવે પણ, આ પ્રકારના પ્રસંગમાં, વર્તમાન, ભાવિ-વિકાસની પૂર્વ કલ્પના તરીકે, અતીતમાં અસ્તિત્વમાં ન હોઈ શકે.

(૪) દક્ષાર્ણમદ્રરાસ

(વિ. સં. ૧૪૮૬=ધ. સ. ૧૪૩૦)

આ મધમાં પશુ હેના સમયની ભાષાનું પ્રતિનિધિત્વ છે.

દક્ષમદ્ર ગુણ ગાદસિદ

નાસપ્પ કસમલ પૂરિ કિ

દગિપરિ જિવર વાંદતાં એ ।

નાસદ અને વાંદતા એ શબ્દો ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનો સ્વયંભાવ દર્શાવે છે; અને ગાદસિદનો બદલે ગાદસિદ તેમ જ જેમાં પ્રકારેણ શબ્દ (પચાર-પચર ક્રમે દ્વારા) પરિ રૂપે ક્ષીણ બ-ચો ॥ તે દગિપરિ અને વાદતા માનો તાં એ પ્રયોગો અને રૂપો માત્ર પછીના સમયમાં જ વિદિત છે

(૫) નૈમિનાથ ફાગ

(વિ. સં. ૧૫૦૩=ધ. સ. ૧૪૪૬)

દેવી દેવિ જયી કવીશ્વર તળી જાળી અમોસારળી

ચરસતિ મુજ્જ મતિ દેવીબ દેવીમ તુ જગી સાર દે

નીલકમલદલ કામલ જિવર વરણુ નૈમિકુમાર દે ॥

કામિત ફલ દાતાર સામી નૈમિકુમાર
સાસારી નિજ કાન્ન રાજકુમારી

અહિં આપણે વસ્તુવિલાસ ના (વિ સં. ૧૫૦૮) અને વાન્દવદેવવચના (વિ. સં. ૧૫૧૨) સમયમાં પ્રવેશી ચૂક્યા છીએ. તળી જે અગાઉ સવન્નિચર કે હેવા અર્થતું, હેને પૂર્વગામી શબ્દ સાથે જોડાવા માટે જ કે હ [પછી પ્રત્યયો] ની અપેક્ષા રાખતું, વિશેષણ હતું તે-હવે રીતસર પછી પ્રત્યય તરીકે દંડ થયેલ છે; હવે કાન્ન તે કન્ન નથી, કારણ કે સંયોગલોપ નિશ્ચિત ઘટના બની ગયેલ છે; દાતાર એ શબ્દ અને ૩૫ મુદ્દાવચોષ થી પણ અવાચીનતર પ્રયોગ છે; અને ગીતચરણાન્તે શોભા ખાતર લગાડાતો રે પણ વિક્રમ સંવતની સોળમી સદી ખેલાં અનુસૂચે હતો.

(૬) વસ્તુપાલતેજપાલરાસ

આ ગ્રન્થનું રચનાવર્ષ કે લેખકનામ નક્કી થઈ સકતું નથી. શ્રી. શ્રીમનલાલ દલાલ આ ગ્રન્થ પ્રાચીન છે એટલું જ કહે છે અને એ કથનનું કારણ રજૂ કરે છે કે હેમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલ એ નામે વસ્તિગા અને તેજિગા એ ૩૦ પણ આખ્યા છે જે લોકઅચરિત ખગં નામે હોવાં જોઈએ એમ એઓ માને છે. પણ વસ્તુપાલનું મૃત્યુ વિ. સં. ૧૨૯૩ માં થયું અને તેજપાલનું વિ. સં. ૧૩૦૮ માં. આ રાસ વિક્રમ સંવતની ચૌદમી સદીમાં રચાયો હેવું તો ગંભીરપણે ન કહી સકાય. રાસો રચવના કાળને વિચાર થાય તે ખેલાં કટલોક સમય સ્વાભાવિક રીતે વીતી ગયો હોય; જોઈએ, અને એ ફરમાન, જે વસ્તિગા અને તેજિગા એ તત્કાલીન સ્થાનિક લોકપ્રિય નામે હોય તો, હેવા નામે પરપરામાંથી પણ લુપ્ત થયાં હોય. સહવ હેવો છે કે આ નામે :દશકે દશકે ચાલુ રહેલાં સાધારણ નામે હોય અને 'વસ્તુપાલ' અને 'તેજપાલ' એ નામે સંસ્કૃત આકાર પામેલાં, કાવ્યકૃતિઓમાં અને શિક્ષાલેખોમાં વપરાયેલાં, ગૌરવાપન્ન નામે હોય. પરંતુ તકીને ક્ષેત્રે જ બહુ જમવાની જરૂર નથી. રાસમાંથી જ લીધેલા નમૂનાની ભાષા જોશે તો એ કૃતિ વિક્રમ સંવતના પંદરમા સૈકાથી ખેલાંની જ ન હોઈ શકે હેની તહમને જ ખાતરી થશે :-

વીર જિણેસર નમીય પાય અનન્દ મોયમસામી,
સરઘતિ તજજ પસાડલદ એ કહિસિહિર ચિર નામી ॥ ૧ ॥
વસ્તુપાલ તેજિગ તજજડ અન્હે ચોલિસ રાસો,
મરતવેન ધૂરિ ગુજરાત અનહિલપુર વાણે ॥ ૨ ॥

આ અવતરણોમાંના અનન્દ, કહિસિહ, તજજ, તજજ, ગુજરાત એ શબ્દો તરત તહમને ધ્યાન જોઈશે.

અનન્દ અને કહિસિહ એ હું જાણું છું ત્યાં સુધી ઇ. સ. ના ચૌદમા સૈકાના અપરાધથી ૧૫ ખેલાનાં સમયના પ્રયોગો નથી.

૧૫ અનન્દ ૩૫ મુદ્દાવચોષ ઐતિક ના યુગમાં લખ્ય છે; હેતું અપ્રશ્ન ૩૫ અનન્દ થાય. કહિસિહ ; આ 'ભવિષ્યકાલરૂપનાં પ્રયોગદષ્ટાન્ત કો. ટેસિટોરીએ (જુલો નોટ્સ ૬ ૧૨૧)-દષ્ટવકાલિકલ્પ [ઇ. સ. ૧૪૦૦-૧૫૦૦] ની અવધૂરિ માં અને ઉપદેસમસાલાલવચોષ [ઇ. સ. ૧૫૦૦-૧૫૫૦] એ ગ્રન્થોમાં બતાવ્યાં છે.

તળ અદિ' એ રથને સ કે હ જેવા વાડી પ્રત્યયની દરમ્યાનગીરી વિના સીધો પ્રત્યયરૂપે ગમ્ને લાગ્યો છે. નમૂના ન ૧ ની બાબતમાં કહ્યું હતું તે મુજબ આ ઘટના પ્રસ્તુત કૃતિને ધ્ર. સ. ના ચૌદમા સંકાના મધ્યમાં કે અન્તમાં કર્ણક મૂકે.

— રાજો અને વસો એ શબ્દોને અન્તે જો છે તે [અવ નો જો ધાય એ અર્વાચીન ગુજરાતીના આરંભતું લક્ષણ છે—જોનો બ્હેવામાં બ્હેલો સમય લગભગ વિ. સં. ૧૭૫૦ ગણાય એ કારણે] આ અન્થને આથી અર્વાચીનતર ગણવા માટે પયામ કારણ નથી. કારણ કે આ અન્થમાં બીજા ગુર્જર-અપભ્રંશ લક્ષણો વિષમ્ભાન છે એ જોતાં આ જોને અપભ્રંશકાળની અનુવૃત્તિ ગણવી યોગ્ય છે, કેમકે પુસ્તકના નામના પ્રથમા એકવચનમાં વૈકલ્પિક રૂપ તરીકે જો અપભ્રંશને માન્ય છે (સિ. હે ૮-૪-૩૩૨). રાજો (ચોલિય રાજો) દ્વિતીયા વિસદ્ધિતનું રૂપ છે એ લિંગની અપેક્ષાને ઉત્તરકાલીન અનાદર સૂચવે છે

પથ અદિ' ગુજરાત રાજા હિ જે અન્થસમયને મોડો, જરાક મોડો, હરાવશે, કાન્દહદેપ્રગમ્માં આ પ્રદેશનામ વપરાયું છે તેથી કા પ્ર. [વિ. સં. ૧૫૧૨] થી પૂર્વે આ પ્રદેશ રથાનિક સાહિત્યમાં એ ખાસ નામે ઓળખાવેો રાજ ધયો હોવો જોઈયે. અન્થ પછે, સર જયેજાં મિયસન જણાવે છે તેમજ, આ ગુજરાત નામ કુશાપમાં માર્કોપોલો [૧૨૫૪-૧૩૨૪ ઈ. સ.] ના સમયથી જાણીતુ હતું.^{૧૭}

આથી આ સર્વે પ્રમાણસામગ્રીને એકત્ર કરીને આપણે આ અન્થને, વસ્તુપાત્રેજપાલવચને, મુદ્ધવચોય જીત્વકના સમય પછી કર્ણક, એટલે કે ધ્ર. સ. ના પંદરમા સંકાના આરંભમાં, મૂકીયે તો યોગ્ય નથી.

(૭) શ્રેણિકરાસ

(નકનમાલ વિ. સં. ૧૫૨૬ = ઈ સ ૧૪૧૦).

(અર્ધાન આ કૃતિ એ નકનના વર્ષથી થોડીક બ્હેલી, સંભવત અર્ધ સદી બ્હેલી, હોવી જોઈયે) સભ્ય નમૂનો બાળાપ્રમાણ તરીકે તરમ્મ પ્રકારનો છે, એટલે કું' એ અદિ' આપતો નથી.

[૮] મંગલકલસ ચોપાડ

[૧૧' અઘાન]

નમૂનો -

મંગલકલસુ ચરિત દિવ મજાનિતુ રસિમ રમાલ ॥ ૧ ॥

રસિમ રમાલ નિસુણતાં મંગલકલસ ચરિત

મનિઓ મનિર મંગલુ કરીત મનિવડ ચિત

૧૧. બા. ભા. સ [LSI] પુ. ૯.

૧૭. આ નામ, ગુજરાત, અને દેવના કું

આખ્યાન જુલો. અક્ષરેજ્ઞાની (૯૬૦-૧૦૩૨ ઈ. સ.)

રાજાની પુત્રી જુલો. તેણે એ જ રીતે અદિ' એ

નિશ્ચલ ધિત્ત પમાડ લઈ વિપન વિલીઝડ દૂરિ ।
મુલક્તિ વાળી હમ મળદ ધીરવાનદ દૂરિ ॥ ૨ ॥

સમજના પ્રથમ અક્ષરનો અદીધીજૂત જ એ એક જ પ્રાગ્-મુઘાવખોધ સમયનો અણુસાર છે, અને એ બહુ પ્રમથ પ્રમાણ નથી, જ્યારે મળસિડ, નિમુગતા, લડ અને હમ એ શબ્દો ઇ. સ.ના ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાઓના સ્વયં છે.

[૯] પેથદરાસ

આ ગ્રન્થ વિ. સં. ના પંદરમા સૈકાના આરંભમાં રચાયેલો હોય એમ શ્રી. દક્ષાદ કહે છે. નજીનાની ભાષા મુઘાવખોધથી પહેલાંના સમયની છે:—

કોલીનયર નિવાસિનીય વંદત જ વિષ્ણુદેવિ ।
શાસન દેવતિ મન ધરિયુરુ ચલન નમેવિ ॥ ૨ ॥
રાસ રમેષ્વડ જિનમવળિ સત્તમેલ ઠવિ પાડ ।
સંઘ સત્તાયન રોપીતદ સમગિરિ વિમગિરિ જેવિ ॥ ૩ ॥

ચરણ ને બદલે ચલણ એ તો માગધીપ્રાકૃતના લક્ષણતત્ત્વનો અનભિપ્રેત સ્વીકાર હોવો જોઈએ ત્યેવડ, ખરિય, નમેવિ એ ઉપર કહેલા સમયનાં થોડાંક પ્રમાણો છે.

[૧૦] સંઘપતિ સમરસિંહ રાસ

(વિ. સં. ૧૪૭૧=ઈ. સ. ૧૪૧૫)

ભાષા મિશ્રરૂપ છે; હેમાં જૂનાં તેમજ થોડાંક નવીનતર તત્ત્વો છે; જૂનાં તત્ત્વો ઇરાદા વગર અપનાનાયેલાં હોય એ સંભવ બહુ મ્હોટો છે. વિજત જ ઉચ્ચાર પૂર્વકમૂળ અય (અયુ) ડું પરિણામ છે એ મારા મતને અજો, અધાંત પ્રતિસંપ્રસારણવાદને અજો, બહુ સ્વયં ધ્યાય હેવુ' એક રૂપ અદિ' છે, એ છે મ્હઠઠ ને બદલે વપરાયેલ વચઠઠ.

અવળિ મુળદ સો વચઠઠ એ સૌર્યજાત્રાપદ્ય છેદ ॥

[૧૧] સુદયવત્સવીર ચરિત્ર

આ ગ્રન્થનું રચનાવર્ષ જણાવું નથી. વિ. સ. ના સોળમા સૈકાના આરંભમા એ રચાયેલો હોવો જોઈએ એમ શ્રી. ચીમનલાલ દયાવ માને છે. પણ હેમા કેટલાંક લક્ષણો એથી ઘણાં નેવા સમયનાં છે, અને આ ગ્રન્થને પ્રાગ્ મુઘાવખોધ સમયનો ગણવો પડે હોવા મ્હારો મત છે. હું કહું છું એ લક્ષણો આ છે:—

પ્રમથ-સ્વરોચ્ચારવાળો અણુપ્ત સંયોગ દા. ત. સઘ્વે, ઝમ્મદ, હમ્મદ, પુષ્કદ, તુન્ન, મમ્મોદ.

તુમત્તણદ માં તણનું અ-પ્રત્યયમૂત સ્વરૂપ;— અહિં જ એ પ્રાચીન અપભ્રંશના ક્રમના પદ્ધતિ પ્રત્યય હ નો વિકાર છે.

[૧૨] સાગરદત્તરાસ

વિ. સં. ની સોળમી સદી દરમ્યાનનો કાષ્ઠ સમય;

વિ. સ. સોલમી સદી કારણ કે આ ગ્રંથના કર્તાના એક શિષ્યે વિ. સં. ૧૫૬૧ માં સ્થિતાંગવરિત્ર નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. (આ પછીનો નમૂનો ૧૩ જુલો).

આમ હોઇને, આ ગ્રંથમાં અણુપ્ત સંયોગ જોવામાં આવે તો આપણે એ પ્રયોગમાં અતીત થતાબ્દોઓની ભાષાશૈલીનું સાક્ષિપ્રાય અનુવર્તન કે અંગીકરણ ગણવું પડે. આ સંયોગના ઉદાહરણો છે:—
અદ્દ, હ્રીધ, જુલ્લળ (ચૌવન ખોટે) રિડ્ડેડ, ફસસ.

[૧૩] સ્થિતાંગરાસ

(વિ. સં. ૧૫૬૧)

આગલા ગ્રંથ વિશે કહ્યું છે તે જ આ ગ્રંથને લાગુ પડે છે, કારણ કે આ ગ્રંથમાં રાજિને ખાસે રજિજ (= રાજપમાં) (જમ્હારે નં ૧૨ માં પણ રજી છે—તદિ રજી કરદ), અને પૂતને ખાસે પુલ્લ જોવા શબ્દોમાં સંયોગ છે.

[૧૪] નંદવત્રીસી ચતુષ્પદી

સંભવતઃ વિ. સં. ૧૫૨૦ ની રચના; પણ એ પછીની પણ હોય.

હમ એ મુખપાઠનોષ બીલકિક પછીના નજીકના સમયના લક્ષણોમાંનું એક છે.

[૧૫] વિરહળપંચાશિકા કાવ્ય ચોપાડ

(નક્કલ સાલ વિ. સં. ૧૬૫૫ = ઇ. સ. ૧૫૯૯) આ કૃતિ સંભવતઃ અર્ધી સદી પહેલાં રચાઈ હોય).

આ ગ્રંથમાં સંયોગલોપ બહોળો છે :— સ્ત્રી (સ્ત્રી નહિં), ઝડી (ઝડી નહિં), સાદ (સદ નહિં, સદ નહિં); માદદ (મદદ નહિં); જગ (જમ્મ નહિં); તાસ (તસ નહિં); ને કે જલ્લત્ત, તામત્તગા, શબ્દોને એ લગાડેલ છે, અને આ જુના અને નવાના સંકર પરત્વે નમૂના નં. ૩ વિશાલિભરણ વિશે મેં જે વિધાન ક્યું છે તેનું સ્મરણ આપું છું. સંયોગલોપ અને પૂર્વગતું યુક્તવન એ પાછળના સમયનાં અર્થદિગ્ધ લક્ષણો છે, જમ્હારે તળની પૃથક અવસ્થિતિ પદોનાની ગદીઓનો અપરોચ છે. વસ્તુતઃ, જેમ ન્દેનાયી, રાજનત્રી જેવાં આધુનિક શબ્દોની ૧૧૦માં એકસાથે આવના ના અને સ્ત્રી (પછી અને પંચમીના પ્રત્યયો) પરત્વે બને છે તેમ, મ

પ્રત્યક્ષ છે એ વાતને અવગણીને, તળ ને લગભગ પ્રત્યક્ષ બનાવીને, જાસનજ, નાસતળને કાળક્રમે એક સંદર્ભ તરીકે માની લીધા હોવા નોંધાયે. આ જ અન્યમાં જ્ઞાનતળ સસિ એ વચન તળના પ્રત્યક્ષ ભાવને રૂપ બતાવે છે. “ અભ્યેષા ” માં (વિ. સં. ૧૩૩૦ માં) સંસારતળ પ્રયોગ થયો છે. તેા થાં તળના પ્રત્યક્ષભાવનો આરંભ એટલો બહોલો થયો હશે ? એમ જ લાગે છે. પણ એ માત્ર એક વિરલ દાખલો જ હોય એ શક્ય છે; ફેરફારો થવાની શરૂઆત થાય ત્યારે હેતુ બને. આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ આ છે : આરંભના ક્રમોમાં તળ, વિશેષણ, આપક હતું; પછી મત્યપાત્મક તળ આવ્યું; પણ વિશેષણરૂપ તળ ત્યારે પણ અચૂર રહ્યું અને પછી ક્રમશઃ પ્રત્યક્ષભૂત તળને પોતાનું સ્થાન સોંપવા લાગ્યું પણ પ્રાચીન સમયના અવશેષ તરીકે અમુક પ્રસંગોમાં ટકી રહ્યું. અથવા જાસતળ અને તાસતળ જેવાં ધનીભૂત રૂપોમાં પકડાઈ રહ્યું. બેલી સરિતાનાં વારિ જે ભૂમિમાં થકને બે તહેના સંસ્કાર છીલે, પછી નવી ભૂમિ આવે અને નવા સંસ્કારો પ્રાપ્ત થાય, અને છતાં ક્યારેક જૂનો સંસ્કાર જીવંત રહે કે ટકી રહે અને છેડે હુલ થાય.

આ અન્ય પાછળના સમયનો છે, એટલે કે ઇ. સ. ના ૫૮૨મા સૌકાથી શરૂ થતા અને ત્યાર પછીના સમયનો છે, હેતુ દર્શાવનારા બીજા લાક્ષણિક સબ્દો છે જહ, હવજહ, રથિસ, તિમ વગેરે.

[૧૬] કરૂરમંજરીચલપદ

(વિ. સં. ૧૬૦૫=ઇ. સ. ૧૫૪૯)

આ અન્યમાં યસ્ય-જસ્ય તું રૂપ જસ બન્યું છે, જે અંશતઃ જન્મની અપેક્ષાએ છે પણ, ગમે તે કારણે, સંયોગલેખ દર્શાવે છે. જન્મિસ (=મર્દિસ) લઘુ પ્રબળ જ નળવવી રાખે છે, પણ ભવિષ્યકાળનું એ રૂપ પોતે નિઃસંદિગ્ધ ઉત્તરકાલીન પ્રકારનું હોઇને આ અન્ય એથી હેલો હોવાનો સંભવ જ નથી.

પૂર્વતર કૃતિયોનાં નામમાં લોપાહ રૂપ વપરાયેલ છે તેને બદલે આ કૃતિના નામમાં ચલપદ વપરાયું છે અને હેમાં જહ આવે છે એ ધટના ધ્યાન ખેંચનારી છે, પણ એ આગલી કૃતિયોમાંનો લો એ કૃતિનું શીર્ષક લખનારા એ પછીના સમયના લક્ષિણોનો હસ્તક્ષેપ હોય એમ લાગે છે. જહનો અનન્તરકાલીન વિકાર હું આ અન્યની લાપાને પાછોતરા સમયની પુરવાર કરે છે અને તદ્વતર ધનારા એ વિકારની આગાહી આપે છે.

હવે આપણે શ્રી. હલાવના નિબધમાં ન આવતી કેટલીક કૃતિયો નોંધએ.

(ક) વસંતવિલાસ

(વિ. સં. ૧૫૦૮=ઇ. સ. ૧૪૫૨)

આ વર્ષ શ્રી. કેશવલાલ હુ. ધ્રુવે (અંધ સ પાદનમાં) જણાવ્યું છે, અને એ માટે એઓ અન્યાને આવતાં આ વચનોનો આધાર લે છે :—

નુમં મવતુ સ્વેતકપાઠકયો । શ્રી. ગૂર્જર શ્રી માલવસે સહ થી દેવસ્થુત સહ થી ચંદ્રપાલ
માલવપટનાર્ષ શ્રીમન્તુલ્લુપિકમાર્કસનયતોત સંવત્ ૧૫૦૮ વર્ષે ..આચાર્ય રત્નાવરણ લિલિતોઃમ્ વસન્તવિલાસઃ ॥

અર્થે લિખિત: શબ્દનો અર્થ નક્ક કરી પણ થાય અથવા ૨૨મે પણ થાય. વિવક્ષિત અર્થ કિંમો છે એ સ્પષ્ટ નથી. પણ સંભવ હોવો છે કે આ અન્ય વિ. સં. ૧૫૦૮ માં રચાયો અને લખાયો હતો. પણ જો લિખિત ના અર્થને દેતી યોક્તસ મર્યાદામાં રાખિયે તો આ અન્યનો સમય થોડાંક વર્ષો પહેલાંનો ગણવો પડશે. કવિતા હોના સમયથી પહેલાંની ભાષામાં લખાય છે. ગદ્ય એ રીતે લખાતું નથી, એ અભિપ્રાયને આધારે શ્રી. કેશવલાલ આ અન્યની ભાષાને ૫૮ વર્ષ પહેલાંની ભાષા ગણે છે. આ અભિપ્રાયને કદાચે અંશે નિરપવાદ અરૂર નિયમ ગણી સકાય એ પ્રશ્ન છે. પણ, આપણા નિકપ્રભૂત અન્ય મુગ્ધાવગોષ ઔચિત્ક ને આ બાબતમાં નિયતપ્રમાણ ગણિયે તો, આ અન્યની ભાષાને સર્વથા મુગ્ધાવગોષ ઔચિત્કની ભાષાની સમકક્ષીન ન માની સકાય. થોડાંક નમૂનાઓ જોઈએ.

આ રસુ પાટદ સાદ ॥૨૩॥

નવબોદન અભિરામ તિ રમતિ કરઈ મુરંગિ.

સ્વર્ગિ મિશાં ધુરમસુર રણુ રમઈ મનરંગિ ॥૧૫॥

આગદ્દ રૂઝુ નિકન્ય ॥૮૦॥

જે મણુ ધિર ન પયોદર મોદરુ મગ મારિ.

માન રણુ કિશા કારણ સારુગરીદ વિન્ધારિ ॥૨૪॥

સહજ કલા હું મિશાકર રૂઝા કર સદરિ સતાપ ॥૧૨॥

કહિ સહી મુશ પ્રિય જાતલી રાતજિ કિમ હિ ન જાઈ.

દોહિસ મકર નિકેન પ્વેત મહી મુશ ઠાર ॥૪૫॥

મિમમિમ વિહસઈ વિગસઈ... ॥૨૭॥

હમ દેલી વનસપઈ... ॥૧૭॥

રૂંગરિ કોશલિ કૂઝદ પૂંજદ જીવતિ મળોર ॥૨૬॥

તરુગોઝ શું રતિ માહિ ॥૮૪॥

રતિ પ્રીતિ રૂઝા હોદઈ મોદઈ પ્રિયુવન ચીત ॥૮૫॥

આકુલી મયગચી જાણિ ॥૩૪॥

વદન વદણુ મીત ॥૧૮॥

થાપણિ તળીઝ અનંગ ॥૬૬॥

વસન્ત તિહાં પરવાન ॥૧૭॥

આ અવતરણોમાં, સાદ (૨૩) અને મુશ (૫ એ વાર) સંયોગલેખનાં પ્રમાણ છે; પહેલામાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થયો છે અને બીજામાં નથી થયો. વૂઝદ (૨૬) એ જ પ્રમાણે (વૂઝ=દગયો) હેમાંથી નામધાતુ ક્રિયાપદ=“વધીને દગલો બને છે”) અનુસ્વાર કોમલ બનેલો અને પૂર્વસ્વર લંબાયેલો દર્શાવે છે.

તિહાં (૧૭) એ રૂપ મુગ્ધાવગોર ઔચિત્કને પૂ. ૧૬મે રકપ ૧માં શબ્દસૂચિમાં આપેલું છે.

ચી.-ચુ. (૩૪, ૧૮) એ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં ટકી રહેલા કોર્ષકવાર વિકલ્પે વપરાતા પછી પ્રયયના રૂપવિશેષ છે જે અર્વાચીન મરાઠીમાં નિયત પછીપ્રત્યય તરીકે પ્રવિષ્ટ થયા છે. ડા. બાંડારકરે બતાવેલું છે ૧૮ તેમ (સંસ્કૃત સંદિત પ્રત્યય) ત્ય આ પછીના જનું મૂળ છે.

તળીઅ જનંગ (૬૬) હેમા પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયનો ક્રમન્યત્યાસ છે-જનનગતળી (અથવા જનનગતળીઅ) એ મૂળક્રમ છે, એટલા પૂરતો આ પ્રયોગ કવિનું ઘૃષ્ટ નિયમાતિક્રમણ બતાવે છે. પ્રથમ મૂળક્રમ સ્વીકારિયે તો તળ પ્રત્યય પ્રકૃતિથી અવગ્ન ગણાય, અને જ એ જૂના પાંડી પ્રત્યય હોતો ક્ષીણ અવશેષ ગણાય, બીજો વિકલ્પ લઈયે તો તળ એ પ્રકૃતિથી સંલગ્ન પ્રત્યય અને, જે ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું લક્ષણ છે.

મળોર (૨૬) અન્ય હકારના લોપનું વિલક્ષણ દૃષ્ટાન્ત છે (મનોરથ-મળોરહુ-મળોર) જનપરિ (૨૬) એ એતન પ્રકારે (પ્રવારે-પયારે-પયારિ-પેર, પરિ) એ ગળદોનો અહુસ્યક ઉત્ક્રાન્તિક્રમ છે, જે, આગળ નોંધ્યું છે તેમ, અપભ્રંશના ઉત્તર ક્રમનું લક્ષણ છે જન એ એતનમાંથી ન આવેલ હોય પણ જો પ્રત્યય જે લાગતાં થયેયુ પછીનું રૂપ હોય^{૧૯}, જે કે સિ. હે ૮-૨ ૭૧-૮૦ પ્રમાણે જન દ્વિતીયાનુ અથવા પ્રથમાનુ^{૨૦} રૂપ ગણાય ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં જન એ રૂપે, પ્રાકૃત પ્રથમાના પાયા પર તૃતીયા કે પછીનું સ્થાન લીધું હોય.

જિમ (૨૭), જમ (૨૭), કિમ (૪૫)-એ મુગધાવબોષ ઔક્તિકમાં પૂ. ૧૬ રક'થ માં શબ્દ-સૂચિમાં મળતાં રૂપો છે.

જા (= સાથે) (૧૮) અને (૮૪)—મુગધાવબોષના સમયમાં જે શબ્દ સિટ^{૨૧} રૂપે હતો (જેનું લોકસિટ^{૨૨} શ્વત્ (કરદે કિણં સિટ^{૨૩}? લોકસિટ^{૨૪}, પૂ ૩, રક'થ ૧, મુગધાવબોષ ઔક્તિક) એ, નવતર ઉત્ક્રમ સાધીને, વસન્તવિલાસમાં જા બન્યો છે એ ખાસ ખ્યાનમાં લેવાનું છે આ જૂનો તરુગીમ જામાં પછીયોને પ્રયોગ થયો છે એ પણ લક્ષ્યોગ્ય છે (હેમાં જ તે જૂનો અવશેષ છે); આજે પણ યુગ્મરાતીમાં એ જ પ્રકાર છે તરુગીની સાથે (જા'હાં, અલબત્ત, સાથે એ મૂળમાં સપ્તમ્યન્ત નામ છે) પ્રીતિક્ષ (૧૮) એ પ્રયોગમાં જ રદ થયો છે

એ જ પ્રમાણે પ્રમાય^{૨૫} સર્વનામ જૂનો પ્રતિદાસ પણ સ્વયં છે કિશાકારણ (૨૪)માંનો કિજુ અને જાકર-(૪૨)માંનો જુ એ કિજુ અને જુ એવાં એ રૂપોનું અસ્તિત્વ સ્વયં છે. માન રજુ, કિશાકારણ એ ચરણશિમાં જન્દના નિયમોના લાગુ^{૨૬} નેખમ બોરીને પણ કિ જળજી રાખ્યો છે એ વસ્તુસ્થિતિ બતાવી આપે છે કે આ એમાંનું કિજુ એ રૂપ વિશેષ પ્રચારમાં હતું, અને જુ એ નવો રૂપવિકાર હતો જે પ્રવેશ કરવાને મંથી રહ્યો હતો પણ હજી બહોળા સત્કાર નહોતો પામ્યો. પણ વધારે મહત્વની ખામત બીજી છે, તે એ કે મુગધાવબોષ મુગમાં કિસિટ એ (કીન્ગમત્) રૂપ હતું (જુવો એ અન્ય પૂ. ૧૬, રક' ૨, પૂ ૧૭ રક. ૧);-કિસ એ રૂપ પણ હતું (પૂ ૩, રક' ૧), અને વસન્તવિલાસમાં એ કિજુ રૂપે દેખાય છે. આ કારણે મહારા મત એ છે કે સિટ^{૨૭} (= સાથે)નો જા અને કિસિટનો કિજુ એ રૂપવિકારો બોતાં વસન્તવિલાસની ભાષાને મુગધાવબોષ ઔક્તિકની ભાષાથી અર્ધશતાબ્દી^{૨૮} પછીની ગણતરી યોગ્ય છે, અને એથી આપણે શ્રી કેચવલાલ કુવતા અનુમાનને રદ ગણીને વસન્તવિલાસને

૧૮. હેમનાં વિસ્સન કિલોહાંબિકલ લેકયસ^{૨૯} પૂ ૨૫ જુવો.

૧૯. સરખાવો કિણસિટ (=કસ્ય-કેન-સહ) મુગધાવબોષ ઔક્તિક પૂ ૩ રક' ૧.

૨૦. કારણ કે મુગધાવબોષ વિ. સં. ૧૪૫૦માં રચાયું હતું, વસન્તવિલાસ વિ. સ. ૧૫૦૮માં.

પોતાના સમયની ભાષાનું જ નિદર્શન માનિયે એ યોગ્ય છે. કાન્દલદેવચંદ્રનાં કિસી અને કિસુ એ રૂપો છે (ખંડ ૧, કડી ૨૧, ૨૨) અને એ બન્ધ વસન્તવિલાસથી માત્ર પાંચ વર્ષ પછીનો છે એ હકીકત પણ ખાસ લક્ષ્યેય છે, કારણ કે કિસુ અને કિસુ એકબીજાને બહુ સમીપ છે.

(પ્રસંગવશાત્ એક વાતની નોંધ લખ્યે: તે એ કે કિસુ-કિમાંથી કિસુનો લોપ થઇને ગુજરાતીમાં શું થાય છે ત્ત્કારે હિન્દીમાં શું હાપ્ત થઇને પ્રથમાર્ધ (કિ) માંથી, સના લોપ પછી અવશિષ્ટ રહેલો રવર હેમાં ઉમેરાઇને, કયા ચબ્દ નીપળે છે; અને આ હાપ્ત થયેલો સ કે શ અવસર મળ્યે વિભક્તિગોષમાં, દેખાવમાં આગ-પુક અક્ષર તરીકે, પુનઃ પ્રકટ થાય છે; દા. ત. કિસકારન (સરખાવો વસન્તવિલાસ ૨૪માંનું કિષાકારણ). કિસને, કિસને, કિસે, કિસકા, કિસમેં, કિસ, જિસ, જસ, હસ એ, વિભક્તિપ્રત્યય લેનાર અંગ તરીકે, કીટશ, ફેટશ, અને તાદશનો કાઇ અનુમેય આદેશ, ઓન્ તે (અવસરમાંથી), હેવા પોતાના જન્મદાતા મળશબ્દો હોવાનું સ્પષ્ટ છે. આ બો અપભ્રંશના ઓળખે મળતો છે, જુલો સિ. ફે ૮-૪-૩૬૪)

ફલ (૨૩) અને જિણ (૧૫) વિકાસદષ્ટિયે, ઓછેવત્ અંશે, કિષાની પંક્તિમાં જ આવે છે, કારણ કે આ રૂપો મુગ્ધાવકોષમાંનાં (પ. ૧૬ ૨૩. ૨માં નોંધાયેલાં) 'ઈસિ' (= ફેટશ્) અને 'જિસિ' (= યાદશ્) માંથી આવ્યાં છે; આથી વસન્તવિલાસની ભાષાને ઔકિનકની ભાષાથી અર્ધશતાબ્દી પછીની દરાવવામાં સમર્થન મળે છે.

રાઠ, રમડ, કરડ એ રીતસરનાં અપભ્રંશ લક્ષણો છે જે પછીના સમયમાં ઊતરી આવ્યાં છે.

નિષ્કારિ (૨૪) માંના વર્માં ઉમેરાયેલો ચ, મ્હે અગાઉ બનાવ્યું છે ૨૧ તે મુજબ, ચના સામાન્ય પ્રચલિત પ્રાકૃત ઉચ્ચારથી બિન્ન હેવું સંસ્કૃત ઉચ્ચારનું ૨૫૩૫ દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી ઉમેરાયેલો છે.

[સ] કાન્દલદેવચંધ

(વિ. સં. ૧૫૧૨=ઈ. સ ૧૪૫૬)

ભાષાના ઉત્ક્રમના અધ્યાસીને ગુજરાતી અને હેની ભગિની ભાષાઓના વિષયમાં આ મહાકાવ્યની પ્રાપ્તિ મદામુખ્ય છે. મુગ્ધાવકોષ પછીની સમયાનુક્રમે-મુખ્યવત્તાની દષ્ટિયે નહિં, કારણ કે બંનેની મુખ્યવત્તા સરખી છે—આ કૃતિ આપબુને માર્ગ દર્શાવનારું આગળનું પથચિહ્ન છે. કારણ કે હેમાં ઔકિક પછીના અર્ધશતાબ્દીથી અધિક મયમ દરમ્યાન ચાલુ રહેલા ભાષાના રૂપવિકાસો જળવાયા છે, અને એ ઉપરાંત વિશેષ પ્રગતિ સત્વરતા કેટલાક વિકાસભેદો પણ છે. થોડાંક ઉદાહરણો લખ્યે :-

(૧) હેમાં સંયોગલોપ, અથવા અનુનાસિકનો કામલભાવ, અને હેનો સદ્યારી-પૂર્વરવરનો દીર્ઘભાવ એ તરવો બેઠાળી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે; દા. ત. સાપ, વાત, પાપરી, વાંકા, પીટ્ટ, વાંપડ, વાંપડ, જૂડ, (પ. ૧૨) લાગ, માગ (પ. ૬), ધત્વાદિ ઋત્વાદિ;

(ક) સિદ્ધ (નિશ્ચિત ?) અર્થે પૃ. ૧૨ મેં પં. ૧ માં છે તે મુદ્ધાવગોષના કિસિદ્ધ (પૃ ૧૭ રકં. ૧) અથવા કિસુ (પૃ. ૩. રકં. ૨) એ શબ્દરૂપોના આગળના ક્રમે દર્શાવે છે. અત્યંત કિસુ ને સિદ્ધ નાંડે સીધો સબંધ નથી. કિસિદ્ધ ને જ છે.

(ગ) વિદ્વા (પૃ. ૧૨ વ. ૧) મુદ્ધાવગોષના (પૃ ૧૬ રકં. ૧) વિદ્વા જેવું રૂપ છે.

(ઘ) તળ શબ્દસંલગ્ન શુદ્ધ પ્રત્યયને રૂપે આવે છે; દા. ત. પ્રવચીનૃ (પૃ. ૧૧); દેવતા (પૃ. ૧૭); અને અન્ય કેટલાંક સ્થળોએ; માત્ર પૃ. ૧ ઉપર પ્રાચીન અવશેષ તાલતા નજરે પડે છે જે, આગળ કહી ગયો છું તેમ, સત્તુ વર્ણી પ્રત્યય-સ્વરૂપ ક્ષીણ થતાં એક સંકલપ તરીકે ધનીભાવ પામ્યો હોવો જોઈએ.

(જ.) વિશેષમા આ તળનો અનન્તરકાલીન વિકાર તું એ આજના વર્ણી પ્રત્યયમાં જોવામાં આવે છે. દા. ત. કોહવાની (પૃ. ૧૧, પં. ૧).

(ઘ) નદ (પૃ. ૪, પ. ૧૧, ૯૬, ૯૭ છંદાદિ) અને અનદ (પૃ. ૭૮ છંદાદિ) આ અન્યમાં એકવિધેક વિના જ વપરાયેલા મળે છે. કારણ કે આ શબ્દના અસ્વરિત આદ્ય સ્વરનો ભોખ, આ પછી જ નીચે નોંધાયેલા અછદ અને છકમા છે તેમ, વિકલ્પિક હતો. અને નવીન ૩૫ (નદ) ના ઉદભવ પછી પણ ઘણા સમય સુધી જુનું રૂપ (અનદ) પ્રચારમાં ટકવા પામ્યું હોય હેતુ ઉભયની આ સહસ્થિતિનું કારણ હોય એ અત્યંત સંભવિત છે; ઉપરાંત આ એક શબ્દની વ્યાપ્તમાં તો આજના ગુજરાતીમાં પણ વસ્તુરિધિતિ હેતુ જ છે કારણ કે અને અને ને બંને પ્રચારમાન્ય છે. નદ વિશેષ ધસાઇને તિ પણ બનેલ છે (પૃ. ૯૬, કડી ૨૬૩, પૃ. ૯૭ કડી ૨૭૫ છંદાદિ);

(છ) અછદ (પૃ. ૬૬) અછિદ (પૃ. ૩૧) છદ (પૃ. ૬૬, પૃ. ૬૬) અને છિ (પૃ ૬૦ ગદ્ય) એ બધાં રૂપો આ પ્રથમા યથેચ્છ વપરાયેલા મળે છે. અસ્વરિત આદ્ય સ્વરના ભોખ પરત્વે અનદ-નદના વિષયમાં જે કહ્યું છે એ જ આ શબ્દને લાગુ પડે છે; હેમા ફેર એટલો છે કે આજના ગુજરાતીમાં આખરી રૂપ છે જ રહ્યું છે, બીજું કાંઈ નહિ.

(જ) આ અન્યમાં (ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળમાં અને નામની તૃતીયા તથા સત્તમી વિ. ભક્તિયોમા) જદ નો વ્યાપક, લગભગ સાવંનિક, પ્રચાર છે; માત્ર થોડાક પ્રયોગોમાં એ પ્રચારનો ભંગ થયેલો જણાય છે :-

ક્રિયાપદ — પૃ. ૧૩ આવે, દાલે, રાલે;
 પૃ. ૧૨ આવે, મહેલાવે;
 પૃ. ૧૪ કરેજે ૨૨ (આશ્ચર્ય), કરીજદ-કરીજે માર્થી.
 પૃ ૧૪ જોદાવે
 પૃ ૨૪ સવેલે

૨૨. જે કે આખરી રૂપ આજાદશ્ચક છે, પણ મૂલરૂપ કર્મણિપ્રયોગ જુનાર્થવાચક (Indicative mood)નું વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે; આ કારણે આ દૃષ્ટાન્તને વર્તમાનકાળના જદ ની નીચે મૂકેલ છે.

નામ —

૫. ૨૩ સંઘે હાયે;

૫. ૧૫ તારને મોઢે;

૫. ૨૪ મળે જગસે;

૫. ૭ ગમે;

૫. ૩૩ ગમિ તેમ જ ગમદ

૫. ૪૭ ગમે ગમે તેમ જ ગમિ ગમિ (૫. ૧૧)

૫. ૮૮ ગુરફે.

આ દેખીતા અપવાદરૂપ પ્રયોગનાં આ ગ્રન્થમાં ઘણાં દર્શાવેલાં નથી. આ નિયમભંગનો ખુલાસો શો આપી શકાય ? એ ખુલાસા શક્ય છે :-

(૧) અનુગામી ક્રમનું વિકાસરૂપ એ પ્રચારમાં આવવા લાગ્યું હતું અને હજી વ્યાપક રહેલા રૂપ બહુની સાથેસાથ ડોહાનું હતું; અથવા (૨) એનાં આ પ્રયોગદર્શાવેલાં બહુને બદલે, અથવા ત્યાર પછીનું પશુ એક સમયે જરૂરી સાથે રૂપમાં ફરતું રહેવાનું પશુ રૂપ હતું હોતે બદલે, પાંદડેલ છે. એ જ આ ગ્રન્થમાં પશુ જોવાય છે. (વાન્ડરદેવિ ૫. ૬૧, ચતુર્મુખિ ૫. ૬૦ ઇત્યાદિ).

રહેને આ બીજો ખુલાસો યુક્તિયુક્ત લાગે છે. કારણ કે એ રૂપ લાપાના ઇતિહાસમાં બહુ પાળળને વિકાસક્રમે લાપામાં પ્રવિષ્ટ થયું છે એથી વિ સં. ૧૫૧૨ માં એનો પ્રાદુર્ભાવ ખરેખર અક્ષભાંભ છે અને એને રથાને બદ (અથવા પથેજી લાપાવી સકાય હોવા જ) મૂકવાથી પદની માત્રા સંખ્યાને બાધ આવતો નથી.

આ ફકારાંતરૂપ અસંખ્ય જગ્યાંથી આવ્યું છે, જો કે ફકારાંતરૂપ દ્વારા નહિ, એ ધ્યાનમાં રાખવું પડે છે. લાપાના અધિક વિકાસક્રમે જરૂર અને રૂનો એક સાથે પ્રયોગ થતો એ વાતની કાંઈ મુશ્કેલી નથી. નીચે આપેલો ક્રમ યોજના વસ્તુ સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરશે :-

(ક)

કરફ
|
કરિ
|
કરે

(જ)

કરફ
|-----|
કરિ કરે

(ક)માં દેખાતો વિકાસક્રમ ખરો નથી, (જ)માંનો ખરો છે. મારી મુખ્ય દલીલ એ છે કે એ અને સીમનિ વિટત (અથવા તે અર્ધવિવૃત) ઉચ્ચાર જરૂર-અટમાંથી (અ-અઃ દ્વારા) આવી સકે; હોતો જ-ઝમાંથી ઉદ્ભવ અશક્ય છે. આકૃતિ (જ) પરત્વે કહેવાય કે કરિ, જેમાં મોહાટું સંતાન, કરફ જનકને વૃદ્ધાવસ્થામાં સાંપડ્યું હતું અને કેટલાક સમય સુધી જનકની સાથેસાથ સત્તા ભોગવતું હતું; નહિતરું સંતાન, કરે, જનકના અન્નસાનથી જરૂર જ અગાઉ જન્મ્યું હતું, જનકની દીકરી વૃદ્ધાવસ્થા દરમ્યાન જનકની સાથે જ અસ્તિત્વમાં હતું અને એ જ આખરે બિનહરીફ વારસ તરીકે જનકના અવસાન પછી દપાત છે.

નોંધ : (સ) પુલ્હર (ખંડ ૨, કડી ૬૬, પ. ૩૮)

આ શબ્દ વિશે ચર્ચા આગાઉ આ વ્યાખ્યાનોના પ્રથમ પુસ્તકમાં (પ. ૨૩૬-૩૮, ૨૪૦, ૨૪૩, અને ૩૧૦ પૃષ્ઠોએ) કરી ગયો છું. અર્થ 'હું' આટલું ઉમેરીશ કે પ્રાપ્તમાંથી (મહે) ત્યાં સમજાવ્યું છે એ રીતે પ્રાપ્ત-પત્ત-પહુત પહુત એમ વિપરીત વિધિથી થયેલી દિવાપદના ધાતુચરીની પુરાણી ધટનાનો હેમચંદ્રે ભુદી પણ અપ્રતીતિજનક રીતે ખુલાસો આપ્યો છે. સિ. હે. ૮-૪-૩૬૦ એ સ્વત્ત્વે કે આ ખુલાસો આપવાના ક્ષેત્રથી જ રચાયું હોય તેમ, મૂનો ત્યાં પર્વાસિ (પૂરતાપણ) હોવા અર્થ થતો હોય ત્યાં હુચ્ચ આદેશ થતો જણાયે છે. મુવઃ પર્વાસો હુચ્ચ ॥ ૮-૪-૩૧૦ ॥ અપત્રરો મુવઃ પર્વાસવ્યે વર્તમાનસ્ય દુઃખ દયાદેશો ભવતિ ॥ હેમચંદ્રે આપેલા મહરિ પહુત્ત્વ નાહુ (નાથ મહારા અમર પર્વાત હોય છે) એ ઉદાહરણમાં તો અર્થ આજના ગુજરાતી જોવાયું છે

પહુત એ શબ્દનો પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વ ધરાવતો ધાતુ છે, પણ હેમચંદ્રે હેને ભાગ-સંયોગથી ઉપસર્ગવેશો માની લીધો છે; આ ધાતુનું હેણે કરેલું પૃથક્કરણ તરંગી અને કૃત્રિમ છે એમ હું માનું છું. હેમચંદ્રે આપેલા પૃથક્કરણમાં હેને ધાતક નીચે હેવા બે રાપ છે:—

(ક) સૂત્રમાં અથવા શ્લોકમાં પહુતના પરી ઉત્પત્તિનો કાંઈ ખુલાસો નથી; મૂ ની આગળ લગા-ડાયેલા પ્ર ઉપસર્ગમાંથી નીપજ્યો હેમચંદ્રે હેને માન્યો હોય એ સંકેત છે; પણ તો પ્રમૂનો 'હોયણું' એ અર્થ થવો મુશ્કેલ છે (પ્રમૂ-સમર્થ થવું, પર્વાસ થવું, અને હેમાંથી, 'હોયણું' એ બહુ સ્થિતિર નથી;)

(લ) પ્રાપ્તમાંથી આવેલ વત્તમતિના ત ને જોઈ-જોણુ (ગુજ.) માંના ત નો તેમજ જોણુ માંના જ નો કારણભૂત છે તે પોતે સ્વયમ (ઉપપન્ન) છે, જમ્હારે હુચ્ચમાં જ કાલ્પનિક અને આધારરહિત છે. અલગત, પોતાની પછી કેટલાક સંક્રાંતિમાં ગુજરાતીમાં જોણુ શબ્દ પણ નીપજ્યો એ હેમચંદ્રના જણવામાં ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમ છતાં એ શબ્દ પ્રાપ્તમાંથી સંધાતી વ્યુત્પત્તિને અનુમાન આપનારો છે. ત્યારે કહેવાનું એ છે કે ગુજ. જોણુ એ, જેમાં પ (પ્ર) ઉમેરાયેલો છે હેવા અને જેનો પૂર્વક કાંઈએ ઉપસંધ નથી હેવા હુચ્ચ જેવા કૃત્રિમ આદેશના કરતાં પ્રાપ્ત, મૂલભૂત શબ્દ તરીકે, સ્પષ્ટતર સૂચન આપે છે.

આ વ્યાખ્યાનોના પુસ્તક ૧માં પ. ૨૪૦ એ મહે કહ્યું છે કે જોણુ માં ત્વ હોય તો જ વ'ની ઉત્પત્તિ થઈ શકે, પણ, મને લાગે છે, આ અનિર્વાય આવશ્યકતા નથી; કારણ કે પ્રા. વત્ત (સં. વર્મે) માંથી અપ્રપ્રશમાં વિચ્ચ થાય છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૧); અને સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨ ના ઉપસા ઉદાહરણમાંના રચ્ચતિયું મૂળ સં. રચ્ત (પ્રા. રચ) માં જોઈ શકાય છે; તે જ પ્રમાણે વિહચ્ચેઈ સં. વિમ્મ (પ્રા. વિહત) માંથી છે અને હેમાંથી ગુજ. જોણુ આવે છે. આ બધા શબ્દો ધૃતવિ'છે કે 'કેટલાક પ્રસંગોમાં એકલા સમાયી વ્ચ ઉપજી શકે. આ શબ્દો વિચ્ચ, રચ્ચ અને વિહચ્ચ મહે સુચવેલી પહુતની પ્રાપ્ત (પત્ત)માંથી વ્યુત્પત્તિનું વિશેષ સમર્થન કરે છે.

ક. શીલપતી રાસ (વિ. સં. ૧૭૦૦) માં માવે છે (મતમાંથી, દુ.સ નોદિતા માવે (૩-૬-૬) અને બે સ્થળે માંચો છે. એ વધારાનું પ્રમાણ મળે છે.

૨૩. ત્ર ગમ્હ જોટ્તુલો સયલપ્પામણિપત્તર્પાદિવ્યં ।

સંવ્યહરે જો મહુસિરવિહત્તલહુય ધરાવલયમ્ ॥ ગડડવો ગાયા ૫૧

તે દેનામાં કંઈ પ્રાપ્તિ નથી: અર્થિ પ્રાપ્તિ એટલે જ્ઞાન (શુદ્ધિશક્તિ), તથા પશુ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પ્રાપ્તમાંથી હતી તેને ટેકા આપે છે.

અન્યત્ર હેમચંદ્રે કહ્યું છે: પ્રમો દુષ્ટો વા ॥ ૮-૪-૧૩ પ્રમુક્તૃકસ્ય મુખો દુષ્ટ કષ્ટાદેવો મંચતિ ॥ પ્રમુખં ચ પ્રપૂર્ણવાર્થ: ॥ અંગેષ્વિઞ્ઞ ન પહુપ્પહ ॥ પક્ષે પમવેદ ॥

આ પશુ મુક્ત: પર્વાપ્તૌ હુત્ત: (૮-૪-૩૧૦)ના જેવી બૃત્ત્ય છે એમ દુઃ માનું છું. (સં. પ્રાપ્તમાંથી આવેલા) પહુત્તમાંથી પહુપ્પ અને પહુત્ત્ય અને આપ્યા જણાય છે, કેમકે ન વર્ણમાંના ઉત્તર્ગ ૬ અનુસાર જ નો ન થયો (જુઓ આ આખાનો પુ. ૧. ૫. ૩૩૬-૩૪૨.)

સિ. દે. ૮-૪-૪૧૬ ના ઉદાહરણ ૧ માં આ વાક્ય છે: અમહ જ્ઞાને પહુત્તર્ દમવંતં. અહિં પશુ અર્થમાં પ્રાપ્ત સારી રીતે બધે બેસે છે. કુચ્ચાપલચરિત ૨, ૧૧ અને ૮, ૧૫ ઉપરની સમજૂતીમાં હેમચંદ્ર પોતે પહુત્ત નો અનુવાદ પ્રાપ્તથી કરે છે. આ વાત આશરે મતના અમર્થનમાં બહુ મદદગાર છે.

ગરુડવહો માં અનેક સ્થળોએ પહુપ્પ નો વર્ણનના અર્થમાં પ્રયોગ મળે છે.

અગ્નિ વિષ્ણુનો જ્ઞાનગણે વિસમચમાય પટગાઈ
મહોદયે-જ પહુત્તપન્ત-મુચ્ચ-મરિઝાઈ ષ જયન્તિ ॥ ૬ ॥
કંઠેચિય પરિષોલક પુનરુત્ત પહરિ તાઝ લક્ષ્મ લિયા ॥
અપહુત્તપન્તિ જ મહં વાયા પહુના પસંસાદુ ॥ ૮૪ ॥

ગાથા ૧૬ માંના જ પહુત્ત ની જાણ દીકાકાર અપર્ણાત આપે છે, અને ગાથા ૮૪૭ ના અપહુત્તપન્ત ની અપ્રગવન્તી. કાઠિવાર એ પહુપ્પ ને પ્રમુખમાંથી અમુત્પન્ન થયેલ માનવાની બૃહથને વક્ષ થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. ગાથા ૪૪૪માં દીકાકાર વર્ણાત અર્થ સ્વાકાર છે. ગાથા ૬૯ માં દીકાકારે મહુમહ વિચય પટલા વાયા ની મહુમવિચયારવ્યે મસ્કાવ્યે પર્ણાત્તા વાકુ હેવી જાણા આપવામાં બૃક્ષ ન કરી છે, કારણ કે અહિં પટલા છે પહુત્ત નથી અને એ પ્રગ્ત ને બદલે વપરણે છે એ ચોખ્ખું છે.

ગરુડ-વહો ની સાક્ષ શં. પાં. પડિતે ઇ. સ. ૭૦૦-૭૨૫ આપી છે. (જુઓ: હેમની પ્રસ્તાવનાનું પૃષ્ઠ ૮). દીકાકારનો સમય અજ્ઞાત છે (જુઓ શં. પા. પડિતની 'Critical Notice' પૃ V) પણ એ હેમચંદ્રની પછી લાંબે કાળે થયો એ તો સ્પષ્ટ છે. આથી લેશ પણ વાંધા વગર હેવો નિર્ણય કરી સહાય કે પહુપ્પ ૩૫ ઇ. સ. ના સાતમા અને આઠમા સદ્કામાં પ્રચલિત હતું, અને પહુત્ત્ય હેમચંદ્રની પૂર્વ ધણી સમય પહેલાં પ્રચારમાં હતું, પણ એ ડોખાનું ખરું જૂથ સમજવામાં હેમચંદ્રે બૃક્ષ કરી અને એ બૃક્ષ હેમચંદ્ર પછી સદીઓ પર્ણત અલક્ષિત રહી.

આ બધાં સાધનોને એકત્ર કરીને આપણે, પ્રસંગાતઃ, સિદ્ધવલ્લ જણીયે કે (ક) જ નો પ્રક્ષેપ અને (સ) પ્રાકૃત જ્ઞાન ડોખામાંથી ધાતુ અંગની રચના એ વડનાઓ હેમચંદ્ર પહેલાંની હતી.

(ગ) પરત્વે આટલું વક્ષ્યોગ્ય છે કે મજ્ઞ, લગ્ન, મુક્ત ઇત્યાદિ નોંધવું સિ. દે. ૮-૪-૨૩૦ (મજ્ઞાની કિંમત) એ સ્ત્ર વચ્ચે જ્ઞાનમાંથી ધાતુ રચવાના વિધિથી ઉલટો વિધિ દેખાય છે.

વડમાતા જન્મિકા ૩-૪-૧૮ માં પર્યાંતી મૃત્યુ વૃત્તિ એમ કે, ઉદાહરણ આપ્યું નથી એ જ અન્ય હેમચંદ્રના વિષ્ણુને બદલે વિન્હ (ગ. કર્મર) આપે છે, કર્તા લક્ષ્મીધર (સોળમા સૈકાના મધ્યમા ધર્મ ગયેલો) - અને શ્વેતગા જ ને પ્રાણોચ્ચારયુક્ત બનાવે છે અને ષહુચ ના પ ને મૃદુ બ બનાવે છે. હેલો પણ મૃત્યુ પશુચ્ચ-વહુદ્ધ શુ મૃગ માનનાની હેમચંદ્ર જેની જ બૂલ કરી છે)

[ગ] સીતાહરણ કર્મભૂતચિત્ર

(વિ. સં ૧૫૨૧=૮, સ ૧૪૭૦)

આ કાવ્યના આરંભમાં કર્તા પ્રત્યક્ષ અને રચના સમય જણાવે છે —

નવત પન્નર છવિમદ્ સીતાહરણચિત્ર

કર જોઈ કર્મણ બીનવડ બન્દ હીમોલનાધાર ॥ ૧ ॥

(આ પ્રત્યક્ષ કરતેલિખિત પ્રત મ્હને થી કેશનનાત હુ હુવે આપી હતી પ્રત લખાયાની સાલ છે વિ. સં. ૧૧૦૫)

નમ્હનમો

(૧) કબોદર વિષ્ણુદા(ળ) પહિલ તઠાચુ નામ ।

મુર તેત્રીસદ તુલ્લ તથા કર્મણ ચરદ પ્રગમ ॥

સરસાતિ સામિણિ બીનવું માદુસ્તુ ગુલ પનાદ ।

સાચા ગહર મેલમે કર્મણ સ્થાગદ પાદ ॥ ૨ ॥

દેવ સવે ચલળે નસુ ત્રિભોવન છઈ જે માદ ।

કર જોઈ કર્મણ ચિત્રવદ્ અલ્લે ગાઠ બયોધ્વારાય ॥ ૪ ॥

(૨) કૌશલ્યાનદ મંદિરિ ચારિ

ચચારી મિલા ચધાવડ નારિ ।

તઠાળ વેદ મળદ તિહા ચચાર

ચતોષુ સચલુ સચાર ॥ ૫૦૭ ॥

(૩) વિમીલ્લ થીનતી કરદ

નામિ તુલ્લારદ સરહ સરદ ।

દિન દિન દિઠલુ અધિક માન

સ્વામી જોઝ નિહાલી જાન ॥ ૫૧૨ ॥

(૪) અમૃત આહાર ન દ્રાણદ કોદ

સ્વામી આપ સમારી જોદ ।

અલ્લમદ દિષસ હુલા ચળ નહુ

પાલુ સેન ચલલુ સહુ ॥ ૫૧૩ ॥

• લક્ષ્મીધરનો સમય તેરમો સદા હતો એ માટે ‘ લક્ષ્મીધરનો સમય ’ એ ત્યાજ્યાન પમાતું પરિશિષ્ટ ૧ શુભે : અનુવાદ

- (૫) અયોધ્યા સ્થાનક રામ તુલ્યદ । ઘણિ કાંઈ વિણાસિતં ।
સવલભગી સુમીવ ક્રારિ સહૃદ । દ યે વિસી કહેસ્યું ॥ ૭૦ ॥
- (૬) જે નાસસિ તે કામ સિં કરિસદ ॥ ૭૨ ॥
- (૭) કર જોડી નહું કર ધીનતિ તુ મારદ તુ તારદ ।
રુદ્ધદ યિરુદ્ધદ જે નર જણસદ અનકલિ ઝુગારદ ॥ ૭૪ ॥
અઠમઠિ તોરય મદ અવગાઠ્યાં રામચદ જુ દોઢ ।
કકોઢ્યો લેઈ નહ પાટિ ચદસાર હરણ વદનિ હરિ વઢ ॥ ૭૫ ॥
- (૮) એક તુલ્ય તુલ્ય આગદ સાલદ
માય વિયોગ્યાં તાત ।
તુ જાણ મ પૂછેસિ સધન
વલસાં કહિસિ વાત ॥૨૦॥
- (૯) રુદ્ધ વધિત અહો માગિસિતં
જવર નહીં અછા કાજ ।
રામચદ્ર વનિ મોક્ષ
મરમ રૂપસદ રાજિ ॥૧૧॥
- (૧૦) તિહાં ચિકા રામ સાંચરિયા
અનદિન મારગિ ચાઈ ॥૨૪॥
- (૧૧) કિપ્રકોટિચિહ્નું કરિડં પીયાળુ
વચ્ચવી મૂંચ્યા ।

એ સમયની વાણીની વિશ્વકાયતા દર્શાવનારા શબ્દોને આ અવતરણમાં મેંદા કાળા અક્ષરોમાં મૂક્યા છે. તે આ-—

- (ક) અહ (અસંકલિત સ્વરપ્રગ્ભ)-તજ્જ કરદ, જાગદ, ધત્યાદિ (વર્તમાનકાળના) રૂપોમાં જોવાય છે; તેમ જ તુલ્યદ (વૃત્તીયા), અજ્ઞાનદ (અતૃપ્તી), ધત્યાદિમાં,
- (ઘ) જૂ-પ્રધી અત્યય, વિરમ;
- (ઙ) નિર્બળ હ-તુલ્ય (કડી ૧), અહો (કડી ૪, ૧૨), તુલ્યારદ (કડી ૫૧૨), અજ્ઞાનદ (કડી ૫૧૩) હેમાં;
- (ચ) પ્રમળ હ તુલ્ય (કડી ૨)માં,
- (છ) દ-સાધિત સપ્તમી-મદિરિ (કડી ૫૦૭), પાદ (કડી ૨), રુદ્ધ અને વિરુદ્ધ (કડી ૭૪), પાટિ (કડી ૭૫);
- (જ) દ-પ્રકટ વૃત્તીયા-નામિ (કડી ૫૧૨) ધત્યાદિ;
- (ઝ) ય વડે દર્શાવાયેનો વનો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર-ચચારિ અને ચચારમાં (કડી ૫૦૭);
- (ઞ) માત્રા સંખ્યામાં તજ્જાવૃત્ત્ય તિહાં કડી ૫૦૭માં;
- (ટ) છ ઉપરિચાપક તરીકે દિવસ્યાં (કડી ૫૧૨);

- (ખ) ફિલો, જુન રયાને (કડી ૭૦);
- (ઢ) પંચમી પ્રત્યય બી-(અર્વાચીન ગુજ.)-નો ઉદ્ભવ દર્શાવના પ્રયોગ મિત્રા મ્તા (કડી ૨૪), અને ચિત્રચોટિચિત્ર (નમૂનો ૧૧); અદિ' ચિત્ર એટલે સિલ્પક અથવા સ્પષ્ટિત છે અને દેની પૂર્વનો શબ્દ ચપ્તમીમાં છે;
- (ઙ) શિ હેવી મિટ' લખવાની વિચિત્ર રીત-શિ (કડી ૧૨)=જુ હેમાં અને કહિયું (કડી ૨૦)=કહિયું (જુનો અવિષ્કારણ) હેમાં; આ લેખન પ્રકાર, એક રીતે, લુપ્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. ઉપગમવાનારે જૂ અને ડના ખનિસંધિને અક્ષરશરીરમાં પ્રકટ કરતો અને અચવતો ગણાય; પછી, આ લેખનપ્રકાર વિરસ છે અને સિટ' પણ આ મંથમાં જ, કડી ૧૨માં મળિસિટ'માં ઉપસબ્ધ છે જે જોતાં, આ લેખનરીત લલિયાની બૃદ્ધ હોય તો જૂદી વાત છે.
- (ચ) લેરંગ (કડી ૭૫); જોલીવડ (કડી ૭૪); આ રૂપોમાં લલ્લાન રૂપનો નદ(=અને) કોમેરીને કરાતો વિસ્તાર અર્વાચીન ગુજરાતીના હેવા રૂપમાં ગુજ-કર્મિનું-પૂર્વમ્થયન કરે છે.
- (ઞ) જણે (કડી ૪). અહિં 'ર નો લ થાય છે એ અનુલુતાં દાખલ થયેલું માળખી તત્ત્વ ઉપર નોંધેલા વેચકાસમાં પણ ઉપસબ્ધ છે (વિ. સં. ૧૫મો શોધ); અને વિ. સં. ૧૨૬૬ના જુલ્લામીરામાં પણ છે-જિગ ચડિયત પય મમેલિ જુલ્લા જલ્લા નમેલિ ॥ ૧ ॥. હેવું અહિં એક ચતાબ્દી પછી દર્શન થતાં એમ માની સકાય કે પ્રાચીન ભાષા પાસેથી જીતીને આજેલો આ પ્રયોગ બહુ સંમન હતો.
- (ત) હું (કડી ૩૦). પ્રાચીન અપભ્રંશના હડ' હું આ સંક્રમિત રૂપ આ જો કરૂંમજરી ચડપૈ-વિ. સં. ૧૬૦૫માં જોયું હતું; (લુવો ઉપર પૂ. ૨૬), પણ આ પ્રયોગ એથી લગભગ પોણી સદી પહેલાં છે (કારણ કે સોતારણ વિ. સં. ૧૫૨૬માં રયાયું હતું).
- (થ) લપ્પ (કડી ૫૦૭) (ક માથી ઉદ્ભવેલ) ગદ્ય મહાપ્રાણવિધાન યર્ધને જ થયો એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી થતી છે.

મુખ્ય લક્ષણો આ છે. નિપુણતર નિરીક્ષણ કરતાં બીજાં લક્ષણો પણ વીણી સકાય.

(ઘ) કેશવશિત દશમસ્કંધ

(વિ. સં. ૧૫૨૬=ઈ. સ. ૧૪૭૩). નકલ સાલ વિ સં. ૧૭ ૭

(આ જનની દસ્તાવિજિત પ્રતો શેખરસ ગુજરાતી સભા, મુબઇ, પાસે છે. એ જોવાની મદને પરવાનગી મળી હતી.)

નમૂનાઓ:- પ્રથમ સર્ગ:-

સંસારી પરતા હુડુ । અવલોકી અધક્ષ ॥

દયા કરી દીવો લીલો । ધીમાગવત સ્વરૂપ ॥ ૧૧ ॥

એકત્રીશમો સર્ગ:-

વિષ્ણુ મિત્ર છે અતર કરે ।

તે નર નર્ક માંહે સંચરે ॥

ચિત્ર સર્વે વિચરે મહી માંણ ।

મૂઘ ન જળે તે મહીવાય ॥ ૨૬ ॥

મહારે લલિયો મૂળ લખાણુ માથે છૂટ છે અને પોતાના સમયના જ રૂપો દાખલ કરે ત્યારે ઉત્પન્ન થતી ઉલટી સ્થિતિ દર્શાવના માટે વુ આ ઉદાહરણો આપું છું. આ અવતરણ મતાવી આપે છે કે વિ. સં. ૧૫૨૬માં જે શબ્દો કરદ ઇત્યાદિ રૂપે હોવા જોઈએ તે વિ. સં. ૧૭૮૭માં કરે ઇત્યાદિ રૂપવિકાન પામ્યા હતા પ્રસંગવશાત્ કહીને કે વિ. સં. ૧૬૫૦ પછી અહીં ક્રમશઃ એ હેવો વિકાર થયો એ મહારા મતનું આ દલીલનથી સમર્થન થાય છે.

(૭) ભાલણુકન કાલમ્વરી

૧ (આશ્વરે વિ. સં. ૧૫૫૦), (નકલસાલ વિ. સં. ૧૬૭૨)

નમૂનાઓ:—

આયમતા રવિચેરા ફિળ

ફલ ચઢયા મેહેલીનિ ધરણ

ઉત્પમુલે તાપસ તપ હેજ

જાગે તેણે પીણું તેજ ॥

રાતા તર દીસિછિ તપા

રક્તાધર જગવીયા યણ ।

સખ્યા અરુણ આયમતિ સર

જાણિ ઉચ્ચાલુ મિદ્દ ॥

ઠામિ ઠામિ દુહિછિ ગાય

સુદર શબ્દ જોડિના થાય ।

અમિદોષના હુદ શોમ

જામરકણ દીસિ જ્યોમ ॥

(આ પંક્તિયો મેં વજલાય શાઓના “ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસમાં”થી લીધી છે. (પૃ. ૧-૧૫). આ ગ્રંથના પૂર્વભાગની થી કે. હુ. ધ્રુવની સંપાદનામાંથી વિશેષ નમૂનાઓ મળી સકે.)

આ ગ્રંથ રચાયો પછી એક ચતાબ્દથી અધિક સમય વીત્યા પછી પ્રત લખનાર લલિયાએ ભાલણુના સમયના શબ્દાન્ત્ય અહીં બદલીને એ પછીના સમયમાં બોલાળા પ્રચારમાં આવેલો દ મુકયો છે એ મહારે કહેવું જોઈએ. કેટલાક રચનાઓ જન્મની માત્રાકઓટી આ વાતને સ્પષ્ટ કરશે, દા. ત

કેવાલી ચિત્રર્ણ દીસિછિ પ્રમાણ

(પ. ૫૬, ૧૬, કે, ૬ ધ્રુવની સંપાદના)

અહીંયાં દીસિછી પાઠથી માત્રા ખૂટે છે પણ લીમ્ફદ હોય તે માત્રાસંખ્યા પૂરતી થાય. પૃ. ૧ પં. ૧૬ માં શોમદ છે એ, લલિયો દેને બદલીને જોમિ કરવાનું વીસરી ગયો હતો, એમ બતાવી આપે છે. (પ. ૧૨૧, પં. ૫માં તિમિ ને અહીં તિમદ છે એ પણ લલિયાની દેવી જ બૂલ્ય છે.)

(ક) મેહેલીનિ. ૧. અનદ્ અનિમાંથી અસ્વરિત આવસ્વરના લોપથી નિઃ .

૨. સ્વાન્ત કુદન્ત જોડે અનિ (=અને) નો સહયોગ.

(લ) દોસિંછ. દોસિમાંના અદ્-ફની વર્તમાનકાળ શૂતાર્થવાચક દશાવવાની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જતાં છેનો ઉપક્રિયાપદ તરીકે, તત્ત્વનઃ પ્રત્યય તરીકે, ઉપયોગ. જો કે આ શક્તિશય સંપૂર્ણ નહોતો કારણ કે જૂનાર્થવાચકતાનો પૂર્ણ ધર્મ બદલવળ દોમિ રૂપ પણ અહિં વપરાયું છે; હુદ પણ વપરાયેલ છે. આને પણ આપણે આ રૂપને જૂનાર્થવાચક તરીકે કવિતામાં જોઈએ છીએ:-

મન્દ મન્દ સમીર વહે

તરુનમા ઘડુ મ્હાલતો (મણિલાલ ન. ૬૬૧૯૧ રચિત કાન્તા)

આવે સમીર મુદુ રમ્ય ઉપાસુલેથી (કુમુદમાલા, પૃ ૬૨, કડી ૨)

મહુ રૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે (ઉક્તગ્રંથ પૃ. ૩૧)

કર્ણો મેષધનુલ્લ બની ચિલસે

સહુ રંગ બની રસમેલ ઘસે (ઉક્તગ્રંથ, પૃ ૩૦. કડી ૪)

મદ વાઈ સમીર આ દિશ જો ઘટે રવ એ ફરી

નહિ સ્વપ્ન, એ તો ગાન વેલી ગાલ કોચલ માણરી (ઉક્તગ્રંથ. પૃ. ૬૬ કડી. ૧)

(ગ) દહિછ ઉપર પ્રમાણે જ; 'દોહાય છે' એ અર્થનો આ કર્મણિપ્રયોગ છે એટલી વાત વધારામાં.

(ધ) ઠમિ ઠમિ; અહિંયા હ છે તે અદ્ નું સંકુચિતરૂપ નથી. જન્દમાપમાં અદ્ નહિં સમાઈ સકે. અદ્ આ પ્રકારના રૂપમાં, જે (અકે)-અકિ-અહમાંથી આવે, પણ આ હ ક પ્રત્યયરહિત નામમાંથી આવે છે.

(ચ) મીમૃત્ હરિલીલા

(૨૪ વિ. સં. ૧૫૪૧-૬. સ. ૧૪૮૫)

૨૪. મળલાલ શાસ્ત્રી આ ગ્રંથનું રચનાવર્ષ વિ સં. ૧૫૪૦ આપે છે. (શુજરાતી લાપાનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૫. ઇ.સ. ૧૮૬૬ ની આધારિત). મહારી સમક્ષ વિ. સં. ૧૫૭૪માં નક્ક કરાયેલ હસ્તલિખિત પ્રતિ છે (જે મદને શુજ વનોદયુધર સોસાયટી, અમદાવાદ, એ સંરચનાના ઉપમંત્રી શ્રી. હીરાલાલ ત્રિ. પરિજના સૌજન્યથી મળી છે); હેમાં અન્ય પંક્તિઓમાં આ પ્રમાણે છે:-

સોલકલા મપૂરણ કથા

મોહદ્ જનનળા મન યથા ॥ ૬ ॥

આલો માસ તળી પૂર્ણિમા

જાળે નિરિ ઝમ્મુ નદમા ।

સોલકલા દાશિહર સરુલક

એ ત્રી કુળ કયા નિકલક ॥ ૭ ॥

કલા ટમાંથી થોડાંક અનુતરણો.

પાટ્ર બાણુ રાજ દુબારિ
સેવન મળાઈ સ્વામી અવધારિ ॥ ૨૭ ॥

મોટુ રાજા એક મુરુદ
મવમયમનન શ્રી ગોવિંદ ।
તેહની નીતિ મળાઈ પ્રહ્લાદ
છાંદયુ લીજુ મિષ્યાવાદ ॥ ૨૯ ॥

મળાઈ પ્રહ્લાદ અછાઈ એકમુત્ર
તમો મળૂછુ તે કમુત્ર ॥ ૩૨ ॥
મારદ તળાં વચન છિઈ જેહ ॥ ૩૩ ॥
મુન કલમ્ર નવિ આદર કરઈ ॥ ૩૯ ॥

એળોપરિ કેવ ફિરઈ અપારિ
મવસાવર નવિ પામિ પાર ॥ ૪૨ ॥

કિણુ વિના છૂટીઈ નહો ॥૪૩॥
મળિ પ્રહ્લાદ પિતા અવધારિ
કાલસર્પ કહોઈ સંસાર ॥૪૨॥
સત્તમ માહિ વહુ છાઈ તેહ ॥૫૫॥

અહિં સંપ્રકૃતસ્વર (સ્વરયુગ્મ) અહ પુષ્કળ છે, મળાઈ, અછાઈ કરાઈ, ફિરાઈ, છાઈ, વહુ, અને તેનું ન' સંક્રુચિત ૩૫ હ ૫૫ છે પામિ, મળિ, અછાઈની સાથેસાથ હેનું ન' ખંડિત ૩૫ છાઈ છે, કમુત્રિ ૩૫ છાઈ અને કહોઈ છે, જે દ્વયવાળાં (કહિયઈ જેવા) ૩૫ની અને પ્રયોગ (=voice) તથા પુરૂષ બહવા નાખતા દ્વયવાળા (કહિયે જેવા) આધુનિક ગુણગતી ૩૫ની બચ્ચે રહેલા અનુસારક્રમે છે, મોટુ લીજુ મળુ, છુ, વહુ હેમાં અરુ સંક્રુચિત ૩૫ ડ છે, નારદતળાંમા તળનો શુદ્ધ પ્રત્યય૩૫ પ્રયોગ છે, આ, બધા આ અન્યના રચનાસમયના લાક્ષણિક તત્ત્વો છે.

(છ) મવોધમકાશ

(વિ. સ. ૧૫૪૬=ઈ. સ. ૧૪૮૦)

આ ૫૫ દરિલીલના કર્તા બીમની કૃતિ છે. આ અન્ય હેતુે વિ. સં. ૧૫૪૬ના ૨૨યો એમ એ સમાપ્તિવચનમાં કહે છે —

સવત ૧૫ દરની લીલ

(વચન એક ઉપરિ ચ્યાલીસ)

(છેલ્લી પંક્તિ વિ. સં. ૧૬૪૪ ની મોટી દસ્તાવેજમાંથી લીધી છે) આ ૫૩૧ વિ. સં. ૧૫૪૨ સુધે છે.

સવત પંદર ગુરુનિ વોસ
 ૫૨ આગલું વરસ ચંપાલીસ
 દક્ષિણાયન વર્ષાઋતુ સાર
 શ્રાવણ શુદિ દશમી ગુરુતાર ॥૭૨॥

* * *
 * * *
 * * *

કોષ્ટુ એહ પ્રયોગપ્રકાશ ॥૭૪॥

નમૂનાઓ —

પ્રકાશ ૧

- (૧) આગઈ નાલક ચોલિયાં કલિજન ઘડુ મહિમાઈ ।
 મલી કિશાકારણિ કરી કોષ્ટુ તલ્લો ઉપાઈ ॥૭૬॥
- (૨) ગ્રાહિ ગ્રાહિ રતિપતિ કહઈ
 કિષ્ટુ પહેલુ વિધાસ
 યે ક્ષયવક્ત્ર વીહઈ નહી
 કરતા કુટુમ્બ મિનાશ ॥૮૧॥
- (૩) કામ કહઈ હૈઈ આમલા
 ધૂમ ગયા સહયઈ સામલા ।
 ઝાઝા જઈ મેઘનઈ મિલઈ
 ફુલ આપ્ત પઠી નિદલઈ ॥૮૪॥
- (૪) પુરુષસ્વભાવ અછઈ અસગ
 તથાપિ માયસરસુ સગ ।
 સેહનઈ મન તન મઈ સુત સાર
 કોષ્ટુ તેણઈ સવલ સદાર ॥૭૨॥
- (૫) વિવેક અદ્વનઈ સગવળ સહી
 પિતા એક માતા જૂઝઈ ॥૭૪

પ્રકાશ ૨

- (૬) માદ ત્રિવિદિન સુત વાંઘવ ઘાત ॥૭૪॥

આ સમય દરમ્યાન અસહત સ્વરસુગમ હજી પ્રગળ અને વ્યાપક અચારમા નજરે પડે છે-
 સમીતીના, અતુર્થીના તેમજ વૃત્તીયાના વિભક્તિ ક્રત્યયોર્માં દા ત આગઈ, મેઘનઈ, તેહનઈ, તેણઈ,
 અદ્વનઈ, તેમજ વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ એકવચનના ક્રિયાપદરૂપને અ તે જેમકે કહઈ, સહયઈ, મિલઈ,
 નિર્દલઈ, શછઈ મહિમાઈ અને કારણિમા વૃત્તીયા વિભક્તિનો તેમજ હૈઈમા સંપત્તીનો દ લક્ષયોઅ છે

કિશાકારણિમાતુ કિષ્ટુ તેમજ કિષ્ટુ, એ રૂપો ૩૮ વર્ષો 'હેલાના વસન્તવિલાસમાના એ
 પ્રકારનો રૂપો ૨૫૨જી કરાવે છે

एहेतु, तेहनइ ओ जेइएणी भात्रास'भ्या प्रभावेनी भरी जेइएणी एहुत (अथवा हेतु) तेहनइ (अथवा तेहनइ)ने स्थाने आवेलां शिथिल प्रतिश्चे छे ओ वात नोंधवा जेवी छे.

अहमदमां हू निष्प'ण छे ओ पल्लु भात्राकसोटीथी स्पर्श थाय छे.

समयण आधुनिक शुजरातीनी छाया व्यक्त करे छे; पल्लु ओ जेटलु'न सयवे छे ३ आ २५ कभमां कम आ समय जेटलु' जेटलु' धर्मा युक्यु' हतुं. बिहिन ओ प्रा. बिहणी अने अर्वागीन शुज. जेहेन पञ्चमेनो पदकम छे; जने जहले पुरेआगी न पाछे आये छे ओ पल्लु ध्यानमां राखवातुं छे. कपालसिमानो य संस्कृत उच्चारतुं प्रतीक छे.

कटकांके लक्षणेभ्य इपो उमेरीयः—

यासाइ (अविध्य), प्रकाश ३ कडी ४;

बीदासाइ (अविध्य कर्माधि) ,, ,,

करशि (अविध्य) ,,

अने मन्त्ररेसिमां, प्रत्यय रेसि (==भा२) प्रकाश ३, कडी ४; अर्थात् हेमचन्द्रे (सि. हे. ८-४-४२५भा) साध्य-अर्थना निपात तरीके आपेसो रेसि आ समय पल्लु, अने, आपछे जेइये छिये तेभ, कटकांके इशका पछी पल्लु, पोतातुं अस्तित्व प्रकट करे छे; वसन्तविलासमां, यार इशका भेलां, मन्त्ररेसि (कडी १३) छे ते भाइक.

[आ ग्रन्थनी हस्तलिखित प्रतो भूने श्री. तनसुभराम म. त्रिपाठी जी. जे. तरङ्गिणी, अने शुजरात वर्नाकयुद्धर सोसायटी—अमदावादना छपम'नी श्री. बीरालाल त्रि. पारैय जी. जे. तरङ्गिणी प्राप्त થઈ હતી.]

(જ) લાવણ્યસમય—અણિ રચિત વિમલપ્રગલ્ભ

(વિ. સં. ૧૫૬૮=૪. સ. ૧૫૧૨)

નમૂનાઓ:—

ચંદ ૪

वीरमति तव पीठरि गई संपति सचली पृष्ठि रही।

साविइ बैठत विमलकुमार जै कोषत माउला जुहार ॥६॥

आगइ जाई घरि अगाधि जाबी बहिनर वेदा सायि।

मोटां वण मांदिइयां रलइ अजगान तु पूरां कर ॥६८॥

सां पोतइ हुइ पुण्य प्रकास तां घरि लखिओ लीलविलास।

पाप तणु जब पासु पडइ तव घरि कूरि कूकत अडइ ॥६९॥

रहित विमल माझ मुहसालि चारइ चंचल वत्सर बालि।

तेणि अवसरि देवी अविका आव्या छि आरासणि चिकां ॥७०॥

नवयौवन नवल सयोग देवी देवी चંદइ भोग।

कूबर बहइ परमारो नीम अणपरणिद बुहु मांत (शमाण) किम ॥७१॥

शील लગદ (શિલ્લદ) વડી અવિકા ત્રિણિ વર દીધ, પોતિહયકા (શિયા) ॥૭૨॥

સમયોગ્ય તરવો.—

(ક) શબ્દાન્ત અદ્ અને દ બેતાં વાંત પરખાશે;

(સ) સપ્તમીમાં મનું મહાપ્રાણુવિધાન થતાં ષ;

(ગ) સપ્તમીના સાચિદ્ અને સાચિ બંને રૂપબેદો;

(ઘ) મોટાંમાં હનો અભાવ;

(ઘ) માંદિદ્યાં (કડી ૬૮)	} સ્થિતકર્માથી ઉદ્ભવેલો યા;	
ભારાસણિકા (કડી ૭૦)		આ યા-ચિકને શોગે મુખ્ય શબ્દની
પોતિદ્યકા (ચિકા) (કડી ૭૨)		સપ્તમી વિભક્તિ.

(જ) નાર્દ-આ દ્વ (=સાથે) ના શબ્દને લગભગ એક પ્રત્યય રૂપે લગાડાયો છે.

(ઝ) વછદ્. વાઙ્મતિમાંના વાનો આ દ્વર કયો છે.

(ઞ) જાં-તાં. આ શબ્દમુગ્ધને 'જન્દાં સુધીત્હાં સુધી' હેવા ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં ઉપયોગ થયો છે. આ રૂપે મૂળમાં પંચમી કે સપ્તમીનાં રૂપો છે. (જામ-તામ, જમ્મિ-તમ્મિ, યસ્મિન્-તસ્મિન્.)

(ટ) માધ્યમાનલદોગ્ધકમ્પન્ધ-રચનાર ગણુપતિ (કાવચ)

(વિ. સં. ૧૫૮૪#૮૮ સ. ૧૫૨૮)

(વેદ મુર્ગમ વાળ શરીરો વિક્રમ વાલ વિચાર)

તપૂનાઓ:—

અંગ ૮

(ક) નિરણી નિર્મલ ચદલ કળિત અંબરરેસિ :

મ દ્ ઉચ્ચારમિ મચલા મમ બાણુ વાલેસિ ॥૩૩॥

ચવનિ વાણુ ચદલ સતોણુ ચિરનામિ ।

જાં ઓવદ તા જા (ચુ) રહદ્ અન્ન ધરિ એનદ ટામિ ॥૩૪॥

અંગ ૭

(સ) સતી સીઠી સુદરી સાયરદ્ સુલહીંગ ।

રુદુ અમાનિ ધરિ ગયુ તેગિ ધરિ સીતદ્ સીંગ ॥૪૦૬॥

સમયોગ્ય મુદ્દાઓ:—

(૧) વિ. સં.ના સોળમા સૈકાની આખરમાં પણુ શબ્દાન્ત દ્-ઉ-અદ્ આગળ પડતા છે.

(૨) રેસિ-આ તાદ્ધ્યવાચક પ્રત્યય અર્થે “ માટે ” ના અર્થમાં તો લાગ્યે જ હોય સકે; હેમાં સપ્તમીનો અર્થ હોય એમ જણાય છે; રેસિ નો મૂળ અર્થ આ પાછળના

* આ મ-ચના વર્ષ વિશે આ વ્યાખ્યાનો, વ્યા. ૬, પાદનોષ ૪૫ જુવો.

જમાનામાં વિસર્ગ જતો હતો એમ દર્શો ? [કે પછી ઝંબરદેગિને બદલે ઝંબરેસિ પાદદાપથી આવેલ દર્શો.]

(૩) જો-સાં-સાં સુધી રહ્યાં સુધી.-આ વ્યાખ્યાનમાં ઉપર જ વિમલપ્રવચનનાં અવતરણોની નીચેની નોંધ (જ) જુઓ.

(૪) ચાલેસિ }
ઉચારસિ } અવિધ્ય; પ્રકારાન્તરે.

(૫) અદ્વ-દ્વ નિર્બળ છે:

(૬) ણદ્વ ઇમિ-અદ્ અને દ્ વસ્તુતઃ અભિન્ન છે; અવ ને અને ક વિનાના સપ્દને, દ્ લગાડેલો છે.

(૭) તેણિ પરિ-તેને જ લગાડાયેલો છે. સરખાવો—

વૈતાળવાન ણી પેર ચોલ્યા-એ કે ત્રણ સદી પૂર્વેલાંની યુજ્જ્વલતા કવિતામાં.

(સ) વૈતાળપંચવીસી

(વિ. સં. ૧૬૧૯=ઈ.સ. ૧૫૧૩)

નમૂનાઓ—

જહુદીપ માંહ અછે ભરતશેન સુવિચાર ।

તસ મયે મહુ દેશ છે અગ ચગ મલવાર ॥ ૧૪ ॥

તે સવિ માહિ મૂલગુ વાર મલવદેશ

તિહાં ઉજેળી વનચર સિમ્રા થાહિ સુવિશેષ ॥ ૧૫ ॥

ઠામિ ઠામિ ઠાલ્યા વલિ કાચ

મૂલ જાણે પાળી સાચ ।

મૂલ જે નવિ જાણિ એય

હતારી પગમોજાં તેય ॥ ૨૦ ॥

દેવ પિંઠનિ મૂલિ જામ

ત્રણકર દેવિં રાજા તામ ।

ત્રણકર દેસી પિંતે દસૂ

એક પિંઠ કિહનિ દેવસૂ ॥ ૬૮૮ ॥

મોટાં કાળાં બીજાંમાં જાણેલા સપ્દો લાક્ષણિક પ્રકારદર્શક છે. એક રૂપાને જાણે અને અન્ય રૂપને જાણિ છે હેનો ખુલાસો કરી તે એ કે પાછળના સમયનો લક્ષિણો એદરકાર રહ્યો હોય, અથવા એ કે અન્ય રચાયે એ સમયમાં જ'ને રૂપો અવિશેષે વપરાતાં હોય. પહેલો વિકલ્પ વધારે સંભાવ્ય છે.

આ નમૂના બસ થશે. આ પછી આવે છે નાકર (વિ. સં. ૧૫૫૦થી ૧૬૩૦-૪૦), વિશ્વનાથ જાની (વિ. સં. ૧૭૦૮), વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, અખો, પ્રેમાનન્દ, રામભા, વલ્લભ; પણ હેમનામાંથી ભાષાવિકાસ-દર્શક અવતરણો આપવામાં કાળક્ષેપ કરવાની જરૂર નથી. ત્હેઓ પ્રાચીન-માંથી અર્વાચીનમાં સંક્રમણના પ્રતિનિધિ છે, અને નમૂના મુદિત પુસ્તકોમાં લખ્ય છે.

પ્રાચીનતર સદીઓનું જે ગદ્યસાહિત્ય લબ્ય છે હેના ઉપર દષ્ટિ નાખવી લાભદાયક યશે

ગદ્ય-કૃતિઓ

પ્રથમ દુ. વિ. સં. ૧૨૫૭ અને વિ. સં. ૧૪૬૭ની વચ્ચેના સમયના ગદ્યના નમૂના ચૂંટીને આપું છું. આ અવતરણો શ્રી. ચીમનનાથ દવાણના અંદેવાલમાંથી લીધાં છે; અને એઓ હેને યુજરાતીના નમૂના ગણે છે. આ લાખાને એ નામ આપી સકાય કે નહિં એ વિશે મહને ખૂન શંકા છે. નમૂનાઓ પોતે જ વરતુરિયનિ ગતાવશે --

(૧) વિ. સં. ૧૨૫૭

નવકારવ્યાખ્યાન

યત્ત નમસ્કાર ભતીન બનાગન ચડયીસ આદિ જિનોજ તારુ છુ મુન્હે વિશેષહર દિયકાતગદ પ્રસ્તાવિ
અર્થયુક્ત શ્લોક પ્યાતણુ મુણેયત પટેવડ ॥

(૨) વિ. સં. ૧૩૮૦

આલોચના (ભાષાન્તર)

તિણિ કારણિ ચતુર્દશ પૂર્વધર ચતુર્દશપૂર્વસપથિત ધ્યાનુ પરિચ્છિન્ન પચ્ચપરમેષ્ઠિનમસ્કાર સ્મરહુ તત્ત
મુન્હિ વિશેષિ સ્મરેવડ બનદ પરમેશ્વરિ સીથેવરદેવિ દ્વલ્લભ અર્થ મણિયડ બલ્લદ બનદ સસાર તળડ પ્રતિભડ મ
ફરિતડ બનદ શ્રદ્ધિ નમસ્કાર દ્વલ્લોકિ સપદિયદ ॥

(૩) વિ. સં. ૧૩૬૮

અતિચાર (ભાષાન્તર)

મૃપાવાદિ સદ્સાતકારિ આલ બધ્યાલ્યાનુ લીધડ ત્હસમેશ મેડુ કીણુ મુષોપદેડુ લીધડ કુલ્લડ લેલડ
લિલિડ કૂલિ લાલિ ધાવણિ મોતડ ડુળહડ સડ ઠાડિ મેલિ કલહુ વિદાયિલિ જુ કોઈ અતિચાર મૃપાવાદિ શ્રીતિ
ભવ લગલાઈ માહિ હુદ નિવિધ મિવિધ મિલ્લામિ હુલ્લડ ॥

(૪) વિ. સં. ૧૪૪૯

ગણિતસાર (ભાષાન્તર)

શિશુ મળીઈ દેવાધિદેવ મહારણુ મહેશ્વર વિષ્ણુ ॥ પરમેશ્વર કૈલાસશિવપુરુષમહુ પાર્વતીદેવમણુ વિશ્વનાથ
જિણિ વિશ્વ મીપજાવિત તણુ નમસ્કાર કરીડ ચારાવલોધનાર્થ ચાલ મળીઈ અજ્ઞાન સીદ ફિરિઈ અવગોષ જાણિવા
તળદ અર્થિ અસ્તમયશોરદ્વયર્થ ટ્રેયસ્કરનાર્થ શ્રીધરાનાર્થ ગણિતુ પ્રમુટીકતુ ॥

(૫) વિ. સં. ૧૪૯૭

સંગ્રહણીવાલાવલોચ

(નકલસાલ વિ. સં. ૧૫૪૮)

સદ્ગુણકન્દલિ પુષ્ટિ વિશેષ અર્થનુ ગ્રહણ કરિવડં । જે મન્ય જીવ છદ્ તેદનઈ ઇ સપયણિનુ વિચાર
કહતાં કર્મસય દોષ તદ્ગતણદ મન્યતણદ ઇ વિચાર જોહણુ જાણિણુ જિમ તે મન્યજીવનદ શ્રદ્ધિદિ દોષ ॥

આ અવતરણોમાંની કાળા વિ. સં. ૧૪૫૦માં રચાયેલ મુળજયોષ શૌકિયની કાળાને એ છે. વતે અંશે મળતી આવે છે એ તો તદ્દમે તરન જોઇ ચક્રીય. ૬. આ વિ. સં. ૧૪૫૦ની કૃતિને ગુજરાતીમાં લખાયેલી માનતો નથી તો આ અવતરણોની કાળાને ગુજરાતી નજર માનું એ ચોક્કસ છે. એ અંગાઉ કુતું ન છે કે આ કાળાને ગુજરાત અપભ્રંશ કહેવી ચોક્કસ છે.

પ્રસંગમાં કદી દર્શિ કે આ અવતરણો કદાંક કદાંક અર્થદર્શક વિવરણની શેરી વ્યક્ત કરે છે, જેમ કે અવતરણ (૬) માં ચાલ મગો જાણ એટલે ચાલ વહેવા (=એટલે; અરખાતે માન-મણિગ્રહ-મળ્યતે-માંથી આવેલ મરાઠી જ્ઞાત) જાણ; તીહ ફિદિ એટલે તેમનાં યુ' (તેનાં કિમ્), જયજય જાગિત તજદિ જાંધિ એ વચનથી 'જયજય=જાગિત', તે તજે અર્થે 'એમ સમજવાનું' છે. જે આખું વાક્ય ચાલનામવજયોષાંયમ્ નું વિવરણ છે.

થોડાક બીજા નમૂનાઓ આ પછીના સમયના, વિ. સં. ૧૫૧૫ થી ૧૫૭૧ સુધીના, ઉમેરવા એ ચોક્કસ છે:-

(૬) વિ. સં. ૧૫૧૫

હેમદંસજીત પદાયજયકલાલજયજય

પદલીતુરિ નગરિ નદરાય હૂટ । તીજ ધનેક જકરા કર કરી લોક દની જોનવં દજવં મેલિવં । સોને મંદાર મયાં વૃજા મયાં સોનાની હુમરી કીધી ।

(૭) વિ. સં. ૧૫૫૧ (નકલની સાથ)

દુદવાણાન્ય

(ક) નિરતર મનાંની મજિન વરદ । સતન નિરતર મજ મોજન કરદ । જને આપગી દચ્છો ક્રિયા કર્ય વરદ । તે સર્વ સીમામયની વર્ધની હુદે ॥ ૮ ॥

(ઘ) જેહનદ સ્વ આપગી પ્રજા નહીં તેહનદ જાગ શ' વરદ । યિમ લોચન નેન પન્સદ દર્શન જારીસુ જી વરદ ॥ ૧૨ ॥

(પ'અમીનું ૩૫ દુદ્ધાં લક્ષ્યોગ્ય છે (હેમાં અનુસ્વાર વિભક્તિવાચક છે); આ ૩૫ ખરી ગુજરાતીમાં અગત્યનું છે અને ગુજરાત અપભ્રંશના સમયનું છે.)

(૮) વિ. સં. ૧૫૭૧

અંવલકયા

હુ કરતક । માદક પિતા અવજ જન્મલગદ દરિદ્રો નિર્ધનઃ ધનનદ કીવદ સર્વત્ર મગદ । મત્ર યત્ર ઓષધ તે ધમસદિ ધનદ વરદ પળ વાંદ ધન ન પામદ । જાતુ જાતુ ધનગિરિ પર્વતે શ્રી ગોરખયોગિની સમીપિ ગિટ ॥

(૯) વિ. સં. ૧૬૨૯ કે એટલામાં--

હીરવિજય સુરિના શિખે રચેલ પૈનાલપછીસી

આજે તે લાટુન મંદિ ચક્ર કટકુ એક કૂતરા નદ પાંતિટ । તે કૂતરુ મુટ । પછે તે રાજા પદમાવતી ઉપરિ કોપુ । એ પાપિણીનું સંભાષિ ન કર । માદરા મિત્રની મારણહાર । પછે પ્રધાન વોલ રાજા હુ તાંહા જા જદ નદ પદમાવતીની જાંધી યિથલ કરજે । પળનું મેરર રેદ જાલ ॥

[નોંધ—૧. પાતિત; યરખાવો મરાઠી પાતલ;

૨. નેરર; આ પ્રાકૃત રૂપ છે; ગુજરાતીમાં નેપુર છે;

૨. તાદુઆ મોંહે ચકુ કઢકુ; અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પંચમી પ્રત્યય (અન્ધ્યય) ચકો છે તેનો પૂર્વગામી ચન્દ ચકુ (ચકો) મૂલમાં સ્વર્ગમાંથી ઉદ્ભવેલું વિશેષણ (એટલે હેનું જૂત ક્રૂદન્ત) છે.]

કેટલાક હેનો વાંધો ઉઠાવે છે કે પ્રાકૃ-ગુજરાતી ભાસતી આ ભાષા ફક્ત, ધાર્મિક તેમ જ ધાર્મિકતર, જૈન સાહિત્યમાં જ વપરાતી હતી અને એ ભાષાને એ સમયની પ્રચલિત ભાષા ન ગણી સકાય, કારણ કે જૈન લેખકોએ બહુ લાંબા કાળથી પ્રચારજુષ્ટ યથેલી પ્રાકૃતોનાં રૂપોને અને શૈલીને કૃત્રિમ રીતે પાછાં દાખલ કર્યાં હતાં. શ્રી. મણિલાલ બેઠારભાઈ બ્યાસે સ્વસંપાદિત વિમલપ્રગ્વન્ધની પ્રતાવનામાં આ દલીલનો અત્યંત સમર્થ ઉત્તર વિસ્તારપૂર્વક આપ્યો છે. હું અહિંયાં એક સાદો બચાવ રજુ કરું છું કે જો જૈનેતર લેખકોની કૃતિઓમાં થયું હોય જ ભાષાસ્વરૂપોના નમૂના બતાવી સકાય તો આ એકપક્ષીય દિશાચીત્તોની દલીલ એકદમ તૂટી પડે. કવિતાની બાબતમાં તો ઉપર આપેલા નમૂનાઓમાં આપણે જોઈ જ છે કે હેમાંના ઘણા જૈનેતર લેખકોની કૃતિમાંથી લીધેલા છે. ગદ્યમાંથી થયું ઉદાહરણો સ્હેલાઈથી આપી સકાય એમ છે. હું અહિં ચોક્કસ જ નમૂના આપું છું.

(૧૦) વિ. સં. ૧૬૫૦ (નકલની સંભાળ સાલ)

પાંડવીગીતા

[જૂદી જૂદી હસ્તપ્રતોના એકજ અધિક્ષા એક સંગ્રહમાં આ ગ્રન્થ છે, જે ગુજરાતી પ્રેસના શ્રી. નટવરલાલ ઈ. દેસાઈના સૌજન્યથી હું અવલોકી સકયો હતો. આ પાંડવીગીતામાં ચોક્કસ વર્ષ કંઈ નોંધેલું નથી, પરંતુ હેની પેલાં મૂકી એ જ હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલી બીજી એક કૃતિની હસ્તપ્રતમાં નકલસાલ વિ. સં. ૧૬૫૦ છે. આ આધારે અને ગ્રન્થની ભાષાના સ્વરૂપને આધારે, રચના અને નકલ વચ્ચે ૫૦ થી ૮૦ વર્ષોનું સંભાવ્ય અંતર ગણીને, આ ગ્રન્થને સોળમી સદીના અન્તમાં રચાયેલો માની સકાય.]

(ક) સઘવ કહિછિ । વાસુદેવનહ તજી છાઘીનિ બનિ બીજા દેવનહ ઉપાસિ । તે અમ જાણહુ યે તણુ પુત્ર ગગાનિહ કાઠિ કૂલ બીરવ પળીનિ ધાળી પીરછિહ ॥૧૬॥

(લ) યમદમિ યોલ્યા । તે પુરુષનહ સદઈ ઉછવ સદાહિ લખી તેહનિ નિત્ય માગલ્યા । યેહના હઈનહ મિપિ મગવાન શ્રો વાસુદેવ વસિ ॥૨૭॥

આ ગ્રન્થની યોજના હાવી છે: પ્રથમ અતિ અગ્રુહ સંસ્કૃતમાં એક શ્લોક દાંકયો છે અને હેની નીચે હેનું પ્રચલિત ભાષામાં ભાષાન્તર આપ્યું છે જે મોટે ભાગે સાચું છે, જવલ્લે જ બૂલવાળું છે. મેં માત્ર ભાષાન્તરમાંથી અવતરણ આપ્યાં છે.

(૧૧) વિ. સં. ૧૫૫૭

મુચનદીપક (ભાષાન્તર)

હવે ધાતુ તળુ સ્વરૂપ કહીનહ x x x x જુ પુલક સપમાનાતળી પુલ્છા કરિ જુ જુ શુક ચદ પાંચમુ સ્થાનક દેવદ તુ કહિનું । પુત્રજન્મ હુચદ । અથવા દેસદ તુ પુત્ર નથી । મ્યા લીલાડ તળુ પલ લોલીશિ ।

અહિં કહોતદ રૂપ લક્ષ્યોગ્ય છે, ખરી રીતે એ કહિસતદ-કયયિજતે (કર્મણિ પ્રયોગ) માંથી ઉદ્ભવેલું છે અને હેનો અર્થ થાય “ કહેવાશે,” પણ કાળક્રમે આધુનિક ગુજરાતીમાં હેનો “ કું કહોશ” હેવા કર્તારિ પ્રયોગનો અર્થ થયો છે. ઉપરાંત શુવે વરિ (જુ...કરિ=જો કરે) અને દેસદ (દેસદ તુ=દેશે તો); મૂળમાં આ શબ્દો વર્તમાનકાળ શૂતાર્થવાચક રૂપો છે (કરે છે, દેખે છે,), પણ અહિં પ્રસ્તુત વિકાસક્રમમાં અનિશ્ચયાર્થમાં વપરાયા છે. આ વિકાસક્રમે જ શૂતાર્થવાચકનો અર્થ પૂરેપૂરો રહ્યો કરવા ખાતર, આધુનિક ગુજરાતીમાં વપરાતા છેની સહાયકતાની જરૂર પડી, આ મુદ્દાની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા આગળ ઉપર કરીશ.

(૧૨) મુવનવીપકનો સમય, લગભગ; એટલે વિ. સં. ૧૫૫૭.

સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ।

(ગુજરાતશાલાપત્ર ડિસેંબર ૧૯૦૮ માં શ્રી. છગનલાલ વિ. રાવળે પ્રકટ કરેલું).

- (૧) આદિ-પહિલ ।દવ નમસ્કરી નદ પુલ્લ લીના લક્ષણ કહોસિ ।
- (૨) મનુષ્યનદ પાંચ દીર્ઘ-સાંવા જોદ્દ । પાંચ સ્તંભ-સમૂહાં જાદ્દ ।
- (૩) જિહ્વનદ નિલાહિ દેસા ૪ હુદ તેહનદ ૮૦ વર્ષ બનદ ૫ દેસા હુદે તુ ૧૦૦ વર્ષ આયુ હુદે ।

(૧૩) વિ. સં. ૧૫૮૧

નવતત્ત્વશાલાવબોધ

।કતલી નેની બજમા ધોપલી મિરી મારંગો શુંઠિ પ્રમુલ જ્ઞપ્ય કરી કરાની હુદે ।ત થાય ।કદ્દે

(૧૪) વિ. સં. ૧૫૮૨

જીવતત્ત્વવિચાર

સિદ્ધના જીવનદે ।દહ નથી યોમિ નથી જીત્ર જિજ્ઞવચન બળતનહ સંસાર માંહિ થળું ફિરદે । બનદે ધળું ફિતિસિદે ।

(૧૫) વિ. સં. ૧૫૮૨

સ્વપ્રાપ્તયાય (ભાષા-તર)

પ્રાસાદ માંહિ જમિ સમુદ્રમાંહિ તરિ તુ ગુલામનિ કુલિ જન્મ હુદે તુ પળ રાજા હુદે ।।

નાવ્યે ચઢી બનિ ચાલિ તુ જે કોઈ મમાતરિ ગીત હુદે તે બાવો ક્રતાવલુ એ વિચાર ।।

અહિંમાં જમિ, તરિ, હુદે ઇત્યાદિમાં શૂતાર્થવાચક ક્રિયાપદરૂપ અનિશ્ચયાર્થરૂપ બની ગયું છે એ ખ્યાતમાં રાખવા જોઈએ.

(૧૬) વિ. સં. ૧૬૧૨

અશ્વશાસ્ત્ર

મુસિ ચિહ્ન પર્ગિ જે અશ્વ કાલા હુદે ।ત અ ત્યાગ્ય તે યમદૂત જાણિયુ । કાસિ મમતા હુદે ।ત સ્વામી નદે મારદ ।ત ।પાદ વલેશનદે વધારિ પ્રવાસિ મરણ કરદ ।

(૧૭) વિ. સં. ૧૬૪૦ (નકલનું વર્ષ)

વૈષ્ણવ આદિક

(નવલમન્વાવલો, ભાગ ૨, પૃ. ૪૨-૪૫) .

પછો પૂર્વામિમુસ વિશિ માયું ડહોનીનિ હાથ પછાલોર.
ચાછરી પિહિલો દોર્જિ. પાટલી પછો ચાલીર.

(૧૮) વિ. સં. ૧૭૧૦ (નકલની સાલ)

રાત્રિભોજનગીત

(યુજરાતી જ્ઞાપાનો હતિદાસ, મળદાસ શાસ્ત્રી, પૃ. ૧૫-૧૬)

દવસદ રંપાદ દિવસદ જિમિયદ.

વિદ્યાને ભાજન માગસિ સત્તર ન દાસ ભાદ.

હવે હું પારશી ગ્રન્થકર્તાઓનાં અર્ચાચીન યુજરાતીનાં નિર્માણ પ્લેલાંનાં લખાણોમાંથી કેટલાંક અવતરણો આપું છું.

(૧૯) વિ. સં. ૧૫૦૦ના અવસામાં.

(ક) સમસ્યાન ચલતું દુઃ ૨ ગ્રન વેહેત મૂમ છાંચોદ તાહ આતસ રાહનિ જાત કોજદ. સમસ્યાન ઠાહાર સોલાવા દીજિ. તિહો ચકા ૨ ગ્રન વેહેત મૂમ છાંચોદ. નવીજોન કોજિ. જોત મોહિયુ આતમ રાહ તાલગિ જોત કોજિ. તાં લગિ આગલી જોનનુ ઠાહાર યોલાદ. તિહાં ચકુ રાહનિ પાત્રિ મેલવીદ પીજી જોત કીધી અછિ તિહાનુ ઠાહાર સોલાદ. તા લગિ પાત્રિ રહિવા દીજિ. ને સીવાર પછી સદ્દા જોત પ્રમાણ દુઃ.

(વિ. સ. ૧૫૦૭માં જાહેરાત લેહમીધર નામના પારશી લેખકે લખેલી હસ્તપ્રતમાંથી આ અવતરણ લીધું છે. પવિત્ર અગ્નિ પ્રકટાવવાના વિધિનું આ વર્ણન છે. આ ૧૬૨માં ઠાહાર શબ્દ છે તે ઠાહાર (છાર, સં. છારમાંથી) માટેની દેખીતી ભૂલ છે. છાર સીલાદ અને છાર સીલાવા દીજિ એટલે “રાખ ઠંડી યાપ છે” “અને રાખને ઠંડી થવા દેવી.”

(ખ) મદ પૂછડ જન રૂંદ છોતાળ તનડ શરીરદ કડસડ પાતક કીપડં જીગદ પાપકરી આતમારહિં રસડ દોહિલડ નિપ્રહઃ કોજદ અછિ.

(સાંટાકુઝ, મુંબઇ, રહેતા શ્રી. જાહેરાતશુર તે. અકલેસરિયા પાસેના વર્દા-શિવરાત્રી હસ્તપ્રતમાંથી ઉદ્ધૃત; અનંતગત પુષ્પિકા જતાવે છે કે નકલ વિ. સં. ૧૫૦૭માં નવસારી (તાગપારિકા) મુકામે કરવામાં આવી હતી.

(ગ) પુણ્યમત્યો ગથાડ તજોરહિં નમસ્કારહુ । પ્રવૃત્તવાળી હોર્મિજ્વતર્ણો પ્રવૃત્તવાળો પૂછવા તર્ણો જરણ્ય તર્ણો : ॥ ૧ ॥ સુદર તે મલો વિહરહિં કેતલાદ મનુષ્યનુ શુભ કલ્યાણ વર્તદ । ફિ રસદ સાચદ કેતલાદ મનુષ્યનુ વિહરહિં શુભ કલ્યાણનુ કલ્યાણ । કદ્દુ એક છિ । તે રમ ચોલદ જુ શુભ મન્ન સદ્દુ તિ દોનિતળ દીધુ દુદ । દીનિ શુસિ ચહુ કહું રહિં શુભ કલ્યાણ ॥

(ફિસ્તી (ચર) ના સંસ્કૃતના લાપાન્તર; પારસી પંચાવત ફંડના ટૂંકીઓએ પ્રકટ કરેલા એ ગ્રન્થને ૧૫ મે ૫૭૬ નોંધ જુવો.

આ અવતરણોની લાપા વિ. સં. ૧૫૦૦ પહેલાંના કે પછીના સમયની છે એ રૂપ છે. રહિ પ્રત્યય લગાડવાથી બનતું વિશિષ્ટ પ્રકારનું ચતુર્થીનું રૂપ સૂચક છે (આ પ્રત્યય રહિનો આ લાપાન્તરોમાં પ્રચુર ઉપયોગ થાય છે). આ રૂપ મુખ્યત્વે ગૌતમના વારંવાર વપરાયેલું બેવામાં આવે છે. (વિ. સં. ૧૪૫૦), અને વિ. સં. ૧૫૦૦ નો આસપાસના સમયના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ છે.

વિક્રમ સંવતના અગ્યારમાથી સોળમા સેકા સ્ત્રીમાં જુદા જુદા સમયોની કૃતિઓમાંથી મિત્ર મિત્ર વત્સલાઓની પ્રકારદર્શક નમૂનાઓને તપાસીને આપણે ઉપર ગુજરાતી લાપાની ઉત્ક્રાન્તિની પરીક્ષામાં લાગુ કરવાની સમીક્ષા કરી. આ નમૂનાઓનું નિપુણ પરીક્ષણ કરવામાં લાગુ પાડવાની મુખ્ય મુદ્દા કતોટીઓ કસોટીઓ આ છે :—

- (ક) ઉત્ક્રાન્તિના ભિન્ન ભિન્ન ક્રમોનાં બેદક વાગ્યાપારતત્ત્વો;
- (ઁ) વ્યાકરણનાં રૂપોમાં થતા મનોવ્યાપારજન્ય પરિવર્તો.
- (ગ) જુદા જુદા સમયનાં લક્ષણભૂત રૂપોનું વિઝલક્ષમ (Analytical) કે અવિગ્ધ (Synthetic) રવરૂપ.

અને (ઘ) અમુક સમયના લાક્ષણિક અમુક વિશિષ્ટ શબ્દોનું અસ્તિત્વ, પ્રાચુર્ય અથવા પ્રાધાન્ય. ગુજરાતી લાપાની ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રપાલ્યમાર્ગ અને ક. કતોટી 'હેલી, તે હે ભણવિકાસકર્મનાં હેનાં ક્રમો નિશ્ચિત કરવામાં આપણે આ પ્રત્યેક કસોટીનો વિચાર કરીશું.

- (ક) પ્રથમ આવે છે અપભ્રંશ ક્રમ (પ્રાગપભ્રંશ અર્થાત્ પ્રાકૃત ક્રમને જાદ કરવો ધરે). હેનાં લાક્ષણિક તત્ત્વો આ છે :—

- (૧) સંયોગમાં રૂ ની અવિકૃત અવસ્થિતિ;
- (૨) જ્ઞાંદા રૂ ન હોય ત્હાં હેનો પ્રક્ષેપ કરી ને સંયોગનિર્માણ;
- (૩) કૂ ને બદલે ગુ;
- (૪) સિંગ પરવે અનિયમિતતા, જેનો સિ. હે. ૮-૪-૪૪૫માં નિર્દેશ છે;
- (૫) ક અનુગનો છૂટથી ઉપયોગ,
- (૬) સામાન્યતઃ નાગોને, પણ કવચિત્ અવ્યયોને અને ક્રિયાપદોને પણ, લગાડાતો જ અનુગ;
- (૭) મહારવં, તુહારવં, અમ્હારવં, તુમ્હારવં જેવાં ખાસ રૂપો; કબળ, વાદ, તળ, કર ઇત્યાદિ જેવા ખાસ આદેશો.

વિવેચન : (૧) અને (૨) આ ઘટના ગુજરાતીમાં લાંબા કાળ પથનું બનતી રહી છે અને હેતુ પરિણામે એક પક્ષે પ્રગટ જેવા મળેલા આખ્યા છે તો અન્યપક્ષે મરોઢ (કાટિ), પઢલુ, સતાળ જેવા ચપ્પો જીવન્યા છે જે આ મન્યતા પ્રસૂતક ૧માં આખ્યાન ૧થાના ખંડ ૩માં ક્ષમણ ૧ (પ્રસેષ)માં નોંધ્યા છે;

(૩) આ વિકારને ઉપર પુ. ૧, વ્યા. ૪, ખંડ ૩ ઉત્સર્ગ ૧૭માં, ગુજરાતીમાં હેતુ અનુવર્તન દર્શાવવા માટે, નોંધેલો છે.

(૪) આ અવ્યવસ્થા ગુજરાતીમાં પણ આવી છે; જમ્હાં મિત્ર (પુ.), વૃક્ષ (નપું.) ઉત્તર (પું.), વાંગ (સ્ત્રી.), જાંઘ (સ્ત્રી.), વન=કાળ (પુ.) ક્રિયાદિ ચપ્પોમાં મૂળ સંસ્કૃતનું લિંગ બદલી ગયું છે;

(૫) આ તત્વને પરિણામે ગુજરાતીમાં જાં અને ડં અન્યવાળાં નામો (અનુક્રમે પુ અને નપું) આપ્યા છે; જુવો ઉપર પુ. ૧, વ્યા. ૪. ખંડ ૧ ઉત્સર્ગ ૨;

(૬) આ અનુગ્ર સાધારણત્વ: સંસ્કૃત અનુગ્ર કનો વિકાર, અથવા ચોગ્ય રીતે આદેશ, ગણ્યા છે; પણ ડા. ટેસિટોરીએ હના મૂલ્યે ટ અનુગ્ર કલ્પવાની અર્થપૂર્ણ સ્થાના કરી છે આ ટ અનુગ્રનો ગુજરાતી કવિતામાં બહોળો ઉપયોગ થાય છે ડા. ત, માદી, સાહેલવી, મુલકુ ક્રિયાદિ; અને ગુજરાતી ગદ્યમાં પણ કોષ ચપ્પોમાં ઉપયોગ થાય છે ડા. ત. મ્હોઢ, ત્હોઢ, રમકુઢ ક્રિયાદિમાં.

(૭) આ ખાસ રૂપો અપભ્રંશ અને ગુજરાતી વચ્ચેની જોડનારી કડીઓ છે, ડા. ત. મ્હારુ વગેરે ધ્વનિરૂપો; તણ, ઢ, કેડુ એ ધ્વનિના પ્રત્યયો; અને કોળ અને કાઢ સર્વનામો; આ ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે.

ક) અપભ્રંશોત્તર વિકાસક્રમ

(૧) પૂર્વોત્તર કાલાવાધ

(ક) સંયોગમોપ અને પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ;

(લ) અનુનાસિકનું કોમલત્વ અને પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ;

(ગ) અસ્વરિત આઘ શ્રુતિનો લોપ;

(ઘ) છેનો, વર્તમાનકાળ જૂનાર્થવાચક રૂપમાં, વસ્તુસ્થિતિમાં પ્રત્યય તરીકે, ઉપયોગ

અને (જ) સ્વરયુગ્મેનું-સંગ્રહત સ્વરો અઢ-અઢનું-સંધિ યથા વગર અવસ્થાન.

(૨) ઉત્તર કાલાવધિ

ઉપર જણાવેલી ઘટનાઓ ઉપરાંત—

(ક) અઢ-અઢ નું અનુક્રમે ઇ-ઓ રૂપે જોડાયું.

(લ) અનુ-અન્ય (અન્યેતર) ઇ-ઉ ને રથાને બ.

(ગ) હ, એ અથવા સ્ થી સંયુક્ત હોય ત્હારે સ્નો ય;

(પ) સ્વરમધ્યવર્તી લ નો ઢ,

અને (૯) કર્મીજી પ્રયોગના ૩૫માં દ્વય ને યાને આપ્નો પ્રયોગ.

શુદ્ધ અપભ્રંશનો સમય ઇ. સ. ના અગિયારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધ સુધી એટલે વિ. સં. ના બારમા સૈકાના આરંભ સુધી ચાલતો હતો એ દર્શાવાઈ ગયું છે. આ વિધાન લોકમાં ખોલાતી ભાષાને અનુલક્ષીને છે એ યાદ રાખવાનું છે; અન્યભાષા રૂપે અપભ્રંશનો ઉપયોગ ઇ. સ. ના બારમ સૈકાના અન્ત-સુધી (= વિ. સં. ના તેરમાં સૈકાના મધ્ય સુધી) ચાલુ રહ્યો હતો. ત્હાર પછી ક્રમે ક્રમે ગુજરાતની ભાષા અનેક વિકાસક્રમોમાર્થી પસાર થઈ, જે ક્રમાં દુર્ નીચે તરતમાં જ ખતાવીશ. આ કારણે અપભ્રંશ ક્રમનાં લાક્ષણિક તત્ત્વોના વિવેચન માટે આપણે શેકાવાની જરૂર નથી, એટલે આપણે અપભ્રંશોત્તર વિકાસક્રમનાં-પૂર્વતર તેમજ ઉત્તરકાલીન-તત્ત્વોનો વિચાર કરીશું.

અપભ્રંશોત્તર વિકાસ-
ક્રમ; જે કાસાવધિ

પૂર્વતર અવધિ-(૧)-(ક)

સંયોગલોપ

સંયોગલોપ

આ વિકારનાં ખીન્ને આપણે છેક હેમચંદ્રના અને હેની પૂર્વના સમયમાં, અને એથી પણ પૂર્વે પાણિનિના સમયમાં જોયાં (જુલો ઉપર પ્ર. ૧, પ્ર. ૭૬૧-૭૬૨) પરંતુ વિસિષ્ટ સમયસૂચક લક્ષણ તરીકે તો આ તત્ત્વ અપભ્રંશોત્તર સમયનું ગણાય એ નિઃસંદેહ છે.

મુઘાવબોધ ઔક્ષિકનો સમય (વિ. સં. ૧૪૫૦) સંયોગલોપને પૂર્ણતઃ સ્થાન પામેલો દર્શાવે છે; આ ઘટનાની આછી ચરઆત વિ. સં. ૧૩૬૩માં થયેલી દેખાય છે, (જુલો કટ્ટલોસ, ઉપર નમ્રો (૫)) અને હેનો છૂટથી પ્રયોગ વિ. સં. ૧૪૧૨માં દેખાય છે (જુલો ગૌતમરાસ ઉપર નમ્રો (૬)); અને છેવટ ત્હારથી ચાર કરતાં ઓછા દશકા દરમ્યાન હેનો આગળ પડતા લક્ષણ તરીકે ૧૦ વ્યાપક પ્રચાર થયો છે. (વિ. સં. ૧૪૫૦, મુઘાવબોધ ઔક્ષિક અને તદનન્તર).

મુઘાવબોધ ઔક્ષિક પછી લાંબા સમયમાં સાહિત્યમાં આભાસિક અપવાદો ઉપસ્યા છે; દાખલા તરીકે વિમલપ્રવચ (વિ. સં. ૧૫૬૮)માં જગલિ (૮, ૩૬), લગ્મીડ (૨, ૫), ઘણ્ડ, ઘણિડ, અણિડ, જગ્મીડ (૧, ૬૪) જેવાં રૂપો આવે છે. પણ જગ્મીડને રહામે પક્ષે જાગલિ પણ છે (૧, ૬૨); અને લગ્મીડ તો લગ્મીડને ખદલે પ્રમાદથી લખાયેલ જણાય છે કારણ કે આ શબ્દનો અન્ત્યાનુપ્રાસ જાગીડ જોડે છે; જત્હારે હેલ્લા ચાર શબ્દો (ઘણ્ડ વગેરે) વસ્તુલ્લદમાં વપરાયા છે અને જેન કાવ્યોમાં આ હંદ પ્રાચીન શિષ્ટતાના આભાસે આપવાને વપરાય છે જેથી હેમાં પ્રચારલુપ્ત પ્રાકૃત રૂપોનો કૃત્રિમ ઉપયોગ કરવામાં આવે એ સહજ છે. આ અપવાદોના વિરોધમાં આ પ્રવચમાં સંયોગલોપનાં પણ અનેક દર્શાવો મળે છે. દા. ત. જાગ્ડ, માગ્ડ (૪-૪૦), જાગ્ડ (૪-૬૪); આથી મને લાગે છે કે આ આભાસિક અપવાદો સંપાદનની ન્યૂનતાનાં પરિણામો છે અથવા અતિ-શિક્ષિત લલિયાની ભૂલ છે.

સ. કોમલ અનુસ્વાર

(૧)-(ક) આ ઘટના તત્ત્વ (૧)-(ક)ના પ્રકારની જ છે જેથી હેની વીગતથી ચચ કિરવી અનાવશ્યક છે.

(૧)-(ગ) અસ્વરિત આધ શ્રુતિનો લોપ

અસ્વરિત શાસ્ત્રશ્રુતિનો
આ ધટના તો ઘણી પુરાણો છે એ નિસદેહ છે. હેનાં બીજા પ્રાકૃત કાળમાં, અને એથી પણ પૂર્વે સંસ્કૃતકાળમાં ઉપલબ્ધ છે (જુલો ઉપર પ. ૧ પ. ૩૭૨); અને એથી પણ પૂર્વે છેક પ્રાક-સંસ્કૃત યુગ સુધી આપણે જર્મ સક્રિયે (જુલો ઉપર પુ. ૧ પરિશિષ્ટ પૃ. ૧) કારણ કે argentum (ચંદન) અને રજાપ (સં.) બંને એક જ મૂળમાંથી સાધી સકાય એમ છે. પણ આ તત્ત્વનો સંપૂર્ણ અને દરીમૂલ પ્રચાર જોવા માટે આપણે અપભ્રંશોત્તર સમય સુધી આનવું પડશે સર્વથી અધિક લક્ષ્યોગ્ય અને સમયનિર્ણયક શબ્દ છે ચંદ્રસદ્ (ઝવડગદ-ઝપાવેલાં). ઉપર આપેલા નમૂનાઓ પ્રત્યે એક દષ્ટિપાતથી જ આપણે જોઈ સક્રિયે ઢિયે કે આ લોપ મીનમસા (વિ. સં. ૧૪૧૨)ના અરસામાં પૂર્ણ જ્ઞારમાં હતો (જુલો ઉપર નમૂનો (ક) પૃ. ૧૧); અલગત, એ પૂર્વેના સમયક્રમોમાં આ ધટનાની શરૂઆત નજરે પડશે. આ ધટનાતરવને હું આ સમયનું પ્રધાન લક્ષણ ગણું છું.

(૧)-(ઘ) હેનો ફલિત પ્રત્યયરૂપે ઉપયોગ

આ કથનમાં છે શબ્દથી મ્હને હેનાં વચનદર્શક પુરુષવાચક સર્વે રૂપોનો ઉ નો પ્રયયરૂપ ઉપયોગ સમાવેશ અભિપ્રેત છે; એટલે કે છુ, છિયે; છે, છો, છે (હુ લગુહુ, હમે લલિયેછિયે, તુ લલેછે, તમે લલોછો, તે લલેછે, તેમો લલેછે). એ પણ નોંધિયે કે આ ઉપયોગ વર્તમાનકાળ જૂતાઈવાચક (મૂળભેદ)માં જ માત્ર થાય છે.

હું આ છેને યુજશતીમાં પ્રત્યય ગણું છું; કેટલાક વિદ્વાનો હેને સહાયક ક્રિયાપદ (અપ્રિયાપદ) ગણે છે તેમ હું ગણતો નથી. આ માટે મ્હારા કારણો આ છે:—

(ક) લલેછે ધત્યાદિ રૂપોમાં છે પોતાની વૈધકિતક સ્વતંત્ર પદની જાળવી રહ્યો નથી;

(લ) હેનો ક્રિયા-અર્થ કંઈ જ નથી, એ કેવળ કાળ અને વૃત્તિભેદ સૂચવે છે.

જાવે તો છે, જા જ છે, હાવા પ્રયોગોમાં તો અને જ શબ્દોને ક્રિયાપદ અને છેની વચ્ચે ધુસારવામાં આવે છે એ સ્થિતિ મ્હારા મતના વિરોધમાં દાંકવામાં આવે; કારણ કે જો (ભવિષ્ય) જેવા પ્રત્યયોની ખેલાં આ રીતે કોઈ શબ્દ ધુસારી સકાય જ નહિ. હાનો મ્હારો જવાબ આ છે:—

ખડુ, આ ધટના છેને સંપૂર્ણ પ્રત્યય ગણવાથી વિરુદ્ધ જાય છે, પણ છેની મનોઆપારની દૃષ્ટિયે જ સ્થિતિ છે તે પ્રત્યય-વાદના પક્ષમાં છે, એટલે હાવા અન્તરાલપ્રવિષ્ટ નિપાતોની ધટનાને છે સ્વતંત્ર ક્રિયાપદ હતું એ સમયના પ્રયોગવિશેષ જ ગણવા પડશે.

ધણાએ પ્રત્યયો મૂળમાં સ્વતંત્ર શબ્દો હતા; હેના રૂપો અને ધર્મોના કાળક્રમે ક્ષય થયો હતો, એ યાદ રાખવું પડશે. આ રીતે વપરાતો (લલેછે ધત્યાદિમાં વપરાતો) છે એ જ કક્ષામાં છે.

આ શી રીતે બન્યું હેતુ અનુદર્શન રસપ્રદ થશે, લલેછે એટલે સં. લિલ્લિતિ અસ્તિ, પ્રા. લિલ્લિ અસ્તિ, અપ. લિલ્લિ (કે લિલ્લિ) અલ્લલ્લ, મૂળરૂ અપ લિલ્લિ અલ્લ (છહ) અદિ અસ્તિથી અલ્લ પર્વન્તનો શબ્દપ્રયોગ અસ્તિત્વના, કાળના, પુરુષના, વચનના, ધત્યાદિ અર્થની પુનરુકતતા કરે છે.

લિખિત અસ્તિ એ અસાધુ સમૂહ અને, અને એ જ પ્રમાણે બાકીના પ્રયોગોમા પણ વ્યાકરણદોષ આવે છદ-અછદ રૂપપ્રકારના આગમનની પૂર્વે લિહ્ઝ (લિલ્ઝ) એ રૂપ સંપૂર્ણ અર્થ દર્શાવતુ. પણ કાળક્રમે હેની અસ્તિત્વ, કાળ ઇત્યાદિ સમગ્ર અર્થ અર્પવાની શક્તિ ક્ષીણ થઇ ગઇ, અને (જેમ અર્વાચીન ગુજરાતીમા લભે અનિશ્ચયાર્થ છે, ભૂતાર્થવાચક નથી એ કઇક જો-તોની અપેક્ષા રાખનારું) શરત સ્થપવતુ રૂપ છે-તેમ) લિલ્ઝ રૂપે અનિશ્ચયાર્થ પ્રાપ્ત કર્યો તેથી ભૂતાર્થવાચક વર્તમાનકાળના અર્થના સમર્પણ માટે કોઇ અન્ય ઉપાયની આવશ્યકતા ઉપજી, અને એ પૂર્ણ અર્થની અલિખ્યકિત કરવાને છદ છે સહાયકરૂપે, અનન્યનરૂપે, આરીને જોમો રજો

અર્વાચીન ગુજરાતીમા થયેની આ વિશિષ્ટ પ્રકારની વ્યાકરણમત હિંદી મરાઠી અને અન્ય ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિ-ઘટનાને એ અર્થ દર્શાવવા માટે અન્ય સંગ્રામ ભાષાઓમા વપરાતા રૂપોની જોડે સરખાવીને સામ્યાસામ્યનુ નિરીક્ષણ કરવુ રસદાયક નીવડશે --

હિન્દી-બોલતા હૈ, મરાઠી બોલત બાહે (કવચિત્ માત્ર બોલતો પણ ત્હા વરતુત બાહેની હાજરી કદપી લેવાય છે)

સૂરતી આમ્ય ગુજરાતી-બોલતો છે બગાળીમા પણ હેના જેવા પ્રયોગ છે રજની “ધીરે, ધીરે, જલે નામિતે છે” “બાકાશવિહારિણી ગણ ધીરે ધીરે, લલિતે છે” (બકિમચંદ્ર ચટ્ટરજી દ્વંત રજની, પુ ૪, પ્ર ૫, પરિચ્છેદ ૨)

આ બધા પ્રકારોમા ખરો શબ્દાર્થ છે ‘બોલતો છે’, બોલતા, બોલત, બોલતો, નામિતે, લલિતે એ વર્તમાન ક્રદન્તો છે રૂપ આમ હોઇને બોલતો છે એ સૂરતી આમ્યરૂપ, સર્વમાન્ય ગુજરાતી રૂપ બોલેછેના કરતા, મનો-ચાપારની દૃષ્ટિયે વધારે સાચુ છે, બોલે છેમા અન્તર્ગત પુનરુક્તિદોષ છે- Speak is’મા અને લલિત અસ્તિમા આવે ત્હેવા તે જતા ચાલુ ગુજરાતી

૫ બગાળીમા (લે) નામે=તે નમે જ, જિતરે છે, હેવો દિપ્રકાર પણ છે, અને આ પ્રકારમા હેના અવ્યવબનની જરૂર નથી તથા તિ પ્રત્યય (અર્થાત્ હેનો વિકાર હ) પોતાનો અર્થશક્તિને અવિકલ રાખી રજો છે આ કરિતે છે પ્રકાર તો પડિતોએ નામ છે, લલ છે વગેરે પ્રયોગોને શિષ્ટ સાહિત્ય-પ્રકાર માટે અતિશ્રાવ્ય ગણીને વર્જિત માનીને હેને બદલે ધડી કાઢેતુ કૃત્રિમ રૂપ છે હેવુ મનાય છે એમ મ્હને શ્રી ચારુ બન્ધોપાધ્યાયે કહ્યું છે, જેઓ બગાળીના નિપુણ પડિત છે અને કલમતા વિદ્યાપીઠમા બગાળી ભાષા અને સાહિત્યના અધ્યાપક છે પરંતુ ‘ધડી કાઢેલુ રૂપ’ એથી એઓ શુ કહેવા ઇચ્છતા હતા એ વિશે વિશેષ ઋણ પૂજતા હેમણે કહ્યું કે નામ્તિ છે (પૂર્વ બગાળ), નામ્તે છે (ઉત્તર બગાળ) અને નામ્ છે (પશ્ચિમ બગાળ) એ વિવિધ પ્રકારે પ્રચારમા છે; અને બોલીબેદોમાથી સમગ્ર બગાળને અનુકૂળ પડે હેવુ નામિતે છે રૂપ કૃત્રિમ રીતે રચામા આન્યુ છે, અને આ રૂપ શિષ્ટસાહિત્યોચિત રૂપ ગણાય છે જે ગ્રન્થપુરાણ વગેરે પ્રાચીનનમ વિદ્યમાન ગ્રન્થોમા ઉપલબ્ધ છે વિગેષ હેમણે કહ્યું કે આ ‘કૃત્રિમ’ રૂપ પશ્ચિમ કરતા પૂર્વ બગાળના સાહિત્યમા વધારે પ્રચલિત છે, કારણ કે આ રૂપ પૂર્વની ગોલીના (નામ્તિ છે) રૂપને નિક્કાર છે, અને આ રૂપને ફાઈ વિલિપમ કોલેજના પડિતોએ સાર્વત્રિક પ્રચારમા મુક્ય છે કરિતે છે રૂપના આ અતિરસિક ઇતિહાસ માટે હુ શ્રી ચારુ બન્ધોપાધ્યાયનો આભાર માનુ છુ એ ઉપરથી (ખાસ કરીને ઉપર

પ્રયોગ (ચોલેછે) શિષ્ટ બન્યો છે; ચોલેમાં રહેલા તિ પ્રત્યયના પ્રતિનિધિભૂત અવશેષની મૂળની અર્થશક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે તેથી પુનરુક્તિ રહેતી નથી. વસ્તુતઃ ચોલેટમાં ચોલે, વર્તમાનકૃદન્ત ચોલ્લોના જેવી અપૂર્ણ અર્થની કાટિમાં આવે છે.

(ક) સૂરત નિવૃદ્ધાનાં ગામડામાં ચોલ્લો છે તેને સ્થાને શિષ્ટ બાપામાં ચોલેછે પ્રયોગ છે; પરંતુ ચોલેટના નર્ત્રર્થ રૂપમાં તિ રૂપ નહિં પણ વર્તમાન કૃદન્ત વપરાય છે એ લક્ષ્યોગ્ય છે; આપણે ચોલે નથી એમ મોલતા નથી, પણ ચોલ્લો નથી એમ યોચિયે ઢિયે.

(લ) મરાઠી કરતો (અક્રિત બાહે) શબ્દ કાન્તડ (પ્રા.)-કુર્વલ્કઃ (સ.)પ્રાંથી આવ્યો છે. મરાઠીમાં બડમાંથી અન્ત્ય જા નીપજો છે (દા. ત. મ. ઘોઝ, અપ ઘોઝડ, સં. ઘોઝકઃ જુવે આ વ્યાખ્યાનોનું પુ. ૧. ૪. ૨૧૪), એ વ્યાપક નિયમમાં આ ઊંકારાન્ત કરતો અપવાદ છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે. હિંદીમાં નિરપવાદ રીતે આ જળવાઈ રહે છે. હેનાથી વિરુદ્ધ દિશામાં મરાઠીના આ અપવાદ ન્ય છે એ પણ લક્ષ્યોગ્ય છે.

(ગ) સિંધી કરે ઘોમાં પણ કરેનું અર્થસામર્થ્ય ક્ષીણ થયું છે, પણ હેને બાહે (સિંધી, ગુજ. હેનો પયાંય) નથી લાગતો, પણ થો (અસ. સ્થિત.) લાગે છે. કાનડીમાં માહુત્તને છે-(માહુ=કરવું) માહુત (વર્તમાન કૃદન્ત) અને (ત. પુ. એક વચન પુરિશ્કર પ્રત્યય) સીલિંગ માહુત્તલે છે, નપુસિંગ લિંગ માહુત્તલે આ બાને, (બાલે, બહે) શું છે? એ હવે (કાનડી) થયું હેનાં રૂપો તો ન હોય. સંસ્કૃત તિ, સિ, મિના જેવા આ પણ પ્રાચીન વિગ્રહલક્ષ્ય શબ્દોમાંથી નીપજેલા અવિશ્વલ પ્રત્યયો હોવા જોઈયે, પણ લિંગ બદલે છે (બાને, બાલે, બહે) એ તદ્વાવત છે અને એથી આ કાઠ વિશેષજૂન રૂપો જણાય છે.

હાવી આભાસિક અને શબ્દાન્તર્ગત મનોવ્યાપારની પુનરુક્તતા કાપાના રૂપપ્રયોગોના નિર્માણમાં મહત્ત્વનો ભાગ લખે છે એ લક્ષ્યોગ્ય છે. ગુજરાતીમાંથી

કરેછે પ્રયોગમાની

માનસિક પુનરુક્તતાની

સવચકકૃદન્તતાત

પુનરુક્તતા જોડે તારલામળી

એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ : કલાન્ત રૂપના, અર્થાત્ ક્રિયાપદના અવ્યય-ભૂતકૃદન્ત (દા ત. કરોને) ના ઉપયોગમાં હાવું, અથવા એથી વધારે, મનો-

વ્યાપારગત રૂપલક્ષ બાપજો છે, કારણ કે કરોને શબ્દનો અર્થ, પદ્યકરણ કરતા, કરી=કરી જતા વત્તા ને=અને હેવો થાય છે, અંગ્રેજીમાં કહિયે તો having done and, અહિં અનેનો (andનો) અર્થ વસ્તુતઃ કરી

(having done) થી અપાર્તા અર્થમાં આવી જાય છે, “having done it he went away” એ કરી-એ જતો ત્યારે એટલે = he did it and he went away (એ હેણે કર્યું અને એ ગયો).

કાળા હાપેલા વાક્યમાની હકીકત ઉપરથી) હું એ અનુમાન કરી સકું છું કે કરિતે છે રૂપ “કુન્નિમ રીતે ઘડો કાઢેલું” તો નથી જ પણ ઉલટું એ જ વાસ્તવિક પ્રતિષ્ઠાસસિદ્ધ રૂપ છે, જેમાંથી જુદી જુદી બોલીઓનાં રૂપો ઉદ્ભવ્યા હતા, અને પડિતોએ તો બધા બોલીમેદાનું અન્તર્ગત સમાનતત્ત્વ પારખવાની ખરી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી પ્રાચીનરૂપ કરિતે છેને પુનર્જીવન આપ્યું હતું (ઘડી કાઢેલું તો નહોતું જ). આ સમાનતત્ત્વને પ્રાચીનતમ ગ્રન્થોથી આરંભીને ઉત્તરોત્તર સાક્ષાત્ પ્રચારનો દંડ આધાર હતો. ખરું કહેતાં એ પુનરુજ્જીવન પણ નહિં, પણ બોલીપ્રયોગવિરુદ્ધ શિષ્ટ પ્રાચીન પ્રયોગનો સ્વીકાર જ હતો.

ડો ટેસિટરીએ આ ક્લાન્તે (ત્વા પ્રત્યયને) સખધક ફૂંત હેતુ નામ આપ્યું છે, એ ફૂંત ' અને ' નો અર્થ સમર્થ છે એ જોતા આ નામ યથાર્થ છે આથી ' having done and ' માં and અનાવશ્યક છે, તો પણ રૂઢિમળ કરીને પ્રયોગને સાચો બનાવે છે અને હેમાં વિચાર-ક્રમે કંઈ આ પ્રકારના છે :—

કરી=having done, પછી મોનનારનું મન એ પછીના વિચારતરુ માટે થયે છે અને એ નવા તરુને પકડવાના પ્રયત્નમાં પૂર્વગત શબ્દમાં રહેલા and ના અર્થતરુને એ વીસરી જાય છે, અને તેથી અનન્યન અર્થે, જોડતી કડી રૂપે ને (= and , શબ્દને પકડી લે છે

ય બનાવી અને નવા ટેકાની મદદથી આગળ વધવાની આ મનોગત ધર્મ છે તે નીચે આપ્યા છે હેના પ્રયોગોમાં દ્વિચુલિત બને છે ,—

વાસુદેવનદ તપી છાહીનિ અનિ યોગ દેવનદ સ્પર્શી ।

(પાદ્મવીગીતા, નકન સાન આશરે વિ સ. ૧૧૫૦)

અહિ નિ અને અનિ એ દ્વિરુદ્ધિમાં ખુદની ખોની પુનરુક્તતા છે, પણ એ આ વ્યાપારમાં રહેલી વિચારગતિની દિશાને અને આકૃતિને સમજા રીતે પ્રકટ કરવામાં ઉપયોગી બને છે આ બેવડી પુનરુક્તિનું મારણ કદાચ એ છે કે આ વાક્ય મૂળ સસ્કૃત વાક્યના લાઘવસમાન વિવરણને આપે છે, તેથી ક્ષેપક તત્વોના (મૂળ સ પરિચયના ૨૬ ગુણ પર્ણાથને) અર્થ છાત્રીનિ આપે છે અને પછી ત્હાર પછીના વિચારતરુ તરફ જતા ફરીથી અનિ ને પકડી લે છે, ટૂંકમાં, પ્રથમ નિ (છાત્રીનિમાને) પોતાનો ' and ' અર્થ ખોળીને છાહીમાના ત્વા અર્થના અવશિષ્ટ અસમાં બળી જાય છે, તેથી બીજા અનિની જરૂર ઉપજે છે ૨૭

૨૬ વાસુદેવ પરિચય જોડયદેવસુપાસતે । તૃપિતો નાદનવીતોરે કૂચ સ્વતિ કુમતિ ॥ ૧૧ ॥

૨૭ આ ને (નિ-નદ) ને ડો ટેસિટરી સપ્તમીનો અનુગ માને છે (જુવો હેમની નોદ્ધ § ૧૩૧ પ ૮૬ મધ્ય) દેમની બધી દલીનો વાચ્યા પછી પણ મહાને સપ્તમ્યર્થ અનુગ તરીકે હેની પૂર્વના જૂતફૂંતની જોડે (હેમને નતે જે જૂ ક છે દેની જોડે) બધે સત્તુ જરૂર કુધટ છે કરી શબ્દને એ કરિણુ (કુ) અને હેની સપ્તમી કરિદ્વામી ઉદ્ભવેલા માને છે હાવા, ચકાવે લેતા, અને હોણુકત કુલિતાનાનો આશ્રય લેવાની લેણ જુ જરૂર નથી ઉપર મ્હે પાદ્મવીગીતામાંથી આપેન છાહીનિ અનિ એ નોગદ્વારના ન સપ્તમ્યર્થ અનુગ દોવાના યુક્તિવાદનું તંરિત નિરસન કરે છે, કારણ કે અહિ અનિ એ વિચારસબધ દર્શાવવાને વપરાયેલા ' અને ' નો અસદ્ગ્રંથ હાખેનો છે સરલતમ ઉપતિદર્શન આ છે જે પ્રમાણે પ્રા પા રાજરથાનીનુ એવિ અન્ત ક્લાન્ત (દા ત મળેલ, ધરેલ, ધત્યાદિ) સ ત્વા પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવેલું વર્ધ સંધ્ય છે, તે જ પ્રમાણે હ્ય અન્ત વૈકલ્પિક રૂપને (વાલિય મારિય વગેરે જેમાના બને) ટેસિટરી-મારે મને કે જ મારણુ નિ ॥-પ્રગિષ્ત માને છે એ રૂપને) પણ સ ના જ્ઞાને બંને આનતા ય પ્રત્યયનો અવશેષ ગણી સમય, પ્રગમ્ય સ્વરલક્ષિતથી -પ્રગમિય પ્રગમિય, વર્ણમિત, ઉપસંગ દોય તો જ જ્ઞાને બંને ય લાગે એ નિયમ શિથિલ થતાં ઉપસંગ ન હોય ત્હારે પણ એ જ પ્રત્યય (ય) નામના કવિય ચલિય મારિય વગેરે રૂપો બેપને

ધતિદામમ યમા-સામાધ્યુમા-વાતુ ઉપસંગુકત નો દોય ત્હારે પગ (જ્ઞાને બંને) ય સગાડાની આબાસિ અતત્રનાના ઉપયોગના અને દદ્યાનો નબ છે, જુવો કાલ્મીકિ કૃત રામાયણ -

ઉઠું તત્તપરીક્ષણ કરતાં જણાશે કે જેમ કરે તે માંના કરે અંગના મુજ અર્થસામર્થ્યનો ક્ષય

(૧) કથ તા રજનીમુદ્ગ વિદ્યામિત્રો મહાયતા. (ખાવકાંડ, ૨૭-૧)

(૨) નિરસ્ત દૃશ્ય મારીચ રામો લક્ષ્મણમજ્જીવ. (" ૩૦-૨૦)

(૩) ક્યુક્તવા પરમપ્રીતો મૃદ્ધ રામ રાલક્ષ્મણ. (શ્રી. ચિં. ના. વૈદ્યસપાદિત સંક્ષિપ્તરામાયણ, પાલકાંડ સર્ગ ૭)

(૪) ઔષ્ણાશ્ચ રથ યોજ્ય (" " " " " અયોધ્યાકાંડ સર્ગ ૧૦)

(૫) હવ્ય તપ્ત ગયાકામ નૈષ્ઠ્યો દ્વિપદા વરઃ (મહાભારતગત નૈષાધ્યાય, ૪, ૪૨)

આ અને અન્ય અતંત્ર ભાસતા પ્રયોગો વસ્તુતઃ તત્કાલીન પ્રાકૃતમાંથી અપનાવેલા પ્રયોગો હતા એ ડૉ. હૉલ્કિન્સે બતાવ્યું છે (ધ મેટ એપિક ઓફ ઇન્ડિયા, પૃ. ૨૬૧-૨૬૩); કારણ કે, હેમણે અર્થધન વાણીમાં કહ્યું છે તે મુજબ, "છન્દ ઉદ્ધવધન કરે છે સંસ્કૃત વ્યાકરણનું; પણ સર્વ વ્યાકરણનું નહિ. + + જ્યાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ નિરૂપણી જણાય ત્યાં કવિયો લોકજોશીને આશ્રય લેતા" (પૃ. ૨૬૨) આ મતનું કારણ હેમણે એ કહ્યું છે કે હાવા પ્રયોગો "માત્ર છન્દની અપેક્ષા હોય ત્યાં જ" થતા (પૃ. ૨૬૦), અને, ખીજા દાખલાઓ ઉપરાંત, સ વ્રુ જાહુસદ્ભ્રેજ યન્નાદુ મૃદ્ધ દશાનનમ્ (૭, ૧૨, ૬૪) હેમા મૃદ્ધીવાને ખદલે વપરાયેલ મૃદ્ધનો દાખલો આપ્યો છે (પૃ. ૨૬૩ અને ૨૦૫) આ પ્રમાણે ઉત્તરકાલીન પ્રાકૃત મત્યય ક્ય (હજા)નું મૂળ પ્રાચીનતર પ્રાદેશિક લોકજોશીના ચ-અન્યત્ રૂપમાં મળે છે.

(ત્વાને રથાને અપભ્રંશ મત્યય ક્ષ્ણ છે એમ હેમચંદ્રે કહ્યું છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૪૬); હેણે જાને મુખ્ય પ્રાકૃતનો જ મત્યય કહ્યો છે, અને આકાંડે પણ (પ્રાજ્ઞસર્વસ્વ ૪-૩૭મા) હેને કેવળ મહારાષ્ટ્રીનો ગણ્યો છે.) કેટલાક વિદ્વાનો (કરીને વગેરેમાંના) આ જેને સંધધક ' અને ' નથી માનતા પણ કંઈ અર્થ વિનાનો કેવળ વધારાનો નિપાત ગણે છે. સાવધ વાક્યતા બધા અર્થો અન્તર્ગત વિચારતત્ત્વાના પ્રતીકો છે એ સત્ય જોતા ને અર્થહીન વધારાનો નિપાત હોવાની વાત અસંભાવ્ય હરે છે. આપણે ને વાપરિયે હેવા પ્રસંગોમાં હિન્દીમાં કે નો ઉપયોગ થાય છે એ વાતથી પ્રથમ નજરે ઉક્ત વિદ્વાનોને સમર્થન મળતું જણાય, દા. ત. પ્રીત લગાય કે જીરા લુગાય કે વેંટે જાકે દૂર; પણ અહિં કે પદ વસ્તુતઃ મુજ. ને જેવા કાઈ સંબધક શબ્દનું સ્થાન લે છે, અથવા હિંદા કર નું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે એ કર પણ એ અર્થમાં વપરાય છે, દા. ત. લેકર આજો, અને અહિં કર પોતે કર=કરવું એ ધાતુના સંબધક કૃદન્ત કરી (કરિઅ) નું સંકુચિત રૂપ છે; લેકર એટલે લઈને+કરીને. આ કરિ પ્રા. પા. રા. મા પ્રચારમાં હતા (ટેસિટારી ' નો.સ' ૧૩૧) પણ હું એને ડૉ. ટેસિટારી માને છે ત્હેવા કેવળ અનુગ નથી માનતા.

. શ્રી કેશવલાલ હ. દુવ (ભાલણકૃત કાવંતરી પૂર્વમાળા ટિપ્પણમાં પૃ ૨૦૭ અને પૃ. ૨૧૩ મે) કહે છે કે આ ને અર્થની સ્પષ્ટતા માટે વપરાય છે અને હેની ઉત્પત્તિ સિ. હે. ૮-૨-૧૮૪ માં ઉલ્લિખિત પ્રા. જદ (અવધારણ્ય) માંથી થઈ છે. હું હામાં સમત થતાં નથી. ભાલણકૃત કાવંતરી પૂર્વમાળામાં જ, પૃ ૧૨ મે પં. ૧૭ જુવો :—

કૌતુક દુર વુ સામલુજી ચઈં અનિ સાવળન.

આ પદિતમાં ચયેલો ચઈં અનિ નો પ્રયોગ જ કે. હ દુવની કલ્પનાનું નિરસન કરે છે. આ પણ સરખાવો : જોઈં કય તમારુ ને અજુનાદિ કયે કામ (વલ્લભ, કુન્તીપ્રસન્નાસ્થાન, ૬૬ી, ૭૪), અહિં જોઈં થી વિયુક્ત રહેલો ને સ્પષ્ટ છે.

થયો છે, તે જ પ્રમાણે કરીને મા કરી અંશના પોતાના 'અને' અર્થનો ક્ષય થયો છે અને તેથી જ નેતુ' અવલંબન આવશ્યક બને છે. આ વાત સ્પષ્ટ કરે હેતુ' એક ઉદાહરણ લખ્યે : કૂવામાંથી પાણી કાઢીને પોણું; અહિં' ને ન હોય તો કાઢી પોણું માં કાઢી સખ્દ કેવો ખંડિતાર્થ' છે એ દેખાઈ આવશે, કારણ હેમાં 'અને' અર્થ આપવાનું સામર્થ્ય નથી; કાઢી પીણુ પ્રયોગ અચકાતો લાંગડાતો જણાશે. તે જ પ્રમાણે રાધી સાધું અને રાધીને સાધુ.

૧ ક્ષવાન્ત રૂપને ને લગાડવાની આ રીત. છેક વિક્રમસંવત્ના સોળમા સૈકાના આરંભથી ચાલતી ક્ષવાન્તરૂપ છેડે ને લગાવવાનો આવેલી જોડ સકાય છે.

રૂઢિ છેક વિક્રમ સવત્તી (૧) મેહેલીની ભાલણુકૃત કાદવરી (પૂર્વભાગ) વિ. સં. ૧૫૫૦ ના અરસામાં (જુલો ઉપર નખતો ૭)

(૨) નાવ્યે ચઢી બનિ ચાલી-સ્વપ્નાચ્ચાપ વિ. સં. ૧૫૮૨.

(૩) દેવ નમસ્કરી નઈ પુરુષગ્નીના છક્ષણ કહીતિ-સામુદ્રિક શાસ્ત્ર, વિ. સં. ૧૫૫૭

(૪) હર્ષનહ, જોડીનહ-સીતાહરણ, કડી ૭૫, ૭૪; વિ. સં. ૧૫૨૬.

(૫) વોસીનહ-કાન્હડદે પ્રવચ્ચ ૧-૧૧૧; વિ. સં. ૧૫૧૨.

પાછો હવે છે નો, અને હેના પૂર્વસ્થિત રૂપના ક્ષીણ પ્રયેલા અર્થધર્મોનાં અહમ્ ના અર્થમાં અસ્તિતા પુનઃ સ્થાપનામાં સહાયક બનતા છે ના પ્રયોગનો. પ્રયોગમાં આ રૂઢિનું સૂચન પ્રશ્ન હાથ ધરિયે -

નીચેનાં સંસ્કૃત વાક્યોમાં અસ્તિનો વિલક્ષણ રૂઢ-પ્રયોગ થયો છે, એ પ્રયોગથી સંસ્કૃતમાં અસ્તિ નું જે સ્થાન મૂકવાય છે તેની તુલના અહિં રસપ્રદ નીવડશે.

(ક) અસ્તિ સિંહઃ પ્રતિવસતિ સ્મ । પંચતન્ત્ર (૪)

(જ) અસ્યત્ર નગરે ત્રયઃ પુરુષા દેવસ્ય ધિયો ન મહન્તે । (મુદ્રારાક્ષસ ૧.૫)

(ગ) અસ્તિ પૂર્વમહં વ્યોમચારી વિદ્યાવરોડમવમ્ । (કથાસરિતાગર, ૨૨, ૫૬, ૧, ૨૭).

પરંતુ આ વાક્યોમાં અસ્તિ નો માત્ર અર્થરહિત પૂરક સખ્દ તરીકે ઉપયોગ થયો છે, અથવા તો હેનો "It is thus" [વાત એમ છે કે] અથવા (અંગ્રેજીમાં "there was a man in Benares" જેવાં વાક્યોમાં આવતા) "there" એ સખ્દપ્રયોગોના જેવો કંઈક અર્થ થાય છે. વિશેષ ધર્મસામ્ય નીચે આપેલા વાક્યોમાંના અસ્તિ ના ઉપયોગમાં જોવાય છે.—

(ધ) દાસે જ્ઞાનસિ ભવત્યુચિતઃ પ્રમૂળ

પાદપ્રહાર દત્તિ મુન્દરિ નાસ્મિ દુયે ॥ (મહિનનાથે કૃષ્ણક અવતરણ ૩૧ આપેલ)

(ર) ત્વામસ્મિ ચચિમિ વિદુષા મમતાયોડય તિઠતિ । (માહિત્યદર્પણ)

(ચ) અન્યત્ર યુયં કુસુમવચાય

કુસુમપ્રાસિમ કરોમિ સયમઃ । (કાવ્યપ્રવાણ ૩-૨૦)

અહિં અસ્તિ દ્વયે, અસ્તિ વચ્ચિ, અસ્તિ કરોમિ હેમાં રપટ્ટ પુનરુક્તતા છે; હાવા પ્રસંગોમાં અસ્તિ અહમતા અર્થમાં જ છે એ પ્રકારની શ્લોકરૂપનાથી-અસત્કરૂપનાથી-આ પ્રયોગોનો ખુલાસો કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં આ પ્રયોગશ્લોકી શી રીતે ચરુ થઇ તે મ્હારા જાણવામાં નથી; અને જે શ્લોકો શુજરાતીમાં કરેછે પ્રકાર અર્થો હેનાથી આ સંસ્કૃત શ્લોકો ભેદ પણ જોઇ સકાય એમ છે, તે એ કે આ સં. શ્લોકોમાં પ્રત્યયની અર્થશક્તિના ક્ષયના તત્વનો અભાવ છે.

છેનો ફલતઃ પ્રત્યય જેવો આ ઉપયોગ શરુ થયો કહ્યારે કે જગલાલ શાસ્ત્રી કરેછે રૂપક્રારનો સર્વપ્રથમ (અંતર્ગમ્યાલ, ૧૮૭૦ ઇ. સ.ની આશ્રિતિ, પૃ. ૭૪મે) કહે છે કે:-
 ભારંગ; આશરે. સં. ૧૫૦૦થી “સંવત ૧૪૦૦ના સૈકા પછી ગૂર્જર ભાષામાં ક્રિયાપદને છેડે એ (એટલે અર્થ) ધાતુનો અપભ્રંશ “છે” મૂકવાનો ચાલ છે. એ સૈકાઓ પૂર્વે જે જાન્યો લખાયા છે તેમાં એ અપભ્રંશ મૂકેલો નથી ગૂર્જર ભાષાની કવિતામાં તો અધાપિએ મૂકતા નથી. એને ઉપક્રિયાપદ કહે છે. એના આ પ્રમાણે પ્રયોગ છે યાતિ=જાડ=જાયછે, કોચતિ=કોચદ =કોચેછે.”

આ ઉપરાંત હેમણે (શુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, ઇ. સ. ૧૮૬૬ની આશ્રિતિ, પૃ. ૩૨ મે) કહ્યું છે:-

“દવણાં ક્રિયાપદને છેડે સંસ્કૃત ‘અસ્તિ’ ક્રિયાપદનું પ્રાકૃત સહાયકારક ક્રિયાપદ ‘છે’ બોલાય છે તે સંવત ૧૫૦૦ના સૈકાની પૂર્વે બોલાયું નહિ. ધણાં પ્રાચીન શુજરાતી ગદ્ય પુસ્તકોમાં આ સહાયકારકી ક્રિયાપદ નથી તથા પ્રાચીન કવિતામાં પણ લખ્યું નથી.”

પ્રાકૃત અને શુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સંશોધન કરવામાં જેઓ સદા રત હતા હેવા શાસ્ત્રી તરફથી મળતું આ પ્રમાણવચન ખરેખર મૂલ્યવાન છે. ખેદનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે હેમણે ‘૧૪૦૦ના સૈકા’, “૧૫૦૦ના સૈકા” એ વચનોનો કેકે સિયલ પ્રયોગ કર્યો છે; ખીલું એ કે હેમને વિવક્ષિત છે કરેછે શ્લોકાર્થમાંનો છે (જે પ્રકારમાં જ છેની પ્રત્યયસ્થાન પર્વતની અવનાતિ થઇ છે) છતાં હેમણે ઉપક્રિયાપદ અને સહાયકારક (અથવા “કારી”) ક્રિયાપદ જેવા અતિબાળ શબ્દો વાપર્યા છે. એ શબ્દોમાં તો બાબ્યોછે, બાબ્યો હતો, બાબ્યો હતો વગેરે રૂપોનો-જેમાં સહાયક ક્રિયાપદની સ્થિતિ સર્વથા પ્રત્યયરૂપ નથી હેવાં રૂપોનો પણ-સમાવેશ થઇ જાય.

પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી કેટલાક દાખલાઓ ચૂંટીને હું અહિં ઉલટા સમયક્રમે ગોઠવું છું:-

(૧) વિ. સં. ૧૬૨૯ વૈતલપંચવીસી (ગવ) છેના હાવા પ્રયોગથી ભરપૂર છે; દા. ત. ધમક-છડ (પૃ. ૯૬); જાડછડ (પૃ. ૯૭); કહરૂછડ (પૃ. ૧૦૧); દેસુછડ (પૃ. ૧૦૫); વાંછે છડ, જાડુછડ, જાલેછડ (પૃ. ૧૧૧); રહરૂછડ, જુણછડ (પૃ. ૧૧૨); માગરૂછડ (પૃ. ૧૧૫); જાડછડ (પૃ. ૧૧૨); મુકિરૂછડ, નોલિરૂછડ, કહરૂછડ, કરરૂછડ (પૃ. ૧૭૪); જાયછડ (પૃ. ૧૮૧).

(૨) વિ. સં. ૧૧૧૯. વૈતલ પંચવીસી (કાન્થ) આવુછડ (પૃ. ૨૩), માગેછે (પૃ. ૨૬).

(નોંધ:-૫ ૯૨મે (૧)માં જયછેના અર્થમાં છે વિનાના જય, જાયે ઉપવચ્છ છે)

(૩) વિ. સં. ૧૫૬૮, વિમલપ્રબન્ધ:-જાણરૂછડ (૬-૯૦); કરરૂછડ (૬-૯૩).

(૮) વિ સ ૧૫૫૦ ભાવલુકૃત કાદમ્બરી (પૂર્વ ભાગ)

૨૮ જૂઈછિ રે જન (૧૦, ૧ ૭),

પરતેગથી જે ભથ બાવ્યા ફેગયિછિ દામ (૧૦, ૧-૨૨),

મિત પમિલા તપ કરિછિ (૧૪, ૧-૧ ૭),

કાદમરી ઘૂડુ કરિછિ (૨૧, ૧-૧૬૧),

એનિ દિછિ માન (૨૩, ૧-૮૬),

બહિ સામઝિછિ જાન (૨૩, ૧-૬૦),

તક સહોનિ પ્રેરિછિ (૨૩, ૧-૬૧),

હદ જેહિનિ આપિછિ કર (૭, ૧-૭૦),

(૫) વિ સ ૧૫૨૯ કેશવદાસ રચિત દશમસ્કથ

ભતિ વ્રજ મય જીવ ચલેછે (સર્ગ ૨૨, કડી ૧૦)

(૬) આશરે વિ સ ૧૫૧૫ વઢાવ્યક-ચાલવગોષ, હેમહ સંકૃત

(આ હસ્તલિખિત પ્રતની નકલસાથ વિ સ. ૧૬૧૬ છે, ૧જી કતાની જીવનકાળ વિ સ ૧૫૧૫ની આસપાસ હતો, કારણ કે એ વર્ષમાં હેણે ત્યાગમજા ૨થી હતી)

કહદ છદ (હ પ્ર મા પ ૭, ૫ ૨)

કહદ છદ (હ પ્ર મા પ ૧૩)

કીજદ છદ (એજ હ પ્ર મા અન્યન, મહારી નોધમા પૃષ્ઠ નથી લખ્યું)

(૭) વિ સ ૧૫૧૨ કાદમ્બરી-પ્રવચ્ચ

જાપીયછિ (કર્મણિ), જાપિછિ, કરિછદ, જાપિછદ, કુછિદ

(ખડ કમનિ નવરવળ નામનો ગદ્યભાગ)

[નોધ - આ ગદ્યભાગ તથા બીજો એક જ (મટાલિ નામનો) ગદ્યખડ છે તે, અન્યના અમથ પછીના પ્રસિદ્ધ અંશે હોય હેવું મદને દેખાય છે આ ગદ્યભાગો કાન્યની પદ્મીઓની વચમા ચાલુ સદર્ભમાં લગભગ અધિકાર વિના યુથી ગયા છે, આ ઉપરાંત મટાલિ વિવરણાત્મક ભાષ્યની શૈલીમા છે એટલે એ મૂળઅન્યનો ભાગ ન હોય સ્કે, અને હેમા કા યજ્ઞાગના પુનરાવર્તનો છે]

(૮) વિ સ ૧૫૦૭ અર્ધા ચિત્રા (અથવા ચિત્રાફ-નામ) આ એ સમયના પારસી સાહિત્યનો અન્ય છે

કીવદ કલિ (કર્મણિ) દોહિલ નિમદ્ધ કીવદ કલિ હેમા [જુવો ઉપર આ અન્યમાંથી લીધેનો નમૂનો ૧૭ [ચ] ૨૮

૨૮ કદ અન્યને બદલે દ અન્તરાળા રૂપે છે તે ભાવલુકૃત સમયના નથી, પણ લલિયાના સમયના છે એ ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી

૨૯ પારસીઓના બીજા સંસ્કૃત અન્યના યુગરતી અનુવાદમા (સ્કદ-ગમાની યુગર મા) અનેક રચણે કરેલે પ્રકાર ભોવામા આવે છે -

ઉપર નોંધેલા પ્રકારદર્શક દૃષ્ટાન્તોમાં આપણા માટે પર્વામ સામગ્રી છે. આ દૃષ્ટાન્તો અસ્તિ-
પદ્ધતિનાં છે, એટલે કરેછે પ્રકારનાં રૂપોના અત્યક્ષ ઉપવંધ પ્રયોગો નોંધે છે. નાસ્તિ પદ્ધતિ પણ એટલો જ
સૂચક છે. વિ. સં. ૧૫૦૦ પહેલાં કરેછે પ્રકારના પ્રયોગ નજરે પડતા નથી. નરસિંહ મહેતાએ,
મહાગી તપાસમાં મહને જણાવ્યું તે પ્રમાણે, આ પ્રકારનો પ્રયોગ કર્યો નથી (હેના સમય લગભગ
વિ. સં. ૧૪૭૦થી ૧૫૩૭), પણ સર્વત્ર કરે પ્રકાર વાપર્યો છે (જે હેના સમયમાં વરદ એ રૂપે
લખાતો હતો એ નિ સદેહ છે). હું થોડાક જ દાખલા આપુ છું :—

(૧) રવિરાવો કોટિ નલનંદિકામ ચસે [નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસમ્રઢ, ગુજ. પ્રેસ
સંપાદિત, ૫ ૪૮૬, ૫૬ ૪૬],

(૨) કંપમાં અટપટા મોગ માસે (એ જ અન્ય, ૫ ૪૮૫, ૫૬ ૪૨),

(૩) તે જ હું તે જ હું શબ્દ ઘોલે

(૪) સોનાના પાલળા માર્હિ છૂલે

(૫) અરપ અરવની માહે માદાલે

(૬) પ્રેમના સંતગાં સત જાલે

(એ જ અન્ય, ૫ ૪૮૪-૫, ૫૬ ૩૯)

(૭) શુદાવન ફેલ ફરે કાહાનો

(" " ૫ ૫૬૬ ૫૬ ૧૪),

(૮) રાતા અમીલ હઢાઢે ગોપી

(" " ૫ ૫૨૩ ૫૬ ૮૬);

(૯) માતુની મોહ અષમ્માયે રે

(૧૦) નેહ નેનામા જનાયે રે

(૧૧) ગાંધર્વ ગાન હરાયે રે

(ધ્યાદિ ધ્યાદિ-આઠ ક્રિયાપદો)

(" " ૫. ૨૮૦, ૫૬ ૧૮૮),

(૧૨) મુલ્લની મોરલી શ્રવણ કરે

(૧૩) હરિમુલ્લ જોવા હસલ મરે

(" " ૫. ૨૨૬, ૫૬ ૧૮૭)

(૧૪) જમકતે જામરે તાહી દે તાળી

(" " ૫ ૨૧૮ ૫૬ ૧૮૩),

(૧૫) તાલ ચુદંગ રસવેણુ ઘાજે

(૧૬) માનની મુલ્લ ઘણો મલ્લર છાજે

(૧૭) જાળે ઘન દામની ઘમકે મારી

(" " ૫. ૨૧૬ ૫૬ ૧૮૩),

(૧૮) નાથ નાથે શિર મુકુટ તે જલકતો

(૧૯) ફરતણા કંકણ ચલકે ચૂડી

(" " ૫. ૨૧૭, ૫૬ ૧૮૨),

(૨૦) વરણે કુલુમ ચિમચિમ ઘાલે

(૨૧) શિર મોહે ઘળા ચોસે રે ધ્યાદિ

(" " ૫. ૬૪, ૫૬ ૧૬),

તેથી ઘળા પ્રકાર છિ ચૂમ થાઈ જાદછિ ॥ ૩૮ ॥

તેહ ને જોતલુ ॥ સોપલુ ॥ ૩૯ ॥

જે જોવાનિ કિધુ ડયમ કથિછિ ॥ ૪૦ ॥

(પારસી પંચાવત રૂઢના દુરંદીઓએ પ્રકટ કરેલ આ અન્યમાંની નોંધા, ૫. ૬૩, ૨૬૫ ૧)

આ અનુવાદનું વર્ણ નોંધ્યું નથી. જદ નો રૂ (કરિછિ) અને હેવાં લક્ષણો જોતાં અનુવાદ
અધારમી સદી દરમ્યાન કાઠ કાળનો ગણાય આથી મહે અવતરણેનો ઉપરનાં અન્યગત દૃષ્ટાન્તોમાં
મૂક્યા નથી.

દાવા દાખલાઓ વિપુલ છે, તહેમાંથી અહિં તો થોડાક જ આપ્યા છે. આ દાખલા તે સમયના પ્રચલિત પ્રયોગોનો ખ્યાલ આપવા માટે પૂરતા છે.

• કરે પ્રકારના પ્રયોગના નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોમાંના આ દાખલાઓની વિરુદ્ધ જાય તોની નીચેની બાબતો મૂકને બતાવવામાં આવી છે:

(ક) ગુજરાતી પ્રેસના શ્રી. નટવરલાલ છ. દેસાઈ કહે નરસિંહ મહેતાનાં અપ્રકટ કાવ્યોનો સંગ્રહ છે (જેની હસ્તપ્રતની સાલ અજ્ઞાત છે) હેમાંજ એક કાવ્ય, જેમાં કરે છે પ્રકારનાં રૂપોનો ખેલો ઉપયોગ થયો છે; એ જ સંગ્રહમાં એ જ પ્રકારના ઉપયોગનાં, અપદ્ધતિસર ચૂંટી કાઢેલાં, ચારેક દર્શાવેલાં; ૩૦

અને (લ) નરસિંહ મહેતાનાં (ગુજરાતી પ્રેસ સંપાદિત) મુદ્રિત કાવ્યોમાં એ જ પ્રકારના પ્રયોગનાં (કરે છે પ્રકારનાં) ગણનાયોગ્ય સંખ્યાનાં (આશરે ૫૦) દર્શાવેલાં; ૬૮ ત.—

	૫૪	૫૬	૫૬૬
દાખલે	૭૬	૧૦	૬
ચારે	૮૨	૧૫	૧
પલાલે	૬૧	૩૧	૨૧૫
પીરસે	૬૧	૩૩	૨૨૭
બોલે	૬૧	૩૩	૨૨૮
રે	૬૨	૩૩	૨૨૯
નાંબે	૬૨	૩૨	૨૩૩
નિરલે	૬૩	૩૪	૨૫૫

ધ્યાદિ ધ્યાદિ ધ્યાદિ

૩૦ દાખલા તરીકે —

દેવ દેલે ૫. ૩૦ (મહાર ૨૧)

શુ કહે છે બનમાલી રે ૫ ૩ (માલવ ૨૧)

તાલી દે છે હાથે રે ૫. ૩ (,, ,,)

ઉપર (ક)માં ઉલ્લેખેલું આખું કાવ્ય આ છે:—

રાગ મામગ્રીનું કીર્તન

મારા વાલાજોડું રુદુ મારે વાજે છે.

દાસમરાણી ને રમણમ વાલુ, મારે પાઝોલીયે નેગુરિયાં વાજે છે. મારાં ૧

સેયો ફુલી નાકે નકવેસર, નિબવટ ટિલદી વિરલે છે;

હાયે લુદો ને દોદુ છુ રુદો, ચોકળે પુષરદી વાજે છે મારાં ૨

જા ચોવનમાં ફરિવર રહો, અવર દોઢે દિલ દાજે છે,

નરસીયાવા સ્વામી સંમ્ય રમતાં, જે બોલુ તે છાજે છે. મારાં ૩

વિરોધી સૈન્યની આ જમરી મ્હેટી દેખાતી કતારથી આપણે લયલીત યવાનું કારણ નથી. આપણે હકીકતને એના ખરા રૂપમાં તપાસીયે. આ પ્રકાર વિ. સં. ૧૫૦૦ પછોના કોઈ સમયે નજરે પડે છે એ ચોક્કસ છે; વિ. સં. ૧૪૫૦ માં એટલે નરસિંહમ્હેતાના જન્મથી વીસ વર્ષ પહેલાં, કરે પ્રકાર એકલો એકચક્રે રાન્ય કરતો હતો (જુઓ મુગ્ધાવનોષ ઔક્તિક). આ ઉપરાંત નરસિંહ-મ્હેતામાં કરે પ્રકાર મ્હેં આપેલા થોડાક દાખલાઓમાં જ રહ્યો હતો એમ નથી.

એ પ્રકારની સંખ્યાસમૃદ્ધિ આપણને બતાવેલા વિરોધી દાખલાઓના કરતાં વધારે નહિં તો તેટલી જ વિપુલ છે; અને કરેછે પ્રકાર વિ. સં. ૧૫૦૦ પછી લાંબે કાળે પ્રતિષ્ઠિત થયો હતો. આ માન્ય થયેલી હકીકતો જોડે નીચેની બાબતો ઉમેરવાની છે -

(૧) આજથી બે કે ત્રણ સૈકાઓથી વધારે જૂની નરસિંહમ્હેતાના કાવ્યોની એક પણ હસ્તલિખિત પ્રત ઉપલબ્ધ નથી;

(૨) નરસિંહમ્હેતાનાં કાવ્યોની અત્યંત લોકપ્રિયતા; એ કાવ્યો, લલિતાએ હેમની રુચિને અને તરંગિતાને અને જ્ઞાનમર્ષાદાને જેમ ફાંચું તેમ લાખેલી નકલોથી જ જેની જાણ પૂરાતી હેવી, મૌખિક પરંપરા દ્વારા જ આપણા સુધી પહોંચ્યાં છે એ હકીકત; લલિતાઓએ જમાને જમાને મૂળપાઠમાં લીધેલી છૂટ; અને લલિતાનું અત્તાન ઇત્યાદિ;—આ બધા તરવો એકઠાં થતાં હેને પરિણામે કાવ્યો આપણને લેખકના સમ-યની મૂળ ખરી લેખનશૈલીને બિલકૂલ વફાદાર નહિં હેવા સ્વરૂપમાં મળ્યાં છે,

અને (૩) બનાવટી કૃતિયોને પણ હેના રચનાશાસ્ત્રોએ નરસિંહ, મીરાં, કબીર જેવા પ્રસિદ્ધ જૂના કવિયોની કૃતિ તરીકે અનેકવાર પસાર કરાવી છે.

આ સંજોગોમાં આ વિરોધી દષ્ટાન્તોની મૌલિકતા પરત્વે હું અત્યંત થંકારીલ છું. આ દાખ લાઓમાં નહાં છે છે ત્હા મૂળપાઠમાં રે, કે તે, કે એ હોય એ સંભાવ્ય છે, ઉપર આપેલ કાવ્યમાં દીઘાં છુ જેવા શબ્દોમાં અથવા નિરલ્પને ગગનમાં વેળ ઘૂમી રહ્યો એમ થર થતા સુપ્રસિદ્ધ અને લાંબ કાવ્યની રચનાના ચરણમાં રૂચુછુ માળ રે એ પકિતમાના રૂચુછું શબ્દમાં, છુ ને બદલે મૂળમાં હું હોય એ પણ સંભાવ્ય છે; અને આ સંભાવનાઓને બાધક બને હેવું ખરેખર કેંજ કારણ નથી; પરંતુ: રૂચુછુ કે દીઘા કરતા રૂચુ હ કે લીઘા હ એ પ્રયોગ મ્હારા અવધુને નરસિંહમ્હેતાના જેવા વધારે જણાય છે.

આ પરસ્પરવિરોધી દલીલોના સમન્વય કરે હેવી એક જ ઉપપત્તિ સૂચવી સકાય એમ છે, તે એ કે નરસિંહમ્હેતાનો સમય કરે પ્રકારમાંથી કરેછે પ્રકાર તરફ જતો સંક્રાન્તિનો સમય હતો, અને એથી જ હેના કાવ્યોમાં બંને પ્રકારોનું દર્શન થાય છે. પરંતુ આ સૂચનાને હું સંભાવ્ય હકીકત સાથે સુસંગત માની સકતા નથી.

નરસિંહમ્હેતાના જન્મથી લગભગ પાંચ સદી પૂર્વના કાળમાં જન્મ્યે તો વિ. સં. ૧૪૫૦ માં મુગ્ધાવનોષ ઔક્તિક પણ ને જ વાત જણાવે છે—કરેછે પ્રકારનો સૂચક અજાવ. કરે ૩૫ના બ્યનેક દષ્ટાન્તોમાંથી થોડાંક જ હું વીલી આપું છું.—

(૧) વીતરાગ વાહિત દીદ (વીતરાગો વાહિત દદાતિ)

(૨) વીલુ કટુ કરદ (વીલુ: કટુ કરોતિ)

- (૧) ચૈતુ લોચસિંહ વાન કરહ. ('ચત્ર: લોચેન સાર્થ સહ સમ સાકં યા યાતર્તિ' કરોતિ)
 (૨) વિવેકિંદ મોક્ષનદ કારણિ ચપહ. (વિવેકી મોક્ષાય યતસે)
 (૩) વૃક્ષનંદ પાન પહહ. (વૃક્ષાન્ પર્ણં પતતિ)
 (૪) મુક્તનંદ વચન હડં સાંખલડં. (મુક્ત્યાં વચનમ્ અદ્દ દુગોમિ)
 (૫) ચંચ પ્રામિ વસહ. (ચૈત્રો પ્રામે વસતિ)
 (૬) શિષ્ય શાસ્ત્ર પરી અર્થ પૂછહ. (શિષ્યા શાસ્ત્ર પઠિત્વા અર્થં પૃચ્છતિ)
 (૭) કરસળી હલ મેડતડ ધીજ શાવદ. (કર્પર- હલ મેડયન્ જપન્ વા યીજં વપતિ)
 (૮) સુત્રચારિ વીજતડં પ્રવાદ લોક દેવહ. (સુત્રચારેણ ક્રિયમણ પ્રવાદ લોક પદયતિ)

આ પ્રમાણે વિ. સં. ૧૫૦૦ પછી ઉત્તરોત્તર કરેછે પ્રકારનો ક્રમશઃ આરંભ અને વિકાસ આપણે નોંધ સકિયે છીએ, પણ વિ. સં. ૧૫૦૦ પૂર્વેના સમયમાં આ પ્રકાર મિલકત દેખાતો નથી. આલોચના (વિ. સ. ૧૩૩૦) માં મળતાં મળિયડ અદ્દ જેવાં વચનોને આ મતને ખોટા કરાવનારાં ગણાય નહિં, કારણ કે મળિયડ અદ્દ એટલે મળિત. અસ્તિ (મળ્યો છે), મળેછે નહિં, અને આપણે તો મળેછે (વર્તમાન અર્થવાચક) રૂપ નેડે નિરૂપત છે. આથી આપણે રિના આશંકાએ નિશ્ચય સ્થાપી સકિયે કે છે તો ઉપયોગ (કરેછે પ્રકાર) વિ. સં. ૧૫૦૦ પછી (કે વિ. સં. ૧૫૦૦ ના અરસામાં) શરૂ થયો, પરંતુ શરૂઆતમાં વિરલ હતો, કે હેની જમાવટ ત્હાર પછી થયે કાળે, ત્હારે કરહની શુદ્ધ વર્તમાન કાળ દર્શાવવાની શક્તિનો સંપૂર્ણ લોપ થયો ત્હારે થઈ. મુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રમુખપદાનેથી (મે ૧૯૧૫માં) મ્હેં ત્હારા લાપણમાં વ્યક્ત કરેલ મત આમ ઉપર કશી સામગ્રીપરીક્ષાથી સમર્થન પામે છે. મ્હે કહ્યું હતું:-

“ આ ૧૫૩૫ વિ. સં. ૧૪૦૦ પછી બહું મોડું પ્રવેશ પામ્યું હશે એમ લાગે છે. લાસણ (વિ. સં. ૧૪૬૫ પછીનો અર્થાત્ ૧૫૦૦ પછી તો કવિ) ‘ દીસીડિ ’ રૂપ (‘ કાદમરી ’ માં) વાપરતો જણાય છે ‘ કાન્હડે પ્રળન્ધ ’ ઇત્યાદિ વિ. સ. ૧૫૦૦ ની આસપાસના મન્થેમાં ‘ હહ ’ તો ઉપક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ નજરે પડતો નથી. વિ. સં. ૧૭૦૦ પછી એ ઉપયોગ વિશેષ જણાય છે. આ વિશે વધારે ધીરજથી તપાસ કરીને પછી નિશ્ચિતતા થાય. પરંતુ એટલું તો ખરું કે વિ. સં. ૧૫૦૦ની પણ પછી આ પ્રકાર આવૂ થયેલો. ”

(પાંચમી મુજરાતી સાહિત્યપરિષદ પ્રમુખપદથી સુરતમાં

આપેલું લાપણ પૃ. ૨૫-૨૬)

એ સમયે જે વિધાન મ્હેં અજમાયેશ રૂપે રજુ કર્યું હતું ત્હને, એ સમયે સૂચવેલી અને હવે પાર પાડેલી પરિગ્રમયુક્ત તપાસથી, સુનિશ્ચિત સમર્થન મળે છે એમ હું માનું છું. આ તપાસ કે ક મુરકેલીભરી છે, કારણ કે, સાધારણ નિયમે, આ રૂપને સામાન્યતઃ ગદ્ય લખાણમાં અવકાશ રહે છે અને કવિતામાં પ્રમાણમાં થોડો અવકાશ રહે છે, અને છેલ્લાં સો વર્ષો પૂર્વેના જૂતકાળમાં મુજરાતી સાહિત્યમાં મ્હોં લાગે કવિતા જ હતી ત્હારે ગદ્ય કૃતિયો વિરલ હતી. ઉપરાંત મ્હેં

કયું છે તેમ, આજે પણ ગુજરાતી કવિતા કરે રૂપને વળગી રહે છે અને લગભગ આગ્રહપૂર્વક કરેલ પ્રકારને ટાળે છે. ૭૧

(૧)-(૬) અહ-અહ એ સ્વરયુગ્મોની-સંધિ થયા વગર અવસ્થિતિ.

આ લક્ષણ વિ. સં. ના સોળમા અને સત્તરમા સૈકા સુધી ચાલુ રહ્યું છે; ત્હાર પછીના સમયમા આ સંપૂર્ણ સ્વરો સંધિથી અનુક્રમે એ અને ઓ બની ગયા.

અહ-અહ જોડાયા વિના રહ્યા આ ઘટનાની ચર્ચા હું આ પછીના જ પરિચ્છેદમાં (૨) ઉત્તર કાલાવધિ (ક) એ શીર્ષક નીચે કરવાનો છું તેથી અહિં તો વિશેષ માત્ર એટલું જ કહીશ કે આ મુદ્દો (જ) અને ત્હાર પછીના મુદ્દો (૨)-(ક) એ બંને પરસ્પર વિરોધી જણાય એ રીતે એકત્ર લેવાના નથી. દૂકમાં (૧) (જ) ઘટના (૨)-(ક) માં સરકી જાય છે, અને એ કારણે ઉત્તરકાલીન લક્ષણોના ઉપક્રમમાં કરેલું “ ઉપર જણાવેલી ઘટનાઓ ઉપરાંત ” એ વિધાન (ઉપર પૃ. ૪૭) આ એક ઘટનાને લાગુ પડતું નથી.

ઉત્તર કાલાવધિ

(૨)-(ક) અહ-અહનું એ-ઓ રૂપે નોંધાણ

હું અગાઉ દર્શાવી ગયો છું એ પ્રમાણે આ પરિવર્તન અહ-અહ, ઇ-ઊ એ વિકારક્રમમાંથી પસાર થયું અને છેવટે એ-ઓ રૂપે સ્થાપિત થયું; આ સંક્રાન્તિ દરમ્યાન ઉત્તર કાલ; (ક) આપણે અહ અને ઇને (તેમ જ અહ-ઊને) કવચિત્ એક કાળે ચાલુ રહેલા અહ-અહ ના એ-ઓ બેઠેલે થિયે, પણ ખવનિની ઉત્ક્રાન્તિમા એ ઘટના અસ્વાભાવિક નથી. અન્તિમ વિકાસક્રમના સમયઅંશજ નિશ્ચિત કરવામાં આપણને એ-ઓ પૂરેપૂર્ણ સ્થાપિત થયા એ ઘટના બેઠે નિરખત છે. આ સમય વિ. સં. ૧૭૦૦ અને ૧૭૫૦ની વચ્ચે કંઈકાં ઠેરવી સકાય. મહેં અત્તહાર સુધીમા આપેલા નમૂનાઓ બોતા જણાશે કે વિ. સં. ૧૭૦૦ પહેલાની હસ્તલિખિત પ્રતોમા આ એ-ઓ વિકાર નજરે પડતો નથી. ભાલણકૃત કાવચરોમા* થોડાક અપવાદો છે હેના ખુવાસો તો મહં આપી દીધો છે. (જુવો ઉપર પૃ. ૨૮)* શાસ્ત્રી વજ્રલાલ કાલિદાસે હેમના “ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ ” એ ગ્રન્થમા (પૃ ૧૩થી ૧૬મા) નમૂના આપ્યા છે એ ખતાવે છે કે વિ. સં. ૧૭૦૦ પહેલા અહ-અહ અથવા ઇ-ઊ પ્રચલિત રૂપે હતો. ભીમકવિયે (વિ. સં. ૧૫૪૧મા) રચેલ હસ્તિભાની વિ. સં. ૧૭૦૨મા ઉતારેલી હસ્તલિખિત પ્રતમાં (શાસ્ત્રી વજ્રલાલે ટાંકેલા નમૂના અનુસાર) એ-ઓ રૂપ છે; અને વિ. સં. ૧૭૫૦ પછી ઉતારવામા આવેલી હસ્તલેખપ્રતોમાંથી હેમણે જે નમૂના આપ્યા છે તેમાં એ-ઓની પૂર્ણ જમાવટ થયેલી દેખાય છે. આથી એ-ઓ રૂપની સત્તાજમાવટનો સમય આપણે વિ સં. ૧૭૦૦ અને ૧૭૫૦ની વચ્ચે વગર હરકતે કરાવી સકીયે.

(૨)-(જ) અનન્ય ઇ-ઊનો જ.

૭૧ જુવો ઉપર પૃ. ૩૫ (જ) વિશે નોંધ.

* ભાષાન્તરકારની નોંધ-કાન્હલલે પ્રમથમાં એમ બેઠયે; કાદંબરોનો નિર્દેશ પણ ચાલે, પરંતુ તો મૂળ અંગ્રેજીમાં આપેલો પૃષ્ઠાંક ખોટો દરે.

આ ઘટનાના દાખલાઓ મહેં વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૧, ઉત્સર્ગ ૩માં (પુ. ૧ના ૨૨૨મા અને ત્હાર પંક્તિનાં પૃષ્ઠોએ) આપ્યા છે; જેમકે—કળિ (સં.)—કળ (ગુજ.), માનુષ (સં.) માણસ (ગુજ.). ઉપરાંત (જ) અનન્ય ૬-૩નો અ આ ઘટનાનું પુરાણું વલણ છેક સંસ્કૃતના સમયમાં પણ હતું એ મહેં દર્શાવ્યું છે (પુ. ૧.૫. ૨૩૨) પણ આ ઘટનાનું મૂળ એ પ્રાચીન ભાષામાં બીજરૂપે જોવાય છે છતાં હેનો વાર્તાવિક વિકાસ તો ગુજરાતીનું પોતાનું જ લક્ષણ છે હેવી દલીલ મહેં ત્હાં કરી છે અને હેનાં કારણો પણ કહ્યાં છે. આ લક્ષણનો આરંભ પણ વિ. સં. ૧૭૫૦ના અરસામાં થાય છે, જે મહેં પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે આપેલા મહારા ભાષણમાં દર્શાવ્યું છે. (પ. ૨૭).

(૨)-(ગ) હ, ઘ કે થથી સંપૃક્ત જ્ઞ નો જ્ઞ

આ ફેરફારનો આરંભ વિ. સં. ૧૫૫૭ના અરસામાં થયેલો જણાય છે (મુવનવીપક, દા. ત. વિશી) પણ હાવાં રૂપોની સાથેમાથ જોડી જેવું ૩૫ પણ ત્હાં છે. (ગ) જ્ઞ નો જ્ઞ આ ફેરફારની સ્થિર પ્રવૃત્તિનો સમય વિ. સં. ૧૭૫૦ પછીનો હોવો જોઈએ.

(૨)-(ઘ) સ્વરમધ્યવર્તી જ્ઞ નો જ્ઞ

બોલાતો હતો જ્ઞ તે છતાં લખાણમાં (સ્વરમધ્યવર્તી હોય તો પણ) જ્ઞ ધણા નજીકના સમય સુધી વપરાતો દેખાય છે, લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલાનાં લખાણોમાં (પ) જ્ઞ નો જ્ઞ એ ઉપલબ્ધ છે. બોલાતી ભાષામાં જ્ઞ કંદારે પ્રચારમાં આવ્યો એ કહેવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે લખેલી પ્રતોમાં તો સર્વજ્ઞ જ્ઞ જ વપરાયો છે. હેમચન્દ્રે જ્ઞની પ્રવૃત્તિ પૈશાચી ભાષાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં સ્વંકારી છે (જોઃ ૥ સિ. હે. ૮-૪-૩૦૭) પણ એથી આપણા પ્રશ્નનો ઉત્તર મળતો નથી. કારણ કે, એમ તો, વેદિક સંસ્કૃતમાં પણ જ્ઞ હતો પણ એ હને બદલે વપરાતો, હને બદલે નહિ એ યાદ રાખવું ઘટે (જુવો પુ. ૧. ૪. ૩૬૪ આદિ).

જ્ઞનો જ્ઞ એ વિકાર અપભ્રંશકાળ અને અપભ્રંશોત્તર કંમના પૂર્વતર કાળવિભાગના કરતા ધણેં અર્વાચીનતર છે. એ બે ભાષાવિકાસક્રમે દરમ્યાન મૂર્ધન્ય જ્ઞનું અસ્તિત્વ જ નહોતું. અપભ્રંશોત્તર વિકાસક્રમના ઉત્તરાધમાં આ મૂર્ધન્ય જ્ઞનું આગમન યોગ્યસ અથવા આસરે કંદારે થયું એ જ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. હેનું કારણ ઉપર જણાવ્યું છે તેમ એ જ હતું કે પાંચ કે ૭ દશકા પૂર્વેના સમય દરમ્યાન અનેક વર્ષો સુધી મૂર્ધન્ય જ્ઞ લખાણમાં દન્ય જ વળ્યું જ દર્શાવતો. યોગ્યસ સમય ગમે તે હોય, પણ એટલાં તો ખરું જ કે આ મૂર્ધન્યનો વિકાસ ઉત્તરકાળનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે, અને પૂર્વગામી ક્રમેથી હેને અવગ પાડનાર લક્ષણ છે.

દન્ય જ્ઞ નો મૂર્ધન્યતા એ ગુજરાતીને મારવાડીથી અલગ પાડનાર તત્ત્વ ગણાય કે નહિ એ વગી બીજે પ્રશ્ન છે કે. રેમિટોરી ૨૨ કહે છે કે "આ ઘટના પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના આદિતમ ૩૨ જુવો હેમની 'નોટ્સ' ૫, ૫, ગુજરાતીનું સાહ્યિક તત્ત્વ ક્રમાંક ૬: ઈ. ઓન્ટિ, પુ ૪૩, ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪, પૃ. ૨૫.

ક્રમ દરમ્યાન શરૂ થઈ હતી એ સંલગ્નિત છે, પણ એ ભાષાની એક પણ હરતપ્રલિખિત પ્રતમાં ક ઉચ્ચારને લઈ ભિન્નરૂપ દર્શાવ્યો નથી. " આ ઉપરથી, કેટલાક મારવાડીઓને બોલતાં સાંભળતો ત્હારે મહારા પર પડતા પ્રાસંગિક સંસ્કારને આધારે જે વાત હું માનતો ત્હને સત્ય ગણવાને હું પ્રેરાયો, તે એ કે મારવાડીમાં મૂર્ધન્ય જ વિષમાન નથી, અને પાંચમો યુજ્જરાતી સાહિત્ય પરિપક્વમાં પ્રમુખ તરીકે આપેલા ભાષણમાં (પૃ. ૨૮૯) 'મહે' એ પ્રમાણે કહ્યું પણ હતું. મહારી આ જાપ ખોટી છે હેતુ ડૉ. ટેસિટારીએ ૧૯૧૫ના જુલાઈના મધ્યમાં મહેને લખેલા ખાનગી પત્રમાં જણાવ્યું હતું. એ પત્રમાં હેમણે કહ્યું હતું કે મારવાડીમાં આ મૂર્ધન્ય જ સંલગ્નિત છે એ નિઃસંદેહ છે. ત્હાર પછીના પોતાના એક લેખમાં ૩૩ ડૉ. ટેસિટારીએ જસવંત સોનીત્રોના ગીતમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે; જેમાં મૂર્ધન્ય જૂને કની નીચે ઉચ્ચારભેદદર્શક બિન્દુ મૂકીને ત એ પ્રકારે દર્શાવ્યો છે; કમલ (કડી ૨); સાંમલિ, મિલિઓ (કડી ૪); ગલિ, કમાલિ (કડી ૭); મલે, માલ (કડી ૮); કમલ (કડી ૯). આ બિન્દુચિહ્ન મૂળ હસ્તલેખમાં ઉપલબ્ધ છે કે ડૉ. ટેસિટારીએ હેમણે છે એ દુષ્પટ નથી; ભાષા અન્યરચનાના સમયની ભાષા જ ખની રહે એ ઉદ્દેશથી પોતે કેટલાક ફેરફાર કર્યા હોવાનું એ કબૂલ કરે છે; પણ આ ચિહ્ન ઉક્ત ફેરફારોના ઉદેશની કક્ષામાં આવે છે જ એમ નક્કી ન માની સકાય. ગમે તેમ હોય, એ લેખમાં અન્યરચણાએ આ બિન્દુ-ચિહ્ન વિનાનો સાદો લેખમાં આવે છે. ૩૪

ડૉ. ટેસિટારીએ જ. એ. સોસાયટી-ખંગાળના નવે. ૧૯૧૪ના અંકને ૩૬૧ પૃષ્ઠે ડિગ્રીઅન-પમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે, જે મહે ઉપર પુ. ૧, પૃ. ૩૬૮, પાદ્ધીપ ૧૨૯માં દાકયું છે, અને હેમાં આ બિન્દુચિહ્નિત મૂર્ધન્ય જનું પ્રચુર દર્શન થાય છે. અલખત જસવંત સોનીત્રોનાં ગીત વિશે જે કહ્યું તે આ લખાણને પણ એટલું જ લાગુ પડે છે.

સર જ્યોર્જ ટ્રિવર્સન કહે છે કે મારવાડીમાં મૂર્ધન્ય જ બહુ સામાન્ય છે અને એ વર્ણ પછીવાર ક અક્ષરથી નહિ પણ લ ચિહ્નથી દર્શાવવામાં આવે છે. હેમણે આપેલા નમૂનાઓમાં મારવાડીની જુહીજુહી પ્રાદેશિક બોલીઓના જ અને જનું અવલુમાં નાખી દે હેતુ મિશ્રણ દેખાય છે. ૩૬

આ સમીક્ષાને ફલિતાર્થ એ કે (૧) આ મૂર્ધન્ય જ. હેને માટે (શુજરાતીમાં ક અને મારવાડીમાં જ હેવી) વિશિષ્ટ સંજ્ઞાઓ વપરાવા લાગી તેથી પૂર્વે ઉચ્ચારમાં વિષમાન હતો; (૨)

૩૩. Bardic and Historic Survey of Rajputana, J. A. S. Beng N. S. XII 1916 A. D; pp. 82-84, (રાજપૂતાનાની મારણી અને ઐતિહાસિક સમીક્ષા; ખંગાળની એ. સો. નું જર્નલ, નવોગ્રંથિ ઇ. સં. ૧૯૧૬ પૃ. ૮૨-૮૪).

૩૪. એ જ લેખ પ. ૯૮; શ્રીજાલ (શિલાલેખની પ. ૮); મલહ (પ. ૯). આ વિ. સં. ૧૧૮૬નો શિલાલેખ છે.

૩૫. "Linguistic Survey of India, Vol. IX, Part II, p. 20 (ભારતીય ભાષા-સમીક્ષા" પુ. ૯ ભાગ ૨ પૃ. ૨૦)

૩૬. દા. ત. જુવેા પૂર્વોક્ત મ-ય પૃ. ૬૩, ૬૪, ૭૨, ૭૪, ૭૬, ૭૮, ૮૨, ૮૬, ૮૮, ૯૧ ઇત્યાદિ. હેમાં શુદ્ધ મારવાડીમાં દન્ય લ છે; બીજી બોલીઓમાં દન્યના દાખલા મૂળ જ અને મૂર્ધન્યના દાખલા એથી પણ વધારે છે.

આ ઉચ્ચાર ભાષામાં ક્રમ્હારે પ્રવેશ્યો એ, ચોક્કસપણે નહિ' તો લગભગ ચોક્કસપણે પણ, કહેવું મુશ્કેલ છે; (૩) પણ ડૉ. ટેસિટોરીનું આ મૂર્ધન્યભાવ ભાષામાં પ્રા. પા રાજ.ના આદિતમ સ્વરૂપકમથી શરૂ થયો હતો હેતુ' વિધાન કર્ષણ પણ પ્રમાણથી કે અનુમાનથી સમર્થિત નથી.

(૨)-(હ) કર્મણિપ્રયોગના રૂપમાં ફરકને બદલે આવ

હું જે નિર્ણય કરી સકયો છું તે પ્રમાણે કર્મણિપ્રયોગના ફરકને (હ) કર્મણિપ્રયોગના રૂપમાં બદલે આવતો ઉપયોગ વિ. સં.ના અક્ષરમાં મિથ્યાથી પૂર્વે બહુ પ્રચારમાં ફેલાયો નથી. ડૉ. ટેસિટોરીએ પોતાની 'નોટ્સ'માં ૬ ૧૪૦માં ઉદાહરણ કરેલાં આવ (આદ)નાળાં રૂપો ધ. સ ૧૫૦૦થી ૧૫૫૦ (=વિ. સં. ૧૫૫૬થી ૧૬૦૬) સુધીના સમયની હસ્તલિખિત પ્રતોમાં ઉપલબ્ધ છે. હેમાં સંદેહ નથી. પણ આ દાખલાઓ કર્મણિપ્રયોગની સાથે ભજવા શક્યાર્થ પૂરતા જ છે, જમ્હારે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં એ રૂપ, શક્યતાના અર્થના પ્રવેશ વિના, શુદ્ધ કર્મણિપ્રયોગના અર્થમાં પણ વપરાય છે. દાખલા તરીકે મ્હારો એક ભૂપિયો સોવાયો એ (અર્વાચીન ગુજ.) વાક્યમાં સોવાયો શક્યાર્થવાચક ધાય એ શક્ય નથી. ગમે તેમ, ફરકનું બદલાવ અને જાણનું દેહ રચાવન પાછળના સૈકાઓનું, વિક્રમસંવત્તી અક્ષરમાં સદી લગભગનું, લક્ષણ છે.

આવી ઉત્પત્તિની ચર્ચા અન્ય વિષયને અંગે આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. આહ' હું એટલું જ દર્શાવીશ કે મ્હારા મત પ્રમાણે, જેમ સંસ્કૃત કર્મણિપ્રયોગ રૂપમાંના ચ પ્રત્યય વા ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થઈ સકે છે તેમ, આ કર્મણિપ્રયોગના આવમાંના ચ પણ સં. યાને અવરોધ છે; વિશેષમાં કહીશ કે રચનામાં વિગ્રહલક્ષ પ્રકારના હિં. કિંવા જાતા હૈ, અ. કેલે જાતે, ગુજ. વર્તુ જાય નહિ* (=કરાય નહિ) એ પ્રયોગો સં. ક્રિયતે, અપ. કરિયદ અને ગુજ. કરાય એ અવિશ્લેષણે ઉપર લોતક પ્રકાશ નાખે છે, અને કર્મણિગત ચ અંશના ચા (=ગતુ)માંથી ઉદ્ભવનું સ્પષ્ટ કરે છે; અને ઉમેરીશ કે કરાયામાં ચની પહેલાંના જા તત્વતઃ એક આવય છે. (આ શક્યાર્થરૂપનો આવ પ્રેરકરૂપમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી સકાય અને એ રીતે જાનું કારણ આખી સકાય હેવા ડૉ. ટેસિટોરીના મતને સ્વીકારવાં હું તૈયાર નથી.)

ઉત્તર ગુજરાતમાં જમ્હારે આ કર્મણિનો આવ જાકારાન્ત ફકારાન્ત, ફકારાન્ત કે જાકારાન્ત ધાતુને લાગે ત્હારે હેની પૂર્વે પ્રક્ષિપ્ત રૂ મૂકવામાં આવે છે: જેમકે—

ધાતુ	કર્મણિપ્રયોગ
✓ રા	રવરાય છે,
✓ જા	જવરાય છે,
✓ જા	જવરાય છે,

* આ પ્રયોગ અપભ્રંશ બેટલો જૂનો છે. જુવો સિ. હે. ૮-૪-૩૫૦, ઉદાહરણ અલ્પજગતનું જાહે જેમાં અલ્પજગત બહે જોતકૃદંત નથી, પરંતુ મુદ્દાની વાત ન જાહે એ પ્રયોગ છે. વળી જુવો સિ. હે. ૮-૪-૪૪૧ ઉદાહરણ મુજબહિં ન જાહે (મોજું ન યાતિ).

કર્મણિપ્રયોગ

✓ પી

પીવરાય છે;

✓ હે

લેવરાય છે;

✓ જો

જોવરાય છે;

✓ સો

સોવરાય છે;

“લોક આજ પાછા યાગો, મ્હારો ધોય સોવરાળી” (આમગીત)

[આવૃત્તિ] કર્મણિપ્રયોગરૂપ અવરાય છે ધાતુ આ છે હેવા બમતુ પરિણામ લાગે; પણ આવૃત્તિ (સં.) જાન્યમાથી ભૂતકૃદન્ત દ્વારા વ્ આગમનો ઉમેરો થઈને થઈ છે ૩૮ એ જોતાં જાને એપધાતુ તરીકે ગણાય એ શક્ય છે કારણ કે જા અહિં મૂળમાં ઉપસર્ગ છે એ વાત હેની વિકાસ-યાત્રામાં પાછળ રહીને જૂલાઈ ગઈ હોય. ૩૯ આ અનુમાનને હિંદી જાતા હૈથી સમર્થન મળે છે; હેમાં તો વર્તમાનકૃદન્તનો પ્રત્યય બાદ કરતાં ધાતુ આ રહે છે; જે કે જાવ્ પણ ઉપસર્ગ છે. દા. ત.

મોહે બજાજલ કહુ નહિ આવત હૈ

મોરો જાવા નજાર નહિ આવત હૈ.

ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ મારવાડી બોલતા પ્રદેશોની ૬૬ ઉપર આવ્યો છે તેથી ઉત્તર ગુજરાતના આ કર્મણિપ્રયોગરૂપમાંના રૂઆ મારવાડીની અસર વરતાય છે; મારવાડીમાં કર્મણિરૂપ સાધિક જ્ઞ પ્રત્યયની પૂર્વે ૨ પ્રવેશ છે. ૪૦

(શ્વ) હયાકરણરૂપોમાં મનોહયાપારજન્ય પરિવર્તન

૧૬૬માંના ૨૬ પ્રયોગમાં કારકઆપાર પ્રમાણેનો વાચ્યગત શબ્દોનો જે અન્વયસંબંધ હોય તે પછીના પ્રયોગસ્વરૂપમાં વકીલવન પામે; અથવા અપખંડોત્તર પ્રાચીન ગુજરાતી ક્રમે દરમ્યાન અમુક વ્યાકરણરૂપોમાં જે અર્થતત્વ હોય તે એ જ રૂપોના ગુજરાતી વિકાસમાં વસ્તુતઃ બદલી જતું હોય; એ પ્રકારના શબ્દોનો આ ઘટનામાં સમાવેશ થાય છે.

૩૮ આ વ્યુત્પત્તિ માટે જુવો આ અન્યનું પુ. ૧, પ. ૨૪૪, ૨૪૫.

૩૯ આવૃત્તિ વ્યુત્પત્તિ જાન્યમાના ભૂતકૃદન્તમાંથી, આગમ જૂને પ્રસેપ થઈને, થયેલી હું માનું છું હેને આ વાતથી વિશેષસમર્થન મળે છે.

૪૦ જુવો સર જ્યોત્ અિવર્તનનો “Irregular Causal Verbs in the Indo-Aryan Vernaculars” (ભારતીય-આર્ય અવાચીન ભાષામાં અનિયમિત પ્રેરક ક્રિયાપદો) એ વિશેષો (૧૮૯૬માં હેમજે વાંચેલી) લેખ-J. A. S. Beng. LXV, PtI, ૪ સ. ૧૮૯૬-૫. ૨ ત્યાં એ કહે છે:—

“લેખકાએ નહિં લક્ષમાં લીધેલું હેવું અન્ય સમાનરૂપ મ્હારે આ સંદર્ભમાં ઉમેરવું પડશે. રાજપૂતાનાની મારવાડી બોલીમાં કર્મણિના પ્રત્યય ફજ પૂર્વે કેટલાક ક્રિયાપદોમાં ૨ પ્રવિષ્ટ થાય છે, જેમકે લેગો (લેવું)નું કર્મણિ જોરિજનો લેગોનું લેરિજનો (લે-ર-લેજનો) થાય છે.”

હું થોડાંક મહત્ત્વનાં દષ્ટાન્તો આપું છું:—

(ક) જૂતકાળમાં ક્રિયાપદોના કર્મણિપ્રયોગમાં જે કારકસંબંધ સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત હતો તે જ ભાવણના સમય સુધી અને તે પછી થોડા સમય સુધી જળવાઈ રહ્યો હતો, અને પ્રેમાનંદ પણ કંઠાક કંઠાક હેતો ઉપયોગ કરે છે, આ કારકસંબંધ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વિલક્ષણ પરિવર્તન પામે છે જેથી ક્રિયાપદનું કર્મ ને અત્યયવાણું ચતુર્થી જેવું રૂપ ધારણ કરે છે. આ દાખલાઓ જુઓ:—

(૧) રાક્ષસ વિહ્વાળ રુક્મણી કૃષ્ણજીણ વચ્ચે પાંચી

(ભાવણકૃત દશમસ્કંધ, પદ ૨૮૦, કડી ૨, —ગુજરાત વિદ્યાસભામાંની હસ્તલિખિત પ્રતિ). (આશરે વિ. સં. ૧૫૦૦).

(૨) લીટુ નહીં તેણિ વ્યાધિ હું

(ભાવણકૃત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, પૃ. ૨૨, પં. ૨૨; શ્રી. કે. હ. મુવ સંપાદિત આવૃત્તિ) (લગભગ વિ. સં. ૧૫૦૦).

(૩) મહારા પુત્ર ને કામની લોભી થયા થતિ હુદ ।

તેણે હુંને કાઢિયો લોભી થયા પાપિદ ।

બનતણે લોભે હું તજયો નિસર્ગો બનમાં એકલો ।

(ભાવણકૃત સપ્તશતી, કડી ૨, કડી ૧૨-૧૩) (આશરે વિ. સં. ૧૫૦૦).

(૪) તેણે તો હું કાઢયો સગ (પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ, કડી ૩, કડી ૪).

(૫) હુ બન-હુંદરીણ તુહનદ તેડવા મોકલી છુ

(વેતલ પંચવિંશી, ગદ્ય, પૃ ૧૭૪) (વિ. સ. ૧૬૨૯).

(૬) કહે દુપદી હું મલે ટાલી સુમદ્રાણ ભગવત

(પ્રેમાનંદ કૃત જાગિનનુ બાલ્યાન ૧૮-૮). (વિ સં. ૧૭૨૭).

(૭) તન્વી મેં તુ કેડે તેડી થયા લેદ ડપાવા

(નયસુન્દર કૃત નલદમયન્તીરાસ, વિ સં. ૧૬૬૫)

(૮) તે તેડી પૂછયા સુતાણિ (કાન્દહર પ્રબન્ધ, ૨-૧૧)

આ બધે કારક સંબંધ છે, તેને જાણે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં હાવી વાક્યરચના થાય—

(૧) કૃષ્ણજી રુક્મણીને કેસ પામ્યા-

(૨) તે વ્યાધે મ્હને લીટો નહિ.

(૩) (મ્હારા પુત્ર ને કામિની) મ્હને તજ્યો.

(૪) દેળે મ્હને કાઢ્યો.

(૫) મ્હને તેડવા મોકલી છે.

(૬) મ્હને મહે ટાલી.

(૭) મ્હે ત્હને તેડી,

(નિધિ—દ્રષ્ટાત (૩) માં હુને કાઢ્યો છે તે, માચીનતર પ્રયોગની સાથેસાથ રહેલો, અર્વાચીન ગુજરાતી જેવા પ્રયોગ છે).

કારક સંબંધના વકીલવનની કક્ષામાં નોંધવા જેવું લક્ષણ આ એક જ છે. પ્રસંગવશાત્ અર્વાચીન ગુજરાતીની હુ સુલ પામ્યો એ રચનાનો ઉલ્લેખ કરું; આ વાક્યમાં પામ્યો એ સં. પ્રાત્ત જેવું કર્મણિપ્રયોગનું રૂપ નથી, પણ કર્તારિપ્રયોગ છે, સંસ્કૃતમાં જવલુ પ્રત્યય લગાડીને કર્મણિનું કર્તારિ કરાય, પ્રાત્તવાન્ એમ; પણ અહિં તો ગુજરાતીમાં હેવા કાષ્ઠ ફેરફાર વિના જ પ્રાત્તના કર્મણિ પ્રયોગ અર્થને કર્તારિ પ્રયોગના અર્થમાં ફેરવી નાખ્યો છે એમ જણાય છે.

હવે આપણે કાળ, (વૃત્તિ—) ભેદ, પ્રયોગ વગેરેના અર્થમાં યતા કેવળ મનોવ્યાપારજન્ય અર્થપરિવર્તનોની ધટના વિચારીશું. આ પરિવર્તનો નીચે પ્રમાણે છે.

(જ) કર્મણિપ્રયોગ, ભવિષ્યકાળ, તૃતીયપુરુષ એકવચનના રૂપના અર્થનું કર્તારિપ્રયોગ, ભવિષ્યકાળ, પ્રથમ પુરુષ એકવચન (તેમ જ દ્વિતીય પુરુષ એકવચન) રૂપે પરિવર્તન.

દાખલાઓ — કચયિષ્યતે (સ.), કહિસહ (પ્રા અને અપ) કહિશહ—કહિશિ (અપભ્રંશોત્તર—કાલીન), કહીશ (ગુજ.) એટલે ‘હુ કહીશ’ અથવા ‘તું કહીશ’ લક્ષમાં એ રાખવાનું છે કે પ્રા અને અપ વિકાસક્રમ પર્વત ‘કહેવાશે’ (કર્મણિ ત. પુ એકવચન) હેવા અર્થ થતો, પછી અપભ્રંશોત્તર ક્રમે અર્થ સંક્રાન્તિદશામાં રહ્યો, પોતાની અવસ્થાની આગળ પાછળ બને બાલુ મુખ ફેરવતો જોતો રહ્યો, અને આખરે અર્વાચીન ગુજરાતી અર્થમાં, કર્તારિપ્ર. અને દ્વિ. પુ. એકવચનના અર્થતરફ ધીમેધી સરકી આવ્યો. આ વિચારપરિવર્તન અશત અર્થબદ્ધ અને અશત વિચારના રનાભાવિક સ્થાન બંધન પરિણામ છે, ‘કહેવાશે’ નો અર્થ ‘કહીશ’ (હું કે તું) હેવા પ્રકારના વિચારસંક્રમણથી થયો એ કદી સકાય છે. આ વિચાર—સંક્રમણ પ્રત્યે હુ મુક્તવીપક્રમાંથી લીધેલા અવતરણની ચર્ચા દરમ્યાન લક્ષ બેચી ચૂક્યો છું (જુલો ઉપર પૃ. ૪૩ (૧૧) એ અવતરણમાં અર્થ સંક્રાન્તિ દશામાં થયેલી ગયો છે, અને હેમાં પ્રયુક્ત રૂપમાં (કર્મણિ કે કર્તારિ) ગમે તે અર્થ સમર્પવાની શક્યતા છે.

કાલીના નાગરો (અને પ્રગતિમન્થર દોમે સરતના પણ તેમ જ નર્મદાતટે કરનાંણીના નાગરો) કહીશે રૂપનો “હમે કહીશું” એ અર્થમાં પ્રયોગ કરે છે. આ રૂપ પણ કહિસહ—કહિશહનો વિકાર છે. હકીકતમાં કહિસહમાંથી કહીશે અને કહિશિમાંથી કહીશ સાપડે છે.

કાષ્ઠ પ્રથ પૂછે. કહીશ (પ્ર પુ એક)ની વ્યુત્પત્તિ કહિસહમાંથી શા માટે ન મનાય ? હાનો જવાબ ઉપર કરેલા અર્થવિકાસના અનુદર્શનમાં આવી ગયેલા જેવાશે, કારણ કે એથી કહીશે અને

એ જ ક્યન analytic વર્ગને પણ લાગુ પડે. એ લેખક ઉમેરે-૭૪૨:—

“જે કોઈ ભાષામાં inflexion હોય, એટલે કે જે ભાષા શબ્દ પ્રકારોને (parts of speech) અને ધાતુઓને અને (પ્રત્યય લેતાં) જાતોને, નિયમસર અન્યોન્યથી અલગ દાખવતી હોય એટલું જ નહિ પણ ક્રિયાપદોનાં તથા નામોનાં રૂપાન્તરો ધરાવતી હોય, એ પ્રત્યેક ભાષા “inflective” સંજ્ઞાની હક્કદાર છે; અને આ નામ કેટલીકવાર એ રીતે વપરાય પણ છે.

હવે આપણે આ વિશે ડૉ. હાંડરકર શું કહે છે તે જોઈએ:—૪૩

“જે કોઈ ભાષા જેવી દસામાં હોય કે જેમાં વ્યાકરણ-સંબંધ લાનપૂર્વક રચેલા સમાસોથી દર્શાવાતો હોય, અને એ સમાસના બંને ભાગ સ્વતંત્રરૂપે વાપરી સકાય હોવા હોય, તો તે analytical stage (વિભક્તક્રમ વિકાસક્રમ) કહેવાય.” પછી, મચ્ચનો મા કે મેં, અથવા કારનો બાર હોવા વિકારનું દખ્તાન્ત આપીને ધ્વનિવિકાર (વાગ્વ્યાપારગત વિકાર)ની ચર્ચા કરતાં ડૉ. હાંડરકર બતાવીઆપે છે કે:—

“સમાસ બનાવતાં પદો એકરૂપ થઈને વિકસે છે, બંને એ વિકાસવિધિ દરમ્યાન રૂપવિકાર પામે છે, અને ઉત્તરપદનો મૂળ, અર્થ વિસરાઈ જાય છે. આ ઘટનાયોગ જ ધ્વનિવિકારને શક્ય બનાવે છે, કારણ કે ભાષા બોલનારાઓ સમાસગત બે પદોને સદૈવ હેમનો સંયુક્ત અર્થ અભિવ્યક્ત કરવાની સલાહ ધમ્મ સાથે વાપરતા હોય તો હાલો વિકાર થઈ સકે નહિ. ધ્વનિવિકાર પાછલા ભાગનો કેવળ પ્રત્યયરૂપ ધ્વાસ કરે છે અને આ પ્રમાણે ભાષા જેને આપણે synthetic stage કહીએ છીએ એ અવસ્થાએ પહોંચે છે. સર્વે મૂત આર્થ ભાષાઓ અને જીવન્ત ભાષાઓમાંની પણ ધણીખરી આ synthetic (જનિત) અવસ્થામાં છે.”

વિશેષમાં ડૉ. હાંડરકર કહે છે:—૪૪

“અન્ય વ્યક્તિગત શબ્દોના કરતાં વધારે વાર વપરાતા વ્યાકરણપ્રત્યયો આ વિકાર-ક્રમમાં સૌથી વધારે ઘસારા ખમે છે અને અમુક સમયે એ પ્રત્યયો એક બીજા સાથે વ્યામિશ્ર બની જાય છે અથવા ખરી પડે છે. ભાષા બોલે ધ્વાસ પામતી આ દશા સુધી પહોંચે છે ત્યારે જે ઉપાયથી હેનો આશ્રય થયો હતો એ જ ઉપાયનો હેણે આશ્રય લેવો પડે છે, અને જુના પ્રત્યયો જે સંબંધો દર્શાવતા તે દર્શાવવા માટે નામોને અને ક્રિયાપદોને જે અમુક શબ્દો કે શબ્દોના (પ્રત્યયો) લગાડવા પડે છે, પણ પૂર્વનો વિકારક્રમ ફરીથી ચાલુ થાય છે. અને આ શબ્દોનો પણ પ્રત્યયવરૂપ બની જવાનો વારો આવે છે. + + + આપણી અર્વાચીન ભાષાઓએ નવરચનાના વિધિનો આશ્રય ધણી મોટા પ્રમાણમાં લેવો પડ્યો છે.”

૪૨. Encyclo Brit, (અગ્રધારમી આટ્સિ), પૃ. ૨૧, ૪૨૨ b.

૪૩. વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ ૮.

- ૪૪ હેમનાં વિલ્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૧

૪૫ કરોતિમાંથી આવેલ કાઢ કાળક્રમે મૂળ અર્થ ગુમાવે છે અને એ અર્થ દર્શાવવાને જરૂર (જે) ને અપનાવે છે એ ઘટના synthetic stage-અનિર્મૂલ્ય નવરચના-analytic stage માં ‘વિભક્તક્રમ ક્રમમાં-સંક્રમણ’ દખ્તાન્ત છે. સપ્તમીનો અર્થ દર્શાવવા માટે મળ્યું પ્રવિષ્ટ થયો અને અન્તે માં રૂપે માત્ર એક પ્રત્યય મની ગયો એ ઘટના આથી જલદી દખ્તાન્ત પૂરું પાડે છે. બીજા દખ્તાનો આગળ ઉપર આ ગ્રન્થમાં ચર્ચવામાં આવશે

Synthetic અને analytic શબ્દોની વ્યાખ્યા બીન્સ મી આપે છે તે હવે આપણે જોઈશું. પ્રથમ એ syntactical (વાક્યાન્વયસુક્ત) અને agglutinated (સંઘનપદાત્મક) ક્રમે વર્ણવે છે (જેના અનુક્રમે ચીની અને તુર્કી એ દષ્ટાન્ત આપે છે), અને પછી એ ગ્રીક અને લાતિન એટલે synthetical અથવા inflectional તથા analytical એ-ક્રમોની ચર્ચા શરૂ કરે છે, અને આ બે ક્રમોમાંના પ્રથમનું સંસ્કૃતમાં અને ગ્રીકનું અર્વાચીન અંગ્રેજીમાં અને ફ્રેંચમાં દર્શાવેલું જણાવે છે.

બીન્સ પ્રમાણે synthetical (અવિચ્છેદ) ક્રમ એ છે જેમાં વિભક્તિપ્રત્યયો તરીકે નામોને છેડે લગાડેલા શબ્દાંશો (particles) હવે છૂટા પાડી સકાય હેવા નથી રહ્યા. પણ જે શબ્દનાં રૂપાન્તરો ધકવામાં એ યોજવા હતા હેના અંગજૂત થઈ ગયા હોય છે, અને અન્ય અક્ષર કે અક્ષરોમાં ફેરફાર કરવાથી વિશેષ પરિણામ નથી ઉપજાવતા; અને analytical (વિભક્તક્રમ) ક્રમ એ છે કે જેમાં આ અનુગો, જે શબ્દના અંગમાં એ વિલીન થયા છે હેના, અંગજૂત અંશ તરીકે પારખી પણ સકાતા નથી પણ, લાંબા વપરાશને લીધે એટલા ધંસાઈ ગયા હોય છે કે એ શબ્દ અકરાણો અને પ્રત્યયહીન થઈને ઉભો રહે છે-જેવો આરબદશમાં હતો તેવો જ; જેથી આવશ્યક અર્થઘટિતા દર્શાવવા માટે નવા સહાયક શબ્દો આણી ચૂકવા પડે છે.

બીન્સે કહ્યું કે એ ખરું છે કે ' કાઈ ભાષા નિતાન્ત analytical નથી. જેણે સૌથી વિશેષ પ્રગતિ કરી છે હેવી અંગ્રેજ જેવી ભાષાઓમાં પણ જે synthetical ક્રમમાંથી એઓ પૂર્વે પસાર થઈ હેના લક્ષણાવશેષો અદ્યાપિ જળવાઈ રહ્યા છે. " અને હેમણે synthetic (અવિચ્છેદ) ક્રમના દાખલાઓ આ આપ્યા છે: thou goest, he goes અથવા goeth, went, gone man's (man hisમાંથી ' Bill Stump his mark'માં એ તેમ); higher, loved એ હેવાં જ અવિચ્છેદ રૂપો છે, જુદાંરે ' of man, ' " more high, " " did love, " " will be loved " એ analytic (વિભક્તક્રમ, પૃથગવસ્થ) રૂપો છે, અને બંને રૂપપ્રકારો અદ્યતન અંગ્રેજીમાં સાધેસાધે રહ્યા છે.

આ પ્રમાણે આપણા ઉપયોગ માટે, synthetic (અવિચ્છેદ) રૂપની તાત્વિક કસોટીઓ આ છે:-

(ક) જેણે પોતાનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ ગુમાવ્યું છે હેવા મૂળશબ્દમાંથી ઉદ્ભવેલો પ્રત્યય; અને

(જ) આ પ્રત્યયની જે નામોને એ લગાડવામાં આવ્યો હોય હેના અન્ય સ્વરો આદિ ને વિકૃત કરવાની શક્તિ.

આ કસોટીઓથી ગુજરાતી વિભક્તિરૂપોને તપાસિયે તો રસ પડે હેવી વસ્તુસ્થિતિ પ્રકટ થાય છે:-

- ૧ મગનને માર્ગો (કમીર્થ દ્વિતીયા વિભક્તિ);
- ૨ હાથે ઘણેજી સુગઢે (કસુર્થ તૃતીયા વિભક્તિ);
- ૩ મોચિન્દને ભાવ્ય (સંપ્રદાનાર્થ ચતુર્થી વિભક્તિ);
- ૪ ગામથી ભાવ્યો (અપાદાનાર્થ પંચમી વિભક્તિ);

કહીશ ઉભયનો ખુલાસો મળે છે, અને એ રીતે વીજ્ઞાપન સચવાય છે. અલગત સર્વત્ર વિવિધ વિચારપરિવર્તનો આવે છે. કહીશો માં છેડેના અનુસ્તાર (અન્ય અનુનાસિકાચારણ) અનેક-વચન દર્શાવે છે.

(ગ) ઝજઙ (ઙજઙ) યુક્ત કર્મણિપ્રયોગપ-ત્વ. પુ. એકવચન-નું કર્તરિ આત્માર્થ દ્વિ. પુ. એક-વચનમાં પરિવર્તન કરિઝઙઙ, કરીજે (પ્રા. યુજ.) કર્મણિ અર્થને અંશતઃ જ્ઞાતી રાખે છે, કેમકે હેનો અર્થ (હમારે કે ત્હમારે) કરવું જોડ્યે હેવો થાય છે; પરંતુ પુરુષના અને (મનોવૃત્તિના) ભેદમાં પરિવર્તન પામે છે; છેવટે ફાજે (અર્વાચીન યુજ.)=તું કરજે થાય છે.

(ઘ) તે જ પ્રમાણે ઝજઙ (ઙજઙ) વાળા કર્મણિપ્રયોગના આત્માર્થ ત્વ. પુ. એકવચનના રૂપનું કર્તરિ પ્રયોગ દ્વિ. પુ. બહુવચન લવિધ્વદ્-આત્માર્થમાં પરિવર્તન; કરિઝઙઙ (સં. ક્રિયતામ્), પણ કરજો (અર્વાચીન યુજ.)-‘ત્હમે કરજો’.

ડા. ટેસિટારી (“નોટીસ” કુ ૧૨૦, ઉલ્લા પરિચ્છેદમાં) ડોઃહોર્નલિ’નો હેવો મત રજૂ કરે છે કે જેને માનવાચક આત્માર્થનું કહેવામાં આવે છે એ રૂપમાત્ર “નિયમિત રૂપરચનાવાળું” કર્મણિ ક્રિયાપદ છે જેણે કર્તરિ અર્થ પ્રાપ્ત કર્યો છે” (ગૌડિયન ગ્રામર કુ ૪૬૬); પણ એ મતનો ઉલ્લેખ કરીને ડા. ટેસિટારી એથી પોતાનો મતભેદ રજૂ કરે છે. ડો. હોર્નલિ’ના મતના નિરસન માટે ડા. ટેસિટારીના શાં કારણો હતાં હેની વિગતમાં હું અહિં જતગી સકું એમ નથી, પણ આટલું જ કહીને સંતોષ માનીશ કે બધાં કારણોનું નિરસન શક્ય છે. ડા. હોર્નલિ’નો મત રહેને સર્વથા ખરા લાગે છે.

(ઙ) હ્યદયો થતા કર્મણિપ્રયોગના (વર્તમાનકાળ ત્વ. પુ. એકવચનના) રૂપનું પ્ર. પુ., અનેકવચન, વર્તમાનકાળ (શૂતાર્થવાચક કે સંલવાર્થ, યદિ - અપેક્ષક) કર્તરિ પ્રયોગમાં પરિવર્તન. જેમકે:—ક્રિયતે (સં), કરિયદ્ (અપ. અને અપખંશોત્તર), કરિયે (અર્વાચીન યુજરાતી), એટલે “આપણે કે હમે કરિયે.”

આ પરિવર્તનમાં પ્રવર્તતા મનોબ્યાપારના પૃથક્કરણ માટે અને હેના કારણો માટે જુલો જુજ. લાપા અને સાહિત્ય પુ. ૧. ૫. ૬૭.

(ચ) એ જ પરિવર્તનથી પ્રાપ્ત થતું, પણ માનવાચક આત્માર્થના લાવતું, કરિયે; દા. ત.;

૧ જુઓ આપણે હાલુ કામ ના કરિયે (=ના કરવું થટે).

૨ મય ભાવે તો આ ઉપાય કરિયે (=કરવો જોઇયે). વિચારક્રમે આ પહેલાના (ઙ) પરિવર્તન પ્રકારના જેવા જ છે.

(છ) છેવટે, વર્તમાનકાળ, ત્વ. પુ; એકવચન, કર્તરિપ્રયોગ, શૂતાર્થવાચક રૂપને સંલવાર્થ-યદિ-સાપેક્ષ-અર્થ અર્પતા પરિવર્તનનો પુનઃ વિચાર કરિયે. કરોતિ, કરદ, કરે-તે (સંલવત) કરે, એ તે કરે

એ આ પરિવર્તનનું પ્રયક્ષરણ કયું છે અને હેને તિ-અન્ત રૂપના અર્થશકતિશયન પરિણામ ગણ્યું છે, જેને પરિણામે એકતા ભૂતાર્થવાચક રૂપને છેવું અવલંબન આપવું પડ્યું અને, અન્તતઃ, શુદ્ધ નિ-પ્રત્યયના અર્થનો હાસ થઈને સંભવાય છે મહિસાક્ષેષ અર્થ આપ્યો.

આ બધાં પરિવર્તનો સિદ્ધરૂપે શબ્દશુભ્રુ આકાશમાંથી એક ક્ષણમાં ટપકી પડ્યાં નહોતાં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે; પ્રત્યેક પોતાને સમયે અને પોતાના યાત્રાક્રમે ઉદ્ભવ્યું હતું, પણ એટલું તો નિઃશંક કહી સકાય કે આ પરિવર્તનોનો સમવાવધિ આશરે વિ. સં. ૧૫૦૦ થી વિ. સં. ૧૭૫૦ સુધીની થતાંદીઓને આવરે છે, જેથી જમ્હારે કેટલાંક પરિવર્તનો અર્વાચીન ગુજરાતીનાં લક્ષણો બન્યા તંહારે અન્ય પરિવર્તનો એથી પૂર્વતર ક્રમેના લક્ષણો બન્યાં.

(ગ) જુદા જુદા સમયોનાં લક્ષણમૂલ રૂપોનાં વિગ્રહસ્ત્રમ (analytical) કે અવિગ્રહ (synthetic) સ્વરૂપો.

ગુજરાતી ભાષાના આ સ્વરૂપતરને ખરા રૂપમાં સમજવા માટે આપણે ભાષાના વિશેષણમૂલ વિગ્રહસ્ત્રમ (analytic) અને અવિગ્રહ (synthetic) એ બે પારિભાષિક શબ્દોના ચોક્કસ અર્થોની સ્પષ્ટતા કરવી જોઈશે.

આ બાબતમાં ઘણી ગેરસમજ અને વિચારસંકુચતા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને હેના કારણતરૂં પૃથીક અન્વેષણ 'Encyclopoedia Britannica'માં "Philology" વિષયના લેખકે કહ્યું છે. ૪૧ એણે ભાષાઓના બે મુખ્ય વર્ગો પાડ્યા છે (૧) Isolating એટલે લેવિકાપદ ભાષાઓ અને (૨) Agglutinative એટલે સંલગ્નપદ ભાષાઓ, અને આ બીજા વર્ગના બે ઉપવર્ગો કર્યા છે (ક) Simply Agglutinative કેવળ સંલગ્નપદ અને (છ) Inflective વિકાર્યપદ. ઉપવર્ગ (ક) મા બીએ જેને Agglutinative અને Analytical હેવાં નામે આપ્યા છે એ બે પ્રકારોનો સમાવેશ થશે અને (છ) Synthetic (અવિગ્રહપદ) માટેનું બીજું નામ જ છે ખરેખરી inflective (વિકાર્યપદ) ભાષાઓ તો એ જ મથાથ જેમાં વ્યાકરણના રૂપાન્તરો દર્શાવવા માટે શબ્દોમાં આન્તરવિકારો થતા હોય, સેમિટિક ભાષાઓ આ પ્રકારની છે, જેમકે અરબી, જેમાં-દાખલા તરીકે જૂર (=પ્રકાશ) શબ્દમાં વિકાર થઈને બહુવચન અન્કાર બને છે, જલ્લર એકવચનમાંથી આન્તર વિકારથી અન્કાર બહુવચન બને છે-વગેરે વગેરે. ૪૧^મ Encyclopoediaમાંના લેખનો લેખક 'inflective' સંદાને હાવા મર્યાદિત અર્થમાં લેવાની ના કહે છે. એ કહે છે

"અનિશ્ચિત અર્થવાળો, વિનિયોગમાં સ્વચ્છંદ દાખવતો, પ્રયોજકની પોતાની સ્વૈરવૃત્તિ ઉપર આધાર રાખતો હોવો, "inflective" (એટલે "synthetic") જેવો અન્ય એક પણ શબ્દ ભાષાવિજ્ઞાનમાં નથી".

૪૧. Encyclopoedia Brit. (અગ્યારમી આવૃત્તિ) પુ. ૨૧, ૪૨૩, a.

૪૧ ક મરતું (પ્રમાના વિકસ્ય તરીકે વપરાતું) સપ્તમીનું જે એ ઘર + દમમાંથી નીપજતુ વિવક્ષણ પ્રકારનું રૂપ છે ઉપર નોંધવા સેમિટિક રૂપોમાં રહેલા ખરા inflectional (અન્તવિકારી) સ્વરૂપ સાથે હેને ભેળવી દેવાનું નથી.

માત્ર ગુજરાતીમાં, કાઠિયાવાડી ગુજરાતીમાં, અને પારસી ગુજરાતીમાં જેર ને બદલે જેર વપરાય છે.

૫ ઘોઠાના પળ (ગ્વામિત્વ અબંધવાચક પદની વિભક્તિ);

૪ ૧ (ક) ઘરમાં તાપ લાગે છે }

(ત) પારલે ચેરો

(અધિકરણાર્થ સમગ્રી વિભક્તિ).

આ દાખલાઓમાં ક્રમાંક ૨ અને ૬ (તા) પ્રકારોમાં પ્રત્યય જનું (દાખ અને વઢવો એ) નામો જોડે સંધિઆપારથી રૂપરૂપ પરખાય તેનું અધ્યયન થયું છે. આ સંધિજનન જોઈને, અને પ્રત્યયની સર્વથા પરત્ર અને ઘસાઈ ગયેલી અવસ્થા જોઈને, કાર્ત્ત્વજી માણસ આ બે રૂપોને તેા synthetic (અવિગ્રહ) ગણવાને લાગ્યાય, પણ બીજા પ્રત્યયના અંગાંગીભાવની વાત કરેલે નહીં હોયો અર્થ સંપૂર્ણ તદ્દપ્રત્યય જેવો લેવાની જરૂર નથી. કારણ કે ઘોઠા નામ મરી, ઘર્ણાદિ વદ્યુ, મલની બળીદ ઘાઠો મૂકીને ફેરવી હેવા વાઢવોમાં પ્રથમ બે વાઢવોમાંના કર્ત્ત્વવાચક એ અને ગ્રીતમાંના અધિકરણવાચક એ અંગભૂત શબ્દથી ઠીક અલગ રહ્યા છે. જા અંગાંગીભાવનો વિવશિત અર્થ આટલો જ છે: કે પ્રત્યય અંગથી છૂટો ન પડે એમ, આજાવતા પ્રમાણમાં, જોડાઈ ગયો છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ને, ને, ને, થી, તુ, માં-એ એ બધા પ્રત્યયો વિશે આપણે જોઈ સકીએ છીએ. આ પ્રત્યયોના ઉદ્ભવનું અન્વેષણ કરીએ (જે આગળ ઉપર કરીશું) તેા રૂપરૂપ થાય છે કે તેઓ ઉત્ક્રમણ દરમ્યાન ઘસાઈ ગયેલા અંપૂર્ણ શબ્દોના અવશેષો છે. અહીં દંકમાં એટલું જ કહીશ કે કરણાર્થ કે કર્ત્ત્વવાચક એ સંસ્કૃત પ્રત્યય એનું ક્ષીણ રૂપ છે, અધિકરણાર્થ એ (સમગ્રી) પણ સં. સમગ્રી પ્રત્યય ક્રમાંથી આવેલો છે (આ સંસ્કૃત પ્રત્યયો પોતે જ synthetic (અવિગ્રહ) છે, ને, કર્ત્ત્વવાચક-દિનીયાને તેમ જ સંપ્રદાનાર્થ-ચતુર્થીના બંને ને, પછી પ્રત્યય જું માંથી આવેલ છે, અને આ પછી પ્રત્યય જું પોતે સં. તત્ત્વમાંથી આવેલા અપભ્રંશ તળ રૂપ પ્રત્યયનો ક્ષીણ અવશેષ છે. માં નો ઉદ્ભવ થયો બે નવમથી (મગ્ગ, મગ્ગ, મહા, મહાદારા), અને થી સં. સ્થિતમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો જોઈ સકાય છે, -અને થકો વ્યુત્પન્ન થયો છે સ્પષ્ટતા સંભાવ્ય ભૂતકૃદન્તમાંથી.

આ રીતે બધા પ્રત્યયો અવિગ્રહણ (synthetic) ક્રમની ચરત (કો) પાળે છે. ને, ને, થી અને માં તેમ જ એ પણ અંગભૂત શબ્દના અન્વયસ્વરને વિહત કરવાનું સામર્થ્ય ખતાવે છે એટલા પૂરતા એ પ્રત્યયો ચરત (તા) પણ પૂરી પાડે છે; ઘોઠો-ઘોઠાને, ઘોઠાદ (તેમ જ ઘોઠે), ઘોઠાથી ઘોઠાનું, ઘોઠામાં, ઘોઠાદ (ઘોઠે પણ) હેમાં અન્ત્ય સ્વર બદલ્યો છે.

આમ હોઈને ગુજરાતી વિભક્તિપ્રત્યયો અવિગ્રહણ છે અથવા સંસકૃત છે એમ આપણે નિઃશંક રીતે કહી સકીએ. સર જ્યોત્સર્ન ઋષિસર્ન યુગરાતી ચતુર્થી અને પછીના પ્રત્યયો ને અવિગ્રહ (synthetic) વર્ગમાં સ્થાન આપે છે પણ બાકીનાને વિગ્રહણ (analytic) ગણે છે. ઉપરાંત જિંદી પછી પ્રત્યય કા ને એ વિગ્રહણ ગણે છે. હેમનો આ મત રૂપોના synthetic કે analytic પ્રકાર નક્કી કરતી રીતોના એકપક્ષી દર્શનથી ઊપજ્યો છે. કા પરત્વે સર જ્યોત્સર્ન કારણ

૪૬. ઉપર પૂ. ૨૨ અને ૨૩મે તળની ચર્ચા એ શબ્દનો સ્વનત્ર વિશેષણમાંથી પ્રત્યય ખનાવવા સુધીનો ક્રમિક ઇતિહાસ રૂપરૂપ કરે છે. તળનો (બળ-અન દારા) વિશેષ દાખ એ રૂપનો synthetic પ્રકાર દર્શાવે છે. અહીંથી રૂપ તળું હજી-પણ કાવ્યમાં-પ્રચલિત છે એ ખ્યાનમાં રાખવું.

એ આપે છે કે ગુજરાતી નું પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ તળના ત ના લોપથી થાય છે, પણ (કૃતક માંથી કિઝમ દ્વારા બુતપાદ) કા પોતાના આદ્ય ક ને અણુમ રાખે છે. તેથી, પ્રાકૃતમાં અનાદ્ય અંગનનો જ લોપ થતો હોવાથી, કાને જુદા સબ્દનો આદ્યઅક્ષર ગણવો ઘટે અહીં હેતુદોષ ઉપર જણાવેલી શર્ત (જ) ની અવગણનાથી ઊપજ્યો છે. એ શર્ત એટલી જ છે કે પ્રત્યયમાં અંગના અન્યસ્વરને બદલવાનું સામર્થ્ય ૪૮ હોયું નોંધે (ચોડા પ્રથમા, પણ પછી ઘોઢકા, હેમાં ક નો આ ધર્મ સ્પષ્ટ છે). પણ સર જ્યોત્ નો વળી નિર્ણયમાં એમ પણ માની લે છે કે અવિગૃહ્ય પ્રત્યયના પદનો અધિકાર મેળવવા માટે પ્રત્યયે પોતાના આદ્યસ્વરને ધસાવી નાખવો પડે. આ હેમનો બીજો હેતુદોષ છે. હેમની આ આદ્યસ્વરોપની વાત ખરી નથી, કેરિયુ કે શર્ત માત્ર એક જ છે કે સદાયભૂત સબ્દ પોતાના કોઈપણ ભાગમાં હોવા ક્ષીણ થવો નોંધે કે જેથી હેતુ સ્વતંત્ર સ્થાન નષ્ટ થાય. કા માં હેતુ બને છે કૃતક, કિઝમ, કા હેવા ક્ષયનું જ કબ્જા-ત છે).

બી (પાંચમી) અને મા (સપ્તમી) એ બંનેને પણ આ દલીલ લાગુ પડે છે; બંને પૂર્વતર સ્વતંત્ર સબ્દોના (સ્વિત અને મખ ના) ક્ષયથી ઊપજેલાં રૂપો છે, અને બંનેમાં અંગના અન્ય સ્વરને વિકૃત કરવાનું સામર્થ્ય છે; ઘોઢો (પ્ર), ઘોઢાથી (પંચમી), ઘોઢામાં (સપ્તમી). આ પ્રત્યયો વિગ્રહક્ષમ છે એ સર જ્યોત્ નો મત સી રીતે ટકી સકે એ અહીં સમજાતું નથી. ૪૯

બીએ એક સ્થળે હેવા મત જણાવ્યો છે કે ગુજરાતીમાં “ નામ ફક્ત એક જ અંગ-વિકારક (inflectional) વિલકિત, તૃતીયા વિલકિત, જળવી સકયું છે, પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં માત્ર આકારાન્ત નામમાં જ અન્યસ્થરને વિકાર થાય છે ” ૫૦ આ એતાં હેમનું. વત્તણ (તૃતીયા સિવાયના) બધા ગુજરાતી વિલકિત પ્રત્યયોને વિગ્રહક્ષમ (analytical) ગણવાનું જણાય છે. (માને બદલે વિકલ્પે વપરાના સપ્તમીના એ પ્રત્યયની હેમણે અવગણના કરી જણાય છે.) આ મતમાં રહેલી ભૂલનું મૂળ એ છે કે બીએ નિક્ષ-સબ્દ તરીકે, જેણે સં. રાજાના પ્રથમ એક-વચનના રૂપમાંથી આ અન્યસ્વર જેવા ને લેવા જ જોઈએ લીધો છે, એ રાજા સબ્દને લે છે; પણ, રાજા પ્રકાર વિરલ છે અને ઘોઢો પ્રકાર ભાષાના પ્રચુરતર સબ્દોનો પ્રતિનિધિ છે. ઉપરાંત એ ભાષામાં ભાકારાન્ત અને ડંકારાન્ત વિકારી વિશેષણોની સંખ્યા બહોળી છે તે છતાં, ઘોઢા (ડિં.) અને ઘોઢો (ગુજ.) એ પ્રકારને તેઓ અવગણે છે. રાજા જેવા અપવાદભૂત પ્રકારને નિર્ણાયક પ્રમાણ ન ગણાય. અંગના અન્ય સ્વરનો વિકાર ન દર્શાવતા આ એકપુરા પ્રકારને આધારે ભાષામૃતિ વિગ્રહક્ષમ

૪૮. હું સામર્થ્ય ઉપર ભાર મૂકું છું; કારણ કે પ્રમથ અમુક પ્રસંગે અંગના અન્યસ્વરને બદલાવે, અન્ય પ્રસંગે ન બદલાવે: દા. ત. ઘોઢાનું, પણ હાથનું; દેવાનામ્ પણ નદીનામ્ અને તમસામ્ (સં). આમ છતાં આમ્ (નામ્) અવિગૃહ્ય પ્રત્યય જ ગણાય.

૪૯. જગના અન્ય સ્વરને બદલવાના આ તત્ત્વને સપાટીથી લેણ પણ નીચેના કોઈ ભાગને સ્પર્શતું ગણી સકાય કે નહિ એ વિચારવા જેવું છે. કારણ કે, કોડા ઊતરિયે તો, બો નો આ એ વિકાર વારતવિક નથી; બક: ના ક નો લોપ થઈને બને બ; તો ર થઈને પ્રથમાનું રૂપ બો નીપજે છે, અને માની લીધેલો હેનો આ રૂપે વિકાર એ અંગની પોતાની અંદર જક બદલીને બજ થવાનું પરિણામ છે. જુલો ગુજરાતી માળા અને સાહિત્ય પુ. ૧, ૪. ૨૧૬ છેલ્લો પરિચ્છેદ.

વર્તમાનકાળના રૂપનો સંપૂર્ણ અર્થ સમર્પવા ખાતર, સહાયક શબ્દ તરીકે આવતા છેને પોતાની પાછળ લગાડી દે છે, અને આ છે અહીં ગૌણ સ્થાને રહ્યો છે તે છતાં એ શબ્દ નથી સ્વરૂપથી પામ્યો કે નથી અન્યત્ર પોતાના સ્વતંત્ર વ્યાપારની શક્તિથી સર્વથા વંચિત થયો.

કર્તુ ૩૫ અંગ્રેજી "I wrote a letter to you last week" હેવા વાક્યમાં જે ભૂતકાળ-અર્થ છે તેનું યથાર્થ વાક્યક નથી; આ અંગ્રેજી વાક્યનો મ્હેં ત્હમને ગયે બઢવાડિયે કામઢ સહ્યો હેવો અનુવાદ કરિયે તો તે ખરો નથી; ખરી રીતે સહ્યો હતો જોઇયે. આ રીતે ભૂતકાળની અભિવ્યક્તિ માટે સહાયક શબ્દ હતોની અપેક્ષા રહે છે. આ ૩૫ વિગ્રહક્ષમ પ્રકારનું છે, જે કે સહ્યોનું આનુવંશિક ગુણોથી યુક્ત સ્વરૂપ અવિગૃહ્ય છે એ નિઃસંદેહ છે.

કરતો અવિગૃહ્યપદ એ નિર્વિવાદ છે, કારણ કે હેનો ઉદ્ભવ કરિવ્યતિ, કરિત્સદ્માંથી થયો છે.

પણ જુના જુના અર્થબેદો દર્શાવનારાં અનેક ક્રિયાપદરૂપો સહાયક ક્રિયાપદનાં વિવિધ રૂપાન્તરોની મદદની અપેક્ષા રાખે છે. દા. ત. સહ્યો છે; સહ્યો હતો; સહ્યુ હતો; સજતો હતો; ધત્યાદિ. આ રૂપો વિગ્રહક્ષમ પદ છે એ પ્રકટ છે.

રહામી કક્ષામાં કરત (સંભવાર્થ, યદિસાપેક્ષ ૩૫), કરાય (કર્મણિ): આ રૂપો સ્પષ્ટ રીતે અવિગૃહ્ય છે એ આપણે તરતમાં જોઈશું.

આ સંક્ષિપ્ત સમીક્ષાનો ફલિતાર્થ એ કે ગુજરાતીમાં અવિગૃહ્ય અને વિગ્રહક્ષમ રૂપોનું મિશ્રણ-વૈવિધ્ય જાણાય છે. કેટલાક અવિગૃહ્ય રૂપોના ઉત્પત્તિક્રમનું નિરીક્ષણ કરીશું તો હંમાં આ એ વિકાસ-વિધિનો આગળ વધતો અને પાછળ જતો વ્યાપાર નજરે પડશે. કરતમાંથી કરોછ, કરિયઈ કર્મણિ ત. પુ. એક.માંથી કરિયે (આપણે-હમે કરિયે, વર્ત. પ્ર. પુ. અનેક.); કરિજ્જડ (કર્મણિ વર્ત. ત. પુ. એક.)માંથી કરજે (ભવિષ્ય, આરાધ્ય, દિ. પુ. એકવચન); કરિજ્જડ (કર્મણિ, આરાધ્ય કે વિધ્યથ ત. પુ. એકવચન)માંથી કરજો (ભવિષ્ય, આરાધ્ય, દિ. પુ. અનેકવચન) હેવાં હેવાં અર્થસંક્રમણો આપણે જોઈ ગયા ઊંચે. પણ આ સંક્રમણો એક અવિગૃહ્ય રૂપમાંથી અન્ય અવિગૃહ્યરૂપ પ્રતિ યતાં સંક્રમણો છે, જેમાં પરિવર્તન ફક્ત અર્થનું થાય છે. પણ આ અર્થપરિવર્તનના પરિણામો અન્ય પ્રકારનો દશા વિપર્યય પણ દર્શાવે છે-અવિગૃહ્ય શબ્દ રચનામાંથી વિગ્રહક્ષમ શબ્દ રચનામાં, અનેવળી પાછું વિગૃહ્ય રચનામાં. સંક્રમણ.

કરત (સંભવાર્થ કે યદિસાપેક્ષ ૩૫) લક્ષ્યે;-હુ કરત, તુ કરત, તે કરત; અને એ જ પ્રમાણે અનેક વચનમાં. આ કરતની ઉત્પત્તિ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના (અન્તર્ ૫૮ વાળા ક્રિયાત્તિપત્તિ અર્થના રૂપમાંથી થયેલી જોઈ સકાય છે, અને આ (અન્તર્ પ્રત્યય તો (સં. આત્મને પદ માનના પ્રતિનિધિભૂત માજ

૫૭. બીસ (પુ. ૧, ૪. ૫૦ પરિચ્છેદ ૨ના અન્તર્માં) આ રૂપાન્તરોને "કૃદન્તોનાં અન્યો-અન્યો જોડે, અને બીનાં પૂર્ણાર્થ ક્રિયાપદો જોડે, સુરેખ અને વિવિધ સંયોજનો" ગણે છે. પણ વિવિધ અર્થબેદો અને કાળપ્રકારો વ્યક્ત કરવાની આ એક જ રીતિ છે એ વસ્તુસ્થિતિને એ અવગણે છે.

૫૮. સિ. દે. ૮-૬-૧૮૦ [ક્રિયાત્તિપત્તે : ૧૭૧] ન્ત-માળો. દા. ત. સજેજ તુ વયસિઅહુ જડ મગા પર પન્તુ. ॥

એ જ વર્તમાન કૃદન્તરૂપ ગુજરાતીમાં બીજા એ અર્થબેદો અથવા રૂપપ્રકારો અર્પે છે :

(૧) કરત = કરે છે, ફક્ત કવિતામાં; અને કરતો = used to do, વૌન.વૌન્યવાચક.

પ્રત્યય, જે (અ)ન્તનો સહોદર છે, એ મૂલ્ય છે તેમ માત્ર વર્તમાન કૃદન્તનો પ્રત્યય છે. અને કરત એ માત્ર મુજરાતી વર્તમાન કૃદન્ત કરતોનું રૂપાન્તર છે, અથવા કરત વર્તમાન કૃદન્તમાંથી આવેલ છે. અહીં વર્તમાન કૃદન્ત સ્વસ્થાન તથાને સંભવાર્થને રથાને જમ્મ બેસે છે.

પણ આપણે સ્થાનરખણને જોવા ઇચ્છીએ છીએ તેજ પ્રકારનું આ રખણ નથી. એ રખણનું કારણ (કારણછે, કારણ, કારણે કારણથી) કર્મણિ પ્રયોગના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે. મૂળ સંસ્કૃત કર્મણિ ક્રિયતે છે, પ્રા. કિજ્જહ, (કરિજ્જહ), અપભ્રંશોત્તરકાલીન (=પ્રા. પા. ૨૧૪) કરિયહ છે.

આ કરિયહ પોતાનો ધર્મ તથાને વર્તમાનકાળ અનિશ્ચયાર્થ પ્ર. પુ. અનેકવચન [કરિયે] બની જતા, અથવા તે અનુરોધાર્થ કે વિદ્યસિવાચક બની જતાં, અને શુદ્ધ કર્મણિ પ્રયોગનો અર્થ દર્શાવતું અટકા જતાં, કર્મણિપ્રયોગના અર્થની અભિવ્યક્તિ માટે નવું રૂપ થોજવું પડ્યું. આ કારણે શુદ્ધ વિપ્રલક્ષ્ય રૂપ કર્મણિ પ્રયોગનો અર્થ ન્યક્ત કરવા માટે ભાષામાં પ્રવેશ્યું. આ રૂપ કાળ જતાં કારણ બન્યું, જે સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરતાં કર + ચ [વાનો અવશેષ] એ તત્ત્વો પ્રકટ કરે છે; આ રીતે સદાયક શબ્દ જોણુ ધર્મને અવિચલ પ્રત્યય બની ગયો.

આ પ્રકારનું જોડું અન્વેષણ કરીશું તે રૂપક થશે કે કર્મણિરૂપની આ વ્યુત્પત્તિ તરંગી નથી :

(૧) ક્રિયતે (કર્મ.)

(૨) કરિયતે (પાલી)

* (૩) કિજ્જહ-(પ્રા.)^{૧૦}

* (૪) કરિજ્જહ (પ્રા.) કરિયહ (પ્રા. અપભ્રંશોત્તર)

(૫) ક્રિયા જાતા (હિન્દી)

(૬) કેલે જાતે (મરાઠી)

(૭) કર્યું જાય (ચીનીક સદી પહેલાંનું મુજરાતી)

(૮) એમ લોક દેશ જાય (માય) (બંગાળી)=હાલે પુરુષ દેખાય છે.

(૯) કારાય (અર્વાચીન મુજ.)

૧૬. પ્રચલિત આચવાળા કર્મણિરૂપનો કેટલીક જૂનવાણી દળની સ્ત્રીઓ પરાવર્તી પ્રયોગ કરે છે એ બહુ સ્વચ્છ છે. જૂનો રિવાજ હોવા છે કે વિનયની અર્પણ પાળતી સ્ત્રીઓ પોતાનાં સંતાનો જોડે સીધી વાત ન કરાય, માત્ર અપુરુષવાચક પ્રયોગો દ્વારા વાત કરાય. હાલો સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને આજ્ઞા કરવી હોય તે પેલી વાલકી જાવો એ આજ્ઞાર્થનો ઉપયોગ ન કરે પણ 'પેલી વાલકી જવાય' એમ કહે; આ રીતે-એમ કરિયહ કર્મણિરૂપમાંથી આજ્ઞાર્થ કરિયે આપ્યું તે જ મુજબ-આ સ્ત્રીઓ પણ પ્રચલિત અદ્યતન કર્મણિરૂપનો આજ્ઞાર્થ ઉપયોગ કરે છે.

૧૦. મારવાડીમાં અદિગ્રંથ કર્મણિ કરિયજો છે (L.S.I. ભારતીય ભાષા-સમીક્ષા પૃ. ૯, ભાગ ૨, પૃ. ૨૯).

* (૩) અને (૪) માંના દાખલાઓ મૂળ અંગ્રેજીમાંના પરિશિષ્ટ પ્રમાણે સુધાર્યા છે.

analytic છે એવું અનુમાન સ્થાપવું એ ખરું નથી. એથી ગ્રહણ, ઓ (ગુજ.) નો જા માય છે અથવા (હિંદી છોટા છોટલા માં) આ નો એ બને છે એ જે દર્શાવે છે, અને તે પણ અનેક શબ્દોના વિપુલ વિસ્તારને આપવી લેતી દર્શાવે છે, તેને જ નિર્ણાયક તત્વ ગણી સકાય.

વિશેષમાં, વિભક્તિ પ્રત્યયો વિગ્રહસ્થ છે એવા પોતે માની લીધેલા મતના સમર્થન અર્થે બીમ્સ અવધિકારની કિંમત અદ્ય કરે છે. એ કહે છે કે:—

“અંગવિકારક કે અવિગૃહ્ય ભાષાવર્ગની એક માત્ર કસોટી એ છે કે જેટલાંક નામોની અન્ય શ્રુતિમાં, એ નામોને વિભક્તિ સંબંધો દર્શાવતા છૂટા પ્રત્યયો લેવાને તૈયાર કરવા માટે, અમુક ફેરફાર કરવા પડે. ૫૧

અહિં વપરાયેલ શબ્દ ‘એક માત્ર’થી જે તત્ત્વ ખરી રીતે, અને બધું કહ્યા પછી પણ, અવિગૃહ્ય પ્રકારનું વિશિષ્ટ લક્ષણ હેતુ મૂલ્ય એણું અંકાયું છે; અને ‘છૂટા પ્રત્યયો’ એ વચનથી વિભક્તિ-પ્રત્યયોના વસ્તુત્વ પરાશ્રયી સ્વરૂપની અવધાર્ય રજૂઆત થઈ છે; અને વિશેષમાં જે બીજી નિર્ણાયક કસોટી છે હેવા અન્યાયરક્ષણને બીમ્સે સર્વથા અવગણ્યો છે.

અને છતાં પણ આપણા વિભક્તિ પ્રત્યયોના અવિગૃહ્ય સ્વરૂપને સ્વીકારનારા મત તરફ બીમ્સ વખતો વખત ઢગતા બળાય છે, જેમકે:—

“છતાં પ્રથમા સિવાયની (oblique) વિભક્તિનાં રૂપો જ સંસ્કૃત રૂપવિકારોના (રૂપાન્તરોના) આજ દરેક રહેલા અવશેષો છે, બીજા અવશેષો નથી, એવું નથી.” ૫૨

આ કથન સર્વસાધારણ છે અને એમણે તપાસેલી સાત ભાષાઓને લાગુ પડે છે. પણ પશ્ચિમ ભારતની દેશભાષાઓને અનુસક્ષ્ણ એક વધારે વિશિષ્ટ પ્રકારનું કથન પણ રહેમણે કયું છે:—

“મરાઠીમાં અને પશ્ચિમ પ્રદેશની દેશભાષાઓમાં નજરે પડતા અવિગૃહ્ય રૂપોના વિશાળ પ્રસ્તારથી આશ્ચર્યકારક પ્રકૃતિવિરોધ દર્શાવતી, જેમાં અંગને વિકાસ લાગ્યે જ કાર્ક થતો હોય એવી, અંગાળી અને ઉડિયા ભાષાની અલ્પદંકી સરળતા ખરી થાય છે.” ૫૩

જામ આપણે જોઈ સકિયે છિયે કે બીમ્સ ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષાઓની બાબતમાં વિગ્રહસ્થ અને અવિગૃહ્ય પ્રકારદર્શનની વચ્ચે હોલાયિત છે. વિભક્તિ પ્રત્યયોના વાત હોય એટલા પૂરતા તો, અગાઉ કહ્યું તેમ, આપણે ગુજરાતી વિભક્તિ પ્રત્યયોને અવિગૃહ્ય પ્રકારના બેશક ગણી સકિયે. ખરી રીતે જોના ભાષા કાઠ ગૂઢ શક્તિયે વણેવી વૈવિધ્યભરી આકૃતિરચના દર્શાવે છે. ઉપર આપેલા અવતરણમાં ૫૪ ડો. રા. ગો. ભાંડારકરે બહુસંયત શબ્દોમાં કહ્યું છે તે મુજબ ભાષા વિગ્રહસ્થ દશામાંથી અવિગૃહ્ય અવસ્થામાં અને પાછી વિગ્રહસ્થ દશામાં અને ફરીથી પાછી અવિગૃહ્ય દશામાં સંક્રમણ કરે છે. આ રીતે એક અદ્યય તુરી અથવા કાંઠેલી આગળ તથા પાછળ અને ફરી પાછી

૫૧. ઉક્તમત્ય, પુ. ૨, પૃ. ૧૮૩.

૫૨. Comparative Grammar પુ. ૨, પૃ. ૭૨૮. § ૪૮.

૫૩. ઉક્ત મત્ય પુ. ૨૨૭. § ૪૯.

૫૪. જુવો ઉપર પૃ. ૬૬.

આગળ એમ ક્ષયા કરે છે અને અનેકવિધ ચિત્રાકૃતિ રચતા ભાષાના તાણાવાણા વણાય ? આથી જ મહે ઉપર કંઈ છે કે પ્રાકૃતના પચમી વિભક્તિના રૂપો ક્ષીણ થઈ ગયા અને ગુજરાતીએ કોઈ પૂર્વતર સમયે પચમીનો અર્થ દર્શાવવા માટે, અપભ્રંશ સર્વનામની પચમીમાં હોન્તવ^{૫૫} (સ મૂલ્ય અપ. વર્તમાન કદન્ત) આણી ચૂકવાની જે કુક્તિ નાપરી હતી હેતુ અનુકરણ કરીને, સ્થિત (અને સ્વક્લિત)ની વિગ્રહક્રમ સહાયતાનો આશ્રય લીધો, અને આ સ્થિત અને સ્વક્લિત વળી થી અને થકી એ અવિગૃહ્ય પ્રત્યયોની દશાને પામ્યા

સપ્તમી પ્રત્યય ए (સ ર) અર્વાચીન ગુજરાતીમાં અધિકરણના અર્થના બધા ધર્મો આચરવામાં નિષ્ફળ થયો, ૫૬ પરિણામે અવિગૃહ્યને સ્થાને કોઈ સમય દરમ્યાન વિગ્રહક્રમ મધ્ય આણ્યો, જે પોતે વળી ક્ષીણ થઈને અવિગૃહ્ય સ્વરૂપનો જા બન્યો વળીને સ્વ (સ), સ્ત (મા) ■ (અપ-ઉત્તર) કાળક્રમે ક્ષીણચક્રિત બની જતા તળ પ્રચારમાં આવી ગયો જે પ્રથમ તાસ તળ (-તસ્ય સ્વન્વિચ્છ.) જેવા પ્રયોગમાં વિગ્રહક્રમ હતો પણ પછી ક્રમે ક્રમે વળીને સ પ્રત્યયના સહયોગને તળને પ્રત્યયરૂપ બન્યો, જે પ્રત્યય પણ વિશેષ ધસારો પામીને નાણુક નહોતો જ બની ગયો ચતુર્થી અને દ્વિતીયા (જે અર્થાસમાં ચતુર્થીને મળતી છે કારણ કે “ને આપણ” એ અર્થમાંથી “ને કર્મવિષય કણુ” એ અર્થ સહેલાઈથી આવી સકે) આ બે વિભક્તિયો કોઈ કાળક્રમે નિષ્પ્રાણ બની-ઉપરત થઈ-અને એથી અર્વાચીન ગુજરાતીએ, જે કાજે (કર્મ), હિતે હેવો અર્થ અભિવ્યક્ત કરવા માટે, વળીને નુમા સપ્તમીના અને ભેળવી દેવાના ઉક્તિપર્યાયનો આશ્રય લીધો.

ક્રિયાપદોના વિષયમાં પણ હેવી જ ઘટના બનતી આપણે એઈ સકાશું પ્રથમ સાદા કાળરૂપો લાંબે કરેલે (વર્તમાન ભૂતાર્થવાચક) કર્યું (ભૂતકાળ) કરસે (ભવિષ્યકાળ) બધા તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં રૂપો કરેલે વિગ્રહક્રમ છે એ તરત જણાઈ આવે છે કારણ કે કરમાના પ્રત્યયની કેવળ અસ્તિત્વ કે સત્તા (શુદ્ધ વર્તમાનકાળનો અર્થ) દર્શાવવાની સક્રિય થવાથી આ રૂપ, ભૂતાર્થવાચક

૫૫ સિ હ ૮-૪-૩૫૫ અને ખીજામાં, અહીં હેમચંદ્ર હા પચમી પ્રત્યય તરીકે આપે છે, પણ હેણે આપેના ઉદાહરણોમાં, જહા હોતવ, તહા હોન્તવ ઇત્યાદિમાં હોન્તવ અચૂક વપરાયેન છે, અને હાં વસ્તુત સપ્તમીરૂપ છે હોન્તવ ખરો પચમી પ્રત્યય છે એમ હું માનુ છું મહારા (Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes, Vol III ૩ માં) “Ablative Termination in Gujarati” (ગુજરાતીમાં પચમીનો પ્રત્યય) એ લેખમાં મહે આ મુદ્દાની પૂર્ણ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે

૫૬ આ કથનના સબધમાં આ વાક્યો સરખાવો

(ક) ઘોટે વેઠો, (ઘ) ગાલીમાં વેઠો

એ તો ૨૫૯ જણાશે કે એનો પ્રયોગ “on”નો અર્થ દર્શાવવાને કારણ છે, જ્યારે (મધ્ય માથી આવેલા) ‘in’ થી અકત થતા અર્થ દર્શાવવાને વપરાય છે અર્થાત્ ए ઔપચ્છેદિક આધાર, પણ માં વૈષયિક આધાર દર્શાવે છે પ્રયોગરૂઢિયે નિયત કરેલા ए અને માના વિસિદ્ધ મર્યાદાપન્ન અર્થો પણ છે દા ત કૂલે વઘુ આત્મહત્યા માટે કૂવામાં પડવાના અર્થમાં વપરાય, પણ કૂવામાં વઘુ આકરિમક રૂપપતનના અર્થમાં જાટલે વઘુ એટલે માદગીધી, અસક્રિયથી, પશારીવશ બનવું, જાટલામાં વઘુ એટલે પશારીમાં પડવાનો શરીરવ્યાપાર ઘેર વેસલુ નોકરી ધધો બોવાના અર્થમાં, પણ ઘરમાં વેસલુ ધરની અદર રોકાઈ સેવાના અર્થમાં, વપરાય છે

આ સમગ્ર રૂપરંપરામાં આપણે યા (જનુ) ધાતુને એક, અથવા બીજો આકારે કર્મણિ પ્રયોગના અર્થસમર્પણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈ શકીએ છીએ. [પ], [ક], [ગ] અને [લ] માં યા [જા] નો પ્રતિનિધિ વિગ્રહક્રમ અવગણીને રૂપે આવે છે એ રૂપ છે. [૧] થી [૪] માં યા (ધસારા જોઈને ય-જ્ઞ, ઇય-દ્વજ રૂપે હુપાધને) અવિગૃહ્ય રૂપે સંસકૃત થયેલા છે. પાક્ષીમાં હુવ્વ એની પછી આવતો ય બેવડો, દા. ત. યેય (સં. સ્વેય), ગેય (સં. ગેય) ક્ત્યાદિ. હું માત્ર હું કે પાક્ષીના ઉત્તરકાળ દરમ્યાન કંઈકારે કર્મણિપ્રયોગનો ય બેવડાઈને વ્ય બની ગયો હતો. ઉપરાંત અહીં ય નો જ થાય છે, જે પ્રાકૃતમાં ય આઘ હોય તો જ અને છે, એ ઘટનાં ય પ્રત્યયના મૂળ તરીકે યાતુ જ, અન્તર્ગત શક્યતાની દૃષ્ટિએ, સ્પષ્ટ કરે છે, કારણ કે આ યા એક સમયે સ્વતંત્ર શબ્દ હતો. આ બ્યુત્પત્તિદર્શન, હેની પોતાની રીતે, યા ધાતુ કર્મણિપ્રયોગનું સાધકતત્ત્વ હોવાના ઉપપત્તિવાદનું સમર્થન કરશે.

આ પ્રસંગે ધાતુ રૂપરંપરમાં હું વિનયપૂર્વક અને અનતિશ્રદ્ધાપૂર્વક રજૂ કરું છું; કારણ કે બીજા પંડિતાએ જેનો પુરસ્કાર કર્યો છે હેવા બીજા, મત વિષયમાં છે.

૬ અવૌચીન ગુજરાતીમાં અવિગૃહ્ય પ્રકારમાંથી વિગ્રહક્રમ રચના પ્રત્યે રખાલન થવાનો બીજો દાખલો છે. લગભગમાં આવે છે, જે અન્ય ક્રિયાપદની સહાયતાથી ધતું કર્મણિ છે. અહીં સહાયક ક્રિયાપદ, યા થી ઊઠતું જ, આવ છે. મરાઠીમાં પણ કરણ્યત ચેતે છે. ૩

છવટે આવે છે અવૌચીન ગુજરાતીમાં અવિગૃહ્ય રૂપ કરાય. અનુમાનવિધિ (અર્થાત્ વ્યાપ્તિ-નિગમનની રીતે) હામનિ આવ તે જાયમાંથી વિચિત્ર પ્રકારે ઉલ્લેખલો યા છે અને એ ય ની પૂર્વે આ આગમ પ્રક્ષિપ્ત થયો. એમ માનનાથી આ અન્તિમ કડીનું પૂર્વગામી શૃંખલા જોડે સંકલન સપ્તક્રિયા અને સુસંગત રીતે કરી શકાય છે. આ આ ને જાય ના જ નો ધસારાથી લોપ, યાતો બાકી રહેલો અવશેષભૂત સ્વર ગણવો એ પણ શક્ય છે. જો આ દૃષ્ટિ સ્વીકારીએ તો આગમવાળો-મત તણ દેવા પડે.

ડો. ટેસિટોરી (" નોટ્સ " ડું ૧૪૦ અને ૧૩૬, હેલા પરિચ્છેદમાં) હો'ન'સ' (ગોડબા-કરણના ૪૮૪) નો આધાર લઈને કાચ (કર્મણિ) ને માત્ર, કર્મણિ અર્થ પામેલું, પ્રયોજક અથવા પ્રેરક રૂપ માને છે: કાચ ૮ કરાઈ, જેમાં ૩ તે ફક્ત તિ (મ.) નો અવશેષ છે. પણ હું નક્કી કરી શકું કે ય એ યા (જનુ) નો અવશેષ છે એ મન વધારે યથાર્થ છે, અને આ રૂપમાત્રો આ પ્રેરકરૂપની નિધાની નથી પણ કર્મણિ કરાય અને પ્રેરક કરાય બંનેમાં આકસ્મિક સંજોગથી સમાનભાવે આવી જતું તત્ત્વ છે; કારણ કે પ્રેરકનો આ પ્રા. અને અપ. આવમાંથી આવેલો ગણી સદાય છે અને આવ તો હાયવત્તિ જેવાં પ્રેરક રૂપોમાં અપવાદરૂપે રહેલા પણ પ્રાકૃત પ્રેરકબેદમાં વ્યાપક બનેલા આવમાંથી બ્યુત્પન્ન છે. આમ હોઈને કર્મણિ કરાયમાનો આ સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે મુક્ત રહે છે. ઉપરાંત ઉપર કહ્યું તેમ (૧) થી (૬) સુધીની આખી શૃંખલા, કાચને હેની છેલ્લી કડી તરીકે મૂકવાથી, સ્પષ્ટ સમગ્રતા પ્રાપ્ત કરે છે. વિગેષમાં આ વાત પણ લક્ષમાં આવે કે, જ્યારે હિન્દી, મરાઠી અને બંગાળીમાં જતા, જતો, ને જય સાથેનું વિગ્રહક્રમ રૂપવિધાન છે ત્યારે ગુજરાતીમાં કયું જય આન્તરાલિક ક્રમ તરીકે આવીને અવિગૃહ્ય કાચ સુધી પહોંચે છે. અને આ ઘટના હેના મૂલમાં રહેલી સદૃશ ઘટના છે કારણ કે ડેનું મૂળભૂત સં. ક્રિયતે રૂપ પણ, જેમાં પ્રથમ યા એક અસંગ સહાયક-શબ્દ તરીકે પ્રવેશ્યો હતો એવા કોઈ પૂર્વગામી વિગ્રહક્રમ ક્રમનું પરિણામ છે.

કટલાક વિદ્વાનો દ્વારા વિરુદ્ધ હોવા મત રજુ કરે છે કે કરાય (છે), સ્વાય (છે) ઇત્યાદિ રૂપોમાં ન તો ફક્ત પ્રક્રિયા આગમ છે અને આ એ જ ખરો કર્મણિપ્રયોગસાધક પ્રત્યય છે; લિખા જાતા (હિં.), લલ્યુ જાય (જુજ.) એ રૂપો ભોતો જણાય છે કે હિં. આ અને જુજ. વુ કર્મણિપ્રયોગ-સાધક તત્વના પ્રતિનિધિ છે; અને કર્મણિ રૂપો લલ્યાયો, લલ્યાતું હવે વગેરે દર્શાવે છે કે હેમાં ન અવિદ્યમાન છે પણ આ અવિચલ રહે છે અને એથી એ આ ને જ કર્મણિ પ્રયોગનો પ્રત્યય માનવો પડે. આ દલીલનો મારો ઉત્તર આ છે:—

(ક) જે પ્રમાણે કહ્યું છે કે કહ્યું ના અર્થમાં વર્તમાન ભૂતાર્થવાચક સામર્થ્ય ક્ષીણ થતાં હવે અવલંબન રૂપે આવી ગિણો, તે જ પ્રમાણે લલ્યુ જાય લિખા જાતા એ રૂપોમાં કાન્ત (કર્મણિ ભૂત કૃદન્ત) રૂપની કર્મણિ-વાચકતા ક્ષીણ થઈ (અથવા કમર્મા કમ પ્રસુત અને નિષ્ક્રિય બની) એટલે અવલંબન અર્થે આ આવી ગિણો અને વિગ્રહ-લક્ષ પ્રકારથી કર્મણિપ્રયોગનો અર્થ પૂરો પાડી રહ્યો;

(લ) લલ્યાય, લલ્યાય છે ઇત્યાદિમા ય પ્રત્યક્ષ છે નહારે લલ્યાયો, લલ્યાતું હેમાં ય હુપ્ત થયો છે એ અર્થ છે અર્થાત એ લેખને અનુકૂળતા કરી આપતી વાગ્ધ્યાપારગત ધ્વનિશાસ્ત્રીય પૂર્વભૂમિકા રૂપે લલ્યાયો, લલ્યાતું રૂપો હતાં; ઉપરાંત આ ય પોતે ય, જ, જ, ય, હ, હેવી એક લાંબી કર્મણિપ્રત્યયોની ધ્વનિ-પરંપરાનું સંતાન છે. (જુઓ ટેસિટારીની ' નોટ્સ ' § ૧૩૬ આદિ અને § ૧૪૦). આથી જ એ વાસ્તવિક પ્રત્યય છે અને આ, જેમ કિયતે (સં.) કરિયદ (પ્રા.) વગેરે) એ રૂપોમાં હ છે તેમ, માત્ર આગમ છે.

[ટેસિટારીની (હેમની ' નોટ્સ ' § ૧૪૦ માં ધ્વનિત થયો) મત હોવા છે કે આ આ મૂળમાં પ્રેરકસાધક હોતો પણ પોતાનો એ અલાવધર્મ જોડા બેઠો અને reflexive અર્થાત આત્મકર્મક અથવા કર્મણિ પ્રયોગનો અર્થ ધારી રહ્યો. હું એમ કહું કે આ કર્મણિપ્રત્યય નથી પણ માત્ર આગમ છે, અથવા બહુ તો સંધિઆપારનું પરિણામ છે] ૬૧

૬૧. કર્મણિ પ્રત્યય ય (જાય) ની ઉપર આપેલી પૃથક્ક્રિયા મહે કરી ત્હાર પછી જનરલ બોર્ડ રો. એ. સો. ૧૯૧૩ ઈ. સ. પૂ ૧૬૩ આદિમાં J. D. A નો (=J. D. Anderson નો, સ્પષ્ટત) " The Bengali Passive " (બંગાળી કર્મણિપ્રયોગ) નામનો દ્વિતક અને રસપ્રદ લેખ ત્હારા ધ્યાનમાં આવ્યો. એ લેખમાં ત્હારા મતને તત્વતઃ સમર્થન મળ્યું છે. J. D. A. એ કરેલી ચર્ચાનો અહિં તો સંક્ષિપ્ત સાર જ આપી સકાશે—

(ક) J. D. A. બોધમાંથી એક લેખભાગ ઉનારે છે જેમાં એ (બોધ) કહે છે—“ સંસ્કૃતમાં કર્મણિ રૂપ રચવા માટે જ સ્પષ્ટ ઉમેરવામાં આવે છે; હેનો પ્રાર્થનામાં જ થાય છે; અને આ સંસ્કૃત ય તે ' યા ' (જય) નું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. અત્યાપિ બંગાળીમાં કર્મણિ ક્રિયાપદ કરવા માટે યા અવિકલ રૂપ વપરાય છે; જેમ કે કરા યાદ-હું કરાઈ છું, ચપ્દશ, હું કરવામાં મળે છું. સંસ્કૃતમાં, લેટિનની માફક, સાદા ચસાધિત રૂપ ઉપરાંત પદસમૂહરૂપ કર્મણિ રૂપો પણ આવે છે. લેટિન amatum igitur, ત્હાવાનું, એટલે ચપ્દશ " રોદમાં મત થયું. ”

(લ) J. D. A. ત્હાર પછી કર્મણિરૂપના થોડાક દાખલાઓ આપે છે અને કહે છે કે—

(૧) બોધના મત અનુસાર, “ ત્હારાથી કરી સકાય ” એ અર્થ દર્શાવવા માટે આમિ કરાદ (યાદ) ખરું જણાય, આમકે કરા (યાદ) નહિં.

“જવું” અર્થાત્ ક્રિયાપદ પ્રત્યયોના નિર્માણમાં મહત્વનું કાર્ય કરે છે. દાખલા તરીકે:
 પ્રત્યયનિર્માણમાં “જવું” (૧) સંસ્કૃત લાવિષ્ય પ્રત્યય સ્વ એ અલ્ (==હોવું) + યા (==જવું) નો
 અર્થના ઘટુઓનું અવિગૃહ્ય ધનીભાવ છે; કરિષ્યતિનો મૂળ અર્થ “કરવા ન્નય છે”
 મહત્વનું કાર્ય હોતો અને હેમાંથી “કરશે” અર્થ થયો. [ધણા સમય અંગાઉ ડો.
 લાંબાકરે આ બતાવ્યું હતું.]

(૨) કેટલાક દાખલા તૃતીય પુરુષ અ-માનાર્થ રૂપના છે તેથી વૈકલ્પિક રચનાઓમાંની કઇ
 વિવક્ષિત છે એ સ્પષ્ટ થતું નથી.

પણ (૩) એમનું લોક દેલા જાય [યાય] “હાલે પુરુષ દેખાય છે”-હેમાં પ્રથમા લોક વપરાય
 છે. દ્વિતીયા લોકને નહિં.

બોધના કથન પરત્વે હું આ પ્રમાણે કહેવાની છૂટ લઉં છું:-

(ક) સંસ્કૃત કર્મણિ પ્રત્યયનું અને બંગાળીમાં જાના ઉપયોગનું મૂલ્યરસન ખરું જ એ નિઃસંદેહ છે,
 પણ કર્મણિ-ભાવની અન્તર્ગત માનસપ્રક્રિયાનું પૃથક્કરણ જોડું છે. “I go in making” માં
 કરવાના વિધિને વશ થવાની નિષ્ક્રિયતાના કરતાં કર્તાર અર્થના સંચયની અધિકતા આવી ન્નય છે;

[જ] બોધ સંસ્કૃતમાં કયાં પદસમૂહસાધ્ય કર્મણિ રૂપે કહેવા ઇચ્છે છે તે સ્પષ્ટ નથી. હેને શબ્દમાર્ગવિદ-
 સુરમિ x x x આલિંગિતુ પવન:-આલિંગિતુ શબ્દમ્-આલિમ્યતે હેવો પ્રયોગ વિવક્ષિત છે ? તો
 આ વાક્યના અર્થમાં કેવળ કર્મણિ-ભાવના કરતાં ચક્રવાતનું તત્વ વિશેષ છે.

(ગ) Amatum iri-“રનેકમાં ગત થવું.” આ પૃથક્કરણ બરાબર છે ? આ વાક્યને અર્થ
 “ઢાલાના કાર્યમાં જવું” એટલે “ઢાલાવું” એટલે જ નથી થતો ?

J. D. A. ના મતો પરત્વે હું કહીશ કે:-

(પ) આખી અર્થમાં મૂલભૂત ભૂત્ય એ છે કે કર્મણિ ક્રિયાપદનો આકારતઃ કર્તા હોય હેને
 ખરા કર્તાનો, ક્રિયાના કરનારનો, સમક્ષ ગણ્યો છે, અને અકર્મક ક્રિયાપદોના માવે-
 પ્રયોગને આ દાખલાઓ ભેગો ભેગવી દીધો છે. લોક દેલા જાય-હેમાં લોક એ દેલાગણ
 નો કર્તા છે, જો કે વાસ્તવિક રીતે એ ‘દેખવા’ ની ક્રિયાનું કર્મ છે. કર્મણિપ્રયોગનું
 વાક્ય છે તેથી એ આકારે કર્તા છે (અને એથી પ્રથમામાં છે); એ જા નો કર્તા છે
 પણ દેલાવું કર્મ છે.

(જ) જામકે ઢાકા હય (==હને બોલાવ્યો છે ‘હું બોલાવ્યો છું’); (બંગાળી)
 જી મારો જાતો ચી (હિન્દી)
 જી મારા જાયતે છિલેન (બંગાળી)
 જોકે મારા જાયતે છિલ (“ ”)
 તિનિ યુદ્ધે મારા જાન (યાન) (“ ”)

આ દાખલાઓમાં માર અને ઢાક વાક્યાન્વયની બાબતમાં રૂઢિને મરડી મચડી નાખનારાં
 વિસક્ષણ પ્રકારનાં ક્રિયાપદો છે: હું મોકલો છું; (પ્રાચીન ગ્રામ.) આને જુને મોકલી છે એ રૂપે મર-
 ડાયું છે એ પ્રકારનાં આ ક્રિયાપદો છે.

૧૨. હેમાં વિવિધ ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાને પૃ. ૧૧-૧૨

(૨) ઉપર નોંધ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતીમાં (ઉપરાંત ખીજી કેટલીક દેશ ભાષાઓમાં) કર્મણિ રૂપો પછી એ કદામા આવે છે, કારણ કે ક્રિયતે રૂપ ક્ર + યા + તે (કર્મણિ તુ. પ્ર. એકવચનનો. ૧૮૫૫) હેમાંથી ધણી છે જેનો અર્થ “ કર, બ, છે ” એટલે “ કરવાના વ્યાપારમાંથી પસાર થાય છે ” હોવા છે.

(૩) કરેમા (હિન્દી) મૂળ ધાતુ સાથે ગમ્ જન્મ નો વિકારભૂત ગા બોડવાથી થયેલ છે. આ ઘડતર સંસ્કૃત સ્વ (ભવિષ્ય પ્રત્યય)ના ઘડતર નોડે તત્ત્વતઃ મળતું આવે છે. તદ્વાત એટલે જ કે કરેમા માં અસ્ ને મળતુ તત્ત્વ પ્રકટ કે નથી. કે કરે રૂપ કરિષ્યતિ (સં.) તું કરિસ્સતિ, કરિસ્સદ, કરિસદ, કરિહદ, કરિદ (કરદ), કરે એ કરે થયેલું સંકુચિત રૂપ છે એ ડો. હાંડારકરનો મત^{૧૪} સ્વીકારિયે તો કરે (ગા)ના દમા અસ્ તત્ત્વતુ^{૧૫}, અસ્રવત સંકુચિતાંગ અને નિગૂઢ અન્વિતત્વ કદાચ પરખાય;

ડો. હાંડારકર^{૧૬} આ ગાને ગમ્-જન્મ-ના જૂતકૃદન્ત (સં.) ગતમાંથી આવેલ ગબાતુ^{૧૭} સંકુચિત રૂપ ગણે છે અને હેનો શબ્દાર્થ “ (કરે એ માટે) ગયો ” એમ આપે છે. મૂળ જૂતકૃદન્ત નોડેનું ગાતુ^{૧૮} નિકટ સામ્ય નહતુ ન હોત તો હું “ કરવાને બાંધ છે ” અર્થાત “ કરશે ” હોવા અર્થ પસંદ કરત.

ખીજા^{૧૯} પૃષ્ઠ આ ગાને ગમ્નું જૂતકૃદન્ત ગણે છે અને ડો. હાંડારકરે આખું છે હેવુ જ હેનું તાત્પર્ય આપે છે-અર્થાત “ કરવા માટે ગયેલો ” હોવા અર્થ આપે છે; અને હેને “ I am going to do ” એ અગ્રેજ પ્રયોગ સાથે સરખાવે છે, અને કર્તા પ્રમાણે જાતિવચન લેનારો આ પ્રત્યય (ગા ગો) જૂતકૃદન્ત જ હોવો એકથે એ વાતને ખાસ નોધે છે.

આ બધી બાબતોને રહામ રહામી તોળી જોઈને, આ ગા જૂતકૃદન્તનો પ્રતિનિધિભૂત છે એ મત આપણે સ્વીકારવો પડે છે.

(૪) સંસ્કૃત પ્રેરકરૂપ (ગમયતિ, કારયતિ વગેરે) માં નો અચ પ્રત્યય પછી અસ્ (=જન્મ) માંથી આવ્યો જણાય છે; કારણતે તે અર્થ “ અન્ય કરવાને બાંધ તેમ કરે છે ” (બીજાને કરવા બોલે છે) અર્થાત હેને એ કરવાને પ્રેરે છે કે પ્રયોગે છે હોવા થાય છે.

આપણે જે નમૂના તપાસિયે ઊંચે હેને ઉપરની ચર્ચા યથાસંભવ લાગુ પાડીને આપણે હીકડીક ધધાર્થ અનુમાન કરી સક્રિયે કે વિ. સં. ૧૭૦૦ પછીના કેાઇ સમયે છે પ્રત્યયરૂપે પ્રાધાન્ય પામ્યો હતો અને ક્રિયાપદને વિજલક્ષ્ય પ્રકારતુ બનાવી ચૂક્યો હતો; કે કદાચ એથી પછી પછી હોય; તેમ જ સ્વ વિ. સ. ૧૭૦૦ પછી કે એટલામાં અવિચ્છેદ્ય પ્રત્યય બન્યો હતો; અને અન્ય વિભક્તિ પ્રત્યયો વિ. સં. ૧૭૫૦ની લગભગ કે પછી અવિચ્છેદ્ય બન્યા હતા. ^૧

^૧ ૧૦. યાજ્ઞી મંજલાલ કાલિદાસે (ગુજરાતી મળાને ઇતિહાસ, ૬ સ. ૧૮૬૧, પૃ. ૨૬ મે) આ રૂપને સ્વના ચામાંથી થયેલું અપભ્રંશ રૂપ માનવાની જૂલ્ય કરી છે; યા અને ગમ્, બંનેનો અર્થ એક જ (એટલે “ જન્મ ”) છે તે છતાં દેહાકૃતિયે જુદા ધાતુઓ છે

૧૪ હેમાંજ વિદ્વસ ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો, ૫ ૧૨; તેમ જ; ૫. ૨૭૧-૨.

૧૫ Comparative Grammar, પુ ૩, પૃ. ૧૧૦-૧૧૧

(ઘ) અમુક સમયના લાક્ષણિક દેશ શબ્દવિશેષોનું અસ્તિત્વ અને વાહુલ્ય

(ઘ) લાક્ષણિક અથવા પ્રાધાન્ય આ શીર્ષક નીચે શ્રવણે હું નીચેના શબ્દો વીર્ણુ લઉં છું:-

- [૧] શું=સાથે,
 [૨] શું= જેવું; દાહિમળાણી દન્તપક્ષિમાં છે તેમ પ્રત્યપર્યે પ્રયોજિત;
 [૩] તણુ-૫૫ડી પ્રત્યય;
 [૪] કેરુ-૫૫ડી પ્રત્યય;
 [૫] ર-૫૫ડી પ્રત્યય;
 [૬] ક-૫૫ડી પ્રત્યય;
 [૭] જો-જો-સુ-૫૫ડી પ્રત્યય;
 [૮] હું-૫૫અમીનો અનુસન્ન શબ્દ, [અથવા કારકનિરપેક્ષ વિભક્તિ તરીકે]
 [૯] ઘડુ-૫૫અમીનો અનુસન્ન શબ્દ, [અથવા કારકનિરપેક્ષ વિભક્તિ તરીકે],
 [૧૦] પાહિ-૫૫અમીનો અનુસન્ન શબ્દ;
 [૧૧] આ-૫૫અમી પ્રત્યય;
 [૧૨] મળી-“ માટે ” ના [“ તેથી ” ના] અર્થમાં;
 [૧૩] જમલો=(ક) સમીપર્ય; (જ) દુર્ભય;
 [૧૪] હેજ=હેત, રનેહ;
 [૧૫] મુજ, મુજને અર્થમાં;
 [૧૬] રેસિ અતુર્થીના અનુસન્ન શબ્દ તરીકે (સામાન્યતઃ);
 [૧૭] રહ્દ અતુર્થી કે ૫૫ડીનો અનુસન્ન શબ્દ.

આ શબ્દો ઉપર પ્રત્યેકની ન્યૂનતાધિક યોગ્યતા પ્રમાણે ત્વરાથી દ્રષ્ટિ ફેરવિયે

(૧) શુ નરસિંહ મહેતાના યુગથી બહુ પ્રચરિત છે, અને હજી પણ અવાંચીન કવિતામાં વપરાય છે (ગદ્યમાં નહિ).

(ક) કેલી કરતી કળગણુ કરે થયેકાર રે ॥

(નરસિંહ મહેતા કૃત રાસસહસ્રપદી, પદ ૫, કડી ૧ અને અન્ય અનેક રચનાઓ).

(જ) તરળીઅગ્રુ રતિ માલી ॥ (વસન્તવિલાસ, કડી ૮૪)

(સ) પ્રેમશૂં જડે ચરણ લાગ માતાનિ કુમાર (ભાલણુ કાદવરી પૂર્વલાગ, પૃ ૧૩, પં ૧૩)

(ઘ) ચૌવન માટદ મોહદ અગ, પરનારી શૂં સાશા રગ ।

ચરપરળી શૂં નાલિ પાટિ । ।

(વિમલપ્રવચન, ૩-૭૮)

[નોંધ—(ક) (જ) અને (ગ) વિક્રમ સંવત્સરા સોળમા સૈકાના આરંભના ૨ અને (ઘ) એ

સૈકાના અપરાધનો છે (વિ. સં. ૧૫૬૮).]

આ કું, મૂળ સં. સહ અથવા સમમ્ માંથી નીકળેલો, સુ, સિઠં અને હેવા વિવિધ રૂપાન્તરો દ્વારા મૂળ પદ્યોત્તર લઘુ જ્ઞાત સકાય છે. મુદ્ધાવગોષ ઔકિત્ત્વામાં, ચૈત્ર લોક સિઠં વાત કરદ હેમાં સિઠં આપણે જોયેલ છે (ઉપર પૃ. ૬૦) સિઠં કાષ્ઠવાર એ પછીના સમયમાં પણ દેખા દે છે. કામિનો સિઠં ક્રીલા કરદ. [માયવાનલ કામકદલા લોગ્યક પ્રવચ, હ. પ. ૧૩ મ. ૧૩૩, પં. ૨. વિ. સં. ૧૫૭૪]

- (૨) કું. સં. માદશમાંના દશમાંથી [માદશ=મુજકું] નરિસ, -દસ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થયેલો આ શબ્દ પ્રાચીનતર કવિઓની કૃતિઓમાં બહુ વિરલ દેખાય છે, અને પ્રેમાનંદના સમયમાં કે એ અરસામાં પૂર્વતર સમય કરતાં વધારે વાર વપરાયેલો દેખાય છે. અર્વાચીન કવિતામાં એ વારંવાર વપરાય છે. જેમ કે:

નરસિંહચંદ્રતા

[ક] ગોશંકું વદન ને મજસ્થલ શલ્કે [કામ્યસપ્રદ, પૃ. ૪૯૩, ૫૬ ૬].

[લ] લાંબીશી શોક ને કાકોલ વાલો [ઉક્તાપ્રથ, પૃ. ૪૭૬, ૫૬ ૨૭].

પ્રેમાનંદ

[ગ] મુલકમલ મુમદાતુ શલ્કે રે,
જાગે ચદ્રચિન્મયશું ચલ્કે રે [મુમદાહરણ ૨૧].

[ધ] મજસ્થલ નારંગ ફલકશા, બાદિત્ય દન્ડુ બકોટી [નસાસ્થાન, ૧૫]

[છ] નાગી [૧] નમર લળીને કર્લં રજલ રામશું [મજલેલી, કડી ૨૫૨].

દયારામ

[ચ] શલ્કે રાગમયીલશા વત [મોહિનીસ્વર, દયારામકૃત; કડી ૪].

[ચ]-૧ પેલા હુરિયલ દૈત્યશા લામ્યા રે [મરલી અને વર્ણસપ્રદ, ૫૬ ૭૫, કડી ૨].

ધીરે

[ચ]-૨ કોરા ઘટશી કાયા રહી [સ્વરૂપ, યુરુવરૂપ, ૧૨-૨].

[ચ]-૩ રણા હારી જનકશા મૂળ [„ માધુર્યવરૂપ, ૨૬-૨].

[ચ]-૪ યા રામશા રોદે („ „ „ ૨૬-૩).

[ચ]-૫ કુરેર મેદારીશો કરોદેવે („ તૃપ્ત્યુરવરૂપ ૨૪-૩).

વલ્લભ

[ચ]-૬ દિશ્વજનો રામી નામી કપૂરશો [કુન્તીપ્રસન્નાક્યાન, કડી ૫૯]. }

અર્વાચીન કવિતા

નરસિંહરાવ લોખાનાથ

[ઉ] ખોલી ઘરફડી લોખી મળ્ય મુનેયી કંઠશે

[કુન્નમલા, પૃ. ૩૧, “આશાપંખીકું” કડી ૨, પં. ૧]

[જ] વલી અમૃતશું મોહ યાન કરે દિવ્ય પલીકું [ઉક્તાપ્રથ, કડી ૩, પં. ૩]

નાનાલાલ કવિ

[ક] પ્રફુલ્લ શ્વેતફુલ્લ, પ્રેમચ્ચન્દ્રશું, દસ્યમાન ચયુ [વસન્તોત્સવ, પૃ. ૮ પં. ૭].

[ચ] ચર્ચામાં જલ્મચર્ચાં અમ્મશું.

નહાતુ સરોવર છા [ઉક્તામ્ર-ચ, પૃ. ૬, પં. ૧૮]

[ટ] તારાનાં મૂમસ્વાંશો

લટકતી મજરીઓમાં [ઉક્તામ્ર-ચ, પૃ. ૨૧, પં. ૪]

[ઠ] સોનાસૂતાના ચાલ્લશું વદન [સ્તુકુમાર, પૃ. ૬, પં. ૬]

[ડ] સ્પટિકજ્વલાઓશા બાલાઓના કર્માં [ઉક્તામ્ર-ચ, પૃ. ૧૩]

[ઢ] ગુલગુલાવની પતાકાશો

પૂર્ણ સમીર લહેરેછેલો [ઉક્તામ્ર-ચ, પૃ. ૧૧૪]

અને હેમની કૃતિયોમાં સર્વત્ર અનેક અન્ય સ્થળોએ. વસ્તુતઃ હેમણે કરેલો આ શબ્દપ્રયોગ કવચિત્ ઔચિત્યની કે કાલિત્યની દૃષ્ટિની મર્યાદા ઉલ્લંઘ્યે છે, અને 'જુ' હેમની રચનાઓમાં અનિર્ધારિત પ્રચુરતાથી વપરાયો છે. આ રૂપના પ્રયોગની અત્યંતતામાં હેમના અનુકર્તાઓ હેમનાથી પણ આગળ વધ્યા છે.

ઉપર આપેલા નમૂનાઓ જોતાં જ જણાયો કે નરસિંહ મહેતાએ કરેલા આ રૂપના પ્રયોગમાં ગોરુજી અને લાલોશીમાં ઉપમાનો અર્થ નથી, જે શબ્દને જુ' લગાડાયો છે એ શબ્દ ઉપમાન નથી; પણ ત્હાર પછીના સમયના પ્રયોગમાં જુ એ ઉપમાનવચ્ચે છે; દા. ત. પ્રેમાનંદના ચંદ્રવિમ્બજુ' માં ચંદ્રવિમ્બ ઉપમાન છે અને જુ' હેને લાગ્યો છે. અંગ્રેજીમાં "whitish" "reddish" જેવા શબ્દોમાં ish અનુગ જે અર્થમાં વપરાય છે એ અર્થમાં જુ', પૂર્વતર પ્રયોગોમાં વપરાયો છે. (અંગ્રેજીમાં એ જ અર્થમાં 'like' પણ વપરાય છે). ભવૈયાઓ ગાય છે એ એક જુની લોકપ્રિય કડીમાં ન્હાનીશી નો હેવો પ્રયોગ છે.

મ્હાનોશી^{૧૬} નાર ને નાકમાં, જોતો,
ધિયુ પરેણ ને બાટબી જોતો,
લહે કાળક ને નિરંગમે દહાણ,
ણી ઢાંઘાળો નાગરનાકા.

આ જુ' સંસ્કૃત માદુષ, તાદૃષ, અન્યાદૃષ જેવાં છેડે દૃષ્ટાવાળાં શબ્દરૂપોમાંથી ઓવેસીધો આબો હોય એ સંલક્ષિત નથી, કારણ કે સંસ્કૃતમાં ચંદ્રવિમ્બદૃષ, નારંગલદૃષ કહેવું ચાલે નહિ; ત્હાં સદૃશ શબ્દ વપરાય, ચંદ્રવિમ્બસદૃષ, વિગેરે. જુ નો પાછળના સમયમાં થતો પ્રયોગ (ચંદ્રવિમ્બજુ

૧૬ આ પ્રયોગ અર્ચાચીન ગુજરાતીમાં પણ કવચિત્ જોવાય છે, દા. ત. કાલ્કચરુ જે ધૂમે નહાતુ જુ' રહેતી નજરે (નરસિંહરાવ, કુસુમમલા. પૃ. ૪, 'કાપચક' કડી ૨, પં. ૩) મરાઠીમાં આ રૂપ અને અર્થ સામાન્ય પ્રયોગમાં દેખાય છે, જેમ કે લહાનલા, મોઢોશી વગેરે સાધારણ વાતચીતમાં તેમ જ સિદ્ધ સાહિત્યમાં પણ વપરાય છે.

માં છે હેવો) સદૃશના સ નો લોપ થવાથી ઉદ્ભવ્યો હોય^૧ એ બહુ સંભવિત છે. અથવા, નયના તવોઝરસજસા જેવો પ્રયોગ બાણીતો હતો (નરસિંહમહેતા, કાવ્યસંગ્રહ, પૃ ૧૨૬, ચતુરી ૧૪ મી કડી ૩) એ જેતાં ચાદૃશમાથી થયેલ જણુ (જ્યેષ્ઠ) ના જ નો લોપ થઈને શુ એ એકાક્ષર રૂપ થયુ હોય એ પણ શક્ય છે. પણ હું હેની સદૃશમાથી વ્યુત્પત્તિ વધારે પસંદ કરું છું, કાગ્યુ કે સદૃશ-અન્ત સમાસ સમ્પ્રતમા બાણીતો છે. જ્યેષ્ઠારે જણુ નો મૂળશબ્દ ચાદૃશ સમાસમા વપરાતો નથી એ સમાસ શક્ય નથી અને જે રીતે કીદૃશમાથી કેસિ, કદસં, કચુ દારા, કના લોપ્યા, પ્રમાર્થ જુ ઉદ્ભવ્યો તે જ રીતે સદૃશમાથી સાદૃશવાચક જુ ઉદ્ભવ્યો બાણીય છે ગમે તેમ હો, ઉપમાન અને ઉપમેયનો સબધ દર્શાવવાને થતો જુનો પ્રયોગ પ્રેમાનદના સમય પહેલાની કૃતિયોમા ભાગ્યે જ ઉપસબ્ધ છે પ્રેમાનદ જ કદાચ આ રીતનો ઉપયોગ કરનાર પ્રથમ હતો, અને હેણે પણ એ પ્રયોગ વારંવાર કર્યો નથી (કેટલીક અવાંચીન કવિતા જેટલો તો જ નહિ જ), દયારામ પણ આ રૂપનો છૂટથી ઉપયોગ કરતો બાણીતો નથી. મહારુ આ અન્વેષણ અપૂર્ણ હોય કે હેતુ પરિણામ બોધ હોય અને કોઈ એ સુધારે તો હું ખુશી થતશ. પણ હજી સુધી તો મેં અદિ નોંધેલા નિરીક્ષણફલથી વિરુદ્ધ ભય હેતુ કોઈ હુ જોઈ સક્યો નથી (ઉપર દયારામમાથી મેં આપેલુ અવતરણ (ચ) હેની કૃતિમાનો એક વિરલ પ્રયોગ છે)

['મહેને એકે માચીન કૃતિમા જ્યુ(જ્યેષ્ઠ), જેમ) નો વિરલ દાખલો મળ્યો છે -

કરહ તે(હ) માણસસિવ વાત (પચાસ્યાન, ૩૫૧, વિ. સ. ૧૫૫૬-૧૬૦૬, ટેસિટોરી 'નોટસ' પૃ. ૧૦૩)

આહં સદર્શ જેતા બાણીય છે કે માણસસિવ નો અર્થ માણસજેવી છે, માણસસાથે નહિ; જો કે (વાત સીસિગથી સમાનસિંગ નહિ હેતુ) સિવ તુ નપુ સકલિંગ જેતા અદિ જુ નો ક્રિયાવિશેષણ તરીકે, માણસની પેઠેના અર્થમા, ઉપયોગ થયેલો બાણીય છે.

(૩) અને (૪) તણ અને કેરુ.તણ નો અર્થનઅ (તાસતણમાં છે હેવી ધબ્બી પ્રત્યયરૂપ કડી સધી જોડાયેનો નહિ હેવો) પ્રયોગ મેં ઉપર નોંધ્યો છે, જુવો ઉપર પૃ. ૨૭ અને પૃ. ૨૩ એ ઉપરથી જોઈ સકાશે કે તણ નો જ વિનાનો પ્રયોગ કાનહલદે-પ્રબન્ધ (વિ. સ. ૧૫૧૨) જેટલો બેડેલો શરૂ થયો હતો, પણ તણના હાવા ઉપયોગને આપણે એથી પણ પૂર્વે છેક મુઘાવલોષ બૌદ્ધિક (વિ. સ. ૧૪૫૦) સુધી લઈ જઈ સકીએ, કારણ કે એ અન્યમા ચૈતતણ (ધહ માનિ છદ), શુલ્તણ (વચન હલ સામઠલ) ઇત્યાદિ જેવા વાક્યો ઉપલબ્ધ છે

કેરુ પ્રયોગમા તણ જેવો જ છે પણ તણ કરતા કાર્થકે જોડા વપરાયો છે, અને તાસતણ જેવો પ્રયોગ જેમ ઉપલબ્ધ છે તેમ તાસકે જેવો શબ્દપ્રયોગ સહેનાઈથી મળી આવતો નથી.

અલબત્ત તણ અને કેરુ શુદ્ધ ધબ્બી પ્રત્યયરૂપે અલ્પાપિ જીવન્ત છે, પણ માત્ર કવિતામા ઉપર મુઘાવલોષમાના તેમ જ બીજા (દા ત રૂંદ છી તણે કારીરદ, અદેવિરામા, ઉપર પૃ. ૪૫) દાખલા આપ્યા છે એ દર્શાવે છે કે પદરમા અને હેની બાણીનાજીવતા સૈકામા તણ ગદ્યમા પણ મયુક્ત હતો

(૫) ર પદ્ધતી પ્રત્યય તરીકે

આ પ્રત્યય પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પણ બહુ વિરલ દેખાય છે. દાખલા:-

(ક) પારસીકર દેસનિ, રાઈ રાનિ, કીણુ મેઘ્ય,

(લાલચુ, કાદમ્બરી પૂર્વભાગ; પૃ. ૫૫, પં. ૨૧.);

(લ) કામિનીરિ મુલગહપિ શીન્ચા વકુલ વિકાસિ (ઉક્તગ્રન્થ, પૃ. ૬૨, પં. ૧૫),

(મ) પહિરદ્દ એક કણચરી ફૂલિ (કાન્હડદે-પ્રવચ્ચ, ૪-૪૮);

(ન) હરણ અધૂરદ્દ યમળાં આદિ (વિમલપ્રવચ્ચ, ૨-૨૫);

(ઠ) પંચાલો કારણ વહવીર

તેતિર પ્રતિ પૂર્વાં ચીર (સોમકૃત સુદામાચાર વિ. સં. ૧૬ મી સદી).

(ગુલે શ્રી. મંજુલાલ ૨. મળમુદાર સંપાદિત પ્રેમાનંદકૃત સુદામાચરિતની વ્યાપ્તિમાં પદિ-

શિષ્ટ પૃ. ૧૦૭, કડી ૩૨).

આ પ્રયોગનો અર્થ છે.—તાંતણાના પ્રતિ એટલે તાંતણાની રહામે, બદલામાં, બેટલા તાંતણા

તેટલા

(ગ) મમ પર કાણુ. મળહરી સાલ

નરસેયા ચા સ્વામી ન કરો આલ ॥ (ગુજરાતી પ્રેસના શ્રી. નટવરલાલ છં. દેસાઈ કનેની હ. પ્ર માંથી).

(ગ-૨) તે ભારી લેવોનહ સતાર રદ્દ ચરે આમ્યો ॥ (પચાણાન વાર્તિક, ડૉ. હેટ્લેલ સંપાદિત; કથા ૮. પૃ. ૧૬, પં. ૧૦-૧૧)

(ઘ) આજરી રતદ્દ પર દલ ન માંજુ (એજ ગ્રન્થ, પૃ. ૧૭. પં. ૨૧). ગ્રન્થાન્તે લલિયાની પુષ્પિકામાં સંવત્ ૧૭૩૦ છે તે દેખીતી નકલ સાલ છે. કૃતિ વિક્રમ સંવત્ના સોળમાં કે સત્તરમાં સૈકાની રચના જણાય છે; પૃ. ૧૬ મે છેલ્લેથી ૪-૫ પંક્તિમાં રોગાન શબ્દ છે, જે ફારસી હોઈ ને ઠીક ઠીક મોડો સમજાય છે.

(ઙ) માડરદ્દ પેટી પદસીજદ (હેટ્લેલ સંપાદિત મસ્ટકદ્દાત્રિશિકા, પૃ. ૪૧, છેલ્લી, પંક્તિ. અર્થ છે મનુ- પેટિ (કુશી) પ્રવિદ્યવેલો પણ ડૉ. હેટ્લેલ ખોટું સમજ્યા છે—હેણે મા (માનુ=)રદ્દ (રે), પેટિ (પેટમાં), પદ (પગમાં) સીજદ (સિદ્ધ થાય) હેવો અર્થ ક્યો છે

૧૭. રાવબહાદુર કે. હ. કુને (લાલચુકૃત કાદમ્બરી પૂર્વભાગની ટીકામાં. ૧ ૨૩૮ મે) અપૂર્ણ એટલે અધૂ (સં. અર્થન) =માર્ગ+ર પ્રત્યય હેવો અર્થ આપ્યો છે. આ અર્થકરણ તકમૂલક છે એ રપટ છે, અને, હેની વધાર્થતા ન સ્વીકારિયે તો, દષ્ટાન્ત (પ) બાફ કરવું પડે.

આ ર પ્રત્યયની અનેક વ્યુત્પત્તિ સૂચવાઈ છે:-

(૧) ક્ત + ર (પાણિનિ ૫-૨-૧૦૭ માં આપેલો તદ્દિત પ્રત્યય), હાનો રૂપવિકાર આ પ્રમાણે (ક્તર) કવર, કેરુ (ગુજ., પાંડી. અપ. કેરમાંથી); અને અન્તે કેવળ ર;

(૨) કર (મુલકર આદિમાં છે 'હેતુ' ક 'કરવુ' માંથી આવેલ રૂપ), ક કીજી યદિ જતાં ર, પ્રત્યયરૂપે, અવશિષ્ટ રહે છે,

(૩) કાર્ય(ક)-કેરઅ-ર;

(૪) ર, રવયમેવ પાણિનિ ૫-૨-૧૦૭માં આપેલો તદ્દિત પ્રત્યય.

(૪) ની રહામે એ વાધો છે કે ર પોતે મૂળમાં મત્વર્ણીવ પ્રત્યય ■ તેથી હેનો મધી અર્થ કરવામાં સ્વામી અને સ્વામિવત્ વચ્ચેના સંબંધને ઉલટાવેલો પડે છે; પારસીકર એટલે " પારસીકનો " " પારસીકનાન્ " નહિં. પાણિનિ ૫-૨-૯૪ ઉપરની ટીકામાં ભદ્રોજ દીક્ષિતે આપેલ (વવરણુની મદદથી આ મુશ્કેલી દૂર થઈ સહે; ત્હાં મત્વર્ણના અને હેવા અન્ય પ્રત્યયોના અર્થો ગણવાતી આ કારિકા છે:-

ભૂમનિન્દાપ્રસાસુ નિત્યયોગેડતિશાયને ।

સંવન્દેડસ્તિનિવક્ષામા મવન્તિ મત્વવાદયઃ ।

અહિં આપેલો સમગ્ર અર્થ મુશ્કેલીનું નિવારણ કરશે. પશુ બીજો હેાષ છે: પ્રાચીન ભાષા માનો આ ર તે મણર, જવર, મુજરમાં આવેલો ર અવિકૃત ટકી રહેલો છે એમ માની લેવામાં આપણી શ્રદ્ધા ન પડેાએ એટલી માગણી થાય છે વિશેષતઃ એ કારણે કે વધારે સારી વ્યુત્પત્તિયો શક્ય છે. ૬૮

(૧) અને (૩) મા તદ્દિતવત કેર ની ઉત્પત્તિના પ્રારંભિક ક્રમે પૂરતો જ છે, એકમાં ક્ત કર, અને બીજામાં કાર્ય(ક) હેતુ મૂળ માનેલ છે (૩) સંલાભપતાની જેડે મેળમાં આવતું હેાષતે તદ્દિત મેળપ જે જે ડાં હાંડાંડરે પ્રવૃત્ત (કં.) રેવૃત્ત (કં.) જાજર્જ (કં.)-જાજર્જ (કં.) એ વિકાસના સામ્યને આધારે દર્શાવ્યુ જ છે, વર્વન્તના વર્વની અને જાજર્જના વર્વની ને વિક્રિયા થાય છે તેવી જ વિક્રિયા કાર્યમાંના કાર્યની થતાં કેર અને છે ૬૯

આથી પ્રથમ અપ. વેરમાંથી કે ક્રમાંક (૨) પ્રમાણે કરમાંથી વ્યુત્પત્તિ રચીકારવા વચ્ચેનો જ રહે છે. કરમાંથી નહિં અને કેરમાંથી સાદા રને વ્યુત્પન્ન કરવો એ ભાષ્યે જ ખરું ગણાય કરમાંથી

૧૮. રા બ. કે હ. કુવ કેવળ ર ના મતથી અનુરૂપ હોવાથી તુલસીદાસે છૂટથી વાપરેલા હિંદી પછી પ્રત્યય કર ને સ્વત સંબધવાચક ક અને ર એ બેના સંયોગથી બનેલો ગણવા સુધી જાય છે. (તુલસીદાસના કર પ્રયોગ માટે જુવો ડૉ. હાંડારકરના વ્યાખ્યાનો પૃ. ૨૫૬-૨૬૦). આ સર્વથા ખનાવશ્યક છે, કારણ કે ડૉ. હાંડારકરે અત્રિનિર્દિષ્ટ પૃષ્ઠોમાં કરની (ક્રમાંથી) ઉત્પત્તિ સારી રીતે સમજાવી છે. (લાલજીકૃત કાદવરી ની'કે. હ. કુવની ટીકા, પૃ. ૨૩૮ જુવો)

૧૯. હેમનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૨૫૭

વધારે સરલતાથી પ્રાપ્ત થઇ શકે છે; વિરોધતાઃ એ કારણે કે હિંદીમાં 'કર' અને 'હિંદીમાં' ર પ્રત્યય વેદ્યમાન છે, કરનો અર્થ "કરનાર" બદલીને "કરુ", નું" શી રીતે થયો એ ડૉ. ભાંડારકરે સારી રીતે સમજાવ્યું છે. ૭૦

[ડૉ. ટેસિટોરી, "નોટ્સ" § ૭૩, (૧)માં, રવ (રો)ને કેરવનું સંક્રિયિત રૂપ કહે છે.]

ભાષણ અને પદ્ધતિભાના શુભ પછી આ ર પ્રત્યય અદ્યસ બન્યો એ ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી.

(૧) ક આ પછી પ્રત્યય પ્રાચીન શુભરાતીમાં પણ રથી વિરસતર છે.

ભાજીદેસ દેષકર્ પાટણ (કાન્હલદે પ્રવચ. ૧, ૭૭)

રણકી રાની (નયસુંદરકૃત નલદમયતીરાસ, ૨-૧-૬) ફૂરક પૂર તલી પાપટિ (કા. પ્ર. ૪-૪૧)

ગિરનાર દેષકર્ પાટણ ગ્યો (હીરવિજયસુરિરાસ, જમિયા, ૧-૭)

જોમળ લાલિ દેષકર્ (વિમલપ્રવચ. ૫-૨૬)

[હવે પછી પ્રત્યયાર્થે ઉપયોગ માત્ર કાન્હલદેપ્રવચમાં ત્રણ સ્થળોએ લેખ્ય છે.

ભાષ્યાં દલ સુંદરલાં તોર (૩-૧૪૭)

ક્ષતારી સુંદરલા તોર (૩-૨૩૧)

(૪-૨૬માં સુંદર નામ તુલાવહુ એ પ્રમાણે કહ્યું છે તે બેતાં આ પ્રત્યય છે એ સ્પષ્ટ છે.)

જોડ જિગાલાં ઢામ વિદાલ (૪-૨૩).

(૭) ચો-ચી-ચું પછી પ્રત્યય

આ અર્યાભાષિક તત્ત્વ નરસિંહ મહેતાની રચનાઓમાં, અને, વસન્તવિલાસ, સીતાહરણ, વિમલપ્રવચ અને અમરંગીતા એ કૃતિઓમાં, અર્થાત્ પદરમા અને સોળમા સિકાઓમાં તથા સત્તરમા સિકામાં આરંભમાં, પ્રકટ થાય છે.

હેનાં દાખલા : નરસિંહ મહેતાં (વિ. સં. ૧૪૭૧ થી ૧૫૩૧)

(ક) નરસૈયાષો સ્વામી માહરો જીવન મરકલડા મને મારે રે (શૃંગારમાલા, ૫૬ ૩૩૨);

(લ) મસ્તક મુગટષો માર (ચાતુરી છત્રીસી, ૧૪-૨);

(ગ) માનનીયાંચો માવ છોઢાવ (વાઠલીલાં ૫૬ ૨૧-૨);

(ગ)-૨ સુંદરીયાંચા સ્વમાવ એવાં પીયુજી વિનાં ન સોઢાયે (શૃંગારમાલા, ૫૬ ૧૨૮, કડી ૪);

(ધ) વધિચું પાંચ તે શિરથી ઢલિયું જો (ચાતુરી છત્રીસી, ૨-૭);

(ધ)-૨ કંઠડાષો મૂળ સજની

અઢગો ન મેલું દિવલ ને રજની (શૃંગારમાલા ૫૬ ૬૭);

વસન્તવિલાસ (વિ. સં. ૧૫૦૮)

(ક) ચંદન ચંદ્રુ મોત (કડી ૧૮);

(ચ) બાંકુડી મયળાની જાણિ (કડી ૩૪);

કાન્હદેવપ્રચન્ધ (વિ. સં. ૧૫૧૨)

(છ) તેહજા પ્રેમ અપાર (૩-૨૩૪);

સીતાહરણ (વિ. સં. ૧૫૨૬)

(જ) પદિકું તથાનું નામ (આરંભમાં કડી ૧);

ચિમલપ્રચન્ધ (વિ. સં. ૧૫૬૮)

(ઈ) પૂરે મનથી આસ (૧-૧૬);

(ન) કલ્પદ્રુષ્ટ કુસુમાંથી માલ (૧-૫૦);

(ટ) મુનિ લવણ્યસમયથી વાળો (૧-૬૫); (પ્રત્યેક લંકને અંતે એ જ છે, ફક્ત ત્રણ પાંડે).

મમરગીતા, અકલેષરચિત (વિ. સં. ૧૬૦૬)

(ઠ) જે યોગીયાંની ધ્યાને નામે તે કૃષ્ણ પ્રીતે મગજસ્યા.

આ ચો પ્રત્યય સાધારણતઃ ઉપર દૃષ્ટાન્ત (ક) અને (ટ)માં છે તેમ, પદ્યાન્તે કવિનામય નિદેશમાં હોય છે. બાકીનાં દૃષ્ટાન્તોમાં આવે છે તે પ્રયોગપ્રસંગો વિરલતર છે. (ગ), (ગ)-૨, (જ) અને (ઝ)માંના પ્રયોગો વાંચતાં એ રૂપો અવાચીન મરાઠીનાં પ્રચલિત રૂપોથી અભિન્ન છે હોવા ખ્યાલ લેખને. પાંચુ (ચ)માં કુસુમાંથી છે હેમાં કુસુમાં તે આ પ્રત્યયથી થતું પ્રાચીન નાનપતર અહુવચન રૂપ છે અને હેને છેડે પછીવાચક થી ઉમેરાયો છે; અને (ગ)માં માનવીયાંના, (ગ)-૨માં છુદીયાંના અને (ઝ)માં યોગીયાંની છે હેમાં પ્રાચીન યુજ્જરાતીનાં માનવી અને છુદીનાં. સ્ત્રીલિંગ અહુવચન છે તથા યોગીનાં પુલિંગ અહુવચન છે. અને હેમાં પછીનો વાકે થી પ્રત્યય ઉમેરાયો છે; અહિં ૦માં અને ૦નાં બંનેમાં અનુસ્વાર છે તે કાયમ અનુસ્વાર (અ) છે અહારે અવાચીન મરાઠીમાં હાવાં રૂપોમાં તોમ અનુસ્વાર હોય છે.

ઉપર નેમિલી કૃતિયોના વર્ગમાંની છેલ્લી કૃતિથી લગભગ અર્ધી સદી પછી પાછો આ ચ પ્રત્યય અનપેક્ષિત તત્ત્વ તરીકે હેકિયું કાઢી લાય છે-નવમુંદર કૃત મલદમયસ્તીરાસમાં (વિ. સં. ૧૬૬૫માં):-

(ટ) યયપિ કેવલ જુજાચે કામ સા દયિતા હું છંડું સ્વામ (૬-૭૩);

તેમ જ એ જ લેખકે રચેલ રૂપચંદ્ર કુંવર રાસમાં (વિ. સં. ૧૬૭૭માં):-

(ઢ) તે જુમથી કરશે શુ સેવ (૪, ચોપાઈ ૨૭);

(ળ) જુમ પયારો જુમચે ઠામ (એ જ પ્રત્યય, ચોપાઈ ૩૫);

(વ) જહી રહે અમચી સ્તમિની સ્મે રમ-સમાન ઉકત પ્રત્ય. તદોપ ૧૦.

અને અન્ય અનેક સ્થળોએ.

આ તત્ત્વપ્રવેશ જૈન લેખકોના પ્રાચીન અને પ્રયોગશુભ્ર રૂપો અને શબ્દો વાપરવાના વલણનું પરિણામ હોય.

રાજસ્થાની ડિંગળ સાહિત્યમાં, સાધારણતઃ ૨ પ્રત્યય પ્રચરિત હોવા છતાં આ ૪ પ્રત્યય ઉપલબ્ધ છે. દાખલા તરીકે પૃથ્વીરાજ રાઠોડ રચિત નેલી કિસન કમળી સીમાં (જુદી જુદી ૬. પ્ર. પ્રમાણે વિ. સં. ૧૧૩૭ અથવા ૧૧૩૮) ૪ પ્રત્યય, અન્ય સ્થળો ઉપરાંત, નીચેના દાખલાઓમાં દેખાય છે:—

- (ક) કુળ જાળે સૈગિ જુઆ કેતલા દેસદેસ આ દેસપતિ ॥ કડી ૩૭.
- (લ) થાલકતિ કિતિ હંસ ચૌ ચાલક ॥ કડી ૧૨.
- (ગ) એકાન્તિ રચિત મીઠા ચૌ આરંભ ॥ કડી ૧૭૩.
- (ઘ) સગપણ ચી સનસિ કમળગિ સમિધિ ॥ કડી ૧૩૪.

(૮) દ્રુત-પંચમી પ્રત્યય, અથવા કાન્કનિરપેક્ષ રચના પ્રસંગે.

આ ૧૫ મુખ્યવબોધ ઔકિકના સમયથી છેક વિક્રમ સંવત્ની સતરમી સદીની લગભગ જૈન રાસાઓ પપત ઉપલબ્ધ છે. દાખલા તરીકે:—

પંચમી:—

- (ક) જેહ-તડ-હૂંસડ-ચડ-ચકડ ઇત્યાદિ મોલિહદ વગેરે.
(મુખ્યવબોધ ઔકિક; પૃ. ૩, સ્કંધ ૨) વિ. સં. ૧૪૫૦
- (લ) પાટળહૂંસુ જ્ઞાન તેઢાલુ (કાન્કદેવવન્ધ; ૧ ૭૮) વિ. સં. ૧૫૧૨
- (લ)-૧ પાસાહૂંસુ શુર્જ લિટ („ „ ૨-૧૩૭)
- (ગ) જાગે શીહ ગપામાં હૂંસુ (વિમલવ્રવન્ધ; ૪-૬૨) વિ. સં. ૧૫૬૮
- (ઘ) ઇટલે રાજહસની રાણિ
સિતિ પુઢુતી હૂંતી (નલદમયન્તીરાસ, નયસુંદરરચિત; પ્રસ્તાવ ૩, ઢાળ ૧, કડી ૨૭) વિ. સં. ૧૬૧૫.

કારકનરપેક્ષ વિભક્તિ

- (ક) છેદ હુઈ હૂતહ (બર્ડા ચ્ચોરા; યુજરાતી ભાષાન્તર, ૩૩-૪; વિ. સં. ૧૦૭૧ (પ્રાચીનતમ નકલ લખ્યાની સાથ) થી ખેલા (તેમજ જીવતી દ્રુતી, ૪૦-૪)
- (ચ) નઢ હૂંતે લોક, સહુ સુલી મિધરાજકૃત નલદમયન્તીરાસ; ૨-૪; કડી ૬) વિ. સ. ૧૬૬૪,
- (ઝ) આલક હૂંતે સ્વૃં કલું એ (હિરાવિજયસુરિ રાસ, ૩૧-૨૭) વિ. સં. ૧૬૮૫.

દ્રુતડનું મુખ્યવબોધ ઔકિકમાં દર્શન થાય છે તે સૌથી ખેલબેલું લાગે છે. આ અભ્યાસ પાથીમાં પંચમી પ્રત્યયના વિકલ્પો તરીકે તડ, હૂંસડ, ચડ, ચકડ આપ્યા છે એ જોતા આપણે લેણ

પણ આશંકા વિના અનુમાન કરી સક્રિય કે એ સમયે હૃત્તરએ પોતાની સારી જમાવટ કરી હતી. અર્થાત્ વિક્રમ સંવત પંદરમા રોકાનો આરંભ એ હેના પ્રયોજની પૂર્વતમ મર્યાદા છે. સત્તરમા સેકાનો અન્ત એ હેની ચરમ મર્યાદા જણાય છે. ત્હાર પછીના સમય દરમ્યાન છૂટાં છવામાં પ્રયોગ દર્શાવત હોય એ જૂદી વાત છે.

આ હૃત્તર અપભ્રંશ હોન્તર નો વિકાર છે. (સિં. હે. -૪-૩૧૫ વૃત્તિ; પણ આ પ્રત્યયની હેમચદ્રે અવગણના કરી છે, જે આશ્ચર્યજનક છે, હેણે હેને બદલે, મ્હે ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તે પ્રમાણે^{૭૧}, જહા હોન્તરમાંના સપ્તમી પ્રત્યય હાને પંચમી પ્રત્યય બદલ્યો છે. આ હોન્તર સં. મૂત્ર^{૭૨} અપ. વર્તમાન કૃદન્ત છે (સં. મવજ્). આ કારણે એ વિશેષણરૂપ છે અને વિશેષ્ય નામનાં લિંગ આદિ લે છે એ લક્ષમાં આરશે, હૃત્તુ જ્ઞાન (પું.) દ્વિતી રાણી (સ્ત્રી); અને સપ્તમ્યન્ત નામને યોગે વપરાય છે (પછી સપ્તમી પ્રકટ હોય કે અપ્રકટ હોય), આકાશિ દ્વિતી, ગજમાહિ દ્વિતી-૧૬૮, અને પાટળ દ્વિતી-અપ્રકટ. (પ)માં દ્વિતી આકાશિ એ આકાશિ દ્વિતિનો ક્રમવિપરીત રાશિ સાથે અન્યપ્રથમક સાધવા માગે કરાયેલો છે, અને એ પ્રસંગવચ્ચાત્ જણાવી દે છે કે દ્વિતી વિગ્રહક્રમ અવસ્થામાં રહેલો કૃદન્તજૂત સહાયક-શબ્દ હોઈને પ્રાયઃ સ્વતંત્ર હતો, અર્વાચીન યુજ્જરાતી થી જેવો અવિશ્વજ્ઞ પ્રત્યય ન્હોતો.

કારકનિરપેક્ષ વિભક્તિનાં દર્શાવતાં, નિર્વિશેષ કારકનિરપેક્ષ સત્તી સપ્તમી ના પ્રયોગો છે; હૃદ્ હૃત્તર=પથે હતે; જોવતી દ્વિતી=છવતી હતે (સ્ત્રીલિંગમાં સપ્તમી પ્રત્યયનો લોપ ઉપલબ્ધ છે); નક્ક હૃત્તર=નળ હતે (જેમાં નક્ક એ હ્રુપ્રત્યય સપ્તમી વિભક્તિ છે); ધાવક દ્વિતે=ધાવક હતે-ધર્મને (ધાવક સપ્તમી, નક્કના જેવી). દ્વિતિનો હાલે પ્રયોગ, મારા અન્વેષણ પ્રમાણે, વિક્રમ સંવતના પંદરમા રોકાથી પહેલાંનો નથી તેમ સત્તરમા રોકા પછીનો પણ નથી.

(ક) થકુ પંચમી પ્રત્યય અથવા કારકનિરપેક્ષ વિભક્તિ:

- (ક) નરવર નિજ મદિર થિકુ જ જાંથુ તિણ કાલિ
(મુદયક્સવીરચરિત, મુખ્યાવબોધ ઔકિતકની પૂર્વના સપ્તમી કૃતિ).^{૭૨}
- (જ) જેહ તર હૃતર થકર રત્યાદિ મોલિવર (મુખ્યાવબોધ ઔકિતક, વિ. સં. ૧૪૫૦)
- (ગ) મારે મદિર રથકી કૂળ મૂકાવશે
શં કરશે રે પેલી જોખય ગોપી
- (ઘ) માન રે માનની માન રેઈ જણું
ન જાઈ મદિર રથકી બાલે લીધો (નરસિંહ રહેતા; અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય,
વિ. સં. ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૬).

૭૧. જુલો ઉપર પૃષ્ઠ ૭૫, મૂળ પ્રયોગ, અને પાદટીપ ૧૫.

૭૨ ચીમનલાલ દલાલ (પાટણની હ. પ્ર. વિશે પ્રાથમિક અહેવાલ ૪. ૩૪૨) આ કૃતિ વિ. સં.ના સોળમા સેકાની ગણે છે. આ ગ્રન્થમાં અમદ, અમદ, સચ્વે, મમોરુ ઇત્યાદિ રૂપો પ્રચુર ઉપલબ્ધ છે એ જોતાં આ કૃતિ ધણી વહેવાની, મુખ્યાવબોધ યુગથી જલ પહેલાંની ગણવી જોઈએ.

(ક) ન વિસદ્ તે મુસ મનિ ચિકડ (પચાશ્યાન, ૩૩૮; વિ. સં. ૧૫૦૦-૧૫૫૦; રસિયોરી
"નોટ્સ ૬૭૨-(૪)

(ચ) જા આહા ચિકડ (ઉક્તગ્રન્થ, ૬૪૧)

(છ) મૂષદ પીઠદિયા થયાં કાર્ય નદરધિયા જોત્રિયા

(અર્ધ-મ્વીરા; મુજરાતી ભાષાન્તર ૩૨-૭, વિ. સ ૧૫૦૭ પ્લેન) ૭૩

(જ) રત્નચિત્તિ ચન્દુઆ થિકાં દિસદ મોતીનાં ક્ષવકાં ॥ (કન્દુદ્દે પ્રવધ, ૩-૧૫૧)

(ઝ) ઉગરિ થિકા સાચરિ સાહજ વેગિ મુહુતા પાટિ ॥ (ઉક્તગ્રન્થ, ૧-૧૬૧)

(ઞ) એકવાર આગદ્ દૈવ થિકૂ રામે રૂઢ મૂકાવેડ ॥ (એ જ ગ્રન્થ, ૧-૧૧૬)

(ટ) તિહા થિકા રામે સેવરિયા

(ઠ) ચિત્રકોટિ થિકૂ કરિડ પીયાણુ

(સીતાહરણ, ૬૩^મ શ્લોક; વિ. સ. ૧૫૨૬; જુલો ઉપર પૃ. ૩૨)

(દ) નીઢ થકુ તવ પડ્યુ પીસરી (ભાલશુકત કાદબરી, પૃ. ૨૬, પ. ૧૪, લગભગ
વિ. સં. ૧૫૦૦)

(ઢ) સામતક રાજા સવિ જોડી દિન થકા તે હાથ [પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૨૫ ૨૩]

(ળ) શ્રાવ થકાં મિ નવ હોઢાય [એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૨૪ પં. ૨]

(ત) સ્પષ્ટિક મિતિ સમોષ રહેઠાવથક થકી તે માતિ નહીં [એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૮૩ પં. ૧૫]

(થ) નેત્ર ધવલ થકાં દ સીસિ સ્વમાવિ બારક [એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૭૦, પં. ૧૨] ૭૪

(દ) આગ્રાંછિ બારાસગિ થિકા [વિમલપ્રવન્ધ, ૪, ૭૦, વિ. સં. ૧૫૬૮]

(ધ) ત્રિગિ થર વીધા પોતિદ થકા (૧ થિકા) (વિ. પ્ર ૪-૭૮)

(ન) ડરપતિ સવલી એ સ્થકી વલી પ્રલે થઈ એમા મલે

(અશ્વમેધેન કૃત અમરગીતા, અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય, વિ. સં. ૧૬૦૬)

(ન) -૧ વ્યાર સન રહિયે તિહાં સ્થકા ॥ ૧૭ ॥

(સુદામાશ્યાન, કાર્વસ સમાગા સમ્રહમા ૬. પ્ર. ૫૪ લ, નકલસાલ સંભવત
વિ. સં. ૧૭૧૬)

૭૩ આ ગ્રન્થની અત્યંત જોષક અને દ્યોતક પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. મચેરજી પા. ખરેઘાટ બીજા
બાર ઉપરાંત દાખલાઓ ખતાવે છે ૫૧ ૪, ૪૮ ૬, ૫૩ ૮, ૧૮૫, ૫૩ ૧, ૫૫.૫, ૪.૨૧, ૧૦.૧,
૨૭ ૪, ૩.૪, ૩ ૫, ૫૩.૬, ૫૩ ૭, ૧૮ ૬, [૧ ૫ ખરેઘાટ દાખલો ભાગ્યે જ મળ્યા અને પુસ્તક
સડ ચાલી રહી, અદિ ચાકી રહી દિવાલઅનનો અર્થ "ચાકાઈ રહી" હોય એમ લાગે છે.]

૭૪ નીઢ થકુ ઉપરની પોતાની ટીકામાં [પૃ. ૨૬, પ. ૧૪, ટીકા પૃ. ૨૧૨] રાવળહાદુર
કે હું કદા વહુમાના કને ચિત્રડને જાગેતો પ્રકીર્ણ અનુગ માને છે થકુની સ્વપ્નમાથી બુદ્ધિપતિને,
અને કને પોપ થાય પખુ જ હોય તો મુજરાતીમાં ક આવે એ વસ્તુસ્થિતિને, હેમનો અવગણ્યો છે
એ ૨૫૯ છે

(ન)-૨ તે સ્થળની અધિક મોઢી (વિશ્વદાસકૃત ચત્રદાસાસ્થાન, વિ. સં. ૧૬૩૪)

(પ) લાડુઆ મારે થકુ કડકુ એક કૂતરાનહ પાતિડ
(વંતાલ પચવીસી, લગભગ વિ. સં. ૧૬૨૦, જ્યેષ્ઠ ૭૫૨ પૃ. ૩૯)

(ફ) તે જ સુત્રધાર તે નાવે વેઠો થકો (પાક્ષા-તર વેઠે થકો)
(અલેગીતા, પદ ૧. કડી ૨. વિ. સં. ૧૭૦૫)

(ગ) મકિ સ્થળની પાતાલ ચાપ્યા નીવારો સંદેહ
(પ્રેમાનંદકૃત વામનાસ્થાન, વિ. સં. ૧૭૩૦ અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય);

(મ) એ કોવ્યો થકો રે વ્યોમ ઘસુષા વને એકઠા કરે
(પ્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુ આસ્થાન, વિ. સં. ૧૭૨૭)

[આ પ્રયોગની સાથે હું મોટો થકો માવી જઈશ જેવાં વચનોમાંનો થકુનો અદ્યતન લોકસામાન્ય પ્રયોગ સરખાવવો ઘોતક બનશે.]

(મ) જોતા થકાં (પ્રત્યક્ષાસ્થાન વાર્તિક જોહાનિઝ હેટ્ઠ સંપાદિત, પૃ. ૧૬, પં. ૭)

આપણે જે શબ્દની અર્થો કરિયે હિયે એ શબ્દના થકુ (થકડા, સ્થકુ (સ્થકડ) હેવા રૂપ-વિકલ્પો અહિં જેવામાં આપ છે એ જોઇ સકારો સ્વર્ણ આગમન મૂળ શબ્દ સ્વચ્છના સ્થાંથી થકુ છે એ રૂપ છે. આ દષ્ટાંતોમાંનાં કેટલાંકમાં સ્ અને સમયે સંભવતઃ પ્રચારણ થયો હોવા છતાં આહુ રાખ્યો છે એ માટે તો લલિયાઓ જવાબદાર હોય એમ લાગે છે.

આટલાં દષ્ટાંતોમાં પંચમીનો અર્થ જોઇ સકારો: (ક), (જ), (ગ), (ઘ), (ઙ), (ચ), (છ), (જ), (ઘ), (ઙ), (ઙ), (ઙ), (ઙ), (ઙ)-૧, (ઙ)-૨, (ઙ) અને (ઙ); દષ્ટાંત (ઙ) માં અર્થ અંશતઃ પંચમીનો છે કારણ કે પોતિદ થિવા એટલે, શબ્દસઃ અર્થ કરતાં, પોતામાંથી, અર્થાત્ પોતાથી, સ્વચ્છાએ; અને બાકીના દષ્ટાંતોમાં થકડ (થકુ) ના કારકનિરપેક્ષ પ્રયોગ છે; (જ)માં કેક જુદી રીતે અર્થ કારકનિરપેક્ષ છે, કારણ કે થિકા, રહા, સ્થિતાનિ, રહેલાં, એ અર્થમાં છે.

૧૦ પાદિ, પાદિ, અધના પાદ કે પદ, પંચમી પ્રત્યય તરીકે

આ શબ્દનો ઉપયોગ નિરપવાદ રીતે [અંગ્રેજી “than”ની માફક] તુલનાવાચક એટલે અધિકતાવાચક વાક્યમાં થાય છે.

(ક) આકાશ પાદિ અધિક તેજવત અઘ્ઘ [અંદાગીગ, ૫૬, ૧૭; વકસસાલ
વિ. સં. ૧૪૭૧]

(ક) દ્વન્નવાલ પાદિ ચપલ [દ્વન્નિયપરજયસતક, ૮૬ વિ. સં. ૧૫૫૬-૧૬૦૬]

(જ) તુજનદં જીવ્યાપાદિ મરણ રુદ્ધ [દર્શવૈકાલિકયુગ, ૧.૧૨ વિ. સં. ૧૪૫૬-૧૫૫૭].

(ગ) એક એક પાદિ અધિક દોષદ (શાલિભદ્ર ચૌપદ, ૭૪ વિ. સં. ૧૫૫૬-૧૬૦૬)

(પ) અમીરત પાદિ અધિકી (હકત જન્મ, ૧૭૫)

(જ) અસ્મા પાદ અધિક વાદ્યલો, તેજસુ મયાર (ભાલજુકત કાદમરો, પૂર્વભાગ, પૃ. ૬૯
પદિત ૪ આશરે વિ. સં. ૧૫૫૦)

(જ) માતા પાદિ તુ અધિક (ભીમકવિંકત પ્રબોધપ્રકાશ, ૧, ૨૮ વિ સ ૧૫૪૬)

(છ) એક એક પાદિ સપરણા (કાન્હરદે પ્રબધ, ૧-૧૮૨ વિ સ ૧૫૧૨)

(જ) યાચતાં જે નરમુખ જાણિ

ત્રણ પદ તે (હ) દહુડ ચણિ ॥

(સોમકૃત સુદામાસાર, કડી ૨૫, શ્રી મળુલાલ ૨ મળમુદાર સંપાદિત પ્રેમાનંદ
સુદામાચારિતા પરિચિટ ૧ મા)

(સપાદકે ત્રણપદ તેહ છૂડ ચણિ એ પાઠ આપીને હેની પછી (૧) મૂકયો છે, મ
આપ્યો છે એ પ્રમાણે ખરો પાઠ તેઓ કદાપી સકયા નથી એ દેખીતુ છે)

(પાદિ (=ના કરતા) માધવાનન્-કામકદસા લોમ્બક પ્રગ્રમા ઉપલબ્ધ ૫ ૧૧૨, ૫
(૬ પ્રમા). (વિ સ ૧૫૭૪)

(ક) શ્રી (ઘ) દણ-નોટો ટેસિટોરીની “ નોટ્સ ” ફુ ૭૧, (૮) અને ફુ ૭૬ માથી લીધ
છે. પાદિના હોનો લોપ અધીને પ્રાપ્ત થયેન વાદ ત્હાર પછીના સાહિત્યમાં અધિકતર હાસ પામીને
અને છે, દાખલા તરીકે આપો વે વાપરે છે —

(૧) ચાલકપેં ઘરહો તે શૂન્ય (છાપા બેદગમ, ૭૫૦ ૫૮)

(૨) માનિશપેં દેન ઉત્તમ રુએ (ઉક્તામ-થ-૭૫૦ ૭૧).

અને પ્રેમાનંદ પથુ—

(૩) બકેકો કળ જે તાલુલતળો દ્વાસનપેં મોંવો ઘળો (સુદામાચરિત ૧૨, કડી ૨)

(૪) એક એકપ બદકાં મોતી રાજનાના તે ટકટક જોતી (મળાલ્યાન, ૫૮)

અને કપારામ પથુ—

(૫) કોઈ કોઈના ગાંડયા ન જાય એક એક પેં ચલિયા (હનુમાન્ ગદ્ય-સવાદ)

(૬) આ જીવ્યાપેં મૂઝુ મહુ (સુવાલ્યાન તુલસાકૃત, પૂરણાવો ૪, વિ સ ૧૬૧૪)
પથુ પે નરસિંહ મહેતાના સમય જેટલો હેલો પથુ મૂગે છે —

(૭) તેપે તો હુ હરિનો વહાલો (દ્યારમાળા, ૫૬ ૨ કડી ૫)

પરતુ આ કૃતિ નરસિંહ મહેતાની મૌલિક કૃતિ હશે કે નહિ એ ચકાપાત્ર છે અને આ
૩૫ પેં એ ચકાતુ સમર્થન કરે છે, અથવા એમ હોય કે આ પકિતમાનુ આ પ ૩૫ ત્હાર
પછીના સમયનો કાઠએ કરેલો ફેગાર હોય

“ Than ” ની માલક સરખામણી કરવા હોય ત્હારે સાધરણત વપરાતો આ પેં વિરલ
પ્રસંગોમાં કેવળ મૂળ પદ્યોના (ગણાન ના) અર્થમાં, અર્થોત “ માથી ” ના અર્થમાં, વપરાય છે,
આ ત ચલ્લ શિષે છટો રમે (આપો છપા, પુટકક્ર અગ, ૭૫૦ ૪)

ટ્રેસિટોરી પાહિને પક્ષેમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે (“ નોટ્સ ” ૬૭૧ (૮)). ૨૧. બ. કે. હ. ક્રુપ (હેમણે સંપાદિત કાદવરી. પૂર્વભાગ, પૃ. ૨૫૨ મે) હેની વ્યુત્પત્તિ પાશ્વેન માથી માને છે (પાશ્વે યોગ્યતર થાય) બંનેનો અર્થ ‘ ને પડખે ’ થાય છે; એથી તુલના સ્વરૂપ છે કારણ કે તુલના મે વસ્તુઓને પડખે પડખે રાખી ને થાય. મરાઠી પેલા (=thapa) અપેક્ષા (સં. માંથી આવેલ છે તેથી પાહિનું મૂળ પણ અપેક્ષા હશે એ તર્ક ઊપજે. પ્રાચીન ગુજરાતી પાલિ (=વિના) ને કેટલાક લોકવર્ગમાં આધુનિક ગુજ. પણ છે તે-પક્ષેમાંથી આવે છે એ નિઃસંશય છે. આ સર્વ હકીકતને એકત્ર વિચારતા મહારૂં વલણ ટ્રેસિટોરીની પક્ષેમાંથી પાહિની વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાનું થયું હવે, કારણ કે પક્ષે એકત્ર “ વિના ” અર્થનો પાલિ અર્થ અને અન્યતઃ “ ના કરતાં ” ના અર્થનો પાહિ આપે. પણ અહિં નીચે મોઘિલા અન્ય પ્રયોગોમાં પાહિનો તૃતીયાના કરણવચ્ચ કે કનૃવાચક અર્થ જોતાં હું એવડ પાશ્વેમાંથી પાહિની વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારું છું.

[એજ પાશ્વેમાંથી સામ્ય પાહિ કરણાર્થે કે કર્તૃ-અથે વપરાય ત્યારે હેનો અર્થ કંઈક જુદો થાય છે:—

(૧) પ્રતીહાર વચ્ચ લાગી તામ મહામચ સિંહાવનિ ઝામ

મલકરાવે મલકુપપાહિ

(નયમુંદરકૃત મલ્લદમમત્તીરાસ, ૮,૩૪)

“ નળ પાસે સિંહાસન અલંકૃત કરાવ્યું; ” અર્થાત “ નળને સિંહાસને બેસાડ્યો. ”

(૨) હુ બરલાસ, પાલિ તુલ્લ દીધી જે કાન્હલહે રાહ

(કાન્હલહેપ્રવચ્ચ, ૧-૧૪૦)

એટલે જે કાન્હલહે રાહ તુલ્લ પાલિ (=હમારી કને-મારફત) દીધી તે બરલાસ થો. (અહિં પાલિ છે તે પાહિનો પાશ્વે જોડેનો સંબંધ યોગ્યો બતાવે છે.) આ પાહિ તૃતીયાના પ્રત્યય તરફે વડ રૂપે પણ બનેલો:—

યાચવા વેલા ધી બગદોસ માતપિતાવડ લઢાવ્યુ શીસ ॥ (સુદામસાર, કડી ૨૩)

મૂળ પંચમીનો પ્રત્યય હતો હેના આ પાહિનો હાલો તૃતીયાના પ્રત્યય તરફે ઉપયોગ થાય છે તેને આજે પંચમી પ્રત્યય કીના તૃતીયાર્થે થતા ઉપયોગ જોડે સરખાવી સકાય; દા. ત. માગેલો કલમથી વાગલ લલ્યો.]

અર્ધ-ગ્રીક્ષના પદ્યરૂપ લાપાતરમાં અનેક સ્થળે વપરાયેલા મન કૃતિ રહિયત એ શબ્દોમાં કૃતિ પ્રત્યયના પ્રયોગમાં આ પ્રકારનું જ અર્થપરિવર્તન જોવામાં આવે છે. આ અન્યની ડા. જીવજીજી જ. મોદીની માલિકીની હસ્તપ્રત રહને શ્રી. બેહરામચુર અંકલેસરિયાએ બતાવી હતી. નકલની સાસ છે વિ. સં. ૧૮૦૧. કર્તા, રુસ્તમ પેશોતન હોરમજીદ્દિયાર (હમનિયાર) ઇ. સ. ૧૬૬૪=વિ. સં. ૧૭૨૦ની આસપાસ થઈ ગયો.

* આથી ઊતરે પક્ષે જીવેા સરજી (=અડીને રહેડું) દા. ત. છાતી સરજું, માદે સરજો પાલી માપ [વિમલપ્રવચ્ચ ૭૧-૪] જમ્હા સરસી=સાથે થાય છે. પહિ.(જર્થે) માં સામીપ્ય તુલના-સ્થક છે, જમ્હારે સરજીમાં તુલનાના અર્થમાંથી નિકટત્વનો અર્થ નીકળે છે.

એ પ્રયોગદષ્ટાન્તોમાં કૃતિ પંચમીનો અર્થ બદલાવે પ્રથમ તૃતીયાનો, અને પછી સપ્તમીનો અર્થ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૧) ઝાં-પંચમી પ્રત્યય

ટેસિટોરી આ પ્રત્યયને વિરુદ્ધતર દેખાતો ગણે છે (નોટ્સ § ૧૧) અને હેનાં આ દષ્ટાન્તો આપે છે:—

(ક) સુખી સિદ્ધ કોષાં જલિ ઘગટ (પંચાલ્યાન, ૪૮૪; વિ. સં. ૧૫૫૧-૧૦૧)

અને (ગ) તે હુલ ઘોડીની ચેલાં સહિયા પછો વિઠહ જાડ (નેમિચંદ્રકૃત પદ્યસતક ૧૫૫ ઉપર બાસાવબોધ વિ. સં. ૧૧૦૧-૧૧૫૧).

પદ્ય બાસાવકૃત કાદમ્બરીમાં (આશરે વિ. સં. ૧૫૫૮માં) આ રૂપનો પ્રયોગ પ્રચુર છે:—

(ગ) હુમમ હેતાં છીન્દાં જોણ સ્પર્શ હુડ સંગ (પૂ. ૧૫, પં. ૧)

(ઘ) મોહિત ઘસુધાં મોગ (પૂ. ૩ પં. ૧૧)

(ઙ) વિલાસવતીદ પ્રગલ્ભુ હતમ ચેલાં તંગ (પૂ. ૪૬, પં. ૩)

(ચ) એ સપલા અનર્થ છગાદ અઘેકલાં હ (પૂ. ૭૦, પં. ૭)

(છ) શાંત-ઘણાં મિ નવિ હોંઘાય (પૂ. ૨૪, પં. ૨)

(જ) ઘડ ઘયાં કિજકે પાત (પૂ. ૨૭, પં. ૬)

નપચુદરકૃત નલ્લદમયન્તીરાતામાં (વિ. સં. ૧૧૬૫) આ પ્રત્યયવાળાં રૂપો મળે છે.—

(ઘ) પદ્ધિલાં ફરિપની મોહની નિશ્ચલ મન ગુજગુ મેલ્લી (પ્રસ્તાવ ૩, લાળ ૧, કડી ૪૫)

(ઘ) રતિ નહિ ઘેટાં મમામાંદિ ગીતકુલું નહીં ચિત (૨-૨-૪)

વિ. સં. ૧૧૭૧ પહેલાં બદાં-મ્વીરાણું શુભરાતી બાપાન્તર થયું હતું હેમાં આ પ્રયોગો ઉપલબ્ધ છે:—

(ટ) ચલોર પઝહરલ્ડ જાતાં પલિયાંચ નહીં (૪-૨૪)

(ઠ) મહાદ અછતાં તકં ગમે મીહતડ (૪, ૪૩)

(ડ) જોળદ ન્યાય કરતાં નાસ્તિકવ્ય અળછતડ કૂચડ કોષડ (૧૩-૪)

ટેસિટોરી ("નોટ્સ" § ૧૧માં) આ પ્રત્યય જાને સં. સ્માત્માંથી, (સર્વનામપ્રયોગો હેમચંદ્રે આપેલા) અપ. હાં દારા, અથવા અપ. પંચમી બહુવચન પ્રત્યય બહુમાંથી, બ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે. હા તો સપ્તમીને બદલે બૂલ્લથી પંચમી મનાયો. એ હું કહી ગયો છું. ૭૫ તે છતાં આ સ્માત્માંથી કદપનીય દારા આન્થો હોય એ સંકય છે. આ ઉલ્લી બ્યુત્પત્તિ કદાચ વિશેષ સ્વીકાર્ય થાય.

રાવ બહાદુર કે. હે. ધ્રુવ૭૬ આ જાને ચિત્તમ્, કામમ્, વગેરે શબ્દોમાં આપતા સં. ક્રિયાવિશેષબુધટક શબ્દાન્ત્ય અમ્નો વિકાર ગણે છે. આ ચિન્ત્ય છે. આ અમ્માંથી પંચમીનો અર્થ રહેલાથી કાઢી સકાય નહિં. આ અમ્ તો વશતુતઃ અર્વાચીન શુભ. જેનો પૂર્વગામી છે, જેમકે પ્રથમમ્ સં. પેલ શુભ. (ક્રિયાવિશેષબુ અન્વય).

૭૫. છુવો ઉપર પૂ. ૭૫ પાદટીપ ૫પે.

૭૬. બાસાવકૃત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગની ટીકા, પૂ. ૧૭૮, મધ્યભાગ.

ઉપર આપેલાં દષ્ટાન્તોમાં આ માં પ્રત્યયની અર્થબદ્ધતાઓમાં પરિવર્તન જોઈ સકાય છે; કેટલાક દાખલાઓમાં અર્થ શુદ્ધ પંચમીનો છે, જેમકે [ક], [ઘ], અને [જ]માં; અન્યત્ર તૃતીયાનો અર્થ છે, જેમકે [ગ] માં, [ચ]માં અને [છ]માં. અને બાકીના દાખલાઓમાં વળી સપ્તમીનો કે હેની અતિનિકટનો અર્થ છે, જેમકે [ઘ] અને [જ]માં. દાખલા [જ] માં આનો અર્થ સપ્તમીનો છે, જ્યારે [ઘ] માં પ્રથમ પંચમીનો અને પછી સપ્તમીનો અર્થ છે. [ટ] [ઠ] અને [ડ]માં સપ્તમીનો અર્થ છે. ૭૭ [છ] માંનો પ્રયોગ બહુ ઘોતક છે: થાત ચક્ક મિ નવિ હૈંદાય. અહિં મિ એ રૂપે તૃતીયાં [મયા] છે, અને એ હૈંદાય (કર્મણ્યપ્રયોગ) સાથે અનવયમાં રહેલું કર્તૃવાચક રૂપ છે; અને થક્ક એ મિનું વિશેષણ હોઈને અવશ્ય હેતુ સમાનાધિકરણ (એ જ નિલકિતનું) હોવું જોઈયે; પણ અર્થી યતું રૂપ પંચમીનું છે; અને આ વસ્તુસ્થિતિમાં, મ્હારાથી લલાશે જેની રચનામાં પંચમીના યીનો તૃતીયાના અર્થમાં એટલે કે કર્તૃવાચક તરીકે ઉપયોગ થાય છે એ ભાવિષ્ટતાની આગાહી રહી છે. આ મ્હારાથી લલાશે રચના શક્યતામાં જ વપરાય છે. આ પ્રકારનાં વાક્યોમાં પ્રાચીન મુજરાતીમાં કર્તૃવાચક તૃતીયા પ્રયોજાતી; દા. ત.

હેની રીતિ ત્રણે ભાઈની મ્હેં તો નવ રહેવાય (પ્રેમાનંદકૃત નલ્લાવ્યાન].

આજની મુજરાતીમાં

[૧] મળતાં પક્કિત નીપજે લગતાં રહિયો પાય

[૨] જાતાં ગાય તેની બક્કલ જાય

એ પ્રકારનાં વાક્યોમાં ભાવતા જતાં વગેરે રૂપો વપરાય છે એ આ પ્રાચીન બા યુક્ત પંચમી રૂપના અદ્યતન પ્રતિનિધિયો જ છે.

પ્રાચીનતર પ્રયોગ [વિ. સં. ૧૫૦૦ થી ૧૬૬૫ સુધીના સમયને આવરે છે એ તો જોઈ સકાયું હશે. આ સમયવધિની બહાર આ પ્રયોગ વિરલ જણાશે.

[૧૨] મળી "માટે"ના અર્થમાં, તે માટે=તેથી

ટેસિટોરી આ દાખલાઓ આવે છે.—

[ક] તેહ મળી [=તેથી];

હિમચંદ્રસિત યોગલાત્રની છાયા વિ. સ. ૧૪૫૦-૧૪૫૬; હિન્દવપરાજયસત્ક ઉત્તર ચાલાવલોચ-વિ. સં. ૧૪૫૬-૧૬૦૬ છત્યાદિમાં]

[જ] સ્થા મળી [=થા માટે ?]

[પચાવ્યાન, ૫૨૫; વિ. સં. ૧૪૫૬-૧૬૦૬].

[આદિનાયચરિત્ર, વિ. સ. ૧૪૫૬-૧૬૦૬].

૧૭૭. સંસ્કૃતમાં તિ પ્રત્યયથી થયેલાં નામો છે હેનાં સપ્તમી એકવચનનાં રૂપોના પ્રાકૃત પ્રતિયે ગોમાંથી આ કૃદન્ત ઉદ્ભવું છે એમ શ્રી. એમ. પી ખરેઘાટ ઉક્ત મુજરાતી ભાષાન્ત-ની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં, પૃ. ૧૬ને પાદનોંધ ૨૭માં, તર્ક રજુ કરે છે; દા. ત. ચાતેની સપ્તમી યત્યામ્ "જતામાં" "જતી વેળા" અને હેમાંથી જાતા. આ રૂપની ઉપર આપેલી પૃથક્કૃતિ જોતાં આ તર્ક સાથે સમત ભાગ્યે જ થઈ સકાય.

[ગ] દેવદત્તનંદ મિલવા મળી [પંચાસ્યાન, ૧૧૮];

[પ] રાજાના પ્રતિબોધના મળી મુદતદં ગાયા વહી; [આદિનાથ ચરિત્ર];

[ચ] શાસ્ત્રસમુદ્ર તપા મળી નીતિ બુદ્ધિ છદ ના । [પંચાસ્યાન, ૫];

[છ]-૧ આંગુલી કુહી મળી તેહ હદેં બીજડં નામ કોળી રિસિડેં પ્રસિદ્ધ હૂડેં ।

[ધર્મદાસમૃત ઉવણસમાલ ઉપર સોમસુદરસુરિની ટીકા, આયા ૧૪૯; વિ. સં. ૧૫૬૭]

આ વાક્યનો અર્થ એ છે કે આંગળી કાઢી માટે તેહનું બીજું નામ 'કોળી' કેવું પ્રસિદ્ધ થયું.

નયસુદરકૃત નલદમયન્તીરાસ (વિ. સં. ૧૧૧૫) માંથી નીચેના દાખલાઓ ચૂંટાયા છે:

(અ) પરિણ તુજ વણિ કરવા મળી

મમિદિ દોહ દમયન્તી તળી (પ. ૮-૭૬)

(ઇ) પુરુષ મળી હું બલ્લો રહો (૨-૧-૧૩);

(જ) ચાલ્યો તેહને વરવા મળી (૬-૭૨)

(ઘ) તે મળી સોફળાલ સુપ્રસન્ન

યાઓ એક મુજ પ્રહો વચન [૬-૮૮];

[ચ] તેહ તું સ્વાગન કરવા મળી [૬-૮૮];

અને આ દાખલો એ જ લેખકના રૂપચંદ્રવરરાસમાંથી છે [વિ. સં. ૧૧૩૬]:-

[ટ] લાજ તજી કહુ છુ તે મળી [૪ ચોપાઈ ૧૫]

[ઠ] દુરગ મળી પગાં લલ્લ [કાન્હડે પ્રવચ્ચ, ૪-૩૬]

[ડ] હુ અવિડ તમ કહિવા મળી । (વિમલ પ્રવચ-૨-૧૭)

ઉપર આપેલા દાખલાઓમાંના મોટા ભાગમાં, એટલે કે (ગ), (બ), [ચ], [ઘ], [જ] અને [ઝ]માં મળીની પૂર્વે અણુ-પ્રત્યયવાળું હેતુવર્થ ક્રિદન્ત રૂપ આવે છે:-કરવા મળી એટલે કરવા માટે-કાળે, અર્થે, સાડું.

[છ]-૧માં મળીની પૂર્વે આંગુલી કુહી એ સ્વતંત્ર વાક્ય છે, જેને આ મળી તે પછીના વાક્યથી જોડે છે.

ખાડીના દાખલામાં અર્થાત્ (ક), (લ), (ઝ), (ઘ) અને [ટ] માં મળી નામથી કે સર્વ-નામથી સંબંધ રાખે છે. આ બીજા જૂથમાં મળી સંબંધક ક્રિદન્ત છે અને નામ કે સર્વનામ એ ક્રિદન્તનું કર્મ હોઈને દ્વિતીયા વિલક્ષિતમાં છે અને મળી તથા એ નામ કે સર્વનામ વચ્ચેના દ્વિતીયા વિલક્ષિત રૂપ સંબંધમાંથી માટેનો અર્થ અંકુરિત થાય છે; પુરુષ મળી એટલે, મૂળમાં, પુરુષ મળીને પુરુષ કહીને; તે મળી=તે મળીને, તે કહીને; અર્થાત્ પુરુષ છુ એમ કહીને, જે અર્થમાંથી કારણસંબંધનો, તે માટે=તે કારણે હોવા, અર્થે પરિણમે છે. આ બાબતમાં મળીના દ્વારા પ્રયોગને મ્હણત એ મરાઠી પ્રયોગ સાથે સરખાવવા જેવો છે, કારણ કે મ્હણત તે એ જ સં. મળૂ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન મ્હણ ધાતુનું સંબંધક ક્રિદન્ત છે અને હોનો પણ દાવો જ કારણવાચક અર્થમાં ઉપયોગ થાય છે.

મળી તે પૂર્વગામી ક્રિયાપદના હેતુથી કૃદન્ત જોડે સંબંધ કરતા પ્રથમ જૂથના દાખલાઓમાં પણ મળીને અર્થ માટે, કાળે, અર્થે, સાતું એ જ થાય છે પરંતુ એ અર્થ એક અલ્પ આન્તરાલિક ક્રમ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે; કરવા મળી=કરવું એમ મળીને, કહી ને, મનમા કહી ને, ધારીને; હાતો અર્થ, સહજ વિચાર-પરિવૃત્તિથી, કરવાને માટે હેવો થયો, જો કે અહિં કરવું તે મળીનું કર્મ છે તેથી પ્રયોગ કરવું મળી એ રૂપે, ખરી રીતે, થવો જોઈયે. સંભવતઃ આ અન્યથાબુદ્ધિનું પરિણામ છે, કારણ કે મળીને માટે જેવો પરિણામી અર્થ મનોદષ્ટિ સમક્ષ આવીને જોશે રહેતાં હેતો પૂર્વગત શબ્દ જોડે માટે નો છે તેવો વ્યાકરણ સંબંધ સ્થાપાયો; જો કે માટે, કાળે, અર્થે એ તો સપ્તમી વિભક્તિનાં નામ છે તેથી પૂર્વનામ જોડે હેવા વિભક્તિસંબંધમા છે, એટલે તદ્વાત છે; તે માટે=તેને માટે ધ્યાન; આ રીતે મળી સપ્તમ્યન્ત નામ નથી તે છતાં કરવા મળી બદલીને કરવા (ને) મળી હેવી રચના થઈ. (સાફ ક્રિયાવિશેષણ છે, તે છતાં કરવા સાફ જેવા પ્રયોગમાં સાફ નો ઉપયોગ કરવા મળીમાંના મળી ની રીત જ થાય છે, આ વસ્તુસ્થિતિ પણ સૂચવે છે કે મળી સપ્તમીવિભક્તિનું નામ નથી.)

આ મળી શબ્દના અર્થનો એક વિલક્ષણ ભંગિવિશેષ એક વિરલ પ્રયોગમા જોવાપ છે,—

પાછલા મવના વહરાણ સવન્ધ મળી ગર્મ નહૈં મહાત્મ્યદૈં

મરતારનાં ઝાંઝ સાવાતુ કોહલ્લડ ક્ષપ્તુ ।

• (ધર્મદાસકૃત સ્વપ્નમાલા, ગાથા ૧૪૯ ઉપરની સોમસુંદરસરિની દીકા; ટેલિટોરીની “નોટ્સ”, પૃ. ૧૦૪) અહિં મળીનો અર્થ “ને પરિણામે” થાય છે, સવન્ધ મળી=સંવન્ધને લીધે.

ટેલિટોરી, “નોટ્સ” ડું ૭૧, (૪)માં મળીને અપ. મળિયુના (મળુના અપ. જૂતકૃદન્તના) સપ્તમી એકવચનરૂપના સંક્રાંત્યથી નીપજેલું જણાવે છે, અને એ કારણે “કહેવાતા સંબંધક કૃદન્ત”થી અભિન્નમૂલ માને છે. હું એમ કહું કે આ મળી મૂળમા સંબંધક કૃદન્ત જ છે, વિશેષ કે નહિ, અને પછી હેતો, અર્થના ભંગિવિશેષથી, ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ઉપયોગ થયો છે.

આ શબ્દની જૂતકૃદન્તના સપ્તમી વિભક્તિના રૂપમાંથી વ્યુત્પત્તિ કહી છે એ વિશેષ હું માત્ર એટલું કહીશ કે હેમણે (“નોટ્સ” ડું ૧૩૧મા) આપેલ, કરી (ને) પ્રકારના સંબંધક કૃદન્તની વ્યુત્પત્તિકક્ષપનામાં જે જૂલ કરી છે તે જ જૂલ અહિં કરી છે; મહારા મનનેદનાં કારણે હું આપી ચૂક્યો છું. (જુવો ઉપર પૃ. ૫૨ પાદનોંધ ૨૭),

મળીને આ માટેના અર્થમાં, કારણવાચક, પ્રયોગ હવે પ્રચલિત નથી; ઉપર આપેલા દાખલાઓના સમયથી પ્હાર એ ઉપલબ્ધ નથી. પણ મળીને બીજો એક અર્થ ક્રિયાવિશેષણ તરીકે થાય છે, અને એ અર્થમાં હેતો પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રયોગ ઉપલબ્ધ છે અને હેતો એ અર્થ અને હેતો ઉપયોગ લિખિત સાહિત્યમાં તેમ જ લોકવાયામાં આજ તુધી ચાલુ રહ્યો છે. આ અર્થ છ ‘તરફ,’ “ની દિશામાં,” દા. ત. જર. મળી=ધરની દિશામાં; કિચ્છ તાળે સીમ મળી, ને કુનર તાળે ગામ મળી (લોકપ્રસિદ્ધ કહેવત). ડા ટેલિટોરીએ પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી આ અર્થના દાખલાઓ ડું ૭૧, ૧૫ને અન્તે આપ્યા છે; પણ હેમાંના વિશેષ નહિં તો જે દાખલા મુદાય નથી; જેમકે

જોદ વિચા મળી એટલે “ચોર વિઘાઓનો અભ્યાસ કરીને” એ અર્થ સ્પષ્ટ છે, અને હિત મળીતું તો હેમણે પેતે જ “for the benefit (of)” (=ના હિત માટે) હેતું લાખા-તર આપ્યું છે. મથાર્ય દાખલાઓ આ છે—

- (ક) ચાલિયુ વન મળી (પન્નાસ્થાન, ૧૫૪);
- (ગ) આવિયુ સિદ્ધ મળી (એ જ ગ્રન્થ ૬૭);
- (ગ) તે તેહી આવકું તુલ્લ મળી (એ જ ગ્રન્થ, ૫૩૮);

મૂળ અર્થ “કહીને” છે તેમાંથી, “મનમાં કહીને” અર્થાત્ “વિચારીને” હેવા કેટલાક ક્રમેદારા, “ની દિશામાં” એ અર્થ રહેતાઈથી આવી સકે છે, ઘર મળી=ઘર છે એમ કહીને, ઘર તરફ-ધરની દિશામાં.

મળીનો આ અર્થમા થતો ઉપયોગ એક વિશેષ ઘટનામાં પરિણમે છે, તે એ કે મળી જેને યોગે વપરાયો હોય એ ગ્રન્થને પછી વત્તા સપ્તમી પ્રત્યય લગાડાય છે; દા. ત. ઘરની મળી, જે બરાબર ઘરની પાસે ધત્વાદિ પ્રયોગો મળાણે છે આ કારણે કાઈ એમ માની લે કે ઘર મળી પ્રયોગમાં ની પ્રત્યય અનુક્રમ રહે છે; અને વળી ટેસિટોરીએ દર્શાવેલો મત પણ સ્વીકારી લે કે મળી તે શૂતકૃદન્ત મળિય-મળિયુનું સપ્તમીનું રૂપ છે અને ‘ની’ એ સપ્તમી મળિદ એ સપ્તમીના સામાનાધિકરણથી થયેલ છે. ડૉ. ટેસિટોરીએ આપેલો દાખલો (§ ૭૧, (૪)માં છેલ્લાની રહેલાનો દાખલો)—દેસાઝરિ મળિ-ચાલિયુ (પૃ. ૧૪૨) જોઈશું તો હેમાના (દેસાઝરની સપ્તમી) દેસાઝરિ શબ્દથી સપ્તમીના પ્રયોગનું સમર્થન થતું લાગશે પણ હું આ મત સ્વીકારવા તૈયાર નથી મહારા મતમેદનાં કારણો આ છે:—

(ક) માટેના અર્થમા વપરાતો સાક શબ્દ હેવો જ રીતે સપ્તમીને યોગે વપરાય છે, દા. ત. મહારે સાક (મહારે માટે), અને તે છનાં અહિં સાક અગ્ન્ય છે, સપ્તમી વિભક્તિમાં નથી

અને (જ) મળીના ઉપયોગમા સપ્તમીનો (પછી વત્તા સપ્તમીનો) પ્રત્યય લગાડવાનો આ સાલ - પાસે, જોડે, માટે ધત્વાદિ (ઘરની પાસે ધત્વાદિ) પ્રયોગના સામ્યથી ઉપજતા ખુદ્દિજમનું પરિણામ છે. બીજી રીતે કહીએ તો, ઘરની મળી હેમાથી ની નો લોપ થઈને ઘર મળી પ્રયોગ થયો એમ નહિ, પણ સામાનાસને પરિણામે ની ઉમેરવાથી ઘરની મળી પ્રયોગ થયો એ વસ્તુસ્થિતિ છે.

(૧૩) જમણી (જી) (ક) નજીકનું, સમીપસ્થ, યુક્ત; (જ) તુલ્ય. એ અર્થો માં.

પ્રયોગના દાખલાઓ જોઈએ —

(૧) નરસિંહ મહેતા, વિ. સ. ૧૪૭૦થી૧૫૩૬

(ક)હોંઢેલે હોંવતા રહ્યું, જમણા^{૭૮} જાદવરાય રે (હોંઢેલનાં ૫૮, ૧૮-૧);

૭૮. યુગરાતી પ્રેસની આવૃત્તિમા રહ્યું જ, મળ્યા-હેવો પાઠ છે જે દેખતાં જ યોરો જણાઈ આવે છે. ખરો પાઠ મહેં બીજા હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં જોયો છે.

- (વ) કામ કામપેલી ચાલી વહેલી, જામલાં જીવન જોડે રે (જાગરમાલ, ૧૫૬-૨);
 (ગ) જાણા જીવન જામની હ્રદા ગમતી ગોઠડી કરસા રે („ ૨૬૪-૩);
 (ધ) કામળ કાઠા હુ મદર જાડ' જાણા તે જામલાં રહિયે રે („ ૨૭૦-૨);
 (ર) જાણુ જામલાં રહીયે જીવન મુદરો મુચી માવા રે („ ૩૦૬-૧);
 (ચ) કામળ તાવલા કોઠી માહે, જીવન જામલાં રહિયે રે („ ૩૦૭-૧);
- (૨) કાન્હલદેવગદ્ય વિ. સં. ૧૫૧૭
- (છ) જામલી સાલિ વીહ પરધાન (૪-૧૩૦)
- (છ)-૧ નકો જાગરલ જામલુ રહર (એ જ ૩-૫ ૧-૨૪)
 (છ)-૨ તાહરિ જામલિ („ ૧-૧૪૭)
 (છ)-૩ મુરતિ પાચ એક લિંગથી
 છઠી તાસ જામલી કો નથી („ ૧-૨૫૨).
- { (છ)-૨મા જામલિ નો અર્થ 'સુદય' થાય; (છ) ૩માં તો જામલી નો અર્થ 'સુદય' છે એ ચોક્કસ છે. }
- [છ]-૪ જામલિ રહી સલિ અતેરવી [૪ ૨૬૩]
 [છ]-૫ જામલી રહી કરાવિલુ દાહ [૩-૨૧૦]
 -[છ] ૬ સુમહ લેઢ્યા જામલા [અમાનન્દ, શોલાહરણ, ૨૫-૨]
 [છ] ૭ ધન્ય ધન્ય જે જામલો કુષવાર [ત્રીકમદાસ, પર્વતપત્રીશી, વિ. સં. ૧૭૬૦-૧૮૫૫]
- (૩) દશમસ્કન્ધ, કેશવકૃત; વિ સં. ૧૫૨૬
- (જ) સ્તાવન શ્રી ભાગવત રૂપક છે ત્રેવીસ ।
 સોલ સ્વયંશ્રુત સસ્કૃત જામલો કવા જગદીશ ॥ (૪૦-૧૮૭)
- (૪) હરિલીલા (ભીમકૃત), વિ સ. ૫૮૧
- (ઝ) આગર અનેક કવિજન હુઆ લેગર પ્રગથ બાણા જૂજ્યા ।
 તેહ કથાના હેરુ રૂપ માલિસ સરોવર જામલુ કૂર ॥ (કડી ૪૨)
- (ઞ) પઠિત ચોપરેવ દિગ્દિશ એક કીધુ હરિલીલા વિવેક ।
 તેણે આધારે મિ કરી કયા સરોવર જામલુ કૂડ ચણા ॥ (કલક્રુતિ, કડી ૧)
- (૫) વિમલપ્રગથ, વિ સ. ૧૫૧૧
- (ટ) ચદ્ર જામલિ ૭૯ જેહવીં પાંદળો (૫-૮૨)
- (૬) ધ્રમરગોલા (અહરેવરચિત), વિ સં. ૧૬૦૯
- (ઠ) હદય કહે આહ દુલ નાળો જામલે જાગે નરહરિ (૨-૪)
 (ક) જતી નહિ જે દુઃ પેણે જામલે ચો ચાણે નહી (૧૬-૨)
 (ઙ) અલ્પદ્રવ્યો જાણ જામલો નાથ બલ્લો કવમ થયો (ઉક્તાશ્રવ-૩)

૭૯. સંપાદી પોતે આપેલી ટીકામાં જામલિનો અર્થ પાંચે કયો છે. આ વિવક્ષિત અર્થની નિકટ છે, ને જે હેમાં મૂળ અર્થ અને હેનો સંબંધ પકડાવે નથી.

- (ળ) પરહો મોહ બજાન, નિહાલો જમલો શ્રી મગવાન (૧૬-૫૬ સામેરીરાગ-૨)
 (ત) હસવે હરિને બમો ન માજતા જીવન જમલો બાતિ વિરાજતા (એ જ ગ્રન્થ, ૩૧, કડી ૧)
 (૭) નયમુંદરૂત મઠદમયન્તોરાસ વિ. સં. ૧૬૬૫
 (થ) અંત પુર હહારવ થયુ સહોરૂદ સવિ જમલું રહ્યું (૫, દાળ ૪, કડી ૬૮).
 (૮) અલો વિ. સં. ૧૬૭૧ થી ૧૭૩૧
 (દ) જમલો છે જો જો જગદીશ તુ પચ્છદો ને તે દેશ (અખે, ૭૫૫^{૭૬} આખા-અંગ, કડી ૨).

આ પ્રમાણે જમલો “યુક્ત” કે “લેકાયેલો,” “સાથે” અને હવે બીજા અનેક અર્થ-આધારોમાં વપરાયેલો જોષ સકાય છે, અને આ બધા અર્થો મૂળ જોલકુ (સં. યમલ) અર્થમાંથી આવ્યા છે. બીજો અર્થ “તુલ્ય, “ના સરખો” જે તે પછુ એ જ મૂળ અર્થમાંથી નીકળે છે; મળે આ અર્થના પ્રયોગનો એક જ દાખલો જડ્યો છે, પણ અત્કારે એ મળે મળતો નથી.

{ ઉપર આપેલું પ્રયોગદષ્ટાન્ત (છ)-૩ આ બાબતનું મુદ્દાસર દષ્ટાન્ત છે. }

આ જમલોનો પ્રયોગકાળ નરસિંહ મહેતાથી અપા સુધી વિસ્તરે છે; પણ આ શબ્દ વિ. સ. ૧૬૦૦ સુધી પ્રચુર પ્રચારમા હતો અને ત્કાર પછી ક્રમશઃ વિરલતર બનતો ગયો જાણીય છે, અને વિક્રમ સંવતના અઢારમા સૈકાના મધ્યમા તદ્દન લુપ્ત થયો છે.

(૧૪) હેલ=હેલ, રનેહ

પૂર્વાગામી એક વ્યાખ્યાનમાં^{૮૧} મે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આજનો હેલ શબ્દ સં. હજારમાંથી આવેલા હેજમાથી ઉદ્ભવ્યો છે. આ પ્રાચીનતર શબ્દપ્ર નરસિંહ મહેતાથી વિક્રમ સંવતની સત્તરમી સદીના પશ્ચાત્ પર્વન્ત ઉપલબ્ધ છે. જેમકે:-

નરસિંહ મહેતા (વિ સં. ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૧)

(ક) તજ્યુ અમણ હેલ (ચાતુરી છત્રીસી, ૧૨, ૮)

(ર) હેજ ધરીને બાવ્યા બાચારજો (, , ૬)

બાલગ (વિ. સં. ૧૫૦૦ લગભગ)

(ગ) પ્રાણિમાત્ર વિવિધ બાતિ હેજ (કાદમ્બરી, પૂર્વમાળ, ૬-૧૨૨)

કુમુદચન્દ્રદેવસરિ-રસ (વિક્રમ સંવત સોળમી સદીનો આરંભ)^{૮૨}

(થ) વિવનક ચોલિટ ગવિલ હેજ હૂ માલ નહ વૂ માણેજ

(વેપારનું ‘The Library Miscellany’, ૨, ૩-૪, પૃ. ૧૧૨)

૮૦. નર્મદાચંકરે પોતાના શબ્દકોશમા અજાની આ પંક્તિયો ટાંકી છે, અને જમલો શબ્દનો જુમલે, ફકરૂ, થયુ મર્જાને એમ અર્થ કયો છે, જે દેખાતી રીતે ખોટો છે. અહિં અર્થ હાલો છે. “તે જગદીશ ત્કારી સાથે છે. તું પાછોદા છે અને એ ધમિર છે”-અર્થાત “તું ધમિરનો પાછોયો છે અને ધમિર વસ્તુસત છે.” સંભવ છે કે કવિ હીરાચંદ કાનજીએ ઈ સ. ૧૮૧૪માં સંપાદિત કરેલ અજા મગનની વર્ણને છેડે આપેલા શબ્દકોશમાં આપેલા અર્થથી કવિ નર્મદાચંકર ખોટા દોરવાઈ ગયા હોય.

૮૧ જુલો ઉપર આ વ્યાખ્યાનનું પૃ. ૧૫ ૪૬૦

૮૨ આ ગ્રન્થની આ સાથ સદગત ગીમનલાલ દલાલે આપી છે; જુલો વડોદરાનું

“Library Miscellany” ૨, ૨૪, પૃ. ૧૧૨

વિમલપ્રવચ્ચ, વિ. સં. ૧૫૬૮

(ક) સાદ કરહ મામા મન હેજિ (૪-૯૧)

નલ્લદમયન્તીસલ, મેધરજ્જીત; વિ. સં. ૧૬૬૪

(ચ) સૂરજપાક રસોઈ શીલી નલ્લ પાસે અતિ હેજે રે (૫-૧૫)

(ઢ) જેદ કરિ રાહા મનિ હેજ (કાન્દહદેપ્રવચ, ૨-૧૧) ૩

(જ) ઘરમ પૂર્ણ હુ મુજવર હેજ (ધીરે સ્વરૂપ, ૫૧૨૫૨૫ ૬-૫)

(ઝ) સહો જાણજો મારા સરખું કો નાઈ આણે હેજ (ભાલથુ, દશમસ્કથ, ૫૬ ૨૪૧ ૫'. ૪ ગમલાલ મોદીના ભાલથુ વિશેના નિબંધમાં ૫ ૧૧૨મે અવતરથુ)

(ઞ) હેજ પરી નારી તદા રે અવલખિત પ્રિય નેટ (શીલ્પતીતો રાસ, વિ. સં. ૧૭૦૦, ૪-૧-૧૭)

(ટ) નિરલે નેહ નરી કોમને રે, બ્દાલ હેજ છુ તરલે રાય રે (વિ. સં. ૧૭૦૦, ૬-૬-૧૪)

નોંધ : કાઠિયાર હેજનો હાર્દ અર્થ થાય છે (દુયનો અર્થ હાર્દ થઈને) ઠા. ત

એ વહે પોતામાં છે ભેજ, તે અંતરણ ન કહે હેજ (અપો ચિત્તવિચારમંવાદ, ૭૧૫ ૧૧૮)

૧૫ મુજ, મુજને અર્થમાં

આ શબ્દ વર્ગગતિનિધિ છે, કારણ કે મુજને તે સ્થાને મુજ, તેમ જ મજને તે બદલે મજ અને મુજને જોડે તેમાં મુજ એ પ્રયોગ પણ મળે છે, જે નીચે આપેલા કાવ્યમાં જોવાશે:—

નલ્લદમયન્તીસલ, ૧૫૫૪૨૩૩, વિ. સં. ૧૬૬૫.

મુજ

(ક) રાજદમ નલ્લદન ચિરંજીવ તે મુજ મિશ્રગુણી સ્ત્રી (૪-૨-૪૧)

(ઘ) મુજ કિરક જાણી જાપણી (૬-૫૭)

મુજ

(ગ) પહિલ મુજ વશિકરવા મળી (૫-૩-૭૬)

(વ) રાજન મુજ મિલવાને સહી (૬-૫૬)

(ઙ) તથાપિ મુજ પૂર્ણુ એક વાત (૬-૧૮૭)

(ચ) તે ન થયે મુજ મીમવમુતે (૩-૩)

મુજ

(છ) તો એક કરમ કહિયે મુજ (૬-૧૧)

કાન્દહદે પ્રવચ્ચ વિ. સં. ૧૫૧૨

અજ

(જ) જ અજા લાવિ સંતલ મિલદ (૨-૧૬૨)

(ઝ)-૧ અજા હળી પરિ કરિજ્યો જાણ (૪-૮૯)

(ઞ)-૨ અમ તજી ચંચો રે ધૂત ધાલિયાલો વેશ

(૧૨૩સિંહ મહેતા, રાસદાસપરી, ૫૬ ૫૪, ૬૬૧ ૭)

સ્પન્દન હુંવર રાત, નયસુંદરકૃત (વિ. સં. ૧૧૩૭):—

તુમ

(ક) સ્વામિ માફરે છે સ્વામિની તે તુમ તેડે મગમગિની (૧-ચોપાઈ ૨૪)

(ઘ) રૂપ રહે પૂછી આલો કાજ, વહે તે તુમ કદેશે મહારાજ (૪ ચોપાઈ ૨૧)

પમાદયાન; વિ. સં. ૧૫૫૧-૧૧૦૬; ડો. સિટોરીની "નોટ્સ" પૃ. ૧૦૦

તુમ

(ર) મમુદ્રસુતા મેલ્હી નહ દૂરિ હડં તુમ મિતયા આવિડ મૂરિ ॥૩૪૩॥

વધારે દાખલા આપવાની જરૂર નથી. વિક્રમ સંવતના ફોળમા અને સતરમા સંક્રાંતિ દરમિયાન જૈન લેખકોમા આ પ્રયોગ મહુ પ્રચલિત જાણાય છે. ત્યાર પછીના જૈન લેખકોમા લેખકોમાં પણ કાઈ કાઈ પ્રસંગે એનો વપરાશ આવુ રહેલો છે; દા. ત સામળ ભટ્ટ કહે છે: પામુ તુમ મરણાર (પદ્માવતી, કડી ૪૮), વિ. સં. ૧૭૭૪. અહિં તુજને અર્થમા તુજ છે; તુજને બરધાર તરિકે મેળવું હેવો અર્થ છે; પછી તુ જ ને બદલે પાદોપથી તુજ ધયેલ હોય તો જુદી વાત છે.

તે પ્રમાણે પ્રમાણમાં મુજને ને સ્થાને મુજ જોવામાં આવે છે;

દુષ્ણે રે જ્યારે મુજ તરણોદયો ત્યારે ઘરયા મનોરથ સુલા રે ॥

(પ્રાચીન કાવ્યમુદ્રામા ન્હાની ભ્રમરગીતા, ભાગ ૫ પૃ. ૧૧, સંપાદક શ્રી. હનનલાલ વિ. રાવળ).

અને સામળ ભટ્ટ પણ હેવો પ્રયોગ કર્યો છે:

મુમ પળાવી પવરો (પદ્માવતીની વાર્તા, કડી ૩૬૧)

હિં. માં તુસે-મુરો (તુમકો-મુમકોનાં વેકલિપક રૂપો) છે તે આ મુજ. મુજ-મુજ (અર્થથી)

સાથે સંગ્રાવવા જેવાં છે.

તુજને, મુજને ને બદલે તુજ, મુજનો પ્રયોગ અર્થથી અર્થે પાંદોનો પ્રયોગ કરવાના પ્રાકૃત તથા વૈદિક સાહ્યની કક્ષામાં આવે છે, અને જન્દની અપેક્ષાએ અર્થથી અર્થે ને દૂર કરવાની સુક્તમાત્ર નથી, હેવું લાગે પણ અઘને અને તુજનેનું સ્થાન લેનારા અઘ અને તુજ ને લક્ષમાં લેતાં આ મત જીકારવામા રક્ષકની આવે છે. કારણ કે અઘ-તુજ પધ્ધતિ કે નથી પણ ને પ્રત્યક્ લગાડવા માટે તૈયાર કરાયેલાં અઘ જ છે. આ રૂપોને અપવાદપ ગણવાની વિરુદ્ધ છે, અને ગદિના વાસ્તવિક પ્રકારને પ્રકટ કરનારા તત્વનિર્દેશક પ્રયોગો જાણુ છું, તે એ કે આ રૂપો જન્દની અપેક્ષા અતોષવાને માટે ને પ્રત્યક્ષે ઉપાદેયની નીપજમા છે. આ કોરણ હેઠળ લલિતજુષ્ટ પ્રયોગને (સ્વ) અનોઆપાદયત પરિવર્તનો એ વર્ગમાં નહિં ગૂઢતા. (ઘ) સ્વજાણુષ્ટ, વિશિષ્ટ, શબ્દોત્ત અસ્તિત્વ એ વર્ગમાં ગૂઢતા છે.

(૧૬) રેસિ. ચતુર્થીપનો અનુલગ્નશબ્દ

હેમચન્દ્રે (સિ દે ૮-૧૨૫મા) તાદશ્યવચિક પ્રત્યય તરિકે આપેનો આ શબ્દ અપભ્રંશ રેસિ ઉત્તરકાપોન સાહિત્યમા સોળમા ગ્રામાના અન્તિમ પાદ સુધી અવિકૃત રહ્યો ચતુર્થી પ્રયય દેખાય છે, ૧૨૬ એ રૂપે પણ એ પ્રમાણમા વિરત છે મહાગ બેવામા જે તરીક થોડામ દાખલાઓ આપ્યા તે અહિં આપુ છું —

વસન્તવિજ્ઞાન, વિ. સ ૧૫૦૮

(ક) અમિનવ પરિ શિખારિઝ નારીઝ રમ્ રેસેસિ ।

ચંદન મરદ કચોલીઝ ચોલીઝ મઢન રેસિ ॥ (૫૬ ૩)

વિમલપ્રવન્ધ વિ સ ૧૫૬૮

(ખ) મોઢલીઝા પરધાન આપણા વિમલ મનાવા રેસિ ॥ (૮-૧૦૦)

માધવાનલ કામકદલા દોગ્ધકપ્રવન્ધ, વિ સ ૧૫૭૪

(ગ) કાલિન કદસિ કૂવઢા જુ ઘુઘુઘુ કરેસિ ।

જ્યોતિ મ યચિસિ લીધઢા હુ અ ચુ પીઢરેસિ ॥ (૫-૧૮)

(ઘ) નિરઝી નિમઝ ચંદલ કગિઝ અઘરેસિ । (૮-૩૩)

(ગ)મા રેસિનો અર્થ “સાથે” થાય છે (જે કદાચ “માટે” અર્થમાંથી લાભે પથે આવ્યો હોય) જ્યારે (ઘ)મા હેનો સમગ્ર અર્થ ૨૫૬ છે અગાઉ મ્હે કહ્યું છે (ઉપર પૃ ૪૦) તે પ્રમાણે, રેસિનો મૂળ અર્થ પાડળના સમયમા મૂનાઈ જવા લાગ્યો હતો અથવા એમ હોય કે કવિએ એ શબ્દના અર્થપરત્વે પોતાની રુગવડ પ્રમાણે ઘણી વધારે છૂટ લીધી છે આ અર્થફરતુ કારણ શું હતું એ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું મુશ્કેલ છે અથવા મૂળમા અઘરેસિ હતો અને અઘરેસિ પાડેલો હતો

આ રેસિની બ્યુત્પત્તિ શી હોઈ સકે? આ રેસિગારીએ પોતાની “નોટ્સ”મા ચતુર્થી

વિભક્તિ માટે વસાતા વિવિધ શબ્દો આપ્યા છે ત્હેમા આ શબ્દ આપ્યો નથી

રેસિની બ્યુત્પત્તિ એને એ તો અઘરમા આવી સકે તેમ ાથી હું તમ્કે એક બ્યુત્પત્તિ સૂચવું

હું રેસિ પ્રાકૃતિમા ઘડીતા રૂપ બેડે વપરાય છે એ હકીકતથી મળતા દિશાસૂચનને

આધારે હું એ તર્ક કરું છું રેસિના વળીયોગે પ્રયોગનો આ દાખલો આપુ છું —

હવ કિઝલ તઝ મેહિ વિઝ તુહુ પુણ મન્નદ રેસિ ॥

(સિ દે ૮-૧૪૦૫ન પ્રયોગદખાન્ત)

આ રેસિ (અને હેમચદ્ર આપેલા વિકલ્પ રેસિ) કોઈ નામનું સમ્પ્રદાય છે એ બીજી દિશાસૂચક બાબત છે. આ કારણે હું રેસિનું મૂળ રેષા ગુણું છું (રેસા; પ અને વચ્ચે અબેદ ગણાતો, દા. ત. તુષાર, તુષાર). રેસિ (ંસિ) રેષા (સં), અપ. રેસાની અપભ્રંશ સમ્પ્રદાય થાય. ૮૪ મો. વિલિયમ્સ પોતાના શબ્દકોશમાં રેસા શબ્દનો એક અર્થ “આમોગ, fulness (પૂર્ણતા), satisfaction (તૃપ્તિ)” હેવો આપે છે. આ અર્થ ક્ષેત્રો અજાણ રેસિ એટલે અન્યથા તોપાથે, અન્યને માટે, હેવો અર્થ થાય. હું આ સૂચનને, કેંક આધારયુક્ત હેવા, એક તર્કરૂપે જ આપીને વિરમું છું.

[રેસિનો પ્રયોગ પછીની અપેક્ષા રાખે છે એ વધી અનેકવાર અપ્રકટ હોય છે, દા. ત. મંદનદ રેસિને બદલે મંડન રેસિ, અને મનાવાનદ રેસિને બદલે મનાવા રેસિ પ્રયોગ છે.]

૧૭ રહદ-ચતુર્થી કે પછીના અનુસંગ શબ્દરૂપે

આ શબ્દ મુઘ્ધાવબોધ ઔક્તિકના જમાનામાં પ્રબળ પ્રચારમાં હતો અને ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં રહદ, અન્ય વિક્રમ સંવતના સોળમા સૈકાના અંત પર્વત ટકી રહી હતો. નીચેના દાખલાઓ ચતુર્થીપ્રથમ સ્તોતક થશે:—

(૧) મુઘ્ધાવબોધ ઔક્તિક-વિ. સં. ૧૪૫૦

(ક) અનદ જેહ રહદ દાન હીજદ. **તિહાં સપ્રદાનિ ચતુર્થી.

(પ. ૨, રકંધ ૧, પંક્તિ નીચેથી ચોથી)

(ક)-૧ અવર્ણાન્ત શબ્દ રહિં ફેકાર હુદ (પ. ૧૩, રકંધ ૧, પંક્તિ નીચેથી ચોથી)

(વ) અવળસ્યેવર્ણાન્નિર્ગોદરહ. અવર્ણ રહિં ફર્ણાદિક ચઢસિઢં કમિ ફત્ બોત ગદ્ ગલ્ હુઢં.

(પ. ૮, રકંધ ૧, પંક્તિ નીચેથી છઠી)

અને આપ. સંધિપ્રકરણમાં, કૃષ્ણ રહ રથળોએ, પછીવાચક તરીકે રહિં, રહદ અથવા રહદ નોવામાં આવે છે.

૮૪. સમ્પ્રદાય પ્રત્યય ૩ (૨) આકારાન્ત શબ્દોને લગાડાય છે; ખરી રીતે સમ્પ્રદાય રેસા થાય. પણ આપણે પ્રત્યય લાગતા પહેલાં રેસ હેવો અવાન્તરક્રમ ધરેલા કદબી સક્રિયે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં માલા (માલા ઉપરાંત) માલ અને છે, ચાલા (ચાલા તેમ જ) વાલ થાય છે, અને રેલા (રેલાની સાથેસાથ) રેલ અને છે, અને આ વિકાર પૂર્વજાયાણે પૂર્વતર વિકાસક્રમે થતા માની સકાય. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં (દા. ત. ગમીરકં-ગહિરં-પેકં વગેરેમાં) હનું આદિપ્રતિ અપસરણ પ્રચલિત છે તે સં. ૧૪૫૦માં થતા પ્રા. ધર રૂપમાં ભાવિક્રમની પૂર્વજાયા નરીકે પ્રવર્તે છે; અથવા અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિ-લોપનો નિયમ સં. પૂર્ણ અને અર્પમાં તથા એથી પણ પહેલાં (લે.) argentum અને (સં.) રત્નમમાં પ્રવર્તે છે; ઉપરાંત અન્ય અનેક ક્રમોમાં હાની સમ્પ્રદાયના વર્ણમાં મુકાય હેવી થતા પ્રવર્તે છે; (જુલો આ ગુપ્તવાચનો પ ૧, પૃ. ૧૨૧-૨); આ સર્વથી માગે અવાન્તરક્રમની કદબનાવું સમર્પન થાય છે.

(૨) વસન્તવિલાસ, વિ. સ. ૧૫૦૮

(કા)-૧ વાલમ રહડં સુતિચાર (પદ ૭૨)

[અહિં ૭-૮ રહિં એ સક્રિયિત ૩૫ માગી લે છે. મહને લાગે છે કે રહિ ૩૫ હાવા ૭-દેવુદ્ધ કે તરિતઉચ્ચારણુન્ય મક્રાયવિધિથી પ્રચારમા આન્યુ હશે.

(૩) ઘટાવદ્યકવાલાવચોષ હેમહંસરચિત, વિ સ ૧૫૧૫ના અરસામા (કાશ્યુ કે હેની ન્યાયમજૂવા નામની તૃતીની સાથ વિ સ. ૧૫૧૫ છે)

(ગ) સમવસરણિ ચડિય વિહરમાણ છડ તેહ ફૂઈ નમો કશોઈ માહર નમસ્કાર હુ ॥

(૪)-ક ધર્મદાસકૃત ડચવસ માલા (ગાથા ૧૪૯) ઉપર સૌમસુન્દરસુરિની ટીકા વિ સં. ૧૫૧૭

(ગ) ક ભૈંભુલા કુદો મળી તેહ ફૂઈ ધીમડ નામ કોળી હસિલં પ્રસિદ્ધ ફૂલં

(ગ)-લ કોળો ફૂઈ રાજ્ય દેવા

(ગ) ગ ઇતલોં વાલોં હમ વિહમ વેઠોં ફૂઈ આપિરોં

(ગ) ઘ વાપ ફૂઈ નિમ પૌચ પૌચ સદેં નાહીં મરાવડ

(ગ)-ઘ કોળીરાય ચિત્તમા માય ફૂઈ કહિ

(ગ)-ચ તહરા વાપ ફૂઈ તુ કરારિ એવડ સ્નેહ હુ તડ

(ગ)-છ રલવાલ બાવિ એળિક ફૂઈ કહિ

(ગ)-જ એ વલી કુળ ફૂઈ કદવના મારિસડ

(ગ)-ઝ કોળી રાય ફૂઈ મહાપચાસાપ હુડ

આ અતિપ્રચુર ઉદાહરણાવલિમા (ગ)-લ, (ગ)-ગ, (ગ)-ઘ (ગ)-ચ, (ગ)-જ અને (ગ)-ઝ ઉદાહરણો હૈં કે ચતુર્થાપ્રત્યયના દાખલા છે, (ગ) કમા ફૂઈ ધર્મીના કે ચતુર્થાના અર્થમા છે; (ગ)-ઘ અને (ગ)-ઝમા એનો અર્થ (ચતુર્થાદાર) દ્વિતીયા વિભક્તિનો થાય છે

(૫) મક્તામરવાલાવચોષ, વિ. સ. ૧૫૭૭ (વડોદરાની સેટલ લાયબ્રેરીમા એવેલી હસ્તલિખિત પ્રત)

(ગ)-૧ તે પ્રાણિયા રહિં રક્ષી વરદ (પદ ૪૪ ઉપરની ટીકા)

(ગ)-૨ કમલ રહિં વિકામ લાગિયા (૨) અડ

(૫) અર્દા-ચીરા ૮૫ ગુજરાતી ભાષા-તર) વિ. સં. ૧૪૭૧ 'હેલાનું' ૮૬ .

(ઘ) અનહ જી શાલ મોજન ભર્તાર રહઈ કીધઈ (૪૧-૫)

(ઙ) તવજ રહઈ દેવાઈ (૪-૩૧)

(ચ) મહ ઉત્તમ રહઈ ચોખન[ર] રહઈ મહાપુરુષ રહઈ અનહ વાગિય કરગહાર રહઈ
અનહ દુર્બલ રહઈ પ્રતિકૃતિ પ્રતિકાર અનહ માન્યતા કીધી માનડ દીધઈ [૨૫-૫]
અને અન્ય અનેક સ્થળોએ.

આ ગ્રન્થમાં રહઈ કવચિત્ દ્વિતીયાનું કાર્થ કરે છે, દા. ત.

(છ) પુણ તેહ વાલક રહઈ ન રેપડ (૪૬-૮)

(જ) ધાન્યતણ પૂલડ ગાહ રહઈ લાવી દીધઈ હુતુ (૪૮-૭)

(ઝ) આ (જ)ને ચતુર્થી અર્થનો પ્રયોગ પણ ગણી સકાય).

(સ) તણ રહઈ મહાવાયુ લિડ (૨-૧૪)

(ય) વ્યાઘ તણ રહઈ લાડ (૦૮) (૨-૧૫)

શ્રી. ખરેઘાટ (પ્રસ્તાવાના, પૃ. ૧૧, પં. ૧માં) નોંધે છે કે આ ગ્રન્થમાં “ અર્વાચીન
જે અને હેના પૂર્વગામી નહ તથા નહ એ ચતુર્થીવાચક પ્રત્યયો સર્વથા
રહઈની સાધોસાચ જ અનુપપન્ન છે. ” આ કથન પ્રકટરતું છે, એટલા માટે કે એથી આ ગ્રન્થનો
નહ પ્રચરિત હતો કે સ્થાનાસમય કલાથ મુખ્યવર્તન ઔકિકથી પહેલાંનો કરે. હું કલાથ એટલા
મર વર્ગે પ્રિયસનના કારણસર કહું છું કે ઔકિકતા ગ્રન્થમાં આવતો નહ પછી પત્તા સમમીનું
મતલુ વિવેચન રૂપ અર્પે છે, શુદ્ધ ચતુર્થીનું, રૂપ નહિ; ચતુર્થીનું રૂપ પછી-સમમીના
સંયોગથી ઊપર્યું હોવા છતાં સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠાનું અધિકારી છે, અને સર
ન્યોત્તર પ્રિયસન જે ગ્રન્થખંડમાંથી નહા શુદ્ધ ચતુર્થીવાચક પ્રત્યય તરીકેના દાખલાઓ ટાંકે
એ ગ્રન્થખંડોને એઓ યથાર્થ સમજવા જણાતા નથી. હું હેમનાં વચનો જ ટાંકીશ:-

૮૫. આ ગ્રન્થનું વિરાઠ-નામ હેવું નામ પણ છે. અર્દા-ચીરા એટલે “પવિત્ર વિરાઠ.” હેમાં
ગુનો આદિમાં પ્રકૃષ્ઠ અને અન્ય કનો લેખ થયો છે હેના મહારા મિત્ર શ્રી. બેહરામચર તે અંકેલે-
સરિપાએ આ પ્રુસાસો આપ્યો હતો: અર્તાક અવસ્તા અરતા (વેદિક ઋત) માંથી અનુપન્ન થયેલ
છે; અર્તાને છેડે અન્ય બ ને અનાવત્રા ખાતર કુ ઉમેરાતાં અર્તાક [અર્તા+ક] થાય છે; અરેનાનાં
ઊપર્યું પહેલવી વિશેષણ અર્તાક છે; સંસ્કૃત લિપ્યંતરમાં આ કુનો ગ અર્ધને વિરાઠ ના હતી પૂર્વે
લગાડાયો હતો, જેથી પાઞ્ડ અર્દા વિરાઠ તે સંસ્કૃતમાં અર્દા-ચીરા અને છે. વિરાઠ અને ચીર
[કારસી]નીરનર એ એ વચ્ચેના બ્રમ્હે લીધે અન્ય જ સુમ થયો, પણ વૈકલ્પિક નામ
વિરાઠ-નામમાં એ જળવાઈ રહ્યો (વિરાઠ નામકુ જેમાં કુ તે હોના પ્રતિનિધિ છે)

૮૬. પારસી પંચામને પ્રકટ કરેલી આ ગ્રન્થની આગૃતિની શ્રી મંચરેણ પા. ખરેઘાટની
પ્રસ્તાવાના, પૃ. ૬ અને ૭ બુલે; તથા કહ્યું છે શ્રી. બેહરામચર અંકેલેસરિપાની પાસેની હાતપ્રત
વિ. સં. ૧૫૦૭માં કરાયેલી નકલ છે (જે નાતે પણ પ્રુષ્ઠિકા નોંધે છે); અને એથી પહેલાની
હસ્તપ્રત ms, H1 છે તેની નકલ વિ. સં. ૧૪૭૧માં કરાઈ છે.

“ Dative *Sukha-nai*, for bliss-*Jeha vastu-nai parityaga suchi*-for what thing abandonment is indicated.

“ In the following instance the dative is used for the accusative: *i-kara-nai bolivai*, in saying the letter i ” ૮૭

[અર્થાત “ ચતુર્થી-સુલનદ, સુખ માટે; જેહ વસ્તુનદ પરિત્યાગ સુચદ-એ વસ્તુને ત્યાગ સૂચવાય.”

“ આ દાખલામાં ચતુર્થીના દ્વિતીયાને બદલે પ્રયોગ છે: ફકારનદ બોલિવદ ઇકાર બોલવામાં.”]

હવે અહિં ‘હેલો દાખલો સુલનદ છે. એ સંબંધમાં-મદારે મૂળ અન્યભાગ કેંક પૂર્ણરૂપે આપવો પડશે:

૮૮ “ જેહ નદ કારણિ કિયા કર્તા કર્મ-હુદ । * * * * । તિહાં સંપ્રવાને ચતુર્થી । * * * *
* ધમ્મ સુલનદ કારણિ હુદ । * * * * કિસાનદ કારણિ ધમ્મ હુદ । સુલનદ । તિહાં ચતુર્થી । ધર્મ-
સુલાય ભવતિ ।

અહિં ‘મહે’ ધેરો છપાવેલો શબ્દ સુલનદ અર્થશ્રમનો વિષય છે. સર બધેાજ હેને સ્વતઃ-પર્યાપ્ત શુદ્ધ, ‘સુખને માટે’ અર્થનું, ચતુર્થીરૂપ માને છે, પણ ખરી રીતે જોયે તો એ સુલનદ કારણિ ને સ્થાને છે, અને કારણિ શબ્દનો પૂર્વવાક્યમાંથી અગ્યાહાર કરવાનો છે.

સમગ્ર વિવેચનનું તાત્પર્ય જોતાં ‘મહે’ દર્શાવેલો અર્થ જ સાચો હરે છે. વિવેચનની સરણિ હાવી છે -

ધર્મ સુખ ઉપજાવે છે (શબ્દશ: “સુખને માટે” છે). “શાને માટે ધર્મ હોય છે ?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે:—“સુલને (માટે, કારણિ)”; કારણિ શબ્દ પૂર્વવાક્યમાં આવી ગયો છે તેથી હેની આ ઉત્તરમાં પુનરુક્તિ નથી કરી; પણ એ અનુક્ત છતાં અગ્યાહાર્ય છે; એનાથી અન્યતર-આ અપાઠાર વિનાની-અનવયકદંબના અર્થસમીકરણને ધાતક છે.

એ જ પ્રમાણે એ જ પરિચ્છેદમાંનાં કણનદ કારણિ મોક્ષનદ અને કિસાનદ કારણિ મોક્ષનદ એ વાક્યોમાં પણ મોક્ષનદ અને મોક્ષનદ શબ્દોની પછી કારણિ શબ્દનો અપાઠાર છે.

ખરી વાત એ છે કે ઔક્તિકના જ-ના જોટલે જોલે સમયે પણ સંસ્કૃત ચતુર્થી પ્રત્યય પોતાનું અવિગૃહ્ય અસ્તિત્વ ખોઈ જોડો હતો અને હેને સ્થાને પછી વચ્ચા સમગ્રીના રૂપની પાછળ

૮૯. L. S. I (ભારતીય ભાષા સમીક્ષા) પુ. ૬, ભાગ ૨, પૃ. ૩૫૫. L. S. 'I. પુ. ૯ના પ્રકાશન સમય [ઇ. સ. ૧૯૦૮] થી ૭ વર્ષ પહેલાં પણ સરબોધી જોજ મત ધરાવતા હતા, કારણ કે RAS, ઇ. સ. ૧૯૦૨, પૃ. ૫૪૧ એ સ્થળે પણ હેમણે હાનાં બા કથનો કયો છે. ખરું કહિયે તો ઇ. સ. ૧૯૦૨નો એ લેખ આખોને આખો LSI પુ. ૬, ભા. ૨નાં પૃ. ૩૫૧-૩૬૪માં ફરીથી પ્રકટ કર્યો છે.

૯૦. મુખ્યલેખ ઔક્તિક, પૃ. ૩ સ્કંધ ૩, સ્કંધ ૪ માં આણું.

આવનો કારણ કે હેવો કાષ્ટ શબ્દ, વિગ્રહક્ષમ પદ તરીકે, આવી બેઠો હતો; જેમકે છલ્લાય સં.= સુપ્રસન્ન કારણ (ઉત્તરકાલીન અપ. ૧)=સુલ્લને માટે (અર્વાચીન ગુજ. ૧), “આપવું” અર્થનાં ક્રિયાપદો હોય ત્યાં શબ્દ ચતુર્થીની અપેક્ષા રહેતી હતી અને એ કારણે એ જમાનામાં નહ તાલ પરંતુ રહદ શબ્દ વપરાતો હતો; આથી જ જેહ રહદ દાન લીજદ હેવો પ્રયોગ જેવામાં આવે છે (પૃ. ૩, સ્કંધ ૧, પંક્તિ નીચેથી ૪), પણ જેહ નહ હજી દેખાતો નથી.

એ પછીના સમયમાં રૂઢ અને નહ બંને સાથેસાથ વપરાયલા મળે છે, જે કે નહનો પ્રયોગ વિરલ છે અને જરાક અપ્રદિત અર્થમાં છે.

— ચાપ હૂં નિત પાંચ પાંચ સદ નાલીએ મરાવદ ।

હસિડ કોળી રાય નહૈં વેટડ જાયુ છહ ।

(ધર્મદાસકૃત સ્વર્ણમાળા, ગાથા ૧૪૬, સોમસુદરણરિની ટીકા; વિ. સં. ૧૫૬૭).

ત્રીજો દાખલો ફકાસદ્ બોલિવદ્ ૮૯ પણ ખોટો સંમતાયો છે. ફકાસદ્ એ પછી સમ્મતીનો સંયોગ છે, એ વિશેષણધર્મી છે, બોલિવદ્ વિશેષણ છે, અને એ બોલિવદ્ પોતે બોલ ધાતુમાંથી આવેલા કૃદ-તનામની સંપત્તી છે; આ વાક્યનો અર્થ છે: ફ વણીના બોલવામાં (ઉચ્ચારણમાં); અર્થાત્ જગદારે અને ફ હોય હેવા શબ્દો (સ્વળવાચક કાળવાચક ધ્વનિાદિ પ્રકારના શબ્દો) બોલિયે તજ્જારે.

બીજો દાખલો કુંક અંશે શંકાસ્પદ છે; વલ્લુ નહ પરિણામ એ પ્રયોગ ખરો ન હોઈ સકે, હેમાં નહ ચતુર્થીના અર્થમાં પણ અધોનુરૂપ નથી, અને ખરો પાઠ વલ્લુનડ હોય તો હેમાં કંઈજ આશ્ચર્ય નથી.

આથી હું વિનાસકોચ નિર્ણય રચી સકું કે મુખ્યાવલોચના યુગમાં રહદ (રહૃ) એકલો, નહ [નહ] જેવા કાષ્ટ પ્રતિસ્પર્ધી પ્રત્યય વિના, સમૃદ્ધ હતો, અને અર્દા-ચીરાને લગભગ એ યુગમાં મૂકી સકાય.

રહદના ચતુર્થી અને પછી એ બે અર્થમાંથી મૂળ [પ્રાથમિક] અર્થ કિયો અને અનુનિષ્પન્ન [દ્વિતીયિક] અર્થ કિયો? ડૉ. ટેલિટારી ચતુર્થી અર્થને પ્રાથમિક અર્થ માને છે. ૯૧ સરળયોજી એ ક્રમ ઉલટાવીને ૫૫૧ અર્થને પ્રાથમિક અર્થ ગણે છે. ૯૨ હેમનાથી વિરુદ્ધ ચત્ર શ્રી. મં. પા ખારેધાટનો છે; એઓ ચતુર્થીને પ્રાથમિક અર્થ ગણીને કહે છે:—૯૩ “ચિયસંને મુખ્યાવલોચમાંથી લઈને ટાંકેલા દાખલાઓમાં પણ રહદનો અર્થ ચતુર્થી માટેથી ચર્ચ સકે છે.” રહદની

૯૯ મુખ્યાવલોચ ઔચિક, પૃ. ૪ સ્કંધ ૨, પંક્તિ ૨.

૯૦ એ જ જ-અ, પૃ. ૮, સ્કંધ ૨, પંક્તિ નીચેથી પહેલી.

૯૧. “નોરસ” § ૭૧, (૬); અને § ૭૩, (૭).

૯૨. LSI પુસ્તક ૬, આગ ૨, પૃ. ૩૫૫; ત્યાં ચતુર્થીના વિષયમાં એ કહે છે: “આપવું” અર્થના ક્રિયાપદની પછી જ્યાં પ્રત્યય રહદ ચતુર્થીના અર્થમાં વપરાય છે,” જગદારે પછીના પ્રકરણમાં એ રહદ અને રહિને મુખ્યાવલોચમાં વપરાયેલા (પછી) પ્રત્યયો તરીકે આપે છે.

૯૩. અર્દા-ચીરામાં (પારસીઓનો સંસ્કૃત લેખોનો સમઠ લાગ પમામાં) યુજરાતી ભાષાન્તરની હેમની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧-૧૨, નોંધ ૧૫.

વ્યુત્પત્તિનો વિચાર કરશું તો આ પ્રમત્તું નિરાકરણ સ્હેલાઈથી થઈ જશે. અનેક વ્યુત્પત્તિયો સ્વરૂપાયેથી છે:—

(ક) રહદની રોષભાંધી વ્યુત્પત્તિ યક્ય છે;

(લ) રહદનો ઉદ્ભવ રક્ષિતભાંધી થયો;

(ગ) રહદની ઉત્પત્તિ અરહદભાંધી, અને અરહદ પાછો નીચેના મુલભાંધી આવે:—

(૧) અર્થકેમ કે અર્થકેભાંધી;

(૨) અરહદ એ “ નજીકનું, ઓરું ” હોવા અર્થના વિશેષણની સપ્તમીભાંધી, જે સં. ભપારભાંધી, અપ. અવાર ઓછાંડાર આવેલ છે.

સરખાવો શુભ. ઓગે, ઓઝો; સિન્ધી ઓરહો, ઓઝો.

આ ચાર વ્યુત્પત્તિસ્થનાઓની પરસ્પર ન્યૂનાધિક યોગ્યતા તપાસિયે; પ્રથમ લક્ષ્ય:—

(ક) રેલિ. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ‘વસન્ત’ માસિકમાં આપેલા એક લેખમાં ‘હે’ આ વ્યુત્પત્તિ, માત્ર પ્રથમ રૂપે, સ્થળની હતી.^{૯૪} આ વ્યુત્પત્તિના પક્ષને અનુકૂલ મુદ્દાઓ આ છે:—

(૧) રેલિ હેમચંદ્રે (૮-૪-૪૨૫માં) આપેલ છે અને રહિ કે રહદ હેના સમયમાં દશ્યમાન નથી; આ રહદ શબ્દ મુગ્ધાવયોષ ઔક્તિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) ના સમયમાં પૂર ખહારમાં જોવાય છે. રહદ, આથી, વચ્ચેના ત્રણ સૈકાઓમાં ઉદય પામ્યો હોવો જોઈએ, અને અન્ય કોઈ શબ્દ ઉપલબ્ધ ન હોઈને, રહદનો ઉદ્ભવ રેલિભાંધી થયો હોવો જોઈએ.

(૨) સ નો દ સ્હેલાઈથી થાય. વસન્તવિલાસ (વિ. સં. ૧૫૦૮)માં રેલિ છે (કડી ૧૪) તેમ જ રહદ પણ (કડી ૭૨માં) છે એ હકીકત આ વ્યુત્પત્તિની વિરુદ્ધ જાય એમ માનવું અનિવાર્ય નથી. જનક અને તર્જન શબ્દોની હાવી સહસ્થિતિ અસામાન્ય નથી.

(જ) રક્ષિત. આ વ્યુત્પત્તિ રાવ બહાદુર કે. હ. કુલે વિસિષ્ટ કારણો દર્શાવ્યા વિના જ નોંધી છે.^{૯૫} હેમણે સમર્થક વિચારતત્ત્વ એક જ આજળ ધ્યુ છે તે એ કે રક્ષિત એ શબ્દ ચતુર્થાંતપુરુષ સમાસના ઉત્તરપદ તરીકે આવર્તા શબ્દોમંતિ એક છે.

આ દલીલ મહને બહુ નિર્ણય લાગે છે. ગોરક્ષિતમૂનો અર્થ “ ગાયો માટે રાખેલ ” થાય, પણ રક્ષિતમું આ સ્થાન પ્રત્યયમાં ચતુર્થાંતનો અર્થ થી રીતે સંક્રાન્ત કરે એ સમગ્રાવું નથી. ઉપરાંત, પ્વનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિયે રક્ષિતભાંધી રહદનો ઉદ્ભવ સાધવામાં સફળતા મળે હેવું નથી, જો કે રક્ષિત, રક્ષિત, રહિત, રહદ એ યક્ય ક્રમો છે. પણ રહદનો અન્ય અનુસ્વાર આ શબ્દમાં સમગ્રીના કે તૃતીયાના અર્થનો સ્પષ્ટ છે અને આ વ્યુત્પત્તિમાં એ અર્થ આણી સકોવો નથી.

૯૪. જુલો વિ. સં. ૧૯૭૦ના કાર્તિક માસનો અંક, પૃ. ૫૫૪, નોંધ ૬

૯૫. જુલો હેમની લાલજુક્ત કદમ્બરી, પૂર્વભાગ, ઉપરની ટીકા (પૃ. ૨૭૦, પંક્તિ ૪-૬).

૮. પ્રાચીન ગુજરાતી-વિ. સં. ૧૫૫૦ થી વિ. સં. ૧૬૫૦;

૫. મધ્યમ ગુજરાતી-વિ. સં. ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦;

૬. અવધીન ગુજરાતી-વિ. સ. ૧૭૫૦ અને તે પછી.

આ યુગવિભાગો સંપૂર્ણતઃ અન્યોન્યવ્યાવર્તક દૃઢમર્યાદા વિભાગો છે હેવો અભિપ્રાય નથી. ભાષાનો સ્વભાવ જ હેવો છે કે એક યુગમાંથી અન્યમાં ક્રમે ક્રમે દૃઢ મર્યાદારેખા વિના સંક્રાન્ત થાય. અન્ય પક્ષે, હું તેઓમાંનો એક નથી જોએ પોતાની માતૃભાષાની ભક્તિના અયોગ્ય અતિરેકથી દોરાઈને ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ હેમચંદ્રના સમય જેટલો જોલો થયો એમ ઢાલો કરે છે. પ્રાચીન યુગોના ભાષાતત્ત્વનાં પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરવાથી જ ખાતરી થશે કે એ પૂર્વકાલીન ક્રમોની ભાષાને ગુજરાતી નામ આપિયે તો ઔચિત્યની ધૂષ્ટ વ્યતિક્રમ થાય. એ ધોરણે તો એથી પણ પૂર્વે જઈને કોઈ આઘ પ્રાકૃતને, અરે સંસ્કૃતને અને વેદિક ભાષાને પણ, ગુજરાતીનું નામ આપવાની ઇચ્છા કરે! આ મ્હારો દલીલ અન્તિમ કોટિની-છેક રદામા છેડાની-છે, પણ ભાષાશક્ત પંડિતોએ સ્વીકારેલ દૃષ્ટિનિંદુ કેટલું અસંભવિત અને અ-યુક્તિયુક્ત છે એ દર્શાવવા માટે જ હું એ દલીલ કરું છું. કોઈપણ ભાષા એક ક્ષણે રાજ ન થાય, એક કૂદકાભેગી અસ્તિત્વમા ન આવી જાય, એ સ્પષ્ટ છે. મ્હેં ઉપર અંકિત કરેલા સમયવિભાગો જોતાં જણાશે કે આપણી અવધીન ગુજરાતીનો આરંભ સગભગ વિ. સં. ૧૭૫૦ થી થયો છે. છતાં વિ. સં. ૧૫૫૦ અને ત્યાર પછીના સમયની ભાષાને ગુજરાતી નામ આપવામાં વાણો નથી, જો કે એમ કરવામાં એ નામની અર્થમર્યાદા કેંક શિથિલ કરવી પડે. આપણે કરેલી સમીક્ષાના યુગનિર્ણાયક પ્રકાશમાં તપાસનાં સર. રા. ગા. ભાંડારકર વ્યક્ત કરેલો મત, ૧૦૦ ગુજરાતી પૂરતો મો, ભાગ્યે જ સ્વીકાર્ય જણાય; એઓ કહે છે.:

“અવધીન લોકભાષાઓ દશમા સેકાના અરસામાં પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પામવા લાગી એમ જણાય છે” મરાઠીભાષા ઈ. સ. ૧૨૦૬ના તાત્ત્વપત્રમાંના લેખમાં હેના વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં (“it has specific character”) પ્રકટ થાય છે એમ એઓ કહે છે ૧૦૦ મરાઠી વિશેના આ મતમાં કેટલી મર્યાદા છે એ સાથે અહિં આપણે લેવા દેવા નથી. વિશેષમાં ડૉ. ભાંડારકર કહે છે કે ઈ. સ. ૧૨૦૦માં મધ્ય ગયેલા અંદની કૃતિમાં દિંદી પોતાના વિશિષ્ટ રૂપમાં દેખાય છે ૧૦૦ પણ આપણે જાણિયે જોયે કે અંદને નામે ચડેલો વૃધીવ્રજ ગાળા ધૃષ્ટ હપકૃતિ છે હેવું કવિરાજ સ્વામજીદાસ ૧૦૧ સિદ્ધ કર્યું છે. કવિરાજ સ્વામજીદાસના એ લેખને કાંઈએ વિરોધાવરક ઉત્તર આપેો દનો એ મ્હારા લક્ષની જઠાર નથી, પણ મ્હારો દેવો મન છે કે એ ઉત્તરથી કવિ-રાજની દલીલના પાયાની કાંકરી પણ દલાવી સકાઈ નથી. આથી એ મનને દુઃ અઘાપિ ખરો માનું છું.

૧૦૦ હેમનાં ભાષાશાસ્ત્રિયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૩૦૨-૩૦૩.

૧૦૧ જુલો J. A. S. Beng. (જગજની એશિયાટિક સોસાયટીનું પત્ર) પૃ. ૫૫, ભાગ ૧, નં. ૧, ઈ. સ. ૧૮૮૬. પૃ. ૫ થી ૧૫.

ગ્રંથાનુવાન ૫ માનાં પરિશિષ્ટે

પરિશિષ્ટ (૧) લક્ષ્મીધરનો સમય.

આ ગ્રંથના પૃષ્ઠ ૩૧ મેં મહેં કહ્યું છે કે લક્ષ્મીધર સોળમા સૈકાના મધ્યમાં થઈ ગયો. એ કથન કરવામાં મહેં શ્રી. ક. પ્રા. ત્રિવેદીએ વસ્તુતઃપ્રત્યક્ષાની પ્રસ્તાવનામાં કરેલા અનુમાનનો ઉપયોગ વિના આધાર લીધો હતો; હેના મહેને ખેદ થાય છે, કારણ કે ક. પ્રા. ત્રિવેદીની તર્કસરણિની જરા પરીક્ષા કરી હોત તો હેની અવધાર્થતા મહેને દેખાઈ હોત. હેમની દલીલ નીચે પ્રમાણે છે.

“લક્ષ્મીધર પોતાની કૃતિ ત્રિવિક્રમના ગ્રંથને આધારે રચી છે અને આ ગ્રંથમાંથી મહિલનાથના પુત્ર કુમારસ્વામીએ પોતાના રત્નાવળમાં અવતરણો આપ્યાં છે. મહિલનાથ સોળમા સૈકામાં હતો કારણ કે હેનો એક શ્લોક છે. સ. ૧૫૩૨ના શિક્ષાલેખમાં આવે છે” (પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૭).

આ તર્કસરણિ દેખીતી સંદોષ છે. મહિલનાથના પુત્ર લક્ષ્મીધરમાંથી અવતરણ આપ્યું એ હકીકત લક્ષ્મીધરને મહિલનાથના પુત્રથી, મહિલનાથથી પણ, પહેલાંનો કરાવે. પણ મહિલનાથ અને લક્ષ્મીધર સમકાલીન કદાચ હોય તો પણ ૧૫૩૨માં મહિલનાથના શ્લોકનું અવતરણ આપ્યું એ આધારે મહિલનાથનો (કથો છે તહેવો) સમયનિર્ણય ન થઈ શકે. કેમ પણ માણસ પોતાથી સૈકાઓ પૂર્વના લેખકમાંથી પણ અવતરણ આપી શકે.

પણ વસ્તુતઃ મહિલનાથનો સમય ઈ. સ. નો તેરમો સૈકા હતો હેવું સનિર્દેશન બતાવાઈ ગયું છે. એમેલ ક્રિ. પૃ. ૧૮૯ મેં કહે છે —

“વિ. સં. ૧૨૬૮. મહિલનાથના પુત્ર, સરસ્વતીતીર્થ નામથી કાવ્યપ્રકાશના દીકાર, નરહરિનો જન્મ.” અને આધાર ટાંક્યો છે P. R. 1-25 અર્થાત્ સંસ્કૃત હરતસિખિત પ્રતો વિશે પિટર્સનનો પ્રથમ અહેવાલ, પૃ ૨૫. પિટર્સને નરહરિના પૂર્વજોનું સંપૂર્ણ નામવર્ણન હેની કાવ્યપ્રકાશની દીકામાં આપ્યું છે એ અનુસાર આપ્યું છે: નરહરિનો પિતા મહિલનાથ, હેનો પિતા નરસિંહભટ્ટ, હેનો પિતા વત્સગોત્રિય રામેશ્વર. નરહરિનો જન્મ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યો છે:

૮૯૨ ૧
સવસુમહસ્તેન મહાળા સમલકૃતે ।

કાલે નરહરેર્જન્ય કલ્પ નાતીન્મનોરમમ્ ॥

(શબ્દોની ઉપર અંકો મહેં મૂક્યા છે).

અર્થાત્ વિ. સં. ૧૨૬૮ = ઈ. સ. ૧૨૪૨ એ નરહરિનું જન્મવર્ષ. એ વર્ષમાં મહિલનાથનું ૫૫ ૨૫ થી ૩૦ વર્ષનું હોવું જોઈએ, એટલે હેનો જીવનકાળ તેરમા સૈકાની મધ્યમાં મૂકવો પડે. લક્ષ્મીધરનો સમય ઈ. સ. ૧૨૪૨થી કમમાં કમ થોડાંક વર્ષો પહેલાંનો તો ગણવો જ પડે. આથી હું સોળમા સૈકાના મધ્યને બદલે તેરમા સૈકાનો પ્રથમપાદ કહું. આથી હેમચંદ્ર અને લક્ષ્મીધર વચ્ચે લગભગ એક સદીનું અંતર રહે; કારણ કે શાસ્ત્રી મજલાલ કાલિદાસના ગુજરાતી ભાષાનો इतिहास પૃ. ૪૦ અનુસાર હેમચંદ્રે અપભ્રંશવ્યાકરણ વિ. સં. ૧૧૬૮ (ઈ. સ. ૧૧૧૨)માં રચ્યું હતું.

(ગ)-(૧) અને (૨) આ બે વ્યુત્પત્તિયો ડૉ. ટસિટોરીએ સૂચવી છે, ૯૬ અને થોડાક વિવેચન પછી હેમલે (૧)નો ત્યાગ અને (૨)નો સ્વીકાર કર્યો છે છેવટ એ (૨)ને વળગી રહ્યા જણાય છે. ૯૭

આ બેમાંની (૧)ને અને હેમાંના બે વિકલ્પોમાંથી સમગ્રી ગળ્યેને હું રહદની ઉત્તમ અને સંભાવ્યતમ વ્યુત્પત્તિ તરીકે લેશ પણ સંકોચ વિના પસંદ કરું છું. એ બંધાં અપેક્ષિત તરત્વે પૂર્ણ પાડે છે-તેદ રહદ (તસ્ય અર્થે) જેવા પ્રયોગોમાંના સમગ્રી અર્થ, અને સરલ ખનિશાસ્ત્રાનુરૂપ ઉત્ક્રમ; અર્થકે, અરપદ-અરહદ-રહદ.

ન-(૨) ફરાફ્ટ છે અને રહદનું જે ખરું અર્થતરવ છે તે તાદર્યનો અર્થ હેમાંથી મતોપ કારક રીતે નીકળતો નથી આથી, જે સૈસિની સંભવિતતા ઓછી મનાય તો, અર્થકેને રહદના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાની મદારી તૃતિ થાય છે.

આ પ્રમાણે, તેદ રહદ=તસ્ય અર્થ એ પ્રમાણે, રહદનો ચતુર્થી-અર્થ હેની વ્યુત્પત્તિમાં સોધી વધારે બંધ બેસતો થાય છે, અને એથી ચતુર્થી હેનો પ્રાથમિક અર્થ છે. ૧૫૬ી અર્થ અપમાત્ર વિચારપલટાથી સુક્ષ્મ છે. આ પૃષ્ઠીઅર્થનો વિકાસ તે પ્રાકૃત અને વૈદિક સંસ્કૃતના ચતુર્થીને અર્થે પશ્ચીના શ્લિસંમત પ્રયોગથી તદ્દન ભિન્ન થતો છે. એ પ્રાચીન શ્લિમાં તો માત્ર એક વિભક્તિનું સ્થાન અન્ય વિભક્તિરૂપ લે એટલી જ થતો છે, હેમાં રહદમાં થાય છે તેવું વિભક્તિત્વમના અર્થનું પરિવર્તન નથી થતું.

ઉત્ક્રી કસોટી (૫)ની, એટલે કે વિસિષ્ટ સમયભાગના લક્ષણજૂત વિસિષ્ટ શબ્દપ્રયોગોની, મદારી પરીક્ષા અહિં પૂરી થાય છે. ૯૮

૯૬. જુવો હેમનો “ગુજરાતી અને મારવાડીના ચતુર્થી અને ૧૫૬ી પ્રત્યયોનો ઉદ્ભવ” એ લેખ, J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૯૧૩, પૃ. ૫૬૪-૫.

૯૭. જુવો હેમની “નોટ્સ” ડું ૭૧, (૧); એ નોટ્સ ઉપર જણાવેલા લેખની ૫છી લખાઈ હતી અને એ હેમાં માત્ર (૨) રજૂ કરે છે અને (૧)નો તો કંઈ જ ઉલ્લેખ કરતા નથી

૯૮. એ સત્તર પ્રયોગવિશેષો સર્વસમાવેશક નથી, એ આપણી પ્રયોગનસિદ્ધિ માટે ઉપયોગી પ્રકટતર લક્ષણો છે ઉપરની પરીક્ષામાં જેનો સમાવેશ ન થયો હોય હેવા, ઓછા મહત્વના, અન્ય લક્ષણો હોઈ સકે. હેવું એક ખાસ ઘોતક હોઈને નોંધું છું. એ છે સંયુક્ત વાક્યોમાં પશ્ચિમી સૂચવતો જે-કેનો પ્રયોગ જે અગ્રેજીના શ્લિપ્રયોગ “either-or” જેવો છે. હાલો પ્રયોગ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં અપરિચિત છે. હું થોડાક દાખલા આપું છું—

(ક) જે આ વન છટી જા પસે જે કુદ કરવા સજ યા સરો. નયસુ દરકૃત નઢનમયતીરામ, ૧-૨-૪૪ (વિ. સં. ૧૬૧૫);

(લ) હીયા મોતારિ દવ ચલે મૂયા ન પરગટ હોય
કે હુ જળુ રે સલિ કે જિણિ લાયા સોય (ઉક્ત ગ્રંથ, ૫, દુહો ૩, આનંદકાવ્ય મહોદધિ પુ. ૬નું પૃ. ૨૨૭);

(મ) સોલુ મળને રેવિ વસ્તુ નાલ્ય ન સવ અર્થ ને અસ્ત
કે તૂટે કે અટે ન આપ્ય અળા હરિ અર્થે હરિયુ કાવ્ય (અખો છપ્પા, પ્રતીતિગ, છપ્પો ૫. વિ. સં. ૧૬૭૧ થી ૧૭૩૧);

ઉપર જેની મેં સમીક્ષા કરી છે તે સમગ્ર સાહિત્યવિસ્તારને આ તરેફ કસોટીગ્રાથી મુખ્ય જસોટીઓતો તપાસતાં ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ૯૯ પાંચમી શુજગતી સાહિત્ય પરિષદના મધુખ ઉપયોગ અને ગુજરાતી તરીકે મેં આપેલા બાંધણીમાં જે યુગવિભાગો સ્થાપ્યા હતા તે જ યુગ માણની અધ્યોન્યમિત્ર વિભાગો સ્વીકારવાની મહારી વૃત્તિ રહે છે. એ યુગવિભાગો આ યુગોમાં વ્યવસ્થા પ્રમાણે છે.—

૧. અપભ્રંશ-વિ. સં. ૬૫૦ પર્વત;

૨. મધ્યમ-અપભ્રંશ-વિક્રમ સંવત્સરા તેરમા સૈકા પર્વત;

૩. અન્તિમ અથવા

ગુજરાત-અપભ્રંશ

(ડો. ટેસિટોરીની

“પ્રાચીનપાશ્ચાત્ય

રાજસ્થાની)”

વિ. સં. તેરમા સૈકાથી વિ. સં. ૧૫૫૫;

(૫) એક કાવુ વપ માગિયે રે,—કે સુત કે પ્રાસાદ (હોરવિજયસુરિસ, પૃ. ૬૭, કડી ૧૨૬) } ૩

(૬) કે તૂટે કે અડે ન આહવ (અખો છપ્પા, ૨૧૧)

(૭) કે આહલે કે મોષ યયો („ „ ૧૬૫)

આ કે-કેનો પૂર્વાગમી પ્રયોગ વાન્દરદેવમન્થ (વિ. સં. ૧૫૧૨)માં મળે છે:—

[૧] લેહ મેટિ કહ મિલ્યા આવે ફહ પુરુષારથ રાણે। કહ તાહ મલખ જાગોસિદ પર આખમૂ રાણે। [૧-૧૧૫-૧૧૬]

[૨] કહ તોનગિર પાલહુ પ્રાણિ કહ બહા આયુષ નાહુ [૨-૭]

[૩] કહ બહા આવે કે સિલામ કહ પ્રાણિ છઠાવિસુ ઠમ [૩-૩]

[૪] કહ સુચર વીરમદે વર આમતત। કહ નથિ મરુ

[૫] કહ મદ મન્મથ દબચુ કહ હુ નિર્ગુણતરી [૩-૧૨૮]

[૬] કહ જીવે સુરતણ કિ કહ રણ જીવદ માલદે [૪-૧૧૭]

[૭] કિ છઠક કિ પઠસિ મીલ [વિમલપ્રબન્ધ ૫-૨૨]

[૮] કિ વિધવા કિ દામિ કિ દારિદ્રિણી દુઃખણી [વિ. પ્ર ૫-૧]

સત્તરમા સૈકાના પશ્ચાત્તમાં અને અઠારમાની પહેલી પચ્ચીશમાં જ આ કે-કે જોવામાં આવે છે; અર્થાત્ હેનો પ્રચાર આશ્વાનધિ હતો. અને હવે તો હેને સ્થાને કાં-કાં, કે કા તો-કા તો વપરાય છે (ન. ન. કા જીવલુ કા મરલુ, અથવા કા તો જીવલુ કા તો મરલુ). આ કાની શ્રુતપત્તિ સં. કિમ્માંથી અપભ્રંશવિકાર કામ્માંથી સાધ્ય છે. કે (=અથવા) એ ૩૫ એક પ્રકારે કાવું રૂપાન્તર છે. કાં (કાઠિયાવાડી)=કેમ ? પણ એ જ કુલનું સંતાન છે. બધાંની ઉત્પત્તિ સં. કિમ્માંથી છે. આ બધી હકીકત લક્ષમાં રાખતાં, કાં તો-કા તો ને બન્ને વચ્ચે ક્યા (કમ્હા) તો નો કેટલાક પ્રયોગ કરે છે તે ખોટા અને વર્જ્ય પુરવાર થાય છે આ પ્રયોગ સરતી અને ભરુચી લોકો સમજાવ્યેથી કરે છે, કારણ કે એઓ કમ્હાનો ઉચ્ચાર વ્યાજ કરતાં હોઈને કા અશુદ્ધ માની લે છે અને હેનો, શુદ્ધીકરણના આશયે, ક્યાં ઉચ્ચાર કરે છે.

૯૯. પાંચમી શુજગતી સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલમાં આપેલ એ બા. પૃ. ૨૮ મેં

પરિશિષ્ટ [૨]

૫૬૬

(ક) સંસ્કૃતાનુસારી કર્મણિપ્રયોગરચનાના દાખલાઓમાં ઉમેરા:--

(૮)--૨ તુ મોકલિયો છે મુજ નાથિ (નયસુંદરકૃત નલદમયન્તીરાસ, ૫-૨-૫૧)

(૯) પ્રિયવદનિ ! હુ તાહરે કાજ

મોકલિયો છે નલદમયજ. (એ જ પ્ર-થ, ૫ ૨-૫૭)

(૧૦) સા કન્યા એ હુ પૂછિયો (,, ,, ૨-૧-૧૪)

(૧૧) હુ મજાકયોછુ મૂદરે (પ્રેમાર્નૈદકૃત અમિમન્યુ આલ્યાન, વિ. સં. ૧૭૨૭)

(૧૨) પૂરવ પુણ્ય પસાતે મેં પામ્યો તુ કાંત

(નયસુંદરકૃત રૂપચંદ્રકવરાસ, ૪, ચોપાઇ ૧૭ અને ૧૮ની વચ્ચેનો દુહો)

(૧૩) પટિલ રાદ હું અવગણિડ (કાન્દકદે પ્રવચ્ચ, ૧-૨૫)

(૧૪) એ ચતુરાઈ શીલો કિહાં (નયનસુંદરકૃત નલદમયન્તીરાસ, ૬-૧૭૮)

નોંધ:--

(૧) ઉદાહરણ (૬)માં હું મોકલિયો છે એ રચનામાં ખરી રચના હુ મોકલિયો છુ થી વિલક્ષણ પ્રગતિ જણાય છે. જો છે એ છુને ખસે પાઠોપ ન હોય તો આ અન્વય આધુનિક પ્રયોગ ત્હને મોકલ્યો છે સુધી પહોંચવાનું પમયિયું ગણાય

(૨) ઉદાહરણ (૧૪). દમયન્તી નળને કહે છે 'એ ચતુરાઈ-ત્હમે ક્યાં શીલો' જેમાં ત્હમે તૃતીયા વિલક્ષિતનુ રૂપ છે; અર્વાચીન સમાનાર્થક પ્રયોગ છે ત્હમે ક્યાં શોલ્યા જેમાં ત્હમે પ્રથમા વિલક્ષિતમા છે. આ પ્રયોગ બીજા બધાથી ભિન્ન છે, કારણ કે અહિં 'શીલો' કર્મણિપ્રયોગ છે પણ અર્વાચીન પ્રયોગ ત્હમે શીલ્યામા શીલરા કર્નરિ થાય (=શક્તિવાન્)-કેમકે શિલ્-શિખવનું (મેદિક), કતો પ્રથમામાં અને કર્મ [પ્રત્યયરહિત] દિતીયામાં એ વ્યવસ્થા છે; જ્યારે ઉદાહરણ [૧૩]ને અર્વાચીન રૂપે આપિમે તો રાવે મને અવગણ્યા થાય, જેમાં ક્રિયાપદ કર્મણિપ્રયોગના રૂપમાં રહે છે, કતો કર્તૃવાચક તૃતીયામા છે [રાવે], અને કર્મ ને-પ્રત્યયયુક્ત દિતીયામાં આવે છે, છતાં હેને લિંગવચન અન્વય કર્મણિ ભૂતકૃદંતની જોડે જ જગવર્ધ રહે છે [જુઓ ઉપર ■ છલ પામ્યો વિશે વિવેચન, પૃ. ૬૭].

[છ] મુજરાતીમાં અન્તે નાર વાણું ૨૬-૧ [અનકાર, અણહાર, અનમાર, નાર] કાઈ વખત અવિધ્યકાળના પૂર્ણક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે, દા. ત. એ જર જનર છે. આ પ્રયોગ મનોવ્યાપારની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત તુલ્ય અવિધ્યકાળ ગણાતો થયો છે, એ કે ચતુષ્પતિમાં અને બિન છે.

પેરિશિષ્ટ ' [૩]

૫. ૯૮ એ મળીની નીચે ઉમેરો:—

[દ]-૧ જીર્ણ પદ્ધતી મળી [ભાલખુટ કાદચરી ૫. ૧૧ પં. ૧૧]

[દ]-૨ માલી મળી તેહની મીટિ ન ચલિહ [,, ૫. ૨૨ પં. ૧૧]

[દ] કહિ રે રામા હા મળી નયણ મરિ છિનોર (એ નં અંથ, ૫. ૪૦ પં. ૧૧)

[ળ] ધન નથિ સરચહ લોમી મળી [,, ૩-૭૪]

[ત] રાતી દિવસ રલચ્છ મર મળી [,, ૩-૧૨]

[થ] તવ પેતાલ કહે સ્યા મળી કાલ કહો વિક્રમ તેહ તબી (વેતાલપચવીશી, કડી ૧૭૫).

માટેને। પધુ હેવે। પ્રયોગ થયો છે:—

મિત્ર માટહ...જૂતની કાલ કાઢી [ડો. ગેહાનિઝ હેટેલ સંપાદિત પચાસ્યાન કાર્નિક, ૫. ૧૬,

૫. ૧૧]

અહિં 'મિત્ર હતો, માટે' એ અર્થ છે.

પરિશિષ્ટ-[૪]

નોંધ (ક)

૫ ૬૪ અને ૭૮ આયુથી થતું કર્મભિરૂપ. આ રૂપમાં [વાન્નવુ]માંથી સાધ્ય] ચ એજ કર્મભિરૂપ અર્થનું સાધક તત્ત્વ છે, જા નહિ, એ મહારા મતે એક એ ગંભીર વાંધાએનો સામનો કરવો પડે: ચોલાદ, કરાદ જેવાં રૂપો વિક્રમ સંવતના સોળમા શૈકા જેટલી પ્રાચીન કૃતિઓમાં ઉપસાધ્ય છે; જમ્હારે ક્યદ સ્થાને જાગ્યું આગમન ડો. ટેસિટોરીએ અને જમ્હે સિદ્ધરૂપ ગુજરાતીના ખાસ જમાનાનું લક્ષણ ગણ્યું છે. જળી, કેઈ દલીલ કરે તો ખોટી ન ગણાય કે, ચોલાદમાંના હ વસ્તુતઃ વર્તમાનકાળ, ત. પુ. એકવચનના તિનો પ્રતિનિધિ છે, અને આ હ પ્રતિસંપ્રસારણથી ચ બનીને અવગમીન રૂપ ચોલાય અર્થે છે; આ પ્રમાણે જોતાં કર્મભિરૂપના ચના ચૂળ તરીકે અહિં ચાનો અવકાશ નથી.

હું માનું છું કે આ વાંધાએના જવાબ હું આપી સકું એમ છું. પ્રથમ, આ પ્રાચીન રૂપ ચોલાદ પ્રાચીનતર કૃતિઓમાં પ્રમાણમાં વિરલ છે; બીજું; આ ચોલાય રૂપને હું હાવી કરમપરપરા દારા સાધું છું:-

ચોલાયદ [ચોલાદ્], ચોલાઈ, ચોલાદ, ચોલાય.

કારણ કે જેમ એકતા: ચોલીયદ [ચોલીદ્] ચોલીઈ [સંપ્રસારણથી ચ નો હ] એ વિકાસક્રમ આપણે જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે, અન્યતઃ, ચોલાયદ, [ચોલાદ્] ચોલાઈ, ચોલાદ, ચોલાય [બીજા કર્મમાં ચ નો હ અને છેલ્લા કર્મમાં પાછો હ નો ચ] હેવા વિકાસક્રમ જોઈ સકાય છે; પ્રથમ શ્રેણિમાં ચ પૂર્વે રહેલો હ તેમ જ બીજી શ્રેણીમાંના જા બંને જાગમો છે, અને ચ એ કર્મભિરૂપ-સાધક ચા [જગ્યું]ના પ્રતિનિધિ છે. જમ્હારે ચોલિયદ રૂપે, ચોલિયે બનવા સાથે જ, પોતાનો કર્મભિરૂપ ત. પુ. અર્થ તજ દીધો અને પ્ર. પુ. એકવચન વર્તમાનકાળ રૂપનો કર્મ રવીકાર્યો ત્મહારે જ જાપાએ એ રૂપને કર્મભિરૂપ પ્રયોગમાંથી વછું દીધું અને જા-આગમયુક્ત રૂપ ચોલાય હેને સ્થાને સ્થાપ્યું. ઉપર ૫. ૭૭ મે આપેલી (૧) થી [૬] સુધીની આખી ચૂંખણની અન્યોન્યસંમતિરૂપ એકતા જળવાઈ રહે છે એ વસ્તુરિપતિ મહારા મતના આ બચાવનું અધિકતર સમર્થન કરે છે. ૫૪-૬૫ પહેલા પરિચ્છેદની પ્હેલાં, ઉમેરા

સ્વરાન્ત [જા. ૬. ૯. જો અન્ય હોય ત્હેવા] ધાતુઓમાં, તજ ગુજરાતમાં વપરાતી આજની ગુજરાતી ભાષામાં, જાગ્ય વચનની પૂર્વે [ઉચ્ચારણબદ્ધી ખાતર] ચ આગળ મૂકાય છે એ લક્ષમાં આપ્યું હતો: અને ઉપર જણાવેલાં ઉત્તર ગુજરાતમાં વપરાતાં રૂપોમાં હ આગળ આવે છે તે આ ચ આગમ ઉપરાંતનો એ પાતુ જોઈ શકે.

૧. દાખલા તરીકે:-

તિથિ અઢરિ ગૂજરપર રદ સારવદે નામે ચોલાદ.

(વાન્નવદે પ્રગળ્ય, ૧-૧૩) વિ. સં. ૧૫૧૨

કરિચ્છદ [પ્રા.] કરિચ્છદ [અપભ્રંશોત્તર] એ એ રૂપોની વચ્ચેના ક્રમો કરીચ્છદ, કરીચ્છદ હેવા હતા એમ હું માનું છું. જો એ બરાબર હોય તો કરિચ્છદ ઉપમાના ય પ્હેલાંના હ ને આગમ ગણવેા યથાર્થ છે? કેમ કે એ બીજા ક્રમના રૂપ માત્ર લઘુકરણ લાગે છે. પરંતુ કરિચ્છદમાંના મૂળ હ આગમ હતો એ નિસદ્ધિ છે; ક્ષિપ્તે [સ]માં પણ એમ જ છે, અને આ કારણે અન્તિમ ક્રમમાંના હ ને આગમ કહેવો તે તદ્દનખોટું નથી.

હજી અને હચ વચ્ચેના સંબંધ પરત્વે ડૉ. ટેસિટોરીનો પણ એ જ મત છે - "નોટ્સ," ૬૧૩૧. મહારા મતબેદ એક જ મુદ્દા પર છે, હેમને મતે જતા ય થયો તે માત્ર લેખકે કરેલા અક્ષરફેરનું પરિણામ છે, આ મત હું સ્વીકારી સકતો નથી.

વ્યાખ્યાન ૫

ગુજરાતી સાધાનો ઇતિહાસ

હેની ઉત્કાન્તિ (ચાલુ)

(ખંડ ૨)

આ વ્યાખ્યાનના પ્રથમ ખંડમાંના પૂર્વભાગી વિવેચન દરમ્યાન ગુજરાતી વિભક્તિ પ્રત્યયોની ગુજરાતી અર્થ કરી છે, પણ તે પ્રસંગ પૂરતી હતી. દરે હું પ્રત્યયોની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ, વિભક્તિપ્રત્યયો; વ્યુત્પત્તિ. વિશેષતઃ હેની વ્યુત્પત્તિને અનુલક્ષીને, મીમાંસા કરીય.

પ્રથમ પ્રથમા વિભક્તિ લઘયે. બાહ્યાકારે આ વિભક્તિનો રૂપનિર્દેશક કોષ પ્રત્યપ નથી, અને એ વસ્તુસ્થિતિને અન્તિમ તત્ત્વ તરીકે આપણે સ્વીકારી લઇ સકીયે. પણ કોકારાન્ત નામે અને વિશેષણ વિશે મહે અગાઉ જે કહ્યું છે તેનું તદ્દમને હું સ્મરણ કરાવીશ મહે કહ્યું કે જોહો ફક્તકાર મહે જોતા પ્રથમા એકવચનનું રૂપ છે પણ જાણે કે આજી આદ્યતપી, હેણે પ્રકૃતિ-જૂત શબ્દનું કે પ્રાતિપદિકનું સ્થાન લીધું છે. એ જ કથન પાત્ર, સાચુ વગેરે ક-કારાન્ત શબ્દોને પણ આવશ્યક ફેરફાર સાથે લાગુ પડે છે.

ગુજરાતીમાં સાધારણ રીતે, પ્રથમા એકવચન જ શબ્દપ્રકૃતિ તરીકે સ્વીકાર પામ્યું છે; તેથી બીજા વિભક્તિ પ્રત્યયોનું વ્યુત્પત્તિદૃષ્ટિયે પરીક્ષણ કરતા પ્હેલાં, ગુજરાતીમાં નામનું આ મુદ્દાનો પરામર્શ કરવો અનુકૂળ પડશે. કોષવાર સંસ્કૃત પ્રથમા એકવચન, પ્રાતિપદિક કોષવાર ગુજરાતી પ્રથમા એકવચન, અને વળી કોષવાર સંસ્કૃત પ્રાતિપદિક ગુજરાતીમાં પ્રાતિપદિક બને છે એ નોંધવું જોઈએ. જેમ કે જોહો (ગુજરાતી પ્રથમા એકવચન), રાજા (સંસ્કૃત પ્રથમા એકવચન), અને હરિ (સંસ્કૃત પ્રાતિપદિક) ગુજરાતી પ્રાતિ પદિકના પ્રતિનિધિયો છે. નીચે આપેલી વર્ગીકૃત વ્યવસ્થા વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ દૃષ્ટિમાનથી આપશે.

પ્રાતિપદિક તરીકે

ગુજ. પ્રથમા એક.

સં. પ્રથમા એક.

સં. પ્રાતિપદિક

ઘોડો

રાજા

હસ્ત

હાથ

મગવાન

હરિ

ચન્દ્રમા

અમત

માતુ

ચરા

કરી

પાતું

પિતા

માતા (મી.)

કર્તા

એ તો જોઇ સકારો કે ગુજરાતી શ્દિ પ્રમાણે રાજા કે ચન્દ્રમાલ કે ચરા પ્રાતિપદિક ન બની શકે, અને એથી આત્મન્તો જેવાં શ્વેતકરને શુદ્ધ ગુજરાતી નહિં સ્વીકારે.

પ્રથમા સિવાયના વિલક્ષિતશ્વમાં આ પ્રાતિપદિકમાં વિકૃતિ ધરને અંગ અને હેતુ તો ઘોડો અને પાતુ એ શબ્દપ્રકારમાં જ અને છે; હેનો અન્ય-સ્વર બદલીને આ થાય છે (ઘોડાતુ, પાતુતુ ઇત્યાદિ); આથીના શબ્દો પ્રથમેતર વિલક્ષિતશ્વમાંની પૂર્વે અવિદ્યુત રહે છે.^૨

[ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમાં પ્રથમા સિવાયનાં વિલક્ષિતશ્વમાં લક્ષ્યોગ્ય અન્વેષ્ય વિરોધ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં પ્રથમેતર વિલક્ષિતમાં ઓકારાન્ત પ્રાતિપદિકના ઓ નો આ થાય છે અને જકારાન્ત પ્રાતિપદિક અવિદ્યુત રહે છે, પણ મરાઠીમાં પ્રાતિપદિકના અન્ય અ નો આ થાય છે, અને આ બદલીને આ અને છે. જોઈક:-

ગુજરાતી	પ્રથમેતર વિલક્ષિત	મરાઠી	પ્રથમેતર
પ્રાતિપદિક	માટેનું અંગ	પ્રાતિપદિક	વિલક્ષિત
ઘોડો	ઘોડા (એ-ને-ધી-માં)	ઘોડા	ઘોડ્યાસ, ઘોડ્યાલા ઘોડપાવા.
દેવ	દેવ (ને-ધી-તુ-માં)	દેવ	દેવાલ-દેવાસ-દેવાચા.

મરાઠીમાં કે-કારાન્ત શબ્દોની પ્રથમેતર વિલક્ષિતમાં પણ આ થાય છે; પાળો-પાળ્યાને, પાળ્યાને ઇત્યાદિ. મરાઠીમાં નામની પછી હા સર્વનામનાં, બહુવચનમાં હેનાં, વિલક્ષિતશ્વે મૂકવાની શ્દિ આજે પણ છે, અને આ સર્વનામનો પ્રથમેતર વિલક્ષિતના અંગવિકારક આની સાથે સંધિ થતાં આ નીપજે છે, દા. ત. રામચન્દ્ર વિશ્ણુ ગોઢવોલે + પધ્વી પ્રત્યય એટલે 'ગોઢવોલે જાંવે (યાચે) થાય; આ ઘટનામાં મરાઠી જાકારાન્ત અને કેકારાન્ત શબ્દોમાં થતા ચા-શ્વવિકારનું મૂળ રહેલું નોંધ સકાય છે. કેળવણી ખાતું નતું નતું હતું ત્હારે નવરચનમાં અમણીજીત જે મરાઠી વિદ્વાનોએ ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો અને વ્યાકરણો રચ્યાં હતાં તેમની અસર નીચે આવેલા, તેમ જ આજના પંડિતોના

લેખકોની અસર તમે આવેલા, ગુજરાતી લેખકો પણ આ સહાયકાપેક્ષ રૂપરચનાની રીત-રીકારે છે, જે તદ્દન અ-ગુજરાતી છે હાથા લેખકો આનન્દશકર ધ્રુવે રચ્યુ એમે લખવાને બદલે આનન્દશકર ધ્રુવ ઇમોએ રચ્યુ લખે.]

પ્રથમા-લિખ વિભક્તિયોની અને હેની વ્યુત્પત્તિની ચર્ચામાં ઊતરતાં પ્દેવાં! દુ ગુજરાતીમાં સર્વોપક્રમિક સંબોધકરૂપને વિષય ચર્ચાય.

ગુજરાતીમાં સંબોધનવાચક વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી; ફક્ત (ક(અવ) -અન્યવાળા સં. શબ્દોમાંથી ઉદ્ભવેલાં) અન્તે ઓ અથવા ડં હોય હેવાં નામોના અન્ય સ્વરનેા સંબોધક વિભક્તિમાં આ યાય છે.—

(૧) યોદ્ધા ! યેગે દોડજે પમાણશે મુજ કય

(૨) દેવકા ! દેવકા ! ન્હાણુ સરણુ તુ તે કુરી કુરીને કેટલુ થૂરીશ ?

અકારાન્ત શબ્દો સંબોધક વિભક્તિમાં અવિકૃત રહે છે —

(૧) અરે રામ ! શું કહુ ?

(૨) નાથ ! જાગો, નાથ ! જાગો, ધાળી થો આધાસની.

(નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત નૃસુરસવારમાં મહાભિનિષ્ક્રમણ કાવ્ય)

એ જ પ્રમાણે બીજા (અ કે આ સિવાયના) સ્વરો જેમને છેડે હોય હેવા શબ્દો ' પણ' સંબોધનમાં અવિકૃત રહે છે:—

(૧) રાજા ! ત્હારી આજ જય આત્મા વર્તેલી.

(૨) પિતા ! ત્હને શું કહુ વારવારે ?

(૩) હરિ ! હરિ ! આ શું થયું ?

(૪) હે સાધુ ! તુ ધર્મથી ચર્લીશ નહિ.

ગુજરાતી સંબોધક રૂપોની જોડે મરાઠીનાં અને હિન્દીનાં હેવા રૂપોની સરખામણી કરવા જેવી છે:

મરાઠી:—

(૧) માલયા ! તુલા કય સાંચુ ? (પ્રાતિપદિક-માલા)

(૨) દેવા હો ! જય દેવા હો ! („ -દેવ)

નાથા હો ! દીનનાથા હો ! („ -નાથ)

(૩) રામા ! રામા ! રણસમા ! રામા („ -રામ અને રણસમા)

(૪) કપીગ્રા ! સુલી આદે કીં સદ્ગુણતરુ વા રમ (પ્રાતિપદિક કપીન્દ્ર)

આ પ્રત્યયના હું ત્રણ વર્ગો પાડીશ : (૧) તુ વર્ગ, (૨) એ વર્ગ અને (૩) એકમ પ્રકારનો વર્ગ.

(૧) તુ વર્ગમાં દ્વિતીયા, ચતુર્થી અને પાંચીના પ્રત્યયો આવે છે.

(૨) એ વર્ગમાં તૃતીયાનો એ અને સપ્તમીનો એ આવે.

(૩) આ ત્રીજા વર્ગમાં ચંચમીનો શી અને સપ્તમીનો શા રહેશે.

આ વર્ગીકરણના કારણો વિવેચન દરમ્યાન ૨૫૪ થશે.

આ વર્ગનું અધિષ્ઠાન પાંચીનો તુ પ્રત્યય છે; કારણ કે ચતુર્થીનો ને પ્રત્યય પાંચીના તુ અને સપ્તમીના એ તુ સંયોજન માત્ર છે, જેની પછી હિતે કે અર્થે જેવા અર્થનો કોઈ શબ્દ અત્યુક્ત રહે છે, આ શબ્દ સપ્તમી વિભક્તિમાં હોય છે તથા પાંચી પ્રત્યય ભાગેલા આગલા શબ્દોનો વિશેષ્ય હોય છે. દાખલા તરીકે:-

(ક) બ્રાહ્મણને ગાય ભાવો એ વસ્તુતઃ બ્રાહ્મણને [હિતે, અર્થે] ગાય ભાવોનું સંક્ષિપ્ત ૧૫ છે;

(ખ) રાજાને ગમી રાણી, તે છાળા ઘીળતી ભાણી, અહિં રાજાને એટલે રાજાને [મને]=રાજાના મનમાં, કે હેતુ કાઈ વચન અપેક્ષિત છે.

(ગ) ચતોધરા રાણીને કુંવર સાંપડ્યો; અહિં રાણીને (હિતાર્થે કે હેવા કાઈ શબ્દ) હોય, તેને અહીં રાણીને પ્રયોગ કરાયો છે; તે જ પ્રમાણે શાળિયાના છોકરાને રત્નામાંવી દીરો જલ્લો હેમાં છોકરાને એટલે છોકરાને (સામાર્થ્યે) કે હેવા કાઈ શબ્દ હોય.

(ઘ) ગુરુ શિષ્યને લીજે છે એ ગુરુ શિષ્યને (અર્થે) લીજેછે હેતુ સંકુચિત ૧૫ છે, જેમાં અર્થે લાભ નહિં, સામાન્ય પ્રયોજન સૂચવે છે.

(ઙ) આધકારને માર્ગ બતાવો એ આધકારને [હિતાર્થે] માર્ગ બતાવો ને સંક્ષેપ છે.

(ચ) મોહનલાલ માસ્તરે મળનિયાને સાન સોટીઓ મારી, અહિં મળનિયાને માર મળે છે તે ગમતી નહિં પણ અણગમતી વાત છે, છતાં માર ખાનારને એ શિક્ષાનો “લાભ” મળે છે વિપરીત લક્ષણાથી; એથી, મળનિયાને એટલે મળનિયાને (અર્થે).

(જ) અને (ઝ) માં ક્રિયાપદને દ્વિર્ભક્ત ગણિયે તો આ દ્વિતીયા વિભક્તિ થશે એમ કેટલાક કહેશે પણ સ્ફુટતાથી નેપથ્યે તો હાવા પ્રયોગમાં ગૌણકર્મ છે તે સપ્રદાન જ છે; શિષ્યને થઈ ઉપરેરોછે, અથવા છોકરાને માર્ગ કહેછે, એ વાક્યમાં ખુબં નેતાં ને પ્રત્યય યુક્ત શબ્દ એ આપારના લાભ લેનારનો, કેક મેળવનારનો, અર્થાત્ સપ્રદાનનો વાચક છે. તે જ રીતે પાળીને પથાત્પા પાય છે, છોકરાને પયરો થાયો, રાણીને શુદ્ધ દુઃલ થયુ હેનાં વાક્યોમાં, ત્રીયુવટથી નેતાં મહોત્સાવના (લેનારપણાના) અર્થની વિવિધ સ્પષ્ટ બાયાઓ પ્રકટ થશે, જે સપ્રદાનની અને ચતુર્થી વિભક્તિની ભૂમિકા છે.

ને વાળા ચતુર્થીના ૩૫નો વિલક્ષણ પ્રયોગ પ્રેમાનંદ કર્યો છે, અને ત્યાં ને નો ને માટે,
 'અર્થ હેવો અર્થ થાય છે:—

તે માટે તેને તેડો ધીર, મોજનને લાંબો મંદિર (સુમદાહરણ, પં. ૩૯૦).

અર્થ મોજનને=મોજનને માટે.

જમવાને મોલાવો, ન્હાવાને પાળી આપો—એ પ્રયોગમાં હેતુર્થકૃદન્ત એટલે તકાવત છે, જો કે
 મૂલ શ્રુતિમાં એની એ જ છે—ને માટે અર્થની

સુમદાહરણમાં આ પ્રયોગ વારંવાર આવે છે. થોડાક વધારે દાખલા ટાંકું છું:—

મારે તો તેને તેડવો મોજનને યર માંદ (પં. ૪૫૧);

તમ પાસે રહ્યો સેવાને હું દાસ રે (પં. ૧૫૧૭);

મોજન ખાસ મિશ્રાને લાખ્યા (પં. ૧૫૭૧)

મર્જન મૃગયાને ગયા (પં. ૧૬૨૬)

નલ્લાવ્યાનમાં પણ હેનો દાખલો મળે છે:

શકે તે નલ વિદિને લાખ્યા (નલ્લાવ્યાન ૨૨-૬);

ઘેઠી દમયન્તી ગુપાવા, દુષયંચર ને સાતરી જાવા (એ જ કાવ્ય, ૨૦-૨)

શીલવતીનો રાસ (વિ. સં. ૧૭૦૦)માં સૂત્રો નિદ્રાને સય [૪-૫-૭] હેવો પ્રયોગ છે (નિદ્રાને
 નિદ્રાને માટે એ અર્થમાં) એ જોતાં જણાય છે કે પ્રેમાનંદના સમયમાં આ પ્રયોગપ્રકાર વ્યાપક
 પ્રચારમાં હોવો જોઈએ.

હાવા અર્થના આ પ્રત્યયમાંથી જ વર્ગના બીજા પ્રત્યયમાં, એટલે દ્વિતીયા વિભક્તિના
 ને પ્રત્યયમાં, એક ડગલે જ પહોંચી જવાય છે. ગૌણકર્મમાં અતર્જિત રહેલો સંપ્રદાનભાવ કર્મના
 સ્થાને અશક્ત્યક્રમે સરકી જાય છે, અને અર્થે જેમાં સંપ્રદાનના અર્થનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય, ફક્ત
 કર્મના જ અર્થે—કર્મને પિનહરીફ સતા જમાની હોય, હેતુ ડપો ઉત્પન્ન થાય છે. દાખલા
 તરીકે વેલા મિલારીએ રાજકુમારીને છજામા કમેલી લીધી એ વાક્યમાં રાજકુમારીને રૂપમાં સંપ્રદાન અર્થ
 બિલકૂલ નથી; એ ચતુર્થી વિભક્તિ નથી પણ શુદ્ધ દ્વિતીયા છે કારણ કે રાજકુમારીને એ જોવાની
 ક્રિયાનું કર્મ છે. હેમ જ્યાં પણ, ને પ્રત્યયની જોડે લેનારપણાનો ભાવ દર્શાવનારા, અને રાજકુમારીને
 એ કર્મ અને લીધી એ ક્રિયા એ બે વચ્ચેની કડી બનનારા, કોઈ શબ્દનું સંયોજન થયું અને હેના
 અવરોધરૂપે આ દ્વિતીયાનો ને પ્રત્યય રહ્યો એમ માનવું યોગ્ય છે. આ રીતે દ્વિતીયાનો ને એ ચતુ-
 ર્થીના ને તું ઉત્તર-પરિણામ છે. આ વાતની દૃઢ અને પ્રબળ પ્રતીતિ માટે હેની સ્કામે વિભક્તિપ્રત્યય-
 રહિત શુદ્ધ કર્મવાચક રૂપો મૂકીને સરખાવી જુવો હુ રોટલો લાગ્યો; માઈ ચોપડી લાગે, એ
 આ વાક્યમાં રોટલો, ચોપડી એ શુદ્ધ કર્મવાચક દ્વિતીયા વિભક્તિના દાખલા છે; એ લાડું છું, લાડું
 છું નાં કર્મ છે; હેમાનો મૂલ દ્વિતીયા પ્રત્યય અમ્ (સં.) અપભ્રંશ અને અપભ્રંશોત્તર વિકાસક્રમે લુપ્ત
 થયો છે. (આ પ્રત્યયલોપમાં અન્ત્ય ક વાળા નપુંસકલિંગના શબ્દો અપવાદ છે કેમ કે હેઓ
 અન્ત્ય લડું માં જ જાળવી રહ્યા છે, દા. ત. સર્વડું, નકડું.)

હિન્દી —

(૧) અરે લાલે મનસુરે (પ્રાતિપદિક લાલ અને મનસુર)

(૨) માલ તિલક અરુ ત્પત્રો

નાથ ! તુમિ જાનત હો સવલી [,, નાથ]

[૩] નાથ ! કેસે ગજકો વષ છુડાયો [,, નાથ]

[નોંધ — અપભ્રંશમાં નામોના અન્ત્ય અને સંબોધનમાં તેમ જ પ્રથમામાં મા થાય છે —

સંબોધન — ઢોહ્લા મડ તુહુ વારિઆ મા પુરુ દીહા મણુ

પ્રથમા — ઢોહ્લા સામલા ઘણ ચપાવણી

આધુનિક કવિતામાં [અને કોઈવાર ઉદાત્ત ગદ્યમાં] નીચે પ્રમાણે અપવાદો જોવાય છે —

[ક] અન્ત્ય અને સંબોધનમાં લખાવીને આ કરવામાં આવે છે, જે સંભવત મરાઠી શબ્દો અનુકરણ છે,

અને [લ] જેને અન્તે અવ, મા [ભી] હ [પુ] હ [ભી.] અને હ [પુ] હોય એ પ્રકારના સંબોધના સંસ્કૃત સંબોધનરૂપનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, જેમાં ઉદ્ધૃત ધાર્મિક અને હેવા લખાણોને સિદ્ધ, સંસ્કૃત-તુલ્ય, ગૌરવ અપવાદો જોવાય છે

દાખલાઓ —

(ક) ના—

(૧) અનાદ્યન્તા ! દેવા ! અનુપમ અવિદ્યા થકી પરા !

(ભોળાનાથ સારાભ ઇ કૃત રશ્મિપ્રાયેનમાલા, અક ૧)

(૨) સુદર શિવ મગલ ગુણ ગાઢ રૂંધરા !

(નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત હૃદયવીણાતુ પ્રથમ કાવ્ય)

સંબોધનમાં જ લખાઈને થતો આ પ્રાચીન શુભ. કવિયોમાં પણ છે, નરસિંહ મહેતા જેટલા જૂના કાળથી મળે છે —

(૧) જાગરે જાદયા કૃષ્ણ ગોવાલિયા (મત્તિ જ્ઞાનના પદ, ૧૪ પ ૧)

(૨) કલ્પ કાવલો ચાલ્ય ને ચિટલા : (,, ,, ,, ૧૭ પ ૧૧)

(૩) પવન તું, પાણી તુ મૂમિ તુ મૂધરા (,, ,, ૪૦ પ ૩)

દયારામમાં પણ મળે છે —

(૪) મત્તિયી હીન હુ દીન દામીદરા)

(૫) મેટોની મૂધરા રહ જાળી મ્હને [નીતિ મત્તિના પદ ૨૩૯] —

હું હેને અપભ્રંશ રૂઢિના અવશેષ-માનું છું, જે મરાઠીમાં અઘાપિ રહ્યો પણ ગુજરાતીમાં હ્રુમ થયો, પણ ફરી ખાણે સંભવતઃ બોળાનાથ સારાભાઈએ પ્રાર્થનામાળા લખી એ અરસામાં, ચાહુ થયો-અપભ્રંશના સંકેતરૂપે નહિ પણ મરાઠીના સ્પષ્ટ અનુકરણરૂપે]. કાવ્યરચનામાં આ તત્ત્વ આકર્ષક બન્યું જણાય છે.

પ્રેમાનંદને નામે ચડેલ હરિશ્વંશ્યાનામાં અન્ત્ય જ નો લા પ્રથમા એકવચનમાં પણ થતો જોવાય છે.-

[૯] માં- ૧૬ પ્રસયાતા ૧૬ જ્ઞાતા (કંઠુ' ૨૭, કડી ૪૩)

(૧) હે પરમારમન્ ! તારા કીર્તન છારી સ્તુતિ ગમે છુ કરી શકિયે ?

[બોળાનાથ સારાભાઈ કૃત ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા, અંક ૨૧, બદ્ધપ્રાર્થના]

[૨] તે અધવાર મહિં જડું જડું નિહાળે, જડે જડે નિરલતી રહી છુ તુ લાલિ
(નરસિંહરાવ બોળાનાથ કૃત હૃદયલીલા, પૃ. ૧૪, કડી ૪, પં. ૪)

(૩) ટપાનિધે સન્નતિ નિસ્ય લાલો (ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા, અંક ૧૨)

[૪] લમા દેવિ ! લમા દેવિ ! લાપો દે મુજ મસ્તકે [નરસિંહરાવ બોળાનાથ કૃત હૃદયલીલા, પૃ. ૨૨, કડી ૨૧]

(૫) લપાસુ તને પ્રેમલી છુ મમો દે [ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા]

સંસ્કૃત સંબોધનાર્થે રૂપના આ પ્રયોગનો કોઈવાર, સંસ્કૃત બાકરણના અપરિચયને લીધે, હાર્યજનક અતિરેક થઈ જાય છે, જે નીચેના લખનામાં જોઈ સકારો -

વિધાતે ગેલો ૧ તલ મુતલ ! બાછા રમ રુપે, સમર્પેલ લેજે જીવન રસલોકે અનુપમે !

(બોળાનાથ દ. કવિકૃત હનુડમાર નાટક, ૧; ૨, પૃ ૨૧)

અહિં જૂલ થવાનું કારણ હાલુ છે ગુજરાતી પ્રાતિપદિક વિપ્રાતાનો જન્મસંબંધ સંસ્કૃત વિપ્રાત શબ્દ જોડે છે, અને વિપ્રાત્ત સંબોધન વિપ્રાત થાય, વિપ્રાતે નહિ, એ સત્ય પ્રત્યે દુર્લક્ષ રહ્યું તેથી કવિએ એ શબ્દને પણ માલ, લાલ વગેરે જેવો આકારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દ ગણી લેવાની જૂલ કરી.

પ્રથમા સિવાયની કારક-

વિમલિતોના પ્રયયો, વર્ગીકરણ.

હવે આપણે ગુજરાતીના પ્રથમા (અને સંબોધન) સિવાયની વિલકિતોના પ્રત્યયોનો વિચાર કરી સંકોશ. એ પ્રત્યયો આ છે -

વિલકિત-અર્થ વિલકિત પ્રત્યયો

કર્મવાચક દ્વિતીયા ને

કરણ કે-કર્તૃ-વાચક તૃતીયા એ

સંપ્રદાનાર્થ ચતુર્થી ને

અપાદાનાર્થ , પચમી યી

સ્વામિત્વાદિસંબંધવાચક , પછી નો-નો-નુ

અધિકરણાર્થ , સપ્તમી એ-મા

આ પ્રમાણે ને (દ્વિતીયાત્મા, મર્યાદિત અર્થ) અને ને (ચતુર્થીના) એ .તો પછી
 ષષ્ઠી પ્રત્યય 'ત્વ' ની પ્રત્યય તુ નાં સંતાનો છે તેથી આપણે માત્ર ષષ્ઠીના તું પ્રત્યયની જ
 ષ્યુત્પત્તિ વ્યુત્પત્તિ જોવી રહે છે. આ તું સર્વવિદ્ય અર્થના અપદ્ધંશ તળમાંથી નીકળ્યો
 છે એ નો સર્વપક્ષસંમત વાત છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨).

પણ ડૉ. ટેસિટોરી ચતુર્થી પ્રત્યય ને ના પ્રભવ પરત્વે પોતાનો મતભેદ પ્રકટ કરે છે,
 ડૉ. ટેસિટોરીના મતલુ અને સ્વીકૃત મતનો અસ્વીકાર કરીને હિંમતભર્યો તદ્દન નવો જ મત
 કયન, પરીક્ષણ અને આગળ કરે છે. હેમનાં જેવા સમર્થ અને વ્યુત્પન્ન પડિતને ન્યાય
 નિરસન આપવા માટે હેમના મતલુ સંપૂર્ણ પરીક્ષણ કરવું જોઈએ. હેમનો મત
 આ પ્રમાણે છે:-

(ક)-(૧) ચતુર્થી પ્રત્યય ને નો ઉદભવ પ્રા. પા. રાજ. માં “ પાસે, ” “ કનેથી ” ના
 અર્થમાં વાગવાર મળતા કન્દહ-કન્દિમાંથી થયો છે, અને આ કન્દહ સં. કર્ણમાંથી સામ્ય છે;
 અર્થપ્રાપ્તિ સં. અવિકર્ણે (અગ્રેવના અવિકર્ણ) ના સાદસ્યાધારે થઈ છે. કાનનો પ્રદેશ, અને પછી
 કાનની નિકટ=કાનની પાછળ, પાછળથી;

(૨) આ “ નિકટ ” અર્થ અને ચતુર્થીના અર્થ વચ્ચે ભ્રમ થયો હતો.”

આ અર્થભ્રમના નિદર્શક ઉદાહરણો હેમણે આપ્યાં છે,

“ પાસે ”નો અર્થ:-

(૧) મિધ્યાદૃષ્ટિ લોક કન્દહ ભ્રાવકિ વસિવડં નહીં

(૨) ચતુરક કન્દિ પૂછદ વનયનો

(૩) હન્દ્ર માગદ્ જિન કન્દહ દક્ષિણા એ

ચતુર્થી વિભક્તિનો અર્થ:-

(૪) આવદ્ તિહા કળિ (એ ત્હાં આવે છે)

(૫) મગવન્ત કન્દહ આવી કહદ (ભગવંતકને આવીને)

(૬) સ્ત્રીપુત્રાદિક કન્દહ જદ (સ્ત્રીપુત્રાદિક કને જઈને)

૩. ભાંડારકર વિદ્વસન ભાષાસાંસ્થ વિષયક-વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૨૫૭, મધ્યભાગ; બીજા પુ. ૨,
 પૃ. ૨૮૮; અને LSI (ભારતીય ભાષા સમીક્ષા) પુ. ૬, ભાગ ૨; પૃ. ૩૨' નહાના અક્ષરે હાપેશ
 પરિચ્છેદ. ડૉ. હોનલે નો-ની-તુ ને ક્ષિણમાંથી સાધે છે (J. A. S. Bengal, પૃ. ૧૨, ભાગ ૧,
 પૃ. ૧૪૨ અને એ પહેલાંના પૃષ્ઠો), આ વ્યુત્પત્તિમાં ચીજલાવનો શુભ છે, કારણ કે એક જ વાત
 હમાંથી હિંદી કા, રાજસ્થાની રો, બંગાલી ર, અને ગુજરાતી નો એ જવા પ્રત્યય સધાય છે.
 પણ સર્વમાન્ય બનેલા તળ ને અવગણી સકાય નહિં.

૪. હેમની “ નોટ્સ ” ડ્રેક્સ (૫) અને J. R. A. S. ઈ. સ. ૧૯૧૩, પૃ. ૫૫૩ થી શરુ
 થતો હેમનો “ ગુજરાતી અને મારવાડીમાં ચતુર્થી અને ષષ્ઠી પ્રત્યયો ” એ લેખ

(ચ)-(૧) કન્હડ-નહ ના બે અર્થ થતા હતા; (૧) ચતુર્થી, [૨] કર્તૃવાચક; પ્રા. પા. રાજ. માં નહનો કર્તૃવનો અર્થ ન્હોતો, એ ત્હાર પછી આવ્યો. હેમણે F 700 ના પૃ. ૧૦ અમાંથી એક લખ્યો ટાંક્યો છે:

આદીશ્વર નહ દોણા લીધી જાળી [=આદીશ્વર...લીધી]....

(૨) કર્તૃવાચક અર્થ ચતુર્થીનું નહિં પણ પંચમીનું સંતાન છે.

હેમણે આપેલાં કારણો:-

(ક) પંચમી અર્થે કન્હડના પ્રયોગનાં ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો;

(લ) મદ ઘાપ (કન્હડ સામલિટ), મદ શુલ (કન્હડ દોણા લીધી જેવા વાક્ય પ્રયોગોના વિચાર કરીશું) તે સમજારો કે હેમાંથી ઘાપ નહ કહ્યું, કે શુલ નહ દોણા લીધી એમ કેટલી સ્હેલાઈથી થઈ શકે. વિશેષમાં, ડો. ટેસિટોરી ઉમેરે છે, -ખરી વાત એ છે કે મદ શુલ (કન્હડ દોણા લીધી એ વાક્યમાં તરત: બે કર્તાઓ છે જેમાંના બપાકરણ પ્રમાણેના કર્તા મદ તે માત્ર દેખાવનો છે પરંતુ બીજો, શુલ, (કન્હડ, ખરો કામ કરનારો છે;

અને (૩) કન્હડ શબ્દ નહ નો મૂળશબ્દ છે એ અત્યંત નિશ્ચયિક પ્રમાણ જેને પોતે માની શે છે હેવું પ્રમાણ્ય દર્શાવવાને પચાહ્યાનમાંની એક ચોપાઈનો એક પાદ ટીકે છે:

નાટકે નહૈં એક નિરમલ નીર

“વાટ કને એક નિરમલ નીર (વાળું સરોવર હતું).”

આ દલીલોથી પોતે નીચેની વ્યાખ્યા પૂરવાર કરી છે એમ માને છે:-

(૧) નહૈં એ કન્હડનાં જેવું સમીપીત્વ નામ છે.-આ માટે એમણે કારણ એ કહ્યું છે કે ને નહૈં એ ધ્વણીનો પ્રત્યય નો (<નટ) હોય તો એ શબ્દથી છૂટા ન લખાય;

(૨) એ ખરેખરો post-position-અનુગામી શબ્દ-છે, કેમકે ને એ જેને લાગ્યો છે એ નામ સાથે જોડાઈ ગયો હોય તો એ નામનું સમીપીત્વ રૂપ ન થાય;

અને (૩) જેમ ઉચ્ચ હિન્દીમાં પુરુષવાચક સર્વનામના તૃતીયાના રૂપની પછી કર્તૃસ્વવાચક ને મૂકાય છે (મદન-નૈને-ગુજ. મ્હે), તે જ પ્રમાણે આ નહૈં પણ પુનરુક્તિ કરીને વાપરી શકાય હોવા છે, અર્થાત્ નહૈંની જે વિલક્ષિત છે તેની તે વિલક્ષિતમાં સ્હેલા શબ્દની પછી એ મૂકી શકાય હોવા છે.

(૪)-૧ ધ્વણી પ્રત્યય નો. ડો. ટેસિટોરી કહે છે કે નો [ધ્વણી પ્રત્યય] તળટમાંથી ન આવ્યો હોય, કારણ કે

(૧) મૂર્ધન્ય અંજન દન્ત્ય બની જાય એ માટે કોઈ શક્ય કારણ નથી;

અને (૨) નો એ માત્ર યુજરાતીનો જ પ્રત્યય છે. રાજસ્થાનીની જે પ્રાદેશિક બોલીઓમાં તથા અને (કે)નહ અને વિદ્યમાન છે એ બોલીઓમાં આ પ્રત્યય ઉપલબ્ધ નથી.

આ દલીલોને આધારે હેમણે નિર્ણય સ્થાપ્યો છે કે

[ક] નો પ્રત્યય [ક]ન્હ-([kʰ] n (h) aĩ-પઝી નો છે, કારણ કે જે ભાષામાંથી યુજરાતી અને રાજસ્થાની અને જન્મી છે હેમાં [ક]ન્હ હતો એ નિઃસંશય છે;

અને [ત] નહ અને નઝ અને :સહોદર છે, અને :નહમાંથી નઝ નીકળ્યો છે, નઝમાંથી નહ નથી નીકળ્યો.

[નહ નો પછી અર્થ દર્શાવવા માટે ડૉ. ટેસિટોરીએ એક પાદનોંધમાં આ ઉદાહરણ આપ્યું છે: " ભગવંત નહ તોમઝ મવ " ' ભગવંતનો આ તેરમો ભવ છે.) "

(ગ)-૨ પ્રા. પા. રાજ. કવિતામાં સ્વામિત્વ વિવક્ષિત હોય ત્હારે રજઝ વપરાય છે, પણ સ્થાન કે સેવાકાર્યનો સામાન્ય અર્થ આવી જતો હોય ત્હારે નઝ વપરાય છે, અને આ અર્થોમાં [સ્થળ, ઉત્પત્તિ, કર્તૃત્વ એ અર્થોમાં] સાધારણતઃ કન્હ પણ વપરાય છે; એ વસ્તુસ્થિતિમાં ડૉ. ટેસિટોરી પોતે આપેલી કન્હ-નહમાંથી નો એ બ્યુત્પતિનું સમર્થન સાધે છે. (તજઝ અને નઝના પ્રયોગના દાખલા હેમણે આપ્યા છે). હાલું અર્થ-સામ્ય છે તેથી નઝ એ કન્હનો ગોત્રજ છે હેવે નિર્ણય એઓ કરે છે.

૬ મતની પરીક્ષા
અને હેવ નિરસન

હવે આપણે આ બધા પક્ષ-વાદની અને એ માટેની દલીલોની પરીક્ષા એકેકથઃ કરીશું:-

[ક] કન્હની કર્ણમાંથી બ્યુત્પતિ પ્રયોજનમાં જૂનિકા તરીકે સ્વીકારિયે; વૈદિક અવિર્કર્મ જોડેલું સાદૃશ્યદર્શન કદાચ કેંક આછું પાતળું જણાયો. એ જે હોય તે-પણ [૨]માં જે કથન કયું છે, કે આ " પાસે " ના અર્થનો અતુર્થના અર્થરૂપે ભ્રમ થયો હતો, એ તો સાચું માની સકાતું નથી. ઉદાહરણો જોતાં, ખાસ તો [૧], [૩], [૪], [૫], અને [૬] ઉદાહરણો જોતાં, એ ખુબ દેખાઈ આવે છે કે કળિ અને કન્હ " પાસે " એ અર્થ યોજ્યોયોજ્યો દર્શાવે છે. ફક્ત ઉદાહરણ (૨)માં કન્હ અર્થ પરત્વે જેમાં સરકાને લખી જતો જણાય છે. આ આકસ્મિક ઘટનાયોગને ગંભીર ચંકાની દૃષ્ટિથી જોવો યોગ્ય છે, કારણ કે યોગ્યતર બ્યુત્પતિના ઝવીકારનાં અને આ બ્યુત્પતિના પરિત્યાગનાં કારણો છે, જે અહિં આગળ ઉપર બતાવું છું. કન્હ-કન્હમાંથી, આવ અસ્પરિત શ્રુતિનો લોપ થવાથી ને-નહ નીકળ્યા એમ ડૉ. ટેસિટોરી માને છે; આ આપાતરમણીય છે, પણ મહે દર્શાવેલાં કારણોને લીધે મ્હારે મૂલ-ચબ્દનો જ અસ્વીકાર કરવો પડે છે.

૪ (૧) અને (૨). આ તો આપણી કલ્પના પાસે બહુ વધારે પડતી આશા રાખે છે. આ દલીલ દ્વારકૃષ્ટ છે. ઉપરાંત ડૉ. ટેસિટોરીએ જે અર્થકરણની રીત રજૂ કરી છે હેમાં લેનાર-દેના-

પ્રદે આખો સંબંધ ઉલટાવી દેવામાં આવ્યો છે. કારણ કે લેલુની ક્રિયાને કર્તા મઠ (હું) છે, શુદ્ધ નથી, શુદ્ધ તો લેલુની [દીક્ષા દેવાની] ક્રિયા કરનાર છે. અહિં આપણે લેલુ અને લેલુ એ બે ક્રિયાઓ વચ્ચે, અથવા ખરી રીતે લેનાર અને દેનાર વચ્ચે, જખરા જોડાણો થયેલાં જોઈએ.

(૩) (૧), (), (૩)—

ડૉ. રેસિટોરી આ આખી વિચારણામાં માર્ગ ભૂલ્યા છે. પુરપવાચક સર્વનામ જુદી જ કક્ષામાં છે. નામને આ પ્રકારે ઘેવડો વિભક્તિત પ્રત્યય ન જ લાગી સકે. વળી (૨) અને (૩) અન્યોન્યવિરોધી છે. પણ ડૉ. રેસિટોરીની સૌથી મોટી ભૂલ હેમણે પચાસ્યાનંમાંની [ઘઠહ નહં એક નિર્મલ નીર એ] પંક્તિમાંના નહને કન્હરૂમાંથી આવેલો પ્રત્યય માની લીધો એ કારણે બિપજ ‘હ હાવો અર્થ’ કરવાથી “વાટે નજીક એક નિર્મલ નીર” એ વાક્યમાં વિચારોનું સુસંગત અનુસંધાન જ આવતું નથી, આ દોષના નિવારણ કાળે હેમને, કંઈ પણ આધાર વિના, આ પંક્તિને સાથે કરવાને ‘સરોવર’ આણી મૂક્યું પડ્યું છે. આ બધો પરિશ્રમ અનાવરયક છે. કારણ કે અહિં નહથી નદી સમજવાની છે; “વાટે નદી એક નિર્મલનીર” એ અર્થ છે. નહ ના જ ઉપર અનુસ્વાર ભૂલથી મૂકાયો છે. મ્હેં તા. ૯મી માર્ચ ૧૯૧૯ ને રોજ એક ખાનગી પત્ર લખીને આ અર્થ ડૉ. રેસિટોરીના લક્ષમાં આવેલો હતો, અને આ પંક્તિની આવળની અને પાછળની પંક્તિ, હેમાં ‘સરોવર’ના અર્થનો કાંઈ શબ્દ આવે છે કે નહિ તે જોવા માટે, લખી મોકલવા કહ્યું હતું; અને હેમણે તા. ૨૧મી માર્ચ ૧૯૧૯ને દિને લખેલા ઉત્તરમાં ઉદારભાવે પોતાની ભૂલ સ્વીકારી હતી. હેમણે લખ્યું હતું:—

“તહમે ખરા છા. તહમે ટોક્ષા વાક્યમાં નહ શબ્દ નદી અર્થે છે; તથા પંક્તિયો પછી નહીં કાંટે શબ્દો આવે છે એથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. જ ઉપર અનુસ્વાર છે તેથી મ્હારી ભૂલ થઈ હતી, અને મ્હારી એ ભૂલ પ્રત્યે તહમે મ્હારું ખ્યાન દોષું એથી હું બહુ ખુશી થયો છું.”

આ પ્રમાણે આ એક ભૂલના પાયાપર બોલી કરેલી ધ્રુમરત તૂટી પડે છે.

(ક)-૧-(૧) જનો પાછો ન થાય છે તેના કેટલાક દાખલાઓ મ્હેં આપ્યા છે.

(લૈવન (‘સં’, જોવળ (‘પ્ર’), જોવળ (‘પ્રજ’), રાન (‘સં’), ચળ (‘પ્રા’), ચાન ચુજ, યગેર (‘યગેર’),^૫

(૨) આથી જો કાંઈ વાંધા રચી કરવાનો ઇરાદો હોય તો પરતુત દેમાં કાંઈ સામર્થ્ય નથી. બંધી બોલીઓમાં બધીએ વિસિદ્ધતા હોવી જોઈએ, હેનું કાંઈ કારણ નથી. ગુજરાતીમાં તળોમાંથી નો ઉદ્ભવો, ત્હારે બીજી બોલીઓમાં તળો કે નહ શબ્દો રહ્યા.

ડૉ. રેસિટોરીના નિર્ણયો:—

(ક) અને (લ),

નો (ka)-n(h)-a-i (કન્હ-નહ) પછી પ્રચારમાં આવેલ છે એ ખરું; પણ તેનો અર્થ એમ નહિ કે નો નો ઉદ્ભવ કન્હ નહમાંથી થયો હતો. નહ અને નહ સહોદર છે એમ કહેવામાં ધણું ધણું સિદ્ધવત માની લેવું પડે છે: નહ કન્હમાંથી આવ્યો હોય (જો કે ગુજરાતી અતુથી પ્રત્યય ને દેમાંથી નથી આવ્યો),

કીરતિ કાન્હદેદેદ એ જ પ્રંથ, ૧-૧)-(કાન્હદેદ + હ પછી પ્રત્યય); પરધાને સામગ્રી લીધી કટકદ તળી બપાર (એ જ પ્રંથ ૧-૪૪). (પછીનો હ પ્રત્યય કટક ને તળીથી જોડે છે, તાસતગામાંના સની આશંકા). આ સહસ્થિતિ અપભ્રંશોત્તર કાળમાં ઉપલબ્ધ છે. વિકાસની ક્રમિકતા આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે:—

૧ (આ) હ. માગધીમાં, અસ્વ ને બદલે-કમ્પાર્દ, (કર્મણ: કમ્પસ).

સિ. હે. ૮-૪-૨૯૯.

૨ કાહ્ માગધીમાં પછી બહુવચન અર્થે, સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮.

૩ સુ-હો-સુ સંસ્કૃત સ્વને બદલે, અપભ્રંશમાં, સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮.

૪ હ પછી બહુવચન અર્થે, અપભ્રંશમાં; સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮.

આ રીતે સ્વ-સ્વ (આ)સ-સ-હ અને બહુ (આ)હ-હ (એકવચન પ્રત્યય સ્વ-સ ના સંક્રમણથી), એ પછી પ્રત્યયની સંતાં હતી. બ્રહ્મચર્યમાં હો આર્યો છે પણ સાહિત્યમાં હ વપરાય છે, ઠા. ત. હવં સિન્નજઠં તઠ કેદં વિમ તુહુ પુગ અગ્રહ રેતિ એ (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૫ ના ઉદાહરણ તરીકે અપાપેક્ષી) પંક્તિમાંના અન્નદ્ર (સં. અન્વત્સ) રૂપમાં હ છે. વળી જુવો કાન્હદેદ્રવન્ધ, ૧-૨૪૧. સચિકદ હદ્યકિ હાસ ન માય.

આ (સમાંધી ઉદ્ભવેલા) હના પ્રાણ્યુચ્ચિતો કાળક્રમે ક્ષય થયો, અને એકલો જ મરવાને જ યોગ્ય હતો. આથી તળને પોતાની સત્તા જમાવવા માટે મુક્ત અવકાશ મળ્યો, અને આ તળ ક્ષીણ થઈને (અજ-અજ દ્વારા)નુ બન્યો. જે તળ વિપ્રક્રશમ વિશેષણરૂપ શબ્દાનુગ તરીકે મુખ્ય શબ્દને છેડે, પોતાની અને એ શબ્દની વચ્ચે રહેલા કડી જેવા સ (સં. સ્વ)ની મદદ લઈને, લાગ્યો હતો તે તળ એ શબ્દાને રહેલ કડીને, સને, દનાવી દઈને છેવટે પોતે જ પ્રત્યયનું સ્થાન પચાવી બેઠો. જેવી આ તળની હાલનીતિનો ઉદ્ભવ મહેં આગળ કયો જ છે. અન્વત્સું સ્થાન પચાવી પાડવાના આ કુકર્મની શિક્ષા તરીકે આ તળને જ ક્ષય સાચુ પડ્યો અને ક્ષીણ થતો થતો એ છેવટે તુ રૂપે માત્ર એક અવિગૃહ્ય પ્રત્યય બની ગયો. આ આક્રમણકાર્યમાં હેને સને હ થયો અને હના પ્રાણ્યુચ્ચિતો નાશ થયો એ ઘટનાની સહાયના મળી હતી. જેમકે : દેવસતળુ-દેવહતળુ-દેવતળુ-દેવ (અણ-અણુ)-દેવનુ.]

વર્ગ-૨ ઇ-ધર્ગ

હવે આપણે કરણ-કર્તૃવાચક ઇ અને અધિકરણવાચક ઇ પ્રત્યયોનો ખતેલો ઇ વર્ગ લઈશું.
 ઇ કરણવાચક અને કર્તૃવાચક.

આ પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ હાવી જોઈ સકાય છે : સં. ઇન, પ્રા. ઇળ, અપ ઇ, અપભ્રંશોત્તરકાલીન ઇ-ર.

જેમકે:—

ક્રમેણ (સં.), વચ્ચેણ (પ્રા.), વચ્ચે (અપ)

અપભ્રંશોત્તર ૧ કોલોદ દીઠી ૧ હપ્દ મોહાડ

(પચાહ્વાન વાર્તિક પૃ. ૧૬)

૮. જુવો ઉપર પૃ. ૨૨-૨૩ અને પૃ. ૭૫

૨. દુતારિ...પહિરાવ્યા (એ જ અન્થ, પૃ. ૧૧)

૩. ગેળદ પ્રકારદ રાજા સુ વરસ જીવદ

(વૈતાલપચવીસી, ગદ્ય, પૃ. ૧૧૬, પ. ૧.)

શબ્દોના અન્થ કને આ અપભ્રંશોત્તર દ લાગ્યો-એ ક્રમ દ્વારા ગુજરાતી એ આગ્યો છે; જેમકે:—

૧ મ્હોક વાનરદ સામલ્યો (પન્નાસ્વાન વાર્તિક, પૃ. ૩૧)

અહિં વાનરદ શબ્દ વાનરકેળમાંથી આગ્યો કે (વાનરેળ હોય તો વાનરિ થાય); આ રૂપમાંથી ગુજરાતી વાનરે શબ્દ સાપડ્યો છે. ગુજરાતીમાં તે, ક પ્રત્યય ન હોય ત્યાં પશુ, પ્રત્યય એ છે (દ નહિ), જેમકે રાજાએ, ઘોઢાએ, હાથોએ, રાણીએ, રમાએ વગેરે. પશુ આ એ પ્રાકૃત એના સીધા વંશજ નથી; એ બદ (બક+દ)નો વિકાર છે

૧ પ્રત્યયનો આ ઉત્પત્તિપ્રકાર લક્ષમાં લઈને મ્હારે, ગુજરાતીના વિભક્તિ પ્રત્યયોના વિશ્લેષણ અને અવિગૃહ્ય પ્રકાર પરત્વે કરેલા, મ્હારા પૂર્વતર વિધાનને મર્યાદિત કરવું પડશે. મ્હેં ત્યાં એમ કહ્યું છે કે હાથે વળેલુ લગ્નકુ હેમા (તૃતીયા હાથેમા) એ પ્રત્યય પ્રાતિપદિક હાથમાં મળી જાય છે. એ કથનને મર્યાદિત કરીને અહિં હું કહીશ કે આ સંધાનની ક્રિયાનું બીજ એના વિકાસ મ્હેલાંના બક+દ=મ્હ એ ક્રમમાં રહેલું છે, અર્થાત્ ત્યાં જે પ્રત્યય વિવક્ષિત હતો તે, જેની અહિં છેવટની સ્વરૂપચયો કરી છે હેમા, સિદ્ધરૂપ ગુજરાતી પ્રત્યય એ હતો.

આ કરણ-કર્તૃ-વાચક પ્રત્યય વિશે એક પ્રસંગપ્રાપ્ત વાત નોંધીશ જે કરણવાચક અને કર્તૃવાચક રૂપો વચ્ચેનો ભેદ સૂચવનારી છે, તે એ કે મ્હારે કરણવાચક તૃતીયાનું રૂપ એ પ્રત્યય, તેમ જ વહે, વતે એ શબ્દાનુગો, અને બી પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે (જેમાંનું સીવાળું રૂપ તૃતીયાના અર્થમાં આવતી પંચમી ગણી સકાય), ત્યારે કર્તૃવાચક તૃતીયા ફક્ત એ પ્રત્યયથી જ થઈ શકે છે. જેમકે:—

કરણવાચક તૃતીયા:—હાથે લલ્યુ; હાથે લલ્યુ; હાથથી લલ્યુ; હાથે લલ્યુ; હાથથી લલ્યુ;

કર્તૃવાચક તૃતીયા:—ઘોઢાએ લાત મારી, ઘોઢે મારી લાત ને કસં સાત;

ધોળા વઢે (ધોળે વઢે) મારી રે, છોલ છબોલા છોગાળા.

[જેવા તૃતીયાનો આ વિશિષ્ટ અધિકાર છે—અર્થાત્ વિકલ્પે પ્રત્યય અથવા શબ્દાનુગ ઉપયોગમાં લેવાનો અધિકાર—તેવો જ અધિકાર ચતુર્થી પશુ યોગ્ય છે કેમકે એ પશુ ને પ્રત્યયના વિકલ્પ તરીકે માટે, કાજે, સારુ એ શબ્દાનુગોનો ઉપયોગ કરે છે; અવગત વિકલ્પક રૂપોમાંથી ક્યાનો ઉપયોગ કરવો હોતો નિષ્કૃપ કયો ખાસ અર્થ વિવક્ષિત છે એ અનુસાર થાય છે.]

(ક) કાન્હ તળાઈ સપત્તિ ફસી ગિચિ ઇન્દ્રદ ધરિ રિદ્ધિ [કાન્હવદેપ્રવચ, ૧-૬]

(લ) દેવ તળે મટવાઈ ચુરાસી [એ જ અન્ય, ૧-૮૭]

(ગ) કરુ નિરોગી શ્રદ્ધિ તળે ઇ

[અપભ્રંશ કૃત મત્તવાહુવલિરાસ, ૨-૭, વિ. સં. ૧૬૭૮, આનંદકાવ્યમહોદધિ
પુ. ૩. પૃ. ૩]

(ઘ) અસુર તળે ઉપદેસ જ કીધો

[અપભ્રંશકૃત હીરનિઝયદ્ધારિ રાસ, ૩-૧, વિ. સં. ૧૬૮૫]

(ઙ) કાચી મલેકે મુગલ તળે સમજાવિયા [એ જ અન્ય, ૨૮-૨૧]

(ચ) હીર તળે રૂમ ખાલે સોય [એ જ અન્ય, ૨૯-૪]

(છ) હીર તળે મૂકવિયો ઇ [એ જ અન્ય, ૩૦-૨૪]

(જ)-૧. સાઘ તળે વહિરાવ્યો જેહ [એ જ અન્ય, ૨૭ ૬]

(ઝ)-૨. લનાથ તળે નનિ હળવો [એ જ અન્ય, પૃ. ૮૬ કડી ૩]

એ જ પ્રમાણે કેનો ચતુર્થી અર્થે પ્રયોગ પણ સૂચક પ્રકાર પાડે છે: દા. ત.

પાવશાહ કે જહ માર્યો ગાલ [એ અન્ય, ૨૭-૧૨]

(ઞ) ધુવ તળે હાકલે છે તેહ

[તુલસીકૃત દુવાલ્યાન, બૃહત્કાવ્યદોહન અંથ ૨, આવૃત્તિ ૩ છ, પૃ. ૩].

જે પ્રયોગસાદરશય સમર્થન જરૂરનું હોય તો એ હિન્દી પદી અને ચતુર્થી પ્રત્યયોથી અંશતઃ પૂરું પડે છે. પદી પ્રત્યય કા છે અને ચતુર્થી પ્રત્યય કો છે. સરળથોળે શ્રિયસંનૃત તો કહે છે કે કાને સપ્તમી પ્રત્યય લોગવાથી કો થયો છે પણ એટલે દૂર તો હું નહિ જઈ. પરંતુ આટલું અવશ્ય કહી સકાય કે ચતુર્થી કોમાંથી હિન્દીમાં કા આવ્યો એમ કહેવું અશક્ય છે. મ્હારે ત્હારે એ સર્વનામના ચતુર્થી રૂપોમાં હાનું વિશેષ સ્થાન મળે છે (દા. ત. મ્હારે ચાર રવિયા જોઈસો). અહિં નામ હોય તો ને પ્રત્યય લાગે. (દા. ત. રામને ચાર રવિયા જોઈસો). અહીં ને એટલે પદી રૂપતા ઇ (સપ્તમી કે તૃતીયા) એ રખજી છે.

[પ્રસંગવશાત્ અહિં નોંધીશ કે જ્યારે સંસ્કૃત સ્વ (વા. સ્ત) નો વંશજ હ પ્રત્યય કીધુ થયો ત્હારે આ જ અને તળું પ્રત્યયો પ્રચારમાં આવ્યા હતા. અમુક સમય સુધી આ હ અને તળ બંને બાનુબાણમાં જોવામાં આવતા હતા, જેમકે કાન્હ તળાઈ સપત્તિ ફસી ગિચી ઇન્દ્રદ ધરિ રિદ્ધિ (કાન્હવદેપ્રવચ, ૧-૬), એ કે અહિં તળાઈ ચતુર્થી વિલકિતના કમે રહેલો છે: તાસ તળા ગુણ વર્ણનું

૭. I. S. I. (ભારતીય ભાષા સર્વોદા) પુ. ૬, ભાગ ૨, પૃ. ૭૨૮ ન્હાના અક્ષરવાળો છેલ્લો પરિચ્છેદ. એઓ કહે છે કે જેમ ને તે ર અથવા રોની અને ને એ નોની સપ્તમી છે તેમ કો એ કાની સપ્તમી છે.

જે માધીન હિન્દીમાં ચતુર્થી સાથે કોનો સંબંધ દર્શાવી સકાય તો આ સુદા પરત્વે મ્હે અવધેલી મર્ખાદ મ્હારે પાછી ખેંચવી પડે; અને તો તો સાદૃશ્યાધારે મ્હે કરેલી દલીલ સંપૂર્ણ બને. માત્ર અંશતઃ સ્વીકાર્ય ન રહે.

અને નર તળડમાંથી. હાવી શક્યતાને આધક કાંઈ જ નથી. ડૉ. ટેસિટોરીએ આપેલા મગજનું નદ તેમજ મગજ
એ દાખલામાં નદ એ શુદ્ધ ચતુર્થ પ્રત્યય છે; પછીના અર્થ તો માત્ર તે પછીના અનુમેય અર્થ
છે. “ભગવંતને આ. તેરમે ભવ છે” હેવી વાક્યરચના છે, અને પછી તાત્પર્ય રૂપે “ભગવંતને આ
તેરમે ભવ છે” હેવો અર્થ થઈ શકે છે.

ડૉ. ટેસિટોરીના અભ્યુપગમની વિરુદ્ધ જતો મ્હોટામાં મ્હોટો મુદ્દો આ છે:-

નર, (નો-ની-નુ) તત્વતઃ અને રૂપતઃ વિશેષણ જેવો છે, અને હેની આ વિશેષણાત્મકતાનો
ઉત્તમ પ્રુકારો વિશેષણરૂપ તળથી મળે છે, કારણ કે તળનો અર્થ સર્વવિસ્તૃત છે અને લિંગવચન
પ્રમાણે હેના રૂપવિકાર થાય છે; જ્યારે કન્દહમાંથી સધાતો નર વિશેષણ નથી અને એ સંપૂર્ણરીતે
ક્રિયાવિશેષણ અઅધ હોવાથી અવિકાર્ય છે. પરિણામે કન્દહ-નરમાંથી લિંગવચનનું વૈવિધ્ય દાખવતા
નો-ની-નુ, ના-ના ઉદ્ભવી શકે નહિ.

(મ)-૨.

આ દલીલ યુક્તિચતુર છે પણ સર્વથા અપ્રતીતિકર છે સ્વામિત્વ અને નિર્ગમનસ્થાન હેતુ
અર્થનું બેદકરણ સૂક્ષ્મ છે. પણ આ દલીલને હું નિર્ણયસ્થાપક દલીલ તરીકે સ્વાકારી સહતો નથી,
ખાસ તો ઉપર નોંધેલી મ્હોટી આ મુશ્કેલીને કારણે કે કન્દહ-નર કિ. વિ. અવયવરૂપ છે પરંતુ
નો-ની-નુ વિશેષણરૂપ છે.

આટલું ડૉ. ટેસિટોરીની પોતાની દલીલો વિશે જ કહ્યું. હેના મતનું વિશેષ અને બહુ
મહત્વપૂર્ણ નિરસન કરનારી વસ્તુગ્રંથિતિ એ છે કે વિ. સંવતની સોળમી અને સત્તરમી સદીઓના
ગુજરાતી સાહિત્યમાં નો-ની-નુ નો મૂળભૂત શબ્દ એટલે કે તળ (અર્વાચીન ગુજરાતી ને ની માફક)
ચતુર્થી પ્રત્યય તરીકે તળે બને છે. હેના દાખલાઓ અહિં આપુ છું:-

૧ તળની આ વિશેષણરૂપ પ્રકૃતિનું વિશેષ નિદર્શન એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં મળે છે અને
એ વ્યુત્પત્તિ સૌથી પ્રથમ ડૉ. ટેસિટોરીએ “નોર્સ” § ૭૩-(૪)માં આપી હતી. આ શબ્દની એ
અગ્રાઉ સર્વામાન્ય બનેલી સં. તદ્દિત પ્રત્યય તળમાંથી સધાતી વ્યુત્પત્તિને હેમણે “નર્સ” ગણી તે માટે
એ કારણ આપ્યું હતું, પ્રત્યયરચાને આવતા શબ્દ સાધારણતઃ અગ્રગ નામે કે વિશેષણો હોય છે
અને હેના શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રત્યયમાંથી સાધવી એ તો એક અદ્દેર્પૂર્વ અપવાદ થાય. આથી હેમણે
તળ ની વ્યુત્પત્તિ અખળ [સં. આન્નનક]માંથી, અ ધ્રુવતિનો લોપ અને પનો ત થવાથી, ધયેલી માની
છે. આ વ્યુત્પત્તિ હું સ્વીકારું છું, પણ આટલા ફેરફાર સાથે કે અખળ ને બદલે અત્તળ ને મૂળ
શબ્દ ગણવો કારણકે આગામાંથી અગા તેમ જ અત્તા થાય છે. અને તળમાંથી વ્યુત્પત્તિ ન સ્વીકારવાનું
ડૉ. ટેસિટોરીએ આપેલું કારણ સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી. એ જ સંસ્કૃત પ્રત્યય તળ કોઈ ક્રમે આત્મન
ના કોઈ રૂપમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય એ સંજ્ઞાવ્ય છે. વળી પ્રત્યયરચાને શબ્દાન્તે લગાડાતો શબ્દ પ્રત્યય-
માંથી વ્યુત્પન્ન ન થાય એ સિદ્ધાન્ત પણ સ્વીકારી શકાય નહિ. અખળમાંથી, અથવા ખરી રીતે
અત્તળમાંથી હું તળની વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારું છું તેટલું જુદું સ્વતંત્ર કારણ છે તે એ કે એ બહુ યોગ્ય
લાગે છે અને આપણી ભાષાસાહિત્ય અને ધ્વનિતંત્રીય દૃષ્ટિ નેરે મુસંગત છે.

૨. સૂતારિ...પહિરાવ્યા (એ જ અન્ય, પૃ. ૧૧)

૩. જેણદ પ્રકારદ રાજા સુ વરસ જીવદ

(વૈત્તલપચવીરી, ગદ્ય, પૃ. ૧૧૬, પં. ૧.)

શબ્દોના અન્ય કને આ અપભ્રંશોત્તર દ લાગ્યો-એ ક્રમ દ્વારા ગુજરાતી એ આગ્યો છે; જેમકે:—

એ શ્લોક કાનરદ સાંભલ્યો (પચાહ્માન ચાર્તિક, પૃ. ૭૧.)

અહિં કાનરદ શબ્દ કાનરકેળમાંથી આગ્યો છે (કાનરેળ હોય તો કાનરિ થાય); આ રૂપમાંથી ગુજરાતી કાનરે શબ્દ સાપડ્યો છે. ગુજરાતીમાં તે, ક પ્રત્યય ન હોય ત્યાં પણ, પ્રત્યય એ છે (દ નહિ), જેમકે રાજાએ, ઘોડાએ, હાથોએ, રાણીએ, રમાએ વગેરે. પણ આ એ પ્રાકૃત એના સીધા વંશજ નથી; એ બદ (અક+દ)નો વિકાર છે.

એ પ્રત્યયનો આ ઉત્પત્તિપ્રકાર લક્ષમાં લઈને મ્હારે, ગુજરાતીના વિભક્તિ પ્રત્યયોના વિશ્લેષ્ય અને અવિગૃહ્ય પ્રકાર પરત્વે કરેલા, મ્હારા પૂર્વે વિધાનને મર્યાદિત કરવું પડશે. મ્હેં ત્યાં એમ કહ્યું છે કે હાથે વળેલું લૂગડું હેમાં (તૃતીયા હાથેમાં) એ પ્રત્યય પ્રાતિપદિક હાથમાં મળી જાય છે. એ કથનને મર્યાદિત કરીને અહિં હું કહીશ કે આ સંધાનની ક્રિયાનું બીજું એના વિકાસ પ્લેટાના અક+દ=જદ એ ક્રમમાં રહેલું છે, અર્થાત્ ત્યાં જે પ્રત્યય વિવક્ષિત હતો તે, જેની અહિં ઉત્પત્તિની સ્વરૂપરચના કરી છે હેના, સિદ્ધિ ગુજરાતી પ્રત્યય એ હતો.

આ કરણ-કર્તૃ-વાચક પ્રત્યય વિશે એક પ્રસંગપ્રાપ્ત વાત નોંધીશ જે કરણવાચક અને કર્તૃવાચક રૂપે વચ્ચેના ભેદ સૂચવનારી છે, તે એ કે જ્ઞાતાર કરણવાચક તૃતીયાનું રૂપ એ પ્રત્યય, તેમ જ વટે, વટે એ સપ્તાનુગો, અને બી પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે (જેમાંનું કીવાળું રૂપ તૃતીયાના અર્થમાં આવતી પંચમી ગણી સકાય), ત્યારે કર્તૃવાચક તૃતીયા ફક્ત એ પ્રત્યયથી જ થઈ શકે છે. જેમકે:—

કરણવાચક તૃતીયા:—હાથે રહ્યું, હાથે ^{વટે} રહ્યું, હાથથી રહ્યું;

કર્તૃવાચક તૃતીયા:—ઘોડાએ જાત મારી; ઘોડે મારી જાત ને કર્ઠાં સાત;

ઘોળા વળે (ઘોડે વળે) મારી રે, હેલ છવોલા છોગાળા.

[જેવા તૃતીયાનો આ વિશિષ્ટ અધિકાર છે—અર્થાત્ વિકલ્પે પ્રત્યય અથવા સપ્તાનુગ ઉપયોગમાં લેવાનો અધિકાર-તહેવા જ અધિકાર ચતુર્થી પણ મોખે છે કેમકે એ પણ ને પ્રત્યયના વિકલ્પ તરીકે માટે, કાઝે, સાદું એ સપ્તાનુગોનો ઉપયોગ કરે છે; અવગત વૈકલ્પિક રૂપોમાંથી કયાનો ઉપયોગ કરવો હેતો નિર્ણય કયો ખાસ અર્થ વિવક્ષિત છે એ અનુસાર થાય છે.]

કીરતિ કાન્હદેદ એ જ પ્રથમ, ૧-૧)-(કાન્હદે + દ પછી પ્રત્યય); પરધાને સામયી લીટી કટકદ તળી
બપાર (એ જ પ્રથમ ૧-૪૪). (૧૫૫)નો દ પ્રત્યય કટકને તળીથી જોડે છે, તાસતગામાંના સની માફક જ).
આ સહસ્ત્રિતિ અપભ્રંશોત્તર કાળમાં ઉપલબ્ધ છે. વિકાસની ક્રમિકતા આ રીતે સૂચવાય છે:—

૧ (આ) દ, માગધીમાં, અસ્પ ને બદલે-કમ્માદ, (કમ્મણઃ કમ્મસ).

સિ. હે. ૮-૪-૨૯૬.

૨ આદે માગધીમાં પછી બહુવચન અર્થે, સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮.

૩ દુ-હો-સ્તુ સંસ્કૃત સ્વને બદલે, અપભ્રંશમાં, સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮.

૪ દ પછી બહુવચન અર્થે, અપભ્રંશમાં; સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮.

આ રીતે સ્વ-સ્વ (આ)સ-સ-દ અને બહુ (આ)દે-દે (એકવચન પ્રત્યય સ્વ-સ ના સંક્રમણથી), એ પછી પ્રત્યયની સંતા હતી. વ્યાકરણોમાં હો આપ્યો છે પણ સાહિત્યમાં હ તપશાય છે, ઠા. ત. હૃદ મિજ્જઠ ત્તઃ કેદિં વિઞ્ઞુ ત્તુ અમ્મદ રેતિ એ (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૫ ના ઉદાહરણ તરીકે અપાયેલી) પદ્ધતિમાંના અન્નદ (સં. અન્નસ્વ) રૂપમાં હ છે. વળી જુલો કાન્હદેપ્રબન્ધ, ૧-૨૪૧, સવિકદદ હમ્મદિ હસ ન માય.

આ (તમાંથી ઉદ્ભવેલા) દના પ્રાણ્યવનિનો કાળક્રમે ક્ષય થયો, અને એકલો જ ચરવાને જ યોગ્ય હતો. આથી તળને પોતાની સત્તા જમાવવા માટે મુક્ત અવકાશ મળ્યો, અને આ તળ ક્ષીણ ધર્મને (મળ-અન દ્વારા) કું બન્યો. જે તળ વિમલદક્ષમ વિશેષજીવુદ્ધ શબ્દાનુગ તરીકે મુખ્ય શબ્દને છેડે, પોતાની અને એ શબ્દની વચ્ચે રહેલા કડી જેવા જ (સં. સ્વ)ની મદદ લઈને, લાગ્યો હતો તે તળ એ શબ્દાને રહેલ કડીને, સને, દબાવી દબને છેવટે પોતે જ પ્રત્યયનું સ્થાન પચાવી બેઠો હોવી આ તળની બદલીતિનો ઉદ્દેશ્ય મહેં આગળ કયો જ છે. અન્યનું સ્થાન પચાવી પાડવાના આ દુષ્કર્મની શિક્ષા તરીકે આ તળને જ ક્ષય લાગુ પડ્યો અને ક્ષીણ થતો થતો એ છેવટે નું રૂપે માત્ર એક અવિગૃહ્ય પ્રત્યય બની ગયો. આ આક્રમણકામમાં હેને તનો દ થયો અને દના પ્રાણ્યવનિનો નાશ થયો એ ધટનાનો સહાયના મળી હતી. જેમકે : દેવસતળ-દેવહતળ-દેવતળ-દેવ (અનુ-અનુ)-દેવનુ.]

વર્ગ-૨ ઇ-વર્ગ

હવે આપણે કરણ-કર્તૃવાચક ઇ અને અધિકરણવાચક ઇ પ્રત્યયોનો બનેલો ઇ વર્ગ લઈશું.
ઇ કરણવાચક અને કર્તૃવાચક.

આ પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ હાવી જોઈ સકાય છે : સં. ઇન, પ્રા. ઇન, અપ ઇં, અપભ્રંશોત્તરકાલીન દ-૩.

જેમકે:—

વૃક્ષેણ (સં.), વન્ટેણ (પ્રા.), વન્ટેં (અપ).

અપભ્રંશોત્તર ૧. કોલીઃ દીટી । રૂપદ મોણડ

(પચામ્યાન વાર્તિક પૃ. ૧૬)

૮. જુલો ઉપર પૃ. ૨૨-૨૩ અને પૃ. ૭૫

૨. સૂતારિ...પહિરાવ્યા (એ જ અર્થ, પૃ. ૧૧)

૩. જેણદ પ્રમરદ રાજા સુ વરસ જીવદ

(વૈતાલપચવીસી, ગદ્ય, પૃ. ૧૧૬, પં. ૧.)

શબ્દોના અર્થ કને આ અપભ્રંશોત્તર ૬ લાગ્યો-એ કમ દારા ગુજરાતી એ આગ્યો છે; જેમકે:—

૧ શ્લોક વાનરદ સાંમત્યો (પચાશ્વાન વાર્તિક, પૃ. ૩૧)

અહિં વાનરદ શબ્દ વાનરકેળમાંથી આગ્યો છે (વાનરેણ હોય તો વાનરિ થાય); આ રૂપમાંથી ગુજરાતી વાનરે શબ્દ સાપડ્યો છે. ગુજરાતીમાં તો, ક પ્રત્યય ન હોય ત્યાં પણ, પ્રત્યય એ છે (દ નહિ), જેમકે રાજાએ, ચોદાએ, હાથોએ, રાણીએ, રમાએ વગેરે. પણ આ એ પ્રાકૃત એનો સીધો વંશજ નથી; એ અહ (અક+હ)નો વિકાર છે.

૧ પ્રત્યયનો આ ઉત્પત્તિપ્રકાર લક્ષમાં લઈને મહારે, ગુજરાતીના વિભક્તિ પ્રત્યયોના વિશ્લેષક અને અવિગૂઢ પ્રકાર પરચે કરેલા, મહારા પૂર્વતર વિધાનને મર્યાદિત કરવું પડશે. મહે' ત્યાં એમ કહ્યું છે કે હાથે વળેલુ લગ્ન' હેમા (તૃતીયા હાથેમા) એ પ્રત્યય પ્રાતિપદિક હાથમાં મળી નામ છે. એ કથનને મર્યાદિત કરીને અહિં 'હું' કહીશ કે આ સંધાનની ક્રિયાનું ખીજ એના વિકાસ મહેનાના અક+હ=અહ એ ક્રમમાં રહેલું છે, અર્થાત્ ત્યાં જે પ્રત્યય વિવક્ષિત હતો તે, જેની અહિં ઉત્પત્તિ રવશપચ્યો કરી છે હેવો, સિદ્ધરૂપ ગુજરાતી પ્રત્યય એ હતો.

આ કરણ-કર્તૃ-વાચક પ્રત્યય વિશે એક પ્રસંગપ્રાપ્ત વાત નોંધીશ જે કરણવાચક અને કર્તૃવાચક રૂપો વચ્ચેનો એક મુદ્દાનારી છે; તે એ કે મહારે કરણવાચક તૃતીયાનું રૂપ એ પ્રત્યય, તેમ જ વહે, વતે એ શબ્દાનુગો, અને જો પ્રત્યય લગાડવાથી થાય છે (જેમાંનું ચીવાળું રૂપ તૃતીયાના અર્થમાં આવતી પંચમી ગણી સકાય), ત્યારે કર્તૃવાચક તૃતીયા રૂપ એ પ્રત્યયથી જ થઈ શકે છે. જેમકે:—

કરણવાચક તૃતીયા:—હાથે લખ્યું; હાથ ^{વહે} લખ્યું, હાથથી લખ્યું; _{વતે}

કર્તૃવાચક તૃતીયા:—ચોદાએ ભાત મારી, 'ચોડે' પારી ભાત ને કર્યાં સાત;
ચોડા વઢે (ચોડે વઢે) મારી રે, હેલ હથેલા છોગાઠા.

[જેવો તૃતીયાનો આ વિશિષ્ટ અધિકાર છે—અર્થાત્ વિકલ્પે પ્રત્યય અથવા શબ્દાનુગ ઉપયોગમા લેવાનો અધિકાર-તેવો જ અધિકાર ચતુર્થી પણ લોગવે છે કેમકે એ પણ ને પ્રત્યયના વિકલ્પ તરીકે માટે, કાલે, સાતું એ શબ્દાનુગોનો ઉપયોગ કરે છે; અવગત વિકલ્પક રૂપોમધ્યી કયાનો ઉપયોગ કરવો હોનો નિર્ણય કયો ખાસ અર્થ વિવક્ષિત છે એ અનુસાર થાય છે.]

[આ એ પ્રત્યયવાળી તૃતીયાના કોષવાર ચતુર્થીના અર્થમાં ઉપયોગ થાય છે : જેમકે વાપા જાગ્રાણ ગયા છે, જેમાં જાગ્રા માટે હેવે. અર્થ છે. ખરું જોતાં માટે, કાજે, અર્થમાંના એ તૃતીયાવાચક છે (નિમિત્તકેન, કાર્યેણ, અર્થેન). આ એ, અથવા વસ્તુતઃ : ક (ક પ્રત્યય રહિત પ્રાતિપદિકને લગાડાતો) કવિતામાં અ અને છે, જાગ્રિને બદલે વાજ, જાગ્રિને બદલે કામ; દેવપતિ ઢીલી કલગ આવે (કાન્દુલદે-પ્રગ્ન્ય, ૨-૬૧)-ઝગગિ (ઓઢગિ-ઓઢગ માટે)]

૬-સપ્તમી પ્રત્યય

તૃતીયાના એની માફક સપ્તમીના એનું મૂળ પણ અકન્દ ક્રમમાં રહેલું છે. તદ્વાવત માત્ર એટલો જ છે કે આ એ પ્રત્યયનો ઉદ્ભવ પ્રા. એમાંથી નહિ પણ અપભ્રંશના હ (સપ્તમી)માંથી સધાય છે. આ અપભ્રંશ એ પ્રત્યય સપ્તમીના એ પ્રત્યયના ચિકિત્સા તરીકે વપરાય છે; પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાંના સપ્તમીના ૩૫માં ૬-૬ પ્રત્યય છે; ઉદાહરણો—

૧. તોહ નગરહં સદાચારી પવિત્ર જાંમળ સોમસર્મા વસદ

[પચાસ્યાનવાર્તિક, પૃ. ૨૪, પં. ૭-૮]

(નગરહ હું મૂળ નગરકે; ગુજ. નગરે થાય)

૨. કલિયુગ કોઈ ન પાલહ રાહ (વિમલપ્રવચ, ૩-૭૨)

(બહિં યુગિમાં પૂર્વે ક પ્રત્યય વિનાનો હ છે.)

°કન્દ (= જહ) હેમાંથી ગુજરાતીનો સપ્તમી પ્રત્યય એ આવ્યો છે, પણ જો ફની પૂર્વે °ક ન હોય તો ફનો ગુજરાતી સપ્તમીમાં જ થાય છે, પણ આ જ-કારાન્ત સપ્તમી માત્ર કવિતામાં જ વપરાય છે; જેમ કે:-

રાવળ તજદ કપાલિ ગુજરાતી કવિતામાં રાવળતણે કપાલ અને.

વન વન મમી સોષી વલ્કિયો નવ મઠો બો મૂર્તિ બમોલ

(વિષ્ણુવલ્કિયો મમ્યાર્ચન, કડી, ૩, નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત નૃસુરજકાર.)

આ પંક્તિમાં વન વન સપ્તમી છે, હેમાં (યનિ વનિના) હ નો અ થયો છે.

[કરણવાચક કે કર્તાવાચક તૃતીયાના હ અને એ પણ એ જ પ્રકારે ઉદ્ભવે છે, દા. ત.

૧ દાન દીધુ મ્હેં એ મુજ હાથ

૨ થીરુણદેવની દયા થકી ત્યાં મત્સ્ય વેળ્યો અર્જુન

(પ્રેમાનંદ, સુમદાહરણ, ૧, ૩૭).

પાને પાંદવ વર્ષા દ્રૌપદી સુતામાત વચન

(એ જ પ્રત્ય, ૧-૩૮)

આ પ્રમાણે વનિ ૩૫ વનદ ના સકાચનથી નથી થયું, પણ વનિમાં ૬ પ્રત્યય વનને લાગ્યો છે પરંતુ વનદમાં વનકને લાગ્યો છે. વનદ-વનિ અને કરદ-કરિ વચ્ચે બાહ્ય સાદૃશ્ય છે તેથી વનિને વનદનું સંકુચિત ૩૫ માની લેવાય એ લખ્ય રહે છે. પણ આ બે પ્રકારી વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ છે, વનદમાં કપ્રત્યયયુક્ત નામ છે અને હેને ૬ પ્રત્યય લાગ્યો છે, જ્યારે કરદ એ (વર્ત્તકાળ તૃતીય) એકવચનના પ્રત્યય) તિના ત્ વ્યંજનના લોપથી થયેલા ૬ રૂપે હાસનું પરિણામ છે.]

ઉપર ૫. ૭૫ એ પાદનોંધ પદમાં મહે' એના 'ઉપર' અર્થનો માના 'અંદર' અર્થથી ભેદ દર્શાવ્યો છે. અહિં ઉમેરીય કે એ કાષ્ઠવાર એક અન્ય અર્થ વ્યક્ત કરે છે, કાષ્ઠ સ્થળ પ્રતિ કે સ્થળમાં ગતિ નો અર્થ; દા. ત. ગોપાલ ક્ષોદરે ગયો, હુ ઘેરે ગયો. મા પ્રત્યયનો પણ કાષ્ઠવાર હાલો અર્થ થાય છે જેમકે ધરના વાણ્યા જનમાં ગયા, જે જનમાં લાગી લાગ્ય એ વાક્યમાં પ્રથમ જનમાનો અર્થ છે "વન પ્રત્યે કે વનની અંદર," પણ બીજા જનમાનો અર્થ શુદ્ધ અધિકરણનો છે.

વર્ગ ૩—પંચમી વિભક્તિના ચી થકી પ્રત્યયો અને સપ્તમીના માં પ્રત્યય થી-થકી

ચી ગદ્યમાં વપરાય છે, થકી ફક્ત કાવ્યમાં. ઉપરાંત આપણે ઉપર બેયું ત્રેમ બંનેની ઉત્પત્તિ ભિન્ન છે. અહિં વિચારવાના પ્રશ્નો ખરે ખ્યાલ આવે એ માટે પાદ રાખવું જરૂરનું છે ચી અને થકી આપણી ભાષામાં અવ્યય પ્રત્યય તરીકે તેમ વિશેષણતુલ્ય પ્રત્યય તરીકે પણ વપરાય છે. હેના દાખલા —

(ક) અવ્યય-પ્રત્યયો રૂપે હું મુવદંથી બાળ્યો, એ છપરેથી પહો, પગથી માયા સૂધી જાલ ચઢી; ઉદર થકી કદ બાલ જે'ણ, જે'ણ પ્રેત દમઘાનથી (નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, હુલુમમાલા, પૃ. ૯૧.)

• ગિરિદોચ થકી ઝંતરી સપ્તી (એ જ પ્રત્ય, પૃ. ૩૪).

(જ) વિધારી વિશેષણતુલ્ય પ્રત્યય તરીકે:-

(૧) તમ આગલથી જાઈશ-સહી (પ્રેમાનંદ સુમદ્રાહરણ, પૃ. ૮૦૦)

ચો અહિં હુનુ વિશેષણ છે

(૨) જતો નહીં જે દૂર પેલે જમલે થી જાણે નહીં (અહંદેવકૃત ધ્રમરગીતા, વિ. સં. ૧૬૮૮) જમલે થો=પાસે રહેલો (સ્થિતરુ)

(૩) તિહા થા જાગ્યો એકિ ઠામિ (કાન્હડદે પ્રવચ્ચ ૪-૭૩)

(૪) જો હિંદુયા વિમળા મદ (" " ૪-૧૧૦)

(૫) કિહિંદુયા કપના રુદન [ભાણુ, કાદયરી, પૃ ૧૧૬, પૃ. ૧૭]

(૬) ટજાશ ઝંબરથી આવે (અખો, અનુમલચિન્દુ-છાંપો ૭)

(૭) કયાથો કયાવે જાય (" " છાંપો ૧૭).

ઉપરાંત અખો છળા; ૨૦૬ કયાંયાં કર્મ; ૨૨૫, ગોવિંદચા ટલો; ૨૬૨ કયાં થો અવસર;
૩૫૭ વ્રજકર્મ કેડયાં જાય; ૩૬૭, તો મોલ્લળ થો આપો શુ વસ્યો;
૪૧૪, પળ કોળ કિયાંથો બલ્લો પઢ્યો.

હેતુ અન્ય રૂપાંતર થિયુ છે, દા. ત. દલ કવચ્યાં રહુદિ થિયાં [કાન્હડદે પ્રવચ્ચ, ૩-૧૪૭]
ચાર રત્ન તિહા સ્થકાં (ગંગાદાસકૃત સુદમાચ્યાન, સંભવતઃ વિ. સં. ૧૭૧૧)
ઉપરિચિકા જે હાથી ઘોડાં (કાન્હડદે પ્રવચ્ચ, ૧-૬૪).

હયા ચોની ડકા રે લૌકિક થકા ધાને લજો ?

(દયારામ, કાવ્યસપ્રહ, ગુજરાતી પ્રેસની આવૃત્તિ; પૃ. ૨૫૧)

યત્રીશઃ અદરિ થિકો વાંચઃ પ્રવહ માન (કિમલપ્રવચ્ચ ચૂલિકા, કડી ૬૮.)

ધી પ્રત્યયની અનેક બ્યુત્પત્તિ સ્વયવવામાં આવી છે.

(ક) તત્ (સં.); મુલતઃ માં છે તે;

(ખ) તદ્દિ, પ્રા. અને અપ.માં તત્તુ સમ્પ્રી એકવચન;

(ગ) હતઝ, વર્તમાનકૃદન્ત < હૂંતઝ < હોન્તઝ (અપ.) < મવન્તકઃ (સં);

(ઘ) સ્થા ક્રિયાપદ; એક પક્ષે, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના વિશેષણતુલ્ય રૂપ (°ચો, °ચી, °ધુ) માટે સ્થિતક, અને અન્ય પક્ષે અભ્યયાત્મક ધી માટે ગુજરાતી થા (સં. સ્થા) નું યવાન્ત રૂપ, થઈ. બન્હારે યક્ષોની બ્યુત્પત્તિ આ અપાર્શ્વ છે:-

(ક) યક્ષ° < યક્ષ (પ્રા.) < સ્થવ્યતિ [સં.] (૧)

હવે આ ગુદીશુદ્ધી બ્યુત્પત્તિયાના ગુણો જોઈએ:

(ક) તત્માં અનેક દોષો છે:

(૧) તઃ અભ્યય ન તેથી હેમાંથી લિંગવચન પ્રમાણે રૂપ બદલતો વિશેષણતુલ્ય પ્રત્યય થો-ધી-ધુ ન આવી શકે;

(૨) ત ધી યક્ષમાના કની પ્રાપ્તિનો ખુલાસો થતો નથી;

(૩) પ્રાચીન કૃતિયામાં ઉપલબ્ધ સ્થકી આદિના તત્તુ મૂળ દર્શાવાતું નથી;

અને (૪) એક મનોન્યાપરગત દુર્ધર્મતા છે તે એ કે યોક્ષી પદનો જેવા પ્રયાગમાં ધીની પૂર્વે સમ્પ્રતીનો ભાવ છે અને એ તત્તુ જોડે બંધ બેસે તેમ નથી.

૧૦. ચક્. એ સંસ્કૃત ધાતુ કદાચ કલ્પિત છે; પણ ચક્ એ પ્રાકૃત ધાતુ વિદ્યમાન હતો [સિ. દે. ૮-૪-૧૬]. બંગાળી ધાતુ ચક્=ચોખતું. રહેતું, હોતું ચક્ (જગિયા રહેતું)માંથી આવ્યો છે; અર્થપદો મુગમ છે. ગુજ. ચક્ (ચાકતું) પણ ચક્થી સંબદ્ધ છે; જે થાકે તે જીમો રહે, આગળ ન ચાલે,

(લ) તદ્દિ ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરે સૂચવેલ છે, ૧૧ પૃષ્ઠ આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાના ભાગમાં નીચે જણાવેલી મુશ્કેલીઓ છે.—

(૧) પ્રાણદ તત્ત્વ અપાદ્યન છે; એ અર્થની સાથે તદ્દિ નો સપ્તમીનો અર્થ, બરાબર મેળમાં આવતો નથી;

(૨) તદ્દિ અન્યથા છે, એથી હેમાંથી વિરોધજનક શો, થો, ન આવે;

(૩) સ્વકી આદિમાં સ્ત્રી સ્થિતિનું કારણ પણ હેમાં ન મળે.

અને (૪) ઘોઘેલી પઘો જેવા વાક્યમાં થી પૂર્વે આવેલા સપ્તમીના અર્થની સાથે પણ એ સંગત નથી.

(ત) હ્રત્ત-ડૉ. ટેન્સિટોરી પ્રા. પા રાજના પંચમી પ્રત્યયો તત્ત્વ અને ઘઠની વ્યુત્પત્તિ આ હ્રત્તમાંથી એ શબ્દની રૂઢાણે ઉપર નોંધેલા ક્રમે દ્વારા સાધે છે. આ વ્યુત્પત્તિ અમુક અંશે સારી છે, પણ એ ગુણવત્તામાં બીજા સ્થાને આવે છે; અથવા ખરી રીતે જોતાં, ખરી વ્યુત્પત્તિ પકડી પાડવા માટે સાદશ્યાત્મક ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. એ ખરી વ્યુત્પત્તિ છે—

(ઘ) અને (ઙ)—સ્વા અને ઘઙ્ઙ. બનશે તેટલા સંક્ષેપથી પણ સંપૂર્ણતાથી હું કારણો આપીશ. પ્રથમ મ્હારા નિર્ણયો કહું છું એમ માનું છું કે અવ્યયપદ થી પ્રત્યય યત્તુ (પ્રાચીન ગુજ. અને અર્વાચીન કાઠિયાવાડી ગુજ. યાતુ), સં સ્વા, એ ક્રિયાપદના સંબંધક કૃત્તમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે; થકી (અન્યથા) તે જ પ્રમાણે સં. સ્વાના આદેશ થકી (પ્રા.)ના સંબંધક કૃત્તમાંથી આવેલ છે; અને વિશેષણાત્મક ચો-ચી-ધુ રૂપે સં. સ્વાના કર્મણિ ભૂતકૃત્ત સ્થિતક્રમાંથી સામ્ય છે તથા થકો-થકી-થકુ (વિશેષણાત્મક) થકીના ભૂતકૃત્ત થકિભવ (પ્રા.)માંથી આવેલ છે.

કારણો:—જે શબ્દ નો થી અને થકી મુકાય છે એ શબ્દાન્તમાં રહેલો અધિકરણનો અર્થ (દા. ત. ઘઘોદરેથી આવ્યો). વાક્યગત વિચારણાવાળાની જોડે સારો સંવાદ સાધી રહે છે; આ પ્રમાણે ઘઘોદરેથી એટલે વડોદરામાં કે વડોદરે થઈ. મરાઠીની સરખામણી આ વાત ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે

૧૧. હેમાંથી વિદસન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૨૪:

ડૉ. ભાંડારકરે પોતે મરાઠી પંચમી પ્રત્યય જન-જન ની વ્યુત્પત્તિ જોજન (ન્યધને) માંથી સાધી છે, તો હેમાંથી જ હેમને ગુજરાતી પ્રત્યય થી ની ખરી વ્યુત્પત્તિ દિશાસૂચન મળ્યું હોવું જોઈતું હતું, જે આપણે તરતમાં જોઈશું.

૧૨. “નોટ્સ”, § ૭૨, (૨), (૩). તનો હ્રત્તના ઇતી અસરથી જ બને એ અચક્ય નથી પણ અનાવશ્યક ક્રમ છે, જ્યારે સ્થિતક ના સ્વર્માં જ સહજસિદ્ધ રૂપે સરલાતાથી લખ્ય છે. ઉપરાંત વિશેષણરૂપ થો અને અન્યથાત્મક થી બંનેને સ્વા ધાતુ સમાન હોઈને કીજલાય જળવાય છે.

છે; તો ગાવાહન આલા હેમાં હૂન (પંચમી પ્રત્યય) હોજન (=યર્ધને)નું સંકુચિત છે, અને શબ્દાર્થ છે તે ગામમાં યર્ધને આવ્યો."૧૩ આ પ્રયોગદષ્ટાન્ત પરત્વે ગુજરાતી અને મરાઠી વચ્ચે જૂજ તફાવત છે; ગુજરાતી (વડોદરેથી) પ્રયોગમાં સમ્મતોના નિર્દેશ છે (વડોદરેના આમાં), જમ્હારે મરાઠી (ગાવાહન)માં હોવા કે નિર્દેશ નથી; પણ અમદાવાદથી આવ્યો એ વાક્યમાં સમ્મતીનું ચિહ્ન ગ્રહ રહે છે (અથવા ૫૩ જેતાં પ્રાચીન ગુજરાતી ફોના બ થાય છે). અને એજ પ્રકારે ગાવાહનમાં પણ અપ્રકટ સત્તમી-સંસાર છે એમ, અથવા ગાંધામાંના આ એ સંસારોના પ્રતિનિધિ છે એમ, આપણે માની સકીએ.

ચો-ચકો; યો-યરની વ્યુત્પત્તિ સ્થિતકમાંથી ચિમ્બ (અપ.)માં યર્ધને, અને યકો-ચકરની યક્ષિમ્બ (અપ.)માંથી, સાધ્ય છે. આ શબ્દોનો વિશેષણરૂપતા હેમના સત્તમી અર્થ સાથેના અનુસંધાનથી અસંગત નથી, કારણ કે 'સ્વા'ના અર્થમાં જ સત્તમી અર્થની અનિવાર્ય અપેક્ષા રહે છે.

યકોનો જન્મસંબંધ સ્થિતક: જોડે નહિં પણ યક્ષિમ્બ જોડે જ માનવો યથાર્થ છે, કારણ કે યક્ષિમ્બમાં ખેવડો ક છે તે યકોના કને જીવન્ત રાખી સકે છે, જમ્હારે સ્થિતક નો એકવડો ક કાં તો હ્રસ્વ થાય અથવા ન અંત જાય.

આ વિશેષણપ્રકારક યો-યી-ધુ અને યકો-યેકી-યકુ પ્રત્યયોની વિશેષણાત્મકતા, અર્થ પંચમીનો થતો જમ્હારે પણ, ચિરકાળ ટકી રહી હતી એ કહેવું જોઈએ પછી કાળક્રમે પંચમીનો અર્થ પ્રાણ બનીને આગળ આવ્યો. પણ સિંગવચન દર્શાવતા એ વિશેષણસ્વરૂપનો ત્યાગ ન થઇ સક્યો તેથી તદ્દતર વિકાસક્રમે ગુજરાતીએ, સંબંધક ક્રૂદન્ત થઈ, થકહ એ આદ્ય ક્રમ દ્વારા, યી અને યકી એ પંચમી પ્રત્યયોને પ્રચારમાં આવ્યા. ઉપર અદ્ય સમય પહેલાં જોયું તેમ મરાઠીમાં જન્મ હૂન, હોજન છે એ હકીકતથી, તેમ જ આવડ પવન પદમસરિ હોય (અનારસીદાસકૃત પરમજ્યોતિસ્તોત્ર ૭ માંના) જેવા પ્રજ્વાલાપાગત હોય (સંબંધક ક્રૂદન્ત)ના પ્રયોગથી, પંચમી પ્રત્યયોના આ વ્યુત્પત્તિ-દર્શનને સમર્થન મળે છે; પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં પણ થઈ નો હોવા ઉપયોગ છે, દા. ત. ઉત્તરાશ્વિ નક્ષત્રિ થઈ (શ્રવમદેવ ધ્વલસવન્ધ, ૫૧) એથી વિશેષ સમર્થન મળે છે. નરસિંહ મહેતાની આ પંક્તિ પણ પાનમાં લેવા જેવી છે નવનો નદ બાનદ થઈ અવતર્યો (નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો, ગુજરાતી પ્રેસની આદિતિ, પૃ. ૪૮૩, ૫૬ ૩૫ પં. ૨). અહિં થઈ અર્થાચીન થોને સ્થાને છે એ સ્પષ્ટ છે. હાવા પ્રયોગપ્રેમાથી જ (થઈ-થકઈ એ) સંબંધક ક્રૂદન્તો છેવટે (યો-યકો એ) અન્યપ્રભૂત પંચમી પ્રત્યયોના નિશ્ચિત આકાર પામ્યા; એ ક્રૂદન્તો (થઈ-થકઈ) વિષ્ણુસમ હતા અને પ્રત્યયો (યો-યકો) અનિષ્ટ છે ૧૫

૧૩. ડૉ. લાંડારકર [આખ્યાનો, ૫ ૨૫૫-૬ ઉપર] હૂનની વ્યુત્પત્તિ આ જ આપે છે, પણ અર્થની ઉત્પત્તિ જુદાં પ્રકારની સૂચવે છે. 'ગામ હોખને, એ આવ્યો' આ અર્થદર્શનમાં 'ગામ થઇને તે આવ્યો' જેટલી યથાર્થતા નથી. ગાવ (નહોજન) હેમાં પ્રકટ સમ્મતો અર્થનું સૂચન નથી એટલા કારણે ગાવની પ્રથમા વિલક્ષિત ગણવી યોગ્ય નથી.

૧૪. ટેસિટોરીની "નોટ્સ" ૭૨, (૬)માં ઉલ્લિખિત.

૧૫ ડૉ. ટેસિટોરીનો મત જુદો છે, કે થઈ પંચમી અર્થનું સંબંધક ક્રૂદન્ત છે, પણ એ અને પંચમી પ્રત્યય યી એક જ નથી ("નોટ્સ" ૭૨, (૬).) પણ આ ભેદદર્શનમાત્ર છે, જે પૃથક્ત્વ પુરવાર કરવું નથી.

પરંતુ આ વાત યદ રાખવી થતે કે અમદાવાદથી આવશે જેવા (જેમાં થી અકારાન્ત અંગને લાગેલા હોય હેવા) પ્રકારોમાં થી પૂર્વે અપ્રકટ સમગ્રી પ્રત્યય છે; હેતુ પ્રાચીન રૂપ અમદાવાદથી થાય.

અન્ય પક્ષે, હાથથી મથો, પગથી માયા ભગી જાલ ચઢી, મ્હારા ઘરથી ત્હમ્હાર ઘર એક ગાડ છેડ છે, ઘરથી દૂર તે દૂર, આ લઘ્વાથી પેલા આવા સ્વી હમારી હૃદ છે, એ પ્રકારના પ્રયોગો સમગ્રીના અવધાન વિનાના નરી પંચમીના સમર્થન માટે દલીલ પૂરી પાડે છે. મ્હારે મતે આ પ્રયોગરૂઢિના ખરે ઇતિહાસ આ છે, મૂળમાં વિશેષણપ્રકારક રૂપ (ચો-ચી-યુ) શુદ્ધ રહ્યું, પછી એ પંચમી અર્થ તરફ સંરતું ગયું, અને અંતે સંબંધક કૃદન્તના પ્રકારનું રૂપ પ્રવિષ્ટ થયું, જ્યાં થીના પંચમી અર્થને ઉદ્ભવ સ્થાના બૃતકૃદન્તમાથી થયો એ દર્શિ પણ સાવકાર છે; ઘડોદરેથી આવ્યો એટલે ઘડોદરે સ્થિત (હતો તે) આવ્યો, કે ચારીણી જુવેછે એટલે ચારીણ સ્થિત હોઈ જુવેછે હેતુ અર્થદર્શન શક્ય છે; એકપક્ષે ક્રિયા એક રચનાથી અન્ય રચને જવાની હોય હેવા પ્રકારો અને અન્ય પક્ષે ક્રિયા એક રચનામાં સ્થિર રહીને થતી હોય હેવા પ્રકારો-આ બે પ્રકારોના અન્યોન્ય વિરોધ હાવા અર્થદર્શનનું સ્થૂન કરે છે. સં. પ્રાસાદાત પ્રેક્ષતે એટલે, મનોબ્યાપાર જોતા, પ્રાસાદમાલ્ય પ્રેક્ષતે, અને શાસ્ત્રાત્પ્રેક્ષતે એટલે આસને ઉપવિદ્ય પ્રેક્ષતે એ અને ઉપરના ગુજરાતી પ્રકારો વચ્ચેના સામ્યને અને એકને તપાસો (હવ્વલોપે કર્મણ્યધિકરણે ચ) પાણિનિ ૧-૪-૨૧ ઉપર કાયાપનનું વર્ણિક). હું મેદદર્શન એટલા કારણથી સંચલું છું કે ચારીણી જેવા ગુજ. પ્રયોગમાં થી પ્રત્યય અને હેતુ મૂળ એ અનવેષણવિધ્ય છે, પરંતુ પ્રાસાદાત પ્રેક્ષતે ઇતિહાસમાં કયો અર્થસંબંધ અંગ અને પ્રત્યયને જોડનારી કડી અને એ હેતુ અનવેષણ કરવાનું છે. આમ છતાં, થી ક્રિયાવિશેષણ અભ્યય છે એ હકીકત સંબંધક કૃદન્તમાંથી વ્યુત્પત્તિ સાધવાના પક્ષને અનુકૂળ છે; આ પક્ષને અનુકૂળ અન્ય બાબતો પણ છે તે મ્હે ઉપર જણાવી છે, તે આ; મરાઠી હોજન. હિં. પદમસરિ હોય, નરસિંહ પ્રયુક્ત આનંદ વર્દે અવતર્યો એ પ્રયોગો. પગથી માયા ભગી જેવા દાખલાઓ વિશેષણક્રમની પછીના વિકાસના દાખલાઓ ગણવા પડે, હેને અપવાદ ન ગણાય.

વિશેષણરૂપ ચો-ચી-યુ (અને ઘકો-ઘકી-ઘકુ) નું અપભ્રંશમાં (અલખત સર્વાનામોને જ) હોન્તઢ કાગાડીને થતી પંચમી વિલક્ષિત જોડે સામ્ય જોઈ શકાય છે, -હેમાં તકાવત આટલો કે થો વચેરે બૃતકૃદન્તમાથી આવેલ છે મ્હારે હોન્તઢ વર્તમાન કૃદન્તમાથી ઉદ્ભવેલ છે. આ હોન્તઢની હેમચદ્રે જે ચર્ચા કરી છે (અથવા ખુરુ કહિયે તો હેનો જે અસ્વીકાર કર્યો છે) ત્હેનો પાથો જ એક રૂપ જ સૂચના રહેલો છે એ મ્હે અગાઉ દર્શાવ્યું છે, એ જૂલ એ છે કે હેણે જહા હોન્તઢ, ત્હા હોન્તઢ જેવા દાખલાઓમાં હોતઢના વાસ્તવિક પંચમી અર્થની અવગણના કરીને જે વસ્તુત સમગ્રી

ડો. ટેસિટોરીના મતોની સંપૂર્ણ પરીક્ષા માટે જુવો “ગુજરાતીમાં પંચમી પ્રત્યય” વિશેનો લેખ, સર આશુતોષ મુકરજી રજતોત્સવ ગ્રંથ પુ ૨, ૫ ૩. પણ એટલું હું ઉમેરીશ કે ડો. ટેસિટોરીએ ચી-ચકી ની વ્યુત્પત્તિ ચાલુ અને ઘકડના જાતકૃદન્તની સમગ્રીમાથી સાધી છે એ તો નિષ્કારણ બાંધે વાંકે માર્ગે જવા જેવું છે, અને આ મનના પાયામાં પણ સંબંધક કૃદન્ત (કરિ)ને મૂળનું (કરેડ) તા સર્વે સમગ્રીના રૂપ (કરિદ) માથી વ્યુત્પન્ન કરવાની મૂળગત જૂન છે. આ જૂલનું નિરસન હું કરી ગયો છું. (જુવો ઉપર ૫. ૫૨, પાદનોંધ ૨૭).

છે એ હોને પંચમી પ્રત્યય ગણ્યો છે.^{૧૬} એ રથને મ્હે' મહારા ગુજરાતી પંચમી પ્રત્યય વિશેના લેખનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. અહિં હું મહારા હેમચંદ્રથી મતભેદનાં કારણો માત્ર સંક્ષિપ્ત રૂપે આપીશ.

(ક) અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે હેમચંદ્રે આપેલાં બધાં ઉદાહરણોમાં હોન્તઝ વિનાઅપવાદે આવે છે, હોન્તઝ વિનાનું એક પણ ઉદાહરણ નથી;

(લ) આથી, હોન્તઝ એ પંચમી અર્થનું આવશ્યક તત્ત્વ હોવું જોઈએ, અને હોને કાંઈ બીજાં જ અર્થ હોવો જોઈએ—એટલે કે સપ્તમી અથવા અધિકરણ;

(મ) હેમચંદ્રે જે કે કયાંય જ્યાં, તથાને સપ્તમીરૂપ તરીકે આપ્યાં નથી છતાં જો સપ્તમીનો પ્રત્યય જ હોય એમ હું માનું છું; પછી વિકસિતપ્રત્યય હોય કે જ્યાં, ત્યાં શબ્દોને અન્યથા-સદશ કાદિમાં મુકનારો તદ્દિત હોય;

(ઘ) મુગધાવબોધ ઔઠિકમાં જિહા-તિહા શબ્દો યજ્ઞ-તત્ત્વના અર્થમાં ઉપયોગ છે,^{૧૭} અને આ રૂપો એ અન્ય આપામાં ફેલાયેલાં છે;^{૧૮}

(જ) મહાર પછીના, વિક્રમ સંવતની સોળમી સદીના, સાહિત્યમાં જિહા, જિહાં, તિહાંનો સપ્તમીરૂપ અન્યથો તરીકે ખોલાયો ઉપયોગ થાય છે;^{૧૯}

(ચ) ડૉ. રેસિટોરીએ જે કે હોને મૂલતઃ પંચમી અર્થનો, અને ક્રમશઃ પંચમી અર્થ છોડીને સપ્તમીના અર્થમાં સરતો, ગણ્યો છે—જેને જોડેને અન્ય વિદ્વાનો હોને વાર્તાવિક સપ્તમીના પ્રત્યય ગણવાની બૂલમાં પડ્યા છે^{૨૦}—છતાં સિ. હે. ૮-૪-૩૫૫માં જો ના સપ્તમી અર્થનો સ્વીકાર હેમણે જ, ડૉ. રેસિટોરીએ જ, કર્યો છે,

(ઠ) પ્રાકૃતમાં પંચમીનું અનેકવચનનું રૂપ હિન્તો અને સુન્તો લગાડીને કરાય છે (સિ. હે. ૮-૩-૬). મહારો હેવા તકે છે કે અપમંથ હોન્તઝ આ હિન્તો-સુન્તોનો સંગ્રામ હોવો જોઈએ, અને (હુન્તોમાંથી બદલીને થયેલ) હિન્તો મૂળ વન. ફેન્તમાંથી તથા સુન્તો

૧૬. જુલો ઉપર પૃ. ૭૫, પાદનોંધ ૫૫.

૧૭. પૃ. ૧૬ રકંધ ૮. ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ, પં. ૨, ૨.

૧૮. પૃ. ૫, રકંધ ૨, પં. ૨, ૩; પૃ. ૪. રકંધ ૨, પં. ૩ ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ.

૧૯. કાદમ્બર પ્રવચન. ૧-૧૦૫, ૬-૨૪૬, ૭-૬૪; હરિલીલા; બાલજીવન કાદમ્બરી પૃ. ૧૨૮, ૫, ૫. ૫. ૧૩; પૃ. ૧૨૯, પં. ૨૨ ઈત્યાદિ.

૨૦. "નોટ્સ" ૬૧.

અસના વર્ત. કૃદન્તમાથી (અર્થાત્ શક્ય કલ્પ્ય રૂપમાથી) ઉદ્ભવ્યા હોવા જોઈએ, ૨૧

[વિરલ પ્રસંગોએ-કાવ્યમા-પ ચમી પ્રત્યય થી અનુક્રા રહે છે —

(ક) શાકર છોલિલ વૈષ્ણ કિ (કાન્દહદેશવન્ધ, ૧-૨૪૬),

(લ) મોટા સેફટ છોલિલ તેહ („ „ ૧-૨૪૧),

અહિં (ક) અને (લ) મા અનુક્રમે વધતી અને સકટથી વિવક્ષિત છે]

સપ્તમીના પ્રત્યય માં

હવે હું ખાકી રહેલો છેલ્લો પ્રત્યય, શુજરાતીમા સપ્તમીના પ્રત્યય મા, સઉ છું. વસ્તુસ્થિતિ નીચે આણે જોવામાં આવે છે —

શુદ્ધ પ્રાકૃતમા (અઠારાષ્ટ્રીમા) જકારાન્ત નામેને લાગતો પ્રત્યય એ અથવા મ્મિ છે (સં. સ્મિન્ સર્વનામ માટેના પ્રત્યયમાથી) (વિ. હે. ૮ ૩-૧૧) આ જોમાના મ્મિમાથી મા પ્રત્યયનો ઉદ્ભવ સંભવિત માનવાના પદમા હું એક સમયે હતો. પણ મ્હને ખીજી પદ્ધતિ સારી વ્યુત્પત્તિ મળી છે, જે તરતમાં હું આપીશ.

અપભ્રંશમાં જકારાન્ત નામે માટે, સપ્તમી વિભક્તિ દર્શાવનારો, એ અથવા ઇ છે, જલે અથવા જલિ (સિ. હે ૮-૧=૩૩૪)

માર્કેડેય (પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૭-૧૮ અને ૧૭-૨૩મા) સપ્તમી વિભક્તિ માટે હિં તેમજ એ આપે છે.

ડૉ. રેભિટારી (“નોટ્સ”, ડું ૭૪, (૬)મા) પ્રા. પ્રા. રાજ માટે પચમીનો પ્રત્યય મ્હા આપે છે અને એના પૂર્વગામી ક્રમે આ દર્શાવે છે <મ્હા <માજ્ઞા અપ. મજ્ઞકુ, મજ્ઞની પચમી- (હુ મ્હજ્ઞને સ્થાને) અહિં હેમણે વિભક્તિ પચમી ખસીડીને આવતી સપ્તમી લીધી છે પણ, જે એ પચમી-સપ્તમી પ્રત્યય હા ને સં. સ્માતમાથી વ્યુત્પન્ન કરે છે તો તેજ રીતે શુજ. માને પણ સ્માતમાથી સાધી સકયા હોત.

ડૉ. સર રા ગો. લાંડારકર (‘બાષ્પમાનો’ પૃ. ૨૬૧મે) શુજ માની વ્યુત્પત્તિ મળ્ય, મજ્ઞ, માજ્ઞ, માહ, સપ્તમી માહિં (હિંનો લેાપ) એ પ્રમાણે આપે છે.

મ્હે (ઉપર પ ૭૨મે) માને મળ્યમાથી મજ્ઞ, મ્હજ્ઞ, મ્હ, મ્હા દ્વારા વ્યુત્પન્ન કર્યો છે. આ વ્યુત્પત્તિમા ફેરફાર કરીને હું ડૉ. સર રા ગો. લાંડારકર જોડે સદમત થયું પસંદ કરું છું, પણ

૨૧. બીજા ૨, ૫ ૨૨૪માં હેનો ઉદ્ભવ છે તે પ્રમાણે હેસન હિન્તોને હિં (તૃતીયા બદ્ધ° પ્રત્યય અને ત્સ (સં. પચમીસાધક તદ્વિત) એ બેનો સયોગ માટે છે, અને હુન્તોને મ્મ (સપ્તમી બદ્ધ. પ્રત્યય) ની સાથે ત્સ (સં.) બેળવાને ભૂતથી ઘડાયેલ માને છે, વિશેષ હેનો મત એ છે કે હિંદી હૂત અને હૂતો (પચમી) એ હિન્તો અને હુન્તોના જોડાણનું પરિપુર્ણ છે. અને હૂત (હિં) માંથી હૂત (પચમી પ્રત્યય) ઉદ્ભવ્યો છે. આ બંન્નુ ચાતુર્થલયું છે, તરંગી છે, અને તેથી અપ્રતીતિ- જનક છે.

આટલા અલ્પ સુધારા સાથે કે માદિ (માદની સમમી)ના અન્ય ૩ નો જ થાય છે અને 'માદ નીપજે છે-જેમાંથી અનંત મા ગુજ. ઉદ્ભવે છે. આમ કરવાથી, ડો. ટેસિટોરીએ કહ્યું' છે તેમ, કારણ વિના જ પંચમી (મજ્જા)માંથી સમમીમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી.

જે ઘટના પંચમીના અત્ત (સં., દા. ત. ગ્રહાત્)ની બાબતમાં અને વધી 'દ્યની બાબતમાં બની છે તે જ આ એકલ પ્રત્યય માંની બાબતમાં પણ બની છે; તે એ કે જૂના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત પ્રત્યયો ક્ષીણ થયા અથવા અન્યત્ર સંક્રાન્ત થયા, એટલે નવા વિગ્રહક્ષમ અનુસંગ-શબ્દ (મધ્ય-મજ્જા) દાખલ થઈ ગયો, અને પછી હેનો ક્ષીણ થવાનો વારો આવ્યો જેથી છેવટે અવિગૃહ્ય પ્રત્યય માં ફરી દાખ થયો.

વધારાની નોંધ

મહે' ને-અતુથી' પ્રત્યય-નું' પ્રચારરૂઢ પૃથક્કરણ સ્વીકાર્યું છે, એટલે કે વધી નુ વતા સમમી એ હેતુ'. પણ એને પ્રયોજન કે હેતુ દર્શાવનારી તૃતીયાનો પ્રત્યય ગણવે એ વધારે સાફ છે. સંસ્કૃતમાં હાલ, પ્રયોજન કે હેતુ દર્શાવતી તૃતીયાની, પ્રયોગરૂઢ છે: અધ્યયનેન વસતિ (જુલો પાણિન ૨-૩-૨૩ અને હેનાં સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં આપેલાં દર્શાવેલાં). વસ્તુતઃ મહારી આ પસંદગીનું આ સૂચન ઉપર પૂ. ૧૪૩ મે, કરણ-કર્તૃ-વાચક એના વિવેચનમાં અન્તિમ વચનોમાં, કરેલું જ છે. આ વ્યાખ્યાનના પૂ. ૧ને પૂ. ૩૭૭મે નિમિત્તજ (મટે)ના મૂલ તરીકે સમમી પ્રત્યે જે પક્ષપાત દર્શાવ્યો છે તે હવે તજ દેવો પડશે. સદ્ગ્રમદષ્ટિથી તપાસિયે તો આ ઉદ્દેશવાચક તૃતીયાની પાછળ પ્રયુક્ત જેવા કોઈ ક્રિયાપદનો અર્થ નિગૂઢ રહ્યો છે. સરખાવો: અથ કેન પ્રયુક્તોઽય યાપ ચરિત પૂરયઃ (મગવદ્વિતા ૩-૩૫) જ્યાં પ્રયુક્ત શબ્દ કંઠીકૃત છે.

હવે આપણે ગુજરાતી ભાષાની વ્યક્તિત્વસાધક, વ્યક્તરણગત અને પ્રયોગરૂઢિગત, કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ પ્રત્યે ત્વરિત દષ્ટિપાત કરીશું.

વાક્યમાં શબ્દોની, કારક અન્વય દર્શાવતી, ક્રમબંધવસ્થા પરત્વે અગ્રેષ્ઠ અને ગુજરાતી વચ્ચે ગુજરાતી વાક્યરચનાની ધણી ભેદ છે. અગ્રેષ્ઠ વાક્યમાં શબ્દાનુક્રમ હાલો હોય છે પ્રથમ કર્તા વિશિષ્ટતાઓ પછી ક્રિયાપદ અને છેલ્લે કર્મ; ક્રિયાપદ જેવા અન્વય શબ્દોને આધારે આવતા ભાગ છે મૂકવામાં આવે છે; જેમકે:—

“Gopal^{૨૨} brought the horse here”

પણ ગુજરાતીમાં (હિં અને મ. માં પણ) ક્રમ આ હોય છે.—કર્તા, કર્મ, ક્રિયાવિશેષણ, ક્રિયાપદ, દાખવા તરીકે:—

ગોપાલ પોઢો અહિં શાવ્યો.

૨૨. આ ક્રમ ગળેનો છે; પદમાં ક્રમગ્રંથની ખૂબ છદ રહે છે. ગવમાં પણ અર્થભાર પ્રમાણે ક્રમ બદલાય છે, જેમકે:—“You do not know how dearly I love him” (અર્થભાર દર્શાવવા માટે how dearly ક્રિયાવિશેષણ હેના નિયત ક્રમથી આગળ આવે છે.) P. T. O.

આ ભેદની અવગણના થાય તો એક ભાષામાંથી અન્યમાં અનુવાદ કરાય ત્યારે ખોટા શબ્દક્રમ આવી જાય છે. આપણે ઘણીવાર અંગ્રેજોને દુધર લાગે એ મોઝ કહેતા, અથવા ભારત-જનોને “Gopal brought the horse back” ને બદલે “Gopal brought back the horse” કહેતા સાંભળીએ છીએ.

સંસ્કૃતમાં લિન્ન લિન્ન-અન્યો-ન્યલિન્ન-શબ્દરૂપો છે તેથી હેમાં આધુનિક દેશભાષાઓમાં જાળવવા પડતા ક્રમની અવગણના થાય તો નબે હેબું છે. દાખલા તરીકે:—

રામઃ સીતાં વને વ્યસર્જયત્, કે સીતા વને વ્યસર્જયત્ રામઃ. કે વને રામો વ્યસર્જયત્ સીતામ્ કે સીતાં રામો વ્યસર્જયત્ વને

હેમાંથી ફાવે તેમ ઓસિયે તો પણ ખોટું ન ગણાય અને અર્થભ્રમનો ભય પાળુ ન રહે.

સંસ્કૃતમાં સુપરિચિત હતાં એ તુલનાદર્શક (તારતમ્યવાચક) રૂપોને એટલે કે તર અને તમ અથવા ફેચ્સ અને ફચ્ પ્રત્યય લગાડીને ચર્તા રૂપોને ગુજરાતી ગુમાવી બેઠી તારતમ્યવાચક રૂપો છે. તત્તમ શબ્દપ્રયોગમાં ગુજરાતી આ રૂપોને ઉપયોગ કરે છે પણ એ સિદ્ધાન્ત (“classical”), અથવા કોષ્ટકવાર પાંડિત્યદર્શક શૈલીનું ચિહ્ન છે; અને તત્ત્વ વિશેષણો હોય તો બે વચ્ચેનું આધિક્ય દર્શાવવા માટે વિશેષણની પૂર્વે વચ્ચારે શબ્દ મૂકાય છે અને સર્વોત્તમતા દર્શાવવા માટે પર્વાધપદ્ધતિનો આશ્રય લઈને સદ્ગુણ, રાહુલી જેવા શબ્દોની મદદ લેવામાં આવે. અથવા વિશેષણની દિગુક્તિ કરીને મ્હોટાણાં મ્હોટો જેવા પ્રયોગ કરવામાં આવે છે જેમાં પ્રથમ શબ્દ વિશેષણ હોવા છતાં નામ તરીકે વપરાય છે.

[અંગ્રેજીમાં ‘તરવાચક’ ઉપનો પ્રત્યય *er* છે અને ‘તમવાચકનો’ *est* છે. આ *er* પ્રત્યય સં. તર સાથે અને *est* સં. ફચ્ સાથે ગોત્રસંબંધ ધરાવતો હશે ? આપણી આ વિચારણામાં એ અન્વેષણ અરથાને છે]

ગુજરાતીમાં પ્રથમ-પુરુષ-વાચક સર્વનામના બહુવચનનાં બે રૂપો છે અને ફરેકને હમે-જાણે અર્થ જૂઠો છે.

હમે=We, પણ અર્થાભિપ્રાયમાંથી સાંભળનારો કે ઉદ્દેશ્ય જણુ ખાદ કરાતો હોય તો, અર્થાત્ “તે (કે તહેઓ) અને હું.”

અને જાણે=We; પણ શ્રોતા કે ઉદ્દેશ્ય અકિતનો સમાવેશ થતો હોય તો, અર્થાત્ “તહેમે અને હું.”

ગુજરાતીમાં પણ અર્થભારાનુસાર રચનાક્રમ બદલે છે:—

૧. વાંચ્યુ ત્દમે; ત્દમારાથી હું વચાવાનુ હતુ ?
૨. સામો રહેલા રહેલા; જોડ તો સારો કેંવા સામો છો
૩. જા પછો; અહિં પાછોની પ્લેલાં જા કોષ કે એવી કોઈ ત્તિ દર્શાવે છે. (૧) અને (૨)માં ક્રમદેર એક પ્રકારનો કટાક્ષ કે તાણો સચવે છે. સ્વાભાવિક ક્રમવ્યવસ્થા જુદો અર્થ, સાદે સાફ કથન, સૂચવે.

[આ ગુજરાતીનું સ્વકીય, અનન્યસાધારણ, લક્ષણ નથી. ડૉ. ટેસિટારીએ બતાવ્યું છે તેમ મારવાડીમાં આ લક્ષણ છે. ૨૩ સર જ્યોર્જ ટ્રિવર્સને ૨૪ ટોકલા એક પ્રમાણ પ્રમાણે આ દ્વિવિધ બહુવચન દ્રાવિડ (અને મુંડા) ઉપભાષાઓની વિશિષ્ટતા છે; બંને કે, મહારા ખ્યાલ પ્રમાણે કાનડી, દ્રાવિડ કુલની ભાષા હોવા છતાં, બાદ ગણવી પડશે, કારણ કે હેમાં તે અર્થે દર્શાવતું એક બહુવચનરૂપ છે, નાલુ. ૨૫ મહારે ખાસ નોંધવાનું એ છે કે હાલુ દ્વિવિધ બહુવચન વાપરનારો ભારતીય ભાષાઓ.

૨૩. હેમની 'નોટ્સ,' પૃ. ૮, મુદ્દો ૧, પરિચ્છેદ ૨ નીચે. (=Ind. Ant ફેબ્રુ. ૧૯૧૪, પૃ. ૨૪-મુદ્દો પરિચ્છેદ એન).

૨૪. A Manual of the Administration of the Madras Presidency જેમાંથી સર જ્યોર્જ ટ્રિવર્સને એક અવતરણ પોતાના "Languages" વિશેના લેખમાં આપ્યું છે—Imperial Gazetteer of India (નવી આવૃત્તિ)માં પુ. ૧ (ઇ. સ. ૧૯૦૭)ને પૃ ૩૮૦મે.

૨૫. મહારા પોતાના જ્ઞાનની ખાતરી કરવા માટે મહેં એક કાનડી મિત્રને પૂછતાં હેમણે મહેને કે હવેલનો અન્ય જોવા સૂચ્યું. એ અન્યમાંથી લીધેલું નીચેનું અવતરણ બહુસંયક્ષ છે:—

"કાનડી શિવાયની સર્વ દ્રાવિડ ઉપભાષાઓમાં પ્રથમપુરુષ સર્વનામનાં બે બહુવચનો છે. જેમાંના એકના અર્થમાં વકતૃપક્ષ ઉપરાંત શ્રોતાનો સમાવેશ થાય છે, એટલે એ સમાવેશક બહુવચન કહેવાય; બીજું શ્રોતાને બાદ રાખે છે, માત્ર વકતૃપક્ષને જ લાગૂ પડે છે તેથી હેને (શ્રોતૃ)વર્જક બહુવચન કહી સકાય. દા. ત. કોઈ કહે "We are mortal," તે સ્વાભાવિક રીતે શ્રોતૃપક્ષનો તેમ જ વક્તા અને હેના પક્ષનો સમાવેશ કરતું, અર્થાત્ સમાવેશકબહુવચન એ વાપરે પરંતુ હેને "We are Hindoos; you are Europeans" એમ કહેવું હોય તો એ શ્રોતૃવર્જક બહુવચન અર્થાત્ શ્રોતૃપક્ષ કે ઉદ્દેશ્ય પક્ષને બાદ રાખતું બહુવચન વાપરે.

મરાઠીમાં અને ગુજરાતીમાં પ્રથમપુરુષનાં બે બહુવચન વપરાય છે હેમાં પણ હેવા અર્થભેદ છે, દા. ત. ગુજરાતીમાં હમે એટલે we—the party speaking; વકતૃપક્ષ; જમ્હારે આપણે એટલે we—વકતૃપક્ષ અને you—ઉદ્દેશ્ય પક્ષ પણ. આ અર્થે ઉત્તર ભારતમાં અને દક્ષિણની ભાષાઓમાં વપરાતા વિશિષ્ટ સર્વનામચાંદો વચ્ચે સંબંધ કઈ નથી; પણ દક્ષિણમાં તેમ જ ઉત્તર ભારતીય ભાષાકુલમાં હાવી બધા જ એવનારી શકિતું અસ્તિત્વ હેતુ સ્વયંવતું જણાય છે કે ઉત્તરભારતીય ભાષા-કુલમાં દ્રાવિડી, અથવા ઉપર આયેતર, સરકારોના પ્રાચીન અન્તપ્રવાહ વિષમાન છે. અર્થાત્ વિષયશૂત આ શકિત વિશિષ્ટ પ્રકારે શક્ત્યોગીની શકિત છે, અને કાવિકુલને શક્ત્યોગીની સાથે જોડનારાં તત્ત્વોમાંનું એક છે. આ દ્વિવિધ બહુવચનની કેન્દ્ર નિયાની સમૃદ્ધતા, અને ભારતીય-યુરોપીય કુટુંબની કોષપણ ભાષામાં, છે જ નહિ; પણ મધ્ય એશિયામાં એ સર્વવ્યાપક છે. રાખલા તરફ મંચુ ભાષામાં મુએકપકાના, 'હમે,' અને વે=સર્વપક્ષ સમાવેશક "આપણે," બંને રૂપો છે. મેંગોલમાં પણ હેવી શકિત છે. આ વિવેકલ વિશિષ્ટતા ચીની ભાષાની ઉત્તર પ્રાન્તની મોલીમાં પણ ઉપલબ્ધ છે. એ મોલીમાં જાન્-મેર, આપણે, સંબોધ્યમાન પુરુષોનો સમાવેશ કરે છે, જમ્હારે લોન્-મેર, હમે, હેવા સમાવેશ કરનાર નથી. આ પ્રયોગશકિત પોલિનેસિયન ભાષાઓમાં, અમેરિકાની ભાષાઓમાંની અનેકમાં, અને ઑસ્ટ્રેલિયાની જાતિઓની ભાષામાં પણ જોવામાં આવે છે એ ખરેખર લક્ષ એવનાર બીના છે."

(કોલ્લેક્ષ કૃત Comparative Grammar of Dravidian Languages દ્રાવિડ ભાષાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ-બીજી આવૃત્તિ, ઇ. સં. ૧૮૭૫, પૃ. ૩૦૮-૯).

ઇ. સ. ૧૮૫૧ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં પણ આ કથનો છે.

થોડી છે તેમાંની ગુજરાતી એક છે. સંસ્કૃતમાં વયમ્, મરાઠીમાં ર્મ્ આદી, હિંદીમાં હમ, બંગાલીમાં આમરા, સિંધીમાં અસી, પંજાબીમાં અસી (અમૃતસર, અંબાલા, ફિરોઝપુર) અને અસ્તાં ૨૭ (કાંગડા) એ રૂપો છે તે બંને પ્રકારના બહુવચનઅર્થે વપરાય છે.

[મેક્સેન્શિયામાંના આન્નાટોમ બેટની ભાષામાં 'સર્વનામોનાં ચાર પ્રકારનાં સંખ્યાવચનો છે, એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચન, અને એ ઉપરાંત વળી સંબોધ્યમાન પુરુષનો "આપણ-વે"માં, "આપણ-ત્રણ"માં કે "આપણ વહુ"માં સમાવેશ ગણવાનો છે કે ગણવાનો નથી હેવાં બિન્નાથ રૂપો પ્રથમ પુરુષ સર્વનામનાં બને છે. કેટલીક અમેરિકી ભાષાઓમાં પણ હેવાં અર્થમેદ છે. ૨૮

આમ આ પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ ભેદકરણોની વૃત્તિ પૃથ્વીના દૂર દૂરના, કેટલાક તો માનવવંશીય સંગોત્રતાથી અસંબદ્ધ હેવા, ભાષોમાં પ્રવર્તે છે. અને છતાં, ભારતીય ભાષાઓ પૂરતી જ વાત કરિયે તો એ ભાષાઓમાં, અને અંગ્રેજીથી પણ વિશેષમાં, પ્રથમ પુરુષ સર્વનામના દ્વિવિધ બહુવચનની આ વિશિષ્ટતા પરત્વે ગુજરાતી અવાદ્બૂત જૂજ ભાષાઓમાંની એક છે.]

આ વ્યાખ્યાનોના પુસ્તક ૧ માં વિવૃત એ અને બોને અંગે, ૨૯ અને વળી કહેવાતા સ્વરમાર 'શાન્ત'અનીક૦ તેમ જ નામોના અન્ય અનીક૦ સૂચી દરમ્યાન, મહે' સ્વરમારના પ્રશ્નો પ્રસંગોપાત્ત પરામર્શ કર્યો છે. એથી અહિં હું એ વિષયની ચર્ચા ત્યાં કરેલાં કથનોની પૂર્તિરૂપે અને હેના વિસ્તારરૂપે કરીશ. મહે' કથું છે કે વૈદિક સ્વરનો ચોક્કસ ઉદ્દેશ અને હેનું તાત્પર્ય રૂપકત્વના બાહ્યતાં નથી, અને ભારતીય બાહ્યનિક ભાષાઓના વિષયમાં આપણે ઉચ્ચારભારને જ સ્વીકારિયે ઢિયે. હું ઉમેરીશ કે:—

(ક) પ્રાચીન વૈદિક સ્વર સંસ્કૃતમાંથી હ્રુત થયો હતો અને પ્રાકૃતોમાં તથા આપણી ભાષાઓમાં એથી પણ વિશેષ અદ્યથ થયો છે;

(ઘ) આમ છતાં એ સ્વરની અલક્ષિત અસર પ્રાકૃત શબ્દરચના ઉપર પડી હતી, કા. ત.

૨૬. પણ મરાઠીમાં શબ્દકોસી (મરાઠી-અંગ્રેજી, અને અંગ્રેજી-મરાઠી, મોક્ષવર્ધ અને ફન્ડી) આપણ=૪૦ અને ૪૦=માણી, આપણ આપે છે. હાનું કારણ એ જણાય છે કે આખી સમાવેશક તેમ જ વર્જક બહુવચન છે, જનહારે આપણ સમાવેશક બહુવચન છે પણ જૂજ વપરાય છે.

૨૭ LSI (ભારતીયભાષાસમીક્ષા) પુ. ૯, ભાગ ૧, પ. ૧૩૧-૩.

૨૮, Prolegomena to the Study of Hegel's Philosophy, especially of his Logic (હેગેલના તત્ત્વજ્ઞાનના, વિશેષતઃ હેના તકશાસ્ત્રના અભ્યાસનું પ્રારંભિક વિવેચન) by William Wallace MA. LL.D., પ. ૨૩૬-૨૪૦.

૨૯ પુ. ૧નાં પૃષ્ઠ ૧૩૬-૧૪૫, અને પ. ૨૮૦-૨૮૧

૩૦ પુ. ૧ નાં પૃષ્ઠ ૨૦૬-૨૧૦ અને પ. ૨૧૨-૨૧૩

૩૧ પુ. ૧ નું પૃષ્ઠ ૧૮૭, પાદ નોંધ ૪૭

ક પ્રત્યયનો ઉપયોગ અને ઇલાક વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપવિકારોમાં ઉચ્ચારભારનું
અધ્યાન-ાન્તર, દા ત -

(૧) ક પ્રત્યયનું વિવેચન પુ ૧મા ચદ્ધ ગયું છે ૩૨

(૨) ચોપઢી-ચોપઢિયો કે ચોપઢીઓ

(૩) ચીતયું ચીતરણ

(૨)મા ઉચ્ચારભાર પ ઉપરથી ખથીને ક ઉપર જવાની સાથે એકથી ંદિયો બદલીને
બીજો થયું છે,

(૩)મા ચીતયુંમા ઉચ્ચારભાર ચી ઉપર છે પણ ચીતરણમા ચો અને ત બને ઉપર તુલ્યબળ
ઉચ્ચારભાર પડે છે આ શબ્દનો ચિત્રણ હોવા ઉચ્ચાર કે પ્રયોગ અશક્ય છે એ જ ખતાવે છે કે
જ ઉપર ભાર હોવા એકી

(૫) શુજરાતીમા, મોક્ષાતી ભાષામા, ઉચ્ચારભાર અપ્રકટ રહે છે પણ અમુક સંલેગોમા
પ્રકટ થાય છે, જેમ કે ઉપર (લ)મા નેધિના શબ્દોમા.

અને (જ) પધરચનામા ઉચ્ચારભારનું સ્થાન મહત્વનું છે

(જ) તું કે ક વિસ્તીર્ણ વિવરણ આવશ્યક છે પ્રથમ તો એ કહી દેવું જોઈએ કે તાલ નામે
ઝોળખાતો ઝન્દોનુકેન ભાર ઉચ્ચારભાર યી, જો કે હેના જેવો છે કારણ કે તાલ એટલે ઝન્દની
પકિત ની કયવાહી રચના માટે આવશ્યક હોવા અક્ષર (ચુતિ) ઉપર આવતો ભાર કે થડો, જમ્હારે
ઉચ્ચારભાર પ્રત્યેક શબ્દના એકાદ અક્ષર ઉપર આવતો હોવા સ્વભાવ સિદ્ધ ભાર છે, પછી એ
પ્રસુત અને અપ્રકટ હોય કે પ્રમાણમા પ્રકટ હોય આ સૂક્ષ્મ બેદને પરિણામે આપણે જોઈએ ઢિયે
કે ઝન્દોનુકેન તાન ઉચ્ચારભારહીન અક્ષર ઉપર આવે તો કાનને અસચિકર બને છે, દા ત

(૧) જો સુન્દર જગીચો છે વચ્ચો આ

જગીચો મા ચો અક્ષર ઉચ્ચારભારરહિત છે એ નિશ્ચિત છે, એથી હેના ઉપર તાલ પડે
છે તે કાનને ગમતુ નથી

હેવા પણ પ્રસંગો હોય છે જેમા ભારરહિત અક્ષર ઉપર પાતો તાલ પણ ક્યુને અગ્રિય
થતો નથી, દાખલા તરીકે ઉપગની પકિતમા સુન્દર ના ક ઉપરનો તાલ અથવા

(૨) જાણ તાણ બા ઉદય ચલો સહુ નાગા સુતા લીક

બાલસ નજો નુમ સુવત વજ મચી હરમે મુકયો ચોક,

સુય ઉદય જા મંચે

(૩) અનસુલકારક મલ-વદ્ધારક ઉદય ઉદય વિદ્યવાત,

કાંતી સખલ શુભ વરતા

(૪) દયાગુણે મરપૂર મરી તુ ધર મરણી શુભાન,

વસન ઉપવન મન હરતાં

(૫) ઉદ્ભવ કરતો હુલ સહરતો પ્રગટયો ધર્મસમાજ

વલેશ જલહ સય કરતો.

(૬) તિમિર વિદારી કુતિલ પટ જાણી, પ્રવીણ કરવા શન્ય,

જ્યોતિ સવલ જ્ઞાન શિવનો

(૭) સદાચરણપ્રતિપાલન સમયે નિદાય થઈ નિષક,

એ જ વેચન શુદ્ધ ઉચરે.

(૮) ઉજ્જવલ યશ પૂર્વનો અધિક કરી ધ્રુવો દુરિત સહુ દયામ,

અધમ માતે તર્જી ધરમૂલ્યો

(આ બધા દાખલાઓ હોમીરાવ જોળાનાથના કાવ્યવનસી નામના કાવ્યમાથી છે) એક
બે વિશેષ દાખલા ઉમેરું :—

(૯) હર સવયુ કહ રહસ્ય કહુ એહ અવેશ વાન

તલમી રહુ મન મુજ પેલ

(૧૦) તે થકી ખીના અર્પે ચરણ દુન, સ્વીકાર્ય તુ સુમધુર

સ્મરણક્રમ્ભો વડ મોષા.

(મુપરજાકાર, વિપુલ સાંવાદસન, વડી ૫, ૬, નરસિંહરાવ જોળાનાથ)

આદિ જુલો કે તાન પડે છે તરુના ર ઉપર (દેશાંત(૨)), સખલના ક ઉપર (દેશાંત(૩)),
શુભેના જે ઉપર (દેશાંત(૪)), મરણીના ની ઉપર (દેશાંત(૫)), વસનના ત ઉપર (દેશાંત(૬)), ઉપવન
ના વ ઉપર (દેશાંત(૭)), કલ્પના લ ઉપર (દેશાંત(૮)), કુતિલના સિ ઉપર (દેશાંત(૯)) વચન
ના જ ઉપર (દેશાંત(૧૦)), પૂર્વના જે ઉપર (દેશાંત(૧૧)), અધિક માં ધિ ઉપર (દેશાંત(૧૨))
દુરિત માં રિ ઉપર (દેશાંત(૧૩)), અધમ ના વ ઉપર (દેશાંત(૧૪)) વ અને લ ઉ ૨ (દેશાંત
(૧૫) માં), અને (દેશાંત(૧૬) માં) ચરણ અને સ્મરણ ના ર ઉપર તથા કુસુમા ના મો ઉપર આ બધા
શબ્દામા તાવ કા તો અસ્વરિત (અસ્વરિત) અક્ષર ઉપર, અથવા તો ઔણકાટિક કે સમાનકાટિક

ઉચ્ચારભારવાળા અક્ષર ઉપર પડે છે, અને છતાં એ અપ્રિય લાગતો નથી. આમ બનવાનું કાંઈ અતિસૂક્ષ્મ છે છતાં સ્પષ્ટ છે. આથી પણ વધારે ઉત્કટ દાખલો છે. ઉદયના પ્રયોગનો; દૃષ્ટાન્ત (૨) માં પ્રથમ ઉદયમાં ડ ઉપર પણ બીજા ઉદયમાં દ ઉપર તાલ પડે છે; અને એથી પણ ઉત્કટતર ૩ દૃષ્ટાન્ત (૩)માં એકસાથે આવતા ઉદય ઉદય જેમાંના પ્રથમ ઉદયમાં ડ ઉપર અને બીજા ઉદયમાં, દ ઉપર તાલ પડે છે. ત્રીજીવટથી તપાસિયે તો જણાશે કે ખરું કહેતાં દ ઉપર ગૌણ ઉચ્ચારભાર આવે છે કારણકે એ શબ્દ સ્વરૂપ નો બનેલો છે જેમાં મળના જ ઉપર કેંક અંશે ભાર આવે છે. આ બધાં દાખલાઓને વીગતવાર સમજાવતાં લંબાણ થાય.

ઉચ્ચારભાર અને તાલ વિશેનું આ બધું વિવેચન અદલ ભૂમિકા ઉપર રહેલું છે હેવો વિરોધ-મત કાઠી પ્રકટ કરે, કારણ કે ગદ્યમાં જે અક્ષર ઉપર ભાર મૂકાતો હોય ત્યાંથી ફરતીને પદ્યમાં બીજા જ અક્ષર ઉપર મૂકાતો અનેકવાર બોવામાં આવે છે, દા. ત.

હતો હું છતો પાલળે પુત્ર ન્હાનો

એ ગદ્યમાં હોય તો ભાર હતો, છતો, પાલળે એ પ્રમાણે મૂકાય. હાનો ઉત્તર આ છે:—
(ક) તાલ અને ઉચ્ચારભાર વચ્ચે ભ્રમ થાય છે;

અને (જ) કદાચ કહેવાનું એ હોય કે તાલ ભારરહિત અક્ષરો ઉપર પડે છે, તો પણ સહિતા-પાઠમાં અને પદ્યપાઠમાં સ્વરનો સ્થાનફેર કરવાની પ્રાચીન વૈદિક પ્રણાલીમાં હાવી થઈવાનું પૂર્વનિર્દેશન વિચારાન છે. આપણા આ દાખલામાં હેવું જ બને છે.

આ પંક્તિ વંચી:—

નમી કીર્ષો મ્હે નામ અર્કિ તમારી

તાલ થી ઉપર એટલે દેખાતા ઉચ્ચારભારરહિત અક્ષર ઉપર પડે છે છતાં એ કથુને અપ્રિય નથી લાગતો એટલું જ નહિ પણ નકાર ભારપૂર્વક કરાયો છે એમ સમજવે છે.

આ બ્યાખ્યાનોના પુસ્તક ૧ ના પૃષ્ઠ ૬૫ મેં છેલ્લા પરિચ્છેદમાં મ્હે કહ્યું છે. કે હિંદી અને કાશિયાવાડી ગુજરાતીમાં ભારયુક્ત ઉચ્ચારણ (accentuation) વિચારાન છે તે ગુજરાતીમાં નથી. આ કથન અહિં મ્હે સ્વરભાર વિશે જે કહ્યું તેથી અને “ચાન્ત” જ ની ચર્ચામાં કહ્યું હતું તેથી અસંગત કાઠી રીતે નથી. કારણ કે એ પ્રસંગે હું accentuationની, ઉચ્ચારણમાં ભારની, (ભારયુક્ત ઉચ્ચારણની) વાત કરતો હતો, જે સ્વરભારના તત્વના કરતાં શબ્દભારને વધારે મળતું છે. ઉપરાંત કાશિયાવાડી ભારયુક્ત ઉચ્ચારણની સાથે વિશિષ્ટ પ્રકારનો સ્વરનો આરોહ બોલાયેલો હોય છે. જે હેનો, જાણે કે, આરોહાત્મક સ્વરભારનું સ્વરૂપ અર્થે છે.

૩૩. સહિતા એટલે અલગ રહેવા શબ્દોનું સહસંચયન, સંયોજન, હેવો સહિતનો અર્થ અહિં સ્પષ્ટ થાય છે. પદ્યપ્રકૃતિ સહિતા [ઋક્ષુત્તિસાહ્ય ૨-૧] હેમાં પ્રથમ શબ્દ પદ્યપ્રકૃતિને તત્પુરુષ સમાસ ગણ્યો કે વહુમીદિ ગણ્યો-ઉન્નત બહુમીદિ ગણ્યો છે અને પ્રકારે લેતાં આ વાક્ય સ્પષ્ટ કરે છે કે સહિતા શબ્દ પદ્યપાઠ અને સહિતાપાઠ વચ્ચેનો ખરો સંબંધ દર્શાવે છે. આથી કેટલાક વિદ્વાનો સહિતા નો અનેક સ્થાનોના સંગ્રહ હેવો અર્થ કરે છે અને અસ્વીકાર્ય ગણવા યોગ્ય કરે છે.

ગુજરાતીમાં નકારનો અર્થ દર્શાવવા માટે બે શબ્દો વપરાય છે. આ બે શબ્દોનો પરસ્પર ભેદ સ્પષ્ટ છે, છતાં જેઓની ગુજરાતી માતૃભાષા નથી હોવા છતાં લોકો નથી-નહિ એ બેને અભિનન અથવા 'પર્યાયરૂપ' માનીને વાપરવાની હાસ્યજનક ભૂલ થકે છે. દાખલા તરીકે 'હું' અને 'મરાઠી શૃંગારીને ત્હમે આવશો કે નથી?' એમ ભાસતા સાંળળ્યા છે. 'અહિં' નહિનો પ્રયોગ થવો જોઈએ હાનું કારણ આ છે: મરાઠીમાં નાહિ છે તે નહિ (ગુજ.) અને નથી (ગુજ.) બંને અર્થમાં વપરાય છે, અને પ્રત્યેકની ખરી વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે —

૧. નહિં (ગુજ.)=no. ના; સં. નહિ; અપ નાહિમાંથી. ૩૪

૨. નથી (ગુજ.)=is not, છે નહિં; સં. નાસ્તિ, પ્રા. નસ્થિમાંથી

૩. નાહિ (મ.)=no, ના, કેવળ નકારવાચક અવ્યય; એ સં. નહિ, અપ નાહિ ૩૪ માંથી આવે છે.

૪. નાહિ (મ.)=is not, નથી (ક્રમતઃ not is); આ મ ન + નાહિનો બનેલો છું જેમાં આદેમાંથી ઉપજેલો સંયોજિત નાહિ, નાહિ (અવ્યય) જોડેના સામ્યાભાસને લીધે, બદલીને નાહિ અર્થ ગળ્ય છે.

પારસી ગુજરાતી નથી થી અપરિચિત છે; હેમાં આ શબ્દને સ્થાને નહિ વપરાય છે: હા. ત. પારસી ગુજ. નહિ આવતો, હિંદુ ગુજ. નથી આવતો.

[સિંધીમાં નથીનો વિશ્લેષણ પ્રયોગ થાય છે; ત્યાં એ ન+અચી (અસ્તિ) એમ નકારપ્રકટ સ્વતંત્ર ક્રિયાપદ નથી, પણ વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષના પ્રત્યય તરીકે રહેલા અચી જોડે નકારવાચક નવું મિશ્રણ દર્શાવે છે, જે મુખ્ય ક્રિયાપદને લગાડવામાં આવે છે ત્યારે ક્રમ ઉલટાવાય છે, જેમ કે અચેચી (એ (છી) આવે છે), નચી અચે (એ આવતી નથી), અહિં ચી સિંગવચન બદલતું વિશેષણ તથ્ય રૂપ છે (જેમ કે અચેચો=એ (પુરુષ) આવે છે, અચ્યા ત્હેઓ (પુરુષો) આવે છે. આ યોગી વ્યુત્પત્તિ સં. અસ્તિ પ્રા. અત્યિમાંથી નહિં પણ સં. સ્થિત, પ્રા. સ્થિવ, વિઠ, (અપ.) ઘટ હેમાંથી સધાય છે.

હિંદીમાં નચો (=નાસ્તિ) નથી. હેમાં હેનો ઉદ્દેશ વિગ્રહક્ષમ નહિ હૈ થી સરે છે.]

[ગુજરાતી નથી અને નહિ વચ્ચે અર્થમાં અને પ્રયોગમાં ભિન્નતા છે જેની સરખામણી, અમુક પ્રમાણમાં, કાનડી ફલ અને અલ સાથે, અને 'કેંક' અંશે અંગ્રેજી 'not' અને 'no' સાથે થઈ શકે; કાનડી ફલ હમેશાં ક્રિયાપદને લગાડાય છે અને હેનો અર્થ "does not" થાય છે જ્યારે અલ એ કેવળ નકારાત્મક છે, જેનો અર્થ 'no' છે. દાખલા તરીકે નોહ્તાને તે જુવે છે; નોહ્તવદિલ એ જોતો નથી. આ હુહુમળિને નોહિદિ ? ત્હમે એ છોકરાને બોલો ? એ પ્રશ્નો નકારમાં જવાબ, અપાય અલ, અહિં ફલ વાપરિયે તો ખોટું થાય, પણ નાલ નોહ્તિલ=ત્હેં જોયો નથી હેમાં ફલ વપરાય. આ ભલ્લ અને ફળના ભેદનું કારણ બનેલો વ્યુત્પત્તિભેદ હું જાણતો નથી, પણ પ્રયોગ 'અહિં' જણાવ્યો ત્હેવો થાય છે.

મુખ્ય ક્રિયાપદોના અર્થમાં કાંઈક વિશેષ અર્થતત્ત્વો ઉમેરવા હોય ત્યારે આમ તો સ્વતંત્ર મુલ્ય ક્રિયાપદમાં અર્થવિશેષ ઉમેરવા માટે વપરાતા મૂકવામાં આવે છે. નીચેના દાખલાઓ સ્પષ્ટ વક્તવ્ય રૂપે કરશે. ૩૭

કહી દેવું, રહાવો જવું, ચોલી જવું, પકડી પાડવું, લખી નાંખવું, સમી વાઢવું, માઢી વાઢવું, કાઢી મૂકવું મૂળી છાંટવું વગેરે. ૩૭

(મુ'અછગરી ગુજરાતીમાં એક હેવો સ્પષ્ટપ્રયોગ થાય છે જે દેખોની રીતે આ વર્ગમાં આવે છે, પણ જેમાં સહાયક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ ખોટો થાય છે. એ પ્રયોગ છે મોકલી આરતુ ખરો પ્રયોગ મોકલી દેવું. આ મુ'અછગરા પ્રયોગની પૃથક્ક્રિયા અને ઉત્પત્તિકથા રસમય છે. પ્રથમ તો એ કે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સં. દા ના અર્થમાં આપવું (સં. અર્પ, પ્રા. અર્પ) વપરાય છે. દા (ગુજ. માં આપવું)ના અર્થમાં સ્વામિત્વ બીજાને સોંપવાનો અર્થ આવી જાય છે. દ્વયસ્વનિવૃત્તિપૂર્વક-પરસ્પરોત્પર્યયનુકૂલો વ્યાપારો દાનમ્ હેવું દાની ક્રિયાતું લક્ષણ છે. શુદ્ધ ગુજરાતીમાં દે (દેવું) ક્રિયાપદનો ઉપયોગ અપવાદ-ભૂત રૂઢાર્થ દર્શાવવાને જ થાય છે, દા. ત. કન્યા દેવો ("મમી અડીળી કેરી હોય, કન્યા રહેને નવ દે કોય" દક્ષપતરામ) ગાઢો દેવી, જવાબ દેવો, રહામ દેવો, ચરિયો દેવો, ધ્રાવો દેવો વગેરે; ૩૭ આ પ્રયોગોમાં દેવુંનો અર્થ ઔપચારિક દાનનો છે, માત્ર કે વસ્તુના વાસ્તવિક સમર્પણનો નહિં.

પણ કાઠિયાવાડી ગુજરાતીમાં એક જ ધાતુ દે (દેવું) બધા અર્થમાં, એટલે કે સ્વામિત્વ-સમર્પણના તેમ જ ઔપચારિક 'દેવું' અર્થમાં વપરાય છે, અર્પ ધાતુ વપરાતો જ નથી.

૩૭ આ પ્રયોગોના અંગ્રેજી અર્થો, લગભગ આ પ્રમાણે આપી સકાય:—

કહી દેવું=to go and tell (a secret);

નહાતી જવું=to run away;

ચોલી જવું=to repeat, to recite (fluently),

પકડી પાડવું=to overtake.

લખી નાંખવું=to write and finish;

લખી વાઢવું=to write by way of a reply;

માઢી વાઢવું=to settle (as a dispute);

કાઢી મૂકવું=to turn out, to drive away,

મૂળી છાંટવું=to keep safe, well protected;

ગાઢો દેવી=to abuse;

જવાબ દેવો=to reply;

રહામ દેવો=to impress a brand-mark;

ચરિયો દેવો=to sew with fine stitches of a particular kind;

ધ્રાવો દેવો=to treat with milk certain kinds of flour, before making sweets out of them.

દાખલા તરીકે કાઠિયાવાડી ગુજરાતીમાં મીઠારીને ચાર પૈસા દોઢા કહેવાય, જમ્હારે ગુજરાતી ગુજરાતીમાં મીઠારીને ચાર વેળા આપ્યા એમ કહેવાય. આમ, આપણને રથાને કાઠિયાવાડી પ્રયોગ દેવું છે એ જોઈને મુખ્યમંત્રી આવી વસેલા ભાટિયા, મેમણ, લુહાણા વગેરે કાઠિયાવાડીઓએ શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છાથી મોકલો દેવુંમાંના સહાયક દેવુંને રથાને આપવું ક્રિયાપદ મૂંઝા દીધું; અને એમ કરવા જતાં બૂલ કરી બેઠા; કારણ કે અહિં વપરાયેલ આપવું ક્રિયાપદ સહાયક ક્રિયાપદનો ગૌણધર્મ ખમવતું નથી. (લક્ષી આપવુંમાં આપવું હેવા ધર્મ અદા કરે છે કારણ કે ત્યાં આપવુંનો અર્થ ખરેખરું સમર્પણ નથી; લક્ષીને આપવુંમાં સમર્પણનો અર્થ છે તેથી હેમાં આપવું સહાયક ક્રિયાપદ ન ગણાય). અનેક વતમાનપત્રોમાં, માસિકામાં અને પ્રતિષ્ઠિત છતાં આ બાબતમાં બેદરકાર રહેતા લેખકોનાં લખાણોમાં પણ ખગપેસારો કરતો જણાતા આ મોકલો આપવું પ્રયોગની પૃથક્ક્રિયા અને ઉદ્દલવકથા હાવી છે.

[કાઠિયાવાડી ગુજરાતીની પેઠે મરાઠીમાં પણ દેવું જ છે, અને એ કારણ-ધણા મરાઠાઓ ગુજરાતીમાં ગાલો લીધી કહેવાને બદલે ગાલો આપી (=મ લીધ્યા દિધ્યા) એમ બાલતા સાંભળવામાં આવે છે. મુખ્યમંત્રી ભાટિયા વગેરેની ગુજરાતીમાં પણ આ સાંભળવામાં આવે છે. આ ગાલો લીધી વચનમાં દે સહાયક ક્રિયાપદ નથી પણ મુખ્ય ક્રિયાપદ છે પણ હેમાં રૂઢિબળે દેવુંનો ઔપચારિક અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે.]

હાવાં સંહાયક ક્રિયાપદથી સૂચવાતો અર્થ દર્શાવવાને કાનડીમાં ક્રિયાપદની 'દિરૂંકિત' કરવાનો રિવાજ છે; દા. ત. ચિટ્ટુ ચિટ્ટુ=છોડી દે (leave off)~જેમાં ચિટ્ટુ એ ચિટ્ટુ સંબંધક કુદંત છે અને ચિટ્ટુ આસાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચન છે.

આગળ ૭૦ હું ગુજરાતીમાં મુખ્યચારી (દ્વિમુખ) શબ્દોની વિશિષ્ટતાને પ્રસંગોપાત ઉદાહરણ કરી ગયો છું. અહિં એ શબ્દોને હું વાચનક્રમવાદિ ગળ નામે એકત્ર મૂકું છું. આ શબ્દો ગળવાળ જેવા શબ્દોથી ભિન્ન પ્રકારના છે, કાણુ કે ગળવાળ જેવા શબ્દોમાં તો પ્રથમ પદનો આઘ વ્યંજનને રથાને વ મૂકીને પ્રથમ પદ બેડે અર્થરહિત ઉચ્ચારસામ્ય સાધતું બીલું પદ મૂકવામાં આવે છે; (જે પ્રથમ પદનો આઘઅંગન જ જ હોય તો જ ને બદલે જ મૂકીને પ્રતિશબ્દ રથવામાં આવે છે; દા. ત. ચરલીફરલી, ચકરીફકરી). મરાઠીમાં હાલો પ્રતિશબ્દની મુક્તિનો પ્રચાર છે પણ એ આપામાં, ખમિત પદના આદિમાં ચપ્રથમપદની આઘશ્રુતિને મ્વગ મૂકવાને બદલે, પ્રથમપદની આઘશ્રુતિને બદલીને ચિ મૂકવામાં આવે છે; દા. ત. જોહાલીંગ, જોહાલીંગ ધ્યાદિ. હિન્દીમાં ચ્નો નહિં પણ જ નો ઉપયોગ થાય છે; દા. ત. જોહાઓહા. આ બેવડા શબ્દો “અથવા હેવું અન્ય” એ અર્થ સૂચવે છે, જોહોજોહો=પેડો. કે હેવું અન્ય કાર્મ; જમ્હારે વાચનક્રમવાદિ ગળમાં અર્થ બુદ્ધો છે-“પ્રત્યાદિ”નો અર્થ છે. ઓસરવેસર અને ઓસરવોગર એ બે શબ્દયુગ્મે સરખાવશે તો અર્થબદ્ધ રપટ ધરો: ઓસરવેસર એટલે ઓસર, માનજત વગેરે; પણ ઓસરવોસર એટલે ઓસર અને ઓસર જેવું જ બીલું કાંઇ એ અર્થ છે; દાખલા તરીકે:—

(૧) ઇ માંદો છે, તો ઓસરવોસર માંદ કરો છો !

(૨) મ્હારો માંદ માંદો છે, હેવું ઓસરવેસર મ્હારી ન્હેન અને મામી મલોને કરે છે.

એ પ્રમાણે અંગ્રેજીમાં “ He loves me, he loves me not ”; “ Do you love him? ” ઉત્તર:-No. અર્થ ન વપરાય, પણ “ I love him not ” (=I do not love him) હેમાં વપરાય. આ શબ્દના-not અને notના અર્થભેદનું કારણ વ્યુત્પત્તિભેદમાં સોધવાનો પ્રયત્ન મદદરૂપ નહિ થાય હેતુ મહારૂં માનવું છે, કારણ કે not માં અસ્તિત્વો અર્થ મળે તેમ નથી કારણ કે એ not તો ne (=not)+o (=an, any)+with (=thing) નો બનેલો છે, અને no આવે છે ne (=not) + a (=aye, ever) મળી.]

ગુજરાતી ભાષામાં ના અને નહિ વચ્ચે, હેતુ વાક્યમાં સ્થાન ક્રિયાપદની પૂર્વે કે પછી હોય ના-નહિ તે પ્રમાણે, વિશિષ્ટ અર્થભેદ રહે છે, હેના સ્થાન અનુસાર ક્રિયાપદનો ‘ભેદ’ બદલે છે.

દાખલા તરીકે:—

(ક) ના આવે
આવે નહિ } = (તે) આવે હોવો સંભવ કે શક્યતા નથી.

(જ) નહિ આવે
આવશે નહિ } = (તે) આવશે નહિ (ભવિષ્ય).

(ક) માં આવે શક્યભેદમાં છે, જ્યારે (જ) માં નિશ્ચયાર્થક ભવિષ્યકાળ દર્શાવે છે. હાનો આધાર નહિ શબ્દ આવેની ખેલાં આવે છે કે પછી હેના ઉપર રહે છે.

ગુજરાતીમાં હવે અને હમણાં બિન્ન બિન્ન અર્થ દર્શાવે છે; અંગ્રેજીમાં એ બંને અર્થોમાં now એ એક જ શબ્દ વપરાય છે, હવે જે વકતવ્યમાંથી પોતે સબદ્ધ હવે-હમણાં હોય તેનાથી પૂર્વની ઘટના કે ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે, અર્થનું અનુસંધાન હાલુ હોય છે. “ આમ છે, અથવા આમ થયું, માટે હવે તમે આમ કરો.” અર્થાત્ હવેનો પ્રયોગ પૂર્વક્રિયાસાપેક્ષ છે.

દા. ત.—

શ્દાળ વાણ, હવે તો ઝડી.

• હમણાં જે કામ જેને દેના (અધુનાત્વના) અર્થનો સંબંધ હોય, તેનો સમય દર્શાવે છે, અને ત્યાર પછી થનારા કાર્યની જેને હેતુ અનુસંધાન થાય છે દાખલા તરીકે—

૧. મેં હમણાં જ ખાધું.

૨. હમણાં હું થડું થામ્યા છું, ઘડીક રહીને આવજો

હવે અને હમણાં વચ્ચેના અર્થભેદનું મૂળ એ પ્રત્યેકની વ્યુત્પત્તિમાં રહ્યું છે.—

હમણા સં. અણુના, પ્રા અહુનામાંથી આવ્યો છે; આ અણુના અગ્રેજી^{૩૫} nowનો સમાનાર્થ છે અને (ગુજ.માં હવે તથા હમણાથી દર્શાવાતા) બંને અર્થ દર્શાવે છે; પણ ગુજરાતીમાં હમણા નો એક અર્થ (હવેનો અર્થ) હ્રાસ થયો છે અને એક જ અર્થ જળવાઈ રહ્યો છે (“ આ હાલે, આ સમયે” એ અર્થ).

હવે નો ઉદ્ભવ અપ. હવેદમાંથી થયો છે, અને આ હવેદની વ્યુત્પત્તિ મ્હારે મતે આ પ્રમાણે છે.—આહવદ્ (આહવુ=હાવુ) હેની સમાધી), જેનો અર્થ “આમ હોઈને” થાય છે જે ક્રિયાને પૂર્વ-ધટનાની જોડે સાકળે છે.

મરાઠી આતા બંને અર્થમાં વપરાય છે. (હવે અને હમણા), સજ અને હજોં માંન હમણાના જ અર્થમાં વપરાય છે. હિન્દી અવ-અગી પણ બંને અર્થો દર્શાવે છે; સિંધી હાણે (સં. અણુનામાંથી સાધ્ય) અને ઠાનડી હેન પણ એ જ-અર્થદ્વયવાચકની-કાઠિમાં છે.

નકારાચક ગુજરાતી નવ સમાસમાં વપરાતા ન અને જળ એ નકારાચક પૂર્વગો પૂર્વેગી ન અને અજ આ પ્રમાણે વપરાય છે —

(ક) સંસ્કૃતમાં જ સમાસનું પૂર્વપદ બને છે, પણ ગુજરાતીમાં ન હોય છે; દા. ત નવાવો, નમુણો, નકામો વગેરે

(જ) સંસ્કૃતમાં આ જ સ્વરની પૂર્વે આવે ત્હારે ન આગમ લે છે (જેમકે અતુદાર, અનર્થ ઇત્યાદિ), અને વ્યંજનની પૂર્વે જ જ રહે છે (અક્ષલ, અભાવ વગેરે), પણ ગુજરાતીમાં જળ (સં. અત્રો વિકાર) વ્યંજનની પૂર્વે પણ વપરાય છે, દા ત. અળમત્ત અળવીહ અળવિતવ્યુ, અળધાવું, અળમાનીતી, અળજાણુ, અળમાન્યો, અળદોહી વગેરે. આ પ્રયોગ-પ્રકારની પ્રાકૃતમાં અને અપભ્રંશમાં પૂરી જમાવટ થઈ હતી, અળતુચ્છ, અળદહ્ન, અળ કુદિઅ, અળવલ, અળસુલ^{૩૬} વગેરે.

આ ગુજરાતી સમાસોમાં ન બહુમીહિ સમાસના અને જળ તત્પરુપ સમાસના પૂર્વપદ તરીકે વપરાય છે એ લક્ષમાં આવ્યું હશે મઝો સં. નિવલમાંથી આવેલ છે એથી અનુમાન થઇ શકે છે કે ગુજરાતી બહુમીહિમનિ આ ન સ. નમાંથી નથી આવ્યો પણ સં નિસ-નિર્મમાંથી આવ્યો છે.

૩૫ અગ્રેજી Now, જેનું મૂળ છે na (ઓગ્યો-સંકસન, પ્રા સંકસન, જર્મન, મિક્સ લો જર્મન, ઓલ્ડ હાઈ જર્મન, મિક્સ હાઈ જર્મન, ગોથ), new જોડે સંબંધ ધરાવે છે, અને આ new લેટિન novus (સં નવ) જોડે સંબંધમાં છે આ સંબંધ = now અને “new” ઉભયા-તર્જત સમાન અર્થનો સૂચક છે, જે “now”-પાછળથી-બને છે તે આગલા બતાવને મુકાબલે new જ હોય, આનો અર્થ એ થયો કે હવે-વાચ્ય અર્થ હમણા-વાચ્ય અર્થથી મુખ્ય પૂર્વતર હતો, અને હમણાનો અર્થ પાછળથી સંજોગ બદલાતા આવ્યો હતો, then and now એ ઉકિત પણ nowના આ પ્રાથમિક અર્થનું સ્પષ્ટ કરે છે.

૩૬. સં. પાં. પડિત સંપાદિત વ્યસરણલચરિતને છેડે આપેલી પ્રાકૃતશબ્દમૂલિ નેશો તેા આ પ્રકારના અનેક શબ્દો મળશે. હાર આપેલા દાખવાઓ મ્હે એ સૂચિમાંથી વીણી લીધા છે.

આ વાસણકૂસળાદિગણમાં આવતા શબ્દોના નીચે પ્રમાણે ત્રણ રંગો પાડી સકાય છે

(ક) જેનું બીજું પદ અર્થરહિત હોય હેવા શબ્દો,

(ખ) જેનું પ્રથમપદ અર્થહીન હોય હેવા શબ્દો,

(ગ) જેના બંને પદો અર્થયુક્ત હોય હેવા શબ્દો

નીચે આપેલા શબ્દો (ક) વર્ગમાં આવે છે .

વાસણકૂસળ

ઢોરઢાલર

ચોંછીફૂછી

માણસકૂસળ

કોઠીનાઠી

ચાલીપીલી

હોસાડગરા

દેકાદૈયા

આટીપૂટી

ઓસઢવેસઢ

દળોઢળી

છાડમાનું

ઠઠમાઠ

ચાકુચૂકુ

ધરૂળાપાર્ડ

ઓપટીસોપટી

ઓઠીલી પાઠીલીનું

પૂછગાછ

સિપાઈસપરા

ચાફસૂફ

તાળીતૂશીને

ચૂપચાપ

નવું સહુ

ચમુસાચું

સગુસાગવું

દાદેશપટે

લગઢાલતાં

ઠીકઠાક

ઢાંકાઢૂમા

ચાતચીત

ગોલમટોઢ, [મટોઢ સ ચતુરભાષી હોય, ચરખાવેા મ ચાળેઢ],

ઉપરાંત ચનીઢની, ઢપાહોપુઢાઢો ઢીઢીપોઢી (ઢીઢી પોઢી પીપલ પાન । જોડે પાઢયુ મગલ નામ ॥ આરમે પાસે બાળકનું નામ પાડવા વખતે ઢીઢી આ ઢુકરર શબ્દો બોલે છે), મહુપુઢધુ, ઢૂચો પૂચો, હોચોપોચો અથ ઢુધી, (ઢુધી સ ચાન્તભાષી હોય), ફેરફાર.

।

આ શબ્દો (લ) વર્ગમાં આવે છે — અદલ્લવદલ, અદલાવદલી, અઢાપઢા, આઢાચાઢા, આસપાસ, આજૂયાજ, આઢોચીપઢી, આરપાર

અહીં જોઈ સકારો કે આ શબ્દોમાં પ્રથમ પદ માત્ર બીજા પદ જોડે અનુપાતુપ્રાસ જેવું ઉચ્ચારસામ્ય સાધતો શબ્દ છે, જેમાં પ્રથમ શ્રુતિ અ કે આ કે ઑ કે હોય, બીજા પદના પ્રથમ રચરને પડઘો પાડતો, રચ હોય છે

ટાપગીપ, સરસામાન, વરકપર (લ) વર્ગના લિન્ન પ્રકારો છે

નીચેના શબ્દો (ગ) વર્ગમાં આવે છે

રાચરચીઢ

માઢમતા

જળસમાવ

જીવજતુ

જનઢનાવર

અઢીઑપટી

ઢાલુસલુ

પૂઢપરછ

સુઢસુઢ

મલોગૂચી

છાડછપલુ

ફેરોફટો

ગૂપચૂપ

નોઢરનપર

મીચગુરવા

ચૂઢ્યમળી

રપિયોરોઢો

ધરધાર

રાપલુ ઢીધલુ

રહેમસાજ

આ શબ્દોમાંના કેટલાકના અર્થો આપવાની જરૂર છે:—

રચીલુ=ગોઠવેલ (વસ્તુઓ); રચ્=ગોઠવવું.

માવ=પદાર્થ, વસ્તુ;

જંત-જંતુમાંથી;

અહોઝાપટી-અડી રહેલી, અટકી રાખનારી ઝાપટી (આવૃત્તિમાંથી)=અડચણ;

સુત્ત-અલ્પમાથી સળદ દ્વારા (જીવો આ વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક ૧, પૃ. ૮૧-૮૨, પાદનોંધ ૨૭).

પલ્લ-ટૂંચ (સં.)માંથી;

સુલસુલ-શાન્ત+સૂલમાંથી;

ગૂંચી-ગુણમાંથી, અર્થ-ગૂંચવણ;

છપ્પન-(મુજ.) ટૂપ-છૂપા રહેલું-માંથી.

કાંદો-વાચ્યાર્થ શાખા, અર્થાત્ રસ્તો છેડીને જતો આડમાર્ગ;

ગૂપ્-સંભવતઃ છુપમાંથી;

નક્કર=નોકર (દા.);

શુરભા (અરબી) ગતિશુન્ય બહુવચન; ગુજરાતીમાં અત્ય આ ઉપર અનુસ્વાર મૂકાય છે. શુરભા, હજેનસાજમાં બને પદો સહજમાંથી આવેલા (જરાક ફેરફારથી પુનરુક્ત થતા) શબ્દો છે.

ધામધૂમ, સમસામ, ધૂવાધૂવા એ શબ્દોમાં બને પદો જેખાલે જ અર્થહીન છે; ‘દેખાવે’ કહેવાનું કારણ એ છે કે ધૂમા ધૂમમાંથી, સમ સૌમ્યમાંથી અને ધામ ધાવ (દોડવું)માંથી સાધી શકાય છે.

[નોંધ : શબ્દોની સ્વરૂપ જ પુનરુક્તિ કરવાની (સં. દ્વિજન પ્રકરણમાં બતાવી છે તેની) રીત આ ગણથી જિનન પ્રકારની છે દ્વિજનને. પરંપરાસ્પિક્ત અથ યીક્ષા છે; અને ગુજરાતીમાં, હેમાં અનેક અર્થોના સમાવેશ થઈ જાય છે, દા ત થેર થેર એટલે દરેક ધરમાં, અને આ અર્થમાંથી અન્ય અર્થઘટાયાઓ નીકળે છે, દા ત. પ્રકર્ષ, ચોર ચોર જેવજા કાંઈ પડવા, હાથ હાથ જલમયો હેવી ઉક્તિયોમાં. સ્વસંધીને જેમાં પ્રથમપદમાં સર્વી બદલીને સ્વ થાય છે, અથવા આગાવડ જેમાં પ્રથમપદમાં કે પ્રત્યય કાઢી નખાય છે, એ પ્રકારના પ્રયોગો અહિં વિવક્ષિત નથી. એ પ્રકારે તો વ્યાકરણપ્રાન્યનો વિષય છે. પણ ગુજરાતીનો જ વિશિષ્ટ હેતો અન્ય એક અર્થ છે; એ છે અવાસ્તવિક કે કાલ્પનિક સ્વીકાર કે આરોપણનો અર્થ; દા. ત ચોદા ચોદા રમિયે, નિસાલ નિસાલ રમિયે (સરખાવે અંગ્રેજી-playing horses, tigers ધ્યાનિ)]

હેવે હું ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસથી સંબંધ એક મહત્વના વિષયની ચર્ચા કરીશ એ વિષયને ગુજરાતી શબ્દોના ધ્વનિતંત્રના ઇતિહાસની જોડે મૂલગત સંબંધ છે એ હેતુ મહત્વનું કારણ છે. એ વિષય છે ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિયોમાં જુદે જુદે સમયે વપરાતી જોડણી અને ગુજરાતી જોડણીની અવ્યવસ્થા દૂર કરવા માટે આરંભાયેલી પ્રવૃત્તિ. આ વિષયનું પ્રાગુદ્ભૂત તરત પૂર્વાગમી વ્યાખ્યાનોમાં ચર્ચેલા ઉત્સર્ગોમાં (નિયોગોમાં) રહેલું છે એ વસ્તુસ્થિતિથી એ વિષયને અહિં ઉપરિચિત કરવો ફરજીય બને છે.

ઝોળી-સુધાર

પ્રાચીન સમયમાં શબ્દોના લેખનસ્વરૂપની એકસ નિયમોથી વ્યવસ્થા નહોતી રચાઈ એ તો સુવિદિત છે; પણ આટલું તો સ્વીકારવું પડે છે કે એક પણ ઉચ્ચાર હોવા નહોતો જે લિખિત સંસ્કારમાં દર્શાવ્યા વિનાનો રહી જતો હોય, પછી એ સંસ્કાર અપૂર્ણ હોય કે પૂર્ણ હોય. દાખલા તરીકે બોલવામાં પ્રત્યક્ષ ઉચ્ચારો તો પ્રાણધ્વનિ એક અથવા અન્ય પ્રકારે લખવામાં દર્શાવતો, પછી બલે યથાર્થ

સ્થાને દર્શાવતો હોય, કે નહિ; જેમ કે મહાક. પહેલુ, તેલુ, અન્ને, મેહેલી વગેરે. માત્રાગણના (૭ઠ્ઠ પ્રમાણે તપાસી જોતાં) બતાવી આપે છે કે આ શબ્દોનાં વિવક્ષાનુસારી રૂપો મ્હારં, હેલુ, મ્હેને મ્હેલી હેવાં હતાં ખરી વાત એ છે કે કેટલેક પ્રસંગે તેલુને જેવાં રૂપોની યજ્ઞોપક્રમ જ રહેતી, તેમાં હેવાં રૂપો લખાયાં જોવાય છે (જુઓ દયારામકૃત સત્ત સૈયામાંથી આ વ્યાખ્યાનોના પુ. ૧માં પૃ. ૧૦૩ે આપેલું અવતરણ). આ અર્થમાં પણ પ્રામાણિક લેખનરીતિ વિક્રમ સંવતના ઓગણીશમાં સૈકાના અંત-પર્યંત ચાલુ રહી હતી. જ્યારે રાજ્યે સુચરિત કેળવણી દાખલ કરી ત્યારે, ખેડેં ઓવ એન્ડ-કેશનની (કેળવણી સમિતિની) કારકીર્દી દરમ્યાન પ્રાણધ્વનિ ખરી રીતે લખાતો જેમ કે જ્હેન, જેલ વગેરે; અન્ને ત્ત્ત્ત એ રૂપ પણ ત્યારે સ્વીકારવામાં હતું. સર્વપ્રથમ શબ્દોની માસિકપત્ર મુદ્રિતકાશના પ્રથમ અંકમાં (છ. સ. ૧૮૫૦માં) વહેમ, મ્હોટી, આલ્યો એ પ્રમાણે લખાણ હતું જે કે હેમાં મળ્યા, યાવ વગેરે શબ્દો મળ્યા, યાવ એ રૂપે પણ લખાયા હતા.

૧૮૫૬માં કેળવણીખાતાના મુખ્ય અધિકારી તરીકે મિ. હાલિવર્ડે જોડણી પદ્ધતિનો નિર્ણય કરવા માટે એક સમિતિ નીમી. ૨૯ એ જ વર્ષે એન્ડ્ર્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ટી. સી. હોપે પોતાના ડેપુટીઓની મદદ લઈને જોડણીની નિયમાવલિ ધડી કાઢી જેનો વાચનમાળામાં સ્વીકાર થયો. નર્મદાશંકર કવિયે પોતે ઈ. સ. ૧૮૬૫માં રચેલા નર્મમ્બાકાળના ભાગ ૧લામાં પૃષ્ઠ ૨૭ આદિમાં જોડણીના કેટલાક નિયમો મુકરર કર્યાં, જેમાંના નિયમ ૮માં સંયોગના ઉત્તરવર્ણ તરીકે જ લખવાની હેમણે બધામણ કરી દા. ત. ન્હાવુ, મ્હેને, મ્હે, મ્હાર, મ્હાર વગેરે, સાથેસાથ, કોઈ સ્વર કોઈ વ્યંજન સાથે, સંયોગમાં જોડાતો અર્ધવર્ણ ન જ હોય સકે એ સત્યનું હેને વિસ્મરણ થવાથી, હેણે જ્હેલું, જ્હેલું જેવા અસકય લેખનપ્રકારો સરખી નાખ્યા. ત્યાર પછી હેણે આ અસકય વર્ણસંસ્થાને તથા દીધી જણાવ્યું છે. હેણે સૂચવેલા નિયમોમાંના કેટલાક અપકવ કે અર્થમાં છે, અને સુધારવા પડે હોવા છે, એ તો નિઃસંદેહ છે.

હેણે ૧૮૬૧થી ૧૮૬૬ દરમ્યાન કેટલાક ભાગોમાં ખંડશઃ પ્રકટ કરેલા પોતાના શબ્દકોષનું ઈ. સ. ૧૮૬૬માં નવસંસ્કરણ શરૂ કર્યું, અને ઈ. સ. ૧૮૭૩માં નર્મકોષ પૂર્ણરૂપે પ્રકટ કર્યો ત્યારે જોડણીની સુધારેલી નિયમાવલિ એ શબ્દકોષની પ્રસ્તાવનામાં આવી. આ નિયમો સુધારેલા, સ્વરૂપમાં હતા જતાં હેમાં જોડાઈ સ્વરૂપનિરીક્ષણ અને જોડા નિર્ણયો દેખાઈ આવતા હતા. હેણે ઉપર નોંધેલા ન્હાવું જેવા શબ્દોમાં હની રિયતિનો, તેમ જ એ અને જોના વિકૃત ઉચ્ચારનો અને અન્ય કેટલાક તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યો છે. ખાસ નોંધતા જેવી હડીકત એ છે કે આ બધા પ્રયત્નોમાં હેણે બોલિયે તે પ્રમાણે લખાતો, અર્થાત્, ધ્વનિસાચસંગત (ઉચ્ચારાનુસારી) જોડણીનો, ખરી સિદ્ધાન્ત લક્ષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો છે, જે કે હેનો વિનિયોગ સર્વત્ર સર્જન કે સાચો નથી કર્યો.

૨૬ આ માહિતી મ્હેને નર્મબાકાળ, ભાગ. ૧ (ઈ. સ. ૧૮૬૫) પૃ. ૨૭એ નોંધમાંથી મળી છે

ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨માં કેળવણી ખાતાની પાઠ્યપુસ્તક સમિતિએ જોડણી માટે નિયમાવલિ ધરી. આ નિયમોમાં કેટલીક બાબતોમાં ભૂલ અને અપૂર્ણતા હતી તો પણ શુજરાતના મહોટા ભાગમાં શબ્દોના જે ઉચ્ચાર થતા હોય તેને અનુસરતી શબ્દોની જોડણી કરવાનો નિયમ મંજૂર રખાયો હતો. પણ સંજોગોની સૌથી મોટી વિપરીતતા એ હતી કે આ નિયમોનું પાલન કેળવણી-ખાતાએ પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકોમાં પણ થયું નહોતું. પ્રમોતમદાસ મુગટરામ નામના એક, ગામડાના, નત્ર શિક્ષક સાતમી ચોપડીમાંની જોડણીઓની અ-ચોન્ન-અસંગતિયોનું નિવેદન ધણું. અને ડૉ. (એ સમયે મિ.) ખુલ્લે નવલરામ લક્ષ્મીરામને ભૂલ્યો સુધારવાની સૂચના કરી. વિષયની મહત્તા અને દુષ્કરતા જોઈને નવલરામે આખા પ્રશ્નનું એક વિસ્તીર્ણ વીગતભર્યું અને વિચારપૂર્ણ વિવેચન લખ્યું. ૪૦ વ્યવસ્થિત પદ્ધતિનિર્માણના આ સર્વ પ્રયાસો છતાં કેળવણી ખાતાની ચોપડીઓમાં પણ આ નિયમો પાળવામાં ન આંખા અને એ સમયનું સાહિત્ય અનેક શબ્દોની ખોટી જોડણીથી વિરૂપ બન્યું.

ત્યાર પછી લગભગ સોળ વર્ષ સુધી આ સ્થિતિ ચાલુ રહી; પછી ઇ. સ. ૧૮૮૮માં મહે શુજરાતી જોડણીપદ્ધતિ વિશે એક પત્રિકા પ્રકટ કરી, અને હેમાં જ્ઞાતી ઉઘાડવાના કારણે, ખવનિરાજાનુસારી (ઉચ્ચારાનુકૂળ), લાખાસાસ્ત્રની અને શુજરાતી ભાષાના નવો, વિરોધનો સર નિકાસનો ખરી સરણિને અનુસરતી, જોડણી કરવાની ઉમ દિમાયત કરી. એ ચર્ચાના વિરતારમાં ઘિતસ્વાની જરૂર નથી; ફક્ત મહે જે શુદ્ધાઓની દિમાયત કરી હતી તે શુદ્ધાઓ જ અહિં હું નોંધું છું:—

(ક) જે શબ્દોમાં હ જોડાતી ભાષામાં શ્રુતિગોચર હોત અને વ્યુત્પત્તિ જોતાં ખરેખર હેવા શબ્દો પણ તે સમયે ચાલુ થયેલી જોડણીમાં વેન, નાનુ, બમે, વેતો ઇત્યાદિ કે જે લખાતાં હતાં તેને બદલે વ્હેન, ન્હાનુ, હમે, વ્હેતો એ પ્રમાણે હ લખાણમાં સ્વીકારવો;

(લ) જે અને ઓના વિદ્યુત ઉચ્ચારને સ્વીકારવો;

(ગ) ગાહ્ય, જાહ્ય જેવા શબ્દોમાં લઘુપ્રત્યય પકારનો સ્વીકાર કરવો;

મહારા આ અને એ સમયે ક્ષોભ ઉપજાવ્યો; કેટલાકે આ સૂચનોને નવાં અને બળવેા ઉદાવનારાં ગણીને હેનો વિશેષ કથો. મહારાં મન્ત્ર્યોનો સત્તાવાર સ્વીકાર થાય એ ઉદ્દેશથી મહે જાન્યુઆરી ૧૮૮૮માં કેળવણી ખાતાના મુખ્ય અધિકારીને પત્ર લખ્યો, સાથે મહારી પત્રિકાની નકલ મોકલી અને આ વિષયની વ્યવહાર વિચારણા થવી જોઈએ એમ સૂચવ્યું. હાનાં તત્કાળ કાંઈ પરિણામો આવ્યાં નહિં. પણ નવાં બળોની મૂક અસર બેપજા અને કેટલાક લેખકો સ્વયમેવ મહે સૂચવેલી જોડણીનો થોડો કે ઘણો સ્વીકાર કરવા લાગ્યા.

એ પછી થોડાંક વર્ષો એ બાણીતા વિદ્વાનો આ વિષયમાં પ્રવૃત થયા. રાવબહાદુર (એ સમયે શ્રી.) કેવલલાલ હ. ધ્રુવે, એ પારસી વિદ્વાનોએ રચવા નિર્ણય કરવાના છૂટાછવાયા ચલો શરૂ કરેલા એક શબ્દકોશમાં શબ્દોની જોડણી કષ કરવી એ નક્કી કરવા ખાતર ૧૮૯૩માં જોડણીના નિયમો ઘડ્યા; આ નિયમોમાં મહારી કેટલીક ન્હાની સૂચના જોડે એકમત્ય હતું પણ વ્હેન, વ્હોટુ વગેરે શબ્દોમાંના હકાર પરતે મોન

સાહિત્યનું અને ભાષાનું નામ પડે હેને સ્વાભાવિક ક્રમે એથી વધારે સમય લાગે; નામ-પ્રાપ્તિનાં સંયોગબળો સહજરસાથે એ પ્રકારનાં હોય છે. અથવા, જો નામ પ્રમાણમાં જલ્દી પડી જાય તો પણ એ ૩૬ થઇને પ્રચારમાં સ્થિર થાય હેમાં મમય લાગે જ. એથી મોકો પોલો (ઈ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૫૪ દરમ્યાન) પોતાના પ્રવાસવર્ણનોમાં ગુજરાતનો ઉલ્લેખ કરે છે તો તેથી એટલું જ અનુમાન કરી સકાય કે તેરમા સૈકામાં દેશનું એ નામ પડ્યું હતું; પણ એ ઉપરથી ભાષા ગુજરાતી તરીકે ઓળખાતી હતી હોવા નિર્બુધ્ધ બાંધી સહિત એમ પુરવાર થતું નથી. ઈ. સ. ના સોળમા સૈકા પર્વત ગુજરાતમાં અને રજપૂતાનામાં સમાન ભાષા પ્રચારમાં હતી એ પુરાવા, અર્થાત ગુજરાતના અને (ડૉ. ટેસિટોરી જેનો કાળજી ભર્યો અભ્યાસ કરે છે એ) મારનાડીના સાહિત્યને રૂપે મળેના પુરાવા, હોવા નિશ્ચયજનક અને પ્રતીતિકારક છે કે મોકો પોલોના પર્વતનના એ પ્રાચીન સમયમાં એ ભાષાને ગુજરાતી હતું એટલેકે નામ અપાયું હોય હોવી કંપના ખુબ ન થઈ શકે. ઇ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ એ જેનો જીવનકાળ હતો એ નગસિંહ મહેતા પોતાની ભાષાને કદાચ ગુજરાતી કહેતો-નથી; એ ભાષાનું અપભ્રંશ ગિરા નામ હેણે આપ્યું છે.^૧

ભાવનગરના પુરાતત્ત્વ (Archaeological) ખાતાએ પ્રકટ કરેલ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત શિક્ષાલેખોના સંગ્રહમાં પૃ. ૧૨૩મે એક લાંબા લેખની પછી (સંગ્રહમાંના હમા લેખની પછી) એ લેખનો દેશભાષામાં સંક્ષેપ આપ્યો છે. એ લેખ મેવાડમાં ઉદયપુર નજીક આવેલ એકિંગજી વિશે છે. હેની સાહ સંવત ૧૫૪૫ છે. એ દેશભાષામાં સંક્ષેપમાં પ્રા. પા. રાજસ્થાનીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ગણાતાં ભાષાતત્ત્વો છે; માત્ર એક જ શબ્દ જણાવ્યું (પં. ૧, ૫. ૮) ગુજરાતી દેખાવેના છે. પણ આ દેશભાષામય સંક્ષેપમાં સૌથી વિશેષ અર્થપૂર્ણ બાબત એ છે કે આરંભના સંસ્કૃત શ્લોકમાં લેખકે મૂળનું પોતે “દેશભાષા” માં ભાષાન્તર કર્યું હોવાનું કહ્યું છે, અને એ દેશભાષાનું વિશિષ્ટ કાંઈ નામ આપ્યું નથી.

કાન્હદેવવચ (વિ. સં. ૧૫૧૨ની કૃતિ) માં પદ્મનાભ પોતે વાપરેલી ભાષાને પ્રાકૃત તરીકે ઓળખાવે છે.

ભાલજી પોતાના મન્થની ભાષાને અપભ્રંશ તેમ જ ગુજરાતી^૨ પણ કહે છે પણ એ બેદ-સૂચક ગુજરાતી નામથી જુદી જ બાબત છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતની ભાષા માટે ગુજરાતી એ નામ વપરાયેલું વિ. મં. ૧૭૫૦ પહેલાંની પ્રાચીન સદીઓમાં ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી. અને હેમાં આશ્ચર્ય કાંઈ નથી કારણ કે, આપણે આ પહેલાના વ્યાખ્યાનમાં જોયું છે, એ ભાષાનું શબ્દસ્વરૂપ અર્વાચીન ગુજરાતીનું નહિ પણ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું, અલગત વિકાસક્રમમાં એક ક્રમ આગળ વધેલું, સ્વરૂપ હતું; અને આ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનો પ્રચાર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને મારવાડ એ વિસ્તારમાં વ્યાપક હોવાથી ભાષાનું પ્રાન્તીય બેદકરણ અથક્ય હતું.

૧. અપભ્રંશ ગિરા વિશે કાવ્ય વેતું દોષે (મુલતમપ્રાગ પદ ૭૨; કડી ૨).

૨. પ્રજ્ઞવચ કવિત મતિ જરી.

૩. જુલો ઉપર પૃ. ૮.

વસ્તુસ્થિતિ હાવી હોઈને ભાષાનો ગુજરાતી-તરીકે નિર્દેશ સૌથી પ્રથમ ઇ. સ. ૧૭૩૧માં અર્ધિનના ગ્રન્થપાલ લા. કોઝેએ કરેલો અને છે એ વાતથી આપણને આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ. આ નિર્દેશ યુરોપમાં થયેલો છે એ ખરું; પણ આપણા દેશમાં જ થયેલો ઉલ્લેખ ન મળતો હોય એ સ્થિતિમાં વિદેશીય ઉલ્લેખની રહામે વાધો ન લેવો જોઈએ, ખાસ એટલા કારણ કે ભાષાને એ જ પ્રદેશમાં ખોલાતી હોય એ પ્રદેશનું નામ એ ભાષા ખોલનારાઓના સર જ્યોર્જ પ્રિયર્સનના અને હ. કર્તા વિદેશીઓ આપે એ સંભવ વધારે છે. હાવા સંજોગોમાં, સર હ. ધ્રુવના મતોથી વૈમત્યદર્શન જ્યોર્જ પ્રિયર્સનના ગુજરાતી ભાષાનો અને સાહિત્યનો સમૃદ્ધિકાળ ૯૦૦ વર્ષો પહેલાં હતો એ મતનો સ્વીકાર કરવો મુશ્કેલ બને છે. અને સર જ્યોર્જ પ્રિયર્સન ગુજરાતીનો બેલામાં બેલો સમય ઇ. સ. ૭૩૦ લગભગનો માને છે જે હેતુ હ. ધ. ધ્રુવનું વિધાન તો ગળે ઉતારવું વધારે મુશ્કેલ છે. સર જ્યોર્જના "The Modern Vernacular

૪. LSI પુ. ૬, ભાગ ૨, પૃ. ૭૩૩.

૫. પ્રિમાનંદે એક સ્થળે પોતાની ભાષાને ગુજરાતી કહી છે : હ્રદે જપની સહારે અમલવા, ચાંપુ નાગવમળ ગુજરાતીમાળા (લક્ષમસ્કંધ, અધ્યાય ૧૬, કડવું ૫૪). આ લક્ષમસ્કંધની મોઝસ સાલ નક્કી નથી, પણ ઇ. સ. ૧૭૦૦ પછીનો કોઈ સમય હતો. આ સમય, લા. કોઝેએ ઇ. સ. ૧૭૩૧માં નિર્દેશ કર્યો છે એ હકીકતની સાથે સુસંગત છે.

૬. The Imperial Gazetteer of India નવી આવૃત્તિ, પુ. ૧ (ઈ. સ. ૧૯૦૭), પૃ. ૩૬૮, "Gujarati Language": ત્યાં એઓ કહે છે : "અનેક પ્રાચીન વ્યાકરણો બન્યાં છે તેથી ભાષાનો, ૯૦૦ જેટલાં વર્ષો પહેલાં એ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય દેશ ભાષા તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી એ સમયથી, સતત ઇતિહાસ લભ્ય છે."

૭. વળી એ જ ગ્રેટિયરને પૃ. ૪૩૦મે સર જ્યોર્જ કહે છે : "ગુજરાતીમાં ચૌદમા સૈકાથી પ્રાચીન સાહિત્ય છે, જેનું નહિં જેનું અન્વેષણ થયું છે. પ્રાચીનતમ લેખકોએ ભાષાશાસ્ત્ર વિશે લખ્યું છે."

સંભવતઃ સર જ્યોર્જના ધ્યાનમાં મુખ્યલેખ ઔચિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) છે, કેમકે LSI, ૬, ભાગ ૨, પૃ. ૩૨૭મે હેમણે એ ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે એ ભાષાને હેમણે ગુજરાતી હેતુ ખોદું નામ આપ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે.

૮. જુલો હ. ધ. ધ્રુવનો "Rise of the Drama" એ નિબંધ, Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists, પુ. ૧. પૃ. ૩૦૮, પાદનોંધ ૧.

એ પાદનોંધ કહે છે : "પ્રાચીનતમ હિન્દી કૃતિઓ પુખ્ત કવિની હતી એમ મિ. પ્રિયર્સન જણાવે છે. એઓ કહે છે કે હું ગુજરાતીની બેલામાં બેલી સાથે ઇ. સ. ૧૩૦૦ની આસપાસની ગણું છું. (જુલો "Modern Vernacular Literature of Hindustan," પૃ. ૧)"

આ નોંધ મને એક કાચડો લાગે છે; કારણ કે અત્રિનિર્દિષ્ટ પ્રિયર્સનની કૃતિના પૃ. ૧માં હ. ધ. ધ્રુવ વિશે કે હેના મત વિશે કોઈ જ કહ્યું નથી અને જે કહ્યું છે તે પુખ્તકવિ વિશે છે, અને હેની સાથે ઇ. સ. ૭૧૩ આપી છે, ૭૩૦ નહિં. હ. ધ. ધ્રુવના "He says that I consider" એ વાક્યમાં "I"નો પ્રયોગ અંગ્રેજી રચનાની ભૂલ હોય અને 'he' (એટલે પ્રિયર્સન) હેવી વિવક્ષા હોય, તો પણ સર જ્યોર્જ પ્રિયર્સને એ સ્થળે પોતાનો હેવો મત કાઢ જણાવ્યો નથી. આ કોકડું જેનું છે તેનું રહેવા દઉં છું અને હ. ધ. ધ્રુવને 'I' થી 'he' બાકિગ્રેત છે એમ માની લઇને હું ચાલું છું.

"Literature of Hindustan" એ નિબંધના પૃષ્ઠ ૧ ઉપર હેમનો આ મત નોંધાયેલો છે એમ હ. હ. ધ્રુવ આપણને જણાવે છે. સર જ્યોર્જ ટ્રિવર્સનનો આ નિબંધ J. A. S. Beng. (૪. સ. ૧૮૮૮)ના પ્રથમ ભાગ તરફે ઉપાયો છે હેતુ હ. હ. ધ્રુવ પોતે જ અન્ય સ્થળે જણાવે છે. આ નિર્દિષ્ટ સ્થળે હું જોઈ છું, તો મદારા જોવામાં શું આવે છે ?

હેમાં સિવસિવ સરોજમાંનાં, એક પુષ્પ કવિ ઇ. સ. ૭૧૩માં થઈ ગયો, હેલે સંસ્કૃતમાં અને દેશભાષામાં લખ્યું હતું, અને હેનો ટોડપૂત રાજસ્થાનમાં ઉલ્લેખ છે, હેવાં વિધાનોનો જ માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે. અને-આ પ્ધાનમાં રાખવા જેવું છે-હેના ત્રિશે સર જ્યોર્જ ટ્રિવર્સન નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે:-

"દેશભાષા એ શબ્દનો અર્થ પ્રાકૃત પછીનો ભાષાક્રમ હોવા સમજવાનો હોય, તો આ કથન અત્યંત અસંભાવ્ય લાગે છે; અને હેને ટોડપૂત સમર્થન છે હેવું પણ મદને દેખાતું નથી. આ મુદ્દાને સ્પર્શતો દેખાય હોવા ઉલ્લેખ રાજસ્થાનમાં એક જ છે; (૧, ૭૯૯માં અનુવાદિત) એક શિલાલેખના કતો કોઈ પુષ્પનો ઉલ્લેખ (૧, ૨૨૯, કલકત્તાની આર્કાઇવમાં ૧, ૨૪૬). હેણે કઈ ભાષામાં એ લેખ લખ્યો હતો હેનો કંઈ જ નિર્દેશ મદને ટોડમાં મળતો નથી."

સર જ્યોર્જ ટ્રિવર્સનના આ કથનનો હ. હ. ધ્રુવે ગુજરાતી ૪ સ. ૭૧૩માં હતી હોવા અર્થ શી રીતે કર્યો એ સમગ્રી સકાતું નથી. પ્રસંગને અંગે જણાવી શકે કે સર જ્યોર્જનો નિબંધ માત્ર ઉત્તર ભારતના દેશભાષાસાહિત્યને જ સ્પર્શે છે (હિંદુસ્તાનનો દેખીતો એ જ અર્થ છે), તેથી એ સંદર્ભમાં ગુજરાતી હેમના સ્વપ્નામાં એ નહિં હોય.

હ. હ. ધ્રુવનો હોવા મત હતો કે ગુજરાતીનો કદાચ માળવાને અને રજપૂતાનાને પણ આવરી લેતો વિસ્તીર્ણ પ્રચાર હતો ૧૦ તેથી પોતાના એ મતની જૂમિકા ઉપર હેમણે પોતાનો આ અભ્યુપગમ રચ્યો હોય એ સંભવ છે. પણ ભાષાનો આ પ્રદેશવિસ્તાર હતો તે તો ઇ. સ. ના ચોઠમા સદ્કા પછીના, સોળમા સદ્કા સુધીના, સમયનો પ્રા. પા. રાજરચનાનો હતો એ ચોક્કસ છે; ઇ. સ. ૭૧૩ની આસપાસની, જે સમયે માત્ર પ્રાકૃતનું જ ઐત્થર્ય હતું એ પ્રાચીન સમયની, ભાષાનો એ વિસ્તાર નહોતો એ નિસંદેહ છે. એ સમયે બોલાતી ભાષા ગુજરાતી હતી એમ કહેવું એ તો છુદ્ધિ-વિરુદ્ધ છે. એ હિસાબે તો કાઠ એમ જ કહે કે વેદિક કાળમાં બોલાતી ભાષા ગુજરાતી હતી.

અન્યસ્થળે હ. હ. ધ્રુવે ગુજરાતીને વિ. સં. ૮૦૨ (અ. સ. ૭૪૬), જેટલી પ્રાચીન માની છે. ૧૧ આ અતિપ્રાચીનતાનો દાવો અશુદ્ધિલક્ષણ પોટલમાં ગણપતિની મુર્તિની નીચેના લેખને આધારે હેમણે કર્યો છે, એ લેખ આ છે.

૮. Transactions of the Ninth International Congress of Orientalists (પ્રાચ્યવિદોના નવમા આંતરરાષ્ટ્રિય સંમેલનની કાર્યવહી) પુ. ૨૯૮ છેલ્લો પરિચ્છેદ.

૯. ૭૩૦ એ તો હ. હ. ધ્રુવની જૂલ્મ છે એ સ્પષ્ટ છે.

૧૦. હ. હ. ધ્રુવ સંપાદિત મુગલવત્તય ઐત્કિચતું પરિચિષ્ટ, પૃ. ૫, ૨૬૫ ૨ ઉત્તરાધં જુવો.

૧૧. "The Neo-Vernaculars of Western India" (પશ્ચિમ ભારતની નવીનતર દેશભાષાઓ) એ વિવચનો નિબંધ જુવો, જે હેમણે કિશિયાનિયામાં તા. ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૬ને રોજ મળેલ Eighth International Congress of Orientalists (પ્રાચ્યવિદોના વિશ્વરાદોના આઠમા આંતર રાષ્ટ્રિય સંમેલન) સમક્ષ વાંચ્યો હતો.

સવત ૮૦૨ વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ શુક્ર અળહિલ્લાલ્હ પાટણ વળરાજ રાઠની હમામહેશ્વર સ્થાપના છઠ્ઠી?

હ. હ. ધ્રુવ આ શિલાલેખનું પાઠાન્તર આપે છે, પણ શિલાલેખનું પાઠાન્તર શી રીતે હોઈ સકયું હેની આપણે ખાતરી કરી સકતા નથી. પાઠાન્તર આ પ્રમાણે છે —

શ્રોવળરાજરાઠની અળહિલ્લાલ્હ પાટણ હમામહેશ્વર સ્થાપના છઠ્ઠ વિ. સ. ૮૦૨?૭

મહારે વિના વિલંબે કહી દેવું જોઇયે કે આ શિલાલેખને અને હેના જેવા બીજા પાટણમાં મળેલા નમૂનાઓને નિષ્ણતાએ સિપિમાં અને ભાષામાં પકડાઈ આવતા સમયવિસંવાદને કારણે ખોટા નહોતેજો જાહેર કયાં છે. ૧૪ આ ઉત્કોણુ લેખમાં હેમચંદ્રની ૫ઠી વયુ સૈકાએ વીત્યા પછી પ્રચારમાં આવેલાં ત્રી (૫૫૬ પ્રત્યય), છઠ્ઠ, (અચ્છદને બદલે) હેવા હેવા રૂપાને-હેમચંદ્રથી પાંચ સૈકાઓ પૂર્વે વિશ્વમાન હોય ત્હેમ-સ્વીકારી લેવાથી આપણે કેવી અસંભાવ્ય ઉપહસનીય રીતિમાં આવી પડિયે હેની ત્હેમે જ કલ્પના કરી લેજો. અને યાદ રાખજો કે અપભ્રંશનો પોતાનો હેમચંદ્રના યુગમાં મૂતભાષા બની વૃદ્ધિ અપભ્રંશનો પોતાનો) વિકાસ, સર. રા. જા. ભાંડારકર કહે છે તે મુજબ ૧૫ પંક્તિ કે સાતમાં સૈકાના અરસામાં થયો હતો.

પ્રાન્તના નામનો વિચાર કરિયે તો, ગુજરાતનો ઉલ્લેખ ઇ. સ.ના તેરમા સૈકાના સ્થાનિક સાહિત્યમાં થયો છે પણ હેનું નામ ગુજરદેશ^{૧૬} આપ્યું છે, આ પ્રાન્તનું નામ ગુજરાત ગુજરાત નામ નથી આપ્યું. ગુજરાત હેવા નામનિર્દેશ તો સૌથી પ્રથમ વસ્તુપાલતેજપાલરાસા^{૧૭} થયેયો જણાય છે; પણ આ પ્રાન્થની સાલ અવિદિત છે. આ પ્રશ્ને મહે મહારા પૂર્વગામી આપ્યાનમાં

૧૨. આ અવતરણુ ઇ. સ. ૧૮૬૦ના શુદ્ધિકાશમાંથી, હ. હ. ધ્રુવે ઉક્ત સંમેલન સમક્ષ વાંચેલા નિખંધના ભાષાન્તરમાંથી, લીધું છે.

૧૩. મુગલવોષ ઐતિકની હ. હ. ધ્રુવ સંપાદિત આદિતિ, પરિશિષ્ટ પૃ. ૧૦.

૧૪. Archaeological Antiquities of Northern Gujarat (Burgess and Cousens), Archaeological Survey of Western India, Vol. IX, 1903 A. D., Archaeological Survey of India (New Imperial Series) Vol. XXXII No. 5 and 45.

૧૫. હેમના બ્યાખ્યાનો, પૃ. ૩૦૨

૧૬. રેવન્ટગિરિસ (વિ. સ. ૧૨૮૮-૯. સ. ૧૨૩૨) ગુર્જરદેશના રાખનો ગુરજરધર તરીકે (કંચુ ૧, કડી ૭), અને દેશનો ગુજરદેશ નામે, નિર્દેશ કરે છે.

(ચીમનલાલ દલાલનો પાટણના હસ્તલેખો વિશે અહેવાલ, પૃ. ૨૨, ૨૩)

૧૭. ચીમનલાલ દલાલનો અહેવાલ, પૃ. ૩૨; હેમાં પ્રારંભનો પંક્તિયોની બીજી કડી આ છે:—

વસ્તુપાલ તેજિમ તળડ અમ્હે બોલિસ રાસો ।

મરતપેવ શુરિ ગુજરાત અળહિલ્હુર વાલો ॥

(૧) પ્રાકૃતમાં લખાયેલા, કચ્છકના ઘટયાલ-શિલાલેખમાં ગુજરાત્તા: નામ આવે છે; આ લેખની સાલ ૬૧૮૨૫ (દેખીતી રીતે વિક્રમ સંવત) = ઇ. સ. ૮૬૨ છે;

(૨) અશ્વમિત્રની ૨૬ "ગુપ્તવત"નો ઉલ્લેખ કરે છે, ઇ. સ. ૧૦૩૦;

ગણાય. પણ એક મહત્વનું કારણ નેધવા જેવું છે. કીલ્હોર્ને સાલ આ રીતે વાંચી છે: સક્તો, પછી ૧૦૦ માટેની સંજ્ઞા; અને પછી જો એ અનુબંધને સાર: એમ સુધારીને એઓ વર્ષ ૧૦૦ છે એમ અનુમાન કરે છે, અને એ ૬૫૧ સંવતનું વર્ષ છે હેવા તર્ક કરે છે. ડૉ. હો'નલે' હેમના ઉપર જ નેધેલા ઇ. સ. ૧૬૦૪ ના નિબંધમાં બતાવે છે કે જૂલ્ય જો અથવા જ ને અંકનો અક્ષરપ્રતીક ગણવાથી થઈ છે, પણ એ તો ગુણક તરીકે ૧૦૦ દર્શાવતો અંક છે, અને તેની પછીનું, જેને ડૉ. કીલ્હોર્ને ૧૦૦ ની સંજ્ઞા માની લીધેલ છે એ, ચિત્ર માત્ર હતું પ્રતીક છે બીજું કંઈ નથી, અને આ પ્રમાણે ૬૦૦ ની સાલ પ્રાપ્ત થાય છે.

ડૉ. હો'નલે'થી એ વર્ષ પૂર્વે દેવદત્ત ભાંડારકરે આ સંશોધનની આગાહી આપી હતી (જુલે J. B. B. R. A. S. ૧૯૦૨, "Epigraphic Notes and Questions, III" પૃ. ૪૧૧). ડૉ. કીલ્હોર્ને ૧૦૦ તરીકે વાંચેલા ચિહ્નને એ લેખમાં ભાંડારકરે ૬ એમ ખરું વાંચ્યું હતું, પણ ગુણક ૧૦૦ ક્યંદથી આવ્યો-જેથી ૬૦ સંખ્યા થઈ-એ નિશ્ચિતરૂપે બતાવ્યું નહોતું. છે ૧૯૧૧માં (Ind Ant. July, Epigraphic Notes and Questions XXII, "Partabgarh Inscriptions" પૃ. ૧૨૩ મે) ભાંડારકરે અનુબંધક્ષોના ત્ [સંવત્તો] અને સૌ, જે જોથી જૂઠા નહોતા, હેવા વિભાજ કર્યા અને હેતુ ૧૦૦ના પ્રતીક તરીકે ડૉ. હો'નલે' કરે છે તે અર્થ-દર્શન સ્વીકાર્યું.

ઉપર, કનિંગ્હામ (Indian Eras p. 64) કનીંગના ભોજદેવના પૃથક્ક [ક પેઢવા] ના લેખનો ઉલ્લેખ કરે છે અને હેતુ વર્ષ ઇ. સ. ૮૮૨ આપે છે, તથા એક પાદનેધમાં એ જ રાજાના બીજા શિલાલેખોનો ઉલ્લેખ કરે છે જેની સાલ ઇ. સ. ૮૭૬ [ગ્વાલિયર] અને ઇ. સ. ૮૬૨ [દેવગઢ] એ છે: અને રામતરંગિણી ભોજદેવને ઇ. સ. ૮૮૬ અને ૯૦૧ ની વચ્ચે મૂકે છે એ બતાવી આપે છે. ડૉ. કીલ્હોર્ને દોહલપુરા શાસનપત્રની સાલ ઇ. સ. ૭૦૬-એટલે ભોજદેવના આ વધોથી દોઢ સૌકાથી પણ વધો પહેલાંની ગણી છે તે આ બધા પ્રમાણસમુચ્ચયની જોડે સંજત નથી.

૨૫. આ લેખમાં ૧૯મા શ્લોકમાં જે વાર, માસ અને નક્ષત્ર આપ્યાં છે તેમાં કંઈક ૫૨૨૫૨ અસંગતિ છે, જેતું જોધપુરના મુનસી દેખીપ્રસાદે, અથવા ખરું કહેતાં મુનશદિબીપ્રસાદે આપેલી સામગ્રી લઈને નિબંધ ઘડનાર ડૉ. કીલ્હોર્ને, પૂર્ણ રિવેચન કર્યું છે. નિર્ણય એ આવ્યો છે કે, આ અસંગતિ હોવા છતાં, સમયનિર્દેશમાં આપેલ વર્ષને પણ સંકારપદ ગણવું એ માટે કંઈ કારણ નથી.

૨૬. Al Beruni's India, મુસ અરબીમાં ડૉ. એડવર્ડ સલ્વી સંપાદિત, પૃ. ૪૯ (પ્રકરણ ૧૮), પં. ૪. આ શબ્દ આ રીતે લખાયેલો છે: البربر એટલે ગાફ (કાફ અને બે નુકતા=ગાફ), [પિશ], એ, ર, અલિફ. અને તે (=ગુપ્તવત).

(ચ) શ્રીધરની દેવપટ્ટનપ્રસ્થિતિમાં ગુર્જરાત્રા: શબ્દનો પ્રયોગ છે. (પ્રસ્થિતિની સાથ વિ. સં. ૧૨૭૩=ઇ. સ. ૧૨૧૬ છે);^{૨૭}

(છ) માકો પોલો “ ગુજરાત ”નો ઉલ્લેખ કરે છે (ઇ. સ. ૧૨૫૧-૧૩૨૪);

(જ) સમરસત (અથવા સપ્તસિ સમરસિદ્ધ રાજ) ગુજરાત નામ વાપરે છે (વિ. સં. ૧૪૭૧).^{૨૮}

[વચગાળામાં આ નામના ઉલ્લેખો અન્ય યથા છે તે હું અહિં આપતો નથી; દા. ત. રાજશેખર સુરિ ગુજરાત નામનો નિર્દેશ કરે છે: “ નૈવધીયસ્ય પ્રથમ પુસ્તકં હરિહરો ગુજરાતેતિ રૂપાતદેશે વીરચલનાસ્તિ રાજનિ વદ્યમતી કાસ્યગ્નયત્ । ” (હેલ્પે પ્રવચ્ચકોશ ઇ. સ. ૧૩૪૮માં રખેો. આ ઉલ્લેખ માટે જુલો. નૈવધીયચરિત્રની લાહોરની ઓરિએન્ટલ કોલેજના પંડિત સિવદત્તે લખેલી પ્રસ્તાવના. પૃ. ૫, ૬૬^થ ૧; અને પ્રવચ્ચકોશના રચના વર્ષ માટે જુલો. પૃ. ૩, ૨૬^થ ૧, છેલ્લી પંક્તિ; નિબંધસાગર પ્રેસનું આ પ્રકાશન છે.) કેટલાક વિદ્વાનો રાજશેખરની શ્રદ્ધેયતા જોાછી આકે છે. પણ એથી હેલ્પે ગુજરાત નામનો નિર્દેશ કયો છે એ પ્રકટ સ્પષ્ટ થયેલું નથી.]

(ચ'માં ગુર્જરાત્રા: પ્રયોગ છે એ વિશે ચોક્કસ સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. ડૉ. હલીટ આ શબ્દમાંના રામાં રહેલા આ સ્વરને ચિન્હ ગણે છે.^{૨૯} આ પ્રવચ્ચિતના સંપાદક ડૉ. બ્યુલર ગુર્જરાત્રા: હેલ્પે દેશનામ છે એમ કહે છે. પણ હું હેલ્પે માનું છું કે આ ગુર્જરાત્રા: (=ગુજરાતના લોક) શબ્દ ગુર્જરાત્રાની તદ્દિત વૃત્તિ છે; ‘અ’ સ્વ કદાચ ગૌર્જરાત્રા થાય; એ જે હોય તે, એટલું નક્કી કે આ શબ્દ ગુર્જરાત્ર (=ગુર્જરાત્રા નિવાસી)નું બહુવચન છે. આ રીતે રામાંનો આ સ્વર ગણે છે. આ અર્થપ્રદેશ સંદર્ભમાં પણ સુસંગત અને છે: ગુર્જરાત્રા નિજનિપુણગુણે: ઇત્યાદિ.

ડૉ. હલીટ ગુર્જરાત્રામાં આવતા જાનો તરંગી ખુલાસો આપ્યો છે. એઓ મને છે કે “ આ ત્રા કોઈક પ્રકારે સ્થલવાચક ક્રિયાવિશેષણ પ્રત્યય ત્ર (વૈદિક ત્રા) જોડે ‘ત્રા’ ની સ્વરૂપરીક્ષા સંબંધ છે; આ ત્ર પ્રત્યય જન્મ, તન્મ ઇત્યાદિમાં આવે છે, પણ હેનો ખાસ નોંધવા જેવો પ્રયોગ છે કુરુપાલક શબ્દમાં (કુરુપાલકાઞ્ચ એટલે કુરુઓ-પંચાલો-માં; કાલ્પય વાજ્ઞન, ૩, ૩, ૩, ૧૫). ” પણ આ સમ્બંધીવાચક પ્રત્યય (ત્ર કે ત્રા)નો સમ્બંધ પ્રાન્તનામ અર્થનારા ત્રા પ્રત્યયનો વિદોહી અને છે. જે જાનો સમ્બંધી તુલ્ય અર્થ હોય તે

ઇલિયટ્સ History Of India. પૃ. ૧. ૫. ૫૪ પાદનોંધમાં એ લેખનપ્રકાર આપ્યા છે; એક મૂળગ્રંથની એક હસ્તલિખિત પ્રતિ અનુસાર 𑀧𑀲𑀸𑀓 (કુરાત કે ગુરાત), અને બીજો અન્યમાં છે તે પ્રમાણે 𑀧𑀲𑀸𑀓 (ગુજરાત Gujharat). પણ ઇલિયટે આ નામ રસીદ ઉદ્-દીન પ્રમાણે આપ્યું છે અને રસીદ-ઉદ્-દીને અલખિરુનીમાંથી લોગોલિક લાગ લીધો છે. પરંતુ મહેં ડૉ. સયો-સંપાદિત અલખિરુનીનો મૂળગ્રંથ એવો તો ઉપર નોંધ્યા પ્રમાણે, ગુજરાત Gujrat રૂપ મળ્યું.

૨૭ Ep. Ind. Vol II, p.445 1.13.

૨૮. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહ (શાયકનાઽ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ નં ૧૩.) પૃ. ૩૭, દ્વાદશી-માપા, કડી ૪.

૨૯ J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૯૦૬, પૃ. ૪૫૮-૪૬૦.

અચ્ચો છે ૧૮ એટલે અહિં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. અને, બોમ્બે ગેઝેટિયર, પુ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૫, પાદનોંધમાં કરેલું, ગુજરાત નામ આવકાઓના રાજ્યકાળ દરમ્યાન પડ્યું એ કથન તદ્દન પ્રમાણરહિત છે એ વિશે મહેન્દ્રાસા, ખીજા વ્યાખ્યાનમાં ૧૯ ને કહ્યું છે તે પણ અહિં ફરીથી કહેવાની જરૂર નથી. પણ છતાં મહેન્દ્રાસા કહ્યું છે તે અહિં તદ્દમને યાદ કરાવીશ; તે એ કે ઇ. સ. ના દશમા સૈકા સુધી ગુજરાતનું સામ્રાજ્ય અરબ લેખકોને જ્ઞાત નામે પરિચિત હતું અને હેના રાજ્યનો હેત્તો જુઝના રાજ્ય એમ નિર્દેશ કરતા, જુઝરાતનો રાજ્ય એમ નહિં. પણ માત્ર અધીરું સદી પછી જ આપણા જ્ઞેવામાં આવે છે કે, શી દેવદત્ત બાહારકરના ગુર્જરા વિશેના નિબંધમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે, અલ્લ ખિરુની (ઈ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦) ૨૧ ગુજરાતનો નિર્દેશ કરે છે. જો આ વાત ખરી હોય તો એ નામ ઇ. સ. ના દશમા સૈકાના અન્તિમ પાદ કે અગ્યારમા સૈકાના પ્રથમ પાદ જેટલું પ્રાચીન કરે છે. પણ ગુજરાતની અલ્લ ખિરુનીએ જાણીતી રાજધાની જયપુર નજીક ખજાન કે નારાયણમાં હતી, અને એથી ગુજરાતમાં રજપૂતાનાના એક ભાગનો સમાવેશ થતો હતો, પણ આપણા આજના ગુજરાતનો સમાવેશ ન્હેતો થતો; આજના ગુજરાતનું નામ એ સમયમાં લાઝ દેશ એટલે કે લાઝ હતું. છતાં આટલું તો એણે છે કે ગુજરાત નામનો છૂટથી ઉપયોગ મુસ્લિમ વિજયની પછી થવા લાગ્યો, તે પહેલાં નહિં; અને એ વિશિષ્ટ નામે આપણા પ્રાન્તનો આપણા સાહિત્યમાં વિદ્યારસપાત્ર પ્રથમ નિર્દેશ કાન્હડદેવગ્ધ [વિ. સં. ૧૫૧૨] માં ઉપલબ્ધ છે. ૨૨ આથી, ગુજરાતી ભાષાનું ગુજરાતી હેવું નામ પ્રચારમાં બહુ મોડું, એટલે ઇ. સ.ના અઠારમા સૈકાના મધ્યમાં આપણું જેવા મહેન્દ્રાસા જે નિર્ણય સ્થાપ્યો છે એ અચ્ચત રહે છે. ઇ. સ. ની સત્તરમી સદી જેનો સમૃદ્ધિનો સમય હતો એ વેદાન્તી કવિ અખો સ્થરચિત કૃતિઓની ભાષાને પ્રાકૃત કહે છે, ગુજરાતી નથી કહેતો. વસ્તુતઃ ગુજરાતની ભાષાને (એ સંસ્કૃતથી ભિન્ન છે એમ જણાવવાને) પ્રાકૃત હેવા બેદર્શક નામે ઓળખવાનો રિવાજ શાસ્ત્રીયર્ગમાં છેક આજથી પચાસ વર્ષો પહેલાંના સમય પર્્યન્ત, ગુજરાતી નામ સર્વામાન્ય બન્યા પછી પણ, શુભન્ત દરૂપી રહી હતો હેવું મ્હને ચોતાને સ્મરણ છે. આ બતાવે છે કે આદ્યતનુ જેર જેટલું હોય છે, અને એ આદ્યત પુરવાર કરે છે કે ભાષાનું એ ગુજરાતી હેવું નવું નામ એ સમયે એક સૈકાથી વધારે જૂનું ન્હેતું.

શ્રી. મહિપાલ બહારલાઈ વ્યાસ વિમલપ્રગ્વજની પોતે લખેલ પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૧૨મે કહે છે કે પ્રગ્વજિન્તામણિમાં (વિ. સં. ૧૭૬૧) ગુજરાત નામનો કેટલેક સ્થળે નિર્દેશ છે. હું માનું છું કે હેમની બૃહ્મ થાય છે. ગુર્જરદેશ નામ ત્હાં છે, અને ગુર્જરવરિત્રો પણ છે, પણ ગુજરાત નામ સોપ્યું જડ્યું નથી. આથી, ગુજરાત નામનો પ્રથમ નિર્દેશ વસ્તુપાલતેજપાંડરામાં મળે છે એ મ્હારું વિધાન ફેરવવાને કારણ નથી.

૧૮. જુવેા ઉપર પૃ. ૧૬

૧૯. આ વ્યાખ્યાનો, પુ. ૧, પૃ. ૩૨.

૨૦. આ વ્યાખ્યાનો, પુ. ૧, પૃ. ૩૩-૩૪

૨૧. ઇલિયટ ૧, ૪૦ અનુસાર ૧૦૩૯

૨૨. ગુજરાતનુ મોજન કરુ (૧-૧૪); -

ગુજરાતિ લે ક્હોઈ કિસી (૧,૨૧);

ગુજરાતિમાંહિ સ્થપતિ વીધી (૧,૭૦);

લાઝદેશ નિ સિંધુ સવાલજ ગુજર સોલ, લીખ (૨,૬૩) હેમાં નામ ગુજર છે, અને લાઝદેશનો નિર્દેશ બતાવે છે કે વિ. સં. ૧૫૧૫માં પણ દક્ષિણ ગુજરાત લાઝ કહેવાતો.

મહુને ખાસ પ્રળય અને વળનવાળી જણાતી દહોલ છે, સાધારણુત; ગુર્જરામાંથી જેની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવે છે હેવા ગુજરાત સમ્પદની અવનિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિષ્પત્તિ. હેમાં સંયોગલોપની દ્વિગુણ જળવાળી આવરંધકતા રહી છે, કારણ કે ગુજરાત સમ્પદમાંના બેવડા જ્ઞાતો હેમ જ બેવડા તનો સંયોગલોપ થવો જોઈએ (અને હેના પરિણામ રૂપે રમાંના જડું જા હેવું દીર્ઘત્વ થવું જોઈએ પ્રથમ શ્રુતિમાં નો જ નો રમાંના સ્વરભારયુક્ત દીર્ઘસ્વરને પ્રભાવે ધરવ રહે). ગુર્જરા મુશ નામ હતું એમ માની લામ્યે, તો જે વર્ષો દરમ્યાન સંયોગલોપની અધિક પ્રજ્ઞના બેવામાં આવતી હતી હેની પૂર્વે ગુજરાત સમ્પદ નિષ્પન્ન ન થઈ સક્યો હોય, અને આ પૂર્વના (પાંચમા) વ્યાખ્યાનમાં જોયું છે કે સંયોગલોપનો પ્રારંભ ઇ. સ. ૫૬૨મા સૈકા પૂર્વે નહોતો થયો. પણ વસ્તુતઃ અસૂચિરની એ પોતાના સમયમાં (ઇ. સ. ૬૬૨મા સૈકામાં) ગુજરાત સમ્પદ આ વિશિષ્ટ સ્વરૂપે, વાપરેલો ઉપલબ્ધ છે.

આ વિશેના બધા મુદ્દાઓને આપણે કાળજીથી તપાસિયે:

ગુર્જરા નામનો (ક) સંસ્કૃત ભાષા જીવન્ત હતી એ સમયની કાઈ કૃતિઓમાં કે લિખિત નોંધોમાં નિર્દેશ કરતા ગુર્જરા નામ ઉપલબ્ધ નથી;

લેહો (ચ) કાલંજરનો એક સાલ વિનાનો, લગભગ ઇ. સ. આઠમી સદીનો શિલાલેખ ગુર્જરામંડલ હેવા નામનિર્દેશ કરે છે. ૨૩

(ગ) મહોદયના બોન્દેવનું ૨૪ વિ. સં. ૬૦૦ (=ઇ. સ. ૮૪૪) ૨૪ની સાલનું તામ્રપત્ર ગુર્જરામૂર્તિ હેવા પ્રયોગ કરે છે;

૨૩. Ep. Ind. V, ૨૧૦-૨૧૧ અને નોટ ૩.

૨૪. દોલતપુરા દાનપત્રનું (Ep. Ind. Vમાં) પ્રકટન કરનાર ડૉ. ક્રીસ્ટોફર દાનની સાલ ૬૫૬ સંવત ૧૦૦ [=ઇ. સ. ૭૦૬] હેવું અર્થઘટન કરે છે. દેવદત્ત રા. ભાંડારકર, ગુર્જરો વિશેના પોતાના નિબંધમાં (J. B. B. R. A. S. Vol XXI, પૃ. ૪૧૩ ઇત્યાદિમાં), એ સામયિકમાંથી ઉદ્ધૃત નક્કરને ૧૦મે પૃષ્ઠે કહે છે કે સાલ વિ. સં. ૬૦૦ છે, ડૉ. ફ્લીટ ડૉ. ક્રીસ્ટોફરે ઉલ્લી ૩ તેમ ૧૦૦ નહિ, અને તેઓ આ માટે પોતાનો જ એક પૂર્વતર નિબંધ જોવા સચવે છે. ડૉ. ફ્લીટ દેવદત્ત ભાંડારકરના નિબંધ પ્રમાણે કે સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો મળ ત્રત ફેરવે જણાય છે અને આ દાનપત્રની સાલ ઇ. સ. ૮૪૪ ગણી છે (J. R. A. S., A. D. 1906 pp. 458-460), ડૉ. હોન્લે પોતાના " Some Problems of Ancient Indian History, No II, The Gurjar Empire " એ નામના નિબંધમાં ડૉ. ફ્લીટની અને ડૉ. ક્રીસ્ટોફરની બૃહત્ કારણ સોધે (J. R. A. S. 1904 A. D. pp. 641-642) અને દેવદત્ત ભાંડારકરે કરેલી વર્ષની વાંચના, એટલે વિ. સં. ૬૦૦ સ્વીકારે છે. અર્થાત્ હવે સ્વીકૃત થયેલી ખરી સાલ વિ. સં. ૬૦૦ (=ઇ. સ. ૮૪૪) છે. (જુલો ડૉ. વી. એસ. મુખર્જીકરનો નિબંધ " Palaeographic Notes ", ભાંડારકર સ્મારક ગ્રંથ પૃ. ૩૧૨ J. પાછળથી ડૉ. ક્રીસ્ટોફરે પોતે પણ દેવદત્ત ભાંડારકરની વર્ષવાચના મૂંગા મૂંગા સ્વીકારી લીધી હોય હેવું જણાય છે. ડૉ. ક્રીસ્ટોફરની વાચનાના (૧૦૦ ૬૫૬ સંવત એ સાલના) અસ્વીકારનાં વીગતવાર કારણો અહીં આપવાની જરૂર નથી, કારણ કે એ અહિં અસ્થાને

(ગ) પ્રાકૃતમાં લખાયેલા, કચ્છકના ધટયાલ-શિલાલેખમાં ગુજરાત્તા: નામ આવે છે; આ લેખની સાલ ૬૧૮૨૫ (દેખીતી રીતે વિક્રમ સંવત્) = ઇ. સ. ૮૬૨ છે;

(ઘ) અશ્વિનુની૨૬ “ગુજરાત”ના ઉલ્લેખ કરે છે, ઇ. સ. ૧૦૩૦;

ગણાય. પણ એક મહત્વનું કારણ નોંધવા જેવું છે. કીલ્હોને સાલ આ રીતે વાંચી છે: સંવત્સો, ૫૭ી ૧૦૦ માટેની સંતા; અને ૫૭ી છો એ અનુબંધને સ્વર: એમ સુધારીને એઓ વર્ષ ૧૦૦ છે એમ અનુમાન કરે છે, અને એ હર્ષ સંવત્સુ વર્ષ છે હેવા તર્ક કરે છે. ડૉ. હો'નલે હેમના ઉપર જ નોંધેલા ઇ. સ. ૧૬૦૪ ના નિબંધમાં ખતાવે છે કે જ્યેષ્ઠ છો અથવા જ ને અંકની અક્ષરપ્રતીક ગણવાથી ધર્મ છે, પણ એ તો શુલ્ક તરીકે ૧૦૦ દર્શાવતા અંક છે, અને હેની ૫૭ીનું, જેને ડૉ. કીલ્હોને ૧૦૦ ની સંતા માની લીધેલ છે એ, ચિહ્ન માત્ર હતું પ્રતીક છે બીજું કંઈ નથી, અને આ પ્રમાણે ૬૦૦ ની સાલ પ્રાપ્ત થાય છે.

ડૉ. હો'નલેથી એ વર્ષ પૂર્વે દેવદત્ત ભાંડારકરે આ સંશોધનની આગાહી આપી હતી (જુલે J. B. B. R. A. S. ૧૯૦૨, “Epigraphic Notes and Questions, III” પૃ. ૪૧૧). ડૉ. કીલ્હોને ૧૦૦ તરીકે વાંચેલા ચિહ્નને એ લેખમાં ભાંડારકરે ૬ એમ ખરું વાંચ્યું હતું, પણ શુલ્ક ૧૦૦ કચ્છાથી આઝો-જેથી ૬૦ સંખ્યા યથા-એ નિશ્ચિતરૂપે ખતાવ્યું -હોટું. છે ૧૬૧૬માં (Ind Ant. July, Epigraphic Notes and Questions XXII, “Partabgarh Inscriptions” પૃ. ૧૧૩ મે) ભાંડારકરે અનુબંધત્તોના જ [સંવત્સો] અને નોં, જે જોધી જૂદા -હોતો, હેવા વિભાગ કર્યા અને હેનું ૧૦૦ના પ્રતીક તરીકે ડૉ. હો'નલે કરે છે તે અર્થ-દર્શન સ્વીકાર્યું.

ઉવઠ, કનિંગહામ (Indian Eras p. 64) કનૌજના ભોજદેવના પૃથ્વીક [કે પેહવા] ના લેખનો ઉલ્લેખ કરે છે અને હેનું વર્ષ ઇ. સ. ૮૮૨ આપે છે, તથા એક પાદનોંધમાં એ જ રાજાના બીજા શિલાલેખોનો ઉલ્લેખ કરે છે જેની સાલ ઇ. સ. ૮૭૬ [ગવાલિયર] અને ઇ. સ. ૮૬૨ [દેવગઢ] એ છે: અને રાજતરંગિણી ભોજદેવને ઇ. સ. ૮૮૩ અને ૯૦૧ ની વચ્ચે મૂકે છે એ ખતાવી આપે છે. ડૉ. કીલ્હોને દોલતપુરા શાસનપત્રની સાલ ઇ. સ. ૭૦૬-એટલે ભોજદેવના આ વર્ષોથી ટાંક રોકાથી પણ વર્ષો પહેલાની ગણી છે તે આ બધા પ્રમાણસમુચ્ચયની જોડે સંજત નથી.

૨૫. આ લેખમાં ૧૬મા શ્લોકમાં જે વાર, માસ અને નક્ષત્ર આપ્યાં છે તેમાં કંઈક પરસ્પર અસંગતિ છે, જેનું ભેષપુરના મુનશી દેખીપ્રસાદે, અથવા ખરું કહેતાં મુનશીદેખીપ્રસાદે આપેલી સામગ્રી ધર્મને નિગ્રંધ ધનાર ડૉ. કીલ્હોને, પૂર્ણ રિવેચન કર્યું છે. નિર્ણય એ આવ્યો છે કે, આ અસંગતિ, હોવા છતાં, સમયનિર્દેશમાં આપેલ વર્ષને પણ શંકાસ્પદ ગણવું એ માટે કાંઈ કારણ નથી.

૨૬. Al Beruni's India, ગ્રંથ અરબીમાં ડૉ. એડવર્ડ સયો સંપાદિત, પૃ. ૪૯ (પ્રકરણ ૧૮), પં. ૪. આ શબ્દ આ રીતે લખાયેલો છે: سنة ٨٠٦ એટલે ગાદ (કાદ અને બે سنة], એ, ૨, અસિદ્ધ, અને તે (=જુલગન).

(વ) શ્રીધરની દેવપૂજનપ્રશસ્તિમાં ગૂર્જરાત્રા: શબ્દનો પ્રયોગ છે. (પ્રશસ્તિની સ્પષ્ટ વિ. સં. ૧૨૭૩=છ. સ. ૧૨૧૬ છે); ૨૭

(છ) માધો પોલો “ગુજરાત”નો ઉલ્લેખ કરે છે (છ. સ. ૧૨૫૬-૧૩૨૪);

(જ) સમરરાસ (અથવા સંઘપતિ સમરસિંહ રાસ) ગુજરાત નામ વાપરે છે (વિ. સં. ૧૪૭૧). ૨૮

[વચગાળામાં આ નામના ઉલ્લેખો અન્ય યથા છે તે હું અહિં આપતો નથી; દા. ત. રાજરોખર સૂરિ ગુજરાત નામનો નિર્દેશ કરે છે: “નૈવધોયસ્ય પ્રથમં પુસ્તકં હરિહરો ગુજરાતેતિ સ્થાતાદેશે ધીરધવલનાત્રિ રાજનિ વસુમતીં શાસત્યાનયત્.” (હેણે પ્રવચ્ચકોશ છ. સ. ૧૩૪૮માં ૨મ્મો. આ ઉલ્લેખ માટે જુવો નૈવધોયચરિત્રની લાહોરની ઓરિએન્ટલ કોલેજના પંડિત ચિત્તદેવ લખેલી પ્રસ્તાવના. પૃ. ૫, ૨૬૫ ૧; અને પ્રવચ્ચકોશના ૨૫ના વર્ષ માટે જુવો પૃ. ૩, ૨૬૫ ૧, ઉલ્લેખ પંકિત; નિર્ણયસાગર પ્રેસનું આ પ્રકાશન છે.) કેટલાક વિદ્વાનો રાજરોખરની શ્રદ્ધેયતા ઓછી આકે છે. પણ એથી હેણે ગુજરાત નામનો નિર્દેશ કયો છે એ પ્રકટ સત્ય અસિત થતું નથી.]

(વં)માં ગૂર્જરાત્રા: પ્રયોગ છે એ વિશે થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે. ડૉ. ફ્લીટ આ શબ્દમાંના રામાં રહેલા આ શ્વરને ચિન્ત્ય ગણે છે. ૨૯ આ પ્રશસ્તિના સંપાદક ડૉ. બ્યુલર ગૂર્જરાત્રા: હેણું દેશનામ છે એમ કહે છે. પણ હું હેણું માનું છું કે આ ગૂર્જરાત્રા: (=ગુજરાતના લોક) શબ્દ ગૂર્જરાત્રાની તથિત વૃત્તિ છે; ખરું શ્વ કદાચ ગૌર્જરાત્રા: થાય, એ જે હોય તે, એટલું નહીં કે આ શબ્દ ગૂર્જરાત્ર (=ગૂર્જરા નિવાસી)નું બહુવચન છે. આ રીતે રામાંનો આ સંકારણ કરે છે. આ અર્થગ્રહણ સંદર્ભમાં પણ સુસંગત અને છે: ગૂર્જરાત્રા નિજનિપુણગુણે: ક્રત્યાદિ.

ડૉ. ફ્લીટ ગૂર્જરાત્રામાં આવતા જાનો તરંગી ખુલાસો આપ્યો છે. એઓ મને છે કે ” આ જા કોઈક પ્રકારે સ્થલવાચક ક્રિયાવિશેષણ પ્રત્યય જ (વૈદિક જા) જેને ‘જા’ નો સ્વરૂપપરીક્ષા સંબંધ છે; આ જ પ્રત્યય અજ્ઞ, તજ્ઞ ક્રત્યાદિમાં આવે છે, પણ હેનો ખાસ નોંધવા જેવો પ્રયોગ છે કુરુપ્પાલત્રા શબ્દમાં (કુરુપ્પાલત્રા એટલે કુરુઓ-પંચાલો-માં; શતપથ બ્રાહ્મણ, ૧, ૨, ૧, ૧૫). ” પણ આ સપ્તમીવાચક પ્રત્યય (જ કે જા)નો સપ્તમ્યથ પ્રાન્તનામ અપનારા જા પ્રત્યયનો વિદોહી અને છે. બે જાનો સપ્તમી તુલ્ય અર્થ હોય તો

ધ્રિયટ્કત History Of India. પુ. ૧. પૃ. ૫૬ પાદનોંધમાં બે લેખનપ્રકાર આપ્યા છે; એક મૂળગ્રંથની એક હસ્તલિખિત પ્રતિ અનુસાર 𑀧𑀺𑀭𑀸𑀓 (નકરાત કે ગુરાત), અને બીજો અન્યમાં છે તે પ્રમાણે 𑀧𑀺𑀭𑀸𑀓 (ગુજરાત Guzharat). પણ ધ્રિયટ્કત આ નામ રચીદ જીદ-દીન પ્રમાણે આપ્યું છે અને રચીદ-જીદ-દીને અલખિરુનીમાંથી લૌગોલિક લાગ લીધો છે. પરંતુ મ્હેં ડૉ. સચૌ-સંપાદિત અલખિરુનીનો મૂળગ્રંથ એવો તો ઉપર નોંધ્યા પ્રમાણે, ગુજરાત Guzarat રૂપ મળ્યું.

૨૭ Ep. Ind. Vol II, p.445 1.13.

૨૮. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહ (ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ નં ૧૩.) પૃ. ૩૭, દ્વિતી-માળા, કડી ૪.

૨૯ J. R. A. S. છ. સ. ૧૯૦૬, પૃ. ૪૫૮-૪૬૦.

(૩) અરબીમાં તુ કે અત્ શબ્દાનુગ છે જે ભાવવાચક, નામ જેવું રૂપ બનાવતા પ્રત્યય જેવો છે, દા. ત. વકીલ, વકાઅત; વકીર, વક્તારત; કાલી (=પર્ણી), કલિયાત; આ પ્રત્યય ગુજરાત શબ્દને લગાડીને અને પ્રત્યયમાંના જને સામ્યાભાસથી દીર્ઘ કરીને ગુજરાત શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો હોય. આ [અત્] ત પ્રત્યય પ્રાકૃત [અ] ત, સંસ્કૃત [અ] ત્વમાંથી આવ્યો હોય એ શક્ય છે.

એ જે હોય તે; ગુજરાતનું, ઉપર કહ્યું તેમ, ગુજરાત હેતું પ્રાકૃતીકરણ શક્ય છે. (હેમાંનો સ્ત્રીલિંગવાચક પ્રત્યય મૂળ કે હેવો કાર્મ શબ્દાર્થ સૂચવવા માટે કરેલું વિશેષ પરિવર્તન હોઈ શકે).

એક શકા કરી સકાય : અત્તા (ગુજરાત) નું અત્ (ગુજરાત) થાય તેમાં સંયોગભ્રોષ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘાવના વિધિનું અસ્તિત્વ માની લેવું પડે છે; અને ગુજરાતનું પ્રાકૃતીકરણ ગુજરાત્થ યથું એ પક્ષસ્વીકારમાં પણ એ વિધિ, જે કે વિપરીત ક્રમમાં, માની લેવો પડે છે. પણ આ વિધિ ઉત્તર-કાલીન અપભ્રંશનું લક્ષણ છે, જન્મદાર ગુજરાત્ નામ તો ઇ. સ. ૮૬૨ જેટલું પ્રાચીન છે (ઘટવાલના શિલાલેખની સાલ એ છે અને હેમાં ગુજરાત્ પ્રયોગ છે.) અર્થાત્ આ નામ સંયોગભ્રોષનો વિધિ શરૂ થયો અથવા પૂર્ણ પ્રભાવ પામ્યો તેથી પાંચમી પણ વધારે રોકાઓ પહેલાંનું છે આ શકાનું સમાધાન સુલભ છે. આ વ્યાખ્યાનોના પુ. ૧ના ૫૪ ૩૯૧-૩૯૨ ઉપર રહેલું દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે આ ઘટનાની બીજીરે પ્રવૃત્તિ પ્રાચીન પ્રાકૃતો જેટલી, અથવા એથી પણ વધારે છે પાણિનિ જેટલી જૂની છે. આથી ગુજરાતનું ગુજરાત્ હેતું પ્રાકૃતીકરણ કરવામાં આ વિધિનો આશય લેવો સ્વાભાવિક હતો. ૩૪ આ કારણે, ગુજરાત ગુજરાત નામ લેતા આવ્યા હતા, અને હેતું, પડિતોને અને એ વર્ગના અન્ય લોકોને હાથે શિલાલેખમાં અને હેવાં બીજા લખાણોમાં વિપરીતગામી ક્રમથી ગુજરાત્થ એ પ્રાકૃતીકરણ તથા ગુજરાત એ સંસ્કૃતીકરણ થયું હતું, એમ માનિયે તો આપણી એ માન્યતાને ઠીક-દઢ નહિર ભૂમિકાનો આધાર છે.

૩૪. સંયોગભ્રોષ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘાવનો વિધિ શક સંવત ૪૦ થી ૪; માં (=ઇ. સ. ૧૧૮ થી ૧૨૪ દરમિયાન) —અર્થાત્ (નહવાનના જમાઈ) ઉપવદાતના શિલાલેખોની સાલોમાં—પણ દરમિયાન છે; કારણ કે સ્વપદાત એ જ્ઞવમદત્તનું પ્રાકૃતરૂપ છે, અથવા જ્ઞવમદત્ત એ સ્વપદાતનું સંસ્કૃતરૂપ છે. (સંસ્કૃત પ્રતિરૂપ અને સાલો માટે જુલો J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૮૯૦ લગવાનવાલ ઇદ્રજિત કૃત "The Western Kshatrapas"—પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપો; સંપાદક પ્રો. રેન્સન; પૃ. ૪૬૧. ઉપરાત જુલો બાંસરકરકૃત Early History of the Dekkan (જન્મજીવનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૨૦, છેલ્લો પરિચ્છેદ) સ્વપદાત એ શકભતીય નામ હોયું જોઈએ, જેનું જ્ઞવમદત્ત હેતું સંસ્કૃતીકરણ થયું હોય (ગુજરાતનું ગુજરાત્થ યથું તેમ) એક નાસિકનો શિલાલેખ સ્પષ્ટતાથી ઉપવદાતને શક કહે છે. (Ep. Ind. ૮, પૃ. ૮૫-૮૬) દે. રા. બાંસરકર હેને શક માને છે, (જુલો હેમનો Foreign Elements in the Hindu Population એ નિબંધ, પૃ. ૧૪, Ind. Ant. જાન્યુઆરી ઇ. સ. ૧૯૧૧). ઉપવદાતના નામને રેન્સને હિંદુ નામનો આકાર પામેલું નામ ગણ્યું છે (Catalogue of Coins, Andhras, W. Kshatrapas etc. p. civ. n. ૧.) સ્વપદાત નામ સંસ્કૃતમાં લખેલા-ક્રમમાં ક્રમ એક-લેખમાં તો ઉપલબ્ધ છે (ગૌરીશંકર કૃત Palaeography of Indiaમાં લેખપ્રતિકૃતિ ૮), તેમ જ દે. રા. બાંસરકર કૃત "Foreign Elements" માં, પૃ. ૧૪ એ—Ind Ant. XL, જાન્યુઆરી ઇ. સ. ૧૯૧૧.

૪. સ. ૬૪૩માં અલ્ખ માંસુદીને અને ૫. સ. ૯૧૬માં અણ્ણકદિને ફક્ત જુલાર કે ગુજરાત નામની જાણ હતી, ગુજરાત નામ હેત્યોને અગમ્યું હતું, છતાં ફક્ત અધી સદી પછી ગુજરાત કે હેને બહુ મેળવું આવતું કાંઈક નામ અલ્ખ ગિરનીના જાણવામાં આવી જાય છે, એ શી રીતે બનવા પામ્યું ? હાલો પ્રશ્ન કાઢ પૂછે, તો હેનો ઉત્તર આપવો સહેલો નથી. હકીકત જેવી કહી હેવી છે, અને આપણે હેવું જ કામ છે.

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ વધારે જાણકાર અભ્યાસીઓ માટે રહેવા દઉં છું. ૩૫ આપણી મીમાંસાના પ્રયોજન પૂરતું આટલું સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાત નામનો સાહિત્યમાં પ્રવેશ વિ. સં. ૧૫૦૦થી બહુ વહેલો ન્હોતો થયો. (સાહિત્યમાં આ નામનો સૌથી પ્રથમ નિર્દેશ કાન્હલ્લે પ્રવચનમાં થયો છે અને એ અન્યની રચનાસાક્ષ વિ. સં. ૧૫૧૨ છે); અથવા, જે વસ્તુવાલ-તેજનાભરાસ હેનાથી પહેલાની કૃતિ હતી એમ સ્વીકારિયે તો, ગુજરાત નામનો સાહિત્યમાં પ્રથમ ઉલ્લેખ વિક્રમ સંવત્સરી ઔદની સદીમાં થયો હોય. અને, અહિં ફરીથી કહીશ કે, ગુજરાતી એ ભાષાનામનો ઉલ્લેખ તે બહુ નજીકના સમયનો છે, વિ. સં. ૧૭૦૦ થી બહુ વહેલો નથી. અને આ સમયનિષ્ઠ એ જ અહિં આપણું ખાસ પ્રયોજન છે.

આને આપણે જાણિયે ડિયે હેની ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ વિ. સં. ૧૭૫૦ના અરસામાં થયો હતો, પરંતુ એ પહેલાની ત્રણ સદીઓના સાહિત્યનું અવલોકન ન કરિયે તો ગુજરાતી સાહિત્યની આપણી સમીક્ષા અપૂર્ણ રહે અને વિવેકનિપુણ ન ગણાય. એ સાહિત્ય આપણી અગ્રીમીન ગુજરાતીથી જુદી ભાષામાં લખાયલું છે, પણ હેની ઉપેક્ષા ન કરી સકાય, કારણ કે હેને ગણનામાં ન લઇયે તો ઐતિહાસિક સાત્ત્ય ન જળવાય. ઉપરાંત, પાછળના ગુજરાતી સાહિત્યે એ પૂર્વતર સાહિત્યમાંથી ધણી પ્રેરણા મેળવી છે અને અનેક રચનાપ્રકારો અપનાવ્યા છે. હાખલા તરીકે, પ્રેમાનંદનાં કેટલાંક કાવ્યોનાં મૂળ હવે લાલચુના અને પ્રેમાનંદ પહેલાના અન્ય કવિયોનાં કાવ્યોમાં રહેલાં જણાયાં છે, અને હેમાંથી હેને વાતુના મૂળ સાપડ્યા છે એટલું જ નથી પણ હેના રચનાપ્રકારની પણ હેણે ઓખખી નકલ કરી છે. પહેલાની અને પછીની ભાષા વચ્ચે સંબંધ હેવો છે કે પાછળની કૃતિયોને પૂર્વ કૃતિયોના ભાષાન્તરો કહેવાં એ યથાર્થ નથી; પૂર્વગામી ભાષા ભૌગોલિક સંબંધથી કે રચનાપ્રકારમાં વિદેશીય ભાષા ન્હોતી. સુદૌર્ધ ઉત્કાન્તપ્રવાહનો એ પૂર્વતર કમ હતો. આ કારણથી ગુજરાતના સાહિત્યની આપણી પ્રતિષ્ઠાસાનુમારી સમીક્ષાનો આરંભ નરસિંહમહેતા અને મીરાંબાઈથી કરીશું. આ કવિઓથી ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ નથી થયો, પણ ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભ હેમનાથી થતો ગણી સકાય. આ એ કવિઓથી પહેલાના સાહિત્યનો, ભાષાની દૃષ્ટિયે, આ સમીક્ષામાં

૩૫. અલખિરુનીનો ગુજરાત કનૈજ્યો અગિરકાલુમાં હતો અને હેની રાજધાની જયપુર નજીક કપ્તાક હતી એ હકીકત મ્હારે ભાર મૂકીને કહેવી પડશે અલખિરુનીના સમયમાં જે પ્રદેશ ઉપર ચાલુક્ય રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા અને જેની રાજધાની અણહિલવાડમાં હતી એ ગુર્જરદેશ તે અલખિરુનીનો ગુજરાત નહિ. અલખિરુની અણહિલવાડને અનહલવાડા (અથવા નહાલવાડા) કહે છે અને હેવું સ્વનિર્દેષ ગુજરાતની રાજધાની નરાનાથો નૈઋત્ય કાણુમા ૬૦ પરસંગ (=૪૮૦ માઈલ) નેટલું અંતર જણાવે છે. આ બેતા સ્વાભાવિક અનુમાન એ અર્થ સંકે કે આજના ગુજરાતદેશનું અલખિરુનીના સમયમાં એ નામ ન્હોતું.

ગુર્જરા શબ્દનો અર્થ “ગુર્જરામાં” થાય, જે ગુર્જરા-એ દેશનામથી તદ્દન વિભિન્ન છે. ગુર્જરાને આશ્રય, (પરિ) ત્રાણ, આપનારો ભૂમિ (ત્રા-ત્ર રક્ષણ કરણ) એ અર્થદર્શન યોગ્યતર થાય, જે કે એ જરાક કિલ્લે છે.”

આ ત્રા પ્રત્યય પાણિનિ ૫-૪-૫૬માં આપ્યો છે. આ સ્વરનો બહોળ દીક્ષિને વૈદિકી પ્રક્રિયામાં સમાવેશ નથી કર્યો; અને હેમાં આશ્રય નથી; કારણ કે એ સ્વરમાં પોતામાં, કે જેમાંથી અનુચ્છિ થાય હોવા કાર્ધ પૂર્વ સ્વરમાં, છન્દસિ જેવો કાર્ધ સ્વયં શબ્દ નથી. આ કારણે આપણે હેવું અનુમાન કરવા પ્રેરાઈએ કે પાણિનિના સમયમાં તો ત્રા પ્રત્યય લૌકિક સંસ્કૃતમાં પણ પ્રયુક્ત હતો, જે કે જાનો જેમાં પ્રયોગ થયો હોય હેના કાર્ધ એ સમયની કૃતિ આજે લભ્ય નથી. મેકડોનેલના વૈદિક વ્યાકરણમાં (૮-૬૧માં) ત્રા વૈદિક પ્રત્યય તરીકે આપ્યો છે. આથી આપણે એમ માની સક્રિયે કે, પાણિનિના સમયમાં ત્રા વૈદિક પ્રયોગમાં મર્યાદિત ન હોય તો પણ, ત્દાર પછી વ્યવહારદિગ્દિયે તો એ વૈદિક પ્રત્યય ખન્યો હતો. અથવા એમ હોય કે વૈદિક પ્રક્રિયા અર્થતાં પાણિનિનાં સૂત્રો સર્વસંગ્રાહક નથી. ૩૦ આ કારણે જે દેખીતી રીતે ગુર્જરાના આગમન પછી, અને પરિણામે વૈદિકાળ પછી અનેક શતાબ્દીઓ પછી પ્રચારમાં આવ્યું હતું, એ ગુર્જરા નામ વૈદિકપ્રત્યય વાપરીને ધ્યાયું હોય એ અત્યંત અસંભાવ્ય છે.

આ છે પ્રમાણભૂત તત્ત્વો; આ છે લભ્ય સામગ્રી જેમાંથી આપણને ગુજરાત નામની ઉત્પત્તિ-વિશે સુસંગત અનુમાન કરવાનું રહે છે. ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે સંસ્કૃતભાષા છવંત હતી એ સમયની કાર્ધ સાહિત્યકૃતિમાં કે ભિખિત નોંધમાં આ નામ ગુર્જરા રૂપે કે અન્ય કાર્ધ સંસ્કૃત રૂપે અલભ્ય છે. ઉક ઇ. સ. ૬૪૨માં પણ આ કે અન્ય કાર્ધ સંસ્કૃત નામ અભવ્યું હતું. કારણ કે હુએન સાંગે આ પ્રદેશને Ku-Che-lo (ગુજરા) કહ્યો છે. ૩૧ અને ઉપર નોંધેલી લેખ-પ્રમાણ-માહિતીમાં (સ) થી (જ)માં ગુર્જરાનો પેલ્લપેલો નિર્દેશ ઇ. સ. ના આઠમા સદ્કામાં થયો છે-(ત)માં; અને નવમા સદ્કામાં ફરીથી નિર્દેશ થયો છે-(ચ)માં; પ્રાકૃતરૂપ ગુજરાત નવમા સદ્કામાં આવે છે-(પ)માં; જ્ઞાપર અર્વાચીનરૂપ ગુજરાત પ્રથમ અગ્ગારમી સદ્કાના આરંભમાં દેખાય છે-(જ)માં.

હવે એ તો રૂપ છે કે આ કાર્ધક ફિનિમ સંસ્કૃત નામ ગુર્જરાનું અસ્તિત્વ સંસ્કૃતીકરણ-પરાયણ પંડિતોનાં અવાસ્તવિક સર્જનોના પ્રદેશની બહાર જવડે જ હોઈ સકે. મ્હને તો પ્રાકૃત નામ ગુજરાત પણ લોકોએ સ્વીકારેલા ગુજરાત નામનું પ્રાકૃતીકૃત રૂપ લાગે છે. આ ઉપરાંત હું કહીશ

૩૦. મૃદ્દાદામ્યક ઉપનિષદ્ ૧-૪-૧૧માં દેવત્રા શબ્દ છે. (અદ્રા વા દ્વમય અગ્નિરકેમેવ * * * યાન્યંનાતિ દેવત્રા ક્ષત્રાણિ કન્દ્રો વરુણઃ ક્ષત્રાદિ).

ઉપનિષદો શ્રુતિનાં અંગે ગણાય છે એ ખરું. પરંતુ ઉપનિષદોની ભાષા વૈદિક સંસ્કૃતનાં લક્ષણો ધોરવતી હોવા છતાં મ્હોટે અંશે લૌકિક સંસ્કૃતની સમીપ આવે છે. પાણિનિયે જાને લગના સૂત્રને વૈદિક પ્રક્રિયામાં નથી ગણ્યું હેવું એક કારણ આ હોઈ સકે ?

૩૧. યુઆન ચ્વાંગ (Yuan Chwang) વિશે વાલ્ટર્સ, ૨, ૨૪૬. જુવો. ડો. ફક્ષિટનો લેખ, J. R. A. S. ઇ. સ. ૧૯૦૬, પૃ. ૪૫૮-૪૬૦.

કે ગુર્જર પણ ગુજ્જર કે ગુજ્જરનું સંસ્કૃતીકરણ છે. ગુજ્જરો આબ્યા ત્હારે ગુજરાતે એ નામ બેતા આબ્યા, અને એ નામ, એ રૂપે પ્રચારમાં આવતાં, પંડિતોને હાથે અને હરદમેશ્વ હાવાં રૂપાન્તરો કરવાના શોખીન વર્ગને હાથે ગુજરાત અને ગુર્જરા હેવાં પ્રાકૃતાભાસી અને સંસ્કૃતાભાસી રૂપાન્તર પામ્યું, એમ કું માલું છું. ગુજ્જરો તો વિદેશીય જાતિ હતા તેથી તહેઓ આ સંસ્કૃત નામ ગુર્જરા ધડી સકયા હોય એ અશક્ય છે.

હજી આ પ્રશ્ન હોયો રહે છે : ગુજરાતમાં જાતની ઉત્પત્તિકથા શી છે અને હેનો અર્થ ?
 'ગુજરાત' શબ્દનાં શો છે ? કું નીચે પ્રમાણે, મ્હને થકય લાગતા ઉત્તરો આપું છું જે—
 'જાત'નો અર્થ કાઈ પણ તો કાઈ થોડા-તકરો છે :—

(૧) ગુજરાતીમાં ઝઘોર (અણુગ્રણી છે), અને હેમાંથી ઝઘરાત શબ્દ કરાય છે જેનો અર્થ દાહિગનો અધિકાર અથવા દાહિગનો મુલક હેવો થાય છે. અહિં જાત પ્રત્યય લાવવાયક રૂપ બનાવનારો પ્રત્યય છે; હેની સરખામણી kingdom, wisdom વગેરે શબ્દોમાંના અગ્રેષ્ઠ પ્રત્યય dom સાથે થઇ સકે; આ dom પણ લાવવાયક નામનો પ્રત્યય છે. તકરો કહી સકાય કે ગુજરાત નો જાત પ્રત્યય ઝઘરાતના જાત જેવો છે. હેનો અર્થ થાય—“ગુજરાનો મુલક”.

(૨) અરબીમાં બહુવચન બનાવવા માટે જાત પ્રત્યય વપરાય છે, દા. ત. ઈન્સાન, બહુ ઈન્સાનાત; ઝાહીર [જાણીતી વાત], બહુ ઝાહિરાત [જાણીતી અનેક બાબતો] આ પ્રત્યય સાધારણ્યતઃ ઝીલિંબ નામને લગાડાય છે. પણ આ મર્બાદા સિધિલ કરી સકાય હેની હોઈ સકે. તો ગુજરાત એ ગુજરાતું બહુવચન હોય. પછી અનેકવચનનો અર્થ ગુજ્જરો જત્યાં રહેતા હોય તે દેશ એ અર્થમાં સંકાન્ત થયો હોય. પ્રાચીન ભારતમાં દેશનાં નામો એ દેશવાસી લોકનાં નામોના બહુવચન ઉપરથી પડ્યાં હતાં, દા. ત. કોઝલા, કુરબ, વિદર્મા ઇત્યાદિ, એ હકીકત આ વાતને ટેકા આપે, અને એ પ્રમાણે ગુજરાત શબ્દ (ગુજ્જરનું બહુવચન) ગુજ્જરોના નિવાસસ્થાનનો વાચક અને. એ ખરું કે દેશોના નામ હેમાં રહેતી જાતિયોનાં નામ ઉપરથી પાડવાનો એ ભારતીય રિવાજ ગુજ્જર જેવી દેશજ્ઞાથી આવતી જાતિને એકદમ રહેલાઈથી લાગુ પાડવામાં ન આવે. છતાં આ ભારતીય પ્રયોગરૂઢિને કાં તો ભારતવાસીઓએ આદતના જોરથી, અથવા ગુજ્જરોએ પોતે અનુકરણથી, વિદેશી નામ ઉપર સંકાન્ત કરી હોય હેવી કલ્પનને અવકાશ છે.

૩૨. શ્રી. ટે ર લાંડરકર પોતાના “Foreign Elements in Hindu Population” એ નિબંધમાં એ જ મત રજુ કરે છે: Ind. Ant. XL, 1911 A. D January p. 21. કું એક ક્રમ વધીને સ્વયું છું કે જાત અર્થનું પણ જગા હેવું સંસ્કૃતીકરણ થયું હતું.

૩૩. ડા. બ્લેચરે પણ પ્રત્યય વિશે હેવો તકરો રજુ કર્યો છે [જે કે ભારતની દેશનામની પદ્ધતિની દલીલ નથી આપી.] જુવો Sp. Ind. Vol. II, pp. 445 and 438 [એ ગ્રન્થમાં પ્રચલિત ૪૪] એઓ કહે છે [૫ ૪૩૮એ]—“ગુજરાત પોતે સંભવત લાપાસકર છે; અરબી સમૃદ્ધવાચક પ્રત્યય જાત ગુજ્જર કે ગુજ્જર સંબનામને લગાડ્યો છે.” મ્હારે નોંધવું ધટે કે અરબી જાત પ્રત્યય સમૃદ્ધવાચક નથી પણ આ બહુવચનસાધક છે. પણ સમૃદ્ધ અને બહુત્વ બહુ અન્યોન્ય સમીપ છે. વિશેષ એ નોંધું છું કે ગુર્જરને વિદેશીય નામ ગુજ્જરનું સંસ્કૃતીકરણ માનિયે તો ગુજરાત શબ્દને લાપાસકર માનવો ન પડે; અરબી જાત ગુજ્જરો બીી રીતે અરબસ્તાનથી લાબ્યા હોય.

સમાવેશ ન જ કરી સકાય. એ સમયની એટલે વિ. સં. ૧૪૫૦ પહેલાંના સમયની ભાષાના નમૂનાઓનો વિચાર કરશે તો જોઈ સકશે કે અર્થને ગમે તેટલો તાલિયે તો પણ એ ભાષાને ગુજરાતી કે પૂર્વકાલીન ગુજરાતી નહિ કહી સકાય. ખરી વાત તો એ છે કે નરસિંહચંદ્રેતા, મીરા, ભીમ અને પદ્માબ વિ સં. ના પદરમા સંક્રાંતિ એ ભાષામાં લખતા હતા એ ભાષા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ હતી, અને એ અપભ્રંશ-ક્રમને પ્રમાણભૂત ગુજરાતી વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યો છે. નરસિંહચંદ્રેતાનાં અને મીરાનાં કાવ્યો હેના આધુનિક સ્વરૂપે જે ભાષામાં આપણને મળ્યાં છે એ જ ભાષામાં હેના કતાઓએ એ લખ્યાં (અથવા, ખરો સ્પષ્ટ વાપર તો, રચ્યાં) નહોતાં એ ચોક્કસ છે. એ કાવ્યો પેઢીથી પેઢી અનેક પરિવર્તનો પામતાં પસાર થયાં છે. આ વસ્તુસ્થિતિનાં પ્રધાન કારણો આ છે:—

(૧) લક્ષ્યાઓ, ધંધાદારી કે દક્ષિતર, પોતે માતૃભાષા તરીકે ગુજરાતી બોલનારા હતા તેથી કાવ્યની ભાષાને અને તેટલી પોતાના સમયની ભાષાને સરખ બનાવવાને સમયે સમયે બદલતા બધા.

(૨) ભક્તિનાં (કૃષ્ણ ભક્તિનાં) સ્તુતિગાન કરતાં આ જે કવિયોનાં કાવ્યો જનસમાજમાં એટલાં બધાં લોકપ્રિય થઈ પડ્યાં કે ચર્યાતમાં હેનો પ્રચાર, દસ્તલિખિત પ્રતોદ્ધાર થાય તેથી ધણે વધારે પ્રચાર, એક ગાય અને અન્ય સાંસજેને શીખે હેથી મૌખિક પરંપરા દ્વારા થયો. હાનું પરિણામ એ આવ્યું કે કાવ્યોની ભાષા ઉપર બોલનારની ભાષાના હેની ધ્વજાને અનુરૂપ સંસ્કારો પડ્યા. નરસિંહચંદ્રેતાનાં કાવ્યોની જે પ્રાચીનતમ હસ્તપ્રત લભ્ય છે હેની ભાષા એ કવિના સમયથી બહુ દૂર પેચિલી છે. ૨૭

વિ. સ. ૧૪૬૦ અને ૧૫૭૦ દરમ્યાન થઈ અણગમત ભાષાની કૃતિયોની એ ભિન્ન પ્રકારની દસા થઈ છે. હેની કાદમ્બરી (બાણુની સંસ્કૃત કથાને આધારે રચેલી, ખરું કહેતાં એના ભાષાન્તરરૂપ, કાવ્યકૃતિ), હેનો વિષય સામાન્ય જનતાની સમગ્રજીવી ઉપરવટનો અને વિદ્વાનો જ હેનો આસ્વાદ લઈ સહે હેવો હોવાથી, હેના સમયની ભાષામાં કિતરી આવેલ છે (વસ્તુતઃ હેની

૩૬. દાખલા તરીકે ઉપર પૃ ૭ થી ૧૩ ઉપર આવેલા નમૂનાઓ જુઓ,

૩૭. વૃહત્કાવ્યદોહન, અંચ ૧ ના 'ગુજરાતી કવિતા' વિદેના પ્રસ્તાવનારૂપ નિબંધમાં ધ્વજારામ સૂર્યરામ દેસાઈ લખે છે.—

“મહેતાના કાલની જૂનો માયા મઠરી ડુલ્હન છે મ્હારા મિત્ર રા જ્ઞસ્તિલ હર્ષદાસ ધ્રુવે જૂની માપનો એક ઘળો જૂનો લગમળ ૩૦૦ વરસ પર લલચ્યો એક પ્રન્ય મ્હારા હાથમાં મુક્યો હતો, તેમાં આ પ્રન્યમા આવેલા જેટલા જ ૧૩ પદો હતાં—જે કહ પણ ફેરફાર કર્યા વગર જેવો ને તેવી ચાપામાં દાલલ કીધા છે એ પરથી નિઘયપૂર્વક એમ વહી નહિં સકશે કે નરસિંહમહેતાના કાલથી ચરેચરી માયા તે એ જ છે.”

(નિબંધનું પૃષ્ઠ ૧૪ સુ.)

આ ઈ. સ. ૧૮૮૬માં (=વિ. સં. ૧૯૮૨ માં) લખાયું હતું. જે દસ્તલિખિત પ્રત એ સમયે લગભગ ૩૦૦ વર્ષો જૂની હતી એ વિ. સં. ૧૯૪૨ની કે હેની આસ્પાસના સમયની હોવી જોઈએ. જે ૧૩ ગીતો ઉપર કલા છે હેની ભાષામાં વિ. સં. ના સત્તરમા સંક્રાંતિ હોઈ સહે હેવાં લક્ષણો જેવામાં આવે છે.

હસ્તલિખિત પ્રત હજી અર્ધ સદી પહેલાં જ પ્રકાશમાં આવી છે) જો કે કેટલાક રૂપપરિવર્તનો, દા. ત. વરદ પ્રકારને મદલે કરી પ્રકાર, લલિયાનો ભાષાને પોતાના સમયને અનુરૂપ કરનારો હસ્તલેખ બતાવે છે (નકલ વિ. સ. ૧૬૭૨ માં કરાયેલી છે), પરંતુ કેટલાક પ્રકીર્ણ કાવ્યો તેમ જ આશ્ચર્યનો અથવા લોકપ્રિય કથાકાવ્યો જે જ કવિએ લખેલાં હોવા છતાં આજે આધુનિક ભાષાસ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે હસ્તલિખિત ઓછા પણ લોકોની જીલ ઉપર વધારે હોવા નરસિંહનાં અને મીરાંનાં કાવ્યોના જે રૂપપરિવર્તનો થયા હોવા જ રૂપપરિવર્તનો ભાષણના આ લોકપ્રિય કાવ્યોના થયા છે. ભીમ કવિના હરિલોક કાવ્યનો, એક ગુજરાત શાલાપત્રમાં છપાયેલી અને બીજી જૂદાકાવ્યદોહનમાં છપાયેલી, હેવી બે વાચનાઓમાંથી અને જૈન કવિ ગુણમેરુએ (વિ. સ. ૧૬૦૦ ના અરસામાં) રચેલ પવ્વોણ્યાનની બે (લિનનકાવીન) હસ્તલિખિત પ્રતિયોગમાંથી, (કવમેદે સિન્ન ભાષાસ્વરૂપના) અતરણો આપીને તથા સરખાવીને શ્રી, મણિનાલ બકારભાઈ વ્યાસે તાલી આપ્યું છે કે ભાષા એક નકલમાંથી બીજીમાં ઉતારવામાં આવે ત્યારે કેવાં પરિવર્તનો પામે છે ૩૯

આટલું પ્રાસ્તાવિક વિવેચન બસ થશે

જે સાહિત્યસમીક્ષા હું કરવા ઇચ્છુ છું એ ચરુ કરતા પહેલાં, સાહિત્યની કાલાનુક્રમ દૃષ્ટિએ અને ભાષાસ્વરૂપ પરત્વે પરીક્ષા કરવામાં હું જે નિયમોને અનુસરવાનો છું એ નિયમો નક્કી કરીને અહિં જ આપી દઉં છું —

(૧) કૃતિની રચનાસાલ અને નકલસાલ વચ્ચેનો ગાળો મહત્ત્વની બાબત ગણવાને પાત્ર છે.

હાલુ કારણ રપટ છે નકલ કરનારનો માતૃભાષા મૂળગ્રન્થ જે ભાષામાં રચાયેલો હોય હેની નિકટની કે દૂરની હોય હેના ઉપર લલિયાને હાથે એ ભાષાનું પોતાના સમયની ભાષા પ્રમાણે પરિવર્તન થવાના સભરનો આધાર રહે છે જેમ બે સાલ વચ્ચે સમયનું અંતર ઓછું હોય પરિવર્તનનો સભવ થોડો.

(૨) જો બે સાલ વચ્ચેનું અંતર મોટું હોય તો, હસ્તલિખિત પ્રતની ભાષાને રચના કાળની ભાષા ગણવી કે નકલકાળની હેનો નિર્ણય કાઢકે અસર આનંતર પ્રમાણોને આધારે અને કાઢક અંશે આનુપંગિક બાલ પ્રમાણોને આધારે કરવો જોઈશે.

આ પ્રકારના પ્રસંગોમાં, પ્રાચીન સાહિત્યના જૂદાકાવ્ય અભ્યસરોએની નૃતિ સંસ્કારોને આગે સ્વીકારવાની થાય છે, અર્થાત્ તેઓ હસ્તલેખની ભાષાને એ ભેમાંથી પડીની, એટલે નકલની, સાથનું ભાષાસ્વરૂપ દર્શાવતી ગણે છે હું માનુ છું કે હવે કેઈ દહ અવિચલ નિયમ ન હોવો જોઈશે ગ્રન્થમાં જ રચનાસાલ અસદિધરૂપે જણાવેલી હોય તો તે બીજાં 'સ્વ' સાધનોથી પ્રખલતર અને નિર્ણય કારક પ્રમાણ ગણાય અથવા એમ હોય કે અસદિધ રચનાસાલના અન્ય ગ્રન્થોની ભાષા જે ગ્રન્થોનો વિચાર કરતા હોઈએ એ ગ્રન્થોની ભાષા જોડે પ્રકારમાં તાન મળતી હોય; આમ હોય તો નકલસાલને ભાષાનો સમય દર્શાવતી ન માની સકાય

(૩) હસ્તલિખિત પ્રતમાંની ભાષા ગ્રન્થના રચના સમયની ભાષાથી પહેલાની, સાધારણનિયમે, ગણી સકાય.

આ ઉપયોગી અને સલામતીભર્યા નિયમ છે, પણ હેનો અનુરોધ વિવેકપૂર્વક અને સાવચેત રહીને કરવો જોઈએ. અન્યના વસ્તુના પ્રકાર ઉપર ઘણો મોટો આધાર રહે છે. દાખલા તરીકે સુધાવધોષ ઔષ્ઠિક લેા, એ સંસ્કૃત વ્યાકરણનો વિવેચન ગ્રંથ છે પણ વિપવવિવેચન દેશભાષામાં થયેલ છે, જેમ કાષ્ઠ અંગ્રેજ લેખક વિદેશીય ભાષાના (સંસ્કૃત, ગુજરાતી, હિંદી વગેરેના) વ્યાકરણનું વિવેચન અંગ્રેજીમાં કરે તે પ્રમાણે હાવા પ્રસંગમાં અન્યગત ભાષાને રચના સમયથી પૂર્વતર સમયની ગણવી એ શિક્ષક સ્વયં નથી. બીજે પક્ષે, વિશેષતઃ કાવ્ય ગ્રંથોમાં, કેટલાક લેખકો પોતાના સમયની ભાષાથી કેટલાક વર્ષ પહેલાંની ભાષામાં લખવાને લક્ષ્યાય છે. પરંતુ, નિર્ણયને આધાર હાવી આવનાર મોટા ભાગે આનુષંગિક પ્રમાણે ઉપર, ભાષાના સાક્ષાત ઉત્ક્રાન્તિકમ ઉપર, રહે છે.

(૪) જૈન ગુજરાતી અને જૈનેતર (જેને Brahministic ગુજરાતી કહે છે તે) વચ્ચે ભેદદર્શન;—અત્રે એ કે અમુક કૃતિની ભાષા અમુક વર્ગની અને અમુક સમયની ભાષા છે એ નક્કી કરવામાં આ ભેદદર્શનને કેટલે અંશે આદરણીય ગણવું.

હું નિયમ આ પાળું:—અર્થ જૈને રચ્યો છે એટલા ઉપરથી જ નિર્ણય ન બાંધી સકાય; વસ્તુના પ્રકાર ઉપર ઘણો આધાર રહે. ખાસ જૈન ધર્મ, જૈન દર્શન, અને તત્સંબંધ વિષયો જેવું વસ્તુ હોય હેવા ગ્રંથોમાં વપરાયેલી ભાષા અત્યંત દેશભાષાથી જુદી હોય એ સમાવ્ય છે, પણ સમાવ્ય છે એટલું જ. પરંતુ અન્ય કૃતિયોને, દાખલા તરીકે સાધારણ રક્ષા, પ્રવચ્નો વગેરેને, જેના કરતાં જૈન હતા એટલા જ કારણે જૈને જૈન, ગુજરાતી નામ અપાયું છે એ ભાષામાં લખાયેલા, નિમમતઃ, ન માની લેવાય. દાખલા તરીકે, કાન્દકદે પ્રવચ્ન એ તો જૈન ભાષામાં લખાયેલો નથી જ; હેનો કર્તા જૈન નથી; જે એ કાષ્ઠ જૈનની કલમમાંથી ઉપજ્યો હોત તો કેટલાક લોક હેની ભાષાને જૈન ગુજરાતી માની લેત. શ્રી. ચીમનલાલ દલાવના પાટણની હસ્તપ્રતિયો વિશેના નિબંધમાં આપેલા નમૂનાઓમાં, જૈનેતર લેખકોના લખાણ છે, જેની ભાષા જૈન લોકોની ભાષા કરતાં કાષ્ઠ રીતે બિન્ન નથી. જે જમાનાનાં જૈન ધર્મ અને આદ્યધર્મ, સ્વામરહામા મોરચા માહીને એકા હતા એ જમાનામાં કાષ્ઠ જૈનભાષા શેલીતું અનુકરણ કરવાનો વિચાર કરે એ અશક્ય છે.

(૫) કૃત્રિમ ભાષાનો સ્પષ્ટ દેખાડ આવેલો અને પ્રયોજનપૂર્વક ઉપયોગ થયો હોય તો એ ભાષાને અન્યના સમયની પ્રતિનિધિશ્રૂત ભાષા ન ગણવી જોઈએ.

માગધી અને અન્ય પ્રચારણ ભાષાતત્ત્વોનો પ્રચુર ઉપયોગ કયો હોય હેવી કૃતિયો વિદ્યમાન છે, હેને આપણે ચિના સંકેતો એ કૃતિના સમયમાં અપરિચિત, અપ્રચલિત, ગણીને ખાતલ રાખી સકીએ દાખલા તરીકે. શીલ્પસૂત્રો રાસ દાવી કૃતિયોનો નમૂનો છે. વિવલ્લવચ્ચમાંથી પણ કેટલાંક પ્રચારણ સંદર્ભો આપણે ઉપર નોંધ્યાં છે. અગાઉકે મહે દાખલારૂપે કર્યું છે તે મુજબ, રા. ૧૧ કેશવલાલ હુ. ધ્રુવે પોતાનાં લખાણોમાં કંદક, નીલકંઠ, દેવ વગેરે સંખ્યા વાપર્યાં છે હેને આપણે આપણા જમાનાની ભાષાના લક્ષણશ્રૂત તત્ત્વો ન જ ગણી સકીએ. બીજો એક દાખલો ઉમેરું. શ્રી.

૪૦. જુલો ઉપર ૫. ૧૩ દેવ (દેવ=પ્રેમ હેનું પૂર્વતર, આજે પ્રચારણ, ૨૫) એ મહે અહિં પાઞ્જથી ઉમેરેલો સંદ રા. ૧ કે. હ. ધ્રુવે ગી-ગોવિંદના ભાષાન્તરમાં વાપર્યો છે.

નાનાલાલ દ. કવિએ એક સ્થળે મહેરામણ એ ચોખ્ખો પ્રચારણ શબ્દ વાપર્યો છે. ૪૧ કાઠિયાવાડના લોકગીત સાહિત્યમાં આ શબ્દ સમુદ્ધા અર્થમાં વપરાતો, અને આજે પણ, હું જાણું છું ત્યાં સુધી, કાઠી બોલીમાં કદાચ વપરાતો હોય. પણ આ શબ્દ હેના પુરાણ અને ત્રીરૂંગારસ લખ્યાં ભાવસંબંધને કારણે આકર્ષક હોવા છતાં આજના સાહિત્યમાં તે પ્રચારણ છે એ ચોક્કસ છે. શ્રી. નાનાલાલે વાપર્યો છે તે છતાં એ શબ્દને આજની ગુજરાતી સાહિત્યને પરિચિત ન ગણી સકાય. એમ કહિયે તો ખોટો ઇતિહાસ રચવા જેવું થાય. કેટલાક તરુણ કાઠિયાવાડી લેખકોએ આજના જમાનાને અનુભવી હેવી પ્રાચીન કાઠિયાવાડની વીરચંદ્રાગ્રધાન લોકગીતસાહિત્યની ભાષામાં કેટલાક ગીતો રચ્યાં છે તેને પણ આ કથન લાગુ પડે છે.

આ પ્રમાણે પાયાની ભૂમિકા રચ્યા પછી હવે આપણે આપણી આ સાહિત્યસમીક્ષાની ઉપરિતન આકારરચનાને વિચાર કરિયે. ઉપર કહ્યું છે તેમ આપણે વિક્રમ સંવતના પંદરમા શૈકાના ઉત્તરાર્ધથી આરંભ કરિયે છિયે. નરસિંહ મહેતા અને મીરાં ૪૨ આ યુગનાં ઉત્તુગ શિખરો છે. બંને પ્રેમભક્તિના ભાવથી કૃષ્ણનાં ગીતો ગાય છે, બંને ધર્મની ખાતર ઉગ્ર કસોટીમાંથી, પરીક્ષામાંથી અને દમનમાંથી પસાર થયાં છે. એ બંને હેમાંથી અધિકતર તેજસ્વી થઈને, પાવન બનીને, પાર જતયાં છે. પણ નરસિંહની કવિતામાં પુરુષનાં ખડખડાં અન્નદક્ષણ લક્ષણો છે, મીરાંની કવિતામાં લલનાનું લાલિત્ય છે. કમનસીબે આ કવિયોની કૃતિયો જે ભાષામાં હેમણે લખી હતી એ ભાષામાં આપણને મળી નથી તેથી ભૂલકૃતિયોની મનોહરતા જળવાઈ નથી રહી. શ્રી. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ આ બે કવિયોની કવિતાનું મનનીય વિવેચન કર્યું છે એ અહિં ઉતારવાની જરૂર નથી. એ માટે હું તહેમને હેમને “Milestones in Gujarati Literature” (ગુજરાતી સાહિત્યનાં સીમાચિહ્નો) એ નામનો ઉપયોગી અને મૂલ્યવાન અન્ય વાંચવાની સૂચના કરું છું. આ બે કવિયોમાંથી દરેકની કૃતિયોમાંથી પસંદ કરેલા નમૂનાઓ જ આપીશ :—

નરસિંહ મહેતા ✓

(૧૧)

શરદ નિશાએ શ્રોમહારાજ કે વનમાં આવિયા રે લોલ;
મધ્ય મિશાએ વજાડી વીળ * કે ગોપિકા ચાલિયાં રે લોલ.
શ્રવણે સુની મોરલીનો નાદ કે સદુ વ્યાકુલ થયાં રે લોલ;
જે જેમ હુતુ પોતાને ધામ તે તેમ નીસર્યાં રે લોલ

૪૧. આ શબ્દનું પૂર્વરૂપ મિહિરામણ નોઈ સકાય છે, જે લાલલુકૃત કાદમ્બરીમાં ઉપલબ્ધ છે (જુલો કે. ૬. ધ્રુવની સંપાદનનું પૃ. ૮૭, પં. ૭).

૪૨. મીરાંઆધિને પરંપરામાન્ય સમય ઇ. સ. નો પંદરમો શૈકા છે, કેટલાક વિદ્વાનોએ હેને એક શૈકા પાંડી મુખીને અકબરની સમકાલીન હાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ કુંભરાણીની પત્ની હતી એ લોકપરંપરાને પણ તહેઓ અસત્ય માને છે અને એ જોજરાણીની રાણી હતી એમ માને છે. નિશ્ચયકારક પ્રમાણને અભાવે હું માન્ય પરંપરાને કારણે વિના ખોટી ગણાવતા આ મતને સ્વીકારતો નથી, એથી મીરાંને હું નરસિંહ મહેતાનાં સમકાલીન ગણીને મહેતાની સાથે મુકું છું.

* ગુજ. પ્રેસના સંગ્રહમાં વીળ છે. વેગ છટિ લાગે છે,

જોયો પૂર્ણનંદ પરિવ્રજા કે સુધ સુધ સર્વ ટઢી રે સોલ;
 જાણ નયનાં ભરી ભરી નાર કે ગોપી(યા) સહુ મઢી રે સોલ.
 વચન બોલ્યા થી મહારાજ કે વહો જેમ આવિયાં રે સોલ;
 મઠલી ચોલી ગજની નાર કે તમ આશ્રયે આવિયાં રે સોલ.
 રંગમર રાધ રમાઢો નાથ કે દારદ સોદામણી રે સોલ;
 કમયો સોઢ ષઢ્યનો ચંદ્ર કે હાનઢી હઢી આપણી રે સોલ.
 પૂર્ણ પ્રીત જોઈ પરિવ્રજા કે હરિયા મોઢિયાં રે સોલ;
 રંગમર રમવા માંઢયો રાસ કે ધારજ સીસિયાં રે સોલ.
 ધાજે તાલ પરગજ ને ક્રાંદ કે ઘીળાં વાંસઢી રે સોલ;
 નાચે નરસિંહ નરપુમાર કે ગોપી(યા) સહુ મઢી રે સોલ.
 ચોકમાં ફરતી મજની નાર કે ઘચે રાધા હરિ રે સોલ;
 મઘ સત સજ્યા (? સજિયા) કે ધાગગાર કે પાવલે ઘૂપરી રે સોલ.
 હમચો છે હરિજીની સાથ કે તારી છે હાથમાં રે સોલ;
 નાચે નટયર મદનગોપાલ કે જુવતીના સાથમાં રે સોલ.
 ધંતરિલ દેવતા રહીને જુણ કે પુણે વધાવતા રે સોલ;
 રૂપે રૂંઢો નરસિંયાનો નાથ કે મનમાં માવતા રે સોલ.

હાવા કાવ્યોની મૌલિકતાની ખાતરી કરવાનાં કાંઈ સાધન નથી, અને કાવ્યગત ભાષામાં
 રૂપક હસ્તક્ષેપ થયો હોવાથી નરસિંહરહેતાની પદિકતાની ખૂબીથી આપણે વચિત રહિયે છિયે, હેતુ
 'મેરકુ' આપણું દુર્ભાગ્ય છે. આ કાવ્યના કૃત્ય પરત્વે સંશય જીવનવાનું સવિશેષ કારણ હોના રચના-
 રચનામાં છે. એ ગરબોનો પ્રખ્યાત પદ્યપ્રકાર છે, હું સકારણ માનું છું એ પ્રમાણે નરસિંહથી ધણી
 સમૂપ પછીનો પ્રકાર છે, દયારામ જેટલો નવીન પ્રકાર છે. પણ હેની જે છે તે અવસ્થામાં પણ
 ભાષાભાસિત્ય અને આકર્ષકરહિત વર્ણનસૌન્દર્ય નોઈ સકાય છે. 'બાલાકારે રાસલીલાનું' આ
 વર્ણન છે તેમાં રહસ્યમાર્ગનું દર્શન કરવું શક્ય છે.

આ કાવ્યને હેની મૌલિકતા સંદિગ્ધ હોવાથી બાબુ મૂકીને આપણે એક બે સદેહાતીત
 કાવ્યો નોંધશું:—

(૨)

કામની સર્વ ટોલે મઢી માંઢયો વદાવન રાસ;
 વાવગા ચંદન છાંટણ, રમે માધવ પાધ.
 રાસલીલા રમે માનની, ગુણ ગાણ ગોવિંદ;
 કોલિકાકટે સ્વર કરે, સ્થિર થઈ રહ્યો ચંદ.
 કાલ વાલ્યા સર્વ કામની, સોદે સકલ ધાગગાર;
 દાર હૈયાના રહેકતા, ક્રાંદારના કમકાર,
 પલવટ વાઢી પડોલઢી, ઘોરી શામઢી નારી;
 કુઢલાકાર કરી રહો, મધ્યે બાળ્યા મોધરિ.

ત્રિમુવન ચરણે ચાલતાં યાય દ્રમદ્રમકાર,
 પમતપા પ્રહાર વાજી રહ્યા, કોય ન સહે પાર.
 શબ્દ કોય કેના શુણે નહીં, બોલે જુજવી વાણી;
 રોહિણીવતિ રહે સ્થિર સ્વટમાસો રાત્રિ વિદુણી.
 ઘડા શારદા શાદે થઈ દેવો જોવેઠે રગ;
 નાદ નિર્ધોષ વાજી રહ્યા તાલી તાલ મદગ.
 મુનિજન મન વિમત્સી રહ્યા ધન ધન કૃષ્ણાવતાર;
 મરસૈયાવા સ્વામી જુગમે પ્રમદયા તે નિરધાર.

(રાસસહસ્રપરીતુ' પ્રારંભતુ' ૫૬).

છ મહિનાના વિસ્તારની ચંદ્રોજ્જ્વલ રાત્રિ દરમ્યાન ચાલુ રહેલા ગોપબનના અપૂર્વ પ્રામ-
 નુત્યનું આ ચેતનમય ચિત્ર છે;—નૃત્યના સંચલનમાં અનુકૂળતા આવે એ માટે સુન્દર કચ્છ વાળેલી,
 અને પાલવ એ જ રીતે કમરનો આસપાસ વીટેરી, કીમતી સાડીઓમાં સજ્જ થયેલી ગોપીઓ;
 અને કાઈ ગેરી કાઈ શામળી પણ બધી યૌવન અને લાલિત્યથી કમનીયરૂપ એ સુન્દરીઓના કુંકા-
 ળાના મધ્યમાં રહેલા આ નૃત્યલીલાનો નાયક સદામનોહર મૂલ્યુ. ચંદ્રિકાધરલ રાત્રિની નીરવતાને
 કવિ લેખનીની એક જ લીલા વડે સૂચવી દે છે: “કાઈ શબ્દ ઉચ્ચારતા નથી, કાંઈ સુણાતા નથી;
 બધાં ઝોણું અને મન્દસ્વરે બોલે છે,” આ વર્ણનમાં એઓ રાસની મોહ-ીને વશ થયા હતા
 હેવી વ્યંજના પણ રહેલી છે. રાત્રિની નીરવતાનું અને નૃત્યના તથા કાલિકલકંઠી ગોપાઓના ગતિના
 મોહક પ્રભાવનું સૂચન પણ કુશળ કલ્પનાધન્ય ચિત્રરેખાથી કરાયું છે “સ્થિર થઈ રહ્યો વદ. [ચંદ્રની
 રાતે ગરબા ગોળ રહેલ ત્રણ વર્ષના બાળકે મ્હને “જુઓ, ચંદ્ર ગીત સાંભળે છે ” એમ કહ્યું એ
 પ્રસંગથી આ કવિકલ્પનાની સ્વાભાવિકતા પ્રતીત થશે.] અપૂર્વ સૌન્દર્યથી યુક્ત દ્રવ્યસંનિવેશમાં
 આ ચિત્ર ગોઠવાયું છે; ગીત, ઝંઝરના ઝંકાર અને ઝાઝ મદગના ઘોષ રાત્રિની નીરવતાને ભંગ
 કરતાં નથી; મુગ્ધ અને સ્તબ્ધ બનીને ચંદ્ર રાસને નિરખી રહ્યો છે, દેવો પણ સહર્ષ એકાગ્ર બનીને
 પ્રશંસા કરતા આ બધું નિહાળી રહ્યા છે. સનાતન લાલિત્યથી અને અનાયાસ ગતિથી શોભતી
 સહજ સરલ પદાવલિના લયપ્રવાહ વડે આ અસર સાધવામાં આવી છે.

(૩)

નિરસ ને ગગનમા કોળ ધૂમી રહ્યો,

તેજ હુ તેજ હુ શબ્દ બોલે,

રયામના ચરણમા ફર્યું છું મરણ રે,

આહિયા વોઈ નધો કૃષ્ણ તોલે. નિરલ ને૦

રયામ શોમા પળી સુદિ તા સવે કઢી

અનત છો-છવમાં પય મૂરં;

જડને ચેનનસ વરી જાગવો,

પકડો પ્રેમે સગીવન મૂલો. નિરલ ને૦

જઠહઠ જ્યોત યયોત રવિ કોટમાં,
 હેમનો કોર જઘ્ઘા નિસરે તોલે,
 સચ્ચિદાનન્દ આનન્દકીડા કરે,
 સોનાના પારણા માંહિ ફૂલે. નિરસ ને૦

ઘત્તી વિળ, સેલ વિળ, સૂર વિળ જોવડી,
 અવઠ શલકે સદા અનઠ દીરો;
 નેત્ર વિળ નિરસવો, રૂપ વિળ પરસવો,
 વળ જિઝાણ રસ સરસ પાંવો. નિરસ ને૦

અકલ અવિનાશી એ નવ જ જાણે કવ્યો,
 અરધ ઝરઘની માહે મ્હાલે,
 નરસેયાચો સ્વામી સકલ વ્યાપી રહ્યો,
 પ્રેમના તનવા સુન શાલે. નિરસ ને૦

આ નરસિંહમહેતાનું અત્યંતમ, અને વિશ્વસાહિત્યનાં અત્યંતમ કાવ્યોમાંનું એક ગણાય તેવું, કાવ્ય છે. કવિએ આ કાવ્યમાં તત્ત્વજ્ઞાનની હિન્દુ કેલિનો અને કાવ્યકથાની સુન્દરતાનો સમન્વય સાધ્યો ? વિશાસ વિશ્વમા, વિશ્વના પ્રતીકભૂત જગનવિસ્તારમા કવિ મહાન વિશ્વામાને નિરખે અને આપણને નિરખવાને નિમંત્રે છે; એ વિશ્વામાનો સૌહાર્દ શબ્દ સાંભળીને કવિ એ પરમતત્ત્વમાં પોતાનું મરણ, બ્રહ્મભૂત જીવાત્માનો વિલય, વાંછે છે, કારણ કે આ લોકમાં હોને તોલે અવિ એવું અન્ય કાંઈ નથી (વસ્તુતઃ હેનાથી બિન અન્ય કાંઈ નથી) વિશ્વમાના અનંત ઉત્સવમાં ભૂખી પડેલી માનવબ્રહ્મિયી કળી સકાય નહિં હેવી હેની શોભા છે. જેમણે પ્રેમના પ્રભાવ વડે મૃતને અચેતનને, ચૈતન્ય અર્પવાની મૃતસંજવની મેળવી છે તેમને કવિ જડમાં ચેતનતત્ત્વ પરખવા કહે છે. તેઓ આજ નાખે હેવા અણદળ જ્યોતિનું, કાટિ કાટિ સૂર જેવા પ્રકાશનું, દર્શન કરે છે, તેઓ એ જ્યોતિની કનકમય રેખાના દર્શનના અધિકારી છે; વિશ્વના વિવિધ આવિર્ભાવોમાં દૃશ્યમાન થતી આનંદમય અસ્તિત્વની પરમક્ષીલા માણતા સત્-ચિત્-આનંદરૂપ પરમાત્માને તેઓ જ નેઈ સકે છે. તેઓ હોને મુવલુંમય પ્રકાશતા પ્રાણ્ણમાં પૂરી રહેતો નિરખે એ. તેમને આ પરમાત્મા અસત પ્રકાશયુક્ત સતપ્રકાશ યની રહે છે, જે દીપકને વાટચની અગેશા નથી, કોઈ પણ ભતના તેલની આવશ્યકતા નથી. તેઓ હોને ચર્મચક્ષુ વિના નિરખે છે, એ અરૂપ હોવા છતાં હોને રૂપથી છે. તેઓ પાદિષ્ઠિગ્નિહ્વાની મદ-વિના મધુર રસને આરવાદે છે. એ અવિનાશી છે, અકળ છે, એ જીર્ણ અને અધઃ અનાધિત વિહાર કરે છે; હાલો છે નરસેયાનો સર્વવ્યાપક સ્વામી. (પણ એ હોવા હોય તો એ પકડાય નહિં,

૪૩ પરસવો શબ્દ આ કાવ્યમાં છે તેનો હું “રૂપસવો” અર્થ કરું છું. હેની ન્યુત્પત્તિ હું પરિશ્કૃષ્ટમાંથી નહિં પણ સ્પર્શમાંથી સાધું છું (મૂતો ન ગુજરાતીમા ચોડાકે ચબ્દોમાં થયેલો જણાય છે, દા. ત. દગ-ડગ); સ્પર્શનું અપભ્રંશ રૂપ સધારણ નિર્મમે ફરિસદ બને. પણ અહિં ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં થાય એ પ્રમાણે સ થયેલ દેખાય છે. -પછી જ તે પરસવોના સને બદલે વાચનપ્રમાદથી થયેલ હોય તો પણ બને. (પ્રાચીન દરતપ્રતોમાં આ બે વર્ણો કાંઈક પ્રકારે સરખા લખાય છે.)

સ્થળથી ઉપહિત થાય નહિં, એમ કાંઈ કહે તો નરસિંહનો ઉત્તર અપૂર્વ છે.) છતાં સંતો હેને આવીને પ્રેમના એક સૂક્ષ્મતંતુ વડે વગ રાખે છે. જ્ઞાન અને ભક્તિનો સૂક્ષ્મ અને ભવ્ય હેવો સમન્વય આ કાવ્યમાં થયો છે.

"ગુણ પ્રકારના બીજા બે નમૂનાઓ આપવાની ક્ષાલ્યને હું વચ થાઉં છું."

(૪)

ગોવર્ધન ચઢી ચઢીં ચિંતવ્યુ, દૂર દીઠી અનોપમ નાર;
તેજે ત્રિમુખન મોહી રહ્યા જી રે, નિરહો નદકુમાર.
દોઢી વહાળો પહોંચીં વલ્યા, પૂઠ્યુ જેની તમે છો નાર ?
હીંહો છો સૌ મલપતી, નચવો ઘુલટમા નેળ જાવકાર,
છો રે રમા કે રે મોહની ? કે છો રે આનંદ કે ચંદ ?
કે રે પાતાલમાની પદિની ? એવો વિચાર કરે મોહિંદ.
નહિ રે રમા નહિ રજાદેવી જી રે, નહિ આનંદ કે ચંદ,
મૃગુમાનની કુશરી છુ રાખે ચાલમુકુદ.
ગોઝલ મથરા જાકું બાણ, જો જુ રે વ્યા ભજાણ ?
હુ રે ગોકુલનીં મોવાલણી પ્રસુ ના આણું મદીના વાણ (શાગસીલા)

આ કાવ્ય કૃષ્ણની ગોપલીલાનું અને ગોપક-પાઓ સાથેના મિત્રનપ્રસંગનું રમણીયરંગી મનોહર ચિત્ર અર્પે છે.

(૫)

મારો નાથ ન બોલે બોલ, અબોલા મરિયે રે
હુ કયમ કરી વેહુ વિજોગ, હવે જુ કારિયે રે ? અબોલા૦
સામલ સહિયર ઘીનતી, આ દુલ કેમ સહેવાયે રે ?
મેલી ગમ્મા મુને માવજી, મારો જનમારો કયમ જાયે રે ? અબોલા૦
શેરહીંદ સામો મલે, તો વાટ મરોઢી જાયે રે,
કચુ ઓડ ત્યારે નીચુ જુવે, મને વઢી વિમાલણ થાયે રે. અબોલા૦

કૃષ્ણે જેની સાથે થોડા સમયના અગેલા લીધા છે હેવી એક ગોપીના હૃદયસંતાપનું આ વર્ણન ગોપીના મુગ્ધભાવ સૂચવે છે ગોપીના ઉદ્ગારની અવ્યાજ સરલતા અને મૃદુતા, તેમ જ જ્યારે મને ત્યારે કૃષ્ણ ગોપીને જણી જોઈને અનમણે છે હેરા, એ પ્રણયીઓના, વર્ણનની સ્વાભાવિકતા આ કાવ્યને મનોહર બનાવે છે

હવે હું મીરામાર્જના કાવ્યો આણું છું. કર્તૃત્વના વિષયમાં જેની મૌલિકતા સંશયપાતીત હોય હેવાં કાવ્યો પસંદ કરવામાં મીરામાર્જની ખ્યાતિમાં નરસિંહમહેતાના કરતાં પશુ ઘણી વધારે મુરકલ પડે નહીં છે. છતાં હું જેની મૌલિકતા વધારે સંભાળ્ય હોય એ પ્રકારના કાવ્યો ચૂંટીશ.

(૧)

રામ રમકડુ જહિયું રે, રાણાજી, મને રામ રમકડુ જહિયુ.
રમકડુમ કાતું મારે મદિરે પધાર્યું, નહિ કોઈને હાથે ઘડિયુ રે. રાણાજી૦
મોટા મોટા મુનિજન મયો મયો યાવયા, કોઈ એક વિલ્લને હાથે ઘડિયુ રે. રાણાજી૦
શૂન શિલ્લના રે, ઘાટની ઉપર અગમ અગોચર નામ પડિયુ રે. રાણાજી૦
ચાંદે મીરા કે પ્રભુ ગિરધર નાગર, મારુ મન શામલિયા હુ જહિયુ રે. રાણાજી૦

મીરાનો (અહિં ઉદ્દેશપૂર્વક ધર્મોપબૃત રામ શબ્દથી નિર્દિષ્ટ) કૃષ્ણ જોડેનો પ્રેમ આ કાવ્યમાં ઈશ્વરના જ્ઞાનપ્રદીપ્ત દર્શનરૂપે વ્યક્ત થયો છે; એ ઈશ્વર પારમાર્થિકરૂપે નિરાકાર પરમાત્મા છે; મીરાને મળેલું 'રમકડું' કોઈ પાર્થિવ પ્રતિમા કે મૂર્તિ નથી, નહિં કોઈને હાથે ઘડિયું. એ રમકડું મેળવવાના મોટા અધિભુનિયોના પ્રયત્નો બંધ નીવડ્યા છે, છતાં કોઈ કૃપાપાત્ર અનેકા વિરલ ભક્તની કને એ રમકડું આપમેળે હસતું રમતું આવે છે. એ છે શૂન્યના શિખર ઉપર બંધ એકસતામાં રહેતું અમમ અને અગોચર તત્ત્વ; અને મીરાના ભક્તહૃદયને અમૂલ્ય હેરા આ રમકડાનો સાક્ષાત્કાર થયો છે.

(૨)

દવ તો લાગેલ ડુગરમેં, કહોને ઓધાગી હવે કેમ કરિયે ।
કેમ તે કરિયે, અમે કેમ કરિયે, દવ તો લાગેલ ડુગરમેં. કહોને૦
હાલવા જડ્યે તો વહાલા હાલી ન સકિયે
થેતો રહિયે તો અમે ઘઠી મરિયે રે કહોને૦
આ રે વસ્તીએ નથી ઠેકાણું રે વહાલા હે રી,
પરવસ્તીની પાલે અમે જરિયે રે. કહોને૦
સતાર સાગર મહાજલ્લ મરિયો વહાલા હે રી,
ઘટિલી શાલો નીકર પૂલી મરિયે રે, કહોને૦
ચાંદે મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર હે રી,
શુભગી તારે તો હમે તરિયે રે, કહોને૦

ઐતિહિક જીવનને સતત આવરી રહેલી આપત્તિયોનું અને દુઃખમયનાનું, તથા પર, ઉચ્ચતર, જીવનમાં અવસંબંધનાર્થ શ્રદ્ધાનું નિવેદન આ કાવ્યમાં થયું છે. આ જીવનવનમાં લાગેલા ઉમ્મ દવ નેપું છે, હેમાંથી બચવાનો કોઈ ઉપાય નથી; પરવસ્તીમાં (અન્ય નિવાસમાં અર્થાત્ દારાલીત પરમ-તત્ત્વમાં જીવનમાં) આશ્રય મળે છે એ એક આશા મીરાનું અવલંબન છે. વળી મીરા પદ્મલોકને મહાસાગરની ઉપમા આપે છે; હેમાં દુઃખી મરતી દેને બચાવનાર છે કેવળ પ્રભુની, મહાન ધુરની, કૃપા.

(૩)

તમે જાળી લ્યો સમુદ્ર સરીલા મારા વીરા રે,
 આ દિલ તો ચોલીને વીનો કળે રે, હો જી.
 આ રે કાયામા છે વાહીઓ રે હો જી,
 માહે મોર કરે છે ઢિંગેરા રે. મારા વીરાં.
 આ રે કાયામા છે સગેર હો જી,
 માહે હસ કરે છે કળોલા રે. મારા વીરાં.
 આ રે કાયામા છે હાટડા રે હો જી,
 મમે વળજ વેપાર કરો ને અપરંપારા રે. મારા વીરાં.
 માંદે મોર કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ હો જી,
 દેજો અમને સતતચરણે વાસેરા રે. મારા વીરાં.

એક ભક્તમધુ કને મીંગ પોતાના હૃદયને અને (ઔપચારિક તથા અલૌકિક અર્થમાં) પોતાના દેહની (અર્થાત્ દેહગત અન્તરાત્માની) વિશ્વતિને પ્રકટ કરે છે. ભક્તમધુને મીરા કહે છે : હૃદિનો હીપ પ્રકટાવો, તો મહારા અન્તરાત્માની સુદરતા અને આનંદમયતા દેખાશે; હેમા કૃત્રીકાઓ વાહીઓ દેખાશે અને વાહીમા મથરોની હર્ષભરી કેકા સંભળાશે, હેમા સુંદર સરોવરમા કંલોલ કરતો હંસ (અન્તરાત્મા અથવા પરમાત્મા) દેખાશે, ત્યાં રહામે લખાયેલી હાટડીઓની હાથ દેખાશે જેમાથી આત્માત્મિક વજુજ અપર પાર ઓરી સકાશે પોતે (આ લક્ષ્યસિદ્ધિને અર્થે) સદૈવ સતોને ચરણે (કે પરમ સન્ત પ્રભુને ચરણે) વસે એ પ્રાર્થના કરીને મીરા કાવ્ય સમાપ્ત કરે છે.

(૪)

બોલે જીળા મોર, રાપે તારા હુંગરિયા પર બોલે જીળા મોર
 મોર હી બોલે વપૈયા બોલે, કોયલ કરે ઘનચોર. રાપે.
 ૪૪* * * મઢી વીજલી ચમકે, માદલ હુવા ઘનચોર. રાપે.
 કામર કામર મેહુલો વરસે, મીજે માથ સાલુહાની કોર. રાપે.
 માંદે મીરા કે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ પ્રભુજી મ્હારા ચિત્તાના ચોર. રાપે.

આ કાવ્યનો કાવ જૂદો છે. ધ્યાન અને દૃશ્યરૂપની અદ્ય વીગત વડે અર્કિ એક ચિત્ર ચિત્રપટ ઉપર રંગુ કહ્યું છે, એ આછી પૃષ્ઠભૂમિ ચરણને હેને પડે, ત્રિપતમની-પ્રભુની-અલિસા

૪૪ હુમ રાખે સ્વચંદ્રતા આ તારકચિહ્નોને રચાને કયા સજ્જ હશે એ હું કદી સકતો નથી મૃદતકાવ્યવોદનના સંપાદક કે કહેતા નથી. કદાચ આટલા જામ હસ્તપ્રતમા ઉલ્લેખો અસંખ્ય હશે.

{ હાને મળતા અને છેત્રી પકિતમા મીરાબાઈના નામવાળા અન્ય કાવ્યમા માત્રમ રાતે વીજલી ચમકે દેવો પાદ મળ્યા છે; એ ઘીત રાજ સમાજી નામના અર્ચીયો નાટકમા આવે છે. }

રિકા બનીને ઝીણા ઝરમર વરસતા વરસાદમાં જતી નાથિકાનું દર્શન આ કાવ્ય કરાવે છે. આ કાવ્યમાં એક ન્હાની મુસીબત રહારી સમક્ષ જિભી રહે છે; તે એ કે પ્રથમ પંક્તિમાં સંબોધન રાધાને છે (માની લઇએ કે કૃષ્ણ સંબોધનાર છે) જન્હારે ચોથી પંક્તિમાં નારીના (અર્થાત્ કૃષ્ણને મળવા જતી રાધાનો) વ્યંગ્ય ઉદ્દેશ્ય છે, અને એ નારી જ આ પંક્તિ બોલે છે. આટલું બાદ કરતાં કાળાં વાદળ, ચમકતી વીજળી, મોરનો કેકરવ, ચાતક અને કાચલ, અને અહીં વરસાદની ઝીણી ઝરમર એ વાતાવરણ અને એ (ઉદ્દીપન) વાતાવરણમાં પ્રિયતમને મળવાની ઉત્કંઠાથી જતી એકલી અદ્ભુત નારી; આ ચિત્ર તાદૃશ્ય અને મનોહર છે. આ ચિત્રમાં રહસ્યગ્રંથના રહેલી જોઈ સકાય છે; જીવનની મુસીબતોમાં ધમને પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થા કરતો ભક્ત, હેના માર્ગમાં આવતાં અધિકારરૂપ અને સંકટરૂપ વિધ્નો, અને અસૌકિક દિવ્ય પ્રેરણાના પ્રોત્સાહક ધ્વનિયોધી હેની યાત્રાને મળવું ઉત્તેજન હાવે. વ્યંગ્યાર્થ સુસલ છે.

ઉપર નોંધેલી મુસીબત દૂર થાય હેવા અન્ય પ્રકારનો અર્થ આ ગીતનો થઈ શકે. ગીતના પ્રથમ ભાગમાં કૃષ્ણની રાધા પ્રત્યે ઉક્તિ હોય અને ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા ચરણમાં રાધાને કૃષ્ણને ઉત્તર હોય કૃષ્ણ ગાતાં પક્ષીઓના પ્રેમોત્તેજક મધુર સ્વરોથી જીવજતી મિત્રનોત્કંઠા સૂચવે છે, જન્હારે રાધા પોતાના સોગૃહ કારને ભીંજવતા વરસાદ તરફ ધક્કે દોરીને, કૃષ્ણ ચિન્તાને ચોર છે તેથી જ તો પોતે આ અમરડ વેડવા તત્પર થઈ છે હેના મનોભાવની વ્યંજના કરે છે. આ અર્થ-માંથી પણ આધ્યાત્મિક વ્યંજના ધરાવી સકાય; પ્રભુ આદિક માનવજીવનમાં રહેલાં રમણીય તત્ત્વો પારખીને પ્રોત્સાહનરૂપે દર્શાવે છે, અને ભક્ત જીવનગત કષ્ટો વેગને પણ હેને મળવાની તત્પરતા વ્યક્ત કરે છે.

હવે આપણે પશ્ચિનામને લઈશું; હેનો માન્હરદે પ્રવચ્ય યુગરાતી ભાષાના ઇતિહાસની એક કડી તરીકે અભ્યાસીને આકર્ષે હેવા છે એ તો ખરું જ, પણ સાહિત્યકૃતિ તરીકે પણ હેનું સ્થાન આગળ પડતું છે; કારણ કે ધર્મોત્તર અને ઐતિહાસિક વિષયના કાવ્યનો એ વિરલ પ્રતિનિધિ છે. હેમા મનોહર સાહિત્યશુભ્યુક્ત કાવ્યખડો પણ છે. હેમાંના થોડાક અદિ આપું છું;—

(૧)

મોંઘિ મિલદ સુહાસળી, સલી, કડળી મવરગ ઘાટ કિ;
જાંઈ સહી ય વધામળી, દ્વયદલદ હર ન માંદ કિ, જી તુ સહી ॥
દ્વાર નિગોદર મદિરલા, સલી, નેઝર રણગણકાર કિ ॥
પ્રાટ કહ કરિ વનકમદ, સણો; મોર્તિદ પૂઠ જૂક મિ ॥
તિલક વરુ વુકમતળી, સલી, લે રમિ રાઝ વણલુ કિ ॥
અમુર દલી આવિઝ, સલી, દાકર છોટિઝ વધ કિ ॥
માન્હરદે જીવે વળુ, સલી, મેલિદ માલદે નોર કિ ॥

આ ગીત મુસલમાનના સૈન્યને દરાવીને રણક્ષેત્રમાંથી પ્રથમ પ્રત્યાગમન સમયે વિજેતાવીર કાન્હડ-હેનો સ્વાગતનમ કાર વખતે છે. નારન સાડીઓમાં સજ્જ, ઉત્સવલે લટકતી મોતીમાળાઓથી બે

ખારી અને રણપ્રધુકાર કરતાં નૂપુરોથી, વિખૂલિત, કરમાં કનકમય તાટ ધરી રહેલી અને ચોદમાં મોતી-ભર્યા સાથિયા પૂરતી, વીંગશિરોમણિને લક્ષણે માંગલિક કુંકુમલિલક કરતી, અને બંધુ વીરમદે સંગાયે બેઠેલીએ ફરતા કાન્દડાદેને દાઢાં આયુપની આશિષો આપી-હાવી પુરરમણીઓની મંડળીનું સુરેખ ચિત્ર પીછીનાં વિરલ સરલ સ્પર્શમાં સજીવું આ કાવ્ય સુંદર છે.

(૨)

एक पलुतौ हो वगलही जी, तेहना प्रेम लपार,
पीयु पोखई पावसि खही जी, सुख लीह संसारि.
कइ मई मन्मथ दुइयु जी, कइ हुं निर्गुण नारि,
पीयु परदेसि बोनवइ जी, आपि आप संभारि.
दिखस दोहिल्ल हूं नीगमूं जी, रयणि चगेरी थाइ,
विरह वेदना माहरी जी, पियु विण रहणू न जाइ.
जू जलहीणी माछले जी जीवइ नहिं जग मांदि,
फतविहूणी हो कमिनी जी सिम सिम खीणी थाइ

મોટા વર્ણનાત્મક કાવ્યમાં આ મધુર ન્દાનકકું ગીત આવે છે. પ્રસંગ આ છે—કથામાં કવિના કલ્પનામય અધ્યારોપથી દિલ્હી સમ્રાટની કુંવરી કાન્દડાદેવના ભાણ વીરમદેવમાં સ્નોહાસકત છે ^{૫૭} હેવું દર્શાવ્યું છે; એ કુંવરીએ વીરને પોતાના પૂર્વભવોનો પતિ માને છે. બાદશાહનો પ્રતિનિધિ થઈને એ જાહેાર જાપ છે અને ત્યાં કાન્દડાદેવને તથા વીરમદેવને મળે છે; આ મુલાકાત દરમ્યાન કુંવરીની અને એ બે રાજપૂત રાજકુમારોની વચ્ચે પડેલા રાખવામાં આવે છે, એ પ્રસંગે કુંવરી વીરમદેવ સાથેનો પોતાનો પૂર્વજન્મોનો સમાગમ વર્ણવે છે અને આ જન્મમાં એ સાચા સ્વામીના વિરહથી અનુભવાતી મનોવેદના બ્યક્ત કરે છે. પોતાની દશ વર્ષોત્ક્રાંતિમાં પતિમહત્તર માણતી બગલ્લીની સુખી દશામાં કેવી ઉલટી છે એ જણાવતી એ પોતાના ભાગ્યને દોષ દે છે અને પોતાની દુઃખી દશાને મનઃમથને અજાણ્યતાં દૂલબો હશે હેવું પરિણામ માને છે; હેના દિવસો દુઃખમાં વીતે છે અને રાત્રિયો હેને લાંબી લાગે છે; પતિવિરહે બૂરી રહેલી કુંવરી પોતાને પાણીમાંથી કાઢેલી માછલી જેટલે સરખાવે છે. (વીરમદેવ કુંવરીની પૂર્વજન્મકથા માને છે, પણ હેની પ્રણયપ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર કરે છે, તેથી કથાપ્રવાહ ખૂનખંડાર સંગ્રામ અને સંહારને પંથે આગળ વધે છે)

(૩)

पूरव प्रेम समारिउ, आसरे भीतु हार जी;
गुण फीटी अवगुण थया; अन्ध कहि कारण सिणवार जी ?
सगुण सल्लण रातळ ? रूमणु किरसू ?
हूं ता प्रेमगहेलही, तू सोनगिह चहुआण जी,
तू तां प्राणद माहर, हूं तां ताहरी परि नारी जी,
जम्म एक नतरि गयु, सो नेहल म विसारि जी.
एइयलह णू गहबढव. तु सुणि न बढारा नाथ जी,
तू अमरापुरी सचरिउ, हूं मरणि न मेल् साथ जी.

યુદ્ધમાં હાર જીતના અનેક પક્ષો થયા. વીરમદેવ રણશૂરિમાં મરણ પામ્યો. સુગંધી રિનંબ દ્રવ્યોનો લેપ કરીને જાળવેલું હેતુ શીર્ષ દિલ્હી આણ્ણવામાં આવ્યું, અને રાજકુમારી સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યું. જેણે જીવતાં રાજકુમારીનું મુખ ન જોવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એ વીરમદેવનું મસ્તક રાજકુમારી તરફથી મ્હોં ફેરવી ગયું. આ જોઈને રાજપુત્રીએ જે વિશાપ ક્યો એ આ ઉપર આપેલા લાવમય શોકગીતમાં આપ્યો છે. હેમા કુંવરીની કુઃખમય દશા અદ્ય પશુ અર્થમય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી છે. એ પોતાનો અને વીરમદેવનો પૂર્વજન્મનેહ યાદ કરે છે: આખમાંથી જ્ઞેતો અશ્વપ્રવાહ હેના હારને ભીંજવી નાખે છે; એક વખત મનોહર પશુ આજે અગ્રિય થયેલાં ગળાનાં મોતીઓનો એ તિરસ્કાર કરે છે; હવે હેને આશ્રયણનું પ્રયોજન રહ્યું નથી. પ્રિયતમના શીર્ષને સંભોધતી એ કહે છે. “હે સદ્-શુણ્ય સંપન્ન સશ્ણુ શવત ! કુંઘી શાને રિસાયો છે ? કું પ્રેમધેવી બની છું, જો કે તું સોનગિરા ચહુવાણ કુળમાં જન્મ્યો હતો. તું મ્હારો પ્રાણહાતા, કું ત્હારી પરણેલી પત્ની છું; એક જન્મને અંતરે, આપણો અન્યોન્યમાં રનેહ હતો તેને વીસરો ના જ. મ્હારું હૃદય વ્યાકુલ છે પણ તું મ્હને સાંભળતો પણ નથી ! ત્હે અમરાપુરીનો અવાસ આદ્યો, તો હવે મરણમાં કું ત્હારો સાથ નહિં મેલું.”

આ સમય પડીના કેટલાક કવિઓની, લાપાદણિયે ઉપયોગી હોતો નોંધવા જેવી પણ ખાસ સાહિત્યશુભા આગળ આવે નહિં હેવી, અનેક કૃતિયો છે. કું એ કૃતિયોમાંથી નમૂના નથી આપતો, માત્ર હેમાંથી કેટલીકનાં નામ, કતાના નામ અને રચનાવર્ષ નોંધવા જસ થશે એમ માનું છું. એ કૃતિયો આ:—

ગ્રન્થનામ	કર્તા	સાલ
૧. સીતાહરણ	કર્મણુ મંની	વિ. સં. ૧૫૨૬
૨. દશમસ્કન્ધ	કેશવ કવિ	વિ. સં. ૧૫૨૬
૩. હરિલીલા	ભીમ	વિ. સં. ૧૫૪૧
૪. પ્રનોધપ્રકાશ	ભીમ	વિ સં. ૧૫૪૬

આ નામાવલિમાં ક્રમાંક ૪ એ તો સંસ્કૃત પ્રનોધચન્દ્રોદય નાટકનો સાર છે. ગ્રન્થારબે કવિ કહે છે.—

પ્રનોધચન્દ્રોદયસ્વાહ (? સ્વાહ) ચચાલુદ્ધિ ધિવેચનમ્ ।

ધી ત્સિહપ્રસાદેન કરિયેનિ (? ડન) તિવિસ્તત્મ ॥ ૨ ॥

આ કારણે આ કૃતિયોને બાળ્યુએ મૂકીને એ સમયના અને એ પડીના સમયના અન્ય કવિયો તરફ વળિયે તો તે પ્રયોજનસંગત થશે. પ્રથમ આપણે લખ્યું.

માલળ

હેની વિદિત કૃતિયોમાં ઉત્તમ ૐ કાદમ્બરી (બાણની મુલકથાનો પદ્યરૂપ અનુવાદ), અને એ નઝાલ્યાન. હેણે રચેલી અનેક વિશાળ કૃતિયોમાંની અન્યને લેવાનો આપણી પાસે સમય નથી. કું યોગ્યક નમૂનાઓ ચૂંટીને આપું છું:—

(૧)

વાત કરતી એમ કહિ “ મિથ્યા ચલુ એ કાલ ।
હૃદિ શ્ચ ચાપ્યુ નહીં ચુવન દેહ વાલ ॥
નાહના નાહના દત્ત વિ નિ સુવર મુલ્લુ વાન ।
પુત્ર હરતુ નદા વીરુ કરાવતા પ્યપાન ॥
ચરણ વાગિ ધૂધરી અમુલી વલગુ જાય ।
એ સુર હૂ પામો નદા હવિ કર વિશુ ઉપાય ॥
નૈસાલોચી મળી આવે પાટી લહિટ હાથિ ।
આફ કહી બોલાવતુ ધરિ વાલ વાલ વાથિ ॥
એ સરિડ વીરુ નહીં જે પુત્રમાતા નામ ” ।
એળી પિરે મનિ ડુલ આણિ નિત્ય પરતિ સ્વામિ ॥

(૫ ૪૧ ૪૨)

આ સુદર પકિતયોની સરન મનોહરતા ભાષાન્તરમા ઉતારવી શક્ય નથી રખે ભાષાન્તરનો પ્રયત્ન કરતા આ પકિતયોમાનુ કા પતર ૧ છટમો ભવ્ય એ ડરથી હુ હેતુ સ્પષ્ટ કે મૂળને વડ વળગી રહેતું ભાષાન્તર નથી આપતો હુ માત્ર અર્થ આપુ છુ અહિ તારાપીડની રાણી વિલાસ વતીને પોતાની સતતિદીન-દશાની દુર્ભાગ્યતાનો ખેદ કરતી આવેથી છે હેની પ્રધાનપરિચારિકા રાજની સમક્ષ રાણીની મનોદશા વર્ણવે છે —

રાણી કહે છે મહારા પતિસહવાસ અર્થ ગયો છે કપ્પારે હુ પુત્રને હૃદયસરસો ચાંપીને હેનાં મૌન ઉપર સુનન ચોડીશ ’ મહારા અકમા સ્તનપાન કરતો બાળક હસે ન્હાનાં ન્હાનાં મે દાંત દેખાય, મુખનો વાન દીપી બેઠે એ દૃશ્ય નિદાગવાનુ મહારા ભાગ્યમા નથી, પુત્ર ટ્યુ મેડ ડગલા કરતો હોય અને ડગલે ડગલે પગઝાઝરની ધૂધરીનો ઝકાર થતો હોય એ હુ કપ્પારે જોઈશ ’ કશો ઉપાય જણાતો નથી બાળક નિશાગ્રથી બાહ્યોને આવતો હોય હેના હાથમા પાટી ને ખડિયો હોય, એ ‘મા’ મરેતો ફોડીને મ્હને બાથમા લે-આ મુખનો મારો ઓરતો કદી નહિં પુરાય હે રાજનુ । ‘પુત્રમાતા’ એ નમ હેના ભાગ્યમા નથી રાણી પ્રતિદિન આ પ્રગરે મનમા દુખ આણે છે ”

ભારતીય ગૃહજીવનથી જોઓ પરિચિત છે તેઓના ચિત્ત ઉપર આ ચિત્રનો સાચો પ્રભાવ પડશે આ પકિતરો ભાષાપુત્રી પોતાની નનાજેશ છે, બાણની મૂળ કથામા એ નથી, અને એ નવા જોશ સુદર છે

(૨)

એળી પિરી વહુ કરી વિલાસ વૃથો પહ પઝાહ બાપ ।
છટા નેશ નયણિ વહિ નોર લોકિ વિહલ થયુ શરીર ॥
વપોલિ હૃદિ ફેલતી વાણિ રુદન કરતી વોલી વાણિ ।
પુઢરીક તુ વિષ્ટર ધણ દુલ ન વણિ જે અમતણ ॥
વલિ કઠિ રદ વલ્લ હથ કરૂં ચુવન વોલ્લ જિત થ ।

એકવલી પ્રહો નિ વહું મન મહા શોક વધી અતિ દહું ॥
 પટિ પાપિની એકવલી પાસિ હૂતો વટિ મ્યહો ।
 હું આર્વું કિદો સગિ નિર્વાળ વાહાળના નવિ શલ્યા પ્રાણ ॥
 અર્પિતલનિ વરુ પ્રગામ વાનુ, મિત્ર । બીકડુ સ્વામિ ।
 તરલિયાનિ વલગો ગલિ ગાટિ રોઈ નિ મનિ વલિ ॥
 સેળી વેલાં શોક વચન કિદીદ વાં કનનાં રદન ।
 જાણતીલી પિદિલિ અમ્યાસ રિદિદુ યો આવડુ નિશાસ ॥

(૫. ૧૧૧ ૫. ૭-૧૩)

મહાશ્વેતાએ અન્દાપીડને કહેલી પોતાની કથનીમાં આ પંક્તિયો આવે છે. પુંડરીકના મરણને વિસાપ પોતે કયો હતો એ વર્ણવ્યા પછી મહાશ્વેતા કહે છે:—

“આ પ્રમાણે મહેં ફરી ફરીને વિસાપ કયો; કું પૃથ્વી ઉપર બળથી પટકાઇને પડી; મહારા
 કેય વેરવિખેર થકીને ઊડવા લાગ્યા, નયનથી આંસુ બહેવા લાગ્યાં, અને મહારું આપું શરીર શોકથી
 વિદ્વલ થયું. કપોલે અને હૃદય ઉપર દાઘ ફેરવતી, રદન કરતી, કું બોલી: “હે પુંડરીક ! તું ખરેખર
 નિધુર છે ! તું મહારું કુઝા બળ્યોતો નથી.” વળી (લઇને) હેને કહે દાઘ ધરીને સુખને વર્ષાવતી કું
 બોલી. “હે નાથ ! હે પ્રિય સ્વામી !” મહા શોકથી જળતા અને (હેને પ્રીતિચિહ્ન તરીકે બોલેલી)
 એકાવલી મોતીમાળા લાઘમાં લઇને એ માળાને કું કહેવા લાગી: “હટ પાપિણિ એકાવલિ ! તું હેની
 પાસે હતી, હેના કંઠમાં જ હતી; કું આપું ત્યાં સુધી તહેં હેના પ્રાણને શકી રાખ્યા નહિ !”
 કપિંજનને પ્રણામ કરીને મહેં કહ્યું “હે મિત્ર, મહારા સ્વામીને જિવાડો ।” તરમિકાને ગળે વળગીને
 મહેં ગાદ રદન કયું” અને મહારા મનમાં શોકાગ્નિ બળવા લાગ્યો. એ વેળાએ શોકનાં વચન શી રીતે
 ઊપ-ન્યાં, રદનાશુ કપલાંથી ઊપ-ન્યાં, અણુશીખેલીને પહેલે જ પ્રસંગે નિ શ્વાસ કેમ આવડપા હેનું” મહેને
 આશ્ચર્ય થાય છે. ”

નીચેની પંક્તિયોની રમણોચતા અને ગતિઅપલતા અપૂર્વ છે:—

(૩)

અનેક નારી, મૂંઝળ મારી, કચશ્ કરિ કેલિ,
 વિચાવરનુ લોક જાળી અપ્સરાનિ મેલિ,
 ચિત્રશાલા રમિ ચાલા, કરિ ગળધર શાન,
 મધ સાચિ નટો નાચિ, જાણિ અમર વિમાન.
 જ્વજા ફરકિ, ગૂહી સરકિ, પવરગ સુવાન;
 મુદગ વામિ સરસ લાગિ દેવમવન સમાન;
 ઉપવન ફૂલિ, મધુષ દ્વલિ; વાંડે વાય સુગધ;
 ફોકિલ નોલિ, તરુણી તોલિ કામી કરવા ગધ.
 જલ-જન ચાલિ, કો ન જાલિ, છાટા જલિ નીર,
 શેહ રસિ મયુર માણિ, ત્રિવિધ વહિદ સમીર.

ਦਾਇਮ ਫੋਲਿ, ਕੀਰ ਫੋਲਿ, ਬੋਲਿ ਮਧੁਰ ਬਚਨ;
 ਮਦਾਰ ਮਹਿਕਿ, ਪੁਸ਼ਪ ਲਿਹਿਕੀ ਧੁਲੁ ਵਾਸਿਤ ਬੰਨ.
 ਨਾਰਿ ਚਮਕੀ, ਨੂਪੁਰ ਚਮਕਿ, ਠਮਕਿ ਚਾਲਿ ਚਾਲਿ,
 ਦੇਖਿ ਚਠਕਿ, ਨਾਗ ਲਲਕਿ, ਸ਼ਾਲਿ ਲਲਕਿ ਗਾਲਿ.
 ਪਾਣਿ ਆਲੋਚਿ, ਅਗ ਮੋਢਿ ਯਾਣਿ ਜੋਡੀ ਹਾਥ;
 ਮੇਲਲਾ ਲਲਕਿ ਮਨ ਟਲਕਿ: ਖੁਚਡ ਚਾਲਿ ਸਾਧਿ,
 ਬਕਿ ਚਾਲਿ ਨਧਨ ਚਾਲਿ, ਬਾਲਿ ਸੁਨਿਨਾ ਮਨ,
 ਫੋਟਿ ਕਾਮਿਨੀ ਰਮਿ ਮਾਮਿਨੀ ਤੇਜੁ ਟਪਤੀ ਤਨ.

(ਕਾਦੰਬਰੀ, ਪ੍ਰਵਾਹ, ਪ੍ਰ. ੩੩)

“ਆ ਵੇਦਿਅਮਯੁ” ਅਤੇ ਅਖਤਰਕ ਵਰ੍ਹਨ ਆਖਣੀ ਪੈਤਾਨੀ ਸਮੇਤ ਉਹ, ਆਖਣੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ।

ਅੱਥ ਵਧਾਰੇ ਨਹੂੰਨੇ, ਆ ਵਧਾਰੇ ਨਲਾਯਾਨਮਾਥੀ, ਆਪੁ ਧੁ.—

(੪)

ਨਾਕ ਕਸੀ ਪੁਰੁ ਮਾਹਾਰੀ ਰੇ ਆਵੀ ਕਹੀ ਮਾਹਾਰਾ ਨਾਥ ਰੇ :
 ਦੁਖਸਾਗਰਮਾ ਖੁਡਤਾ ਰੇ ਕਥਾਯੀ ਕੀਜੇ ਹਾਥ ਰੇ ॥
 ਧਰਮਰਾਯ ਤਮੋ ਕਹਾਵੀਆ ਰੇ ਤੇ ਮਿਥਿਆ ਕਰਸ਼ੀ ਨਾਮ ਰੇ ।
 ਆਵੀ ਆਲਿੰਗਨ ਕੀਜਿਐ ਰੇ ਸਾਰਾ ਮਨਫਾਨਾ ਵਿਭਾਜ ਰੇ ॥
 ਬੋਰੀਮਾ ਜੇ ਕਹੁ ਰੇ ਏਕ ਆਪਣੁ ਚਿੰਤ ਰੇ ।
 ਤੇ ਜੁਡੁ ਨਥ ਕੀਲਿਐ ਰੇ ਬੁ ਧਯੁ ਭੁਭੁਤੁ ਚਿੰਤ ਰੇ ॥
 ਮੀਟ ਆਗਠ ਦੇਖੁ ਮਹਿ ਰੇ ਉਤਰ ਨਾਪੀ ਆਜ ਰੇ ।
 ਕਿਆ ਕਾਜਮਾ ਨਾਥੀ ਰਹਾ ਰੇ ਸੁਨੁਨੇ ਬਾਹੀ ਚੀ ਮਹਾਰਾਜ ਰੇ ॥
 ਪ੍ਰਾਣ ਨ ਜਾਏ ਪਾਪੀਓ ਰੇ ਬਾਭੁ ਨਾਵੇ ਮਰਨ ਰੇ ।
 ਕਥਾ ਤਜੀਨੇ ਜੋ ਗਯਾ ਰੇ ਤੋ ਅਫੁ ਕੀਨੇ ਸ਼ਰਣ ਰੇ ॥
 ਆ ਬਨ ਗਠਨ ਬੀਹਾਮਯੁ ਰੇ ਏਕਲੀ ਅਵਲਾ ਦੇਹ ਰੇ ।
 ਕੀਥਾ ਪੂਰਵ ਅਵਤਾਰ ਰੇ ਕੇਮ ਨ ਆਵੇ ਓਹੁ ਰੇ ॥
 ਸੁਖ ਸੁਕਾਏ ਮਾਹਾਰੁ ਰੇ ਅਠ ਪਾਓ ਰਾਜਨ ਰੇ ।
 ਮੇਂ ਤੋ ਏਯਾ ਹੀਨਾ ਆਯਾ ਨਹਿ ਰੇ ਬੀਰਸੇਨਾ ਤਨ ਰੇ ॥

નાકર

વિ. સં. ૧૫૫૦થી ૧૬૩૦-૪૦

૩૯લાક સંશોધકોએ શોધ કરી એ પહેલાં નાકર વિશે બહુ બાણુ ન્હોતી. હેના વિશાળ સર્જનમાંથી એક એ નમૂના જ લખ્યો:—

રામ યુધિષ્ઠિર ચોડિયા યુગો સુદરો રે^{૪૬},
 તે મ્મ આળીશ હુ ય લગાર ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧ ॥
 વિપત્તિ પટે સુલ્લ ત્યાં ચક્કું યુગો સુદરી રે ।
 પામ્યાં હુ, લનો નાંહ પાર ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૨ ॥
 સીતા સમાન કો સાધવી યુગો સુદરો રે ।
 તે સાદી ગયા રાક્ષસ સોય ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧૦ ॥
 દમયંતી રાજ્ય નલ તળી યુગો સુંદરી રે ।
 તે ચઢી કપાડીને હાથ ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧૧ ॥
 હરિશ્ચંદ્ર તારાલોચની^{૪૭} યુગો સુંદરી રે ।
 તે વેચાળી પર હાથ ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧૨ ॥
 જુદા સરસીએ ઓગવ્યુ યુગો સુંદરી રે ।
 સખ્યાવતી સદ્ગાન ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧૩ ॥
 પટલાને મહા હુ સ પડ્યાં યુગો સુદરી રે ।
 તો આપળ કોળ માત્ર ગેહેલી કોળે કરી રે ॥ ૧૪ ॥

(વિષ્ટ વર્ષ, ૩૩૫^૪ ૨૩)

૪૬. આ બેવડું ધ્રુવપદ વાવરવાનો એ સમયના કવિયોમાં આલ પડી ગયો હતો. સૌથી પ્રથમ પ્રયોગ કર્યો છે બાલણે, પદમ્વરો પૂર્વભાગ ૧૦મા કાવ્યામાં (ત્યાં શબ્દો છે. કુળિ સુદરી, મિહિલી કુળિ કરી; અને અર્થ સંદર્ભાનુરૂપ છે). પછી આવે છે:—

- (૨) નાકર, દ્વિપ્રકર, ૩૩૫^૪ ૨૩ (વિ. સં. ૧૧૦૧); હપર આપેલા નમૂના પ્રમાણે;
- (૩) વિશ્વનાથ જાની, નરસિંહમહેતાનું જીવન ચરિત્ર, ૩૩૫^૪. ૨૨ (વિ. સં. ૧૭૦૮);
- (૪) પ્રેમાનંદ, શુદામાચરિત્ર, ૩૩૫^૪ ૪ (વિ. સં. ૧૭૩૮)

(૩)માં અર્થ વિપદાનુરૂપ નથી.

જૈન કવિયોએ, કે અહિં જણાવેલા કવિયો સિવાયના અન્ય કવિયોએ, આ ધ્રુવપદનો ઉપયોગ કર્યો છે કે નહિં હેતુ સંશોધન હું કરી સકયો નથી. પણ આટલું ચોક્કસ કે બાલણે હેતો ઉપયોગ થોડા અર્થમાં કર્યો છે અને બીજા કવિયોએ હેની નકલ કરી તેમાં અર્થથોડામત્તા એક સરખી નથી.

૪૭. તારાલોચની:—આ નામ બાળપણું છે, અહિં પ્રથમ જોવામાં આવે છે, પ્રચલિત અને પરિચિત નામ તારામતી છે.

માહારુ દુઃખ મુને છે નહિ રે દુઃખ તમારું થાય રે ।
 થાવ્યા થઈ જહવારાં વેસણો રે કોળ, ચાંપણે પાય રે ॥
 હુ વનપલ આળીને આપતી રે પિયુ શીતલ નીર રે ।
 સેવા સ્વામીની કરું રે મન રાણીને ધીર રે ॥
 વાષ સિંહ ને વાનરા રે વીટાવે ચઢવત રે ।
 કોણ પળ કરતી નથી આળી વેઠા અત રે ॥

માર્ગ કે કેડી વિનાના અને જંગલી પશુઓથી ભયંકર જંગલમાં નળથી વગરનપમે તંત્રયેથી સમન્તા પરાણ પતિને ઉદ્દેશીને આ પકિતયો જોણે છે અને આધારરહિત એકાન્ત સ્થાનમાં થયેલી પોતાની દુઃખમય દયા સરલ કરુણ વાણીમાં વર્ણવે છે.

“હે નાથ ! મહે ત્હમારો શો અપરાધ કર્યો છે ? એ કહેવાને તો આવો । હું દુઃખસાગરમાં હુણું છું-મહેને યર્થાર્થવાને હે કાન્ત ! હાથ લંબાવો. ત્હમે ધર્મરાય કહેવાઓ છો; એ નામ મિશ્રા ન કરશો, મહારા હૃદયના, વિશ્રામ ! આવો અને આશિર્વાન આપો; ચોરીમાં પ્રતિષ્ઠા કરી હતી કે આપણા હૃદયે એક છે; એ પ્રતિષ્ઠા જુદી ન કરશો, હવે શું આ ણાં લલ્ય જુદાં થઈ સકે ? ત્હમે નિમ્ન આગળ દેખાતા નથી, ત્હમે ઉત્તર પશુ આપતા નથી; શા કાળે ત્હમે નાગી જઈને છુપાયા છો ? કે પછી મહારા ઉપકાસ કરો છો ? આ પાપી પ્રાણુ જતો નથી; મરણુ વાંછુ છું તે મૃણુ આવતું નથી. મહારા કંથ જ મહેને તણને ગયા છે ત્હારે હું કેને ચરણુ જાઉં ? આ મહન વનમાં મહેને પહીક લાગે છે; હું એકથી છું, અનસા છું. મહારુ મુખાતૃપાથી સુકાય છે, હે નાથ ! મહેને શીતળ જળપાન કરાવો. વીરસેનના તનયને હાવા હીણા મહે નથી જાણ્યા મહેને મહારા દુખની પડી નથી, ત્હમારો મહેને ચિંતા છે; જ્ઞારે ત્હમે ચાકયા પાકયા ભોંય ખેસશો ત્હારે કેમકર મુખકર કરે ત્હમારો પગ કોણ ચાંપશે ? આપણા વનસહવાસમાં હું ત્હમને વનકળ અને શીતળ નીર આણી આપતી; ધૈર્ય રાખીને હું તમારી સેવા કરતી, આ વનમાં કામ કામ બળવાન વાધ, સિંહ અને વાંદરા મહેને બિહવાડાવે છે; પશુ મહારી, આ કષ્ટમય દશામાં મહારા શ્રવનને અંત એ કેાઈ કરતા નથી.”

વિમલમયન્થ (વિ. સં. ૧૫૬૮) (મણિવાસ બ. બાસ સંપાદિત.)

(૧) ખંડ ૫ માંથી

વદલીખમ જય જુભલી દતપતિ તે દાકિમ કલી ।
 પુત્રાગલ લાલ આસલી રાતા બચર મચુર માલહો ॥ ૪૩ ॥
 હરિલંકી હીંદિ મલપતી મગગજ દસ દરાવિ ગતિ ।
 રુપિદ રમા કિ રોહિણી કિ દ્રાણી કિ મોહિની ॥ ૪૪ ॥
 મમરીકુમરી જે ઉર્વશી નાયલોજની ગરી જસી ।
 જોતા રુપ ન જાણે પારઝરિ પહિરિલ એકાઝલ દાર ॥ ૪૫ ॥
 વીણિ દડ લવ સહરહદ રુપિ ન રાણી પસિદ રહદ ।
 કાને જહિલ રુરી સીટલી કાચરી જાલિ દામિ વીટલી ॥ ૪૬ ॥

વિમવની વધુ શ્રીના રૂપનું વર્ણન આ પકિતયોમાં કવિસમયરૂઢ ઉપમાઓ વડે પણ સારી પસંદગીથી વીણ્યા કર્ણમચુર ચન્દોમાં આપ્યું છે. ભાષાન્તર ગિનજરી છે.

(૨) ખંડ ૬ માંથી

તરે પરદિય પાવ રહિયુ રહ માઠી મીમિ મઢાદિય માલ મઢ ।
 ઘણ ધાય મઢકિય સુર ઘાદિય શેપ સલકિય મારવઢ ।
 ચલ ચંદ ચમકિય મેઠ કરકિય તામ ધુસકિય ધોર ઘરા ।
 જય દિપલ જમલિ મહી માલ મઢતહ પિત્તહ મુરયર કોડિ નરા ॥૧૮॥
 ઘણ મિલ્લહ મુઠિ કિ મજ્જહ પુઠિ કિ ઉઠ્ઠવિ ઉઠ્ઠ ચડેત વઢહ ।
 ઘમ હ્યોહતિયહ, બત્યોહતિયહ, સત્યોહતિયહ શીસ વઢહ ।
 કરિ કરહ કઝકિય મજ્જહ હઠ કિ ધુજ્જહ ગુઠ કિ આર મરા

જય. ॥૧૯॥

વિમલ અને રાજ્યાશ્રિત મલ વચ્ચેના મધ્યુદનુ' આ વર્ણન છે. આ પંક્તિયે પ્રસંગાનુરૂપ ઓળંગી શબ્દરચના દર્શાવે છે.

માધવાનલદ્રોમધકપ્રવચ્ચ (કાપરથ ગણપતિકૃત), વિ. સં. ૧૫૮૪.૪૫

અંગ ૫, (૧)

માધવ તુમ્હે મ ચાલિસિઝ ગોરી કાપર ગૂઠ ।
 મલ કરાવિયિ મૂઠહ માદિ રાચિયિ ગૂઠ ॥ ૨૦૪ ॥
 મેલી મલી પરિ મીત માદિ કઠ ઠરહ કરેસિ ।
 મૂપ મોલમી મવસિદિ વાઢવ સિઝ વિચરેસિ ॥ ૨૦૫ ॥
 કહિ તુ કાલિજ માદા ધર રાજુ હૃદય મદારિ ।
 મૂર્ખાનિ મૂકી માધવો પગલુ રહે પધારિ ॥ ૨૦૬ ॥
 માધવ માધવઢ આરિ મુઠા આદિ કાજલ દેસિ ।
 પગી રાગૂ છઝ પીઢ તુલ મ મ જાદસિ પરદેસિ ॥ ૨૦૭ ॥
 માવ મારીસામાદિ તુ ચમળ વાધુ વઠિ ।
 સિતિપતિ ગુલહ લખ કરી કિમ્હહ ન છટહ ગઠિ ॥ ૨૦૮ ॥
 આજ અમોદામાદિ ધર દેશતળહ જિમ ગમ ।
 હુ વિલપતી વિરહિણી સ્વામિ મ છહિસિ સગ ॥ ૨૦૯ ॥

૪૫ વડોદરા સે દૂધ લાયબેરીમાંથી ગળેવી હસ્તપ્રતને અંતે આવેલી વેદ મુજગમ વાળશાંતિ વિક્રમ વસ વિગર એ પકિતને આધારે આ વર્ણ આપ્યું છે. પણ Library Miscellany, પુ. ૨. અંક ૩-૪માં પૃ ૧૧૩મે વર્ણ ૧૫૭૪ આપ્યું છે, (અહિં ટાંકેલી પકિતમાં મુનેગમ એટલે ૮ થાય)

ક્રીયકના અપમાનજનક વર્તનવિશે દ્રૌપદીની ક્રિયાદ સાંભળીને યુધિષ્ઠરે હેને કહેલાં આશાસન વચનો કવિએ અહિં સરસ પણ સીધી લક્ષ્યગામી અને દ્રાવક શૈલીમાં યુધિષ્ઠિરના મુખમાં મૂક્યાં છે:-

“ સુંદરી ! દુઃખ મનમાં ન આણા. આપણાં દુઃખનો પાર નથી (એ હું જાણું છું). પણ વિપત્તિની પાછળ પાછળ સુખ આવે છે. બીજાં જોને જે દુઃખો પડ્યાં હતાં હેને તેણે આપણાં દુઃખ સી ગણતરીમાં આવે ? સાધ્વી સીતાને રાક્ષસો ઉપાડી ગયા હતા; નળની રાણી દમયંતી કશ્યપારાના દાયમાં સપડાઈ હતી; હરિશ્ચંદ્રની રાણી તારામતી પરચેર દાસી તરીકે વેચાઈ હતી; વૃદાએ આકરું દુઃખ ભોગવ્યું હતું, સદાચારિણી સંધ્યાવતીએ પણ હેલું દુઃખ વેઠ્યું હતું.”

આપણી આ વાદ્યમયતીર્થયાત્રામાં અહિં આપણે વિરમીશું. વિક્રમ સંવત્સરા પદ્મરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી સત્તરમા સૈકાના મધ્યકાળ પર્વતનો આપણે પરિચય કર્યો. હેમાં એ બે શતાબ્દીઓની ભાષાનો, અને વિશેષતઃ એ યુગના સાહિત્યનો પ્રકાર આપણે જોયો. ૪૮

૪૮. અહિં આપણે આ બે સદીઓના આરંભકાળમાં પારસી લેખકોએ આપણા સાહિત્યમાં આપેલા ફાળા પ્રત્યે પાર્શ્વદષ્ટિ કરીશું. પારસી ધર્મગ્રંથોનાં અવસ્તા અને પહેલવીમાંથી સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ દસ્તુર નેરિયોસંગ ધવલે કરેલાં ભાષાન્તરો ઉપલબ્ધ છે; હેમના અનુગામી દસ્તુરોએ એ સંસ્કૃતના યુજરાતીમાં અનુવાદો કર્યાં છે, અને પારસી પંચાયતે પ્રકટ કરેલી તથા સદ્ગત રમરશ્રીમ વિદ્વાન શરિયારજી ભરુચાએ સંપાદિત કરેલી એ કૃતિઓનાં પરિશિષ્ટોમાં આ યુજરાતીનાં-અથવા પર કહેતાં યુજરાતમાં એ સમયે વપરાતી ભાષાના-કેટલાક દૃકડાઓ લખ્ય છે. હેની ભાષા જોતાં જણાય છે કે એ (વિક્રમ સંવત) પદ્મરમી સદીથી અઘારમી સદી સુધીના માળાની ભાષા હોવી જોઈએ. નેરિયોસંગના પોતાના જીવનસમયનો આખરી નિર્ણય હજી થયો નથી. પણ પ્રમાણભૂત વિદ્વાનોનો મત એ છે કે એ ઈ. સ. બારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધના અરસામાં થઈ ગયા. (જુલો શા. કે. હોડીવાલા કૃત “ Parsis of Ancient India ” પૃ. ૫૪, જેમાં એણે ઇ. સ. ૧૧૧૬ એ નેરિયોસંધની સંભાવ્ય માત્ર જણાવે છે). આથી, હેનાં સંસ્કૃતનાં ભાષાન્તરો રચાનિક ભાષામાં મળ્યાં હોય એ સર્વથા સંભાવ્ય છે. પારસીએ ઇ. સ. ની સાતમી સદીના અન્તમાં કે આઠમી સદીની છેલ્લી પચીસી દરમ્યાન સંભળ્યું બંદરે ઊતર્યા તે પછી કેટલાય સૈકાઓ વીત્યાબાદ આ અનુવાદકાર્ય થયું હતું. (પારસીઓના આ આગમનનું તર્ક શ્રી શાપુરજ કે. હોડીવાલા ઇ. સ. ૬૯૧ અથવા ૬૯૭ આપે છે. જુલો હેમની “ Parsis of Ancient India ” એ કૃતિ, પૃ. ૫૦ સ્કંધ ૧. ડૉ. જીવજીજી મોદી પોતાના “ A Few Events in the Early History of The Parsis ” એ ગ્રન્થમાં પૃ. ૬૨ એ સાલ ઇ. સ. ૭૮૫ દર્શાવે છે, આ સાલ વિજેતા મનમોદેમાં મદારે અહિં ડાનરવાની જરૂર નથી. પણ આટલું તો કહેવું પડશે કે ડૉ. જીવજીજી મોદી પોતાના “ કિસ્મે-ઈ-સંજન ” નામના નિબંધમાં ઇ. સ. ૭૮૫ની સાલ પ્રતીતિજનક રૂપે રચાવે છે, મદારે પ્રો. યા. હોડીવાલા પોતાના “ The Traditional Dates of Parsi History ” એ, Journal of the Iranian Association ના પુસ્તક ૨ ના (જાન્યુઆરી ૧૯૧૪ના) અંક ૧૦માં માં પ્રકટ થયેલા, નિબંધમાં આ મનને ખોટી દર્શાવવા મથે છે. પણ મદારા મત પ્રમાણે તેઓએ અનેક ભૂલો કરી છે અને એ ભૂલ થવાનું મૂખ્ય કારણ એ છે કે “ કિસ્મે-ઈ-સંજન ” ના કેટલાક ભાગોનો અર્થ ખોટો કર્યો છે, ખાસ કરીને “ બદશાહી ” શબ્દનો હેમણે “ એ સમય દરમ્યાન ” અથવા “ એ મુત દરમ્યાન ”

હવે આપણે આગળ વધીએ અને વિ. સં. ૧૬૫૦ પછીના સાહિત્ય ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવી જઈએ. પણ ઇ. સ. ના સોળમા સૈકાના વસ્તો, પ્રજ્ઞા અને તુલસી એ ત્રણ અગ્રમ્ય કવિયોને સંભવાઈ શકે, સાધારણતા આ ત્રણને એ યુગના કાવ્યસાહિત્યના આકાશના એકલ તારકો માનવામાં આવે છે. દેશની કુલ્ય રાજકીય સ્થિતિને હેતુ કારણ ગણવામાં આવે છે. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી પોતાના "Classical Poets Of Gujarat" એ ગ્રન્થને ૨૬ મે પૃષ્ઠે આ કુલ્ય સ્થિતિને યુગરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસના આ અન્ધકારયુગનું કારણ માને છે. આ યુગને મહામુદ બેગડાએ જે સાલમાં જૂનાગઢ છાત્રો એ ઇ. સ. ૧૪૭૨ ની (=વિ. સં. ૧૫૨૮ ની) સાલથી ઇ. સ. ૧૫૭૩ (=વિ. સં. ૧૬૨૯) સુધીના એમો ગણે છે. પણ એ ગાળો કાવ્યસાહિત્યને ખરેખરો અન્ધકારયુગ હતો કે હમણાં જ મ્હેં જણાવેલા કવિયોના અને હેમની કૃતિયોના વર્ણવક્રમ જોશો તો આ મત ખોટો ઠરતો જણાશે.

જુવો -

વિ. સં.	કવિ	કાવ્ય
૧૫૨૬	કર્મણુ મંત્રી	સીતાહરણ
૧૫૨૯	કેશવ	દશમસ્કન્ધ
૧૪૯૦-૧૫૭૦	ભાલણુ	
૧૫૪૧	શીમ	હરિલીલા
૧૫૪૬	"	મધોધમપ્રકાશ
૧૫૪૮	જનાર્દન	રૂપાહરણ
૧૫૬૮	લાવણ્યસમય-	
	ગણિ	વિમલપ્રવ્રગ્ધ
૧૫૮૪	ગણપતિ	માધવાનલપ્રવ્રગ્ધ
૧૫૫૦ થી ૧૬૩૦-૪૦	નાકર	

ગોવર્ધનરામે ઉપર જણાવેલ લેખ લખ્યો ત્યારે આ કવિયોના અને હેમની કૃતિયોની શોધ, સરેની શોધ, ન્હોતી થઈ તેથી હેમણે એ યુગની સાહિત્યવિષયક સ્થિતિની આ ખોટી આકારણી કરી હેમને હેમનો બહુ દોષ ગણાય નહિ મગળ અને યુગ એ બે મહોની વચ્ચે અત્રાત રહેવા ન્હાના મહોની શોધ જે પ્રકારની શુદ્ધિપ્રેરણા થઈ એ પ્રકારની શુદ્ધિપ્રેરણા આ કવિયોની શોધની

હેવો ખોટા અર્થ યોગ્ય છે. ખરો અર્થ છે "એ સમયે" અને પછી એ આધારે હેમણે એ સમય નિર્દેશને "Delightfully Vague" (સુખભરી કાવટ આવે હેવો અનિશ્ચિત) કહ્યો છે (J. I. A. જન-પ્રચારી ૧૯૧૪, પૃ ૩૧૬ અને ૩૧૭) કિરસે-ઈ-સન્નનામાં "ઈસલામ દિ'ફુસ્તાનમાં આન્ધો ત્યાર પછી ૫૦૦ વર્ષે આપાનેરમા દાખલ થયો "એ મતલબનું કથન છે એ રી. મોહીની દલીલ જોડે બરાબર બધે જોડે છે. પણ ઓ. હોમીવાલા હેને અગતી રીતે બાણ્ય એ તારવી નાખે છે.

વેગઉત્તેજક બની સકી હોત. પણ આ કવિયો અકસ્માતની નમ્રતર પદ્ધતિયે પ્રકાશમાં આવ્યા છે. અને, એ છંદો, જેમણે આ ગ્રન્થોને આપણી સમક્ષ મૂક્યા-હેમાંના કેટલાક હજી અમુદ્રિત છે-તેમનો આપણે ઉપકાર સ્વીકારીશું. આ ગ્રન્થો જે યુગમાં રચાયા એ યુગને હવે અધિકાર યુગ ન જ કહી સકાય.

૧૫. સં. ૧૬૫૦ થી ૧૭૦૦ સુધીનો અર્ધી સદીનો ગાળો હજી તો કૃતિશૂન્ય દેખાય છે. ત્હાર પછી આવે છે —

વિશ્વનાથ જાની (વિ. સં. ૧૭૦૮)

નરસિંહ મહેતાના જીવનપ્રસંગોને નિરૂપણું 'વિશ્વનાથનું' કાવ્ય એ હેની લક્ષણોગ્ય કૃતિ છે. હેની પછી થયેલા કે થોડાધણા પ્રમાણમાં હેના સમકાલીન પ્રખ્યાત કવિ પ્રેમાનંદે આ કૃતિમાંથી ધણું મેળવ્યું છે. હું થોડાક પ્રકારદર્શક નમૂના ટાંકું છું:—

(૧)

एक रघु मनोहर मागी आण्यो सयल सघळे अग ।

एक रुद्ध वल्लद ने आखलो जोतयाँ जोसी प्रसंग ॥

सहस्र फटके वणी सांगी क्षोभानो नहि पार ।

खटखट चें चूं चारुतां बहु शब्द थाये सार ॥

हांकतां बेसे वल्लदियो आखलो ताणीं जाय ।

माये झाल्या नव रहे नकानतर बहु थाय ॥

चढे बेसे ने ऊतरे ताणे झाली नाय ।

जे कृष्ण वाणी ओचरे एम पोहोत्यो सखळो साय ॥

નરસિંહ મહેતા પુત્રી કુંવરબાઈના સાસરાને ગામ જવા નીકળ્યા એ મુસાફરીનું આ વર્ણન છે. રથ કોઈના માગી આવ્યો હતો; એ હેવા મનોહર હતો કે હેના ભાગે સાધામાંથી દીક્ષા પડી ગયા હતા: હેને જોતયાં હતા એક ધરડો બળદ અને એક આખસો; સાંગી દોરીના હાતર કટકાઓથી વણેલી હતી; રથની શોખા અપાર હતી; રથ ચાલે ત્હારે ખટખટ અને ચેંચું અવાજ થતા; હાંકતાં બળદિયો બેથી જતા, અને આખસો રથને ખેંચી જતા, નાથે પ્રાપ્તિ સાર ખેંચે ત્હોપ ગાતો. રહેતા નહોતા. મહેતા ધડાક રથમાં બેસે તો ધડાકમાં રથમાંથી જીતરે અને ગળિયા બળદને નાથ ઝાંધોને ખેંચે, અને “જય શ્રીકૃષ્ણ” એમ બોલે.

(૨)

બ્રહ્મ આવી પહોંચ્યા છે એ સમાચાર કુંવરબાઈનાં સાસરિયાંને મગતાં શ્રદ્ધનારીઓ ઉપહાસ વૃત્તિથી આ અવનબો દેખાવ જેવાને દોડી આવી:—

ब्रह्म सामग्रीष्ट आण्यो ऐ माइयो कुवर बहुनो तन ॥

स्वर्ग्यो जेम अम्हरा दोढे अगरावतीने अत्र ।

खटखती चूटी रूपे बजी नेहे नमनो राज ॥

અલ્પ મહીં શુ રહી કમી મહેતો બાવ્યા દ્વાર ।
 કારજ મૂકી કમિની હસવા લાગી નાર ॥
 સસળો સાહાયી કમી માટી કીસ અવર ધોલ ।
 કુઅર કેહે શું ચઢાવ્યો તરૂણો પહરો અચોલ્ય ॥
 મેરૂ અદિધી રહે અઠ્ઠાણી ચપાણો માહારો પાય ।
 તરજ માહારે અગ લૂંચે જોવાનો નહિ લાય ॥

સ્વર્ગમાંથી જેમ આસર દોડી આવે તેમ મુંઢરીઓ દોડતી આવી; એ દોડતી ત્હારે હેનો ખંગડીઓ ખળકતી. એઓ ઉતાવળા અન્યોન્ય અથડાતી એકકી ઘર્ષ એ ચિત્ર હેમની જ વાતચીત દારા રજૂ કર્યું છે.

“અલ્પ નાર! અહિં શું ભીડ રહી છે! જે, પ્યારણે મહેતો આવ્યા છે”

(કામિનીઓ કામકાજ પડતું મૂકીને મહેતાનો દેખાવ જોઈને હસવા લાગી.)

“સંખણી માથે બોલ, ત્હારો વર રહામે ભોલો છે.” “આ ત્હારા કુંબરને કેડે શું ચઢાવ્યો છે?” “મથ” છેકરી, અળગી રહે મહારાધી, ત્હેં મહારો પગ કચર્યો, અને ત્હારાં રતન મહારે અંજે ખૂંચે છે, અહિં જોવાના કાંઈ કાંઈ નથી” (સ્ત્રીવર્ગની આ વાતચીત વાંચતાં ભાસણુકત કાલમ્બરી, ભાગ ૧, કડકું ૧૦ હેમાતું હેના જેવું વર્ણન યાદ આવે છે નીચેની પંક્તિઓનો તે ભણે ૨૫૯ પ્રતિધ્વનિ નાકરના [? વિશ્વનાથના] આ વર્ણનમાં પડ્યો છે :—

જવલ હ્રદયે જીતયુ, દેસિ જુજ મરતાર,
 - અવલ્લ બોલ્યું પિશાચિની એ દસિણિ સચાર. (પૃ. ૫૬, પંક્તિ ૮-૯).
 પ્લોપરિ પોર્ષી જળ પાછી રહિ લગાર,
 ફક્લી મૂલ રંધી રહી જોવા આણુ ચર, (પૃ. ૫૬, પં. ૧૪-૧૫)

વિષ્ણુદાસ

(વિ સં. ૧૬૩૪ થી ૧૭૧૬ દરમિયાન હેની કૃતિયો રચાઈ છે)

(આ વિષ્ણુદાસ ખંભાતનો નાગર હતો, એ જ નામનો અન્ય કવિ હતો, ભાસણુનો પુત્ર, જેણે પિતાનો સત્તરકાંઠ વિ સં. ૧૫૭૫ માં પૂર્ણ કર્યો હતો; આ જ વચ્ચે જન્મ ન થવો જોઈયે.)

ખંભાતના આ વિષ્ણુદાસે રચેલ હરિચદ્રાચ્યાન માથી આટલી પ કિતિયો ટાંકું છે તે પૂરતી થયો :—

(૧)

તારાણુ રે વાયક સામઠી શાન્દ કરે રે અપાર,
 ચેતન પાસેરે ઘરણી ઢલો કરતી હદેમા રે પ્રહાર. ૧.
 વલી જાગીને રે વહુપેર ઘલવટે રુદન કરે રે આસુપાર,
 આનંદ કરતી રે ગદેં સ્થાનમાં જ્યાં પડ્યો રે નિજ કુમ્ભાર ૨.

(૨)

મારા ફુર વાલા રે વર્ષો પોટયો વનમાં ચ,
તુજ પાલે હુ એકલી કેમ દેહ રાત્રી મ્હા ચ ૧.

મુજપાથે રહેતો નદિ રે હુ લઢાવતી ધનદન;
તે વીમારી પુત્ર તે ઝાજ વાલ વર્ષો કેમ ધન. ૨.

મુખ પર્ષો સહુ જાણતી તે નિમ્યા પોધો મોહ;
હુ મદભાગ્યણીને તજી વઢાલા વર્ષો વીટોહ. ૩

જનુનીને છેહ ન વીજિયે પુત્ર તુજને ન ઘટે એમ;
મીઝ મધુરા વાહુડા વીસાઈ વાહવા કેમ. ૪.

* * * *
* * * *
* * * *

સડો સુત મદિર જડ્યે સર્વ જોતા હશે વાટ,
રીસાઈ નહિ પોઢિયે રે સુત વર્ષ વર્ષ મુનાટ. ૭.

મુને મા વહો વેળ વોલાવશે મારી વેળ પૂરશે ઝાજ,
કર્મહીન હુ વામનીને તે વયમ મૂલી રે નિરાશ. ૮.

પોતાને એકનો એક પુત્ર સર્પદંશથી મરણ પામ્યો એ સમાચાર સાંભળીને હરિશ્ચંદ્રની રાણી તારા વિલાપ કરવા લાગી, ઝાતી ફૂટવા લાગી, અને મૂઝાં બાઈને ધરણીએ ઢળા પડી. પછી મૂઝાં વળતાં એ ફરીથી આકંઠ કરતી, આસુ સારતી, કુંઅરના નિષ્પ્રાણ દેહ પડ્યો હતો ત્યાં ઉઘાનમાં ગઈ. અને મૃત પુત્રને ઉદ્દેશીને વિલાપ કરવા લાગી :

“ મહારા વાલા કુંવર ! આ વનમાં તું કેમ પોદી ગયો ? તારા વિનાની એકથી હું શી રીતે જીવું ? તું મહારા વિના રહી સકતો નહિં ; હુ અનુદિન તને લાડ લડાવતી, એ સુખના દિવસ વિસારીને તમે આ જંગલમાં કાવમનો કેમ વાસ કર્યો ? આજ સુધી એમ જાણતી કે મને સહુ સુખ મળ્યાં છે, પણ આજ તમે મહારા એ મોહ મિથ્યા કર્યો. મને મદભાગ્યણીને શીદ તું તજી ગયો ? આમ જનનીને છેહ દેવો તને ઘટતો નથી મીઝ મધુરા મારા બાણમાં ! તને હું કેમ વિસારું ?

જોડો મહારા સુતાં ચાલો ઘેર જમ્બેયે, સહુ આપણી વાટ જોના હશે; આમ રિસાઈને ન પોઢિયે. હાથ ! હવે મને “મા” કહીને ફાણુ બોનાવમે ? ફાણુ મારી આરા પૂરી કરને ? મને-કર્મહીણુ નારીને-તે શા કારણે નિરાશ કરી મૂકી ? ”

અલ્લો (વિ. સ. ૧૧૭૧-૧૭૩૦)

હવે આપણે એક ઝોજર!! અને સમર્થ લેખકની નિકટ આવી પહોંચ્યા છીએ. કવિતાના મં'પૂર્ણ' અર્થમાં એ કવિત્રવપ્રધાન નથી, તે પછી હેનુ તત્ત્વજ્ઞાન અનેકવાર લાઘ્ય કાઢેલા કવિત્રવના પ્રદેશોને આનરી લે છે, હેના છપ્પા બહુધા આધ્યાત્મિક ચિંતનતત્ત્વથી ગર્ભિત ગહનતાપૂર્ણભાષાં મૂત્રો છે એ ખરું, પણ હેની કૃતિયોમા, દાખવા તરીકે અણેગીતામા, તત્ત્વજ્ઞાનની ગહનતાનું અને કવિત્રવમય લાઘ્યતાનું વિરલ મિલન થાય છે અને તેમાં અણે અપ્રતિમ છે. આપણે કેટલીક વીણીને લીધેલી પંક્તિયોથી સંતોષ માનવો પડશે

અલેગીતાના પ્રારંભમા અણે કહે છે કે પોતે અસત (અણુઠતો) હેવો અણે, પોતાની કૃતિમા પોતાના બ્રહ્મ જોડેના આધ્યાત્મિક અબેદભાવનો અને એથી અનુભવાતા નિજ આનન્દનો, અધ્યારો! કરે છે, રામદની માયાસૃષ્ટિ રચે છે.—

અણુઠતો અલ્લો જપ્પારોપ કરે તે કળા નિજ આનન્દની.

આ કાવ્ય અદ્વૈત દર્શનની ગહન પ્રક્રિયાભળખાંથી પસાર થઈને આ આનન્દની—બ્રહ્મીભાવ-રૂપ લક્ષ્યની સિદ્ધિના આનન્દની-પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ કરીને સમાપ્ત થાય છે —

(૧)

અમિનવો આનન્દ આજ અગોવર ગોવર હણુ એ ।

પરવચ્ચાર મહારાજ તે પૂરણ જાણ સ્તણુ એ ॥

* * * *

એ ચૈતન્યવનરાય શન્યમા સોહમગો એ ।

તે માલે વાળી માંચ તે નહિ જિણ્ડ ને માળ્ગો એ ॥

* * * *

એ જાણ્યે જાણે જગલ મયારમ કન્નમ સ્વમ થયુ એ ।

મિહા કર્મ ન લગ્ગે કાલ સમર મરાદ તે રહુ એ ॥

વિહા હણુ મન લેલોન જર્દે ચૈતન્ય સમર મર્યુ એ ।

નહિ કો દાતા લીન તન્નમ સહજે સજ થયુ એ ॥

પ્રગટયા કોટિ કલ્યાણ આપાવર વિણરયે રહુ એ ।

સદા સદોદિત આણ લડે અસ્ત કારણ ગણુ એ ॥

કહે અલ્લો આનન્દ અનુભવને લહેવા તળો એ ।

પહો પૂરણ પરમાનન્દ નિત્ય સરાહુ અતિ ધળો ॥

“અહો ! શો અપૂર્વ આનંદ હું આજે અનુભવું છું ! જે અગોચર તત્ત્વ છે તે મને અનુભવ-
ગોચર થયું છે. માયામય જગતના પ્રપંચથી પર રહેવ સર્વોત્તમ પૂર્ણ પરબ્રહ્મને, મહાપ્રભુને, હું સ્તવું
છું. એ નિત્ય ચૈતન્યધન આત્મા શુન્નમા સ્વયમેવ શોભી રહ્યો છે, પ્રકાશી રહ્યો છે. વાણી હેને વર્ણ-
વવાને અસમર્થ છે; નથી એ વિશ્વવ્યાપક વિરાટ કે નથી એ લંબુકાય વામન હેનું જ્ઞાન યતાં માયા-
પ્રપંચ લય પામે છે; હેનું જેવું પરમાર્થ સ્વરૂપ છે તદેવે સ્વરૂપે, યગદર્થરૂપે, એ પ્રતીત થાય છે.
તેનાં કર્મ નથી પહોંચતું, કાલ નથી પહોંચતો, કર્મ અને કાલ ઉલ્લસથી પર એ પરમતત્ત્વ વિશ્વમા
સભર ભયો છે (વિશ્વવ્યાપક છે) મનુષ્યનું મન હેમાં વિલય પામે છે, પરમચૈતન્યથી પૂર્ણતયા યોગ
સાધે છે. કોઈ દાતા નથી, કોઈ દાન લેનારો દાન નથી, સહજ-ભાવે તત્ત્વયતાયોગ પ્રકટે છે. એ ક્ષણે
કોટિ કોટિ કલ્યાણનો આલોકાય છે, આત્મા આનાત્મા એ, ભેદ વિનષ્ટ થતા એ એકતત્ત્વ
અવશિષ્ટ રહે છે. એ સદોદિત ભાનુ છે (નિત્યપ્રકાશ છે). પ્રકાશના ઉત્પાસ્તવું કારણ થયું છે. અખે
એ અનુભૂતિનો આનંદ કયે છે. એ પૂર્ણ પરમાનન્દને હું સ્તવું છું !”

દૂરવર્તી પણ સ્પષ્ટ સામ્યને બોલે, આ પંક્તિયો વાંચતાં વડ્ડાચર્ચની, Excursion નામની
કાવ્યકૃતિમાંની, પ્રસિદ્ધ પંક્તિયોનું સ્મરણ થાય છે. એ પંક્તિયો હું અહિં સંક્ષેપથી આપું છું:-

Such was the Boy-but for the growing youth
What soul was his, when from the naked top
Of some bold headland he beheld the sun
Rise up, and bathe the world in light? He looked-
Ocean and earth, the solid frame of earth
And ocean's liquid mass, in gladness lay
Beneath him, far and wide the clouds were touched,
And in their silent faces could be read
Unutterable love. Sound needed none
Nor any voice of joy, his spirit drank
The spectacle, sensation, soul and form,
All melted into him, x x

x x x x x x
x x x x x x

In such access of mind, in such high hour
Of visitation from the living God,
Thought was not, in enjoyment it expired

પરેપર, અખાને, હેના અમિત્ત્વ આનન્દના પૂર્વગત વર્ણન પ્રસંગે ઉલ્કેકે, ઉન્નત બૃથિરના
શુન્ન શિખર ઉપર, આધ્યાત્મિક ઉદ્વાસના શિખર ઉપર, ભ્રમો રહેયો જોઈ સક્રિય હિયે, એ ભ્રમો છે
નીચે વિસ્તરેલા સ્વર્ગીય પ્રકાશના સાગરને નિરખેનો, એ દિગ્વાનુભવની ક્ષણે Sensation, Sound
and Form-જ્ઞાન, યાતા અને ત્રેય-હેનામાં પોતામાં વિષોન થય છે; એ ક્ષણે નિચાર નથી,
વિચારની અપેક્ષા નથી, વિચારનો આનન્દમાં લય થાય છે.

અપો એક સ્થળે આત્મતત્ત્વ, વિશ્વાત્મા, દશ્ય જગતને આપી રહેલ છે એમ કહીને આત્માને જ્યોતસ્નાથી વનને, અરણ્યવાંચિને અને મંદિર શિખરોને પદાવિત કરતા ચંદ્રની ઉપમા આપે છે; અને કહે છે-ક એ જ પ્રમાણે આત્મા માનવની હૃદયગુફામાં પ્રકાશી રહે છે :—

उदय उजालो दे जैम चद्रमा जी,
किरण तेहना पसरे वन, वीथी, मंदिरा जग
तेम सरखो भातम भासे कीट इन्द्रमा जी,
एहवो प्रगटयो हृदया-कन्द्रमा जी—अखे गीता १२-१.

ઉપર આપેલા અવતરણમાં વડ્ઁઁઁઁ જગતો ભાનુને સૂરિને પ્રકાશમાં નહવડાવતો વર્ણવેલો છે; અખાનું આ ચંદ્રોદયવર્ણન વડ્ઁઁઁઁઁના એ વર્ણન સાથે સરખાવવાં યોગ્ય છે.

(૨)

હવે હું અલેગીતામાંથી આથી ભિન્ન પ્રકારનો એક નમનો ચૂંટું. જેમાં માનના શુષ્ક શ્લોકના ભક્તિના પ્રાણમય પ્રવાહપૂરમાં પરિવર્તન થાય છે. આ ઉપપ્રવાહને નહેવડાવનાર તત્ત્વ છે સર્વામભાવ, એટલે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં આત્મા (બ્રહ્મ) અભિન્ન છે હેવી અનુભૂતિ :—

ते हरि हरि देखे सकलमा जेहने जीव जीव करी देखतो ।
हरि जाणी हेत करे सकलमा पहेंलां जे कवेखतो ॥ (अलेगीता, १०-४)

આ અનુભૂતિ માનવમાત્ર પ્રત્યે અભેદની, પ્રાતુભાવની, વૃત્તિમાંથી ધૃષ્ટિની ભક્તિમાં જવાનું સંક્રમણદાર અને છે :

कवेर न करे कोयनो आतमा विलसो रह्यो । (अलेगीता, ११).

આથ કવે ભક્તની દષ્ટિ આ માયાદશમરૂપ માનવમેળાને એક તત્ત્વના અનેકમાં બહુરૂપ આધિભાવ તરીકે નીરખે છે, બ્રહ્મની શાશ્વત નટલીલાને અનેકવિધ ભૂમિકા ભજવતાં પાત્રોમાં સાકાર થતી નીરખે છે.

नित्य रास नारायण केरो देखे ते अनस अपार ।

जिह्वा जेहयो विह्व तेहयो नारायण नरनार ॥

(अलेगीता, ११ ५)

૪૮ કાસિદાસે (વિક્રમોર્વશીયમાં) કહેલું જગતા ચન્દ્રનું વર્ણન અત્ય વર્ણુરૂપા વડે હાનું જ તાદૃશભાસી અને મનોહર ચિત્ર આલેખે છે

रविमावसते सता क्रियायै सुधया तर्पयते पितृन् सुपथ ।

તમણે નિધિ મુર્ચ્છતાં નિહન્ને હૃદયગુફાનિહિતારમને નમસ્તે ॥ (અંક ૩, શ્લોક ૬.)

આ સ્થિતિમાંથી એક ક્રમ વધ્યા એટલે પ્રભુમાં ભક્તિમય આસક્તિ બીપજે છે. એ ઉત્તરક્રમ વધુવતી 'પંચિયો વાંચો:—

ગદગદ કંઠે ગાતે થકે રોમાચિત્ત હોયે ગાત્ર ।
 હર્ષ ઓહુ બહુ રેત હૃદય પ્રેમ કેરુ તે પાત્ર ॥
 સ્નાતો પીતો મોલતો દેસતો તે સગલે રામ ।
 વેધુ મન રહે તેહનું શિચિલ સંસારી કામ ॥
 મલનીત સરહું હૃદે કોમલ કબુ ન જાણ હેત ।
 ઓલ માંહે ભવત મરિયુ હરિભક્તિ કેરુ ક્ષેત્ર ॥
 જયમ આર વલુથી યુવતી તેનુ મજ રહે પ્રીતન પાસ ।
 અહર્નિશ રહે આલોચતી માદુ પહુ મન હરિદાસ ॥ (અભેગીતા. ૧૧)

આ પંચિયોમાં લખામ દ્વૈતવાદના જેવા ભક્તિભાવના પ્રાણુધનકાર છે; શંકરની અદ્વૈતમાર્ગી ભક્તિથી એ ભાવ દૂરવતી છે.

આ વિષયને અંગે નરસિંહજીએતાની જ્ઞાન અને મક્તિની ભાવનાની અખાની ભાવના જોડે સરખામણી રસમય અને ભોધક થશે. નરસિંહનાં જ્ઞાનનાં પદો અદ્વૈતની વિચારસરણિથી અને પરિ-ભાષાથી ભરપૂર છે, પણ છતાં હેમાં જીવંતજીવંત કાવ્યોચિત્ત ઉપમા છે. વિચારશૈલીમાં અને વાણી-શૈલીમાં અખો ભવ્ય કાવ્યસર્જન કરવા એટલે કોઈક વાર જ ખીણે છે. નરસિંહને બ્રહ્મનું કવિ-આત્માને ધાય તેહનું દર્શન ધાય છે અને એ બોલી બોલે છે: નિરલ ને ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યો તે જ હું તે જ હું શબ્દ કોણે ! સોહમનું (સૂક્ષ્મ અને અસ્-હકનું) શુભ જ્ઞાન નરસિંહને સંતોષનું નથી, એ તો હેને ગગનવિસ્તારમાં વિહરતો બુલે છે, અને “તે જ હું” એમ ગાતો સાંભળે છે. નરસિંહ તો બ્રહ્મને બ્રહ્મની પોતાની સમક્ષ રૂપલીલા પ્રકટ કરતું વર્ણવે છે (બ્રહ્મ કટકાં કરે બ્રહ્મ પાણે), અને આ સમર્પણરીતિ કાવ્યમય છે; નહારે અખો આપ કેરુ રૂપ આપ લલાળે જી હેતું નીરસ કથન કરે છે. આ તકાવતનું કારણ એ છે કે નરસિંહની ભક્તિ સચાણ ધૃતિવરની ઉપાસના છે પરંતુ અખો નિર્ગુણ બ્રહ્મને અભિપ્રાય છે, અને હેની ભક્તિભાવનાનું ગૂણ, જ્ઞાન સ્વયમેવ ભક્તિમાં પરિણમે છે એ વિચારમાં રહેલું છે. કારણ કે જેને ભણિયે હેને ચાહિયે હેવી અખાની દષ્ટિ છે. ઉદવે ગોકુલની ગોપવનિતાઓને જ્ઞાનના ઉપદેશ કયો હતો ત્હારે ગોપીઓને એ જ્ઞાનથી સંતોષ નહોતો થયો; નર-સિંહ એ ગોપીઓ જેવા છે. એ ગોપીઓને તેમ જ નરસિંહને વેરાવેલી ફેલાવેલી ચન્દ્રિકા પર્ણામ નહોતી લાગતી (ગમની હતી, પણ પર્ણામ નહોતી લાગતી—એ ખાસ લક્ષમાં રાખવું). નરસિંહ અને ગોપીઓ અંદરે અખતાં હતાં. એ અખના પોતાના દુઃખાનુભવના ક્ષેત્રથી દૂર દૂર રહેવી કોઈ પરનુની અખના નહોતી. નરસિંહને મન બ્રહ્મ કે ધર્મર (કૃષ્ણ) એ પ્રેમમક્તિને વિષય હતો. એ ધર્મર પકડીને હૃદયમાં પૂરી રખાય હેવો હતો, પ્રેમના આજી મુત્રથી બધાય હેવો હતો (પ્રેમના સંતમાં સંત માલે); અકલ અભિનાશી જ નવ આપ કમ્બો, અલગરૂપનો માદિ મહાકે દેવો નરસિંહનો પ્રભુ સર્વવ્યાપક છતાં પ્રેમભક્તિથી અજાય અને સ્વયસ રખાય હેવો હતો. ૪૯ કવિ દયારામે પ્રેમભક્તિને ‘૬૬ મૂરો વળાંક આપ્યો હતો એ બોધનું તો નરસિંહની ભાવના સમગ્રરો. દયારામની એક મનોદર ગરબીમાં ગોપીઓ ઉદવને કહે છે.—

તહમારા પ્રભુ સપહે રે, હમારા તો એક સ્પષ્ટે;
તહમે રીસો ચાંદરણે રે, હમો રોઝુ ચન્દ્ર મઝ્યે ।

અને એ એક સ્પષ્ટ (હેમના પ્રભુને સ્થાનમદ્ધ કરવાનું કેન્દ્ર) હેમનું હૃદય હતું. આમ છતાં પણ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અજ્ઞેય છે (અકલ ઘવિનાશી એ નવ જ જાણે કલ્પ્યો), અને 'દેનાયેયું' છે (અરપકરણનો માહિ મહાદે, નરસૈયા ચો સ્વામી સકલ વ્યાપી રહ્યો); એ કેવળ માનવની પ્રુદ્ધિનો ગોચર છે. એ છે નારીના હૃદય જેવો-અગ્રાજ અને અગમ્ય, હેના અધિકતમ જ્ઞાનનો દાવો કરનારને હેનું અક્ષતમ જ્ઞાન હોય; અથવા, કેનોપનિપદ્ધ કહે છે તેમ —

यस्यामत तत्स मत्त मत्त यस्य न वेद स ।

अविज्ञात विज्ञानता विज्ञातमविज्ञानताम् ॥

। નારીહૃદયની આ અજ્ઞેયતામા જમાનાત્મના સામાજિક રીતરિવાજો કારણભૂત છે; બ્રહ્માના વિધાયકો માયાની આવરણશક્તિ કારણ છે.

હું બહુ દૂર દૂર નીકળી ગયો પાઠા આખા પ્રત્યે જાણ્યો, અને માત્ર એક જ વધારે નમૂનો જોઈયો એ નમૂનાની સુંદરતા અને કવિત્વમય ભવ્યતા અપ્રતિય છે, અપૂર્વ છે —

(૩)

અળછતી બજા તમારી બળીકૂત સરસી મશી ।

તે મધ્ય પડિયુ ધામ તમાલ ત્યારે દેશ્વર થઈને વિલાસી ॥

* * * * *

* * * * *

જેમ કાન્હુ મંદિર રચ્યુ નીલ પીત છાત્ર રચામનુ ।

તે ઉપર તપ્યો સુરજ જ્યારે વિચિત્ર રૂપ ધયુ ધામનુ ॥

વૈવલ્ય સુરજ તપે સદા માયા તે મંદિર કાલ ।

દેશ્વર નામ તે તેહનુ જીવ થઈ માન્યુ સાલ ॥

બધિછાન તે તમે સ્વામી લેળે તે વાલ્યુ જાય ।

અળછતો જીવ હુ હુ કરે પળ મેલ ન પ્રોછે પ્રાય ॥ (અરેમીતા ૧૯)

આ પંક્તિનો અને શેલીની, Adonais કાવ્યમાંની, સુનિદિત પંક્તિનો વચ્ચે આશ્ચર્યકારક સામ્ય છે —

"The one remains, the many change and pass,
Heaven's light for ever shines, Earth's shadows fly,
Life, like a dome of many-coloured glass,
Stains the white radiance of Eternity,
Until death tramples it to fragments"

અહિં અખો માયાને, અસત્ સત્વને, વર્ણવે છે, ત્હારે બ્રહ્મ હેતો અંગીકાર કરે છે ત્હારે બ્રહ્મનું ધામ (તેજ) હેમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્હારે માયા સંજ્ઞક ધર્મર થઈને વિલસે છે. અખો કહે છે: અનેકરંગી કાચની, લીલા, પીળા, ધોળા અને કાળા કાચની, ધમારત જેમ સૂર્યપ્રકાશ પડતાં વિવિધરંગે દેખાય છે, તેમ માયા સ્થિર છે અને હેના ઉપર કેવલ બ્રહ્મ સદૈવ પ્રકાશ નાખે છે જેથી માયા ધર્મરૂપ બને છે અને વ્યથિરૂપ જીવાત્માનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને સત્ય ભાને છે. હે પ્રભુ, ત્હમે અધિષ્ઠાનભૂત સત્ય છો અને મૂલકારણ છો અને ત્હમારા આ સર્વ વિવર્તો યાય છે અને વ્યવહારે છે: જીવ અસત્ છે, જતા એ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા માની લે છે અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પ્રીછતો નથી.

અખાની અને શેલીની કલ્પના અને વાણીરચના વચ્ચે સાદૃશ્યનાં અને ભેદનાં તત્ત્વો જણાઈ આવે એ જ ત્હારો હિદેશ હોઈને અખાની પકિતયોનો મહે આછોપાત્તો સાર જ આપ્યો. આ બે કવિયોની કલ્પનામાં તથા વાણીમાં અત્યંતક સામ્ય છે તેનો ખુલાસો એક જ માન્યતાથી થઈ શકે કે કેટલાક વિચારો માનનબળતિની, મનુષ્યના વિચારશીલ માનસમાં રહેની, સદા-સાધારણ મિત્ત છે, અને ધર્મર લિન્ન લિન્ન પુરુષોને એક જ પ્રકાર વડે પ્રેરણા આપે છે-કવિના આર્થદર્શનનું આદ્ય ઉદ્ભવસ્થાન પ્રભુ પોતે જ છે. આમ છતાં, આ વિશિષ્ટ ઉદાહરણમાં કલ્પનાચિત્રમાં ઝીણી વીંગતોનું સાદૃશ્ય વિરલનમ લાગે છે અને, એક રીતે જોતા, હેનું કારણ સમગ્રી સકાલ નથી.

તુલસી (વિ. સં. ૧૭૩૨) ૫૦

તુલસી રાયકવાલ બ્રાહ્મણ હતો.^{૫૧} ત્હારી કને હેના પાદવાચ્ચે કાચની એક નકલ છે. એ નકલ અમદાવાદથી ૪૨ માઈલ ઉપરના નિકાલ ગામમાં રહેતા એક રેકવ બ્રાહ્મણની પાસે આ કાચની હસ્તપ્રત હતી એ ઉપરથી કરવામાં આવી છે હેમાથી કેટલાક નમૂના અહિં આપું છું—

૫૦. આ કાચની છેલ્લી સનામિશ્ચયક કડીઓમાં સાલ આપી છે

સવન સત્તરવતરીસામાં પૂર્ણ કીષો વધ જી।

વ્યક્ત કરીને લેપન કીધુ પ્રક્ટમાણ સધ જી ॥૭૭॥

અને વળી

સવત સત્તરવતરીસામાં વૈશાખે શુક્રવાર જી।

ત્રયોદશી રવિવાસરને દિન પૂર્ણ થ્યો વિસ્તારજી ॥૧૭૭॥

૫૧. આ શાંતિમાં અનેક શાંતીઓ અને પુરાણીઓ થયા છે, એથી રાયકવાળ બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત સાહિત્યના અને ભાષાના વ્યાસ અને કારણે એ શાંતિ ગિર્યાત છે; તે એટલે સુધી કે શાંતિભોજનમાં તે તે વાની પીરસનારા પીરસતી વેળા વાનીઓનાં નામ સંસ્કૃતમાં બોલે-ચી પુરુ પીરસતાં પૂતળોઘમાન અને જલેથી હોય તે શાંતિ દેવી બ્રૂમ માટે-હેવી આ શાંતિ માટે લોકમાં વિનોદાકિત પ્રચલિત છે એ તો ગમે તે હોય, પણ ત્હેઓએ શાંતિના નામને રેકવ બ્રાહ્મણ હેનું સંસ્કૃત નામ આપ્યું છે અને ત્હેમણે એક રેકવપુરાણ છે જેમાં આ શાંતિના ઉદ્ભવની અને ધનિદાસની પ્રાચીનતા જણાવી છે.

અધ્યાય ૪૮ મામાંથી

મહુ કર્યું લક્ષ્મણ મુજ વીરે હુ વનમા તરછોડી ।
 હવે તમારે શો ગુણ થાશે હુ પૂછુ કર જોડો ॥૧॥
 એકલડી બનિતા વન મૂકી લક્ષ્મણ ક્યમ રેવાશે ।
 પ્રાણ જશે કાટીને મારે તે દુઃખ ક્યમ સેવાશે ॥૪॥
 મીં પાતક શાં કીધા પેલા રામે રાક્ષસ માર્યો ।
 વૈશ્વનારમા નાહી તાલ્યો ત્યાંથી દેહ ઉગર્યો ॥૫॥
 જો મરતી તો સુલિખી થાતી ઓમ્યે થયો સતાપ ।
 દુષ પોતાનુ કેને કૈયે મારુ પોતે પાપ ॥૬॥
 લક્ષ્મણ જૈ રાઘવને કેવો મહુ કર્યું મૂપાલ ।
 વૈદ્યુરાણ તળી ગત ચાલ્યા ઢાલીને જગાલ ॥૮॥
 લક્ષ્મણ ત્યે રાહી વન મધ્યે સ્વરૂપણ ગ્યા આગ્યા ।
 જમ રાક્ષે વાધવ મગિનીને સ્વમ મારે મન ભાવ્યા ॥૧૧॥
 બાજ તમે મૂકીને જાણો ત્યાર પછી શુ થયો ।
 રાક્ષસ વાધ વરુ ન્યય કાશ્તા તે મને મારી જાયો ॥૧૨॥
 કૌશલ્યાસુતને જૈ કેજો એ સદેશો વીર ।
 શો અપરાધ હતો રઘુનંદન નાય તજી ન્યય ધીર ॥૧૩॥
 સુલિખા થાજો નિર્મલ રેજો રહે ધરો મન્ય તાપ ।
 વાક તમારો કાય નથી મને પીઠે મારાં પાપ ॥૧૪॥
 મન મારુ છે ચરણે તારે ક્ષણ ન બલગું થાય ।
 મૂકી ચરણસરોહ તારુ કેને વલગુ પાય ॥૧૫॥
 પ્રુન્યમચદ્રતણે આકારે મુલ શોમે રણવીર ।
 તે દર્શન તે દુર્લભ કીધુ રાઘવ શામ શરીર ॥૧૬॥

આ કાવ્યની ભાષા શિષ્ટ અને સરસરસુદર છે એ સ્પષ્ટ છે; એ પદિતની ભાષા છે રઘુવંશના ૮મા સર્ગમાં, અથવા વાલ્મીકિદ્વિત રામાયણમાં, સીતાને રામને સંદેશ છે તેની સાથે આ સંદેશ સરખાવવા જેવો । વૈદ્યુરાણ તળી ગત ચાલ્યા ઢાલીને જગાલ એ પદિતમાં મહેશ્વરમાં કટાક્ષ છે એથી ઊલટુ રઘુવંશના સર્ગ ૧૪માંના ૬૧મા શ્લોકમાં સીધેસીધું, સાદુ અને પ્રુલ્લા દિલ્લુ મહેલુ છે —

વાચ્યસ્ત્વયા મદ્વચનાત્ સ રાજા વહૌ વિશુદ્ધામપિ યત્સમશ્રમ્ ।

માં શોકવાદશ્રવણાદ્દાસો યતસ્ય કિં તત્સદૃશ કલસ્ય ॥

બનેમા વેતપોતાની રીતે અર્થમય છે અને પ્રહારસામર્થ્ય છે.

અધ્યાય ૧૮ભામાંથી

સાંન કરી ગંધર્વને તવ વીળી લીધો પાંચ ।
 ત્યજ વારણ કર્યો સાંપ્રત વેપ ચતુર સુજાળ ॥ ૬૪ ॥
 રાગ પન્થમ, તાલ્ય સાધન માદલ તાન સમાન ।
 કૃષ્ણ આગલ્ય રહી ઝમી મન્ય ધરી મગવાન ॥ ૬૫ ॥
 શ્રવણ ને ગાંધાર મધ્યમ ઘડ્ઝ ધૈવત જેહ ।
 પંચમૂર્છા (? પંચમ છટ્ટો) સાતમો વલિ નિપથ (નિપાદ) સાચો તેહ ॥ ૬૬ ॥
 મૂર્છના એકવીસ સેની તાંનપૂરિત ગાન ।
 કાકલિ વલ-રથ કરે સંતોષવા મગવાન ॥ ૬૭ ॥
 હાવમાવ કરાક્ષ હરિગુણગાન પુદ્ગલીફેર ।
 તાલ વીળા ચરણનૂપુર વજાહી લ્યે શેર ॥ ૬૮ ॥
 નાદ કોકિલ વદે જાણ્યે રૂપનો નહિ પાર ।
 અગ શોમે અતિમલા જે તન શાલિષા શાળગાર ॥ ૬૯ ॥

આ પંક્તિઓમાં કેવિયે પ્રસંગ જોઈને સંગીતકથાની અને સંગીતશાસ્ત્રની ગ્રીષ્મી શાસ્ત્ર-
 વિશિષ્ટ વીગતોનો વિરક્ષ અને સ્તુત્ય પરિચય દર્શાવે છે. આ વિષયમાં કાકલીનો ઉલ્લેખ અરેખર
 હેના જ્ઞાનનો મૂલ્ય છે. માદલ તાન મગવા એ શબ્દોમાં વ્યક્ત થતો અર્થ, એટલે કે મૂર્છના તાલ
 અને સુરોત્ત્વ વાદન (તાન) એ બે વચ્ચેનો સંવાદ, એ તો ગીત અને વાદ્યસ્વરો જોડે કાલમાનની-
 તાલની-અનુભવણીની કાઈ સાચો કલાકાવિદ કરી સકે હેવી કદર પુરવાર કરે છે.

(૩)

અધ્યાય ૧૮ભામાંથી

નગર'મધ્યે સંવર્ષા જે સમે જાદવ વીર ।
 ઝંઘ્ય ઝંઘ્ય'ગોળ્ય ચડી જુએ બહુ નાર્મ શામ શરીર ॥ ૧૩ ॥
 મરતક મુશુટ શોહામળો જગમમે દિનવર જ્યોત્ય ।
 મેષપટામાં બીજાની જમ નિશાગાં છયોત ॥ ૧૪ ॥
 કાને વુઝલ જલહલે મગિપદ સચિત હેદ ।
 કેડ કૌસ્તુમ બોપનો યહુ તેજ ધોમે જેહ ॥ ૧૫ ॥

કડી ૧૪મીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉપમા છે તે સહજમનોહર અને સિદ્ધ સંસ્કૃત પરિપાત્રીની
 હાઈને ચમત્કારક અને છે. હમારા કુટુંબના શાસ્ત્રી કુટુંબમંડળ સમક્ષ આ કાવ્ય વાંચતા ત્હેમનો કનેધી
 બાળપણમાં આ પંક્તિ પાઠાન્તરે સાંભળી હતી હેલું મને સ્મરણ છે. એ પાઠ આ હતો:—

નિશાગાં ॥ કે ઝમ્ય વૃષામો સયોત ॥

એ પંક્તિ આ કથાલાગમા આવતી કે અન્યત્ર (કદાચ રણમા યુદ્ધકતી તત્તવારોના વર્ણનમા) એ મૂકેને યાદ નથી. ૫૨

પ્રેમાનન્દ

(વિ. સં ૧૬૯૨ થી ૧૭૯૦)

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસકોની લગભગ નિરપવાદ સર્વસંમતિએ કે પ્રેમાનન્દ પરવિષયક (કે ૫૨ સંવેદનાત્મક) કવિતાનો પ્રભુત્વયુક્ત લેખક, અને તેજસ્વી, સમર્થ અને બહુમુખી મેધાવાળો કવિ હતો. હેનો સર્જનવિસ્તાર વિશાળ છે અને હેણે સ્વાકારેલા વિવિધ કાવ્યપ્રકારોમાંથી નમૂના વીણી કાઢવા મુશ્કેલ છે. જનતામા એ નક્કરવાનના, ચોલાહરણના અને પૌરાણિક કથાઓને આધારે રચેલા અન્ય આખ્યાનોના કવિ તરીકે, તથા નરસિંહમહેતાનું મામેલ વગેરે નરસિંહ મહેતાના જીવન-પ્રસંગોને નિરૂપતા પુરાણમાલ્ય વિષયના કાવ્યોના સર્જક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એ પોતાના પૂર્વગામીઓને પગલે પગલે આપ્યો છે અને હેણે વિશ્વનાથજીની, નાકર અને સાલજી એ કવિઓના આખ્યાનોમાંથી, કોષક વાર તે સમગ્રતથા, અશો બિંચકથા છે અથવા અમુક ભાગનું અનુકરણ કર્યું એ ખરું છે. ૫૩

૫૨. એ જ, હમારા કુટુંબના, શાસ્ત્રીએ આ કવિનો એક વિનોદમય પ્રસંગ કહ્યો હતો. શાસ્ત્રી કવિની કવિતાનાં હતા અને હેણે આ કિસ્સો શાંતિજનોમા આવતી આવેલી ૫૨ પગલે સાલજીએ હેનો તુલસીકવિને મુખેથી સરૂત પૌરાણિક કથાઓ સંભળીને ધરાર્થ ગયેલા હેના જ ગામના લોકોની, અચ્છિત લાખામા કથા કરવાની, માગણીથી કવિ અધ્યક્ષ એ લોકોની મઝળીને વાચી સંભળાવતા હતા. આ ગુજરાતી કાવ્યવાચન ચાલતુ હતું ત્યાં કવિના જ એક મિત્રો (હેના શાંતિજનો) અણુધાર્યાં આવ્યા કવિએ આ વિદેશને વધાવી લીધો, મિત્રોને રોહપૂર્વક આવકાર આપ્યો, અને હેમને પોતાની બને બાળ્યે મેસાસા એ આગ-તુકોની અનુમતિથી અને વિનંતીથી કવિએ કથાવાચન જારી રાખ્યું. રામના અશ્વમેધનો પ્રસંગ ચાલતો હતો જેમા રામ વચમા બેઠો છે અને હેની આજુબાજુ બને તરફ વાનરસેનાના સૈન્યો અને સેનાપતિયો બેઠા છે હેવુ વર્ણન આવતુ હતું આ રામસલાના વર્ણન આગળથી કથાતુ ચાલુ કરતા કવિએ ગાયું.

બાળક પાછલ વાનર બેઠા વચમા રૂપતિ રામ ।

આ પંક્તિ ગાઈ ત્યારે કવિએ બાળક પાછલ વાનર બેઠો એ શબ્દો ઉચ્ચારતા ઉચ્ચારતા બંને બાજુએ બિરાજેલા આગ-તુકોને હાથવડે બતાવ્યા, અને વચમા રૂપતિ રામ એ શબ્દો આવ્યા ત્યારે પોતા તરફ આગળી ચીધી. આખો સભા, આગ-તુકો સમેત, ખડખડ હસી પડી આ વિનોદલક્ષી વર્તનનો કવિએ ખુલાસો કર્યો.

“જુવો મિત્રો! આ ગામલોકોએ મૂકેને કહ્યું સરૂતનું પકાનન-મિથુન ખાઈને હવે કંટાળ્યા; હવે તો આધુનિક લાખાની ખાટી પજુ સ્વાદેષ્ટ જાણ ચખાડે લાઈઓ! ત્હને મહારી સરૂતના અમૃતની મિજ્યાનીમા કદાપિ આવ્યા નહિ અને હવે પ્રાકૃતનો જાણ પીરસુ જુ ત્યારે આવ્યા છો. તો પછી ત્હને વાનર નહિ તો બીજુ શું કહેવાયો ?”

૫૩. પ્રેમાનન્દે પોતાના પૂર્વગામીમાંથી કરેલ ઉદ્ધરણો શકરિવચનના હેવા ઉદ્ધરણો ભેડે સરખાવી સકાય. ૫૫ પ્રેમાનન્દનું અનુકરણ ઘણું ઘણું વાર લગભગ સન્દેશ અપહરણુ લેખ છે, જો કે તેણે પોતા તરફથી હેમા મનોહરતા અને કલા હિમરી છે. આ ઉદ્ધરણપ્રકારથી મૌલિક કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા ધરતી નથી.

‘ પચુ તુલનાયે’ મૂલ અને અનુકરણ ઉપર ઉપર દર્શિ દેવતાં જાણે કે પ્રમાન’દે પોતાની રચનાઓને મૌલિક આકર્ષકતા અને સામર્થ્ય વડે શોભાવી છે. હેનાં લખાણોમાંથી ખોળાં ઉદાહરણો આપવાનો અવકાશ નથી તેથી હું’ પ્રમાણમાં ઓછા જાણીતા, પચુ છતાં પરસ્પરેનનિરૂપક કાવ્ય તરીકે સાચી ગુણસંપત્તિવાળા, એક આખ્યાનમાંથી એક જ નમૂનો આપીને સંતોષ માનીશ. હેમાં પોતાના અદ્વૃદ્ધપૂર્વ પ્રિયતમ ચંદ્રહાસના દર્શનથી વિષયાના ઉદયમાં જિજ્ઞાસી આવેલા રોહનું નિરૂપણ છે. ચંદ્રહાસ તદ્દન અપરિચિત હોવા આવીને ઉદ્યાનમાં તળાવકાંઠે આમ્રવૃક્ષની છાયામાં નિદ્રા લે છે, અને જેના ઉપર બેશીને એ આવેલો હતો એ અલિખત અશ્વ નિદ્રાવશ વીરની સમીપ બાંધ્યો છે; અને નિત્યના વિનોદવિહારની રીતે સખીએ સંગાથે એ રથજે આવેલી વિષયા એ નવતર દરશ જુવે છે. સખીઓથી એ છુટી પડી ગઈ છે; નજીકમાં રહેલો અશ્વ એ એક જ જીવતો જીવ ત્યાં હાજર છે; ચંદ્રહાસ ભોંય પર નિદ્રામાં પોદયો છે. વિષયા અશ્વને કહે છે:-

રહે ચતુર તુરિ કહેતો સ્વામીને, જાગશે તો શુ યાચો ?
 નિદ્રાવશથી કેમ છઠાડુ ? પછે શુ કહેવાશે ?
 હે અશ્વ ! શુ મતિ અનુમ, ત્યારુ ફરુ બાન;
 માગી રે છઠાડુ માનિની, રહે કરતો સ્વામીને જાળ.
 ત્યારે સ્તનજડિત સુરમ્હોરડો ઉદયાચલ જમ્યો માળ,
 પેંગડા ત્યારા પરમ મનોહર, સ્તનજડિય પલ્લળ.
 યજુ કહેતો ચાલી ચતુરા ચલ નયણે જોય-
 રહે સારી સહિયર જાણી છૂપી રહીને જોય.

જન્મથી અને ઉછેરથી માનવતી રાજકન્યા અહિં યાચકની ભૂમિકા સ્વીકારે છે, અને એથી માગી રે છઠાડુ માનની એ વચનો વપરાયાં છે;-હેમાં એ ખાસ કરીને માનિની શબ્દ અર્થબ્યંજનાથી પૂર્ણ છે. અર્થી યાચક પ્રથમ પ્રાર્થિતજનની પ્રશંસા કરે એ નિયમે વિષયા અશ્વના બહુમૂલ્ય સાજનું પ્રશંસામય વર્ણન કરે છે. સ્તનજડિત સુરમ્હોરડોને ઉદયાચલે જણતા હાનુની ઉપમા આપી છે એ અમરકારજનક છે તે સાથે મૌલિક છે. યાચનાની વાત કરતાં ખેડાં પ્રશંસાવચનો મૂકવામાં કવિએ માનવસ્વભાવનો ગાઠ પરિચય ભક્ત કર્યો છે. ચલ નવને જોય એ એક રેખાપૃથ્વી ઉપસ્થિત કરેલું ચિત્ર ચાતુર્યપુરુષ છે અને જુદા સંજોગોમાં રાધાનો વ્યવહાર આલેખતી, જયદેવકૃત ગીતગોવિંદમાંની, ચકિતવિહોક્તિદશદિશ્યા એ પાંક્તનું સ્મરણ કરાવે છે. બંને પ્રસંગચિત્રોમાં કુનુહસ, રહસ્યગોપન, સાવધાનતા, અલિસાધવેગ એ ભાવો શબ્દચિત્રણના એક જ વર્ણિકાઆપારમાં ધનીશ્રૂત યદને સમાર્પ ગયા છે.

આ કુમારિકાને પોતાના ઝાંઝર વગેરે અવકારોનો ઝંકાર ઘાડી ખાનાર અને હોવા ભય છે; એ માટે, પ્રત્યેક કન્યકાને સહજ પ્રકૃતિ જ સીખવી દે છે હેવી, એક યુક્તિ વિષયા અજમાવે છે.

નેપુર શાહર, અળવર, વીંછીયા, એ સોનોએ આમરણ ઘડિયાં,

પ્રથમ વાજતા રૂઢાં લાગતા, આજ શનુ ચર્દે નીવડિયા

નારીસહજ રૂપગર્વ આ આભરણો પહેરવામાં એક સમયે મધુર આહ્વાદનો અનુભવ કરાવતો; એ જ આભરણો આજે આપત્તિરૂપ નીવડ્યા;-આ નિરૂપણમાં સ્ત્રીસ્વભાવની લાક્ષણિકતાનું પરોક્ષ સૂચન કરી જતું આપું’ પચુ કુશલ કલાકારોને જ સાધ્ય હેવું’ રેખાપૃથ્વી પ્રકટ થાય છે. વિષયાને ઉપાય દસ્તપ્રાપ્ય હતો:

હેલુ વહી મન દડ કરો ચાલી, સાદાર જંચા ચટ્ટારી;
મમેં મરતો હગ, જ્યમ જલમાં વગ, એમ ડ્યામા સવીપ ભાવી.

પ્રકૃતિનિરૂપણના યાચાતમ્યને લીધે આ ચિત્રાલેખન મનોગમ બને છે. કુમારિકાસહજ કુતૂહલ-વૃત્તિથી અધારી બનીને વિષયા આત્મસંયમ ગુમાવે તો એક અલ્પતમ્યવૃત્તિ હેને પ્રકટ કરી દે; એથી એ મન દડ કરી ચાલી-પ્રથમ ઝાંઝરને દડ કરવા માટે જોયાં ચડાવીને. પણ લગીર ઉતાવળું ડગ ભરાય તો ઝાંઝર નીચે સરકી આવે, તેથી મમેં મરતો હગ-પોતાના મર્મમાં-સાવધાન અને મંદ પગલાં માંડતી એ ચાલી. આ દેહલંગીનું અને ગતિનું ચિત્ર એક અત્યંત ઉચિત ઉપમામાં ખડું ક્યું છે; હેનું ઉપમાન છે બીજરા પાણીમાં સાવધાનીથી રમવાં ભરતો, અને પકડવા ધારેલી ન્હાની ન્હાની માછલીઓ ભડકીને ભાગી ન જાય એટલા માટે ધીરી ધીમી ગતિયે ચાલતો બગલો.

વિવધા ચંદ્રહાસની પાસે આવીને બેસે છે. પણ બહુ નજીક આવતાં એ ડરે છે; કારણ કે મારો શ્વાસ લાગે સાલુ જાગે તે ચિન્તા ચિત્તમા પેઠી.

હેને ડર લાગતો હતો કે રખે, પોતે મુખ બહુ નજીક સુધી નમાવે તો, પોતાના શ્વાસથી જ એ જાગી જાય. આ શાન્ત ગુપ્ત ચક્રનું અને દેહરિષ્ટિનું દંઢવણું આલેખન ક્યાં પછી કવિ મુગ્ધકુમારીના મનોભાવની એક મુલાયમ પદ્ધત રજુ કરે છે-કુતૂહલવૃત્તિના સાવધાનવૃત્તિ ઉપર વિગળ. છતાં સાહેસનું પગલું ભરતા પહેલાં આ મુગ્ધા પરિસ્થિતિનો ભવ બ્યક્ત કરે છે:

રહે કો દેલે સહિવર મુજ પેલે,-એમ દટ રાહી આઢી,
પછી પિછોડી પરી કરીને જોયું વદન કલાલી.

એ એક ત્રાંસી નજર નાખીને જોઈ લે છે કે રખે કોઈ દેખી જાય, રખે સખીઓ છુપાઈને જોતી હોય; અને પછી, પોતે એકાન્તમાં છે હેવો આતરી થતાં, નાપકના વદન ઉપરથી પિછોડી જોયું છે. રખે કોઈ નીરખતું હોય એ આશંકાથી કુમારિકાએ વદન નાપકમુખથી અન્યત્ર ફેરવ્યું, અને પછી હેના મુખને ઉઘાડ્યું, એ એ ક્રિયાઓ વચ્ચેનું સમયાન્તર અલ્પ, અતીવ અલ્પ, હોયું જોઈએ. અને ચિત્રકારની પીઠીને જે સાધ્ય નથી તે કવિલેખનીએ અહિં સિદ્ધ ક્યું છે-તવરિતમ કમે બનતી એ ક્રિયાનું આલેખન ક્યું છે.

પિછોડી જામી કરી; નાપકનું મુખ દહિંગોચર થયું; અને કુમારિકાના સાહસનો સીન્દરના આહવાદક દર્શન રૂપે બદલો મળ્યો. કવિયે એ મુખદર્શનને વર્ણવવાને એક પરિચિત ઉપમાનો, પરિચિત છતાં અહિં અનેરી પ્રત્યક્ષતા-અભિનવતા-સાધતી ઉપમાનો, ઉપયોગ કર્યો છે.

આકાસે અમ્ર અલ્લુ ધાપ, ચન્નવિમ્બ લીસે જૈંલુ,
ત્યમ પિછોડી પરી કોયે મુશ્ક કુલિન્દુવરનુ તેલુ.

પછોડી ખસેડતાં કુલિન્દુવરનું મુખ, આકાશમાં ચન્દ્રને ઠાંકી રહેલાં વાદળાં ખસી જતાં ચંદ્ર પ્રકાશી રહે તેમ, પ્રકાશી રહ્યું. આ દર્શનને આકાશ મેધમુક્ત હોય ત્પરારે હર્ષભેર ચોભેર હેરતા ચન્દ્રની ઉપમા આપી છે; કવિની લેખનીના આ સાદો પણ મનોહર દલેકો છે.

ગુજરાતી કવિતાવિષયતા અંદમા પ્રેમાનન્દના વચન ઉપર દોષદર્શી વિવેચકોએ જે મેધધર્મ ફેલાવી છે તેને મ્હારું આ અદ્ય ગુણુદર્શન દૂર કંગે તો મ્હારા પ્રયાસનું મ્હને પર્યાપ્ત રૂલ મળ્યું એમ હું માનીશ.

પ્રેમાનન્દની સાહિત્યભરી સુસંગૃહ્ય લાપા ઉપરની પ્રભુતાની, હેની મૌલિકતાની, અને નૈતન્યચપલ સમર્થ શૈલીની પ્રતીતિ તદ્દમને યર્ષા દરો. માત્ર આ એક નમૂનાથી નહિ, પણ હેની વિપુલ અને અનેક વિષયોને તથા નિરૂપણપ્રકારોને આવગી લેતી અન્ય કૃતિયોના અભ્યાસથી, મ્હાગ વિધાનનું સમર્થન થશે. પ્રેમાનન્દનું આ ગુણુદર્શન કયો પછી, અથવા પ્રશ્નસકવળે હેને નામે ચકાવેલી કેટલીક કૃતિયોનો મૌલિકતાનો હું અસ્વીકાર કરું તો તેથી મ્હારા હેતુ પરત્વે ગેરસમજ નહિ થાય હેવી હું આશા રાખું છું. પ્રેમાનન્દના સર્જન તરફ પ્રગટ થયેલાં ત્રણ નાટકોને અને દ્રૌપદીહરણ જેનાં થોડાંક લાંબાં કાંચોને અનુસરીને હું આ કહું છું. આ વિષયમાં મ્હારા નિષ્કર્ષનાં કારણોના વિગતભર્યા વિસ્તારમાં ઊતરીને તદ્દમને શ્રમ નહિં આપું, કારણ કે આ ગ્રંથોનો મૌલિકતાના પ્રશ્નની પરીક્ષા કરતો એક લાખો નિબંધ મ્હેં અગાઉ પ્રકટ કર્યો જ છે. પરંતુ થોડાંક મુદ્દાઓ વિચારણ્યથે અહિં ટાકું છું:—

- (ક) પ્રેમાનન્દના સમયની પૂર્વે અને પછી ચિરસમય સુધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં નાટ્યકૃતિયોનું અસ્તિત્વ ન્હોતું; નાટકસાહિત્યનો ઉદય ઓગલ્લીશમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જ, એટલે પ્રેમાનન્દના મરણ પછી સોથી અધિક વર્ષો વીત્યા પછી, થયો. આ સાહિત્યપ્રકાર અધકારમાંથી પ્રકટે અને મજી પાછો અધકારમાં વિલીન થાય, અને અનુગામી સાહિત્યમાં હેવી કૃતિયોની કે જ નામનિશાની અવશિષ્ટ ન રહે, એ માની સકાય હેવી વાત નથી.
- (ગ) વળી નાટકસાહિત્યનું સર્જન રંગભૂમિના અસ્તિત્વની અપેક્ષા રાખે છે. હાની સંસ્થા, રંગભૂમિ, પ્રેમાનન્દની પહેલાં કે પછી ચિરકાળ સુધી, અથવા હેના સમયમાં પણ, ગુજરાતમાં વિવિધમાન ન્હોતી. હાની પરિસ્થિતિમાં નાટકોનો એક ગુચ્છ રચાય એ અશ્રદ્ધ છે.
- (ગ) પ્રેમાનન્દસુત વચ્ચલ પોતાના કુન્તીપ્રમત્સાહ્યાન કા-યમાં હિન્દી કવિ અંદ કરતાં પ્રેમાનન્દ-અડિયાતો હતો હેવું સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પ્રત્યેક રચેલી કૃતિયોનો નિર્દેશ કરે છે. પણ કુદ્દાંધ હેણે પોતાના પિતાની અંદથી સરસાર્થ બનાવવા હેની નાટ્ય ગ્થનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પિતાએ નાટકો લખ્યાં હોત તો બકાઈખોર પુત્રે એ વાતનો ગર્વ કર્યો હોત અને અટારીએ ચઢીને પિતાના પ્રશ્નસાગાનો લલકાર્યો હોત.
- (ઘ) આ નાટકોની મૂળ-હસ્તલિખિત પ્રતો કદાપિ કોઈને ખતાવવામાં આવી નથી, હેનો કુદ્દાંધ પત્તો મેળવાયો નથી

આ ઉપરાંત આ નાટકોની મૌલિકતાના વિરોધક આંતર પ્રમાણોનો ધણો મ્હેટો જન્મે છે. હું ઉપ પ્રકાશવાળી ત્રણ જ પ્રમાણો અહિં આપીશ—

- (૧) ગુર્જરણાં મુલ્લ ઇત્દમ્—આ વચન (વિવાહપરત નાટકોમાંના એક) પાચાલીપ્રસન્નાભ્યાનમાં પૃ. ૫મે આવે છે. આ ઉક્તિનો ઇતિહાસ છે, જે ખતાવે છે કે વડોદરામાં ગાયકવાડી સત્તા દરમ્યાન,

એટલે પ્રેમાનંદ પછી કેટલેક વર્ષે, ગુજરાતીઓ અને દક્ષિણીઓ વચ્ચે સ્પર્ધા અને ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ હેમાથી આ ઉકિત જન્મી છે. તો પછી, પ્રેમનંદના મનાતા નાટકમાં આ ઉકિત દેખા દે તો એ કૃતિ મૌનિક નથી હેવી શકે. વ્યવસાયિક રીતે બિપજે.

(૨) (ક) દુષ્પતો દમ્ધો બાલો દધિ પુનઃ કૂટલમ પિવતિ ।

(રોપદર્શિકા-સત્યમામાલ્યાન, પૃ. ૨૫૮)

(લ) यस्य अन्न तस्य पुण्य रन्धकारस्य धूमक ।

(રોપદર્શિકા-સત્યમામાલ્યાન, પૃ. ૨૫૬.)

આ બે સંસ્કૃત કહેવત હકીકતમાં વ્રજભાષા કાલિદાસ શાસ્ત્રીએ ઉપજાવી કાઢેલ બનાવટી કહેવત છે; હેમણે પોતાની ઝર્ત્સર્ગમાલા પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૭૦માં પ્રકટ કરી હેમા આ કહેવતો આપેલ છે, અને ત્યાં હેના સાત વહેણ છે કે બધા ગુજરાતી વાકયો મૂળ સંસ્કૃત વાકયોના વિકૃત રૂપો છે એમ સાબિત કરવું (જે અશક્ય છે). પોતાની આ પ્રતિપત્તિને અનુકૂળ થાય એટલા માટે હેમણે અશુદ્ધ સંસ્કૃતનો આશ્રય લીધો છે, દા. ત. ત્ (દુષ્પત શબ્દમાં -ને સ્થાને અહિં ખરી રીતે તૃતીયા પ્રત્યય આવવો જોઈયે, ગુજ. ચો' (દૂધ ચો)નું મૂળ આપવા ખાતર તઃ છુસા યો; ગુજ. પળના મળરૂપ તરીકે, જ્યાં અપિ જોઈયે ત્યાં, પુનઃ બેસાડ્યો, પુન નો અર્થ' અપિ જેવો નથી જતા, અને ગુજ. દર્દિના સંસ્કૃત પ્રતિનિધિ તરીકે દધિ શબ્દ આણીને મૂક્યો. પણ એમ કરવામાં શાસ્ત્રી દધિને ખીવાની ક્રિયાનું (પિવતિતું) કર્મ બનાવવાના અસંભવ્ય વ્યાપારમાં ખેંચાયા. ગુજરાતી કહેવતમાં તો છાશ છે, જે ખી સકાય હેવી પ્રવાહી છે, એ શાસ્ત્રોની ભૂલનું પર' મૂળ છે. અથવાત કહી સકાત, પણ હેમને તો ગુજ. પીણેનો પ્રતિનિધિ પિવતિ આપ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું અને વળી, દૂધ પ્રવાહી છે, દધિ પ્રવાહી નથી, તેથી દધિને દૂધ માનવાનો બ્રમ થાય એ અશક્ય છે, છ શ હોય તો જ હેવો બ્રમ થાય, હેતુ પણ શાસ્ત્રોને વિરુદ્ધ થયું છે.

ગુજરાતીમાં દૂધનો દહ્ધો છાશ ફકીને પીણ એમ કહેવત છે એ જોતા જ મહારી દમીલ મળે છેતરતો આ કહેવતને શાસ્ત્રીએ દૂધનો દાહ્ધો દર્દિ ફકીને પીણ છે એમ ફેરવેલ છે, જેમાં માત્ર પોતાના મનને સાબિત કરવાના હેતુથી થો અને વળ દાખન કર્યા છે

અન્ન હેતું પુણ્ય, રાંધવાને ધૂમાનો હેના મૂલરૂપ તરીકે આપેલ (લોખા શાસ્ત્રી ગુજ. રંધવાનો) પ્રતિયેગી તરીકે રન્ધકાર આપે છે જેમાં એ ભૂલી જાય છે કે મરે' સંસ્કૃતરૂપ રન્ધવકર' થાય.

આ નાટકના કર્તાએ આ ઉકિતથી ઝર્ત્સર્ગમાલામાંથી ઉપાડી લીધી છે, અને એથી એ કર્તા ઇ. સ. ૧૮૭૦ (ઝર્ત્સર્ગમાલાના પ્રકાશન વર્ષ) પછી વિદ્યમાન હેવો કાર્ણ જાણ્યું હોવો જોઈયે, હેવો નિર્ણય દાખી સકાય એમ નથી.

(૩) एक कंकरे ने पत्थी पड़े कहेवतनो रोपदर्शिकामा १९१३मे पृष्ठे छपयोल थये। छे- आ-तो-
“To kill two birds with one stone” એ અગ્રેજ કહેવતનું તાદ્ધ પ્રતિબિંબ છે આ નાટકમાં આપેલ આ કહેવત ગુજરાતી જીવનને અને સાહિત્યને સર્વથા અપરિચિત છે એ સાચી

હકીકત છે. કહેવતો સાધારણતઃ પ્રજાના જીવનની, સમાજસંસ્થાની, રીતરિવાજની, નિશ્ચિતાકારે ધનીભાવ પામતી પ્રતિભૂતિથી હોય છે. વિવાદવિપક્ષભૂત કહેવત ગુજરાતી પ્રજાના જીવનથી અને વાતાવરણથી પરુદ્ધ છે એ નિઃસંદેહ છે; શિકારનો રિવાજ અને શિકારી જીવન ગુજરાતી પ્રજાને તો પુરાણા ઇતિહાસની બાબત છે. અન્યથા મહે કહ્યું છે એ મુજબ ૧૪, સો દહાઢા સાસુના તો એક દહાઢો વહુનો અથવા સાસુ શેકે સવેલા તો વહુ શેકે કવેલા એ ગુજરાતી કહેવતોને પ્રતિરૂપ અગ્રેષ્ઠ કહેવતો જે દહાડે મળશે તે દહાડે હું એક કાંકરે વે પછી પડે એ કહેવતની મૌલિકતા સ્વીકારવાને તૈયાર થઈશ.

મહે માત્ર આ ત્રણ બાબતો આપી છે. આનંતર અને બાલ્ય પ્રમાણુ બની રહેતી બીજી સંખ્યાબધ બાબતો છે, જે અહિં પડતી મૂકવી પડશે.

આ નાટકોની મૌલિકતાના પક્ષકારોને ન્યાય કરવા ખાતર મદારે કહેવું જોઈએ કે આ નાટકોની વિરુદ્ધ રજુ કરાયેલી દલીલોના રદિયા આપવાને હેમણે યથાશક્તિ પ્રયત્નો કર્યા છે, પણ હેમની દલીલો અસંબદ્ધ છે, પોકળ છે, તત્ત્વહીન છે હેવું કાઈ પણ ક્ષણે હું પુરવાર કરી સકું એમ છું. અને જમદારે તહેઓ ન છૂટાય હેવી સંકડામણમાં સપડાય ત્હારે, દાખલા તરીકે ઉપર આપેલી બાબત (૨)માં (મજસાલ શાસ્ત્રીની સંસ્કૃત કહેવતોની બાબતમાં), તહેઓ ફૂળતો માણસ તરણાનો આધાર લે એ રીતે હેવો બચાવ કરે છે કે એ તો ક્ષેપક હોય. નાટકની એક જ હરતપ્રત હતી (જે કાંઈને બતાવી નહોતી) હેવું હેમણે ધ્યન રૂં તો પછી આ ક્ષેપકોને પ્રક્ષેપ કાણુ કર્યો, શી રીતે કર્યો, હેનો વિચાર પણ કરવાનો હેમને દરકાર નથી.

વલ્લભ

(વિ. સં. ૧૭૫૦ના અરસામાં)

પ્રેમાનંદે વલ્લભ માટે એક કામ બાકી રાખ્યું હતું પિતા અને પુત્ર બંનેની 'શ'સા કરવાનું. પુત્રે, ખાસ કરીને પોતાની, જે અત્યુક્ત વિકલ્પના કરી છે હેની જોડે આપણને નિરમત નથી. હું માત્ર હેની શૈક્ષી વિશે વિચાર રજૂ કરીશ, એક બે નમૂના આપીશ, અને પછી અન્ય કવિયો લઈશ. વલ્લભની શૈક્ષી ઓજસ્વતી અને ઉમ, ધણીવાર ખરબચડી અને કીક પ્રમાણમાં કકંઈ છે. માત્ર બે નમૂના હું ચૂંટીને આપું છું:—

(૧)

કારવીર સાચા માન્યા પવપુત્ર માદગ મેં
મનર્થોછિત અર્પણ તો કોઈ ના પછો પડે,
ધારણા ને પ્યાન એ સૌ વ્યર્થ અર્થવર્તી ગનિ;
હા ! શુ કહું આજ હવે ? બગોત્રગ સ્વપદે !
મહા મહા કટ વેઠી પુત્રપાલન મેં કર્યું
તે વ્યર્થ જા ! નિચે થયું શું જઢવલુ જડે ?

૫૪. બાંચની સાદૃશ્ય સજા સમસ ૨૪ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૧ને રાજ આપેલું. અને વત્તનના
વિ. સં. ૧૯૧૧ના કાર્તિકના અંકમાં પ્રકટ થયેલું, મદારું વ્યાખ્યાન.

કામના પુરાય નાં જો નવાં સુકા પુત્રપી તો,
 ધિક પ્રમા ! ધિક સમા ! કીર્તિ કૂડી એ વડે
 x x x
 x x x
 શી માધારી અળધારી ધારીને વાન કહેશે.
 દુર્યોધન દુર્યમન શુ મ્હેણે વેળે મારશે ?
 કોઈ વાત લાગે નહિ અગ્રસ્ત અગ વ્યાપ્તે,
 એરાત્ત દેલે નહિ કુલી પ્રાણ મારશે ?
 પ્રમારુર રંગે અને કાકલ્લુ જલ રહે,
 મૃગજલ સત્ય ઠરે, કાશ સિંહ કારશે ?
 કદાપિ એ ધને જાળો, તથાપિ ન જીવે કુલી,
 શમનાગ જુવે નહિ અમિ દેહ મારશે.

(કુતીપ્રસન્નાસ્થાન, પદ્ય ૬૬ અને ૬૮)

કુતીની ઇચ્છા ઇન્દ્રના હાથી ઐરાવતને પૃથ્વી ઉપર ઉતારવાની હતી, પણ એ અશક્ય છે હેતુ' હેના પુત્રોએ કહ્યું ત્હારે કુતીને ને કાષ અડયો હેતુ વર્ણુન કરતા કવિતોમાંથી આદેશ અસ્તિ' આપ્યા છે. કુતીના મુખમાં મૂકેલા શબ્દો વર્ણભની ઓજસવી શૈલી દર્શાવે છે.

પરંતુ અનેકવાર હેની શૈલી ઠીક ઠીક લક્ષિત પડે, અને પરુષ અણુધડ અને ધણીવાર અર્થહીન ભાગે હેવા કેવળ ધોષમય શબ્દો, સાથે સાથે આવવાથી કથળી અર્થ છે, કાષ્ઠશા તરીકે મનનિર્મિત અન્ય સભાના વર્ણુનમાંનું આ કવિત સાંભળો:—

(૨)

શીતલ ને મદ વાય મુગધી સાહે સદાય
 ડુસ વિલ વેરા જાય, સમા શામા શોમે છે;
 રૂદ્રના તરુણ થાય, વાગાણી કણ જાય,
 મનમાન્યુ ભેદે જાય, અમા દામા ઓમે છે;
 સ્વે છે અકામી કામી વ્રહ્મચારી મહાનામી,
 તપવીર નાલે વામી, લભા નામા લોમે છે,
 જોવા જેવી જોઈ શસ્ત્ર શેદ ત્યા રીસે સમસ્ત
 ચન્દ્ર સય ફેરી અસ્ત ક્ષમા ક્ષામા ક્ષોમે છે.

(કુતીપ્રસન્નાસ્થાન, પદ્ય ૪૬)

ધેરા કાળા ઝાપેલા શબ્દો ત્હારા મુદ્ધાને રપટ કરે છે. ■ પાદકે ટીકા લખી છે હેમા આ શબ્દોના હેવા કૃત્રિમ અર્થો આપ્યા છે કે દેણે શી રીતે કવિના ગુદ માનસમાં પ્રવેશ કર્યો અને આ અર્થોને, જા'કા જળમાંથી માછલા પકડે તેમ, પકડી પાડ્યા હેતુ' આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. આ સંજોગ નેતા કૃતિની મીનિકતા વિશે શકાવૃત્તિ બેપને ડે પણ એ વળી અન્ય વિવાદમાં આપણને ખેંચી જાય

વલ્લભના સામર્થ્યનું અને વર્ણનની વિશિષ્ટતાનું એક ઉદાહરણ આપવાની મહેને ઇચ્છા થાય છે. પોતાના ધનુષમાંથી છોડેલાં હજારો બાણોથી અશ્વનું અધિષ્ઠા અહ્યુત સેતુ પણ ઉપર થઈને ભીમ અને અશ્વન સ્વર્ગથી ઐરાવતને બાણોને ઊતરે છે. પૃથ્વીપરના લોક આ વિસ્મયકારક દૃશ્ય નોંધે રહ્યા છે. કવિ એ ઘટના વર્ણવે છે:—

(૩)

તિલ જેટલા જળતા પથ જેટલા તે લગ્ના,
 ચાલકેમરી સમાન દરડ્યા જે નીર છે;
 ત્યારે જોનારા કરે છે કલ્પનાઓ કલ્પ જેમી,
 સ્વલ્પ વહી દાવે કવિ, કતારે શા વીર છે !
 કોઈ વહે શુક જાનિ, કોઈ કહે સોમસૂર્ય !
 કોઈ કહે મોમવ્યોમ ! કો કહે હંસ કીર છે !
 બાહ્યા કનરી શા આવે બાકાશમાં વસનારા !
 કોઈ પેરે મઈ ઘરા ઘાસી જે શિર છે !

(કુન્તીપ્રસન્નાશ્વાન, પદ્ય ૧૬૦)

પથ અહિં મહારે એક આશ્ચર્યજનક સાદૃશ્ય નોંધવું જોઈએ. અશ્વનું પોતાના આપમાંથી છોડેલા શરની, કાટિ ઉપર એક પત્ર ઇન્દ્રો મોકલ્યો, અને અનેક બાણો છોડીને બાણનો સેતુ રચ્યો. જેથી બ્રીધને અને પોતાને પૃથ્વીથી સ્વર્ગમાં જવાનો માર્ગ બન્યો હેતુ અશ્વનનું અહ્યુત પરાક્રમ વલ્લભે કુન્તીપ્રસન્નાશ્વાનમાં વર્ણવ્યું છે. અને અનન્ત કરિ નામના એક મરાઠી કવિએ પણ પોતાના ગજગૌરી-વ્રત નામના કાવ્યમાં લગભગ હેવી જ કલ્પના વિકસાવી છે:—

(ક) અશ્વન ઇન્દ્રને લખેલો (ઐરાવતને મોકલવાની માર્ગચી કરતો) પત્ર બાણની અણીએ બાધે છે અને પોતાના ધનુષમાંથી એ બાણબદ્ધ પત્રને સ્વર્ગમાં પહોંચાડે છે, બૃહસ્પતિ એ વાંચે છે, વગેરે વર્ણન ગજગૌરીવ્રતની કડી ૧૭થી ૨૦માં આવે છે.

(ખ) અશ્વનને પુષ્કળ બાણો પૃથ્વી અને સ્વર્ગ વચ્ચે વર્ષામાં અને હેના ઉપર થઈને ભીમ ઇન્દ્રલોકમાં ગયો એ વર્ણન કડી ૨૫ થી ૨૮માં આવે છે.

(વલ્લભે બાણનો માર્ગ નહિ પણ બાણનો સેતુ કહ્યો છે).

(ક) માં અનન્ત કવિ ઇન્દ્રે દ્રુત મોકલ્યાનું કહે છે જ્યારે વલ્લભે જ્યેષ્ઠો ફરફાર કર્યો છે કે ઇન્દ્રે ઉત્તર અશ્વનને મોકલેલા બાણની ટાંચે જ મોકલ્યો.

અનન્ત કવિ શકલવત ૧૬૪૫માં (=વિ. સં. ૧૭૭૬-૮૦માં) વિદ્યમાન હતો. હવે પ્રશ્ન એ છે કે આ અજ્ઞ વરતુસામ્બ શી રીતે બાણનું હશે ? શરકોટિયે સદેશ મોકલવાની અને બાણસેતુ રચવાની આ વાત મહાભારતમાં નથી. જ્વરાજમાં દસ્તિગૌરીવ્રત આશ્વનું છે પણ વર્ણનમાં મુદાનો તફાવત છે. વલ્લભ અને અનન્ત કવિ થોડેવણે અરે સમકાલીન હતા. પણ મરાઠી કવિએ વલ્લભમાંથી આ વાત લીધી એ બહુ સંભાવ્ય નથી. જાનેને ઔલિક પરંપરાનો આધાર મળ્યો હોય અને પ્રત્યેક પોતા-પોતાની રીતે વ્રતાન્ત ઘટાળ્યો હોય એ શક્ય છે.

અહિં' આપેલી તરંગી સરખામણીઓમાં અર્થહીનતા આવી જાય છે એ તરફ કવિયે સફ આધુ' નથી.

રત્નેશ્વર

રત્નેશ્વર પ્રેમાનન્દનો સમકાલીન હોતા; શિષ્ય હોતા કે 'નહિં' એ વ્યાખ્યતામાં શંકા છે, એ વાતનો હજી નિકાલ નથી થયો. હોતા સંસ્કૃતવિદ્યાભ્યાસ ચારા હોતા, જે હેની કૃતિઓની સંસ્કૃતરંગી શૈલીથી અને ભાષાથી જણાઈ આવે છે. થોડાક નમૂનાઓ બસ થશે.

(૧)

હુ તો શૂલ હોરી હોરી હોંદોલા રે માંઝઃ
ફરતા ફરકે રે ફૂમતાં; ફૂલતા ન સોહાય;
સલી યાવળ માસ સોહામણો.

(ભાલિનીવૃત્ત)

સુખ્ય ધન ! મુજ વાળી વર્ણતુ રાહ્ય પાળી;
છળ એક ચિર રહે ને, કુળની વાત કહે ને;
મધુપુર થકી આખ્યો, જા સમાચાર જાણ્યો ?
મધુરી-મુરલી-મોઢે કુળજી કર્યાં ય લીઢે ?

વિરહિણી રાધા શોકવિનોદન ખાતર હિંદોલામાં ઝૂલે છે, પણ એથી હેને ચેન પડતું તથા (ફૂલતાં ન સોહાય); આનંદમહિનાના વર્ષતા મેધને એ વોનવે છે કે ક્ષણ એક વરસતો બધ ધઈને રિથર રહે અને મધુપુરવાસી મધુર-મુરલી-મીઠા કૂણુના કે સમાચાર કહે. આ કાવ્યની ખૂબી અતુ-વાદમાં અંખવાઈ બધ હેવી છે. આ યોગની સંસ્કારશોભન શૈલી અને કાલિદાસનો શબ્દરચના કાલિ-દાસની કાવ્યરચના જેકે સરખાવી સકાય હેવી છે. કાલિદાસનો પુરુષ પ્રાણિઆદિકને ઉર્વશીના સમાચાર પૂછે છે એ પ્રસંગતું આપણને અરણ થાય છે; અને હેમાં પણ—

“ મધુર મદિરાહ્યાઃ શસ તસ્યા. પ્રતિમ્ ”

‘એ પંક્તિ આગળ આવીને સ્મરણમાં ખડી થાય છે. કાલિદાસના મેષદૂતમાં, પતિને સંદેશો લઈ આવેલા મેધને, એ સંદેશો કહે એ પૂર્વે, ઉચ્ચ બનીને જોઈ રહેલી નાયિકાનું પ્રસંગચિત્ર છે, હેતુ પણ આ પંક્તિ સ્મરણ કરાવે છે.

(૨)

વિરહવિકલ રોની, ચોર શૂ વીર લહોતી;
અજન નયન લીલે, લાસ્ય જોતી ભરીલે.

અરીસામાં પોતાનું મુખ જોતી, રોઈ રોઈને રાતી થયેલી આંખ (પ્રતિબિંબમાં) નીરખતી, અને ચીરના પાવનથી આંસુ લોતી રાધાનું આ પંક્તિઓમાં આલેખણ ચિત્ર સાદું છતાં મનોહારી

છે અને કવિના કલાસ્વામિત્વનો પુરાવો આપે છે. આ બે અવતરણો “કૃષ્ણવિરહના દ્વાદશ મહિના” માંથી લીધા છે (શ્રી. હજનસાધ વિદ્યારામ રાવલ સંપાદિત પ્રાચીન કાવ્યમુદ્રા, ભાગ ૧, પૃ. ૧૧૬ અને પૃ. ૧૧૦).

[નોંધ: અવતરણ (૨)માં શ્રી. હજનસાધે સ્વીકારેલો આશ્રુ હેવો પાઠ ખોટો છે. વૃહત્કાન્ધ-દોહન, અન્થ ૬, પૃ. ૮૦૩મે આશ્ર છે, જે ખરું જોતાં આશ્રને સ્થાને છે.]

(૩)

ए समे सउ गृहनी नारी कारज बीजां ह्योते जी ।
नदतणी गृहिणी यशोदा दधिमथन करती पोते जी ॥ १ ॥
परपटकूल अमूलक पृथुपटि कटितट ताणी बांध्यु जी ।
कटितट हुं अटकी रेवा कटिमेखला साये बांध्यु जी ॥ ४ ॥
सुतने स्नेहे पय उभराता हरता कुचयुग जाय जी ।
सुदरी कैरी दोमे अगुटी कुचतटी पकन (? कपन) बाय जी ॥ ५ ॥
नेतर ताण्ये धम पाम्या कर, कंकण चचल होए जी ।
शशिमंडल सरग्या मुखमव्ये शुडल डलके दोय जी ॥ ६ ॥
स्नेदतणा कण मुख पदम युगता सुगता सम मन हरते जी ।
टूटा बेघ धके वही चालती मालति मथन करते जी ॥ ७ ॥
तेवामा स्तनपान करेवा जननीने भगवान जी ।
साही रक्षा दधिमथन करता मधनदड निदान जी ॥ ८ ॥
ना माता मुजने धवरावो मूकी दधिमथान जी ।
बारता बिनता आनदे करावती स्तनपान जी ॥ ९ ॥
उदयो लेई धवरावे स्नेहे स्तन पय वरये जी ।
दयामतण स्तनपान करता हास्यसहित मुख निरखे जी ॥ १० ॥

(दशमस्कંધ, अध्याय ९).

રત્નેશ્વરકૃત દશમસ્કંધમાનું આ અવતરણ દાધિમંથન કરતી યશોદાનું સુંદર ચિત્ર રમૂ કરે છે. સાદા પણ સંસ્કારસુભગ શબ્દોવડે આવેખાયેલું આ ચિત્ર પ્રસંગને પ્રત્યક્ષવત્ કરે હેતુ વાસ્તવિક છે. મન્યનકાપને અટકાવીને યશોદાને ‘ માતા મુજને ધવરાવો ’ કહેતા બાલક કૃષ્ણનો પ્રવેશ, બાળકને ખોળામાં લઇને સ્નેહથી ધવરાવતી યશોદાનું બાળકના સ્મિતમધુર વદનનું અવલોકન, એ તરત્તોથી ચિત્રમાં વિશેષ રમણીયતા આવે છે.

(૪)

દાળ

पुण्य वृंदावन माधव वज्राढंता वरा
गोप निज गुणगान करता सहित चलभद्र अश ॥ ३ ॥

પશુ સત્ બાગલ કરી વનમા પ્રવેશ્યા શ્યામ
 કુસુમ આકર ચિપિન સર વિહાર કરવા વામ ॥ ૬ ॥
 જે વન વિશે મહિમાય કલ સ્વર ધ્રમર ગુજન થાય ।
 મૃગ મનોહર પક્ષી બોલે સબલ શીતલ વાય
 મહત મનશુ અમલજલ્યુત સરોવર સુસ્પર્શ ।
 કમલકલિકા ગદ્ય રેતો સમોરણ વહે હર્ષ ॥ ૭ ॥
 પહલુ વન દેશી કરી ભગવાનજી નિરધાર ।
 ગોપશુ રમવા તે વિશે મન ઘરે જગદાધાર ॥ ૮ ॥
 જરુન પલ્લ તળી શોભા ફલ કુસુમનો ખાર ।
 તે ખાચી નમતી શીતા (શયા) ઘડ વિષે અઢકી સાર ॥ ૯ ॥
 (દશમસ્કંધ અધ્યાય ૧૫)

વનનું વીગતવાર તાદૃશ ચિત્ર અને કિશોર કૃષ્ણની ગોપસખાઓ સાથે ક્રીડાનું વર્ણન આ પંક્તિઓમાં રજૂ થયું છે.

પ્રીતમ

(૬ સ. ૧૭૩૦ = વિ. સં. ૧૧૮૬)

આ કવિની કૃતિમાંથી એક જ ઉદાહરણ આપીશ

હરિનો મારગ છે શરણો નહિ કમચલુ કામ જો ને,
 પરથમ પહેછં મસ્તક મૂકી ઘઢતી લેલુ નામ જો ને,
 સુઠ વિત દારા શોપ સમર્પે તે પામે રસ પીવા જો ને,
 સિંધુ મધ્યે મોતી લેવા માહિ પઢયા મરજીવા જો ને,
 મરણ ભાગલે તે મરે મૂઠી, દિલની ડુગ્ધા વામે જો ને,
 તીરે ડમો જુવે તમશો તે કોઢી નવ પામે જો ને,
 પ્રેમપથ પાવકની પગલાં ખાઢી પાછા ભાગે જો ને,
 માહિ પઢયા તે મહાસુર કાળે, દેશગહાત્ર દાસે જો ને
 માયા સાટે મોંઘો વસ્તુ સાપઢવી નહિ સ્ત્રેલ જો ને,
 મહાપદ પાઢ્યા તે મરજીવા મૂકી મનનો મેલ જો ને
 રામ અમલમા રાતા માત્રા પૂરા પ્રેમી પરચે જો ને,
 પ્રેતમના સ્વામીની સીલા તે રજની દન નરચે જો ને

આ ધર્મસાવનામય કાવ્યમાં ભાવાવેશનો મૌલિક આવિષ્કાર છે, લક્ષ્યગામી અભિવ્યક્તિ છે અને એજન્સભરી શૈલી છે મરજીવા શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ સમગ્રવામાં અનેક વિદ્વાન પ્રરૂપે મુકાયા છે, પણ અહિં આ કવિ હેનો સ્પષ્ટ અર્થ સૂચવે છે-શલે અકસ્માત તીરે ડમો જુવે તમારો તે કોઢી નવ પામે જો ને એ પંક્તિ દર્શાવના મિસરાની યાદ આપે છે કુન્ન દાનન્દ હાલ્-દ-મા સુલુદ્ વારાન્ દ-સાદિલ્લા.

રેવાશંકર (સાન અળણી છે.)

આ કવિ જૂતાગઢનો નાગર હતો. નાગર શાંતિ શુદ્ધિવિકાસમાં અને વિદ્યાસંસ્કારમાં જાણીતી છે. આ તત્ત્વો રેવાશંકરની કૃતિઓમાં, વિશેષતઃ હેનો અંદાવના હોદામાં રચેલી કાવ્યમાલામાં, દૃશ્યમાન છે.

(૧)

એક અવધૂત વિમૂત તન ધારી અધૂત સજ્જલ અગ,
અક્લ, અરુપ, સક્લ સુર સેવે. અદ્વિષ્ટતા અર્ધગ;
અદ્વિષ્ટતા અર્ધગને આળી, હમરુ, ઢાક, પિનાક છે પાણિ,
રેવા શિવ શકર સુલકારી એક અવધૂત વિમૂત તન ધારી;
આગળે આવી અલલ જગાવી, કોધો કિમી હોર;
નદરાળી ગમરાળી ધરમાં, ધોયમા વાયો હોર;
ધોયમા વાયો હોર રો અંજને, માતા મનમા વિસ્મય થઈને,
સુતને કીધો હૃદય લગાવી, આગળે આવી અલલ જગાવી

અશોદા:-જશોદા જોગીરાજને નરહી માવમરી મરપૂર;
ત્વો મિક્ષા, રક્ષા કરો સુતને, દૃષ્ટિ લાગે, રહો દૂર,
દૃષ્ટિ લાગે રહો દૂર દિગમ્યર, ધોરો તો આપુ પદ અવર;
હર ઉત્તર હવે દે છે હરહી, અશોદા જોગીરાજને નરહી.

શિવજી. આથ પુરુષ ને અલલ નિરંજન, જે અનત અવિનાશ,
રોમ રોમ મહાકાળ મમે દે પદલામાં લેદ પામ,
પદલામાં લદ પાસ પલગે અર્ધક જાળીને ઉછરંગે,
અબુજ આલે આજતી અંજન, આથ પુરુષ ને અલલ નિરંજન.

× × ×
× × ×

જશોમતી બીજું કાંઈ ન જાણું, સાચુ કહુ જીમ વેળ,
અતરમા અમિલાયા દેવી નદકુવરને નેળ,
નદકુવરને નેળ નિહાલી, મુગ્ર પથરાથ વચન પ્રતિપાલી,
રમ જોઈ કદયામાં રાણુ. અશોમતી બીજું કાંઈ ન જાણું

(૨)

રાધા :-કિતવ કહાનની કીરતિ કરતી લાજતી નથી લગર,
અમર પદે પરધરનો મોગી, વનિતા કા નવ વાર ?
વનિતા કા નવ વાર વિચારી ? આદિં વદે તુ કણુ વધારી;
વચલી વાત મ્હે વેળમા વરતી, કિતવ કહાનની કીરતી કરતી

× × ×
× × ×

ચાલી ચતુર ચપલ ચાલેથી છાંતે કરવા હેલ,
 કર ચામીકરની પિચકારી, શિર કેશરની હોલ,
 શિર કેશરનો હેલ મરીને ચિતવા જાતી દેશ-અરિને,
 ધમજલ સવલ વહે માલેયો, ચાલો ચતુર ચપલ ચાલેયો.
 કુદી કોમલ, કમલ, ને કરગી, કેતકી ને કળવીર,
 યુમન યુગંધિત સહજ યુગ્મીતલ સુદર વાય સમીર,
 સુંદર નાય સમીર સુસ્ત્રારી; વય (૧૪૩) વનિતાનો વિરહ વિચારી,
 ચાપે ચાલતી ચપકવરણી, કુદી કોમલ, કમલ, ને કરગી.

મંજુલ પદાવલિ, હેતુ મધુસાવી લયવહન, સમૃદ્ધ છતાં અકૃત્રિમ હેવા સ્વપંખૂ યમકાનુપ્રાસ,
 એ ગુણો આ કવિને અનાયાસસાધ્ય સમૃદ્ધસંગીતનો નિર્માતા પૂરવાર કરે છે. આવ કૃષ્ણના પાત્થની તથા
 ખીલતા યૌવનની પરંપરાગત કથામાંથી લીધેલાં છે પણ પ્રત્યક્ સરથ ગોહનીવાળી, શૈલીમાં અલિધ્ય-
 કત થયા છે. એક કદપના આપણું લક્ષ્ય એથી રહે હેવી છે: રોમ રોમ વ્રજાંદે એ શબ્દો નરસિંહ
 મહેતાની હેતુ જ વિચારતત્ત્વ સમર્પતી પકિતનું સ્મરણ કરાવે છે: કોટિ વ્રજાંદે એક રોમ જેવું
 (ગુજરાતી પ્રેસ સંપાદિત નરસિંહ મહેતાનો કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૪૮૬, ૫૬ ૪૯) કદાચ આ કદપના કવિયોના
 અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો પરંપરાગ્રામ વારસો હોય. પણ એથી હેની અભ્યતા એસરતી નથી.

(નોંધ : આ પરંપરાશબ્દ કદપના કિતરોતર ત્હાર પછીના સમય પદ્ય-ત પ્રતિફલન પામતી
 આવી છે; જુઓ દયારામ :)

પ્રતિરોમ તે મહાપુષ્પ વ્રજ, વ્રજાંદે કોટિ અનત.

(રતિકવલ્લમ, ૧૨, ૪)

સામલ

(વિ. સં ૧૭૭૮ થી ૧૮૨૧).

આ કવિને અમરજાતિ મળી છે તે કારણ ઉચ્ચકોટિના કવિત્વગુણથી નહિ પણ વિશેષતઃ
 હેની લોકમોખ્ય શૈલીથી અને રહસ્યમયતાના તત્ત્વથી ત્હેમ જ વિષયોની પસંદગીથી મળી છે. એ
 સમયના સાહિત્યથી પરિચિત હોય હેવા પ્રત્યેક ગુજરાતીને સામળવા હોય મ્હોડે હોય છે. સામાજિક
 શક્તિની રહામે નિરૂ બળને એ હેની વાર્તાઓનું નોંધવા યોગ્ય લક્ષણ છે. હેમાં જોગસને અંશ
 છે પણ કવિત્વગુણ અને કલાકોશલ્ય નથી. હેના અગદવિષ્ટિ કાવ્યમાં આવેશભર્યો ઉપમા જો અને
 અન્યત્ર અલભ્ય હેતુ જોમ અને ચૈતન્ય છે. હેના વિચારણ સર્જનમાંથી હું માત્ર થોડાંક અવતરણો
 આપીશ:—

(૧)

રામે અંગદને રાવણ પાસે જઈને સમાધાનભર્યા માર્ગની મંત્રણા કરવા કહ્યું ત્હારે અંગદને
 લાગ્યું કે મ્હને આ કાર્ય સોંપાયું તે મ્હારા જેવા વીર સૈનિકને ઉચિત નથી; એથી હેણે કહ્યું.

હુકમ હોય હજૂરી કેરો, શોધો નારું વાળો સાયર,
 હુકમ હોય હજૂરી કેરો, મહા કામ કરવા છું માયર;
 હુકમ હોય હજૂરી કેરો, જુદે જોર કરું ત્યાં જાહર;
 કાસદ કામ સોણું ક્યમ મુજને ? છેક મુને ક્યમ કીધો કાયર ? ૫૬ ૪૩

૫૭ આખર અંગદ આગા શિરે ચંદાવે છે અને વિદિ કરવાને જાય છે. હેલો રાવણની રાજધાનીમાં લંકાદ્વીપમાં પ્લેઝીને ને જોયું હેતું કવિ હાલુ વર્ણન કરે છે.

નદાત્ર સરસી નાર, સ્તનેરની ડ્યોતો સરસી !
 ચંપકવરણાં ચીર, પદ્મની પૂરણ પરસી;
 યનકમણિમય કુમ્ભ, પ્રેમદા પરવરી પાળી;
 આમૃત સપમા ય દ્વન્દ્વ કેરી દ્વન્દ્વાળી;
 એ સ્વત્ર જિહ્વાઈ કવિ વહે, માટ માત્ર ન સકે મળી;
 સામલ કહે હુ ક્યમ કહી શકું છીલ, સહર લંકા તળી. ૫૬ ૫૧,
 x x x
 x x x
 જલહલ ડ્યોત ડ્યોત મણિ જલહલતા જલિયા;
 ચિન્તામણિ મર મીત, નવે પ્રહ આવી અલિયા;
 પરવાલો પર પોલ, સ્ફાટિક સ્તમ ઠર્યા છે;
 શૂદામણિ ચોપાસ, કનક કોઝર કર્યા છે;
 અષ્ટમા સિદ્ધિ નવ મિથિ રિધિ, મહાલક્ષ્મી વાલે વશી;
 શિવની આપી સમૃદ્ધિ ડ્યારા, ત્યાં સપમા કરવી કસી ? ૫૬ ૬૨.

અંગદ નગરીમાં જાય છે અને રાવણને મહેલે પ્લેઝીને પ્લેક્ષા દારના રક્ષકોના મુકાબલે કરે છે. હેની જોડે એ જુરસાશરી વાત કરે છે એ દરમ્યાન રક્ષકને કોષલપો વચ્ચે કહે છે:—

કપિવર કોપિયો, લાજ લલ્લ લોપિયો, બોપિયો આપયો કોષલકૃદી;
 રણજંગ રોપિયો, ચોદિશ ચોપિયો, મમર ચઢારિયો, દૃષ્ટિ મૂકી;
 સેલજી, સેલજી, રૈલજી નગરમાં, દેશ વાધામાં તે દાલુ દંદી;
 તાહરે મન અલ્યા લંકપતિ છત્રપતિ, મારે મન લંકપતિ એક સૂદી !

એ દારપાલ જોડે મુદ્દ કરીને હેતું ચીપું કાપીને અંગદ આગળ વધે છે; આ રીતે તે તે દારના રક્ષકોનાં માર્યા પડ્યા જૂઠાં કરીને અંગદ રાવણની રાજસભામાં જઈ પ્લેઝીને છે. આ કવિરાજનાં પરાક્રમેએ લંકામાં ને અવલયો હાહાકાર ફેલાવ્યો હેતું કવિ આ વર્ણન આપે છે.

ધાયો અગદ-ધીર, નીર કન્ઝાર્યાં નરના;
 દેવટ નીધો દરબાર, વચ્ચણ શાં કહુ વાનરનાં ?
 પુરમા પદયો પોકાર, છેકે હિમ્મત છટાળી;
 વાયે વાલી વાત, લક્ષ વાધી વ્યટાળી;

ત્યા સલ્લક વાઘી સલ્લમઢી, નાસવા લાગી નારિયો,
કોઈ ડંઢી વઢે અટારિયે, વઘ કરે કોઈ નારિયો । ૫૯ ૬૩.

x

x

x

ગઢ લલા ઘેર ઘેર વાત વાયુવત વાઘી;
વઢયુ રામનુ સેન, લલ લટાળી વાઘી,
કહે માર્યો ડુમકળ, કહે રાવળ રળ રીઠયો;
કહે ઇન્દ્રજિત અગ્નિ તે વાનવવત ચોઠયો,
ગુલવાન ઘણ ગલોકુચિયે, લલ કરોઢ લોકે લલો,
કહે રૂઠયો રામ રાવળ પેરે વલ્લભાત એવો યયો. ૫૯ ૬૫.

આટલું બસ છે. આગળ જતાં કાવ્યમાં સખ્દાલુતા, અસંબદ્ધકથન, અને અન્ય કલાદોષને કીધે યુક્તિવત્તા થયે છે. ખજુ ઉપર આવેલાં અવતરણો સામગ્રીની કવિત્વરીતિનાં લક્ષણોના નમૂના છે; વાણીનો અકૃત્રિત અકૃત્રિમ પ્રવાહ, સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય પ્રકટ કરતી છતાં પાંડિત્યના આડ-બરથી અળગી રહેતી પ્રમાણમાં સંસ્કારભર ભાષા એ સામગ્રીની કવિતાના ગુણો છે. હેણે વાપરેલી એક ન્હાની ઉક્તિ નરસિંહમહેતાનું સ્મરણ કરાવે છે એ મ્હારે ખતાવવું છે: ઉપર ટાકેલા ૧૨મા પદમાં જઞ્ઞહ જ્યોત ડયોત એ ઉક્તિ છે તે અહિં લંકાના માર્થિવ સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે તેથી નરસિંહ-મહેતાની બ્રહ્મના સ્વરૂપની ભગ્યતા રજૂ કરતી જઞ્ઞહ જ્યોત ડયોત રવિ કોટમા એ પદાવલિને પડામે ઝખવાઈને ફિક્કી પડી જાય છે. આ પદાવલિને, લલે અળાણુતા, લાછીની લઇને સામગ્રી પોતાથી સદીએ પહેલાના એ લક્ષ્યાકવિની પ્રતિભાને અવ્યાજ અધ્યં અર્પ્યો છે.

(૨)

જે સામગ્રીને સમકાલીન અને કટોરિતરૂપથી હોતો એ વલ્લભતી જ સખળ અને લય-ભાવ શૈલીમાં રચાયેલો અંગદવિધિમાનો એક છપ્પો અહિં આપ્યા વગર નહિં આલે:

પ્રતિહારે ઘીઘી ગાઢ, અગદને ડઢી જાઢ,
લગ્યો ત્યાઘી તતકાઢ, વાને વાત વઢંનિ,
વૈચારેક ભરી જાઢ, ક્રતાન્ત સરીસો કાઢ,
ભધિક કરતો લાઢ, ઘથી રીત વઢંનિ,
સવાયો ગવાયો લાઢ, મલેઈ તિલક માઢ;
લુદ્ધિનિધિતળો લાઢ, વાડ્યો વણ વઢંનિ;
પન્નગ્યો ત્યાં પ્રતિહાર મલ્લેકળ ઘીઘી ગાર
કળા કે શો વાર ? લીલાં જાવશિર મઢંનિ; ૫૯. ૮૮.

આ તો નખશિખ નથી વલ્લભ જ છે; અને એ ખતાવે છે કે આ રચનાશૈલીનો એકલા વલ્લભે ઇન્દો નહોતો રાખ્યો. સંભવત એ જમાનામાં આવી રચનાઓ સુવિદિત હતી અને ઘણા પદકારોને સુગમ હતી.

સામળનું એક બીજું પાસું રજુ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા છે: એ સ્ત્રીજાતિનો નિંદક હતો અને વળી પ્રશંસક હતો; આ અન્યોન્યવિરોધી લક્ષણોનો ખુલાસો એ છે કે સામળનું માનવસ્વભાવ-દર્શન આત્મનિરપેક્ષ હતું, કેવળ વસ્તુનિષ્ઠ હતું; એક જ વિચાર્યવસ્તુનાં અનેક પાસાં એ રજૂ કરતો, જેમાં આવતાં ભતતિવેદનો અનેકવાર પાત્રોક્તિરૂપ હતાં. અહિં સામલ-સ્ત્ર-માલામાંથી બે અવતરણો આપુ છું (બૃહત્કાવ્યદોહન, અંક ૨, ૧૮૯ની આશૃતિ) —

(૩)

પહિત કેરી નાર મુલ્લશું મોજો માળે;
કુલ્લતાની નાર નીચને પુલ્લ પ્રમાળે;
જરવતાની ગુણતિ ઘાગોતર સાથ વલ્લુષે,
નરપતિ કેરી નાર, ગમ્માર મોલા જુ' ગયે;
શરા કેરી જે મુદરી કાવરને કાયા દિયે,
શામલ સ્વભાવ રૂપામણો, શુદ્ધિહીન તે કયમ મિયે ? (૫. ૫૨૬.)

હવે આ મિત્ર જુવો:—

(૪)

રામા રત્નની શાળ, જાળ એ રમા રૂઢી,
ઘરે સોલ શાળગાર, હાર કહે કર ચૂઢી,
શોમે જલ્લહલ ગેહ, દેહ કોમલ શુભ સાગી;
શોમાવેઈ સદન, વદન હસો રાણે રાગી;
મઢ મોજ કરણ વિક્રમ અને હરિશ્ચન્દ્રની હારના.
પહિત ચતુર પુર પાટવી વૃષ્ટિ નેટ પળ નારના.
જોવનમા દે રંગ સગમુલ ટાવક મનની;
કાલપણે કરી વાત મટાહે પીઠા તનની,
મુલદુલમા સમભાગ, રાગ રૂઢે શુભ પાતી,
ચતુરા ચિત્ત હરમાર, સાર જરમા મદમાતી,
લઢી વૃદ્ધપણે સેવા કરે. દેહ્યામી દિલદુલ ટલે,
એ અતકાલ અલગી નહીં, બહુ સ્નેહ સાથે ઘલે. (૫. ૫૨૬.)

ધીરો

(વિ. સં. ૧૮૦૯થી ૧૮૮૧)

આ કવિ ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અને બોધપ્રધાન કવિતાનો મ્હોટો જથ્થો ગુજરાતી સાહિત્યને વારસામાં આપી ગયો છે જેમાં સ્વકાવ્ય વિશિષ્ટ મનોરમતા છે. સસૃત્તવિદ્યાભ્યાસની દૃષ્ટિએ હેની વિકૃતા પરિમિત હતી. પણ હેણે કરેલો જ્ઞાનસમૃદ્ધ સ્તુત્ય ગણાય હેવો હતો. ‘ધીરનો પદો’ ને નામે ઓળખાતું, અને હમણા હમણા અંશત. ખોટા હેવા “ધીરનો કાપો” નામે ઓળખાવા લાગેલું, હેની પદરચનાનું વિશિષ્ટ ૭-૮-૨૫૩૫ જે ગીતમાધુર્ય અને પ્રવાહિતા સાથે છે એ અન્ય પ્રકારને અસાધ્ય છે. હેની કવિતામાંથી હું બે ત્રણ અવતરણો આપું છું —

(१)

काम कपाने रे मानव पशु प्राणीने,

ते काम तो कपे रे म्हारा गुरुजीने जाणीने.

(टिंक) १

माखण जेवु भग लहे पण नासतो हीडि मनोज,

एक मय्र म्हारा गुरुना मुखमा तेणे काम कपतो रोज,

धन्य धीर धारी रे, बळ्ढ्यो हु वाणीने

काम २.

द्वादश वर्ष हु राहो निकट, मोध न भाळ्यो काड;

केम करी काम मोध जीत्या गुरु, लोम मोहादिक साद,

नथी लहो एवो रे, कहु वाज ताणीने

काम ३.

मदमत्तरनु मूळ नहिं ज्या, पट रिपु तानेदार,

एषा तो एक गुरुजी म्हाण मान्या आखे जोया निरधार,

सुण्या वीजा काने रे, आशा बढी आणीने,

काम ४

धीर अमरवर सभरभरमा भरिया जोतानी माय,

अगमनिममनी वातो सुणावी, आप जेवो करवा कष्ट त्याय,

प्रारब्धने 'योगे' रे, धीरी जुने जाणीने,

काम ५.

[गुरुस्वरूप, २८]

(२)

आनद धाय उदे रे तृणा तो तूटे त्यारे,

गमे नहिं भेली रे, पण एवु धनु क्यारे ?

(टिंक) १

ज्या बड ऊतार मनवो भणि भरी, तेमा तृणानी मळती ताण,

छ जण साक्षकारी बने तेना, त्या आनदना सा वसाण ?

अळगो रहे ए तो रे जणु झुबने ज्यारे,

आनद २

एम छता कवी आगळ पडीने आनद करतो जोर,

त्यारे तो तुच्छ देखाती तृणा, तूटी जातो तहिं लोर,

पक्षात्ताप घातो रे, वगोन्या भूढी नारे

आनद ३

बघ विनानी पसाज जेवी छे, नाक विनानी नार,

चंद्र विनानी रात ए नग्ये, तुच्छ तृणा एवी निरधार,

आनद नेवो लुटो रे, ताणी तृणाने वारे

आनद ४

एवो आनद सदगुरुवी भळते, जे तृणातु दाळे स्वरूप,

तृणावेरी नव आटाई नभती आनदराज पुरी दे कूप,

आनदी धीर एवा रे भळे शुद्ध विचारि.

आनद ५

(૩)

કાદવ મોહિ કલ્તિયો રે માતમ મહા મસ્તાનો,
 કારમી ચીનો પાડે રે, થાકે ત્યારે રહે છાનો, (ટેક) •
 તેવને કાઢવાને જ વિચારે નિર્બલ હસ્તી કોક,
 તેનાથી તેનું શુ કારજ થાઈ ? માર્યું તો સર્વે કોક,
 છે વિચારનો વાત જ રે, એક મન કરી માનો.

કાદવ૦ ૨

તેમ કામ ક્રોધરૂપી ઘાટા કાદવમા તારો દેહ દૂબો ગયો જાગ,
 તેને ધખા નિવલ ક્યમ કાઢે ? શૂંનો પાદી થાકે વાળ,
 પ્રાણ થયા પૂરા રે, પાવૈને ન ચડે પ્હાનો

કાદવ૦ ૩

સાચો શરવીર કોક હોય તો કરે કાઢવાનો ઉપાય,
 તે તેના અનરમા આવે તો, નિકર કહે ગોદા છો સાય,
 શી પદી તેને રે ? મઠી આવે કોઈ દાનો.

કાદવ૦ ૫

મ્હારા સદ્ગુરુ જેવા જો દેસે તો કીચઢથી કાઢી કરે કામ,
 દેહનું સર્વે દેપાદી દે તે, કહે છે કીમત એક ચદામ,
 ધીર જેવા સમસે રે, સમસી ન રહે છાનો

કાદવ૦ ૫

આ નમુનાઓ ધીરાની પોતાના વિષયને ધાટ આપવાની રીત કેવી હતી એ સ્પષ્ટતા માટે પૂરતા થશે કાઢવાર એકાએક વિષયમા સીધો કૂદી પડે છે, પણ વિચારસરણિ ચૂકતો નથી (ઉપરના નમૂના ૧ અને ૨મા હાવી નિવરણ છે) અને કેટલાંક ચક્રિત કરે તહેવી અણુધારી, અને જે મુદ્દો હતા મનમા હોય હેતી સાથે પ્રાગ્ભમા સળધ નિનાની, કાર્ષ મિત્રકપનાથી પદ્મ પગરથુ માટે છે, અને પછી પોતાનો જે મુદ્દો ધારેલો હોય હેતે આણીને વાચકને - ચમકાવે (આ રીત ઉપરના નમૂના ૩મા છે) ધીરાની પ્રયોગશાળિકા સામર્થ્યમા અને કલાતત્ત્વમા ઊતરતી કાઠિની છે; હેમા એક વિચાર સીધો હોય હેતે કાતી કાતીને, આગ્રે સન્દર્શિતાર અને અર્થશૂન્ય ખાલી ચોવટ કરીને, વિશ્વત્ત્વને તાણે છે.

દયારામ

(વિ સ ૧૮૩૩થી ૧૯૦૮)

દયારામ, આચીનોમા અન્તિમ, ગુજરાતી કવિત ના આકાશમંડળનો તેજસ્વિતમ તારક છે એ નિર્વિવાદ છે “ Mile-stones ” મા કૃષ્ણનાન ગ્રંથોએ કે દયારામનો અક્ષરદેહમા ગોવર્ધનનામ ત્રિપાઠીએ હેતી કૃતિયોની વીગતભરી આનોયના આપો છે હેતુ અનુદર્શન કરવાને હું શકાઈશ નહિ. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસના સર્વ વાચકોને એ લખ્યું છે અહિ હું માન મ્હારી પોતાની દૃષ્ટિયે ગુણપરીક્ષા કરીશ જનતાના મનમા દયારામનું નામ મુખ્યત્વે હેતી સુદર ગરબીઓ સાથે સકળા થેતુ છે નસિરુલ્લમ જેવી હેતી તત્ત્વજ્ઞાનનિરૂપ ગને ધર્મશાસ્ત્રિક કૃતિયોનું મહત્ત્વ અધિકાર છે, પણ તે માત્ર વિદ્વાનને અથવા અભ્યાસીને હેતી લાપા રુખ્દોના લાલિત્યમા, સૌન્દર્યમા અને મનોહરતામા

અદ્વિતીય ॥ અને હેની કાવ્યરચના સંગીતમય છે. હેની શૈલીમાં પ્રસાદ છે, શૈલ્ય સત્વહીનતામાં ન સરકી પડે હેની મોહની છે, અને પ્રસંગપ્રાપ્ત ઝોજન અને સામર્થ્ય છે. હેની મરબીઓની પદ્યવ્યરે રચના કેવી છે એ હું આ વ્યાખ્યાનના અનુગામી ભાગમાં ચર્ચીશ. પણ અહિં હું એટલું કહીશ કે હેની ગરબીઓ પદ્યપ્રકાર તરીકે મૌલિક છે, અને એ કે હજી ગરબીનો ઇતિહાસ પૂરેપૂરો પ્રકાશમાં આવ્યો નથી તો પણ આ પ્રકારની રચનાનો પિતા દયારામ હતો એમ હું નિશ્ચય કહી સકું છું. એ ગરબીનો આદ્યસ્થા હતો હેતુ નિર્ણયાત્મક વિધાન કરવા સુધી હું નથી જતો, તત્કાલીન લોક પરંપરામાં ગરબી હતી પણ દયારામે તેનો જે પ્રકારે ઉપયોગ કર્યો, હેના જે પ્રકારભેદ વ્યાપ્ત, હેના ઉપર જે પ્રયત્ન મેળવ્યું, એ હેને મૌલિકતાનો, અપૂર્વ સૌંદર્યના સર્જનનો, અધિકારી કરાવે છે; અન્ય કોઈ કવિ એ અધિકારનો દાવો કરી સકે એમ નથી. હેની ગરબીઓમાંથી હું માત્ર એ ઉદાહરણો આપીશ.—

(૧)

મરબે રમવાને મોરી નીસર્યાં રે લોલ,
શધિકા રંગીલી અમિરામ મજવાસળો રે લોલ,
તાલી દેતા વાગે દ્વાદશર મૂમલા રે લોલ. ૧
સગમા સાહેલો બીજી છે ઘણી રે લોલ,
કાદક કહુ તેહ તળા નામ, મજા તાલી.
ગિડ્ ગિડ્ તામ્ છુમ્ છુમ્ છુમ્ કે માજે ઘૂચરા રે લોલ. ૨
તાલી લેતા વાગે દ્વાદશર મૂમલા રે લોલ
ચમમાગા જે ચમચલી રે લોલ,
ચપકલતા ચાર રૂપ, મજા તાલી. ૩
લલિતા વિશાલા મજમગલા રે લોલ,
માધવો ને માલતી અનૂપ; મજા તાલી. ૪
વિવિધ વાજિર વાગે છદમા રે લોલ,
તાલસ્વરે મઠી કરે ગાન; મજા તાલી. ૫
લોલ કહેતા ધધર અરુણ ધોપના રે લોલ;
લટકે નમી મેલવે સહુ માન મજા તાલી. ૬
શેલ મચ્યો તે મૃન્દાવનમા રે લોલ,
મસીઘટ ચોક રસરૂપ, મજા તાલી. ૭
મરબો જોવાને મિરધર વાવિયા રે લોલ,
મોશા નિરલી રૂયામાનુ સ્વરૂપ; મજા તાલી. ૮૫૬

૫૬ કડી ૪ અને ૫ ની વચ્ચેની એ કડી મહેં કાઢી નાખી છે કારણ કે હેમા ફક્ત રાધાની સખીઓની નામાવલિના નિસ્તાર છે. અને હું કડી ૮ માંથી અટકી બચેા છું, કારણ કે ત્હાર પછીની કડીઓમાં રાધા અને કૃષ્ણ, સખી લલિતાની મહદંશે, ગરબામાંથી છટકી જઈને નિકુંજમાં મળે છે અને, કવિ કહે છે તે મુજબ, ‘રતિરંગ’ રમે છે એ અનુગામી પ્રસંગનું ચિત્ર છે જે પૂર્વગામી ચિત્રને અનુપકારક છે. આ પદ્યવસાન આલુવાની લાલચમાં જે ચાર્જને કવિએ કલોચિત એકલલિતાનો ભોગ આપ્યો છે,

અપ્રતિમ લઘવ્ય અને ચમત્કૃતિમયી શબ્દોમાં કવિ અહિં કમનીયતાનું, ઉત્સાહનું અને પ્રણયભાવનું અપૂર્વ દર્શ્ય આલેખે છે. લટકાયી નમતી, તાળી દેતી, અને ગરને ગોળ ફરતાં ફરતાં ડાલતી ગોપગોરીઓનું જન્દ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છિયે; એટલું જ નહિ, આપણે સંદરીઓના ઝાંઝરનો અણકાર, મૃદંગનો ગિડ્ ગિડ્ ગિડ્ તામ્ પ્વનિ, સાંભળતા હોઈએ હેવું આપણને લાગે છે; અને આપણે એ સ્વપ્નભાષી, કવિલેખનીની નળલક્ષ્મીએ સર્જેલા માયાદશનમાંથી, પ્રભુદ્ધ થઈએ છિયે ત્યારે આપણને લાગે છે કે ગોપીઓનું મધુર ગીત સાંભળવું જરાઈ માટે રહી ગયું.

આ દશમનું રસપાન કર્યા પછી હું જો અકિતગત સૌન્દર્યોત્તરો ગણાવું તો પ્રત્યેક કડી-યુગ્મના અન્ય શબ્દોના અનુપ્રાસ તરફ હું તદ્દમુલ્લેક્ષ ખેંચું (સ્વપ્ન-અનુપ કડી ૧ અને ૨; ગાન-માલ-કડી ૩ અને ૪; દત્તાહિ); આ અનુપ્રાસયુક્તિ એટલી સ્વયંભૂ દેખાય છે કે હેને યુક્તિ કહેવાય જ નહિ. આથી પણ સદ્ગત્તર સૌન્દર્ય છે લોલ વહેતાં અથર અર્જુન બોપતા રે લોલ એ પંક્તિમાંથી ભંગના દ્વારા પ્રતીત થતા મનોમોહક ચિત્રમાં. લોલ શબ્દનો (આ ગરબોમાં આવતા લોલને નહિ) પણ આ વર્ણનગત ગોપીઓ જે ગીત ગાતી હશે હેની પંક્તિને છેડે આવતા લટકાના લોલ શબ્દનો) ઉચ્ચાર કરનાં ઓષ્ઠસંપ્રદ રહેજે, પણ લીલાલસિત રીતે, જરાક જાણે છે અને એ ક્ષણે ગાનારીઓના અધરેખ્તી અરુણકાન્તિ દર્શિગોચર થાય છે. કવિ આ સૌન્દર્યલેશને મીટમાં ઝાપી લેછે અને, પોતાની વર્ણનનિપુણ લેખનીની માત્ર એક પ્રાસંગિક લેખાથી, આપણી દષ્ટિ સમક્ષ રજૂ કરે છે.

(૨)

ચાલ જ્ઞેલી અલવેલીં પ્યારોં રાષે !

ત્હને ત્હારોં વહાન બોલાવે,

ત્હને પનડ્યામ બોલાવે,

ત્હને ત્હારો પિયુ બોલાવે,

સરસ સમય સાષે-સાષે; પ્યારોં રાષે ! ૧

નથી તુજ સમા કોઈ અશિલ વિશ્વ યામા;

જાચી સાચિની ડમા રમા રામા;

તે પળ નહિ સમોત્તર અવર કોળ કામા ?

ત્હારોં તુલના ? ત્હારોં તુલના ?

એક તુજ, કે મજમૂપ, તુ તદ્દપ. ગુણસ્વરૂપ;

વાસકૂપ, અલ્પયૂગ; સુરુતરૂપ, વેદુ અનુપ: ૫૭

મતિ અગાષે, અગાષે; પ્યારોં રાષે ! ૨

અહિં એલી અને વાણીવિન્યાસ વૈવિધ્ય દર્શાવે છે; ત્હારો કાન બોલાવે, પનડ્યામ બોલાવે, ત્હારો પિયુ બોલાવે, એ યુગ્મયુક્તિ દોષરૂપ તો નથી જ, પણ રાધાને હેની સખીએ કરેલી વીનવણીની

૫૭ મ્હેં, માત્ર નમૂના તરીકે, એ જ કડી લઈને આપી છે. ગીત આખું અપવાદથી ભરપૂર છે, જેની પાઠશુદ્ધિ આવશ્યક છે. -

ભાવાકુલતા અને આકર્ષિતા હેમાં પ્રતિબલ્લન પામે છે પવરચગની એક વિલક્ષણ વિશિષ્ટતા અહિં
ધ્યાન ખેંચે છે અને વિચારણા માગી લે છે. શરૂઆતન પંક્તિયોનો અને અન્તરાઓનો પણ પદ્યરાજ
દિલો નામનો છંદ જ છે - અને એ દિલો મુખત અને મુખ્યત મરાઠી છંદ છે. હેને! આ નમૂનો છે —

આર્યમૂલી ગીર્વાણ મધુર વાણી,
સુસ્સ વાદ્મર્યિ જ્યા મહિલી સુધાનીં,
ત્યાત વચિવર જયદેવ સમ ન વોળી
સુસ્સ સલિતસ્તર રચિલિં મધુર ગળીં ॥

આ પંક્તિયોની સાથે દયારામની પંક્તિયેક સરખાવતા જ બને છે એક છે એ દેખાઈ
આવશે. આ વિષયમાં એક કુતુહલજનક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે દયારામની કાવ્ય-શિષ્ટશાલામાં આ
છંદ ક્યાંથી આવ્યો? એક સમયે હું એમ માનતો હતો અને હજી માનું છું કે દિલોને (જેમ જ
સમજને) ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ કરનાર બોળાતામ સારાસાઈ હતા (જેમણે ઇ. સ ૧૮૧૦થી
જરાક અગાઉ મરાઠી નમૂનાની દિલો નિર્ધારપૂર્વક રચી હતી). કારણ કે આપણી સમક્ષ હેની
આ ગરમીનું માપ દિલોનું છે, પણ નામ કે પરિચય-પ્રમાણ નથી. પણ દયારામે મરાઠીમાં જે
વાંચી હોય અથવા સાંભળી હોય એ સર્વથા અસંભાવ્ય નથી, અને એથી હેણે અ-ભાનપૂર્વક એ
લક્ષ-સ્વીકારી લીધો, અને વિશેષ કલાસિદ્ધિ તો એ દાખલો કે હેને બીજા છંદ સાથે ગૂંથી લઈને
એક અંચલગતિવાળી અને લાલિત્યભરી સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી. —

હેની પ્રમાણમાં ગંભીર અને તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાનક કૃતિ રસિકજલમમાંથી માત્ર એક નમૂના હું
આપોશ હેની અન્દરિયત્રગત મનુરતા, શૈલીની સંસ્કૃતોપમ સુષુકતા, અને લયની શુદ્ધતા સત્વર
પ્રતીત થશે.

(૩)

ઢાલ

કર્ણ ગાન મધુકર મનોહર, મનમત્તમદ મહરમ્દ,
ત્યા ત્રિવિધ પવન વહે સુલહ, શીતલ, સુગન્ધિ, મન્દ ૧.
કાંચનલતા મલિકા મારુતિ કેતકી રહોં ફૂલી;
અપક બકુલ કલ્હાર પ્રફુલિત, કલરી રહોં ફૂલી. ૪.
મણિરત્નમય મિરિરાજ શ્રી, શ્રીનાથ મન લોભાય,
મન્દક મધુર સુશન્દ દિગ્ગજન, શોભા કહી નવ જાય ૫.
શક્તિપત્રલોચન સુદરી ર્યામાતંગા વહુ ૨ વન્દ,
તે મધ્ય ચિલ્લે લાલ નટવર રસિકમણિ મોવિન્દ. ૬.
નિત્ય નવલ રાસવિલાસરચના, કર્પનમા નયમ આવે ૭.
છે નિત્ય લીલ્ય ઍ-પ્રાકૃત, બાનન્દમય શ્રુતિ ગાવે ૮.
એ પુષ્પિદિ સર્વલી, શ્રી અગણી ઉત્પલ, ૯.
જલ દયા પ્રેતમ કૃષ્ણરૂપ વિના ઠરે નહિ મત્ય. ૮. (૫૬ ૮૨).

એક કાવ્યમાં (સામલ રે તુ સજની મ્હારી રજની વયા રમી જાવી જી એ ગરબીમાં) દયારામે બાલણુમાથી અને એથી પણ હેલાના નરસિંહમાથી આખી ચીજનો ઉપાસ કર્યો છે એ હું જણાવુ તો તેથી દયા રામની કવિતાની ગુણપ્રતિષ્ઠાને લેશ પણ હાનિ થવાને કારણ નથી શ્રી રમણુ લાલ યુનીલાલ મેદીએ આ અલ્પાંશુ નિ સદેહ પૂરતર ક્યું છે ૬૦

વસંત ઋતુ

જો વયસ્યા શ્વે રાધિકા, ઋતુ આવી વસત	
સજોગી સુલ સાગરી વિરહી દુલ્હા બનત	૧
કુસુમિત ઘન ઉપલવન યથા ગુણે ભૂમ મદમાતા,	
x x x	૨
કિંશુક ફલ પીતરક્તતા લાગે એ જ પ્રમાણે	
વિતનુ બ્યાગ્ર વિરહીદેવે વિહર્ણુ નક્ષ જાણે.	૪,
ત્રિવિધ સમીર રુન્દાટવી, પરભૂત ફલ બોલે,	
લલિત સુમન મધુકળ સ્વયે, હરિવણ ઊર છોલે,	૫
પ્રફુલિત દ્રુમ સહકારના, બ્રિજ પ્રમુદિત શ્રમે,	
x x x	૬.

આ શ્રી કાળા અપેલા શબ્દોના અર્થતત્વને કારણે કેટલાક સંજ્ઞાને હેરા દલીલ કરે છે કે દયારામે એ શબ્દો (પ્રેમાનંદને નામે અહેલા) પાંચલીપ્રસન્નાચાર્યનામાથી લીધા હોવા બોધ્યે પણ પ્રમા માં આ કવિત છે —

આ તે લલિત સુમન મધુકળ સ્વયે શક,
જા મધુરી ગુણરીની મીઠાશ મોંયો ઘણી,
કિંશુક કુસુમ રક્તપીત વળ વાલ વલુ
મત્તુદિન આ ગુલાબ ગુજરી મદામણી !
ઉપલવન કુસુમિત ઓહ મત્ત ભૂમ ગુણે,
લક્ષ પરભૂત આ ઘણી છે પ્રેમી તણી !
સુરમિયે સહકાર પ્રફુલિત પૂર્ણ કીયા,
પ્રમુદિત બ્રિજ ગિય સુરમિ સુહામણી

અને હાને ત્હેઓ આ નાટક અરેખર પ્રેમાનંદ રચેલું છે એ વાતનો પુરાવો જણાવે છે તેઓ જૂની જામ છે કે એટલા જ, બેટકે વિશેષ, યુક્તિગથથી એમ પણ કહી સકાય કે પ્રેમાનંદને નામે એ નાટક યજ્ઞવલ્ક્યે લેખક દયારામની પછી થયો હશે અને હેણે દયારામના કાવ્યમાથી આ ચિહ્નિત શબ્દો ઉઠાવીને વાપર્યા હશે વિ આ ૧૮ના આવણના વસંતમાં ૫ ૩૮-૨૫માં એક નોંધમાં આ મુદ્દાની શ્રે વિસ્તીર્ણુ ચર્ચા કરી છે

૬૦ હેમને બાલણુ વિરાને નિબંધ ૫ ૧૧૯-૧૨૨ જુવો

દયારામનું ઘટ્ટતુર્ણન મ્હારે વીસરણું ન બોધમે. હેમાંનો આ નમૂનો જુવો.—

(૪)

શરદ્ કવિ

વીની રૂપા જ્યમાનુજા કહે શરદ્ જો ઠાલો;
નાય હજી ન વઢ્યા સહી, પાણિપત્રીઓ નાલો. ૧
જલ્લ શાદલ નિર્મલ થયા, પઢ્યા પથી સુપથ;
ચહે ન સદપિ કસની કિકરી થકી વધ. ૨.
જનન પ્રગટ થયા ગયા આસુ અજન વહાને,
રંજન મન મજન કર્યા, સુલ શર્ચો રસો રહાને. ૩.
આતપ ક્યમ થઈ ચન્દ્રિકા, ત્રા તે સોમ કે સુર ?
સુલકર વિપરીત પિયુ વિના, દે દુલ પ્રવુર. ૪.
થયા તે શરદ્ ક્ષપા ચન્દ્રમા ! કયા તે ત્રિવિધ સમીર !
થયા સુલપુન નિકુંજ ! કયા તે શ્રીયમુના સીર ! ૫.
કયા તે મોહન છમી માધુરી ! વનરાસ વિલાસ !
આજ સરવ બવલા થયા, પતિ પાલે દે ગ્રાસ. ૬

આ પંકિતોમાં કામલ હૃદયની વેદનાનો અને નિરાશાનો સર સાદ્યન્ત વ્યાપી રહ્યો છે અને સરલ છતાં મનોહર સંસ્કૃતરૂપે શબ્દોમાં વ્યક્ત થયો છે આ તો ૧૮ માત્ર એક ચૂટકું અવનરણ આપ્યું છે. આપું કાવ્ય મુદ્તકાવ્યદોહન માં છપાય છે ત્હેમાંથી, કાવ્યા જાવનમૂનાના કાગળમાંથી ગુજરાતી પ્રેસના શ્રી નટવરલાલ છ. દેસાઈના સૌમ્યથી મળ્યું છે, પણ હેમાં ઘણા પાક ખોટા છે અને પુનઃશોધનની જરૂર છે. વચમાં વચમાં શાફ્લવિકીડિત અને માલિની જેવા સંસ્કૃત શ્લોકો વાપર્યાં છે અને કાવ્યમાં વૈવિધ્ય આણવામાં આવ્યું છે; પણ એ શ્લોકો અસમાન અને અશુદ્ધ છે. એક જ દાખલો લખ્યો

ધન દયમ ધનદયામ, વે કર્યું એક કમ;
સમ વિશ્વ અગાધા, મુર્ધ કરી અમ્મ રાપા,
નિજદિન કો ન જાણે ઉમય એક જ પ્રમાણે,
સહી રહ્યાં સમજાવે, કોઈ મવને થતાવે.

[વર્ણા શ્લોક, કડી ૧૬] ૧૯

૧૮. ફટલાક વિચારો સમયરૂઢ લાગશે, પણ હેમાં પોતાની વિચિત્ર પ્રત્યક્ષતા છે. ૪થી કડીની પ્રથમપંક્તિ ત્હેમને પ્રગ્નપાવમાંની પ્રાતર્લક્ષ્મણ સેવ્યતાં તરુલ ચંદ્રાદ્યમૃતે એ પંકિતનું રમરણ આપશે.

૧૯. આ કાવ્યમાંથી નીચે આપેલી પંકિતો તરફ ત્હેમાંનું લક્ષ બેસ્યું પડશે.—

એક કાવ્યમાં (સાંમઠ રે તુ સજની મ્હારી રજની ક્યા રમી આવી જી એ અરખીમાં) દયારામે ભાલણુમાંથી અને એથી પણ હેલાના નરસિંહમાંથી આખી ચીજનો ઉપાડ કર્યો છે એ હું જણાવું તો તેથી દયા ભની કવિતાની ગુણપ્રતિષ્ઠાને લેખ પણ હાનિ થવાને કારણ નથી. શ્રી રમણ-લાલ યુનીવાર્સ મેંદોએ આ અલંકાર નિ સદેહ પૂરનાર કર્યું છે ૬૦

વસંત ઋતુ

જો વયસ્યા ઘડે રાધિકા, ઋતુ આવો વસત,	૧.
સજોગી મુલ સાગરી, વિદ્ધી દુલ્હા અવત	૧.
કુસુમિત વન ઉપવન થયા ગુજે ભૂમ મદમાતા;	
x x x	૨.
કિંશુક ફૂલ પીતરક્તતા લાગે એ જ પ્રમણે,	
વિતલુ વ્યાગ્ર વિદ્ધાદ્ધે વિદ્યુત નલ્લ જાળે.	૪.
ત્રિવિધ સગીર વૃન્દાવતી, પરમૃત કલ બોલે,	
લલિત સુમન મધુકળ સ્થલે, હરિવળ હર છોલે,	૫.
પ્રફુલિત દ્રુમ સહકારના, દ્વિજ પ્રમુદિત શ્રમે,	
x x x	૬.

આ ઘેરા કાળા હાપેલા શબ્દોના અર્થતત્વને કારણે કેટલાક સમજીને હેની દલીલ કરે છે કે દયારામે એ શબ્દો (પ્રેમાનંદે નામે ચહેલા) પાંચલીપ્રવચનાસ્વાતમાંથી લીધા હોવા એકાદ્યે પા પ્રમા. મા આ કવિત છે —

આ તે લલિત સુમન મધુકળ સ્થલે શક,
 શા મધુરી ગુર્જરીની મીઠાશ મોંઘો ઘણી,
 કિંશુક કુસુમ રક્તપીત વળ શત ચલુ
 અનુદિન આ શુભાશ ગુર્જરી મહામણી !
 ઉપવન કુસુમિત - જોઈ મસત ભૂમ ગુલો,
 અકલ પરમૃત આ જાણી છે પ્રેમી તણી !
 સુરમિયે સહકાર પ્રફુલિત પૂર્ણ કીધા,
 પ્રમુદિત દ્વિજ ગિર સુરમિ સુહામણી

અને હાને ત્યેઓ આ નાટક અરેખર પ્રેમાનંદે રચેલું છે એ વાતનો પુરાવો મળાવે છે. તેઓ જૂની નામ છે એટલા જ, બ કે વિશેષ, યુક્તિગણથી એમ પણ કહી સકાય કે પ્રેમાનંદે નામે એ નાટક ચણવનારો લેખક દયારામની પછી થયો હશે અને હેણે દયારામના કાવ્યમાંથી આ ચિહ્નિત શબ્દો ઉઠાવીને વાપર્યા હશે વિ સ ૧ ૧૮ના આવણના વસંતમાં ૫ ૩૬-૬૬માં એક નોંધમાં આ મુદ્દાની મ્હે વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરી છે

૬૦. હેમને ભાલણ વિશેનો નિબંધ, ૫ ૧૧૯-૧૨૨ જુવો.

પણ દયારામનું મૌલિક સર્જન સમૃદ્ધ છે અને વિપુલ છે. અને હેની વિશાળ જૂમિકા ઉપર જેની કૃતિ દૃઢ રહેશે. અને, મહેને વિશ્વાસ છે કે, મહે આપેલા નમૂનાઓ વાંચ્યા પછી, રચના-સૌન્દર્યમાં અને શૈલીની સરકારસુભગતામાં દયારામ પ્રેમાનંદના કરતાં વધી જાય છે એ મહારા મતમાં તદ્દમે સંમત થશે.

✓ સિંહાવલોકન

આપણે અહિં, દયારામ પછી, જરા રોકાઈએ અને આપણી સાહિત્યધારાના પથનું સિંહાવલોકન કરીએ.

દૂર દૂર એક યાત્રાપથના પ્રવેશમુખમાં મીરાંમાઈ અને નરસિંહ મહેતા પ્રકાશતાં ઊભાં છે—જળહંગતાં અને એકશાં; પદ્મનાભ, લાલણ અને બીમ લિન્ન રચનાપ્રકાર અને લિન્ન વિષયપ્રકાર ઘર્ષને આવે છે; અન્ય કવિયો, કર્મજીમંત્રી, કેશવ, ગણપતિ, નાકર અને બીજા, ઓછા છતાં અદ્વૈતીય ગુણવાળી કમખદ પદ્ધતિમાં આવી પહોંચે છે: હેમની પછી વિક્રમ સંવત્સરા સત્તરમા સૈકાનો ઉત્તરાધ પથિકશૂન્ય દેખાય છે. અદારમી સદોનો ઉપકાળ વિચનાથ નાની, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ એ પ્રમાણમાં ઓછા તેજના કાવ્યદીપકોને ઘર્ષને આવે છે. પછી આવે છે ઉન્નતતર ઉચ્છ્રાય સાધતા કવિયો: અખો, પ્રેમાનંદ અને સામળ; પ્રેમાનંદનો જ્યુસ્સાભયો તરવરતો પુત્ર વલ્લભ. ફરી પાછી સાહિત્યગુણવત્તામાં એક સૈકાની ઓટ આવે છે, જે દરમ્યાન રેવાચંકર, પ્રીતમદાસ અને અન્ય કવિજ્યોતિયો વચમાં વચમાં પ્રકાશી જાય છે, અને છેલ્લે દેખાય છે લલિત મનોહર ગીત ગાતો દયારામ.

આ કવિયોના વિષયો આ છે—(૧) ભક્તિ, યુગાર, જ્ઞાનવૈરાગ્ય, (૨) વીરકાવ્ય જેવા પ્રબોધો, (૩) વિમલપ્રબન્ધ, માધવાનલ જેવી લાખી કથાઓ, (૪) પ્રેમાનંદીય પ્રકારનાં આખ્યાનો, (૫) સામળની વાર્તાઓ અને ફરીથી (૧) જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્ય-વલ્લભ અને દયારામ વચ્ચેના ગાળામાં. આ અરેખર વૈવિધ્યભર્યો વિષયવિસ્તાર છે હેમાં સદેહ નથી, પણ હેમાં ઉતુગસિખર તાલતરુઓ નથી કે વિશાલકાવ્ય-વટટરુઓ નથી; હેમાં છે માત્ર આત્મકુન્જ, જેમાં કાઈ કાઈ વેળા કોકિલના ફૂલોનો સંભળાય-છે; પણ એ કુન્જમાં મોટે ભાગે સંભળાય છે ભક્તોના લજ્જનમાન અને પ્રજુપીએ નાં રતિપૂનન. જૈન સાહિત્યનું સંશોધન-દમચ્છા ખતથી ઘર્ષ રહ્યું છે પણ હેનો આપણે અહિં ઉલ્લેખ નહિ કરી સકીએ; હેની મધ્યાર્થ ગુણમલવણી માટે હજી થોભવું પડશે.

આ સાહિત્યસર્જનની ઐતિહાસિક જૂમિકા કેવી હતી હેનું આ સિંહાવલોકનથી સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રથમ નરસિંહ મહેતા અને મીરાં એ સતોત્રો સાન્નિયુગ, પછી જ્યારે ખરૂં અને બખતર આજનાતાં એ જૂતકાળનું દર્શન કરવાની ર્જિત, ફરી, નરસિંહ મહેતા અને અખો એ બેની વચ્ચેના સમયમાં દેસદેશ ધ્રુવ્ય હતી તે છતાં, સાહિત્યસર્જનને પ્રેરતાં જગત બોલોના પ્રભાવ; ત્દાર પછી સમગ્ર વિસ્તાર ઉપર પ્રકાશમય પાંખ પસારતી, એ સમયના સાહિત્યના ભાવોને પ્રેરતી, અથવા હેમાં પ્રાણ પૂરતી, ૧૫મા અને ૧૬મા સૈકાની ભક્તિપ્રવૃત્તિ આવે છે.

આ બોલોના બાજુમાં લોકોના સામાજિક જીવનને સ્પર્શતાં બોલો માત્ર દાવાં કાઢ્યોમાં ટેકિયું કરી જાય છે “ગોરમા, નિદ બાવો બજતર કે નાગરો વ્યવનાં રે કોઠ.”

સાહિત્યની આ સજ્જનચિત્રાવલિમાં એક મત્સ્યકિતમા ધરરણુ કવિયો પણ નજરે પડે છે; તહેઓ સાધારણુત પોતાનાં મનમમતા વાદિનોમા પોતાના જ સુર વગાડતા, બહારના જીવન માટે અસ્પ, પોતાના ધરથી અન્વય વિકસતી વિદ્યા માટે અદ્યતર, અને ઐહિક જીવન માટે અને તદ્વત સંકુલ સમસ્યાઓ માટે અદ્યતમ દરકાર રાખતા-એ કે એ સમસ્યાઓમાંની કેટલીક તે હજી ઉદ્ભવે નહોતી અને કેટલીક એ જમાનાના માણસોની દષ્ટિને દેખાઈ નહોતી. એ જતા તીર્થયાત્રા કેટલાક લોકોના આવશ્યક પ્રવાસોનું કારણ બનતી, અને ભારતના અન્ય પ્રાન્તો વિશે તહેઓ કદી ન શીખ્યા ત્યય હેવું શાન પરાણે શીખવતી-પણ બહુ મર્યાદિત પ્રમાણમા, પ્રેમાનંદકવિ એ સમયે દૂર ગણ્યામ હેવા નજરનારનો નિવાસી થયો હતો. કેટલાકે દક્ષિણ-ભારતમાં રહ્યાં રહ્યા કૃતિયો રચી હતી; અને દ્વારામે બ્લોળા પ્રવાસો કર્યા હતા એ સુવિદિત છે.

આથી, શ્રી. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈના સ્વામિત્વની અને હેમના જ રનેહસૌજન્યથી મહને જોવા મળેથી પ્રકીર્ણ કાવ્યોની એ હસ્તલિખિત પ્રતોમા એ ત્રણ બંગાળી ગીતો નજરે પડે છે હેમા નવાઇ નથી આ પ્રતો ઉપર વિ. સં. ૧૭૩૦ની અને ૧૭૩૫ની સાક્ષ છે એ ગીતો અહિં આપું છું —

(૧)

શ્રીગણેશયનમ.

૧ રાગ ગીત ચમત્ત છે ।

આમ ચણુભરી દેખાહો દેશા ન દો કે ને આમ ચણુ હો ॥ ૧ ॥

તમારો કપટ મજા (માયા) જુસીતે ન પારી

દેવા દોઆ રાહો પાળ (પ્રણ) ઘુનળ કો ધારો આમ ચણુ હો ॥ ૨ ॥

મરીવો મરીવો આમ અવમ મરીવો

હીઆ મુરે પાળ પટે કાહારે કહીવો ॥ આમ ચણુ હો ॥ ૩ ॥

(૨)

ગીત ચમત્ત લજ્જાછે

નવ ગોરા નવ ગોરા

ચણુ દહીઆ કાઢીઆ પાળ લીલા રે નવ ગોરા ॥ ૧ ॥

ચણુ ચઢો હીસ ઘુલ વાળિ બાર માદ્યા રે નવ ગોરા ॥ ૨ ॥

ભામે ભદે ગોરા [સે ?] મરસે મારો

દહીઆ કાઢીઆ પાળ લીલા રે નવ ગોરા ॥ ૩ ॥

પેરીએ નીકનસાઠી નલોએ માધવ બોરી

ઢાલોએ ઢાકી નનદે દહ્યા નવ ગોરા

કોઓ કયા બકે ઠારે ॥ કેવા જુસીએ પારે

હી ઢીઆ કાઢીઆ પાળ લીલા રે નવ ગોરા

આ એ સમયની બંગાલી ભાષા છે ? બીન્ન (પુ. રના પૃષ્ઠ ૨૨૮મે) કહે છે કે બંગાળીનો આરંભ ઇ. સ. ૧૬મા સેકામાં થયો. ત્યાં સૂધી પ્રાચીન બંગાળી કવિતાની ભાષાઓ બોજપુરી અને બિહારી હતી આ બિહારી બંગાળી બંગાળી કરીને આ પ્રશ્નને હું પડતો મુશ્કેલ કારણ કે એ વિષયે કાંઈ અંતિમ નિર્ણય તો બ્રિજવટલચુડ સંશોધન ક્યાં પછી જ આપી સકાય.

✓ અર્વાચીન સાહિત્ય

આ વિષય હેવા છે કે હેની વિચારણા મ્હારે અત્યંત ત્વરિત ગતિયે કરવી પડશે અર્વાચીન સાહિત્યનું આગળ પશું પ્રકારલક્ષણ હેતું ગણ છે જેની સરખાત રણછોડદાસે કરી હતી. રણછોડદાસને નવસરામે ગુજરાતી ગણનો પિતા કહ્યો છે. ત્હેમ છતાં અર્વાચીન સમયમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિતાનો ફિરસો મ્હોટો છે. ગદ્યમાં કૃતિત વાતાંબો મોખરે છે.

કૃતિકાસ, જીવનચરિત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન મંદ ગતિયે આગળ વધે છે અને અત્યંત મૌલિક કાર્ય શાખવે છે. વિજ્ઞાનને ગુજરાતી સાહિત્યના મંદિરમાં એક નહાનકડો ખૂણો મળ્યો છે.

અર્વાચીન કવિતાનો આરંભ લગભગ ઇ. સ. ૧૮૮૦માં થયો. હેમાંના થોડાક પ્રતિભાસંપન્ન કવિયો પ્રશસ્ત રીતે આગળ તરી આવે છે, પણ હેમની શૈલીના અનેકસંખ્ય અનુકરણ કરનારાઓ એ સાહિત્યને ઝાંખ લગાડે છે એ ખેદજનક છે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, કલાપી, ન્હાનાલાલ અને ખીન્ન કેટલાક અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાની કૃતિને ટકાવી રહેલા સ્તંભો છે. પણ હેમના કાવ્યને પ્રેરણા આપનાર જે સાચી અન્તર્ગત પ્રતિભા હતી એ, ભાવશુદ્ધિરહિત, સત્યના રણકાર વિનાનાં, વિદ્યાસંસ્કારવર્જિત, પોતાની જ શક્તિમર્પદાથી અજ્ઞાણ હેવા કેવળ અનુકરણમાં આવે એ અશક્ય હતું. પરિણામે આ અનુકરકોના અનુકરણનો વિષય બનેલી કાવ્યશૈલીને જ નિષ્કારણ દોષ હેવામાં આવે છે.

અર્વાચીન કવિતાની પ્રેરક સાહિત્યભાવનાઓને ઉતારી પાડવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. ખરી વાત એ છે કે હું તો એ ભાવનાઓનો ઉપાસક છું. મ્હારી ઇચ્છા એટલી જ કે આ ભાવનાઓને પોતાની સ્થાનપ્રતિષ્ઠાથી પદબદ્ધ ન કરવી જોઈયે, અને એ કારણે જ ખોટા અનુકરણને માર્ગે રહેલા ભયને હું ચીધી બતાવું છું. બીજે પક્ષે એક વિવેચકવર્ગ અર્વાચીન કવિતા ઉપર વગર દોષે દોષારોપણ કરનારો છે, હેતું કારણ એ છે કે એ વિવેચકો આ કવિતાના વાસ્તવિક શુણ્ણનું યથાર્થ પ્રહણ કરી સક્યા નથી. સર ન્યોર્ડે ટ્રિપર્સન જેવા પડિત આ નવીન કવિતાની સાચી કિંમત આંકી શકે નહિં ત્યારે હતાય બનીને નિ.વાસ જ નાખવો પડે. એઓ કહે છે :

"અંગ્રેજીની અસરથી હમણાં વર્ષોમાં અનેક કૃતિયો જાપાઈને પ્રકટ થઈ છે, પણ હેમાં મૌલિકતા અત્યંત ઓછી છે અને એ જુદા અનુવાદો છે." (Imperial Gazetteer of Indiaમાં- નવી આગતિનું પુસ્તક ૩ (ઇ. સ. ૧૯૦૮), પૃ. ૪૩૦મે-આવેસો દેશભાષાઓના સાહિત્ય વિશેનો મેખ)

સર ન્યોર્ડે પોતાના કથન માટે પરાક્ષ પ્રમાણનો આધાર લીધો છે તેવી મને યંકા છે, કારણ કે ન્હાંથી આ અવનરણ મ્હેં લીધું છે એ જ સ્થળે ત્હેઓ કહે છે કે ગુજરાતી ભાષાએ

તુલસીદાસ, સુરદાસ અને બીજાઓ જેવા અતિકામ સર્જકો ઉત્પન્ન કર્યા નથી. આ કથન કરવામાં હેમને પ્રેમાનંદ, દયારામ વગેરે કવિઓનું વિસ્મરણ થયું હાગે છે, આ કવિઓની કૃતિઓનો હેમણે પ્રત્યક્ષ પરિચય સાધ્યો જણાતો નથી. હેમને જેટલો હિન્દી સાહિત્યનો પરિચય છે તેટલો ગુજરાતી સાહિત્યનો નથી એમ હું સકારણ માનું છું.

ગુજરાતી કવિતાની અયોગ્ય નિન્દાનો એક વિશેષ પુરાવો હું આપીશ. સુરતના મિથનના મુખ્ય અધિકારી રેવ. મિ. એચ. આર. ર્કોટ ગુજરાતી મિશનરી કૉન્ફરન્સમાં ઇ. સ. ૧૯૧૧માં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. ગુજરાતી કવિતાની હેમણે કરેલી મૂલ્યઆકારણી આ પ્રકારની છે:—

“અર્વાચીન કવિતાનો એક પ્રકાર છે જેના વાચનમાં સમયવ્યય ન કરવાની હું તકને સૂચના કરું છું. એ ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા લેખકોની કૃતિ છે; અને અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત કવિઓની કાવ્યકલ્પનાઓને કંઈક ઉચ્ચગામી ગુજરાતીનું વસ્તુપરિધાન કરાવવું એ હેમનું લક્ષ્ય છે. એ બહુધા કૃત્રિમ છે—સંસ્કૃત શબ્દોથી અને વિચારવલણથી ભરપૂર છે, અને અસ્પષ્ટ તથા દુર્ગોધ છે. એ કવિતામાં હેનું સ્વકાય ઉપભોગ્ય તત્ત્વ અને મૂલ્ય છે, પણ જેમને ધણો સમય ફાળવે હોય તદ્દઓને જ એ વાંચવી પડે. પણ નરસિંહ મહેતા, તુલસીદાસ, પ્રેમાનંદ, સામળદાસ અને અબો... એઓની પ્રાચીન સિદ્ધાન્ત કવિતા સ્હેલાપથી સમગ્રાય હેવી છે.”

રેવ. મિ. ર્કોટ સમભાવરહિત અને અન્યાયી બન્યા છે હેવું મને લાગે છે. આ અન્યાય-ભરી આંકણી કદાચ, અર્વાચીન કવિતાના સાચા અન્તર તત્ત્વનું અજ્ઞાન, એ કવિતાના લેખકોની દૃષ્ટિ એવાની અચકિત અથવા અનિચ્છા, એ કવિતા જેડે ભાવસંવાદનો અભાવ, હેવાં કારણોમાંથી ઊપજે હશે. હેનો નિબંધ મુખ્યતઃ કિશન ધર્મપ્રચારકા માટે અને ધર્મપ્રચારના ખાસ ઉદ્દેશથી લખાયો હતો એ હું વીશ્વરી જાતો નથી; પણ કવિતા આખા વિશ્વનું સહિયારું ધન છે. જૂઠા જૂઠા દેશોના કવિઓના વિચારો સરખા હોય એથી એકે અન્યનું અનુકરણ કર્યું છે હેવું ન જ માની લેવાય. એ વાતનું ઉપર પ્રમાણે મત બાંધી લેનારા હાવા વિવેચકોને વિસ્મરણ થાય છે એ તો મહારે કહેવું જ પડે છે. અન્ય દેશની કવિતામાંથી ગ્રેરણા લેવી એ એક વસ્તુ છે અને અનુકરણ કરવા એ બીજી વસ્તુ છે. મને લાગે છે રેવ. મિ. ર્કોટને કસોટી એક જ છે: એ છે સુચમતા. પણ અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા અવિશ્વ અને દુર્ગોધ છે અને નરસિંહ મહેતાની, અબાની અને અન્ય પ્રાચીન કવિઓની કવિતા સુગમ છે હેવું મિ. ર્કોટ કહે છે તેથી હું લગીર આશ્ચર્યચકિત બની જઈ છું હેમને અબો સમગ્રવો સ્હેલો લાગે છે કે કેમ એ જાણવું જોઈએ. જમ્હારે અબાના ઇપાની ‘કને નહીં તે કહો છું સુવે’ જેવી સાદી સ્હેલી પંક્તિનો ત્હેઓ “He that is low need fear no pride” હેવો અનુવાદ કરે ત્હારે તો મને “ત્હમે માનો છા એટલી અબાની કવિતા સુગમ નથી” હેવો રોકડો જવાબ આપી દેવાનું મન થાય છે. ૬૦૬

૧૦૬. અબાની પંક્તિ છે. “વદે નહિં જે પૃથ્વી સુવે, વને નહિં તે કહો છું જોવે. રેવ. મિ. ર્કોટ હેનો અનુવાદ બન્યનના “Song of the Shepherd Boy in the Valley of Humiliation” એ કાવ્યની “He that is down need near no fall. He that is low not pride.” એ પંક્તિથી ટાંકીને કર્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. પણ વિચારસામ્યના દાખલા તરીકે પણ ઉત્તરાર્ધમાં યથાર્થ પ્રતિબિંબ નથી. આ કારણે મહેં હાવી ટીકા કરી છે.

પાશ્ચાત્ય અને સંસ્કૃત કવિતાના સત્ત્વને આત્મસાત્ કયું હોય અને હેને સહજ-મા પ્રતિ-
ભાનો અને પ્રેરણાનો સહકાર મળ્યો હોય તો સુંદર કવિતા નીપજે, માત્ર બાહ્ય પ્રેરણાથી અંકિત
હોય એટલા જ કારણે જેને મુલ્યહીન અનુકરણ ન માની સકાય હેવી મનોહર કાવ્યકૃતિ નીવડે, હેના
પુરાવા તરીકે અર્વાચીન કવિતામાંથી એક જ ઉદાહરણ આપીશ—

મવાટવી

મૂલી પપ મમુ દિન રાત રે,
કોઈ સત્ થતાવો જી વાટ:

ઝમે સૂરજ વઢી આયમે એવી ન્હોતી મ્હારી મૂઠ મોમ;
ઝ્યોતિ અસલ કમે જઈ, જેનાં તેજ હલે વીંધી વ્યોમ:

કોઈ સત્ થતાવો એ વાટ.

સસારને હુને વાયરે ધાય ઘર ધરના કોપ ગુઝ;
જીવન એવા બહિનાં મ્હેંતિયા મ્હારે મુલક અમરોનાં કુઝ:

કોઈ સત્ થતાવો એ વાટ.

ઝપાને બધરે લીલતો મેં સૂપ્યાને કાઠે વિલાય;
એવા રે સ્નેહને સોળલે મ્હારું જીવતર કીલા સાય:

કોઈ સત્ થતાવો એ વાટ.

પગલે પગલે પાવક પ્રજલે, બાંલે ઠયોં બધકાર;
પામર દેહની પીઠ પહો વહી મકરણ કેમે માર:

હવે સત્ દોરો સુર વાટ.

(અંજલિ : કેસવ દ શેઠ કૃત કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧૦૦)

આ કાવ્ય કાડિ'નલ ન્યૂમેનના 'Lead Kindly Light' એ સ્તોત્રનો અનુવાદ નથી. હેનું
પ્રતિપ્તિનિશ્ચય પણ નથી. જો કે કાડિ'નલ ન્યૂમેનના એ સ્તોત્રના ગ્રેમલ ઝ્યોતિ ત્હારો દાહથી મ્હારો
જીવનપથ ઝગઝગ એ પંકિતથી શરૂ થતા અનુવાદમાંથી આ ગીતનું ભાવાત્મક તત્ત્વ વિકસ્યું છે કારણ
કે એ અનુવાદનો ભાવપ્તિ કવિના અસંપ્રસાતકર્ય માનસમાં સંભૂત હશે. તે છતાં આ ગીત કવિ-
ત્વનો તદ્દન મૌલિક અવિભાવ છે, સર્જન છે, મનોહર ભાવની મનોહર ચન્દ્રદેવમાં અભિવ્ય-
ક્તિ છે. ભવાટવીની અધિકારમય ખૂલવણીમાં માર્ગ શ્રેયસા છવનપાત્રિકના આત્મરૂપનું આ કાવ્યમાં
કરણ્ય આવેદન છે; યાત્રિકનો પથદર્શક થઈ સકે હેવા "કામ" સંતને ઉદ્દેશીને કરાયેલા એ આર્તિપુકાર
છે. યાત્રિક ભવકાન્તારમાં ખૂબો પડ્યો છે તો પણ હેને પોતાની મુગ્ધામનુ-સ્વર્ગભૂમિનું-સ્મરણ કપટ છે;
એ ભૂમિમાં સૂર્ય રોજ રોજ જાગતા નથી અને આશમતા નથી, અખંડ વ્યોતિ ત્હાં પ્રકાશી છે અને
વ્યોમ વીંધીને આ જગતમાં જીવતી પડે આવે છે ત્રીજી કક્ષીની કવનનામાં કવિપ્રતિભાના ઉન્મેષનું
અવિકલ તત્ત્વ છે; હેમાં સ્નેહની સ્વપ્નચૃષ્ટિમાં ઝોલા ખાતા છવનનો ખેદ વ્યક્ત થયો છે; એ સ્નેહ
તો ઉપકાલના અરણ્ય અધરે ખીલે છે પણ સંખ્યાતટે વિલય પામે છે. આ કાવ્યને કૃત્રિમ આ

અપિરાન ભાષાના વાચક પહેરાવેલુ અગ્રેજ કવિતાનું અનુકરણ કહેલુ એ તે રૂઢ પૂર્વગ્રહભાષી જન્મેથી અને ઇર્ષ્યાએ પોષેલી નગી નિન્દા જ છે પૂર્વગ્રહ અને ઇર્ષ્યા એ શત્રીયો જ હેરી છે કે વામ વિવેચકને અનુકરણ અને ગ્રેરણા વચ્ચેના બેદ પ્રત્યે અધ બતાવે અને યાદ રાખવને કે આ કાવ્ય સારી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાની પ્રકાશદર્શક એક વાનગી જ છે

૨૨૬ મિ રફોલના વર્ણના ટીકાકારોના લાભાર્થે અર્વાચીન કવિતાભાષી એક વધારે ઉદાહરણ આપવાનો મહેન લોભ થયો છે

મુજ પ્રાણરૂપ ફૂંલે પ્રમો ! સુલભ સુગન્ધ ત્હમે યજો,
મુજ હૃદયસંગીતે પ્રમો ! રવ મધુર મન્દ ત્હમે યજો.
મુજ જીવનમી દુસરાન્નિમ્ન પ્રભુ ! ચાર ચન્દ્ર ત્હમે યજો
મુજ જીવનના સુલભહનમા સુદરતરંગ ત્હમે યજો.
મુજ પ્રતિવિચારનો વાદળીમાં વારિતત્વ ત્હમે યજો,
મુજ હર્ષકમલતળી મધુધારાનું સત્ત્વ ત્હમે યજો.
મુજ કલ્પનાના મેઘધનુષે રમ્ય રંગ ત્હમે યજો,
મુજ આત્મના કવ્વપ્રવાહે પાલ્લરૂપ ત્હમે યજો.

(‘નવચેતન’ના તત્રી શ્રી ચાંપશી વિ ઉદ્દેશીએ રચેલું, કલ્પવર્તમાનના વસંત અક્રમા ૧૯૨૫ એપ્રિલ કે મેના આરંભમા પ્રકટ થયેલું કાવ્ય, તા ૧૭મી મે ૧૯૨૫ના ‘પ્રજાપ્રધુ’માના ‘સાહિત્યનું સુક્ષ્માવલોકન’ એ લેખમા આપેલ અવતરણ)

ચિષ્ટ શૈલીના સૌન્દર્યવાળા અને ખરા કાવ્યમય ભાવોભાષી તથા વિચારતત્ત્વથી યુક્ત આ મનોહર ન્દાનકકા કા થને પાશ્ચાત્ય કવિતાનું અનુકરણ કોણ કહે ? જતા હેમા ને કવિત્વસાધક મનોવૃત્તિનું અદૃશ્ય વહન છે તે પશ્ચિમભાષી ઉછીની આણેલી નહિ ખણ્ય ગ્રેરણા પામેલી છે અને જતા હેમા ગૌલિકતા ચોક્કસ છે હેરી કોષથી ના કહી સકાશે નહિ મૂન કાવ્યની મનોહરતા કમી થાય એ જોખમ બહારીને પણ હુ હેને અગ્રેજ અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરુ છુ —

In the blossom of my breath
Be thou the sweetening smell, Oh Lord!
In the music of my heart
Be thou the gentle note, Oh Lord!
In the woe-filled night of life
Be thou my lovely moon, Oh Lord!
In my happy stream of life
Be thou the dancing wave, Oh Lord!
In every thought-cloud of my mind

Be thou the water-soul, Oh Lord!
 In the lotus of my joy
 Be thou the honey sweet, Oh Lord!
 In the rain-bow of my fancy
 Be thou the beauteous tints, Oh Lord!
 In the upward march of soul
 Be thou my helping wing, Oh Lord!

૬૭ એક વધારે નમ્રો ઉમેરવાની લાગ્યને હું વચ થાઉં છું:—

હું મહાકાવ્ય થઈ વિશ્વ ઘ્યાપી રહ્યો
 ત્યાં થઈ કવિત્વ હું કરું હું ?
 અક્ષિત બ્રહ્માન્ડ રસરાજ રેલી રહ્યો,
 રસતળો વાદ્યો હું ધરું હું ?
 સૃષ્ટિ શાળગરી અદ્ભુત અલકારથી,
 શાળ-અલકાર ત્યાં ચર્ચા ભાસે;
 મોહ નથી કામ્યનો, માત્ર જીવી રહ્યો
 તુજ મહાકાવ્યની એક આશે.

આ કાવ્ય મધુકાવ્યનો અનુવાદ આ પ્રમાણે કરું છું:—

Thou pervadest the whole world with the chant of thy grand
 epic; How dare I then compose my poor song?

Thou floodest this whole universe with thy grand stream of love;
 How dare I offer then my cup of humble worship?

Thou hast decked with wondrous beauty this creation all around;
 All speech adornment there availeth not;

I hanker not after poetry sustained am I by hope and longing
 for the music of thy Epic grand.

વિદેશીય વિવેચકોએ પોતાના અધ્યાનને લીધે અવિચારી રીતે નિદેશી અને અભિમાનથી
 અવગણેલી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાઓથી વિરલ સૌંદર્યવાળાં અને મૌલિક કાવ્ય-રત્નો અનેક
 સાંપડે એમ છે પણ હેને માટે અહિં પૂરતો અવકાશ કાવ્ય નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યરચના

અર્વાચીન અને પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા વચ્ચેના ભેદનો નિર્દેશ કરતા તત્સબદ્ધ પદ્યપ્રકારનો

પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં કવિતા કથા પદ્યદાળમાં ઢાળવામાં

ગુજરાતી પદ્યરચના આવતી હતી, અને અર્વાચીન કવિતા કથા પદ્યપ્રકારનો આકાર પામે છે.

એ પ્રશ્ન મે વચ્ચે મુખ્ય ભેદ આ છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છેક દયારા

મના સમયપર્યંત પણ નદ, દેશી, ગીત (જેમાં પાછળથી ગરબીનો સમાવેશ થયો) એ સ્વરૂપે વપરાતા

જાહેર અર્વાચીન કવિતા સરૂત વૃત્તો, તહેમ જ અપ્રકાશ અને હિંદી સાહિત્યમાં વપરાતા જાહેર

(કવિતા, દુહા, ચોપાઈ સર્વેમાં વગેરે) પસંદ કરે છે. ઓતોનો અને ગરબીઓનો તદ્દન અલિખ્યકાર

થયો છે એમ નહિ, હજી એ પ્રકારો મ્યાન ગણનાપાત્ર છે, પણ અર્વાચીન કવિતાનો ઉદય થવાની

સાથે સરૂત વૃત્તોનો રજીકાર મ્હોટા પ્રમાણમાં થતા લાગ્યો. એથી ગુજરાતી પદ્યરચનાનું નિહ શાવ

લેકેન કરવું અઢિ ઉચિત થશે.

ગુજરાતી જાહેર અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં આ પદ્યપ્રકારો વપરાય છે —
વર્ગીકરણ

૧ (ક) સરૂત વૃત્તો (અક્ષરમેળ વૃત્તો તરીકે ઓળખાતા), શાહુલવિકીકૃત વસન્તતિલકા,
મદાકાન્તા માલિની હરિણી કૃત્યાદિ

(જ) પદ્ધિગત માનાસજ્ઞાના ધોરણે રચાતા સરૂત વૃત્તો,
દા ત ગીતિ, આર્થો વગેરે, અર્થાત્ માયાના બધા પ્રકારો

(ગ) અક્ષરોની (બ્રુતથોની) નિયત સખ્યાનો નિયમ જેમાં હોય એવાં સરૂત વૃત્તો,
દા ત અનુષ્ટુપ (વૈદિક જન્મસ્વરૂપોનો એક માત્ર અવશેષ)

૨ અક્ષરોની માત્રાસખ્યા એ જ જેમાં નિયમ છે હેવા સરૂત પછીના સમયના જાહેર

(ક) અપ્રકાશ કવિતામાંથી આવેલા જાહેર,

(જ) હિંદી કવિતામાંથી આવેલા જાહેર

(ગ) પછીના કવિઓએ ધડેલા પ્રકારો (દલપતરામ કૃત “વિંગલ”માં આખ્યા છે તે),

૩ પૂર્વતર કવિઓ પાસેથી વારસામાં કે અનુકરણરૂપે આવેલા પ્રકારો, ગરબી દેશી, પદ

આ સદર્ભમાં, ગરબીસ્વરૂપનો ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ જેમ જોવા ઠીક પડશે. ગરબીના
ઇતિહાસનું અન્વેષણ કરવું એ રહેતું કાર્ય નથી એ કબૂલ કરવું પડશે. વસન્તના વિ સ ૧૯:૮ના
ચેત્ર અંકને પૃ ૧૧૯-૧૨૦ને શ્રી જગનલાલ વિ રાવળે નરસિંહ મહેતાએ રચેલી મનાતી ત્રણ ગર
બીઓ આપી છે. પણ એ ખરેખર નરસિંહ મહેતાએ રચી હોવા વિશે મ્હને ગભીર સંશય છે. ૬૧

૬૧ એ ત્રણમાંથી એક મ્હો ઉપર આપી છે (જુલો પૃ ૧૭૫) અને ત્યાં હેની મૌલિકતા
વિશે ખદારી રાધા જાણાવી છે. બીજી મે પણ નરસિંહના જમાનાની પછીના-અઢી પછીના-એ જ
દાળમાં છે. પ્રત્યેક ચરણાન્તે લટકાતો શબ્દ લોકને બદલે લોકો છે હેનો શ્રી જગનલાલ રાવળે આપેલો
પ્રલાસો પ્રતીતિજનક નથી. આ ગરબીઓ મૌલિક છે હેવું એમાં પ્રથમ માની લે છે અને પછી

ઉપરાંત નરસિંહના સમયમાં ગરબી હોય અને હેના પછીના અનેક સદીઓ સુધી અદ્વૈત બની હોય એ વિચિત્ર છે. વળી દયારામનું જીવનચરિત્ર એ ગ્રન્થને પૃ. ૨૩૪મે પાદનોધમાં શ્રી. શંકરપ્રસાદ જગનનાથ રાવજે

વધુ તુરને વાઠ રે જાઈસ મા જલ મરવા

એમ શરૂ થતી ગરબી નરસિંહ મ્હેતાની કૃતિ ગણીને આપી છે, અને હેને દયારામની શીલ સામૂજી વેછે રે કે વહૂજી રહો હો એ પ્રખ્યાત ગરબીના પ્રકારનું મૂળ હોવાનું કહેલ છે, પણ વસ્તુતઃ એ ગરબીનો પદઢાળ એ નથી એ તો હેની આ પછીની પંક્તિયો ભોતાં ૨૫૪ જણાય છે. એ ગરબી આપી મ્હે' આ વ્યાખ્યાનને છેડે પરિશિષ્ટ કર્યાં આપી છે. હેમાંની આ એ પંક્તિયો જ લ્યો:—

૫ છે કાલો તુ છે ગોરી વહુવર ણહને ન મલિણ રે ।

મનસા વાઘા કહુ છુ તુસને માણસમાંથી ટલીણ ॥ વહુ તુરને૦

આ પંક્તિયો શીલ સામૂજી દે છે વગેરે ચરણુથી માત્રા સંખ્યામાં ધણી વધારે લાંબી છે અને લયમાં તથા યતિ પરત્વે જુદી છે. બહુ તો એટલું કહી સકાય કે પ્રથમ પંક્તિના નમૂના ઉપરથી દયારામને શીલ સામૂજી ધ. ગીતનો ઢાળ ધણો હોય, પણ હું તો એમ માનું છું કે નરસિંહની રચનાની પ્રથમ પંક્તિ પછીના અન્તરોના લયમાં ભેસાડી સકાય હેવી છે. જો કે ભક્તાર્થ-રૂપ બીજી પંક્તિની પદ્ધત્યના, પ્રથમ પંક્તિ કરતાં, અન્તરા જોડે વધારે બંધ બેસે છે; આ હકીકત મહેત્વની છે અને પ્રથમ પંક્તિ પણ શીલ સામૂજી દે છે રે એ પ્રકારની નથી એ મતનું સમર્થન કરે છે.

ઈમજ્ય ને તુ સજની મ્હારી રજની કયા રમી જાવી રે એમ શરૂ થતી એક દયારામની ગરબી છે તે ભાલજીમાં અને નરસિંહમાં પણ છે હેવું જણાયું છે, પણ પદસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ એ ખરી ગરબી નથી પણ પદ છે, અથવા ઢેરી છે. આ પ્રમાણે ગરબી સ્વરૂપની હયાતી દયારામની પૂર્વેના સૈકા-ઓમાં હતી એમ પૂરવાર કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જ થાય છે. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કેટલાક કવિયોએ ગરબીઓ રચી છે એ ખરું, દા. ત. બલિનાથી જાવી રે જમવા કૂળ હરિ; પરંતુ એ બધા

કરૂપના કરે છે કે નરસિંહના સમયમાં જો શબ્દ પ્રચલિત હતો. છોતો તો કંઈ જ અર્થ થતો જ નથી, છોલ જેવો તો (અકબત પવની ચાડતા વધારનારા શૈલાના શબ્દ તરીકે) અર્થ થતો જ નથી. પહેલી ગરબી અલબત્ત મનોહર શૈલીમાં રચાઈ છે (જે દયારામ જેવો કે અન્ય ઠાઈપણ સુંદર પદ-નિર્માતા કરી સકાય હોય); પણ બીજી એ તો ધણી જિતરતી કાદિની છે, એ નરસિંહ મ્હેતાના મુખ-માંથી નીકળી હોય એ અસંભાવ્ય છે. નીચે નોંધેલી પંક્તિયો તો નિઃસંશય રીતે વિચારતાં તેમ જ વાણીમાં રમૂસ અને કકંઈ છે, નરસિંહ મ્હેતો હેવી રચના કરવા જોડેલો નોંધો ન જિતરે:—

પરખ્યો જાણજો એવી કાત, કે ગલવા થાપજો રે, જો;

પરખ્યો પોંકજો સારી રાત, કે ભાંલ રત્તો ઘરો રે જો.

૧ આ જો મણોકરોહિણી રાસ (વિ. સં. ૧૭૭૨) ઢાળ ૨ જા માં મ્હારા જોવામાં આવ્યો છે. એથી એ શબ્દ નરસિંહ મ્હેતાનો સમયમાં, આ રાસથી ત્રણ સૈકા પૂર્વે, વિષ્ણુભાન હતો હેવું ભાગ્યે જ પૂરવાર થઈ શકે. આ હકીકત હિલટી થી. જગનનાથના મનની વિસ્મયમાં જાય કે

દયારામની પછીના છે. દયારામની કવિતાની મીમાંસા કરતાં ઉપર 'એ' કહ્યું તે પ્રમાણે, ગરબાનો રિવાજ-કાણે જન્મ્યો કહારથી ?-હયાતીમાં હતો એ હું કયૂં કહું છું, અને હેમાં કદાચ ગરબી થોડીક ગવાતી હોય. પણ ગરબીને મુખ્ય પ્રકાશમાં આણનાર, હેને પોષણ આપીને વિકસાવનાર, હેનો પ્રદેશ વિસ્તારનાર અને પોતાના કંઠના સંગીતથી અને પ્રયોગોથી લોકોમાં ગ્રિય અને પ્રખ્યાત બનાવનાર તો દયારામ જ હતો. હેની પછી હેના સિધ્ધ ગિરિજાસંકરે અને એક અન્ય શિષ્યે આ કાર્ય ચાલુ રાખ્યું હતું. હું તો કહું છું કે ગરબીસ્વરૂપનો સાચા પ્રકારનો, સર્જક દયારામ હતો, અને અગાહિના મહારા દયારામ ગરબીનો સ્રષ્ટા નહોતો એ કથનને આટલાપૂરતું હું બદલવાને પણ તૈયાર છું, કારણ કે જેમાં ગરબીનો ખરો આત્મા છે હેવું ગરબીસ્વરૂપ દયારામનું સર્જન હતું. ૬૨

ગરબો અને ગરબી એ બે પ્રકારે વિન્ન છે એમ હું માનું છું. ગરબો કાંબો હોય, કારે હોય, અને વિવિધ સમર્પણમાં સંક્ષેપ નં જાળવતો હોય; જ્યારે ગરબી નાજૂક સુધક ઢાળની રચના છે અને હમાં વિવિધનું સંક્ષિપ્ત સુસંહત સમર્પણ થયું હોય છે. વલ્લભ ભટ્ટનો આવનદનો ગરબો અથવા કેમિકાલનો ગરબો, અને દયારામની સીસ શાસ્ત્રી દે છે રે અથવા મહાનુભવો કામળગારો રે અથવા હુ જાણુ જ્ઞાતિ મુજમા જુ લીઠ એ ગરબી, સરખાવશો તો ગરબો અને ગરબી એ બેનો સૂક્ષ્મ ભેદ તરત પરખાશે. ફરતા ફરતા ગાવાની ક્રિયા હેવો ગરબાનો અર્થ થયો છે એ વળી જુદો અર્થ છે.

બીજો એક ભેદ દર્શાવું છું: સંગીતકલામાં સ્વીકાર્ય બનતાં ગીતો કે ગાયનથી ગરબી જુદી છે. આ ગાયનોમાં (તાન આલાપ વગેરે) સંગીતની ખૂબી આણી સકાય તે ગરબીમાં રહેલાઈથી આણી સકાય નહિ; કારણ કે, એ બાબતમાં, ગરબીની સંગીતક્ષમતા મર્યાદિત હોય છે; સંગીતમાં જાણીતા જે રંગ છે તેમાંથી કોઈ એક રાગનો સ્વરૂપવિકાસ ગરબીમાં નથી થતો, ગરબીમાં ઘણે ભાગે જુદા જુદા રાગોનાં તત્ત્વો, આગતુક રૂપે, પણ કસામય સંયોજન પામેલા, આવે છે. આ કારણે નાગર નદા મુગટ પર વારી જાવ' અથવા કાલત મોરી ગલિયનમેં મિરધારી જેવાં ગીતોને, કેટલીક સન્નારીઓએ હેને ગરબી તરીકે ગરબા કાર્યક્રમમાં દાખલ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા છે તે છતાં, હું ગરબી માનવાની ના કહું છું.

દેશીઓ અને ખેડો વિશે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રકારે ૧૫મા અને ૧૬મા સૈકાના કવિયોને અને હેમના અનુગામીઓને પરિચિત છે આ પ્રકારોની જન્દોરચના વિશે હું આગળ જતાં હમણાં જ કંઈક કહેવાનો છું.

૬૨. ગરબી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નક્કી જણાઈ નથી. પણ એક તર્ક કહું. ગરબાના રિવાજને અંગે ગરબો કોરાવો એ ઉક્તિ વપરાય છે. દિવાલમાં કાણું પાડેલા માટીના ધડામાં દીવાનું કોડિયું મૂકીને એ ધડાની આસપાસ રીઝો* (અને કોઈવાર પુરુષો) ફરે અને ગરબા (કે ગરબી) ગાય એ જુદો રિવાજ હજી પણ ધણી સ્થળોએ ચાલુ છે. આ ઘટદીપને ગર્મદીપ કહેતા હોય (ઘટના ગર્મમાં રહેલો દીપ). એ શબ્દ ગર્મો-ગરબો રૂપે સંકુચિત થયો, અને લક્ષણાબ્યાપારથી અર્થ-સંક્રાન્તિ પામીને એ ઘટદીપની આસપાસ ફરતાં ફરતાં જે ગીત ગવાય એ ગીત હેવો અર્થ પામ્યો.

જાનનાં અથવા પદનાં સ્વરૂપસાધક તરવે. શાં છે ? અવતન ગુજરાતી પદતંત્રને । યથાર્થ સમજવા માટે હેના આદિ પ્રભવ પર્યન્ત, એટલે વૈદિક જન્દ પર્યન્ત, જનુ પડશે, અને સંસ્કૃત તથા અગ્રાધ્રંય યુગોમાં થઈને આજ સુધી પહોંચવું જોઈશે. સ્વરૂપસાધક તરવો આ બધા ક્રમોને જોડતી કાર્ત પ્રકટ દેખાતી કડી નથી એ ખરું છે; અમુક અંશે નવાં પદસ્વરૂપો જાણે કે શૂન્યમાંથી પ્રકટયાં લાગે છે, અને હેના આવ- વિધાયકો તો, કાળે કાળે, ‘disped in numbers as the numbers came’ જે જન્દ આપ્યો તદેમાં (અરપદ) રચનાં કરતો મ્હા. જનાં નિપુણ નિરીક્ષણ કરવાથી આ બધા ક્રમોમાં અનુસ્થાપ સનાભિતાનો તંત્ર દેખાશે. આ વિપયનું અન્વેષણ કરવું હોય તો મ્હોટાં મંથ સચવે પડે. આદ્યશ દિગ્દર્શનથી અહિં સંતોષ માનવો પડશે.

તો હવે વૈદિક જન્દને પ્રથમ લઈએ; વૈદિક જન્દ, અંગ્રેજી પદની રીતે, શ્રુતિભારનિષ્ઠ નહોતો; જે કે વૈદિક સંસ્કૃતમાં સ્વર હતો, પણ એ સ્વરારોહરૂપ હતો કે અક્ષરભાર રૂપ હતો એ નિશ્ચયપૂર્વક જાણાયું નથી; એ અંશતઃ ભારરૂપ અને અંશતઃ આરોહરૂપ હતો એમ મનાય છે. ૬૩ વૈદિક મંત્રોમાં અક્ષરોની સંખ્યા અને કદાચ માત્રાગણના પદ્યપ્રકારનું સ્વરૂપસાધક તરવ હતી. ૬૪ જતાં શબ્દોમાં સ્વરનું તરવ ભરે જન્દ- સ્વરૂપનું નિશ્ચયિક નહોતું તોપણ, પંક્તિને લયભંગિ અપનાવું બનતું હતું.

આમ જતાં, સ્વરથી સ્વતંત્ર, અથવા જન્દની બાહ્ય વિષમતા જતાં સ્થિર થતો, અન્તર્ગત, સંસ્કૃતપદ્ધતોનો લય વૈદિક જન્દમાં પકડાય છે-દેખીતા લંચકાંગ રૂપે અન્તત્ર વૈવિધ્ય સધાતું હોવા જના આ લય જોઈ સકાય છે. દાખલા તરીકે આ મંત્ર જુવો :

(ક) યો જાત એવ પ્રથનો મનસ્વાન દેવો દેવાન મનુના પર્યમૂલન ।

યસ્ય કુમ્પાદોદસી અભ્યસેતા હૃમ્ણસ્ય મહા સ જનાસ દન્દઃ ॥ ૧ ॥

યઃ પૃથિવી વ્યથમાનામદૃહદ્ યઃ પર્વતાન્ પ્રકુપિતા અસ્માત્ ।

યો અન્તરિક્ષં વિમ્મે વરીયો યો ઘામસ્તભ્નાત્ સ જનાસ દન્દઃ ॥ ૨ ॥

(ઋગ્વેદ ૨-૧૨)

(લ) પરા દિ મે વિમન્યવઃ પતન્તિ વસ્ય ઇષ્યે

જયો ન વસતીરુપ ॥ ૪ ॥

(ઋગ્વેદ ૧-૨૫)

૬૩. આ વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક ૧, પૃ. ૨૮૧ જુવો.

૬૪. ડૉ. એ. વનોન આનોદ્ધૃત “Vedic Metre”, પૃ. ૬, § ૧૬ જુવો.

“શબ્દના માત્રાપરિમાણનો આધાર કેવળ હેમાંના લઘુગુરુઅક્ષરોની સંખ્યા અને હેના ક્રમ ઉપર રહે છે, સ્વરના સ્થાન જોડે સંબંધ નથી.”

(ગ) સસ ન્વકાન્ વદતિ ક્કલ્ એપ સમાસ્ય નામીરઘ્ત ન્વક ।

સ હમા વિદ્વા મુવનાન્યજત્ કાલઃ સ દ્યયતે પ્રથમો નુ દેવ ॥૨॥

પૂર્ણઃ કુમ્ભોધિ કાલ આહિતસ્ત વૈ પડ્યામો વહુધા ન સન્ત. ।

સ દ્વા વિદ્વા મુવનાનિ પ્ર્યહ્ કાલ્ તમાહુ. પરમે વ્યોમન્ ॥ ૩ ॥

(અથર્વવેદ, ૧૯-૫૩)

આ મંત્રોમાં જોઇ સકરો કે:—

(ક)માં મંત્ર ૧ના પહેલા ચરણનો પૂર્વાર્ધ અને બીજા ચરણનો ઉત્તરાર્ધ, સ્વરો આદ કરતાં, ઇન્દ્રવજ્ર વૃત્ત છે:

મંત્ર ૨માં ચરણ બીજું ઇન્દ્રવજ્રનાં એ ચરણો છે (અસ્ત-નાદનો અ લઘુ ઉચ્ચારવો પડે).

(લ)માં પહેલા ચરણમાં પ્રમાણિકા વૃત્તનો લય છે.

(ગ)માં ૨જા મંત્રના પહેલા ચરણનો ઉત્તરાર્ધ, (ન્વક્ષર્માના) ન્વને સ્વરભક્તિથી નુ વ વાંચતા, ઇન્દ્રવજ્ર અને છે; ત્રીજા મંત્રના ચરણ બીજાનો ઉત્તરાર્ધ પંચ, વ્યોમન્માં વ્યોની વિયો હેવી સ્વરભક્તિ કરતાં, ઇન્દ્રવજ્રનો લય પ્રકટ કરે છે; અને આદીનાં ચરણોમાં તે તે વૃત્તનો વિષમતાયુક્ત લય છે.

આ કારણે, કેટલાક લોકોએ ગુજરાતી પદ્યરચનાને વૈદિક ઇન્દુ પરિધાન પહેરાવવાના જે અણધાર મતનો કયાં ઉદ્ભવ તેને હું નિષ્ફળ તથા વૈદિક ઇન્દની વિડંબના રૂપ ગણ્યા વિના રહી સકતો નથી; કેમ કે વૈદિક સ્વર ગુજરાતીમાં અંબલયો છે.

હવે આપણે સંસ્કૃતયુગના વૃત્તોનાં પ્રાણજૂત તરવે તર્પાસીશું. હેના સરહત વૃત્ત

ત્રણ વિભાગ પડે છે:—

(૧) જેમાં નિશ્ચિત માત્રાપરિમાણની અર્થોત્તર લઘુ અને ગુરુ જુલિયોની નિશ્ચયરચનાને ગ્રાહ્યથી એ સ્વરૂપસાધક તરવ હોય હેવા વૃત્તો,

(૨) જેમાં, સમગ્ર પ કિતની લયબદ્ધ ગતિ માટે આવર્યક કેટલાક નિયમો સાથે, માત્રાઓની ફક્ત સંખ્યાથી સ્વરૂપ સધાતું હોય તે;

અને (૩) કેવળ જુલિયોની (અક્ષરોની) સંખ્યા હપર આધાર રાખતા, એ અક્ષરોના માત્રા પરિમાણની-પ કિતમાંનાં અમુક સ્થાનો શિવાય અન્યત્ર-લેશ પણ અપેક્ષા ન રાખતાં, કેટલાક વૃત્તો (દા. ત અનુષ્ટુપ).

૧૫. શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશીનાં ત્રણ નાટકોમાંની-ગુરૂદર-પરાજય, અગ્નિમક્ત કાત્મા અને તર્ણવ (જેમાંની ત્રણાઓ (?) કર્તોનાં એક મિત્ર ૨મી છે) એ નાટકોમાંની-કહેવાતી ત્રણાઓ જુવે.

વિભાગ (૧)માં માલિની, વસન્તતિલકા, મન્દામ્બા, હરિણી, પૃથ્વી, શાર્દૂલવિકીરિત, સમધરા વગેરે વૃત્તો આવે છે;

વિભાગ (૨)માં આવે છે બાર્યા, ગીતિ અને હેના પ્રકારબેદો.

વિભાગ (૩)માં મુખ્યતઃ બહુલ્લુ આવે છે.

વર્ગ (૧)માં આવતાં વૃત્તોનું માપ ૩૬ થયેલી અક્ષરગણની પદ્ધતિથી દર્શાવાય છે; આ અક્ષર-ગણો ત્રણ ત્રણ અક્ષરોનાં ગણો છે- જે ચળળ, રગળ, લગળ, મગળ, જગળ, સગળ, મગળ અને નગળ હેવાં નામે ઓળખાય છે, અને એ ગણો પ્રત્યેક અક્ષરની માત્રાના નિશ્ચિત ક્રમે અનુસરે છે. ગણસંજ્ઞાઓ આ વપરાય છે :

ચ ર લ મ જ સ મ ન

આ પદ્ધતિ કેવળ સગવડ ખાતર યોગ્ય હોઈને તે તે વૃત્તની લયસાધક રચનાનું પ્રારંભ સ્વરૂપ દર્શાવતી નથી; એ લયરચનાનો આધાર સમગ્ર પદ્ધતિના અગવિભાગ ઉપર રહે છે જેનું કેશવલાલ હ. ખુને સંધિ હેતુ સુભગ નામકરણ કર્યું છે. દાખલા તરીકે

વસન્તતિલકાનું ૩૬ સંજ્ઞાઓમાં લક્ષણ આ બને. તમજગળ (ગ=ગુરુ), જેમકે
ત્વાં કમિનો મદનકૃતિસુદાહરન્તિ

એ પદ્ધતિ ગણઅવગ્રામાં આ પ્રમાણે અપાયઃ—

ત્વાંકમિ । નોમદ । નકૃતિ । મુદાહ । ર । તિ ॥

પણ હેના લયનું સાચું સ્વરૂપ સંધિયોથી સંજ્ઞાવાદ છે—

ત્વાં કમિનો । મદનકૃતિ । મુદાહ । હરન્તિ ।

વર્ગ (૨)માં આવતાં વૃત્તોનું માપ દર્શાવવાની પદ્ધતિ હેના લયસ્વરૂપને અનુરૂપ છે અને હેમાં માત્રાગણોની ગણતરી કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે

ગીતિનું સ્વરૂપ પ્રત્યેક દશમાં સાત અતુમાનક ગણો અને એન્તે એક ગુરુ અક્ષર એ પ્રમાણે દર્શાવાય છે. લયસ્વરૂપ શુદ્ધ જળવાય એ માટે વિશેષ મર્પણ એ મુકવામાં આવે છે કે (૧) દાખપણ એકીગણ જગળ એટલે — — ન હોવો જોઈએ, અને (૨) જગળ ગણ જગળ હોવો જોઈએ અથવા ચાર લઘુ અક્ષરોનાં, અનેલો હોવો જોઈએ. આ લક્ષણનાં બધાં તત્ત્વો આ સંક્ષિપ્ત સંજ્ઞામુત્રમાં આવી ગયા છે—

દાદા । ચામા । દાદા । ચામા । દાદા । લગળ । દાદા । ગ ।

અહિં દા=જે માત્રા, અર્થાત્ — અથવા —;

ચામા=ચાર માત્રા, એટલે — — અથવા — — — અથવા — — — અથવા — — —;

લ=લઘુ;

ગ=ગુરુ.

પણ હું વસ્તુસ્થિતિને દર્શાવતું એક વિશેષ તત્ત્વ ઉમેરું, તે એ કે છેલ્લો અક્ષર 'ગા' (એટલે જે માત્રાઓ) નહિ પણ ચાર માત્રાનો પ્લુત અક્ષર હોવો જોઈએ. આથી ઉપરની સંજ્ઞાઓનામાં હું માને બદલે ચાઆ મૂકવાનું યોગ્ય ગણું છું.

દાદા સંજ્ઞા મૂકવાથી એકી ગણુ જગજન હોવો જોઈએ, એ મર્યાદા જળવાય છે, અને હજી ગણુ લઘુલ સંજ્ઞાથી દર્શાવેલો હોઈને એ જગજથી અથવા ચાર લઘુ અક્ષરોથી બનાવી સકાય.

હવે આપણે આજે વપરાતા ગુજરાતી જાહેર, ચર્ચોશું. એ જાહેરના ત્રણ વર્ગો પડી સકે છે:-

(૧) સંસ્કૃત શૈલી, માલિની, મન્દાકાન્તા વગેરે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે.

(૨) કેવળ અક્ષરોની સંખ્યાનો નિયમ અનુસરતા, માત્રા સંખ્યાથી નિરપેક્ષ, જાહેર;

દા. ત. મનહર છદ, પદ્માક્ષરી છદ વગેરે:

અને (૩) પંક્તિગત અક્ષરોનો કુલ માત્રાપરિમાણનો નિયમ જળવતા જાહેર, જેમાં પંક્તિનો વિશિષ્ટ લય સાધવા માટે તાલની વ્યયુક્ત વ્યવસ્થા હોય છે. આ તાલમર્યાદા સંજ્ઞા સૂત્રને અનુસરીને જળવી સકાય, દા. ત. હરિગીતનુ લક્ષણ સાધારણ રીતે ૨૬ કે ૨૮ માત્રાની પંક્તિ, ૧-૪-૮-૧૧-૧૪-૧૮-૨૨-૨૫ અથવા ૩-૬-૧૦-૧૩-૧૭-૨૦-૨૪-૨૭ એ માત્રા ઉપર તાલ, તાલસ્થાને જગજનું વર્જન, અન્ય અક્ષર ગુરુ; હેતુ છે તે નીચેના સંજ્ઞાસૂત્ર વડે: સંક્ષેપથી જતા સૂચકો દર્શાવી સંક્રામ્ય છે —

દાલ દાદા । દાલ દાદા । દાલ દાદા । દાલગા ।

અથવા દા । દાલ દાદા । દાલ દાદા । દાલ દાદા । દાલગા ।

અહિં પ્રથમ સંજ્ઞાસૂત્ર ૨૬ માત્રાની અને બીજું ૮ માત્રાની પંક્તિ સૂચવે છે. દાલદાદા સંધિમાં લ મૂક્યો છે તેથી તાલ સ્થાને જગજ આપીને લયભંગ થવાનો પ્રસંગ દૂર થાય છે અને છેલ્લી સંજ્ઞા 'ગા' છે તેથી પંક્તિને અતે શુરુ અક્ષર હોવો જોઈએ એ નિયમ જળવાય છે; આ સૂત્રમાં આપોઆપ તાલ જે માત્રા ઉપર જોઈએ તે માત્રા ઉપર જ આવે છે. આ સુદ્ધિયુક્ત જતાં સંક્ષિપ્ત પદ્ધતિ માટે હું 'દિ. બ કેસવલાલ હ. કુવના બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ વાંચિયા પચાવનાના પ્રકાર એ નિમ્ન ધનો ત્રણી છું.

[નોંધ જેમ મોતિ (અથવા ગાર્ગી ના પ્રત્યેક દલનો અન્ય અક્ષર હોય તેમ, ૨૬ માત્રાના હરિગીતને અન્ય અક્ષર 'ગા' ચારમાત્રાનો પ્લુત છે એ હું ભારપૂર્વક કહીશ. પાછળના ચરણની જોડે લપનું અનુસંધાન જળવાય એ માટે આ પુનરુચ્ચારણ આવશ્યક છે.]

વર્ગ (૩)માં આવતા જાહેરની સ્વરૂપરચનાની જરૂર નથી; હેતુ જે વર્ણન આપ્યું છે તેથી જ હેતુ સ્વરૂપ (રચનાત્મક) આપોઆપ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

દેશીઓ, પદો અને ગરબીઓની સ્વરૂપસાધક તત્ત્વસામગ્રી પરત્વે, અસંશયે પદ્યરચનાના મૂળ તત્ત્વના અસાનથી ઊપજેલો, હેવો ખ્યાલ વ્યાપક છે કે આ ઢાળોમાં કાલમાન-
 દેશી, પદ નિયામક માત્રાની ગણતરી જરૂરની નથી, અને માત્રાસંખ્યા આવશ્યક જો હોય તો
 વગેરેનાં ઘટક તત્ત્વો પણ આ ઢાળોની રચનાનું નિયામક કાર્ધ ધોરણ નથી. આ વિષયમાં નિષ્ણાત .
 ગણવા જેટલા સંનતો દાવો કરી સકે હેવાઓ પણ આ મત ધરે છે. આ

મતની અપયોગ્યતા સાબિત કરી સકાય એમ છે. કોઈ પણ દેશી કે પદ કે ગરબી લો; હેને ગાવામાં નિયત કાલમાન જાળવ્યા વગર છૂટકો નથી; અને આ વસ્તુસ્થિતિ જ ઉપર જણાવેલા મતનું નિરસન કરવાને પૂરતી છે. આ સૂચ્ય થવાનું કારણ એ છે કે આપણા પ્રાચીન કવિયો આ પ્રકારની રચનામાં અનહદ છૂટ લેતા, અદ્ય કાલમાત્રામાં અનેક શુરુ અક્ષરોને ઠાંસી દેતા અથવા સધુ અક્ષરોને કાઢે તેટલી માત્રાઓ જેટલા લખાવતા. પ્રથમ દૃષ્ટિએ શિયિલ જણાતા આ જાંદોના રચનાકાળના સુનિશ્ચિત નિયમો ધણા અશક્ય નથી. વસ્તુતઃ સદ્ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામે આ દિશામાં પ્રયત્ન આદર્યો હતો અને સ્વરચિત ગરબાલીમાં હેના પ્રસ્તાવ કર્યો હતો, પણ ગમે તે કારણે હેમણે એ કાપ પૂર્ણ ન કર્યું. આ વિષયની વિસ્તીર્ણ મીમાંસા કરવાનો અહિં અવકાશ નથી. છતાં એક બે દિશાસૂચક વિધાન કરીશ:—

(ક) પ્રેમાનંદ વાપરેલા એક ઢાળની જોડે દયારામે વાપરેલું એ ઢાળનું સ્વરૂપ સરખાવશે તો ખગ્ગખડી રચના અને લયશુદ્ધ જાંદ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ થશે :

(૧) અઘકાર ઘીટો અતરિકો, અઘુર અને આલિયા,
 ગિરિતંબુર માંસ ઘોગિત માંચા ફરીને લાલિયા.
 ફરી કોરણ વઢકઢાટા રેણુ જાંદે મગૂમીત વળી,
 ઘાપી લીધી. દશો દિશા મામા કીધી પોતાતળી.

(પ્રેમાનંદ મદાલસા ૧)

(૨) મળિરાતમ્ય ગિરિરાજં શ્રી, ધીનાય મન લોમાય;
 અઘ્યક્ત મધુર મુસન્દ દિજગમ, લોમા કહોં નવ જાય.
 શતપદ્મલોચન મુન્દરી ર્યામાતળાં મહુ જન્દ;
 તે મધ્ય વિલસે લાલ નટવર રસિકમળિ મોવિન્દ.

(દયારામ, રસિકવલ્લભ ૮૨, ૫-૬)

દાદાલદા એ શુદ્ધ લય (૨) માં ગપ્ત છે, જ્યારે (૧) માં પંક્તિયો કુદકિ કુદકિ લયગમ્ય છે. ઢાળ દાદાલદા ગણ્યોજાનાને જાળવીને જ એક-સરખો ચાલવો જોઈએ હેતુ નથી, હેમા દાદાલદા વા લદાદાદા દાદાલદા લાળ અને હેવાં રૂપાન્તરો થઈ સકે છે, એ સ્વીકારી પછી પણ શિયિતતા રહે છે.

(બ) પ્લવગમ જાંદનું નિયતરૂપ જાળવતી આ પંક્તિ લો:—

છત્રે-ચાતી છાય છડીપર છાજતા,

અને આસો માસો શરદપુન્યમની રાત્રી જો એ પ્રકારની ગરબીની આ પંક્તિ લેા .

હા ! દેવ ! શુ વિપરીત વૃક્ષહ વીષલ ?

આ બંને પંક્તિયોને એકબીજાના ઢાળમાં બદલીને વાંચી સકાય, કારણ કે બંનેની અન્ત ગત છાન્દસ રચના અભિન્ન છે, તદ્વાત છે માત્ર પદ્યની ઢબમાં અને યતિના સ્થાનફેરમાં, પ્લવગમમાં યતિ અગ્યારમી માત્રા પછી આવે છે, જગ્ગારે ગરમીમાં પંક્તિ નિરામ વિના મોઢાય છે. ગરબોની પંક્તિને વિપરીતના તત્તી પછી યતિ ગણીને વાંચશો અને હુ નો ત્રણમાત્રાનો પ્લુત ઉચ્ચાર કરશો, તો પ્લવગમ પ્રકટ થશે; અથવા પ્લવગમની પંક્તિને છાગના યતી પછી યતિસ્થાને અટક્યા વગર, તથા છઠ્ઠીધર ના રને પ્લુત ઉચ્ચાર્યા વગર વાચશો તો નિદિષ્ટ પ્રકારની ગરબી બનશે .

[નોંધ : પ્લવગમ છન્દમાં પ્લુત ઉચ્ચારણુ ભેદયે જ હેવે. આપદ્ધ મ્હને નથી; કારણ કે અક્ષરને એક માત્રાનો ગણિયે તો પશુ લ્પ જળવાય છે. પ્લુત ઉચ્ચારણુ તો પદ્યમાં માત્ર શોભાનું તરય છે.]

ટુતોમા આણુલિક
નવીનતાઓ

હમણા હમણા અવાંચીન કવિયોએ કેટલાક જુદોની મિશ્રરચનાઓની કેટલીક નવીનતા દાખલ કરી છે; દા. ત.

(ક) ઉપજાતિ-વસન્તતિલકા

(લ) સદ્ગિલિરિણી

(ગ) અબ્ધસ્તગિલિરિણી

(ઘ) સદ્ગિલિરિણી

વગેરે ટુતોના હોવા મિશ્રણોના અને-પ્રકારફેરના દાખલાઓ ભેદે જાયે .

ઉપજાતિ-વસન્તતિલકા

પ્રવણ્દ એ જ્યોતિ અપદ્ધ મ્હેતો

મિશાલ આ વિશ્વ વિલોપી દેતો,

ના જ્યોતિષી મિન્ન કીસે જ કાંદ,—

આ પેર જો પ્રકૃતિ ફૂર્વી પુષ્પમાદિ.

(નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત હૃદયવોળા, દિવ્ય ગાયકવણ, કડી ૫૮)

આ અન્યકતાને આ ટુતિમિશ્રણો પૌતે પ્રથમ યોજક છે હેવે ખ્યાલ હતો, પણ વધે પછી ભાગવતની એ જ પ્રકારનું ટુતિમિશ્રણ કરતી આ પંક્તિયો હેના સાબળાયા આવી .

ત સર્વવાદપ્રતિરૂપચોલ

નન્દે મહાપુરુષમાત્મનિગૂઢવોષમ્ ॥ (દાદશ રક ધ).

નીચેની પંક્તિઓમાં પ્રમાણિકા અને પ્રદર્શિણી 'દત્તોનું' મિશ્રણ છે તે જિન્ન છતાં દુષ્ટ પ્રકારનું છે :

મૃદાશસત્ત્વવા

પૃથક્ નરન્તિ સગદિ

પ્રાસાદે ધનપતિરામકેશવાનામ્ ॥

(પાણિનિ ૨-૨-૩૪ ઉપરના શાબ્દમાં પતંગલિપે આ પંક્તિઓ આપી છે.)

(ડા. સર રા. ગો. લાંડારકરે આ પંક્તિઓનો ઉદ્દેશ Vaishnavism and Saivism અન્યમાં પૃ ૧૪મે કયો છે-પૃ ૫૭ પંક્તિઓ ટાંકી નથી.

(જ) સ્વસ્તિશ્લરિણી

જગ ! મજબજે ધોર ગોતઠા,

ઘઠો નચ્વજે કાન્ત ચોતઠા,

મમેરી છાયાનો વિકટ ત્વ ઘેરો ઘટ યશે,

ચઠાની જયોસ્તાનો મળિમય પ્રોતિચ્ચ હીપશે,

(ન્હાનાલાલ દ. કવિ કૃત મળિમય સેવી કાવ્ય; કેટલાંક કાવ્યો

ભાગ ૧, પૃ ૧૨-૧૩).

નોંધ :—આ મિશ્ર-૬ની પ્રથમ યોજના મણિશંકર ૨. ભટ્ટે કરી હતી હોવા દાવો શ્રી.

રામનારાયણ પાઠકે મણિશંકરકૃત કાવ્યોના સંગ્રહ પૂર્વાભાગની પોતે લખેલી પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૪૧ મે રજુ કયો છે; અને આ દાવો હેમણે સંગ્રહગત ઉદ્ધાર કાવ્યને આધારે કયો છે. પણ એ કાવ્ય એટલા જણાય છે કે હેમાં ન્હાનાલાલના મળિમય સેવી કાવ્યના ખંડશિખરિણી ઉપરાંત વધારામાં અવ્યસ્ત શિખરિણીનું પણ મિશ્રણ છે (અવ્યસ્ત શિખરિણીનું દર્શાવેલું હેમણા આપવાનો છું) શુદ્ધ ખંડશિખરિણીનો પ્રયોગ ન્હાનાલાલના આ કાવ્યમાં છે. સ. ૧૮૯૮ આ અને નરસિંહરાવના કાવ્યોમાં ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં થયો હતો.

(ગ) અવ્યસ્તશિખરિણી:

પ્રિયે પાદમ્બુજે,

હલે તારા બોજે.

વિધાતે ! નેવી એ ત્વ સુતલ ! બાછા રસપે

સમપેહુ લેજે જીવન રસસોલે, અનુષમે;

ઘનચિમવમા વિચુત્ત હસે :

જલધિજલમા કો નદો લસે :

હંચ વ્યોમાન્તર્મા શ્રુતહલ્લતી જ્યોતિ ઝંઙુ વસે:

સલિ તદારી મૂર્તિ હૃદયમવને એમ વિલસે.

(ન્હાનાલાલ દ. કવિ કૃત હિન્દુકુમાર, અંક ૧, દરમ ૨, ૪. ૨૭-૨૮)

નેધિઃ મણિશંકર લક્ષ્મીના સ્વરૂપ કાવ્યની માફક ન્હાનાલાલે પણ આ કાવ્યમાં અમ્યસ્ત અને સઠ શિલ્પરિણી એકઠા કર્યા છે. આ પંક્તિયોના પ્રથમાધર્મમાં અમ્યસ્ત શિલ્પરિણી છે અને ઉત્તરાધર્મમાં સંઘશિલ્પરિણી છે.

મળકારમાંનાં પોતાનાં કાવ્યોમાં પ્રો. બ. ક. ઠાકરે અમ્યસ્ત પૃથ્વી, અમ્યસ્ત મંદાકાન્તા અને હેવા અન્ય પ્રકારે રમીને વિલક્ષણ પદ્યપ્રયોગમાં ઉમેરેા કર્યો છે; એક કાવ્યમાં (૫. ૬૬) “વધારે કહેવું નાં” માં અમ્યસ્ત નામ અનુચિત આપ્યું છે, કારણ કે ત્યાં માત્ર પ્રત્યેક શ્લોકના ચોથા ચરણને અંતે હેમણે પ્રથમ ચરણના આદ્ય છ અક્ષરોને ફરીથી આપ્યા છે; હેને શ્લોકોને સંધિનારું ધ્રુવપદ કહેવું વધારે યોગ્ય છે હેને હેમણે શૃંગલિન શિલ્પરિણી નામ આપ્યું હોત તે યોગ્ય થાત.

(૫) સ્વદહરિગીતઃ

મળગણ્યા ગ્રહાણ્ડના

ગોલ નિજ પત્તવ મરી

પ્રકૃતિ ધન અધારામા

વાલી અનન્તપણા મળી

(નરસિંહરાવકૃત હૃદયલીખામાં “સુવદ,” પૃ. ૪૯-૫૦).

આ જન્દનો વિશિષ્ટતાઓ “સુવદ” કાવ્યના વિવરણમાં વિસ્તારથી સમજાવી છે. અહિં એ જન્દની માત્રાપ્રયોગના જ આપવી બસ થશે:—

દાલ દાલ દાલદા

દાલ દાલ દાલદા

દા દાલ દાલ દાલદા,

પ્રથમ એ ચરણોમાંના દરેકમાંથી અતના વધારાના કારને કાઢી નાખવાથી આ યોજનામાં પ્રચલિત દરિગીતથી જુદા પ્રકારનો લય સ્થાય છે, અને, તે સાથેસાથ, ચોથા ચરણના આદ્ય દા વડે નીચ અને ચોથા ચરણને સાધવાથી દેવિધ્વનું તત્ત્વ આવે છે. ત્રીજું અને ચોથું ચરણ સળંગ વાંચવાથી પ્રચલિત દરિગીતનું એક ચરણ થાય છે એ ખરું, પણ ચોથા ચરણમાત્રે દા, એક જ વાર આવતો હોવાથી, શ્રવણને સાધારણ દરિગીતથી નવીનતાનો અનુભવ અર્પે છે, જેમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય ચરણમાં દા કાઢી નાખ્યો છે તેથી ખાસ વિશિષ્ટતા આવે છે.

સાચા સ્વદહરિગીતના વ્યવસ્થા હાવી છે; ચરણના ટૂંકા કરી નાખવાની કેવળ બાબાકારગત યુક્તિ વાપરીને, અક્ષરોને કાઢી નાખ્યા વગર જ, કેટલાંક કલ્પિત અનુકરણો કરવામાં આવે છે તેનો તો આ પંડહરિગીતથી બેદ સ્લેષાધી પરખાઈ જાય છે, કારણ કે હેને સળંગ વાંચતાં હેમાંથી ચાલુ દરિગીતનું સ્વરૂપ પ્રકટ થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે શ્રી અ. ક. ખમરદારની નીચે આપેલી કાવ્યપંક્તિઓ, ચરણોના ટૂંકા પાડવાનો દેખાવ કર્યો છતાં, ચાલુ દરિગીત જ છે:—

કપ્પા કમુદની
 કોમલ બની
 કપ્પા ધુર તે કાંઠામયો ?
 આ રંગ શો ન્યારો ધર્યો,
 ઓ રજપૂતણી ઘોરાંગના !

(વસન્તના સંવત ૧૯૬૫ના અધિક શ્રાવણ અંકમાં ૩૧૩મે પૃષ્ઠે પ્રકટ થયેલું) કીર્તીના કમંદેવી કાવ્ય).

આ પંકિતયોને મીત્ર આ પ્રમાણે ગોઠવીને વાંચો:

કપ્પા કમુદનો કોમલ બની કપ્પા ધુર તે કાંઠા મયો ?

આ રંગ શો ન્યારો ધર્યો, ઓ રજપૂતણી ઘોરાંગના !

એટલે પ્રત્યેક ચરણમાં ૨૮ મીત્રોનો ૩૬પ્રકારનો હરિગીત ૨૫૪ થઈ જશે.

ઉપર આપેલા પ્રકારોમાં (ક), (ગ) અને (ઘ)માં એકના એક જાગોમાં આન્તર ફેરફાર કરવામાં આવે છે અને પ્રકાર (ક)માં જુદા જુદા જાગો મેળવણી થાય છે એ તો લક્ષમાં આવ્યું હશે. આ મેળવણીનો એક વિશેષ દાખલો આપીશ, જેમાં બે જાગોનું સુશ્રમ મિશ્રણ થયું છે. એ મિશ્રણ નહાનાશાલ દ. કવિના ઉપર જણાવેલા મળિમય સંયો કાવ્યમાં ઉપલબ્ધ છે:-

આછા પેલા ક્યામ લખિય તરંગે
 વ્હાલો રહારી મૂર્તિ જો ! મેષરો,
 વિધાન્તમી ગીત શા પોર ગાજે !

વ્હાલો ત્હોં એ પ્રણમરસોલ આત્મવિન્દુ વિગાજે.

અહિં પ્રથમ ત્રણ ચરણો શાલિની વૃત્તમાં છે અને ચોથું ચરણ મન્દાકાન્તા છે. આ બે વૃત્તોનું મિશ્રણ અનાપાસે થાય છે, કારણ કે બંનેના અધારણમાં સમાનતરનો છે; જુવો.—

શાલિની—ગાગા ગાગા ગાલગા ગાલગાગા,

મન્દાકાન્તા—ગાગા ગાગા [લલલ લલગા] ગાલગા ગાલગાગા,

એટલે કે મન્દાકાન્તામાંથી મધ્યવર્તી સંધિ [લલલ લલગા] કાઢી નાખવાથી શાલિની નીપજે છે. અને, એથી ઉલટી રીતે, શાલિની ના 'હૈંલા અર્ન ધ્વનિ સંધિયોના વચ્ચે લલલ લલગા (મધ્ય સંધિ તરીકે) મૂકવાથી મન્દાકાન્તા થાય છે; આ રીતે આ બે વૃત્તોમાં એક પ્રકારની સહતોયતા છે.

એ જ પ્રમાણે વપજાતિ વસન્તતિલકામાં સંગોજતાનું તત્તર છે. કારણ કે (આદ્યઅક્ષર નિયમસર યુરુ હોવાને કારણે વપજાતિથી બિન્ન હોવા) દન્દ્રવજ્રા વૃત્તમાં પ્રથમ સંધિ ૫છી લલલ દાખલ કરવાથી વસન્તતિલકા વૃત્ત નીપજે છે. આ પ્રમાણે:—

ગાગા લગા [લલલ] ગા લલગાલ ગાગા એ વસન્તતિલકા છે, હેમાંથી [લલલ] કાઢી નાખતાં ગાગા લગાગા લલગાલ ગાગા રહે એ દન્દ્રવજ્રા વૃત્ત છે. આમ આ બંને મિશ્રણો સુસંગત છે.

(જ) જેને શિથિલ રીતે અને ખોટી રીતે ગંજલ કહેવામાં આવે છે એ વિદેશીય પદરચનાની આધાત પણ અર્વાચીન જીવનવીનતાઓમાં ગણાય. હેની આધાત ફારસી પિંગળમાંથી થઈ છે. અને મૂળ ફારસી રચનાનું સાચું સ્વરૂપ અને આંતર તત્ત્વ સાધવામાં બહુ થોડા યુજરાતી કવિઓ સફળ થયા છે. આ દિશામાં પૂરેલ કરનાર બાલાશંકર ઉદ્દાસ-રામ હતા, અને મણિલાલ દ્વિવેદી, કલાપી અને બીજા કેટલાય ત્હાર પછી આના જેમણે આ પદરચરૂપમાં વિવિધ પ્રકારની સફળતા અથવા ખરું કહેતાં નિષ્ફળતા દાખવી. આ પદરચનાના પ્રકરણને ઉદાહરણો આપીને સંભાવવાની જરૂર નથી.

(ગ) અર્વાચીન નવીનપ્રયોગોની શ્રેણીમાં હવે લઈશું 'જ્ઞાનાલાલ દ. કવિનો અપદ્ય રચનાનો મૌલિક વિલક્ષણપ્રયોગ; હેને અપદ્ય કે અપદ્યાગદ્ય હેવું' નામ અપાય છે એ યથાર્થ નથી, કારણ કે પદ્ય એટલે જાન્યસરૂપ પામેલું ગદ્ય, જ્ઞાદારે જ્ઞાનાલાલની નવીનરચનામાં જાન્યસ તત્ત્વ શૂન્ય છે. આ નવીનરચના પરત્વે આટલું કહેવું પડશે કે જે કે વસન્તોત્સવમાં રજૂ થયેલા પ્રથમ પ્રયાસમાં આ અપદ્ય ઢાળ-હેને ઢાળ કહેવાય તો-નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો, હેમાં પદ્યનો ખોટો આકાર આપવા માટે અસમાન દ્વંદ્વ કરીને મૂકેલ ગદ્યથી વિશેષ કાંઈ નહોતું, છતાં આ પ્રકારની એ પછીની હેમની રચનામાં અમુક લય જળવાય છે તેથી એ ભાવાવિષ્ટ ગદ્ય નામની અધિકારણી બને છે, પણ એને લયબદ્ધ પદ્ય તો નજરે પડી શકાય. આ પ્રકારની રચના કવિના જવાજમ્ત નાટકમાં અને એ પછીની હેમની કૃતિઓમાં જેવામાં આવે છે.

(ઘ) બાજની નવીનતામાં, યુજરાતી કવિઓએ લીધેલી એક યુરુને સ્થાને જે લઘુ અને જે લઘુને સ્થાને એક યુરુ અક્ષર મૂકવાની છૂટનો ઉલ્લેખ કરું કે એ આકારવિશેષ નથી પણ દોષ છે એ કારણે હું 'અચકાઉં છું'. હાની છૂટ, સમમાત્રકાલેષ નામે ઓળખાતી, પ્રાકૃત-પિંગળમાં સ્વીકાર પામી છે એ હકીકત ત્હારા લક્ષે જ્ઞાદાર નથી; પણ હેની ખાસ મર્યાદાઓ હોય છે- નિયમરૂપે નોંધાયેલી નહિ પણ અલિખિત અને સહજસિદ્ધ મર્યાદાઓ હોય છે, જેથી ઉચ્ચારસૌકંય જળવાઈ રહે છે, જ્ઞાદારે ત્હારા મનમાં જે યુજરાતી કવિઓ છે હેમણે લીધેલી છૂટ, વિશેષતઃ સન્ધિકર્મ યામ ત્હારે, કણ્ઠકર્મ અને છે. ઉપર મેં વૈદિક અને વેદાંતરકાલીન યુગના જીવનની અસમાનતાનાં ઉદાહરણો આપ્યા છે, જેમાં બાલાશંકર દેખાતી ઉચ્ચાવચતા વસ્તુતઃ વિવિધ અને સૌન્દર્ય આલુનારી બને છે, હેનાથી આ આધુનિક છૂટ જ્ઞાદાર પ્રકારની છે.

ત્હારા કથનને સ્પષ્ટ કરવા માટે ઉદાહરણો આપવાં જોઈએ, તેથી ઉદાહરણો આપું છું.

(ક) અર્વાચીન યુજરાતી કવિતા.

આ પ્રકારનો દોષ માત્ર થોડાક કવિઓએ કર્યો છે; ખરી રીતે હેવા એક જ કવિ વિશે વિચાર કરવો જોઈએ છે, કારણ કે હેમની સાચા કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ છે, અને એથી જ હેમના હાવા ઇતિવચક અપ્રયોગો, પોતાનાં સંજ્ઞાહીન કાવ્યોની પ્રસ્તાવનામાં કરેલા વિસ્તીર્ણ પણ વિલ્લ અચાવ છતાં, અશ્લેષ બને છે. એ જીર્ણકારતા કવિ ગ્રા. બળવંતરાય ક. કંકાર. 'કલિત પ્રસ્તાવનાનાં ૫. ૨૫-૨૬ જુવે.)

- (૧) તર્જી પલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષી ને (મળકાર, પૃ. ૫૧, પં. ૧૦)
- (૨) સપેટી જતનેચીં સોળ, લોભાવતી લે.વન (,, પૃ. ૫૨, પં. ૧૪)
- (૩) અરે ધીલી સુન્દર સુસદ દયિતા, બાલ નિકટ (,, પૃ. ૬૫, પં. ૧)
- (૪) અરે ત્હારા શીતલ કમલયુગલે મીઠ મુજને (,, પૃ. ૬૫, પં. ૩)

ઉદાહરણ (૧) અને (૨) પૃથ્વીવૃત્તનાં ચરણો છે; હેમાં અનુક્રમે, પ્રા અને હો એ બે લઘુને ધાને વપરાયેલા ગુરુ અક્ષરો અસહ્ય હન્દોભંગ કરીને વૃત્તમયોદા ઉપર અત્યાચાર કરે છે. ઉદાહરણ (૩) અને (૪) શિખરિણીનાં ચરણો છે; હેમાં એક ગુરુને સ્થાને મૂકાયેલા, અનુક્રમે દર અને તલ અક્ષરો ઉલટા પ્રકારનો વૃત્તમયોદાનો ભંગ કરે છે— અને એ મયોદાભંગ ધૂળ વિવેકયાગને બીધે એટલે જ અક્ષમ્બ બને છે.

આ કવિની કૃતિઓમાંથી હું અનેક દાખલાઓ આપી સકું; વૃત્તરચનામાં દાવી તરંગી અને કંઠંગી અતન્ત્રતામાં એઓ છૂટથી રાગે છે. પણ પ્રકાર દર્શાવવા માટે આટલા દાખલાઓ પૂરતા છે.

(જ) પ્રાકૃતપિંગલ.

- (૧) તિહુ પાપ ઝળવિસ અક્ષર ઘરો ઈચેજ બીહ ગુણો
- (૨) હળ બસીતહવળળઠમચરિભ ઈગારિસ હારઅ
- (૩) અઠતીસે લહુ ત્ત્ત્તત્ત્ત વઙ્ગા વિસ્સામ જેજપિમો
- (૪) ગુરુ ચાલીસહ ચારિસેળ લહુઆ દિઘાળકિઘાળગ
- (૫) મુણુ સેસાદઅછંદુબંધ સુસો પવાણસો સદ્બો

(અન્દ્રોદન યોષી આદિતિ; પૃ. ૫૩૩-૫૩૪)

આ ઉદાહરણોમાં કાળાં છાપેલાં સ્થળોએ એક ગુરુ અક્ષરને સ્થાને બે લઘુ અક્ષરો આપ્યા છે. પણ હંદ (શાર્દૂલદિકીરિત) બળ્લુત્ત હોવા છતાં એ કલ્પને અગ્રિય લાગતા નથી, કારણ કે એ ચરણના આદિમાં આપ્યા છે. છતાં એ વૃત્તિનિયમના ભંગના દાખલાઓ તો છે જ; સાચો લયવિશારદ હેવો નિયમભંગ કદી ન કરે. આથી ઉલટા પ્રકાર (બે લઘુને સ્થાને ગુરુ) આ ગ્રન્થમાં મળતો નથી; એ તો એટલે જોડેટો લયપ્રમાદ છે કે હેને સ્થાન ન મળે.

(ઘ) વૈદિક હન્દોમાં આપાતદૃશ્ય ઉચ્ચાવચતા.

ચોડાક પાનાંઓ પહેલાં આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો મહેં આપ્યાં છે. એ અહિં ફરીથી આપવા આવશ્યક નથી પરંતુ વૈદિક હન્દમાં સહજ હાસવિકાસશીલતાનો વિશાલ અવકાશ રહે છે, એ દર્શાવવા માટે હું ડૉ. એ વનોન આનોલ્ડનાં વચનોનું આ અવતરણ ટાંકું છું:—

“ઋગ્વેદમાં મન્ત્રના હેવા કાંઈ લાગે લાગ્યે જ હોય જેમાં વિહિત લયને તજવાની છૂટ કવિયો ન લખ સકે.” (“Vedic Metre, in its historical development” પૃ. ૬, ૩૧). એ છતાં સમગ્રરૂપે અન્તર્ગત લય જળવાઈ રહે છે એ ત્હેઓ પૃથક્કરણદ્વારા દર્શાવે છે.

(ઘ) વેદાન્તરકાલીન પદ્યરચનામાં આપાતકૃશ્ય વિષયતા.

મગવદ્ગીતાતા ૧૧માં અધ્યાયમાંથી લીધેલાં નીચેનાં ઉદાહરણો મહારા વકતબને ૨૫૫૮ કરશે:-

- (૧) કિરીટિન ગદિનં ચક્રિણ ચ
તેજોરાશિં સર્વતો દીપ્તિમતમ્ ।
પર્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્ય સમન્તાદ્
દોષાન્નલાર્ષયુતિમપ્રમેયમ્ ॥ ૧૭ ॥
- (૨) રૂપ મહત્ તે મહુવવજ્રનેષ્ર
મહાબાહો મહુવાહુરુગદમ્
મહુદરં મહુદપ્ત્રાકરુલમ્ ।
દૂર્ધ્વાં સ્લોકાઃ પ્રગ્વથિતાસ્તયાહમ્ ॥ ૨૩ ॥
- (૩) કસ્માન્ન તે ન નમેરન્ મહાત્મન્
મરીયસે બ્રહ્મણોડપ્યાદિકર્ત્તે ।
અનન્ત દેવૈશ્વ જગન્નિવાસ
ત્વમક્ષર સદ્વત્ તત્પર વત્ ॥ ૨૭ ॥

ઓછાવધુ અનિયમિત અનેક શ્લોકોમાંથી જે પ્રથમ દષ્ટિએ પડ્યા તે લઈને અહિં આપ્યા છે. આ શ્લોકોમાં મોટે ભાગે અનિયમિત લયનું ઉપગમિત વૃત્ત છે. ઉદાહરણ (૧)માં પ્રથમ ચરણમાં લય અનિયમિત છે પણ બીજી અક્ષર બીજા અને ત્રીજા ચરણમાં જુદું પણ નિયમિતલયનું શાલિની વૃત્ત આણીને કમી કરી દીધી છે. ઉદાહરણ (૨) માં બીજું અને ત્રીજું એ ચરણો અનિયમિત છે, અને ૪થું ચરણ શાલિની તરીકે વાંચી સકાત પણ હેમાં વ્યથિતામાં રહેલો જિ અક્ષર લધુ છે એ નડે છે. ઉદાહરણ (૩)માં પહેલું ચરણ અનિયમિત છે, બીજા ચરણમાં લધુ અક્ષરને સ્થાને રહેલો શુરુ જો વિધનકર્તા છે, અને ચોથું ચરણ વાંચતા અનિયમિતતા પરખાય છે.

આ બધું હોવા છતાં, જે રીતે મિલ્ટનની અન્યાનુસારરહિત પદ્યરચનામાં iambic (—) ગણની બનેલી પંક્તિમાં વચ્ચે એકાદ આગ-વૃત્તક trochee (—) ગણ આવે ત્હારે, થોડે ઘણે અંશે જાણી જોઈને આણેલી, વિવિધતા લેખને છે તે રીતે આ ગીતાશ્લોકોની અનિયમિતતા વૈવિધ્ય સાથે છે અને એક પ્રકારના લયસંવાદ સ્થાપે છે.

- (ક) અન્તે સિદ્ધસ્વરૂપ વૃત્તોની તાત્વિક રચનાનું એક હેતુ મૌલિક રૂપાન્તર નોંધું છું જે વૃત્તના મન્યને જ, ઢાળાને જ, જરીક ફેરવી નાખે છે, છતાં જાની રીતે હેતુ પર્ષ સ્વરૂપ સાથે છે. આ યુક્તિ વૈવિધ્યમાં સૌંદર્યને ઉમેરે કરે છે. મળે એક જ ઉદાહરણ યાદ આવે છે.—

નયન ઝંપહયુ પેહ... ઓજસિ નવક પ્રમાતનુ,
જગત મહુ બહા... ! જો તેજ હૈરે તાતનુ;
મવવસન્તાનિલના... પમરે પરાગ અલૌકિક,
વિરલ વિઝૂતિ ચર્ષે... છુલનાય આર્ષદેવિક,

(—હાનાલાલ ૬. કવિકૃત વસન્તોત્સવનું અર્પણ. ઇ. સ. ૧૯૦૫)

આ રચના હરિગીત છંદની છે, પણ વચમાં જે માત્રાઓ કાઢી નાખી છે; પેલું જો, ચ્હાલકા, વસન્તનિલતળા, અને વર્ષાંતો પાઠ સ્વીકારિયે તો હરિગીતની માત્રાસંખ્યા પૂરી થઈ જાય. અહિં પાઠ-પરિવર્તન કયું છે તે હેતુપૂર્વક કરેલું જણાય છે, અને એથી છંદ, તા, ના અને વેં એ અક્ષરોનો ત્રિમાત્રિક પ્લુત ઉચ્ચાર કરવો પડે છે. આથી અર્થબનોહરતા પંક્તિ ૧, ૨ અને ૪માં વધે છે, પણ ૩જી પંક્તિમાં એટલો વધતો નથી.

અથવા, બીજું સમાધાન શક્ય છે: વસ્તુતઃ પ્રત્યેક પંક્તિ બે ચરણોની (તંદ્ર હરિગીતમાં હોય છે તેવાં બે ચરણોની) બનેલી છે, જેથી પેલું, ચ્હાલકા વગેરે શબ્દોની પછી બે માત્રાનો વિરામ આવશ્યક બને છે. પરિણામે તો આ રચના અને પ્લુતાચ્ચારણની કપના વચ્ચે ફરક કાંઈ જ રહેતો નથી, પણ હેમાં આખું ચરણ ગણીને વચમાં એ પ્લુત છુસાડવાનો જરૂર દર થાય છે.

હું કપૂલ કરું છું કે જાહેરે આ પંક્તિયો મહેં પ્રથમ વાંચી ત્હારે હું લખને પકડી સકયો ન્હોતો (છંદનું નામ તો આખું ન્હોતું) અને પેલાં તો પંક્તિના પૂર્વાર્ધ ઉપરથી મહેં માન્યું કે હરિણીવૃત્ત કવિયે ધાયું કરો, પણ ઉત્તરાર્ધ એ વૃત્તમાં ગોઠવાતો ન્હોતો, એટલે હેવટે મહેં લખમદણ અશક્ય માનીને પ્રયત્ન પડતો ચૂકયો. પણ ત્હારા મિત્ર શ્રી. કેશવલાલ હ. મુવે સ્તુત ઉચ્ચા-ણની યુક્તિથી પ્રાપ્ત થતો ખરો લખ પકડી પાડયો.

(ઘ) માત્રાદર્શક ચિહ્નોનું નવીન તત્ત્વ

ગુજરાતી પદ્યરચનામાં અક્ષર દ્વય હોય તો લઘુ જ ગણાય અને દીર્ઘ હોય તો ગુહ જ ગણવો પડે હોવા નિયમ નથી. સંસ્કૃતમાં દ્વય લઘુ સંયોગે ગુહ દીર્ઘ જ. (પાણિનિ, ૧-૪-૧૦, ૧૧ અને ૧૨) એ સૂત્રો માત્રાગણનાનો નિયમ દર્શાવે રચાયે છે. ગુજરાતીમાં હેવો નિયમ નથી. જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં દીર્ઘ અક્ષર ઉપર નિશાની મૂકીને હેને લઘુ, તથા દ્વય અક્ષરનો ઉપર નિશાની મૂકીને હેને ગુહ; ગણવામાં આવે છે; પણ આ વ્યવસ્થા હ અને ડ સ્વરોને જ લાગુ પડે છે, ઘ, બો, ળ કે અનુસ્વારને નહિં. દાખલા તરીકે :-

જગ ગજવજે ઘોર ગૌતમી,

ઘડો નચવજે વાન્ત ચૌતલા,

મમેરી છાયાનો વિકટ તુજ ઘેરો ઘટ ઘસે,

જ્ઞાતો ય્યોસ્ત્નાનો મળિમય પ્રીતિમય દોષમે.

આ છૂટ સંસ્કૃત શબ્દોના ઉચ્ચારમાં હેવામાં આવે તે ઘણીવાર સંસ્કૃત વાચકને કણુંકટું લાગે છે, દા. ત. આ ઉદાહરણની ઉદ્દેશ ચરણમાં પ્રીતિ શબ્દમાં. મણિયંકર ૨. ભટ્ટ અને બીજા ચોક્કસ કવિયો સાધારણનું પદ્યરચનાના આ દુષણથી મુક્ત છે.

ગુજરાતી પદ્યમાં તદ્દત્ત શબ્દોના અન્ય હ અને ડ જરૂર-પ્રમાણે ચિહ્નિયે લઘુ અથવા ગુહ ગણી સકાય છે. જેમકે:

રે ચાલસાહસિનિ । શું પઢતી વિનાસે ?

જ્ઞાનના કપટરીપથી શું બળાશે ?..

ના જાણતી સરલ બાલ ! તું ધોર ભાવિ
સર્તાયુ ક્યામ સરિતાજલમાર્દિ આવી.

(નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત હૃદયવીણામાં પત્તી પટેલો વાલ્કવિષ્ણુ; કડી ૯.)

મીચ્યા કદ કદ ચીત્યા નવને અતન્ન

મુખ્યા જુને જલ વિશે તરતો જ ચન્દ્ર

(એ જ ગ્રન્થ, મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ, કડી ૨૧).

પ્રથમ શ્લોક (વસન્તતિલકા)ના ચરણ ૧, ૨માં જુ રૂં ગુરુ છે, ચરણ ૩માં હું લધુ છે, તેમ જ ચરણ ૪ માં યુ લધુ છે. એ જ ચરણમાં હિં પણુ લધુ છે. બીજા શ્લોકમાં પહેલા ચરણમાં પહેલા કદનો ફ ગુરુ છે પણુ બીજા કદનો ફ લધુ; અર્થાત્ આ સ્વરોને ગુરુ ગણવા હોય તો દીધું અને લધુ હોય તો હ્રસ્વ ઉચ્ચારવા પડે છે.

ગુજરાતી શબ્દભંડોળના સહજ સ્વરૂપને પરિણામે હાવા પ્રસંગો હં અને ફ ના વધારે આવે છે એ કહેવું જોઈએ.

ગુજરાતી પદ્યઅનાના આ લક્ષણનું મૂળ છેક અપભ્રંશમાં છે, અને હેમુ બીજા કદાચ મંસ્કૃત પદ્યરચનામાં હોય. સંસ્કૃતમાં ‘કદાચ હોય’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે એ ભાષાના પદ્યવિધાનમાં જે છટ અપાઈ છે તે ફક્ત હં કે ર અક્ષરથી યુક્ત સંયોગની પૂર્વે રહેલા સ્વરને લધુ ગણવા પૂરતી જ છે (જુઓ આ વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક ૧, પૃ. ૪૦૭), અને તે પણુ હેમચંદ્રે કહેલા ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતને જ લીધું પડે છે. પણુ અહિં આપણા મુદ્દાનો સીધો સંબંધ નથી, એના અને ફ હંના લઘુચ્ચારણ જોડે છે. અને હેને માટે આકરણના અને પિંગળના પ્રાકૃત ગ્રન્થોમાંથી, પુષ્કળ આધાર મળી રહે છે, જેમકે:—

(૧) હેમચંદ્રે કહ્યું છે.

(ક) કારિસ્વેરીતોત્ત્વચારલાષ્વમ્ ॥ (સિં. હે. ૮-૪-૪૧૦.)

અર્થાત્ વ્યજનસહવર્તમાન ન અને ઓ અપભ્રંશમાં સાધારણતઃ લધુ ઉચ્ચારાય છે.

(જ) પદાન્તે હં-હ-હિં-હકારણાપ્ ॥ (એ જ ગ્રન્થ, ૮-૪-૪૧૧). શબ્દાન્તે હં, હુ, હિં અને હ સાધારણતઃ લધુ ઉચ્ચારાય છે.

(૧) છન્દોનુશાસન નામના પોતાના પિંગળના ગ્રન્થમાં હેમચંદ્રે કહે છે . . .

પદોત્તો પદાન્તે પ્રાકૃતે હસ્ત્વા વા ॥ (૧-૧)

પ્રાકૃતમાં શબ્દાન્તે રહેલા ન અને ઓ નિકળે લધુ ઉચ્ચારાય છે, વૃત્તિમાં એ ઉમેરે છે કે હિં, હિં લધુ છે એ પહેલાં મહારા વ્યાકરણગ્રન્થમાં કહ્યું છે તેથી એ અહિં ફરીને આપ્યા નથી.

(૨) પ્રાકૃતપિંગલ નિપમ આપે છે.—

. જરૂર દોહોવિ ન વળ્લો લઘુ જોહા પડક હોઈ જોવિ લઘુ ।

વળ્લો હિં જુરિઅપદિઓ દો તિણિ ॥ ૧-૮.

એટલે, વર્ણ દીર્ઘ હોય છતાં જો છઠ્ઠા હેને સધુ ઉચ્ચારે તો તે સધુ (ગણાય) છે; (અને) ત્વરાથી ઉચ્ચારાયલા જો કે ત્રણ વર્ણો, એક અક્ષર ગણાય.

(૪) માઠ'ઉપ પ્રાક્તસર્વસ્વમાં કહે છે,

હદ છન્દોઽનુરંધેન વર્ણાનાં શુદ્ધાપયમ્ ॥ ૧૭-૮.

અહિં (એટલે નાગર અપભ્રંશમાં) વર્ણો છન્દની જરૂર પ્રમાણે શુદ્ધ અથવા સધુ (ઉચ્ચારાય) છે. સમયાનુક્રમે હેમચંદ્ર પ્રથમ આવે છે, પછી પ્રાક્તવિગલનો રચનાર, અને છેલ્લો માઠ'ઉપ જેણે આપેલો નિયમ હેના પૂર્વગામીઓના કરતાં વધારે છૂટ ફરોવે છે.

આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે ગુજરાતી વિંગળ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ પદ્ધતિને અનુસરે છે પરંતુ મર્યાદિત રીતે, અને વળી હેમાં એ અને ઓના સધુચ્ચારણની છૂટ નથી, શિવાય કે કવિ દક્ષપતરામના ચિન્ત્ય વિધાનને આપણે પ્રમાણશૂત ગણીએ; હેમણે તો કહ્યું છે :

ત્વગુહ સ્થિયે નવગણો, ઉચારે ઓછાવા.

(ગુજરાતી વિંગલ, પ્રકરણ ૧, કડી ૭)

અર્થાત્ હેમને મતે માત્રાપરિમાણનું પ્રમાણ સિખિતરૂપ નથી પણ સાંભળેલો ઉચ્ચાર છે. આ પંક્તિમાં ઓછાવામાં ઓ સધુ ઉચ્ચારાય છે એ દૃષ્ટાન્ત તરોડે આપેલ છે. અપભ્રંશપરંપરા, હિંદી વિંગળ મારફત અને કદાચ પ્રમાણમાં જે અવાચીન કૃતિ ગણાય એ સંપ્રકૃત વાળીમૂળક ગ્રંથ દ્વારા, આ લેખકને વળગી રહી છે એ ચોખ્ખું દેખાય છે. પણ હાવી અતિશય છૂટ ગુજરાતી પદ્યશાસ્ત્ર હવે નહિ અધ્યાવી લે.

૨ અને ૬ વાળા નિર્બળ સંયોગો પૂર્વસ્વરને દીર્ઘ બનાવી સકતા નથી એટલી હેમચંદ્રે છૂટ આપી છે એ ખાદ કરતાં, સંસ્કૃત છન્દશાસ્ત્રમાં પદની સમગ્ર ખાતર એ અને ઓને સધુ ઉચ્ચારવાની અથવા તીવ્ર અનુસ્વારને કામળ ગણવાની છૂટ નથી. (વેદિક સાહિત્યમાંના રંગા: નામના જે નિર્બળ ઉચ્ચારો પાણિનીય શિક્ષામાં જણાવ્યા છે હેને આ લાગુ ન પડેછે). આ કારણે, જ્યદેવની રચનાઓમાં શ્રી હેચવશાલ ૬, ક્રુવને પદ્યગત અપભ્રંશ જેવું વસણુ દેખાય છે એ મહેને નથી દેખાતું. વસ્તુતઃ હેમણે પર્ણાપત કારણે વિના સ્વરપણે પાઠ ફેરવ્યો છે, અને પછી પોતાની હેતુસિદ્ધિ ખાતર જ્યદેવના છન્દોમાં ભેદબ્યાનો ઉપગમ્યા છે. આ પુરતાર કરવા માટે ચોક્કસ સ્થાનનિર્દેશ સાથેનાં અવતરણો મહારે આપવા જોઈશે ગીતગોવિન્દનો હેમણે લાલેત અને મનોહર શૈલીમાં અનુવાદ કર્યો છે હેની ત્રીજી આદ્યતિની પોતે લખેલી પ્રસ્તાવનામાં હેમણે જ્યદેવની પદ્યરચના વિશે કેટલાંક વિધાનો કર્યો છે઼ટ મૂલગ્રંથની નીચેની પંક્તિયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:

(ક) નયનનલિનમિવ વિગલિતનાલમ્, સર્ગ ૪-૧૪.

(લ) ત્યજતિ રુલિતમપિ ધામ્, સર્ગ ૫-૫

(ગ) વહુ મુનુતે તત્તુ તે તત્તુસમતપ્તનચલિતમપિ રેણમ્, સર્ગ ૫-૬.

૧૧. એમો ક્વિત્ પ્રાક્તકે લઘુ સ્તઃ । (વાળીમૂળ, ૧-૬).

૧૭. આ વ્યાખ્યાનોનું પુ ૧, પરિશિષ્ટ ૪, ૪ જુલો. ૧૧ ૧-૧૮માં પાણિનિ નિર્બળ કં સ્વીકારે છે.

૬૮. એ પ્રસ્તાવનાનાં ૪. ૧૬-૧૭ અને ૨૧-૨૨ જુલો.

હવે આ પંક્તિઓમાંનાં અમુક પાઠને જાણી જોઈને ફેરવી નાખીને હેને આધારે ૨૧. કે. ૬. પ્રુવે, જ્યદેવ પણ પ્રાકૃતરૂઢ નિર્બળ અનુસ્વાર થોજે છે હેવા, પોતાનો મત જીભે કર્યો છે.

(ક) માં એ નયન ને બદલીને નયન કરે છે. આ માટે દેખીતું હેમનું કારણ એ છે કે વિગલિ-ત્ત્વલમ્ વિશેષણ નયનનલિન સમાસને બરાબર લાગુ નથી પડતું. અલબત્ત આ વાન આપાતરમણીય છે. પણ એથી નયન એ નવો પાઠ કલ્પવા માટે, અને વળી નયનમાં પ્રાકૃતરૂઢિને આણી બેસાડવા માટે, પમાત કારણ સાંપડતું નથી; કારણ કે આ વચનનો અન્વય આ પ્રમાણે સહેલાઈથી થઈ શકે છે.

વિગલિત્ત્વલમિવ નયનનલિનમ્

હા. અન્વયાત્મર્ગત મનોઆપાર અનુસાર ખરું જોતાં વિગલિત્ત્વલમ્ નલિનમિવં નયનમ્ એમ લેવું જોઈએ; પણ અન્વયની હાવી શિથિલતા અપવાદરૂપ દોષપ્રસંગ તરીકે ચલાવી લેવાય.

(જ)માં શ્રી. પ્રુવ લલિત્ત્વપિ ધામ ફેરવીને લલિત્ત્વ ધામ કરે છે, અને પછી, પોતાનાં પ્રાકૃત-સંસ્કારવાદમાં બંધ બેસે એ ખાતર લલિત્ત્વ ધામ પાઠ હોવો જોઈએ હેવી કલ્પના કરે છે. આ પ્રમાણે પાઠમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં હેમનું પાઠાન્તર લખવું ધાતક અને છે એ વાતનું હેમને વિશ્વમશ્યુ થાય છે.

(ગ)માં હેમણે ત્વ તે બદલીને ત્વ તે શા કારણે કહ્યું છે એ હું જાણતો નથી; પણ આપણને હેની જોડે લેવાદેવા નથી. મુદ્દાની વાત છે, પ્રાકૃતના સંસ્કારની પોતાની પ્રિય કલ્પનાના સમર્થન ખાતર હેમણે કરેલો સંગત નો સંગત હેવો મનસ્વી પાઠફેર. આ ફેરફારનું હેમણે કારણ આપ્યું છે હેમાં, જે વિચારતત્ત્વ ઉપર પ્રધાન ભાર મૂકેલો ઘટે હેને બદલે બીજા જ તત્ત્વને પ્રાધાન્ય આપીને, હેમણે અન્ય-ણતાં પોતાની વાતનું પોતે જ નિરસન કહ્યું છે. હેમના કહેતા પ્રમાણે ત્વસમ્યત્ શબ્દ પવનના વિશેષણ તરીકે શોભે ત્હેના કરતા ટેણના વિશેષણ તરીકે વધારે શોભે છે. કારણ કે હેને પવન સાથે લેવાથી બાદ-રામણ સંબંધનો અને તત્ત્વજન્ય અત્યુક્તિનો પ્રસંગ ઉપજે છે. વરુત્તઃ જેને એ અત્યુક્તિ કહે છે તે જ કવિના વિવક્ષિત અર્થનું સારસ્ત્વ છે. રાધાના દેહનો ૨૫૨મો દરીને આવતો પવન જે રેણુકણો વહી આવે છે તે કૃષ્ણને બહુ પ્રિય લાગે છે. રાધાના અંજને સ્પર્શીને આવતી પવન-લહરી રાધાના અનુરાગી કૃષ્ણના મનથી વિશિષ્ટ અને ઘણી વધારે લાગે હેવી મહાધર્મીતાને, સંસર્ગશુ-ણથી, રેણુકણોમાં સંક્રાન્ત કરે છે. સસર્ગની આ લાંબી દેખાતી પરંપરા જ મૂલ્યવત્તા વધારનારું તત્ત્વ છે, અને હેમાં અત્યુક્તિનો દોષ આવતો નથી. આ કલ્પનાની ગુણવત્તા ઝોઝી આંકવી અને પછી કોમળ અનુસ્વારની કલ્પના કરવી અને એ રીતે કારણ કલ્પીને કાચના તકનો આશ્રય લેતો સિદ્ધાન્ત સ્થાપવા મથવું એ રીત તકપદ્ધતિના વિપર્યયની સ્પષ્ટ છે.

અન્યની મુશ્ક વાચના સાથે છૂટ લેવાના બીજા દાખલાઓ પણ છે; હેમાં કોમળ અનુસ્વાર કારણમૂલ નથી; હેમાં અન્ય પ્રાકૃતતત્ત્વ પુરવાર કરવા અર્થે હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે. એ દાખ લાગે અહિં આપું છું:—

(૧) રસરસે સદ્વૃત્ત્યપર હરિણા ચુવતિ. પ્રવસસે ॥ સર્ગ ૧-૧૯.

(૨) વરણમ્ભત્તગલદલકલ્પિમિદ તવ હૃદયમુદારમ્ ॥ સર્ગ ૮-૫.

(૩) મમ હૃદિરે ચિત્તુરે કુલ માનદ મનસિત્ત્વજનામરે ॥ સર્ગ ૧૨-૨૨.

અર્થ (ઘ) માં શ્રી. કે. હ. ધ્રુવ રાસરસે ને બદલે રાસરસે વાચના સ્વીકારવા છાન્ડ છે, અને આ સુધારેલી વાચનાને આધારે પ્રથમ સે ના છ નો, છન્દની ખાતર, લઘુ ઉચ્ચાર કરવામાં પ્રાકૃતરૂઢિનું અનુસરણ થતું માને છે- આ પાઠફરનું કારણ હેમણે એ આપ્યું છે કે રાસરસે પાઠ લખ્યે તો કરતલતાલત્રલવલયાવલિકલિતકલસ્વનવચો એ પદ રસના વિશેષણ તરીકે અર્થહીન બને, કારણ કે રસ શબ્દ માન મનોભાવ દર્શાવે છે. આ વાંધો કાઢવામાં ત્હેઓ રાસરસનો “રસપૂર્વક માણેલો રાસ” હોવો લાક્ષણિક અર્થ લેવાનો વિકલ્પ છે એના પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરે છે. રાસરસનો અર્થ નૃત્ય થાય છે જ એ ખરું છે. પણ લક્ષણાધી તાલ...વચો એ વિશેષણ રાસરસે શબ્દ સાથે સંગતાર્થ બનતું હોય તો ૫છી રસ શબ્દનો પ્રાથમિક અર્થ લેવાની અગત્ય રહેતી નથી.

(જ) માં શ્રી. કે. હ. ધ્રુવની કલ્પના પ્રમાણે ગલકમાં લ છે તેના અને લઘુ ઉચ્ચારવો પડે છે અને એથી, અનુગામી સંયોગને બળે યુરુ બનેલા સ્વરના લઘુચ્ચારણની પ્રાકૃતરૂઢિને જયદેવ અનુસર્યો છે. પણ એમ કરવાથી આખી પંક્તિની માત્રાસંખ્યામા ક્ષતિ આવે છે એ હેમના ધ્યાનમાં નથી રહ્યું; બીજી પંક્તિઓમાંની પ્રત્યેકમાં ફૂલ ૨૮ માત્રાઓ થાય છે તેને બદલે, છના અને લઘુ ગણતાં, આ પંક્તિમાં ૨૭ માત્રાઓ થાય છે. વળી છને યુરુ ઉચ્ચારવાથી વરણતઃ લયલગ્ન નથી થતો; એ પંક્તિ આ રીતે વંચાયઃ—

લલલ લલલ લલ લગલ ગાલલ ગાલલ લલલલ ગાંગા

ચરણ કમલ ગલ લલલ સિલ મિદ તલ દ્વયસુ દારમ

(ચ) માં શ્રી. કે. હ. ધ્રુવ હેતુ માને છે કે મનસિજના સિના સ્વરૂપે અને યુરુ ઉચ્ચારવો પડે છે અને એ પ્રાકૃતમાં લેવાતી છૂટ છે.

ખરું, મનસિજમાં સિ લઘુ ઉચ્ચારવાથી એક માત્રાની ન્યૂનતા આવે છે, પણ નો સમગ્ર પંક્તિમાં લય સમાન છે એમ માનિયે તો. પરંતુ હું જોઈ સકું છું કે સિના અને યુરુ કયા વિના પણ એક નવા લયના આગમનથી આપાતરસ્ય માત્રાન્યૂનતાનો દોષ દૂર થાય છે; એ નવો લય—

લલલ ગાલલ ગાલગા-વૈવિધ્ય અને તલજન્ય મનોહરતા આણે છે: ઉપરાંત મનસિજવજ્રચાર એ પ્રમાણે વાંચિયે તો કાનને ઘણો અશુભગો ઉપગમવતો ઉચ્ચાર થાય છે.

પણ આ પ્રકારનો જયદેવનો અભાવ કરવાની અપ્રત્ય જ નથી. કારણ કે ગીતગોવિંદની પેટિ જ સંપાદિત કરેલી (મૂળ સંસ્કૃત ગીતગોવિંદ અને રસરચિત યુજરાતી અનુવાદ આપતી) આશ્રિતિમાં શ્રી. ધ્રુવે, વિનાકારણ સ્વીકારેલા (કે ફેરવેલા) મનસિજવજ્ર પાદને બદલે, માનસત્રવજ્ર પાઠ સાથે આ પંક્તિ આપી છે; અને આ માનગત્ર શબ્દ હેમને અતિપ્રિય હોવા લાયક અર્થે છે. માનદ અને માનસ શબ્દોનો સમક છે એ આ પાઠ ખરો હોવાનું સૂચવે છે, કારણ કે હાલો ચમક જયદેવને પ્રિય છે. શ્રી. ધ્રુવને આ વાનનો ખ્યાલ નથી હેતું નથી. કારણ કે, ઉપર જણાવેલી દેખની પ્રસ્તાવનાને પૃ. ૧૭મે એક પાદોધમાં એ પોતે જ કહે છે કે ચૈતન્યદાસને અનુસરીને માનગત્ર પાઠ લખ્યે તો હાથુ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. [યું કરવાની જરૂર રહેતી નથી કે પાઠ બદલોને પછી હેમાં દોષ જોવાની.]

આ આખા સૂક્ષ્મપરીક્ષણનું અન્તિમ તાત્પર્ય એ છે કે જ્યેષ્ઠ ઉપર સંસ્કૃત છન્દઃશાસ્ત્રના નિયમોના ભંગનો અને ખરો લય સાધવા ખાતર પ્રાકૃતરૂઢ પદ્યશૈલિયના સ્વીકારનો અકારણ અને અસત્ય આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે.

(દ્વ) વિદેશીય પદ્યરચના; હેનો ગુજરાતી પદ્યરચના જોડેના સંબંધ.

ગરુડના પ્રકારની રચનાને સંબંધે ફારસી પદ્યરચનાની અસરનું મહેં ટૂંકમાં સૂચન કર્યું છે. વિદેશીય પદ્યરચનાને ગુજરાતીમાં આણુત્રની યોગ્યોગ્યતાની દૃષ્ટિએ વિદેશીય અસર વિશે વિશેષ વિચારણા અહીં કરીએ. હું એકદમ કહીશ કે હાથી વિદેશીય આઘાત ભારતીય પદ્યરચનાના સ્વભાવસત્ત્વને અનુકૂળ નથી. હેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. (આ ચર્ચાનો વિષય ફારસી અને અંગ્રેજી પદ્ય-રચના છે.)

ગુજરાતી (અથવા સંસ્કૃત અને તત્ત્વજન્ય) છન્દોની માફક ફારસી છન્દો અક્ષરસંખ્યા ઉપર આધાર રાખતા નથી પણ અક્ષરગણોની એકંદર મૂલ્યગણનાંને સંક્ષિપ્ત કરતાં અસુખટિત પ્રતિરૂપકો ઉપર આધાર રાખે છે. હા, છન્દના સ્વરૂપને નિશ્ચિત કરનારાં તત્ત્વો તરીકે મિશ્રાન અને વક્ત્રુની વાત કરવામાં આવે છે ખરી. પણ ગુજરાતી પદ્યના છન્દનિર્ણાયક તત્ત્વથી એ ભિન્ન છે. આ બેદરશન અહિં કરવાની જરૂર નથી. રમણભાઈ મહીપતરાએ છન્દ અને પ્રાસનામના પોતાના નિબંધમાં આ મુદ્દાની સર્વોપક્રમીમાંસા કરી છે એ વાંચવાની હું તકમને સૂચના કરું છું.^{૬૮} છતાં ફારસીના કેટલાક પદ્ય-પ્રકારોમાં આપણા છન્દો જેઠે આકર્ષક એકરૂપતા દેખાય છે એ કબૂલ કરવું પડે છે. હાખમા તરીકે ઘજળો છન્દ, હેનો અન્ય અક્ષર કાઢી નાંખતાં, આ પંક્તિમાં હેવા ફારસી પદ્યપ્રકારને મળતો આવે છે:—

કાલીમા બિન્નાઈ બરહાલે મા.

પણ એ સામ્ય કૃષ માત્રાસંખ્યા પૂરતું જ છે, પ્રત્યેક ગણનું સામ્ય નથી; કારણ કે આ પંક્તિની રચના હાવી છે:—

લગાગા લગાગા લગા લગા

જમ્હારે મુઝમીનો રચના આ પ્રકારની છે:

લગાગા લગાગા લગાગા લગા [મા].

અંગ્રેજી પદ્યરચના

ગુજરાતી પદ્યરચના તત્ત્વતઃ અંગ્રેજી પદ્યરચનાથી આથી પણ વધારે ભિન્ન છે. બેદકારણ યોગ્ય છે. અંગ્રેજી પદ્યરચનાનું, પ્રાચીન નહિં તેા અર્વાચીન પ્રકારમાં, સ્વરૂપસાધક તત્ત્વ છે શબ્દગત સ્વરભાર અથવા શ્રુતિભાર; જમ્હારે ગુજરાતી પદ્યરચનાનું સ્વરૂપ અક્ષરોનો (માત્રા-) સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે. પરિણામે અંગ્રેજી પદ્યપ્રકારને આપણી પદ્યરચનામાં દાખત કરવાના પ્રયત્નોને અવશ્ય હાસ્યપાત્ર નિષ્ફળતા મળે; કિન્તુ મિશનરીઓએ એક સમયે કરેલા હેવા પ્રયત્નો હેની સાહેદી આપે છે. હેનાં ઉદાહરણો હું આપતો નથી. કારણ કે આપણી આ ચર્ચાનો એ માત્ર પ્રાસંગિક અંશ છે. પણ શ્રુતિભાર અથવા સ્વરભારની તત્ત્વપરીક્ષા આ સંબંધમાં શ્રોતક બનશે. જ. ડી. ઍન્ડર્સન પોતાના એક રસપ્રદ લેખમાં ^{૭૦} ત્રણ પ્રકારના શ્રુતિભાર જણાવે છે:

૬૮. કવિતા અને સાહિત્ય, પુ. ૧, પૃ. ૧૧૭-૧૫૮

૭૦. "Accent and Prosody in Bengali etc" J. R. A. S. ૧૯૧૩, ૧. ૮૫૭.

- (૧) આવેગરૂપ શ્રુતિભાર (એટલે વળન).
 (૨) સ્વરવિકારરૂપ શ્રુતિભાર (એટલે સ્વરનો આરોહ)
 અને (૩) વિલખનરૂપ શ્રુતિભાર (એટલે કાલમાત્રાવિસ્તાર).

આ ભેદરૂપેન શુદ્ધિયુક્ત છે. અને શુદ્ધિગમ્ય છે, પણ હેની વિશેષ ત્રયાંદરમાન મિ. જે. ડી. એન્ડર્સને આ પ્રકારભેદોની ભેળસેળ કરી દીધી છે, અને શબ્દગત ભાર, વાક્યાંશ-ભાર અને યતિ (વિરામ) એ ત્રણેના ઉઠકી ન સકાય હેવો ગૂંચવાડો કર્યો છે. પણ આપણું પ્રયોજન આ મુખ્ય પ્રકારભેદોથી જ છે; વિશેષતઃ (૧) આવેગરૂપ શ્રુતિભાર અને (૩) વિલખનરૂપ શ્રુતિભાર એ બે વચ્ચેનું ભેદરૂપેન આપણને ઉપયોગી છે. પાશ્ચાત્ય પદ્યરચના વિશે જાણવા જેવું છે કે “પ્રાચીન (મુકેશીય) પદ્યનું મુખ્ય તત્ત્વ હતું કાલમાન, અર્થાત્ અક્ષરના ઉચ્ચારણપ્રવાનમાં લાગતો સમય. એ અનુસાર પ્રાચીન ગ્રીકલેટિન પદ્યરચના પાયામાં રહેલાં બે આધારશ્રૂત તત્ત્વો હતાં ગુરુઅક્ષર અને લઘુઅક્ષર. એક ગુરુઅક્ષર બે લઘુ અક્ષરોની બરાબર ગણાય હેવો શાસ્ત્રસમય હતો. આ ગણોતું કાલમાન (પ્રાચીન પદ્યરચનામાં) ચોક્કસ કરાવેલું હતું, શ્રુતિભારને જ નિયામક તત્ત્વ ગણનારી અર્વાચીન પદ્યરચનામાં છે તેવું અનિશ્ચિત ન્હોતું. ગુરુવચ્ચે ઉપર પડતો ભાર (ictus) ગ્રીકપદ્યમાં હોય ભાગે, પણ એ તો વ્યવસ્થામાં સહાયક તત્ત્વ હતું; શ્રુતિભારનું તત્ત્વ ગ્રીક પદ્યરચનામાં સદૈવ ગોઠ્યું હતું.” ૭૧

સમય જતાં આ કાલમાનનું તત્ત્વ ગયું અને સ્વરભાર દાખલ થયો, અને છતાં, સ્વરભાર-વશવર્તી પદ્યરચનામાં કલામાન કે હેતું સળતીય કંઈક તત્ત્વ કોઈકાઈ પ્રસંગે ડોકું કાઢે છે. ફરીથી અવતરણ આપું છું.

“અર્વાચીન પદ્યરચના-પ્રાચીન (ગ્રીક લેટિન) પદ્યરચનાથી અર્વાચીન પદ્યરચનાનો મુખ્ય તફાવત છે ઉચ્ચારણમાં લાગતા સમયથી નિશ્ચિત યતા, અક્ષરના ગુરુ કે લઘુ, ઉચ્ચારણની ઉપેક્ષા. ગ્રીક અને લેટિન કવિતામાં ઉચ્ચારણ કાલમાન નિરપવાદ દૃઢતાથી પ્રવર્તતું, પણ જેને મધ્યગ્રીકનો યુગ કહે છે એ સમય દરમ્યાન ઉચ્ચારના અને વર્ણનો નિશ્ચિત કલામાનને શિથિલ બનાવવાનું, અને સ્વરભારને-ઉચ્ચારમાનને નહિ” પણ ઉચ્ચારપ્રકારને પ્રમાણ ગણતા સ્વરભારને-દાખલ કરવાનું વ્યાપક વલણ શરૂ થયું. આધુનિક પદ્યમાં જે વર્ણ ઉપર સ્વરનો ભાર પડે તે વર્ણ ભારે, અને જેના ઉપર ભાર ન પડે તે હળવો વર્ણ ગણાય દાખલા તરીકે “tulip” (“ટ્યુલિપ”) શબ્દમાં (ટ્યુ અને લિપ) બંને અક્ષરોનું ઉચ્ચારણગત કાલમાન સરખું છે પણ પ્રથમ અક્ષર ઉપર પ્રબળ સ્વરભાર પડે છે. આપણી દૃષ્ટિ આવેગ ઉપર છે, પ્રાચીનોની માફક કાલપરિમાણ ઉપર નથી, છતાં જેમ પ્રાચીન પદ્યમાં સ્વરભારનો અંશ હતો તેમ અર્વાચીન પદ્યમાં કાલમાનનો અંશ પણ રહે છે.” આ કથન પ્યાનમાં રાખજો, “ગ્રીસમાં પદ્યપાદ (foot, ગણ) જે પ્રાધાન્ય ભોગવતો હેતું હેતું પ્રાધાન્ય અર્વાચીન પદ્યમાં નથી; આજે હેનો વિચાર, જે પંક્તિનો એ એક ભાગ હોય એ આખી પંક્તિને અંગે જ કરવામાં આવે છે. કેવળ અક્ષરસંયોજન નિરર્થક છે. મિલ્ટનની

“From haunted spring and dale,
 Edged with poplar pale,”

એ પંક્તિઓમાં પદ્યસંવાદ પરખવો એ પ્રાચીન ભાષ્યકાર માટે અસક્ય વ્યાપાર અને, કારણ

કે જેની પછી વિરામ આવે છે હેવા *end of* સજ્ઞ ઉપર પડતા કારે સ્વરભારનું માપ સમજવાનું હેની પાસે કંઈ જ સાધન ન હોઈ સકે, અને એ તો કહે કે આ બીજી પંક્તિમાં એક શ્રુતિ ઉમેરો તો જ એ પદ બને. " ૭૨

આ મનનું સંક્ષેપમાં પુનરુચ્ચારણ સેન્ચરી ક્ષિત્રનીના સંગ્રાહકે *Mora* અને *Time* એ વિષયોમાં કયું છે." *Mora* (બહુ. *morae*)—(લેટિન, વિશ્વ'બ) પ્રાચીન પદશાસ્ત્રમાં કાલમાનનું એકમ, સાધારણ કે શુદ્ધ લઘુનું તુલ્ય કાલમાન; *semeion* અથવા પ્રાથમિક કાલ."

Mora એ આપણી માત્રાનો જ પૂર્ણ પર્વાય છે એ જોઈ સકારી. *Time* વિશેના લેખમાં આ વિશે વધારે પ્રકાશ થયે છે.

"(પદશાસ્ત્રમાં) પદરચનાનું માપ દર્શાવતો ઉચ્ચારણનો ન્યૂનાધિક સમય, લખના માપનું એકમ; અથવા હાવાં એક પછી એક આવતાં એકમેકનો સમૂહ.

"અર્વાચીન સ્વરભારનિયત કવિતામાં એક પછી એક આવતા અક્ષરોના ઉચ્ચારણમાં ભાગતા ન્યૂનાધિક સમયનો પદમાનદૃષ્ટિએ ગણતરી નથી. પ્રત્યેક અક્ષરને સમાન કાલમાનનો ગણી સકાય, અથવા હેના કાલમાનની ઉપેક્ષા કરી સકાય; માત્ર સ્વરભારગત વિશેષ અને પંક્તિમાનને ધ્યાન આપનારા અક્ષરસંખ્યાનો વિશેષ, એ જ ગણતરીમાં લેવાતું વિશેષતત્ત્વ છે. પ્રાચીન પદશાસ્ત્રમાં કાલમાનનું એકમ કલ્પવામાં આવે છે (જેનો પ્રત્યક્ષ ઉચ્ચારગત સમયાવધિ લયવેગ પ્રમાણે ઓછો વર્તી શાય છે), અને હેને પ્રાથમિક અથવા અત્પતમ કાલમાન, ત્હેમ જ *semeion*, *mora* અને વિચિત્ર અર્થમાં *time*, હેવાં નામે ઓળખવામાં આવે છે "

પાશ્ચાત્ય પદશાસ્ત્રમાં ઉચ્ચારમાનનું (કાલમાનનું) અને ઉચ્ચારપ્રકારનું (સ્વરભારનું) તુલના દૃષ્ટિએ, હાવું રચાન છે. માત્ર અપવાદરૂપે, ઉચ્ચારપ્રકાર (સ્વરભાર) ઉપર આધાર રાખતી કવિતાના પ્રદેશમાં માત્રાસંખ્યાનું તત્ત્વ કોઈવાર આક્રમણ કરે છે. *Encyclopaedia Britannica* માથી ઉપર આપેલ બીજા અવતરણમાં આ વસ્તુસ્થિતિનો પ્રસ્ંગપ્રાપ્ત ઉલ્લેખ થયો છે. આ મટનાનું એક ઉદાહરણ આપું:—

"Where the sunset seems to fire the tall pine trees as they sway."

x x x x

[મસિત્ર માલ્હે કૃત "The Water-Nymphs" "East and West" માસિકનો નવે-બર ૧૯૧૮નો અંક, પૃ. ૧૨૫૧).

આ પંક્તિમાં "tall" એ શ્રુતિને એ શ્રુતિયોના કાલમાન જેટલો લંબાવવી પડે છે; "talling" સજ્ઞ કાલમાનમાં અર્ધિ = "tall" સજ્ઞનો તુલ્ય બને. આ શુક્તિ કદાચ અણુધાર્મી પ્રેરણારૂપણનું પરિણામ હશે, પણ આ એક જ શ્રુતિ "tall" નું એ માત્રા જેટલું ઉચ્ચારણ લંબાવવું પડે છે, એથી દેવદારુવૃક્ષોની ઊંચાઈના અર્થનું, ઉચ્ચારણરૂપ પ્રતીકદ્વારા, સ્પષ્ટ થાય છે.

૭૨. *Encyclopaedia Britannica*, ૧૧મી આવૃત્તિ પ્રત્ય ૨૭, પૃ. ૧૦૪૪ d અને

એક વધારે ઉદાહરણ આપું છું:—

“Nay, keep thy pearls,

I need none, for Love's pearl once more is mine ”

(આર. સી. ટ્રેવેલ્સન કૃત ‘The Pearl Tree’ ઉત્કૃષ્ટ દ્રશ્ય અનિતમ પદ્યો)

આ પદ્યોનું પદ્યસ્વરૂપ આ રીતે દર્શાવાય:—

“I' need none', for Love's' pearl' once more' is mine' “Love's pearl ” શબ્દોનું કાલમાન, એક દાખલો આપીને કહું તો “true Love's pearl ” એ શબ્દો જેટલું છે, પણ “Love's pearl ” નું કાલમાન વધારવાની આ યુક્તિ અધોપકારક અને સહેતુક છે; અને એથી આપણે “Love's ” શબ્દના ઉચ્ચારણને એ માત્રા જેટલું લખાવીને આ એ શ્રુતિયોને ત્રણ પ્રમાણે વાંચવી પડે છે.

પણ, આ માત્રાનું તરત સ્વતઃ અંગ્રેજી પદ્યરચનામાં સ્વીકારાયેલું નથી.

આપણી પદ્યરચના અને અંગ્રેજી પદ્યરચના વચ્ચે હાલો મૂલ્યગત ભેદ છે તેથી ગુજરાતી કવિ-તામાં blank verseને—અત્યંત પ્રાસરણિત વિચિત્ર પદ્યપ્રકારને—દાખલ કરવાના કેટલાક અર્વાચીન ગુજરાતી કવિઓએ કરેના પ્રયત્નો અને નિષ્ફળ થાય જ અને થયા છે. હેતુ જ સોનેટ જેવા અંગ્રેજી પદ્યબંધોને અપનાવવાના પ્રયત્નોની બાબતમાં બન્યું છે, આ લોકો ઉપર જણાવેલા તત્ત્વગત ભેદનું અને બ્લેન્કવર્સના તથા સોનેટના ખરા બંધારણનું અજ્ઞાન પ્રકટ કરે છે.

ગુજરાતી પદ્યરચનાના આ પ્રશ્ને સર્વવામાં મહારો ઉદ્દેશ હેના ચિત્રને સાચા પૌર્વાપર્ષદર્શક અને અંગોપાંગદર્શક સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાનો છે, જેથી હેના ઇતિહાસને—અને વિકાસક્રમને દૃષ્ટિસમક્ષ રાખીને આપણે તરત સમજી સકીએ કે કવિઓ, વ્યક્તિશઃ, જે કાંઈ નવીનતા આણવા ઇચ્છે તે ગુજરાતી પદ્યરચનાની પ્રણાલિકાને, ઉત્ક્રાન્તિને, અને વિચિત્ર પ્રકૃતિની જોડે સંવાદ સાધે જેવી દોષી નેહયે, અને હેનો કાંઈપણ પ્રકારનો, કૃત્રિમ રીતે, અનાદર થાય તો પરિણામ હેવુ વિસંવાદી અને ઉપહસનીય હિપ્પો કે સારાસારવિવેચક નિષ્ણાતો હેને ન જ ચલાવી લઈ સકે.

પ્રસંગ મળતાં કરેલી આ મર્યાદિત મીમાંસામાં હું એ ઉદ્દેશ સાધી સક્યો છું એમ લાગશે જેવી આશા રાખું છું.

હવે હું મહારા આ પછીના, અને છેલ્લા, વ્યાખ્યાનને હાથમાં લઉં; હેમાં હું ‘મે’ આ વ્યાખ્યાનોમાં નિરૂપેલા સમગ્ર વિષયવિસ્તારનું સિંહાવલોકન કરીશ અને આપણી ભાષાની તથા આ ભાષા સાહિત્યની વર્તમાન સ્થિતિની અને ભાવિચક્રગતની વિચારણા કરીશ.

परिशिष्ट क.

नरसिंहभेता ओं येधुं भनातुं अनें शरणी गजुतु ५६

(श्रुवो ७५२ पृ २३५)

वह तुहने वारु रे जाईश मा जल भरवा ॥

नदकूअर नाधडीआ साथे रखे रहेतो गोठ करवा ॥

ए छे बाब्बे तु छे गोरी बहूअर एहने न मलिए रे ॥

मनसा बाचा कहुए तुझने माणसमायी टलिए ॥ बहू० ॥

ए छे काहानूओ क्रमणगारो काइ एक क्रमण करशे रे ॥

गेहेली बाइश पूठ० जाइश चीतडु ते ताहू हारशे रे ॥ बहू० ॥

बहुअर कहे सासुजी भागल हु शिदने तिहा जाऊ रे

नरसभाचा स्वामी सरखी हु निरकज नही याऊ र ॥ बहुअर ॥

('गुजराती प्रेस' ना श्री, नटवरनात ड हेसाध पासेनी (धूग पानानी) ओं दस्तनिमित्त
प्रतिभायी आ प कितियोनी नकन छितारी छती)

વ્યાખ્યાન ૭.

ગુજરાતી ભાષાનું અને સાંહિત્યનું ભાવિ વસંત.

અત્થહાર સુધી આપણે જૂતકાળના જાળાંજાંખરાંથી મૂંઝવણેલા જંગલમાં યઈને પરિશ્રમભરી મુસાફરી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, વર્તમાનકાળ ઉપર ત્વરિત દષ્ટિપાત કર્યો, અને હવે માનવની ભુદિ અને કષ્ટના કરી સહે એટલી ભવિષ્યમાં દષ્ટિ કરવાનું સાહસ કરીશું. આ કાચું મહારી વ્યાખ્યાનમાધાના આ અતિમ વ્યાખ્યાનમાં કરવાનો મહારો ધરાહો છે. ભવિષ્યનું સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણરૂપ દર્શન કાઢી ન કરી સહે; જૂન અને વર્તમાન અનુભવના પ્રકારમાં ભવિષ્યની કાંપી કરવી, અને ઘટનાપ્રવહ કઈ દિશામાં વહેવા તરફ દળે છે એ નીરખવું, એથી વિશેષ શક્ય નથી. આ વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતી ભાષાનું અને સાહિત્યનું આ ભાવિવસંત પારખવાની મહારી ધુન્ધા છે. આ કર્તવ્ય બરાબર સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વગામી હ વ્યાખ્યાનોમાં જે વિષયવિચારણા કરી તેના પ્રત્યે ત્વરિત દષ્ટિપાત કરવો એ આવશ્યક છે અને ઉપયોગી પણ છે.

પ્રારંભમાં આપણે ભાષાના ઉત્ક્રમણપર અસર કરનાર બળોની ચર્ચા કરી. ભાષાનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ પૂર્વાગામી છે અને તરલ છે, સાવધાન અન્વેષકયાં પણ દુર્ભાલ છે, અને ભાષાના અન્વેષકનું આલ્પાનોત્તર સ્થિતિ રધાન ભૌતિકવિજ્ઞાનના અને અન્ય શાસ્ત્રોના અન્વેષકના જેવું છે, એ આપણે સિદ્ધાન્તો જોઈએ. હેણે સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ, કેટલાકનો ત્યાગ, અન્યનો સ્વીકાર અને ભાષિ-નિગમન એ વિધિ કરવો પડે છે; હેમાં હેને ભુદિનો પ્રકાશ, અને કાષ્ટવાર સ્વયંજૂ પ્રેરણાનો અંકાર, માર્ગદર્શક અને છે, આપણે જોઈએ કે ભાષાવિકાસમાં પ્રવૃત્ત થતી અસર આન્તર તેમ જ બાહ્ય હોય છે. બાહ્ય અસરમાં આવે છે, (૧) ઐતિહાસિક બળો, કારણ કે એ બળો લોકજીવનને ધડે છે અને એ લોકજીવનની અભિવ્યક્તિ અને પ્રતીકગમ્યતા ભાષા વડે શક્ય છે, અને (૨) ભૌગોલિક પરિસ્થિતિઓ-જેવાં આન્તર અસર વાગ્યાપારના બળોથી થાય છે. ગુજરાતી ઉપર અસર કરી ગયેલાં ઐતિહાસિક બળોની વિચારણા દરમ્યાન વિદેશીય અસર પરત્વે ગ્રીસ અને ભારત વચ્ચેના સામ્યનો ખાસ નિર્દેશ કર્યો હતો. ગુજરાતના સંપર્કમાં આવેલી ગ્રન્થોની આપણે થીક ક્રમસમીક્ષા કરી-મૌર્યો, ગ્રીકો, ગુરુકો, આલીશો, વલ્લીઓ, રાષ્ટ્રકૂટો, મેત્તકો, ચાલુકા, અને સોલંકીમાં પ્રતિનિધિત્વ પામતા ગુજરાતી અર્થાત્ ચોલુક્યો; પછી મુસ્લિમો અને છેવટે મરાઠાઓ. ખેલાંના એટલે મુસ્લિમપૂર્વકાલીન વિદેશીઓની અસરની આપણે મુસ્લિમ અસર જેડે તુલના કરી અને તેમાં જોઈએ કે પૂર્વકાલીન વિદેશીઓ સ્થાનિક ગ્રન્થો જેડે એકરસ બની ગયા હતા તેથી હેમણે ભાષાના સ્વાભાવિક આન્તરતત્ત્વ ઉપર અસર કરી હતી, જ્યારે અવારનવાર થતા જાતિસંકર અને ધર્મપરિવર્તન છતાં મુસ્લિમો લોકથી અલગ રહ્યા હતા તેથી હેમની મૂળભાષા ફારસીની અસર કેવળ બાહ્ય હતી, ફારસી અરબી શબ્દોના પ્રવેશ પૂરતી જ હતી, અને સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોના રૂપવિકાર અનિશ્ચયના જે નિયમો અનુસાર થયો હતો એ જ નિયમોની પ્રવૃત્તિ આ ફારસી અરબી શબ્દોની રૂપવિક્રિયામાં થઈ હતી, એ પણ આપણે જોઈએ, દાખલા તરીકે વિવૃત એ અને ઓ પ્રાકૃતમાંથી ઉદ્ભવેલા શબ્દોમાં છે તે જ પ્રમાણે ફારસી અરબીમાંથી નીપજેલા શબ્દોમાં છે: ફારસીઅરબીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં નામ-અંગોને અન્તે ઓ અને ઈ આવે છે તે, એક પ્રકારે, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી આવતા શબ્દોમાં યતી ધટના જેવી જ ધટના છે; તદ્વાત માત્ર એટલો જ છે કે સં. પ્રા. માંથી આવેલાં શબ્દોમાં ક કારણજૂત

હતો, ડા-અ. શબ્દોમાં એ કારણ નહોતું. મુસલમાન સંસર્ગથી ગુજરાતીઓ જોડેનો મરાઠી સંપર્ક બિન્ના પ્રકારનો હતો એ દર્શાવીને આપણે મરાઠી સંપર્કની અસર ઓછી થાથી થઈ હતી એના કારણે એ આપ્યાં હતાં કે મરાઠા રાજ્યકર્તાઓ અને હેમનાં સૈન્યો ગુજરાતમાં રહેતાં નહોતાં; હેમનાં મુખ પરિધિ-સ્થાનીય ગુજરાતના કરતાં કેન્દ્રવર્તી દાખલ તરફ ફરેલાં વધારે રહેતાં. અન્તે, પ્રકાશમાં અને પ્રમાણમાં મર્યાદિત છતાં ઉપેક્ષાએથી નહિં હેવી, આપણી ભાષામાં ચણેલી, ફિરંગી શબ્દોની મેળવણી પ્રત્યે બિહતી નજર આપણે નાખી હતી. ગુજરાતની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની ભાષા ઉપર, હેની શબ્દસમૃદ્ધિ ઉપર અને વાણીદેહના બાંધા ઉપર સી અસર થઈ હતી એ પણ આપણે જોઈ ગયા.

ભાષા ઉપરની ત્રિવિધ અસરોમાંની સૌથી વધારે મદદની અસરનું અર્થાત્ વ્યાપારનાં બજાનું વિવેચન કરતાં આપણે, આરંભમાં, આપણા અભ્યાસમાં જેને અનુસરવા જોઈએ હેવા વ્યાપક નિયમો સ્થાપ્યા હતા. એ નિયમો હતા.

(૧) પૈતૃકાસિક ઔચિત્ય

આ નિયમનો વિનિયોગ કરીને આપણે તમાકૂને તામ્રફલમાંથી વ્યુત્પન્ન કરવાની અયોગ્યતા જોઈ હતી.

(૨) કેવલ ઘાઘ શ્રુતિસામ્યનો અભાવ

આ નિયમને અનુસરીને આપણે નીચેની વ્યુત્પત્તિયોને ખોટા અને વળખાં કરાવી હતી અફેન-માંથી અકીળ, ગુપ્તારોમાંથી ગુપ્તારો (પરી વ્યુત્પત્તિ શુદ્ધ=શુદ્ધ કરવું ધાતુમાંથી છે); વિનતિમાંથી વિનંતિ, પરંતુત હેતુ મૂળ વિજ્ઞાપિ-વિજ્ઞાપી છે); વગેરે.

(૩) કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અસ્વીકાર.

કૃત્રિમતાના દાખલા તરીકે વિધવા અને દમ્પતી શબ્દો આપણે લીધા હતા, વિધવાનો વિનંધવ હેવો ખોટો વિગ્રહ કરવામાં આવે છે અને દમ્પતીનો, વૈદિક દમ્પતી એ શબ્દ આ સમાસનો સાચો ઉદ્ભવ સૂચનારો હોવા છતાં, જાગ્યો. આદેશભૂત દમ્પતિ હેવો પદવિભાગ કરાયો છે.

(૪) વીજલાઘવ

એટલે નિયમવ્યાપ્તિષ્ઠ લાઘવ, જે ક્ષમલાઘવ એટલે ક્રમેની અલ્પતા ૩૫ લાઘવના કરતાં વધારે પસંદ કરવા જેવું છે.

આ નિયમને અંગે જે અનેક દાખલાઓ આપણે તપાસ્યા તેમાં મુખ્ય હતો ન્હાલુ જે અલ્પભાષી આપ્યો. આપણે જોયું કે આ એક જ સંસ્કૃત શબ્દ, હેના વૈકલ્પિક લઘ્વ અને સજ્ઞવ હેવા બે અપભ્રંશરૂપો દ્વારા, પાંચ ભાષાઓમાં અન્તિમ વિકાસક્રમે પહોંચેલા શબ્દો આપ્યા છે:— ન્હાલુ (ગુજ.), ન્હાલ (મ.), સજ્ઞ (સંધી), સજ્ઞ (કાનડી), અને રાજ (કેકણી.)

ઉપરાંત આપણે જોયું કે વારણ (વાયણ)ની વ્યુત્પત્તિ વારણકમાંથી સાધવામાં એક જ ક્રમ આવે છે, તેથી એ ખોટી વ્યુત્પત્તિમાં ક્ષમલાઘવ છે. પણ એ ખોટું, અસાચીય, ધોરણ છે, ન્હારે સંસ્કૃત દ્વારમાંથી મરાઠી દ્વાર અને ગુજરાતી દ્વાર અને વારણ (વાસન્દ હેમાં હ નો ગ્ર થતા) સાધતી વ્યુત્પત્તિ સીજલાવના સાચા માર્ગને અનુસરે છે.

(૫) પૈતૃદાસિક પૌર્ણપર્ય-આ નિયમનો વિચાર કરતાં આપણે પ્રાકૃતનો, સંસ્કૃત અને આજની દેશભાષાઓ એ બેની વચ્ચે આવતા ભાષાક્રમ તરીકે, સ્વીકાર કરવાની યોગ્યતા અને અવશ્યકતા પિછાણી હતી. એ પ્રમાણે, ત્યજતુ, પ્રગટ વગેરે નિષ્કાન્ત પાંડિત્યપૂર્ણ શબ્દોનાં કરતાં તજતુ, પ્રગટ એ શબ્દો વધારે યોગ્ય, રતિદાસાનુરૂપ, છે એ આપણે જોઈ મકયા હતા. ઉપરાંત કામ, રાગ વગેરે, એ પ્રકારના, શબ્દોને સીધેસીધા કર્મ, સપ વગેરેમાંથી નહિ પણ કમ્મ, રાગ એ પ્રાકૃત ક્રમે દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરવાની યથાર્થતા આપણે અમઝવા હતા.

(૬) સાક્ષાત્ ભાષાગત પ્રયોગ. આ નિયમને અનુસરીને આપણે યુજ. બજોડું શબ્દના મૂળ તરીકે ઉચ્છિષ્ટ શબ્દ સ્વીકાર્યો હતો, કારણ કે એ શબ્દનો અનુરૂપિતામાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ થયો છે, જ્યારે આ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં કપ્દાય કદી વપરાયો નથી હોવા ઉલ્લેખ સ્વીકાર્ય નથી કરતો.

(૭) વ્યાપ્તિ માટે પર્વાપ્ત સામગ્રી

આ નિયમની રૂઝાં દરમ્યાન આપણે ભૌતિકવિજ્ઞાન અને ભાષાશાસ્ત્ર વચ્ચેનો ભેદ માન્ય રાખ્યો હતો; તે એ કે ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં, સાધારણરીતે, અનેક વિશિષ્ટ ઉદાહરણો જોવા હોય તો જ તેના ઉપરથી વ્યાપ્તિષ્પ નિયમ ધરી સકાય, જ્યારે ભાષાશાસ્ત્રમાં, હેના વિષયમયીદાને કીધે, એ ધોરણ હાલમાં ન જાળવી સકાય પણ અનેકવાર થોડાક ઉદાહરણો, કેાઈકવાર એક જ ઉદાહરણ, અમુક અનિવ્યાપારને નિયમરૂપે માનવાને માટે પર્વાપ્ત ગણાય એ નિયમની સત્યતાની બાબ કસોટી આ જ હોઈ સકે : અન્ય સનાતન નિયમોનું હેને સમર્થન મળે છે ? અને નિયમમાં સંભવનીયતાનું પ્રમાણ કેટલું છે ? અને વિશિષ્ટ, વ્યક્તિષ્પ, ઉદાહરણોની ન્યૂનતા હોય તો, સાધારણ રીતે, વ્યાપ્તિનિર્માણમાં સાવધ રહેવું એ સામાન્ય દષ્ટિએ ઇચ્છ છે.

આ નિયમના પ્રકાયમાં આપણને દેખાયું કે, મનો વ્હ થવાનો આ એક જ દાખલો છે તે હતા, અવનવ (યુજ.)ની અમિત્વ (સં.)માંથી મનો વ્હ એ અવાન્તરકમ્પ વિકારદ્વારા, વ્યુત્પત્તિ સ્વીકાર્ય બને છે; કારણ કે વ અને ય ની સમતીયતા; મનો વ અને હ હોવા દ્વિધાભાવ, અને સંયોગમાના પ્રવનતર અંગનું હથી કરાવું મહાપ્રાચુત્ય, અને જિહ્વા (સં.)-માંથી આવેલ જીમ (યુજ.), શબ્દમાં એ વડતાના વિપરીતક્રમનું દર્શન-આટલાં તરલો મના વ્હ એ વિકારને સંભાવ બનાવે છે સં. હમ્ અને અંગ્રેજી “love” (લૅટિન lubet=ચિકર બને છે) એ શબ્દોના નોંધપાત્ર સામ્યમાં પણ મનો વ્હ જોડેના સીધો સંયોગ આપણે જોયો હતો.

ત્યાર પછી આપણે તાગવ્યાપારગત વિકારના કારણશૂત આ સામાન્ય તરવોની વિચારણા કરી હતી:—

(ક) વાગવ્યાપારગત અપવ્રણ્ણતા,

(ખ) સામ્યભાવ,

(ગ) સરલીકરણ,

અને (ઘ) ધ્રમવર્જન.

વાગ્ધ્યપારગત અપભ્રંષ્ટતા અથવા પ્રેક્ષ્ય ઉપજવાના બે પ્રકારે આપણે નોધ્યા હતાઃ
(૧) સહજ અને (૨) કૃત્રિમ, અને સહજ વિકારનાં ચાર મુખ્ય કારણો આપણે જોયા હતાં —

(૧) અજ્ઞાન, (૨) વેગ, (૩) ઘનમ્યાસ અને (૪) જિહ્વાદોષ.

આ કારણસરુદાયની વિચારણા દરમ્યાન આપણે નિહાળ્યું હતું કે જમ્હૂરે એક પક્ષે જ્ઞેહ, જેહ, વગેરે શબ્દોમાં આવતા અંશતઃ અનુપ્રાણિત અંગનો મેલ અને કૌલુજેવા શબ્દપ્રકારોમાંના એ અને બીજા વિવૃત ઉચ્ચારો, અને યુજરાતીભાષાનાં અન્ય કેટલાંક વિશિષ્ટતત્ત્વો કૃત્રિમ વાગ્ધ્યિકારનાં પરિણામો નથી કારણ કે એ બધાં નિયત ભાષાશાસ્ત્ર નિયમોને અનુસરીને થયેલા જોઈ સકાય છે, તેા અન્યપક્ષે ક-હે-છે હેવો પ્રમળ મહાપ્રાણ્યુક્ત ઉચ્ચાર કરવો કે કેઈ હેવો પ્રાણુરહિત ઉચ્ચાર કરવો એ ખરેખરું કૃત્રિમ ઉચ્ચારણ છે.

જિહ્વાદોષના આ કાપલાઓ આપણે જોયા હતાઃ પાશ્ચાત્ય પ્રજાના મુખમાં થતો મૂંઘંધતો દન્ટ્ય ઉચ્ચાર અને મૂંઘંધતર હ અને હના ર અને રૂહ ઉચ્ચારો, કેટલાંક વાલ્ગિયા અને અન્ય વર્ગોમાં ન અને ન તો ઉચ્ચારવિનિમય, અને દાદામાઈનો વહો કે હોસામાઈનો વહો (વસ્તુતઃ હોસામાઈનો હજો) પૂછતું પડે એવા પાશ્ચીની કક્ષામા આવે તેવા સમાજવર્ગની ઉચ્ચારવિકલતા.

સામ્યભાસના કાપલાઓ ડો. લાંડારરે ચોતાનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક ત્યાખ્યાનોમાં સરલત્વની તીચે આપ્યા છે; આપણે જોયું કે અચ્છદ રૂપને વસ્તુમિતી મંજૂરી નથી મળી કારણ કે એ હેને પ્રથમ અને દ્વિતીય પુરુષમાં જ સ્વીકારે છે અને તૃતીય પુરુષ એકવચનમા જતિય આપે છે, પરંતુ અચ્છસિ અચ્છમિ વગેરે રૂપો સાથે સારૂપ સાધવા ખાતર કાળક્રમે અચ્છદ રૂપ પણ પ્રચારમાં આવ્યું હતું.

ધમવર્જનના તરની પ્રવૃત્તિ આપણે સંસ્કૃતમાંના છે અને જૌના પાલોમા એ અને ઓ થયા હેમાં, અને સંધોગમાંના એ સમાન વ્યંજનોના સમીકરણમા (દા. ત. ન નો ભ, વ્ય નો જ, વ્યનો વ્ય વગેરે વિકારોમા) થતી જોઈ હતી

અને પછી આપણે યુજરાતીની ઉત્ક્રાન્તિમા પ્રવૃત્ત થતા વિશિષ્ટ વાગ્ધ્યપારનિયમોની વિસ્તીર્ણ મીક્ષા કરી હતી. આપણે એકઠી યુજરાતીભાષાના જ લક્ષણભૂત ડક્ષર્ગો અવલોક્યા હતા, દા. ત. (ક) અય, અવના (અને અહ, અડના સંપ્રસારણથી અય અવ ક્રોધારા) વિવૃત જે અને ઓ ઉચ્ચારો; આ ઉચ્ચારો પાલીના દ્વલ ન અને ઓ સાથે સરખાવીને સામ્યલેદદર્શન કયું હતું (પાલીમાં વિવૃત ઉચ્ચાર અપ્રકટ પણ ગર્ભરથ છે) અને બંગાળીમાં થતા બના જો ઉચ્ચાર સાથે પણ હેતું સામ્ય-ઉચ્ચાર અપ્રકટ પણ ગર્ભરથ છે) અને બંગાળી ઉચ્ચાર યુજરાતી વિવૃત ઉચ્ચારથી થોડેક અંશે અને વિશિષ્ટ રીતમા તપાસ્યું હતું—એ બંગાળી ઉચ્ચાર યુજરાતી વિવૃત ઉચ્ચારથી થોડેક અંશે અને વિશિષ્ટ પ્રકારે ભિન્ન છે, (લ) નામનાં પ્રાતિપદિકાને અન્તે આના, એ જ મૂળ મળેલા અન્ત્ય અર્થો વિભિન્ન હેવા, ઓ અને ડ (દા. ત. હાવો, હાથ, ઘડો; વઢ; પાનુ પાન; ઘલ, ઘર; વન્તુ), જે સ્વરના-શયથી કે સ્થાનકેરથી શબ્દના અન્ત્ય સ્થાને પ્રસારી જતે અટકાવવા માટે લગાડાતા ક પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે; અને (ક) અનન્ત્ય ડ કે ડનો અ

તદનન્તર આપણે યુજરાતી અને દિન્દી બંનેને સમાન હેવા એક મહત્વના ઉત્ખંગની પરીક્ષા કરી હતી—દક્ષરની યુજરાતી શબ્દોમાં ત્રિવિધ અવસ્થા.—

(૧) હનુ' શબ્દોના આદિ તરફ સરણ;

(૨) આગ-તુક હતો પ્રક્ષેપ;

અને (૩) વિદ્યમાન હતો ક્ષય.

(૧) ના દાખલા:-મગિનિ-વહિણી વહેન; ગમીરક-ગહોરક પેર; સળકં સળહતં-હૂતં; (૨)ના દાખલા:-પ્રાતક-પત્તર-પ્લોત્યું (અપ. પહુન્નહારી); પાશર:-પાસર-પાસો, અવાપિ-અજ્જવિ-હઝી; અને (૩)ના દાખલા:-ચિહ્ન-વેળ્હ જેન; વિહ્લક-વિહ્લક-વીલ, યૂથિકા જુહિઆ-જૂરૂ; શૂસલા-સંસલા-સાવલ

આ સંબંધમાં આપણે જોયું હતું કે હ કાં તો સંકર દશામાં (વેઠ, ફૂડ વગેરેમાં છે તેમ) અથવા સંઘટિ દશામાં (વટેન વગેરેમાં છે તેવો) રહે છે.

હનો વર્ણ મહાપ્રાણ અને હેવા વિપરીત વિધિનો પણ એકમાત્ર દાખલો સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી આવેલ શુકા શબ્દનો આપણે નોંધ્યો હતો, અને એ ધંટનાને અંગે, પ્રાચીનિક અને કેટલેક અંશે વૈદિક સમયમાં શુદ્ધ મહાપ્રાણ હતો જ નહિ પરંતુ આગળ ઉપર વર્ણ મહાપ્રાણમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો એ મતની મીમાંસા કરી હતી, જેના દાખલાઓ છે ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત ગ્રંથો પૂર્વતર પ્રતિયોગી યમ્; અને દુમ્, લોઢ, નદ્દ વગેરે રૂપોમાં નિર્મૂલ રહેલાં, તથા ઉત્તરકાલીન તેમ વૈદિક સંસ્કૃતના પણ હુહ, લિહ, નહ વગેરે ધાતુઓના અઘાત પુરોગામી તરીકે પ્રચારલુપ્ત પ્રાચીન હુષ્, લિહ્, નધ્ ધાતુઓ હોવાનું સ્વયંવર્તા, હુષ્ લિહ્ અને નધ્ વગેરે સધિરૂપો.

છેવટે આપણે શુજરાતીને અને અન્ય દેશભાષાઓને સમાન હેવા થોડાક ઉત્સર્ગોનું નિરૂપણ કર્યું હતું; દાખલા તરફ:-

(ક) કોમલ અનુસ્વાર-જે પ્રથમ અપ્રમંશમાં કવૃલ્લ, મવૃલ્લ, દહિં, તહિં, જહિં, હુન્નહતં, તેળદં વગેરે શબ્દોમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો અને હેમાંથી શુજરાતીમાં આવ્યો હતો; અને જેનો વિશેષ વિકાસ, પ્રાકૃતમાં તીવ્ર અનુસ્વારવાળો પણ શુજરાતીમાં અનુસ્વારને કોમલ બનાવતા અને માત્રા-રક્ષણને નિયમે પૂર્વસ્વરને દીર્ઘ બનાવતા, વળાદિગણમાં અને હેવા અન્ય શબ્દગણોમાં જોવામાં આવે છે; દા. ત. વમ્મકં-વકત-વાકુ; સન્મ્યા-સંજ્ઞા-સાંજ વગેરે.

આપણે એ પણ જોયું કે તદ્ભવ શબ્દોમાં દીર્ઘસ્વરનો અનુસ્વાર કોમલ હોય છે, દા. ત. કાંગો, લીકો, પૂછક, લેવવ, મોપુ વગેરે શબ્દોમાં; તદ્ભવ શબ્દોના અન્ય અનુસ્વાર કોમલતર હોય છે, જેમકે દદિ, મદિ વગેરેમાં; શબ્દમધ્યવર્તી દ્વન્વ રાર પછી આવતો અનુસ્વાર કોમલતર હોય છે, દા. ત. મુંવારો, મુંપક વગેરે; અને તદ્ભવ શબ્દોનો (નપુંસકલિંગમયક કે કિષાપદના વર્તમાનકાળ પ્રથમ પુરુષ એકવચનના રૂપના મુયક) અન્ય ર પછી અનુસ્વાર કોમલતમ હોય છે, દા. ત. શ, સારં, પાક, આણ, આણું છું વગેરે.

તદ્ભવ શબ્દોના અન્ય ર પછીના આ કોમલતમ અનુસ્વારની ખામતમાં આપણે જોયું કે સુરત તથા ભરૂચ નિદશામાં અને કાઠિયાવાડમાં એ તીવ્રકલ્પ છે, અમદાવાદ નિદશામાં અને દેતી

આસપાસ મન્દીતર કે કોમલ છે, અને ચરોતરમાં કોમલતમ બનીને નજ્રપ્રાય બને છે. આ સ્થિતિની આપણે અનુસ્થાપના મરાઠીમાં દેખાતી હોય જ ન્યાયિવિધતા સાથે સરખામણી કરી હતી-કારણ કે હેનો કોંકણમાં તીવ્રરૂપ પણ દેશમાં કોમલ ઉચ્ચાર થાય છે.

(સ) જ, છ, જ, જનો પ્રાકૃત કે દન્તસંઘર્ષી જિહ્વપ્રાય ઉચ્ચાર જે, સદૈવ હેના રૂંદ્ધૃત ઉચ્ચાર કરતા મૂરત અને ભરુચ જિહ્વા સિવાયના મુજરાતમાં, કેટલાક નિશ્ચિતરૂપ નિયમે અનુસાર, સર્વત્ર જોવામાં આવે છે.

આપણે નોંધું હવું કે આ ઉચ્ચાર મરાઠીમાં (મુજરાતીથી કેંક વિશેષ પ્રકટ), મારવાડીમાં (અતિપ્રબળ), પંજાબીમાં (મર્યાદિત પ્રકારે) તેમ જ બંગાલીમાં વિદ્યમાન છે; પૈશાચી ભાષાઓમાં મુખ્ય હોવા કાશ્મીરીમાં અને ભૂતિયામાં જના આ સ-મિશ્ર ઉચ્ચારની અસરથી જોના સ વિકાર થતા આપણે જોયો, અને બર્મામાં (દા. ત. ચન્દાને બદલે સન્દા) તેમ જ સિંહલીમાં (જેમકે વક્તવ્યમાંથી સરવાલ) પણ આ વિકાર આપણે જોયો. આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપરથી આપણે અમલ સકયા કે જ્ઞાપર, બીજા માને છે તે પ્રમાણે, મરાઠીના આ સંઘર્ષપ્રાય ઉચ્ચાર માટે દ્રાવિડીની અસર કારણભૂત છે ત્હારે મુજરાતીમાં અને કિત્તરની અન્ય દેશભાષાઓમાં એ ઉચ્ચાર મેગોલસથાનાંથી ઉદ્ભવ્યો જોઈ સકાય છે; કાશ્મીરી, ભૂતિયા, બંગાલી અને બર્મામાં આ અસર દેખાતી છે, જ્ઞાપરે મુજરાતી પ્રભાવિત થયેલી ભાષાઓમાં આ ઉચ્ચાર મુજરાતીમાં, એટલે જૂના કાળના ખજરામાં, રહેલા મેગોલ સંસ્કારનું પરિણામ છે, કારણ કે આ ખજરા હજોના કરતા કિન્ન જોતના હોવા છતાં હેમના ગાક સંપર્કમાં હતા અને, જિખને આપેલું હેમની શારીરિક આકૃતિનું વર્ણન દર્શાવે છે તે મુજબ, આ હજોમાં મેગોલ તરવ રૂપ હવું

(ઘ) જોના સૂચન્યતર ઉચ્ચાર-અર્થાત્ જ

આ ઉચ્ચારની યાત્રાનું આપણે દાણ અન્દર્શન કરું. વૈદિક ઉચ્ચાર તંત્રમાં, અપખત મર્ધા જિન પ્રકારે; મુજબીપણા અધ્યાનમાં મરૂદા પ્રદેશની અર્ધાચીન બીજ પોક્ષીમાં; આ ભાષાઓમાંના જ અવરમખવર્તી (અપખત મૂર્ધન્યતર) કે નો વિકાર છે, પછી મુજરાતી, મરાઠી, મારવાડી, અને (પ્રાચીન પ્રાકૃતો પૈકી) પૈગાચી ભાષાઓમાં-અવરમખવર્તી જોના વિકાર રૂપે અને આપણી આધુનિક દેશભાષાઓમાં અને શક્યત વૈદિકભાષામાં પણ, આ જોના પ્રસંગમાં આ પૈશાચી અસર આપણે પારખી સકયા.

(ઙ) અસ્થિતિપ્રથમપ્રતિભાષ:

દા ત.

ઉપવિજ્ઞાતિ- વદમદ-વેસે.

ઉપાધ્યાય-ઉવગ્ધાઓ - બોજો

અપલક અવચડ ... વત્તુ.

સરલક-સલ્લસડ -રોડ

(જેમ કે પેલા રોજો દાત શુ કાંટે છે ?).

આ તરફ મુજરાતીમાં અને અન્ય કેટલોક ભાષાઓમાં, વિશેષત દિન્દીમાં, સમાનરૂપે પ્રવર્તે છે. હેનું બીજા પ્રાકૃતમાં જોઈ સકાય છે-પ્રાકૃતમાં માત્ર એ દાખલા લખ છે (અલ્પ અને અલાલુમાંથી રણ અને લાલુ)

અને સમૃત્તમા પણ હેતુ બીજા (અપ્રમટ શક્યતા રૂપે) કદાચ હોય સમૃત્તમા રોગીના અર્થના પૂર અને અપૂર એ ૧ શબ્દો છે જેમાનો પૂર શબ્દ અનૂપના આગ્ર અસ્વરિત અક્ષરોના સોપ થવાથી નીપજેતુ પછીનું રૂપ છે

(જ) છેવટે આપણે સયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરીષ્ટ્ય વિશેના ઉત્તમનું નિઃપણુ કયું હતું

દા ત

કર્મ-કમ્મ-કામ

સપ-સપ્-સાપ

દૃષ્વ-દિઠ્ઠ દીઠ્ઠ

મુક્ત-મુક્ત-મૂલ્યુ તમેરે વગેરે

આપણે જોયું કે આ ધ્વનાનું તત્વ હેમચન્દના બ્યાકરણ જેણુ પ્રાચીન છે, હેમા દક્ષિણે સિદ્ધરૂપ આદેશ દાહિણ આપેલ છે, પણ આ દાહિણે ઉદ્ભવ મૂળ શબ્દના નીચે જણાવેલા અદૃશ્ય અને શક્ય વિકારો દ્વારા જ સાધી સકાય —

દક્ષિણ-દાહિણ-દાહિણ

એથી પણ આગળ જર્ધને આપણે આ નિયમને પાણિનિના દ્વલોપે પૂર્વર્થ દીર્ઘોક્ષ = ૬-૩-૧૧૧) એ સૂત્રમા બીજા રૂપે રહેલો જોયો હતો (આ સૂત્રને ઢો ઢ લોપ = ૮-૩ ૧૩) અને રો રિ (૮ ૩ ૧૪) એ સૂત્રોના અનુસધાનમા લેવાનું છે) ગુઢન્ત (વ)-ગુન્તન્ત-ગુઢ ધ્વનાદિ રૂપોમાં અને ત્રિદ્વન્ત-ત્રિદ્વન્ત જેના સધિકાર્યમા આ સૂત્રોની નજરિ જોવાય છે

આ ઉત્તમ આપણી આ ઐતિહાસિક સમીક્ષામાં ધણે ઉપરોગી નીતકરો છે, કારણ કે ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના વિકાસના પૂર્ણપર કમે અને યુગો નિશ્ચિત કરવા માટેની અનેક કસોટીઓમા આ કસોટી સૌથી વિશેષ મહત્વની અને નગભગ નિરપવાદ રીતે અચૂક તથા નિશ્ચાયક જણાઈ હતી

પછી આપણે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિની ઐતિહાસિક સમીક્ષા કરી હતી અને, (૧) હમણા જ વર્ણવેલી વાગ યાપારવિષયક સમીક્ષામ દષ્ટિગોચર થયેલા કમવિશેષર્થક નાક્ષત્રિય તત્વો, (૨) ભાષાના વિકાસ વચ્ચેના ભાષામા પરબાધેલા નિઃસહકમ અને અવિશ્રુત રૂપો અને (૩) અમુક યુગોના લક્ષણભૂત રહ્યા રેલિ નગેરે ગાકરના શબ્દવિશેષો અ કમેડીઓથી ભાષાને તથા ને આપણે ભાષાનું એક યુગમાથી અ યમા સકમજી અવલોકનું હતું, અને નીચે પ્રમાણે યુગો દર્શાવ્યા હતા —

પ્રાચીન-ગુજરાતી

અપભ્રંશ	મગભગ વિ સ ૧૧૦૦ પર્વન્ત
મધ્યકાલીન અપભ્રંશ	વિ સ ૧૩મા સદી પર્વન્ત,
અન્તિમ અપભ્રંશ	વિ ૧૩મા સદીથી વિ સ ૧૫૫૦ પર્વન્ત

ગુજરાતી

પ્રાચીન ગુજરાતી	વિ સ ૧૫૫૦ થી વિ સ ૧૬૫૦
મધ્યકાલીન ગુજરાતી	વિ સ ૧૬૫૦ થી વિ સ ૧૭૫૦,
અર્ધપ્રાચીન ગુજરાતી	વિ સ ૧૭૫૦ અને તદનન્તર

આ યુગવિભાગ અન્યોન્ય-માનર્તક દરમયાં કલાઓના સ્પર્શ નથી એ હકાકત ઉપર મહે ખાસ ભાર મૂક્યો હતો ખરી વસ્તુસ્થિતિ નક્કી રાખીએ તો, ભાષાને એક વિશાળ ચિત્રપટની ઉપમા આપી સકાય જેમા ૨૭૦ એક ભાગમાં અન્યભાગમા અર્ધદ્યુકમે છાયાન્યાયે પતટાય છે

અન્તે આપણે નરસિંહ અને મીરાના સમયથી છેક માત્ર ૬૪ વર્ષો પહેલાં મૃત્યુ પામેના દયારામ પર્યન્તના ગુજરાતી સાહિત્યનું વિહ્વ ગાવયોકન મ્યુન્-દયારામનું મૃત્યુ ૯મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૨ને દિને એટલે લગભગ તારીખનાઈ હિસાબે, બરાબર ૬૪ વર્ષો પહેલાં યુગ હતું ગુજરાત એ નામ અમલિદુની જૂત ઇન્ડિકામા (ઈ સ ૧૭૩૦મા) ઉપનમ્બ છે પણ એ સમયે એ નામ આપણા આજના ગુજરાત પ્રાન્તને નહિ પણ રજપૂતાનાના એક ભાગને લાગુ પડતું હતું, આપણા આ પ્રાન્તના નામ તરફે ગુજરાત નામનો પ્રયોગ આપણા સાહિત્યમા ઇ સ ના ૧૫મા સદાયી બહુ હોતો દાખન હોતો થયો, અને આપણા પ્રાન્તના ભાષાનું ગુજ-ગતી હેતુ નામ ઇ સ ૧૭૩૦થી થયું જોઈએ મળતું નથી, આ વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે મહે તમારુ ધ્યાન ખેંચુ હતું ઉપરાત, નરસિંહ અને મીરા ગુજરાતી ભાષાના આદ્ય પ્રયોજક ન જ ગણાય કતા હેમને ગુજરાતી સાહિત્યના આદ્ય પ્રણેતા માની સકાય એ વાત પણ મે રજૂ રીતે, એ દર્શાવાને, જણાવી ડતી અને એ કારણે આપણી સાહિત્યસમીક્ષાનો આરભ એ કવિયોથી કર્યો હતો આપણી એ સમીક્ષામા આ ચાર યુગો સમાવિષ્ટ હતા

(૧) મીરા અને નરસિંહથી નાકર સુધી, એટલે વિ સ ના ૧૫મા સદાયી ૧૭મા સદાયી મધ્ય સુધી

(૨) પદાનાભ અને અખો હેમની વચ્ચેના ગાળામા રહેલો મનાતો સાહિત્યવન્ધ્યતાનો કાળ, જે સાહિત્યવન્ધ્ય નહોતો એ હમણાના સંશોધને બતાવી આપ્યું છે આ સમય દરમ્યાન કર્મણ્ય, કેશવ, ગાલણ્ય ભીમ, લાવણ્યસમય ગણપાત અને અન્ય કવિયો થયા હતા આથી એ મીરો યુગ ગણાય,

(૩) અખો, તુનસા, વિંધનાથ જાની, પ્રેમાનંદ અને સામળ એ કવિયોનો યુગ વિ સ ૧૬૭૦થી વિ સ ૧૮૭૦,

અને (૪) વદલલ અને અન્ય કવિયો, બીજા ન્હાના કવિયો, જન કવિયો, સ્વામિનારાયણ સમ્ર દાયના કવિયો, અને હેમા છેલ્લો નાલિત્યપૂર્ણ, મનોહર અને તેજસ્વી કવિ દયારામ વિ. સ ૧૮૨૮થી વિ સ ૧૯૦૦

આ સમીક્ષા સમાપ્ત કરવા રખતે આપણે તે તે યુગ દરમ્યાન સાહિત્યના પ્રયાણમાર્ગને વ્યાપી રહેલા વાતાવરણ પ્રત્યે દ્રષ્ટિપાત કર્યો હતો, અને ભક્તિ અને વૈરાગ્યના ઘેરા રંગોનું પ્રાધાન્ય જોયું હતું પ્રસંગત થતો વીરરસનો ચળકાટ નિરખ્યો હતો, સુગારરસના ધ્રુવનુપવર્ણો નિહાળ્યા હતા અને આજે આપણુ ખ્યાન રોકા રહેલી સામાજિક પરિસ્થિતિયોનો તથા સમસ્યાઓનો આછો અત્યંત છાયાસ્પર્શ જોયો હતો

આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર ત્વરિત દ્રષ્ટિક્ષેપ કરીને આપણે કેટલાક અયોગ્ય પ્રતિદ્ન દોષદર્શનની રૂઢાને અર્ચીયોન કવિતાનો બચાવ રજૂ કર્યો હતો

ફુઆ વ્યાખ્યાન ૭મું ૧૬મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ને રોજ કર્યું હતું.

સાથે સાથે આપણે યુજરાતી સાહિત્યમાં પદ્યરચનાના સ્વરૂપવિકાસનું અવલોકન કર્યું હતું, અને એ વિકાસમાં, એક પ્રકારે, આજ સુધીના સાહિત્યવિકાસનું પ્રતિબિંબ ઝીલાયેલું જોયું હતું.

એ સમીક્ષાની પૂર્તિ તરીકે અને સમગ્રતાસિદ્ધિ અર્થે અહિં આપણે દયારામના યુગ પછીના ધર્મચીન સાહિત્યનું આપણા અર્વાચીન સાહિત્યનું ત્વરિત દર્શન કરીશું. આ સાહિત્યના આપણે એ ત્વરિતદર્શન સમયવિભાગ પાડીશું:—

(ક) પ્રાચીન શૈલીનું સાહિત્ય - વિ. સં. ૧૬૦૦થી વિ. સં. ૧૯૪૦ પર્વત, અર્થાત્ વિક્રમ સંવત્તની વીશમી સદીના પ્રથમ ચાર દશકાઓ;

અને (ઘ) અર્વાચીન શૈલીનું સાહિત્ય - વિ. સં. ૧૯૪૦ થી વિ. સં. ૧૯૭૦ એટલે કે વિક્રમ સંવત્તના ત્રણ સાંપ્રત દશકાઓ.

આ બંને શૈલીઓનો ઉદ્ભવ પૂર્વના પશ્ચિમ જોડેના સંપર્કમાંથી થયો હતો પરંતુ પ્રથમ સમય-પૂર્વ અને પશ્ચિમના વધિ દરમ્યાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કારની અસર અપૂર્ણ અને ઉપર ઉપરની હતી જેથી સર્વજ્ઞા પરિણામો; એ સમયનું સાહિત્ય હજી પ્રાચીન પરંપરાને વળગી રહ્યું હતું, ત્વહારે એ પછીના પૂર્વતર અને ઉત્તર બીજા જમાના દરમ્યાન થયેલી અસર દૂરગામી અને જીવન, સમાજ તથા જગત વૈભવીઓ પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં પૂર્ણ પહોંચ્યા આણનારી હતી જેને પરિણામે એ જમાનાનું સાહિત્ય જૂદી જૂદી અસર. નવીનજીવનથી, નવાઆદર્શોથી અને અસિનવ આલોચનરીતિથી ઓતપ્રોત હતું. આ બે યુગોનાં આગળ પડતાં શબ્દચતુર તત્ત્વોમાં શો તફાવત હતો તે જોઈએ. પૂર્વતર યુગમાં ગદ્યસાહિત્યના ગણેશ મંડાયા; હેની ભાષા સરસ અને લક્ષ્યગામિની હતી; હેની જોડણીપદ્ધતિ સ્વાભાવિક હતી અને ઓછા વધારે પ્રમાણમાં ઉચ્ચારપદ્ધતિને અનુરૂપ હતી; આ યુગના ઉત્તરાર્ધમાં સંસ્કૃતમય શૈલી દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો; પણ હેને અનુસરનારાઓ ધણા ન નીકળ્યા; જ્યાંએ એ પછીના યુગમાં કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ વિપુલ અને નિરંકુશ બની, સામાન્ય જનતાને કેંક અગમ્ય હેવી શૈલી આવી, ધ્વનિશાસ્ત્રને ધોરણે અને ભાષાવ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ જે સત્યસ્વરૂપને નિકટતર કર્તા તે સ્વાભાવિક જોડણીપદ્ધતિનો ત્યાગ અને સર્વથા આપણુદીક્ષરો અને તોરી, કૃત્રિમ તથા અશાસ્ત્રીય, જોડણીપદ્ધતિનો સ્વીકાર થયો; અને ભાષાશૈલીમાં પૂર્વતર યુગની રીતે નહિ પણ વિધયસ્વરૂપની તથા વિચારના તથા ભાવનાના સામ-થર્મી અપેક્ષાને અનુસરીને, સંસ્કૃતતત્ત્વનો પ્રવેશ થયો. આટલું ભાષા અને શૈલી પરત્વે, વિષયની અને સાહિત્યના પ્રકારની ખાતરતા આ બે યુગો વચ્ચે હેવી જ તપ્પત તફાવત. પૂર્વતર યુગના લેખકો એ જમાનાની અપેક્ષાને સતોપતા; પ્રગ્નની બૌદ્ધિક નવચેતનાને અપર્યાતા વિષયો વિશે ઓછી કે વધતી ધરગથ્યુ શૈલીમાં લખતા; જનતામાં રહેલા જોહોને દૂર કરવા મથત, યાનનાં મુક્તતત્ત્વો શીખવતા; અને કદાપિ કલ્પનાનો ઉચ્ચ ગર્ભનિહાર કરવાની કે બૌદ્ધિક પ્રયત્નો કરવાની ઉચ્ચાલિલાપા ન મેવતા. ત્વહાર પછીના યુગને પાશ્ચાત્ય કવિતાનો અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રતાપ સ્પર્શ્યો હતો અને પરિણામે કલ્પનાસમૃદ્ધ અને તરંગતરલ ઉચ્ચ ગુણકાટિ સાધતી બૌદ્ધિક કૃતિયો ઝડપથી જન્મવા લાગી હતી અને આપણા સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવી રહી હતી; પણ સાથેસાથ નિરૂપ્ત નકશો લેખકોની, લેખકોને પોતાને તથા જે સાહિત્યમાં રચાન પ્રાપ્ત કરવાની હેમની ઇચ્છા હતા એ સાહિત્યને દાનિ પોતાના હેવી ગુણરહિત કૃતિયોનો જન્મ. પણ સાહિત્યક્ષેત્રમાં જમા થયો હતો. પણ એ નો સ્વીકારનું પડે કે નવી ભાવનાઓ, નવું જીવન, નવી પ્રવૃત્તિયો એ નવાં જોવા આંખો છે તેનો પ્રભાવ સાહિત્યક્ષેત્રના

કાર્યકરની શક્તિના કે મર્યાદાના પ્રમાણમા પડે. બોધ્યે અને પડે છે. ઊતરતી દેશના અને અપહવો સર્જનનુ આપણા સાહિત્યમા બાહ્ય છે, ઝતા હેતુ પ્રાપ્ત્ય નથી

હાલુ છે જૂતકાળનુ અને વર્તમાનકાળનુ ચિત્ર લખિયની આગાહી કરવાનુ સાહ્ય કરોશુ ? આ આપણી માયાનુ અને ચિત્રો કાષ્ઠક વિરતારથી આવેખાયા છે એ ખર, પણ લખિયનુ કે કસાયુ દર્શન આપણા સાહિત્યનુ ભવિષ્ય કરવુ હોય તો આ ચિત્રોને દષ્ટિસમક્ષ રાખિયે એ આવશ્યક છે આપણા સમયમાં દર્શન નજરે પડતા લાવિ યવજોનુ નિરીક્ષણ કરિયે તો જ લખિયદર્શન થઈ સકે આ બ્યાખ્યાનનો જે ઉદ્દેશ છે એ પ્રમાણે આપણે હેવા પ્રયત્ન કરોશુ આપણી સમક્ષ ઉપરિચિત થતો પ્રશ્ન આ છે લખિયમા જૂતકાળની પુનરાવૃત્તિ કે અનુવૃત્તિ કોઈપણ પ્રકારે કે કોઈપણ પ્રમાણમા થશે ? હાનો ઉત્તર એક જ હોઈ સકે ના સાહિત્યની વાત કરિયે તો, જૂના ધોરણો ગયા છે અને નવા આયા છે, અને જે ઘટનાઓ થઈ ચૂકી તે આવોને તે માર્ગે પાછી ફરે એ વસ્તુસ્વભાવત અસંભવ છે પ્રગતિનો સ્વભાવ જ હેવા પશ્ચાદ્યમનને પ્રતિક્ષ છે. નવી પરિસ્થિતિ નવા પ્રકારો ઉપજાવે જ એથી આપણે પૂણું મદ્દાધી કહી સકિયે કે આપણુ સાહિત્ય હવે યુગારની અવિચોળ્ય લાવસ સ્થિતિવાળા ભક્તિમા ગાંનાં પ્રાચીન શૈલીનાં ભીતો ફરીથી નહિ ગાય, કે પ્રણયપ્રપચ અને પરાક્રમસાદસોની કૌતુખરો વાતો કહેવાને કોઈ નવો સામળ નહિ આવે, કે સાહિત્યગુણયુક્ત આખ્યાનોથી સાહિત્યબ્યોમને પ્રકાશિત કરનારો કોઈ અન્ય પ્રેમાનંદ નહિ પ્રકાશે, કે ગદ્ય સદીમા કે મે સદીમા અનેક અલ્પ કવિયોએ રચી હતી હેવી-માનવને ધરોપદેશ આપતી, યુરુની નિન્દા કરવી નહિ, જળમા યુકયુ નહિ, મે માણસની ખાનગી વાત સાંભળવી નહિ હેવી હેવી રોતે મનુષ્યને દિનચર્યા શીખરતી-એકપ્રધાન કવિતા પણ નહિ રચાય એ જમાના ગયા ધાર્મિક કવિતાએ પણ નવો આકાર ધર્યો છે, અને હજી નવા નવા આકારો ધરશે, પણ જૂની શૈલીને પાછી નહિ સ્વીકારે

વૈજ્ઞાનિક, તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અને ઐતિહાસિક સાહિત્ય તથા કેટલેક અંશે જીવનચરિત્રાત્મક સાહિત્ય પણ, હજી આપણી ભાષામા દરિદ્ર છે શુદ્ધસાહિત્યનો નાટકવિભાગ પણ તત્કાલ છે આ ન્યૂત તાઓ લખિયમા દૂર થશે, પણ હેના તાત્કાલિક કે નિકટના લખિયકાળમા, કંઈ ચિહ્નો દેખાતા નથી મૌનિક સર્જનમા નિરત પુરુષો જૂજ છે અને સાહિત્યમંદિરના આ વિભાગના બધ દાર ઉધાડે હેવા પ્રતિભાયાસી મદ્દાસજ્જાના આગમનની આપણે દેશ પ્રતીક્ષા કરી રહી છે

સર્વ પ્રકારના અને આકારના કાવ્યસાહિત્યની સૌજવદીન અતિશુદ્ધિ અત્દારે થઈ રહી છે, જે બહુધા સત્ત્વરદિત છે અને એથી દીર્ઘાયુષ ભોગવવા સરભર્ષ નથી, નવનક્યાસર્જન પણ યુગમા અને સત્ત્વમા હેતુ જ છે આપણા પ્રાન્તમા કોઈ સાહિત્યસ્વામીઓનો ઉદય થશે ત્દારે આગુન્ધિતિ સુધરશે એમ જણાય છે, પણ ઊતરતી કોટિનુ સાહિત્ય અમુક કક્ષાના લોકને આકર્ષ્ય કરશે અને હેમને કાળે જીવ્યા કરશે. પણ આ માલને ખરા સાહિત્યની કક્ષાની મ્હાર રાખવો ઘટે.

બગાશીના અનુવાદો મ્હોની સખ્યામા ચાય છે એના પૂરતી મગાતી સાહિત્યની અસર હમણાના દશકાઓમા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર થવા લાગી છે કંદાક કંદાક મૂલ ગ્રન્થની પસ દગીમાં યુગપરીજ્ઞાનો અખાન દેખાય છે, સામાન્યત ઉત્તમ કૃતિયો અનુવાદકોને આકર્ષે છે પણ આ નાનતમા મ્હારે ચેતવણી આપવાની છે બગાતીમાંથી ત્રણુદાન કરવાનુ વલણ અત્દારે વધવા લાગ્યુ છે

વગળી સાહિત્યની

અસર

અને હું બંગાલી બાલુ છું એમ કહેવું એ ગર્વની વાત થઇ પડી છે. પણ આપણે સાવધાન રહિયે, અને આ બાલુગ્રહણના આદત મૌલિકતાની ધાતક ન બને, એ ઠટ રે.

અમુક નવીન બળો અને ભાવનાઓ આજે આપણા સાહિત્યમંદિરમાં પ્રવેશ કરવાને દારૂ
 ધકેલ્યા રહ્યાં છે; અને તે સમર્થ અને કુશળ પ્રયોજકોની હથેલીને હેને લાભ
 આપણા સાહિત્ય ઉપર મળશે. તે આપણા સાહિત્યમાં નવો પ્રકાર નિષ્પન્ન થશે. આ છે સમાજ-
 અસર કરતાં અમુક નવીન સેવાની ભાવનાઓ અને રાજકીય અભિગ્રાપાઓ. આ ભાવનાઓને સ્પર્શ-
 વાળી અને ભાવનાઓ માત્રથી જ કલામય સાહિત્યસ્વરૂપ અર્પી શકે હેવા સાહિત્યસ્વામીઓ
 સમાજસેવા અને હજી આપણને મળ્યા નહો. આ દિશામાં પ્રવૃત્ત થઈને આપણા સાહિત્યને
 રાજકીય ગ્રહેષ્ટા. સુસમૃદ્ધ કરે હેવી માનવવિભૂતિલા પળુ જતે સમયે ઉત્પન્ન થશે. અને છતાં
 મદારે કહેવું પડે છે કે કાવ્યસાહિત્યમાં તો-એટલે સાથોસાથ નવલકથાદિક
 સાર્વજનિક મૂલ્યવાળી કલાત્મક ગદ્યધૂનનોમા પણ-અર્થાત્ આ શુદ્ધસાહિત્યસર્જનના ક્ષેત્રમાં તો
 સનાતન અને મૃત્યુની, માનવનાં દુઃખોની અને સંવેદનાની, સનાતન
 વિવિધ ભાવનાઓ જ સાહિત્યપ્રવૃત્તિના ઉપાદાન તરીકે વિશિષ્ટ અને સર્વોચ્ચ
 સફળિત ભાવસામગ્રી સ્થાને વિરાજશે. શુદ્ધ સાહિત્યનું આ સ્વરૂપ લક્ષમાં રાખીશું તો જણાશે
 કે માનવહૃદયને ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓના, જાતિઓના, યાત્રિઓના અને હેવા
 અન્ય વિભાગોની પ્રાદેશિક, સંકુલિત, અભિગ્રાપાઓના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જકડી રાખનારી સર્વે
 ભાવનાઓ માનસિક અને હાર્દિક સંકુલિત વૃત્તિના ચીંત્તામાં ફાસા વગર નહિ રહે; અને આ
 ભાવનાઓને વિશાળ, અપરંક, માનવજાતિની સનાતન ભાવનાઓથી ઉચ્ચતર સ્થાને સ્થાપવાને
 પ્રયત્ન શુદ્ધ સાહિત્યને મૂળગાવી મારનારો નીવડશે; આ કારણે હવા પ્રયત્નને અપ્રશસ્ત ગણવો
 ભેદ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ભાવિમાં ગુણવત્તાનું દાનું અર્થઃકરણ હશે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ
 છે, પણ જગતભરના સાહિત્યના ઇતિહાસ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરતાં મળે આ દિશામાં ભય દેખાતો નથી
 અને માનવની સર્વકાંક્ષીને ભાવનાઓને નિષ્પત્તા શુદ્ધ સાહિત્યનો ચિરંજીવિતામાં અને અતિમ ચક્ર-
 તિતામાં મળે શકા છે.

આટલું સાહિત્ય વિશે ભાષાને વિષય લખ્યે તો. પ્રથમ આજની વસ્તુસ્થિતિ પ્રત્યે અને
 ભાવિસ્યક સામગ્રી પ્રત્યે એક કાળુ દૃષ્ટિકોણ કરિયે. પૂર્વગામી એક વ્યાખ્યા
 માયા: ગુજરાતના પ્રગ નમા મહેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આજની પ્રચલિત ભાષાને પોતાની, ખાસ
 પ્રદેશ વિભાગો; ૧ બેદક, રંગભાષા અપરંતા ત્રણ મુખ્ય પ્રદેશવિભાગો ગુજરાતમાં છે:- (૧)
 પ્રદેશની માપની કાશિયાવાડ, (૨) તળગુજરાત અને (૩) સુરત પ્રદેશ (જેમાં હું સુરત અને
 વિશિષ્ટતાઓ ભરુચ જિલ્લાઓનો સમાવેશ કરું છું). ન્હાના-મહત્વના નહિ હેવા-વિભાગો
 અને તળગુજરાતના ચરોતર, પાટણ અને પાલણપુર, તથા અમદાવાદ પ્રદેશ
 હેવા ઉપવિભાગો હું આજૂએ મૂકું છું.

હવે, સમાન ધોરણે ચાલતી કેળવણીનો ફેલાવ, આગમીનો અવધાર વધવાથી થયેલો
 કાશિયાવાડ, તળ ગુજરાત, અને સુરત વચ્ચે નિકટતર સંપર્ક, સુસિદ્ધિ વગેરેનો એક ભાગમાંથી

અન્યમા નિવાસરવીકાર અને પ્રવાસ-આ સર્વે, પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે એકતા ઉપજાવનાર્થ, હવનગત તરવેનો લોકજીવનના લાપા અંગ ઉપર પ્રભાવ પડ્યો છે અને પડશે આ ત્રણ મુખ્ય વિભાગોની લક્ષણભૂત, સ્પષ્ટ ભેદ દર્શાવનારી, લાપાગત નિર્ગિષ્ટતાઓને પ્રતોદ્દિષ્ટ મમત્સ આલો; પ્રથમ સૂચન લખ્યે -

(૧) શુ, કરીશ, કરશે ધત્યાદિ રામદો સુ, કરીસ, કરશે ધત્યાદિરૂપે બોલાતા, અને સૂતરી વિશિષ્ટતાઓ અગાઉના મમતમા કોષવાર જન્મોમા લખાતા પશુ ખરા; આજે કોઈ કેળવાયેલો યુવતી આ સ નદિ વાપરે, માહિત્ય જેના લખાણમા તેા ચોક્કસ નહિ જ વાપરે; અને કેળવાયેના વર્ગોની તેા જોનાતી ભાષામર્થો પશુ જો તદ્દન અદિકૃત નહિ હોય તેા, વેળથી આ ઉચ્ચાગદોષ અદુશ્ય થતો જાય છે

હી જ સ્થિતિ, એાછી અથવા વધારે, નીચે આપેલા વિશિષ્ટ પ્રયોગોનો છે.—

(૨) મુખ્ય ગુજરાતીમાના ભાવો, લક્ષ્ય વગેરે ઉપોને સ્થાને માચ્છલો, લચ્છલો, નગેરે સૂતરી પ્રયોગો વ્યાગયનો આ લાપાએ આજે અસંગતરી મણાય છે અને શિષ્ટ લેખન માટે તથા મરકારી ભાષા માટે અપોગ્ય મનાય છે,

(૩) વ્યાકરણની પરિભાષામા ક્રિયાતિપત્તિ કહેવાય છે એ અર્થના, (જે-તો હેડી ચરતવાળી રથનામા વપરાત) આવત, લલત વગેરે રૂપોને ખલે વપરાતા આવતે, કરશે વગેરે ક્રિયાપદરૂપો,

(૪) નામધુને સ્થાને લાલ્લું;

(૫) કાવર, લાસક ધત્યાદિ નદિ પશુ કાતેર, લલેક ધત્યાદિ,

(૬) માટોહો (=મરદ),

(૭) વોરલો, વોરી (=ઠોકરો, ઠોકરી), (મરાવી વોરવા, વોરવીના જ્ઞાતમાર્ગ, ખાનદેશી અને બીયમેલી દારા આવેલા)

હને મરદોમા રૂપોમા અને અન્ય પ્રયોગોમા દેખાતી થોડીક કાઠિયાવાડી રિશિષ્ટતાઓ જોઈએ -

કાઠિયાવાડી (૧) કાન્(માન્ય ગુજરાતીમા) કેમ ? ના ત જા લામસકર ! કેજો વિશિષ્ટતાઓ લાહુ જમસો ?

(૨) ભોલ્યુ(માન્ય ગુજરાતીમા) પેલ

(૩) હાલો=(, ") ચાલો, માન્ય ગુજરાતીમા જાનુનો અર્થ " હોનવુ અસ્થિત થવુ " થાય છે.

(૪) હાલ = શિષ્ટ ગુજ આ) જમ, (અપય),

(૫) મા (નિર્મિધવાચક) જેમકે આનીજ મા, શિષ્ટ ગુજરાતીમા આવિજ નહિ અને,

(નોધ તળ ગુજરાતીમા કવિતાની ભાષામા મા વપરાય છે),

(૬) વ વ ભાવનાયક પ્રક્રમ તરીકે, શિષ્ટ ગુજરાતીમા વ વ અથવા વ વ પશુ છે;

દા. ત ઓછવ, શિષ્ટ ગુજરાતીમા ઓઝાણુ,

વ્હાજ " " વ્હાલ (વ્હાજવુ ઝડિમંત ભાગે મણાય)

મ્હોટવ " " મ્હોટવ, મ્હોટવ

(નોંધ :- સંસ્કૃત તથા અથવા તા પ્રત્યયનો અપભ્રંશ આદિય, ત્તણ ના વિકલ્પ તરીકે, જ્ઞ સિ. હે. ૮-૪-૪૩૭ માં આપેલો છે. ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર જ્ઞ (અપભ્રંશ)^૨ જ્ઞમાંથી અને જ્ઞ પ્રત્યય જ્ઞનમાંથી સાધે છે (જ્યુવો હેમનાં ભાષાસાહિયગ્રંથ ગ્રંથાખ્યાનો પૃ. ૧૯૪.)

આ જ્ઞન વૈદિક પ્રત્યય છે; દા. ન. વર્તિત્વન=૩હાપણ, રાન; જનિત્વન=નધૂભાવ, વહુપણ; પતિત્વન=પતિપણ; વૃક્ષત્વન=પુરુષત્વ; મર્ત્યત્વન, મહિત્વન, વસ્તુત્વન સતિત્વન ઇત્યાદિ.

આ રીતે જ્ઞદ્વારે શુદ્ધ ગુજરાતીએ વૈદિક જ્ઞનમાંથી^૩ (અપભ્રંશ જ્ઞ દ્વારા) જ્ઞ, જ્ઞનું લીધેલું જ્ઞ દ્વારે કાઠિયાવાડી ભાષાએ શિષ્ટ સંસ્કૃતના જ્ઞમાંથી જ્ઞ (અપભ્રંશ) દ્વારા વ મેળવેલ છે.

માત્ર અમુક પ્રયોગોમાં ગુજરાતી વ વાપરે છે, પણ ફક્ત વો (પુ.) રૂપે, દા. ત. ઠંઠાણો, રહાણો, વણાણો, શુદ્ધાણો (દિન્દીમાંથી); આ શબ્દોમાંના ત્રીજા શબ્દમાં ભાવવાચકત્વ ઉપરાંત નિન્દાનો અર્થ છે, વણાણો એટલે તરુણ છતાં વૃદ્ધ જેવાં વાણીવર્તન; વણણ એટલે તો સાચું વૃદ્ધત્વ.

મર = (શિષ્ટ ગુજરાતીમાં) છો, ભલે; જેમકે મર ને જાય=શિષ્ટ ગુજ.માં છો ને જાય.

[કાઠિયાવાડમાં, અને જવદલે જ ગુજરાતીમાં, મલે વપરાય છે તે હેતા પ્રકૃતિસિદ્ધ અર્થમાં વધારે વિનયયુક્ત છે (મણુ=સારું, મલે સખતમી અભ્યાયાર્થે પ્રયુક્ત); મરમાં એ વિનય નથી-એ છે મર (મરણ) ના આસારે^૪ દિ. પુ. એકાદ્યન રૂપમાંથી આવેલ અન્યથ.

ક્રિયાપદના આસાર^૫ રૂપનો અન્યથ તરીકે ઉપયોગ થાય છે હેનો બીજો દાખલો છે જો=જો ! (આ અગ્રેજી જો ! પણ હેવી જ થટનાતું પરિચામ છે); આ જો નિપાતરૂપે વપરાયેલ છે. પ્રવાસમાં આગળ વધીને આ શબ્દ કાળગત અર્થરહિત (રે, જોલ જેવા) પાદપૂરકના પ્રદેશમાં જઈ પહોંચ્યો છે, દા. ત. ભાસો માસો શરદ પુન્યમની રાત્ર જો.

ક્રિયાપદના આસાર્થમાંથી બનતું આ રૂપ, છોની રૂપનિષ્પત્તિની જોડે આશ્ચર્યકારક સામ્ય દર્શાવે છે; તદ્વાત એટલો જ છે કે આ છો શબ્દ કલ્પિત ધાતુ છૂના આસાર્થ તૃતીય પુરુષ એકવચનમાંથી નીપજ્યો છે;-ભણ (સં.), છણ-સંભાન્ય રૂપ.]

આ મર શબ્દ આગળ પડતા કાઠિયાવાડી પ્રયોગ તરીકે ધ્યાન ખેંચ્યું હશે તેથી તો કાઠિયાવાડી ભાષાના વિશિષ્ટ શબ્દ પ્રયોગો વાપરીને, સંભવતઃ કાંઈ ગુજરાતીએ રચેલી, આ પંક્તિયોના ઉદ્ભવ અને પ્રચાર થયો હશે:—

૨. સિ. હે. માં અપભ્રંશમાં જ્ઞ દ્વારા જ્ઞવામાં નથી આવ્યો.

૩. માત્ર શરતન, શુરુવાતન અને અન્ય એક જ શબ્દોમાં જ્ઞન (જ્ઞ રૂપે) જ્ઞન બનવાને બદલે, જ્ઞ દ્વારા જ્ઞ બનતો જોઈએ છે.

મરમર કરીં કાનૂ કરે, મરમર કરે ઑંકાર ।

પાવઠડે પાણી મરે સોરઠ કેરી નાર ॥

(અર્થાત્ સોરઠની નારી વાતચીતમાં જ્ઞાતિ દ્વારા 'મર' 'મર' બોલે છે, મરમરનું (કાઠિયાવાડમાં યતાં, અથાણા માટે વપરાતાં, મૂળિયાંનું) અર્થાત્ બનાવે છે, અને પાવઠડે પણ મૂળને દ્વારારહેટ ચલાવતી પાણી ભરે છે (અર્થે પગથી ચલાવતા જ્ઞાતિ રહેટનો ઉલ્લેખ છે).]

(૮) કં; ફકારાન્ત અને જકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોનો બહુવચન પ્રત્યય; દા. ત. ગાયુ, મેશ, ઘોઘોયું બ્રહ્માદિ; કાતુ (ઉપર (૭) નીચે ઉદ્કૃત પદમાં છે તહેવો); અથવા કં'નો ગદ ગિરનાર કાદલોં ચૂ કાતુ કરે । હેમાં છે તહેવો.

(૯) માયે=કિપર. તળે ગુજરાતનો વતની માયેનો અર્થ માયા ઉપર, શિર ઉપર, હેવો સમઝે: મેઢા માયે મોંદહો વહયો.

“કં । આજ મ્યાતમા છુ જમ્યા ?” — “લાહ અને માયે વુધ.” આ ઉક્તિનો અર્થ થાય: “લાહ અને વળી ઉપર જતાં (લાહ પછી) દૂધ”; “જમનારનાં મોંમાં લાહ અને મસ્તક ઉપર (રેડેણું) દૂધ” એમ નહિં.

(૧૦) ટાણુ-આ ટાણે જંદા બોધમાં; આ ટાણે=આ સમયે; ફ ટાણે=એ સમયે.

તળે ગુજરાતમાં ટાણુને ખાસ અર્થ છે-ઉત્પત્તિના કે વિધિસરનો પ્રસંગ, ટક્કમ્ (સં.)

(૧૧) મૂકચુ, જચુ, ચાએ, જાએ, બ્રહ્માદિ; શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રયોગો મૂલોજું, જાંણ, ઘરો, જરો વગેરેને બદલે.

(૧૨) ઘ્યો, ઘ્યો-ઘ્યો ગ્યોને બદલે.

(૧૩) મોંદહી=નિહાડી.

આ મળદ ચિલાહીમાંથી, ઘ અને મના અનુક્રમે લ અને ન થઈને, ઉદ્ભવ્યો હોય એ અત્યન્ત સંભાવ્ય છે; મીનહી, પહી વરમધ્યવર્તી નવો અનુનાસિક રૂં થયો, જેમ પાદડ- પત્તડડ-પગાડડ (અપ.) ઈર્ણટક્કમ્ (સં.), અને વાદર-વાળરડ-વાનરક અને હેવા અન્ય શબ્દોમાં થાય છે તે પ્રમાણે.

(૧૪) ગઠ = ગલ, ગુઠ (અ.) ના ઉ નો આપક નિષમ અનુમાર જ થયો છે, અપવાદમૂત ધારણે બો નથી થયો.

(૧૫) મ્હોટર = મ્હોટ, વહીલ.

(૧૬) કે = આ.

(૧૭) ઑ = એ, ને.

(૧૮) વા = ત્યાં.

(૧૯) ડી = દિવસ.

૪. Bucket-wheels, -noria, જે સ્પેનમાં, સિરિયામાં અને ફોરેગ્રાઇનમાં વપરાય છે અને સાધારણ રીતે પશુઓ જોડીને ચલાવાય છે.

(મેરનો પગરહેટ આ અગદ રહેટથી ગૂંદી જાતનો હોય છે.-અનુવાદક.)

[ત્રી અને day (અગ્રેજી) વચ્ચેનું સાદૃશ્ય વિરમયજનક છે અને અનેક અતીત રાતાન્દીઓ ઉપર વિસ્તરતું મુદીરું પ્રકાશકરણ ઝગકાવે છે, જે સમયે શ્વરૂત અને હેના ભગિની ભાપાઓ-પાશ્વર્ય આયોની ભાપાઓ-એક જ મૂળભાષી ઉદ્ભવી હતો. હી ની વ્યુત્પત્તિ ગ્રંથ ગીતે સીદ્ધ-દિનહ-દિવસ (સ) માધી છે અને દિવસની ઉત્પત્તિ દિર્ (પ્રકાશવું) માધી છે 'Day' પણ એ જ રીતે દિર્ માધી સાધી સકાય, પણ સેન્યુરી ડીક્ષનરી હેનો ઉદ્ભવ ધર્ (દષ્)* દર્હ = બળવું એ ધાતુમાધી દર્શાવે છે આ વ્યુત્પત્તિને સ્થેવાધ્યયી નકારી મકાય એમ નથી, કારણ કે ઍગ્રોસેક્સન દાગ, બહુ dags, પ્રા સે dag, ગોથ dags, a day—એ મધા રામ્દેમા મુ સમાનનર છે, જે દિર્ ના ધ્ના કરતા દર્ ના ધ્ વર્ણુ નોડે વિશેષ ગોત્રસંબંધ રાખે છે.]

(૨૦) હાદ કરે—(સાદ કરે) } = બોલાવે
(૨૧) બરકે

(૨૨) ઓરો = આ તરફ, પાસે,

[પણ આ શબ્દ તમિળુજરાતમા કવિતામા દયારામના સમય પર્વત વપરાયેલો મળે છે, દયારામે વારંવાર વાપયેલો છે —

(ક) ઓરો બાવળની સલ્લના પ્રમુ શામળા જો

(યુજરાતી પ્રેસ સંપાદિત દયારામકૃત કાવ્યસમ્રહ, પૃ ૧૧૫ ગરબી ૭)

(લ) આવ્ય ઓહોરો અલબેલડા એક વાન કહુ હુ છાની રે (એ ગ્રન્થ, પૃ, ૨૦૪, પદ ૭૭)

(ગ) ઓહોરા આવો ની કલુ માલોનો રંગીશ રસમતા (એ જ ગ્રન્થ, પૃ ૨૦૭, પદ ૮૪)

બ્રહ્માનન્દે આ શબ્દ વાપયેલો છે —

(ઘ) ઓરા ઓરા આવોને રે કે મોહન મરમાળા

(આ છેલ્લું દષ્ટાન્ત શુદ્ધ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ હોય એ સંકય છે, કારણ કે બ્રહ્માનન્દે કાઠિયા વાડને પોતાનું વતન કહ્યું હતું)

વિશેષ ઉદાહરણો આપવાની જરૂર થી મ્હે આપેનાં ઉદાહરણોમા ૧૬ કેટલાક કાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પમા પણ અમુક વિભાગોના ધ્યાનિક પ્રયોગો જ હશે, એવો હાનારની જ, કે સોરઠની જ, કે જાનારાડની જ કે ગોહિવવાડની જ વિસિષ્ટતા હશે એ — રસિકારુ છુ આ શબ્દોમાના ધણુને શિષ્ટભાષા અને સાહિત્ય બુદ્ધિપૂર્વક અને આત્મલપ્તવર્ક તજે છે, એ પણ હુ માનુ છુ ત્હેમ જતા આ પ્રયોગો એ પ્રાન્તની વાક્ષણિકતા સૂચવે છે, અને હજી હમણાં સુધી હેની તળ યુજરાતથી નિશિષ્ટતા સૂચનતા હતા સુરતી નિશિષ્ટતાઓના કરતા કાઠિયાવાડી નિશિષ્ટતાઓને મ્હે વિશેષ વિસ્તારથી ચર્ચા કે હેના કારણો સ્પષ્ટ છે આ પશ્ચિમ દ્વીપકલ્પ હજી થોડામ દશકા અગાઉ તળ યુજરાતથી અવગ રહ્યો હતો, અને હેની પોતાની સ્થાનિક વિસિષ્ટતાઓ પ્રત્યે વિકાસ પામી હતી અને અનેક પ્રકારોમા વિસ્તરી હતી, જ્યહારે સુરતપ્રદેશ કાઠિયાવાડના કરતા વિસ્તારમા ધણો ન્હાનો છે એ ઉપરાંત એ પ્રદેશ તળ યુજરાતથી થોડોક અવગ હતો તોપણ એવો મધો અવગ ન્હોતો અને ન્હેનો સ પર્કમા

* અહિં ગંકાચુક પ્રશ્નચિહ્ન અરથાને છે સ દર્ નો પુરોગામી આર્પન ધર્ ધાતુ ભાષાશાસ્ત્રસંમત છે

આવ્યો હતો, અને હેનાં સ્વવિશિષ્ટ લક્ષણો કાઠિયાવાડને મુકાબલે થોડાં હતાં તથા અસંસ્કારી વર્ગોમાં જ વપરાતા હતાં. ઉપર કહ્યું છે ત્હેમ આગગાડી અને તાર આવતાં હવે એ અન્તર અને અલગપણ રહ્યાં નથી તથા આન્તઃપ્રાન્તીય મિલનમિશ્રણને પરિણામે નવો સ્થિતિસંધેય જાપજ્યો છે. કાઠિયાવાડમાંથી મોટાટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ તથા યુજ્જરાનમાં આવે છે, અને કેળવણીના સંસ્કારી વર્ગોનું સ્થલાન્તર નોંધપાત્ર બન્યું છે. આ પરસ્પર સ્વવહાર એકીકરણનું પ્રયત્ન કારણ છે, અને એ કારણને પરિણામે જાપજ્યો ભાષાના સમાન સાહિત્યોચિત સ્વરૂપને મૂક સ્વીકાર એકતાનું બીજું કારણ છે. સર્વમાન્ય શિષ્ટ ઉચ્ચાર કા હોય ત્હા સ ઉચ્ચાર કરવો સરતીઓએ, સાહિત્યમાં અને રાજની બોલીમાં પણ, ઘાંબા સમયથી તબ્બો છે. કાઠિયાવાડીઓ પણ ધારો મક્કમ ગતિયે પોતાની ભાષાજત વિલક્ષણતાઓને, લેખિત સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ રીતે અને બોલાતી ભાષામાં અલક્ષિત અને કેંક મંદ કમે, દર કરવા લાગ્યા છે. આ ઘટનાનો મુખ્ય એક તાલે પ્રસંગ વર્ણવું છું. ઘોઢો શબ્દ ઘોમા વિવૃત ઓ ઉચ્ચારીને બોલાતો, અને હજી પણ બોલાય છે એ જૂદા જૂદા ઉપ-પ્રાન્તોના કેટલાક કાઠિયાવાડીઓના અંગત સપકથી મહારાજાજીવામાં છે. (એઓ ઘોઝુના ઓનો પણ વિવૃત ઉચ્ચાર કરતા, જેમકે ' (एना आब्यो तो घोळ्यो.) પણ જખ્ખારે મ્હે' કેટલાક તરુણ કાઠિયાવાડીઓને ઘોઢો શબ્દમાંના આ વિવૃત ઉચ્ચાર વિશે પૂછ્યું ત્હારે હેમાંના કેટલાકે કહ્યું કે "ના, અમે તો હંમેશાં સાંકડો ઓ ઉચ્ચાર કરીને ઘોઢો બોલિયે છિયે, કેાઈકે કાઠી કે ગોહિલવાડીઓ પહોળો ઉચ્ચાર કરતા હશે, અમે હાજારી નથી કરતા," જખ્ખારે બીજાઓએ, પોતે હાજારી હતા તો પણ, કખ્ખલ કહ્યું કે ઘોઢોમાં ઓનો પહોળો ઉચ્ચાર કરાય છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમારની વિશિષ્ટતાઓ સંસ્કારી ભાષામાંથી વેગથી અદ્દસ્ય થતી નાથ છે, —જેનું, ઉપર જણાવેલાં બજો પૈકી, કારણ એ છે કે કાઠિયાવાડની કેળવણી અનેક વર્ષો સુધી તથા યુજ્જરાતમાંથી ગયેલા શિક્ષકોની દેખરેખની નીચે હતી અને જેઓ આ વિવૃત ઉચ્ચાર મર્વબ્યાપક હતો ત્હારે હજી જન્મ્યા નહોતા અથવા જેમનું નિરીક્ષણ સૂક્ષ્મ નથી અને જેઓ એકીકરણના નવીન વાતાવરણમાં ઉછર્યા છે, હેવા યુવકો સ્વાભાવિક રીતે માની ગેરે છે કે હમારી બૂમિમા આ વિવૃત ઉચ્ચાર હતો નહિ અને છે નહિ. એક બીજી ન્હાની બામત નોંધવા જેવી છે. કાઠિયાવાડીઓ શખ્ખોને વિલક્ષણ રીતે ભાર મૂકીને બોલતા; આ ભાર વેદિક સ્વરભાર જેવો નથી, અંગ્રેજીની આવેગરૂપ accent જેવો પણ નથી, અને હિન્દીમાં આવના ઉચ્ચારભાર જેવો પણ નથી, પણ આ ઉચ્ચારવૈશિષ્ટ્ય એ દીપકરપના ભોકાને અલગ પરખાવે હેલુ હતુ. યુજ્જરાતનો વતની લેશપણ સ્વરવિકાર વિના બોલે : ए तो पगल नही; પણ કાઠિયાવાડીઓ આ વાક્ય આ પ્રમાણે બોલતા : इ तो खवानु नही.

આ ભારતુકત ઉચ્ચારણુ ધીમે ધીમે સ્થિર ક્રમે અદ્વિત્ય થવું જાય છે, અને ગુજરાતમાં અને મુંબઈમાં આવી વસેલા આજના તરુણ કાઠિયાવાડીઓ જાણે કે હેમને આ ઉચ્ચારપ્રકાર સાથે જન્મેય લેવા દેવા ન હોય એ રીતે વાત કરે છે.

અતઢ્ઢાર સુધી રહે" આ ઁક્રીકરણવિધિના ઁક પાસાની જ-કાઢિયાવાડી વિલક્ષણતાઁના ઢરી-કરણીની જ-ચર્ચા કરી છે શુદ્ધગુજરાતી કાઢિયાવાડી પ્રયોગો અપનાવે ઁ હેનુ બીજુ" પાસુ". પણ ઁ વિશે બુદ્ધ કહેવાનુ" નથી. પ્રથમ સ્થાનિક વિલક્ષણતાઁના ઢરીકરણનો છે ઁ સ્પષ્ટ છે અને, કારણ તો જે હોય તે, પણ તળ ગુજરાત સિદ્ધ પ્રણાલ્યુત્તર બાવાનુ" કેન્દ્ર ગણાય છે, અને ઢૂર કરવા જેવી કોઈ વિલક્ષણ-

તાઓ હેને નથી. છતાં કાઠિયાવાડની ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રાન્ત થયેલા કે સંક્રાન્ત થતા, એક બે લાક્ષણિક પ્રયોગો મહારે નોંધવા બોધ્યે:—

(૧) એક તો છે “કાં” શબ્દ, જે તળ ગુજરાતી કાવ્યભાષામાં વપરાયેલો છે અને હજી વપરાય છે. હાનુ’ ઉદાહરણ હું મહારી પોતાની કવિતામાંથી આપું હેમાં મહારા ઉપર અકબાવનો આક્ષેપ થવાનો સંભવ નથી કારણ કે એ તો એક પ્રકારની કબૂલાત છે જે ખાસ પ્રતીતિજનક બનશે. આ ક્ષેત્રે મહારા કુલુમલાલ કાવ્યસંગ્રહમાંની એક પંક્તિ મહારા મનમાં છે:—

બરે! કાં મૂલે તુ? કવિત નિકલે એ મૂંઝિ થકી. (પૃ. ૪૬, પંક્તિ ૯).

વળી આ કબૂલાતની સાથે હેવું સુચન પણ આવી જાય છે કે મહારા આ પ્રયોગ પ્રાચીન અને અપ્રાચીન અન્ય કવિયોએ કરેલા હેવા પ્રયોગનું પરિણામ છે.

(૨) રૂઝે, ‘હીધે’ના અર્થમાંને કારણે, ને પરિણામે; દા. ત. અનેક કારણોને રૂઝેને જગતમાં ઘુલ્મની ઉત્પત્તિ અને સ્થાન છે.

આ પ્રયોગ પ્રમાણમાં નવો છે. આ શબ્દનો આ અર્થમાં વપરાય તળ ગુજરાતમાં વિ. સં. ૧૬૦૦ની પહેલાના અરસામાં નહોતો થતો એમ હું માનું છું. હેને આખે વીશ વર્ષ ભાગ્યે જ થયાં હશે એમ કહેવાની દિશાત હું કરું છું. કાણકે હેને કાઠિયાવાડથી આવ્યો અને વાપર્યો અને બીજાં એએ હેનું અનુકરણ કર્યું. વર્તમાન સાહિત્યમાં હજી હેને સર્વામાન્ય સ્થાન પૂરેપૂરું નથી મળ્યું. જાણીતા લેખકો હેનો પ્રયોગ કરે છે, પણ મહારે હેમની સાથે વાંધો નથી. મહેને પોતાને આ પ્રયોગ પસંદ નથી પડતો, અને મહારી નાપસંદગીનાં પશાંત કારણો છે; હેમાં પૂર્વગ્રહનો કાંઈ અંશ નથી. પરંતુ જે કાળક્રમે હેને શિષ્ટ પ્રયોગની છાપ અને તીર્થપ્રદા મળશે તો હું, એટલું લાંબું જીવીશ તો, હેનો શોક નહિ કરું. અનહં શબ્દો અગાઉ પ્રતિષ્ઠિત સ્થાને આગ્રહ થયા છે અને આ પ્રયોગ પણ ભવિષ્યમાં એમ કદાચ કરે.

વર્તમાન પરિસ્થિતિની આ સમીક્ષામાં ચરોતર અને પાટણ જેવા ન્દાના ઉપભાગોની નોંધ મહેં હેતુપૂર્વક નથી લીધી. કારણ કે ગમ, કામ, તુ કરે છે, તુ જાય છે, વગેરેને બદલે ચરોતરનાં લક્ષણિક ગમ, કામ, તુ કરુ છુ કે તુ જરુ છ, તુ જાહ જેવાં, તથા કેજ વગેરેને બદલે પાટણમાં વપરાતા કુજ વગેરે જેવા ઉચ્ચારણો અને રૂપો આ ચર્ચાને અંગે લક્ષમાં લેવા જેવાં ભાગ્યે જ ગણાય; કારણ કે આપણી ચર્ચામાં સંસ્કારી ભાષાની, અને અમુક નિયત કક્ષાએ રહેલી સ્થાનિક વિશિષ્ટતાઓની જ વિચારણા કરાઈ છે.

નિકટવર્તી ભૂતકાળમાંથી થયેલી વર્તમાન પ્રગતિનું ઉપર મુજબ નિરીક્ષણ કર્યા પછી દવે આપણે ભાવિકથન કરી સકીએ કે, ઉપર જોયેલી એકીકરણની પ્રક્રિયા અવશ્ય હજી વધારે આગળ વધશે, અને કાઠિયાવાડ, સુરત, અને તળ ગુજરાત એ ત્રણ વિભાગોની, નિયત શિષ્ટ કક્ષાની સાહિત્યોચિત અને સંસ્કારી ભાષાની બાબતમાં, દૃઢ એકતા સાધશે.

આ વિભાગીય ભાષાઓની અને હેના ભાવિદર્શનનો સાથે સાથે પારસી ગુજરાતી (એ નામે આળખાતી) ભાષાનો વિચાર કરશે તો અરુચિને ન ગણાય. પણ અન્ય પારસી ગુજરાતી ભાષા-વિભાગોને મુકાબલે આ ભાષામાં અમુક પરિસ્થિતિએ પ્રકટ છે. કાઠિયાવાડી અને સુરતી એ ભાષાવિભાગો મુખ્ય શિષ્ટભાષા જેડે તાત્ત્વિક સંબંધ રાખે છે, જ્યારે પારસી ગુજરાતી, વિવિધ કારણોને લીધે, અલગ પડી જાય છે અને હેનો શિષ્ટભાષા સાથેનો સંબંધ વિદ્યક્ષણ પ્રકારે જાય છે. હું આ વિષયની વિસ્તીર્ણ અર્થમાં નહિ જતરું, પણ માત્ર પારસી ગુજરાતીને શિષ્ટ ગુજરાતીથી અલગ પાડનારા મુખ્ય તત્ત્વો પ્રત્યે લક્ષ આપીશ.

આ તત્ત્વોને પાંચ શીર્ષકોની નીચે સંગૃહીત કરી સકાય:—

- (૧) ફારસીમાંથી લીધેલા શબ્દોનો પહેલો ઉપયોગ અને અનેકવાર હેવા શબ્દોનું “ખૂન;”
- (૨) સાધારણ સંસ્કૃત શબ્દોનો મહાનાસ;
- (૩) જો સંસ્કૃત શબ્દો વપરાયા હોય, તો હેનો દુષપ્રયોગ, અથવા હેનું “ખૂન,” (ફારસી અને સંસ્કૃત શબ્દોનું અયોગ્ય સંનિધાન આ શીર્ષકની નીચે આવશે).
- (૪) સુરત જિલ્લાની શ્રાવ્ય બોલીમાંથી લીધેલા શબ્દોનો અને બ્યાકરણરૂપોનો મહાદી સંખ્યામાં પ્રવેશ,

અને (૫) ગુજરાતી ભાષાશૈલીની અવગણના, વિરોધનું અંગ્રેજી શબ્દોના અને વાક્યખંડોના અનુવાદમાં.

જોહાદરણો તો પુષ્કળ આપી સકાય, પણ જોહાદરણો આપીને તદ્દમાશે સમય હું નહિ લઉં. હેને માટે આ રચના નથી. માત્ર થોડાક નમૂના આપું—

શીર્ષક (૩) નીચે—

ઉપયોગ ને બદલે ઉપયોગ, રમણીય ને બદલે રમણ્ય; ઉત્પત્તિ ને બદલે ઉત્પન્નિ (ઉત્પન્ન અને ઉત્પન્નિ સંકરનું વિચિત્ર પરિણામ), દ્વિતીય ને ન લે દ્વિત્વ, ગુરુવાકરણ ને બદલે ગુરુવાકરણ, શ્રદ્ધા ને બદલે શુદ્ધા અને હેનો વળી બોટા અર્થમાં પ્રયોગ જેમકે પ્રમુખી શ્રદ્ધા, જ્યાં વિવિક્ષિત છે ભક્તિ).

સુપ્રતિષ્ઠિત પત્રોમાં વપરાયેલી આ શબ્દવિકૃતિયો અમકાવનારી જણાશે—

- (૧) વિશ્વવાસ (વિશ્વાસ ને બદલે) “અજોખ,” મે ૧૮૯૩, પૃ ૬૨, સ્કંધ ૧
- (૨) દરિદ્રતા (દરિદ્રતા ને બદલે) “ ” પૃ. ૮૬, સ્કંધ ૨, પૃ. ૨૨.
- (૩) તત્ત્વ (તત્ત્વ ને બદલે)

અને તે પણ સ્તબ્ધ, રિયર ને બદલે, બોટા અર્થમાં, તત્ત્વ જમા;

“અજોખ” “ ” પૃ. ૯૭ સ્કંધ ૨, પૃ. ૩૪.

- (૪) સીપમૂઢ (દિમૂઢ, દિમૂઢ ને બદલે) “ ” પૃ. ૧૧૨, સ્કંધ ૧, પૃ. ૨૦.
- (૫) અગીકાર (સ્વીકાર, કબૂલાત, ને બદલે) “ ” પૃ. ૧૧૪, નીચેથી પૃ. ૫.

(૬) અષ્ટિટ્ટા (અષ્ટિટ્ટાને બદલે);

„ „ પૃ. ૧૧૫, ૨૬૫ ૧, પ. ૨૨.

(૭) સત્તાવ્યાપી (સત્તાવ્યાપી ને બદલે)

„ „ પૃ. ૧૧૭, ૨૬૫ ૧, પ. ૨૨.

અરાન, મિથ્યા પાંડિત્યવાંછા વગેરેનાં પરિણામશૂત અનેક આ પ્રકારના દારુણ દુઃખપ્રયોગો માથી આ તો થેણા વીણીને આપ્યા છે.

! વીસમી સદીના સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬ના અંકમાંના એક પારસી લેખકના લેખમાંથી હું એ દાખલા ચૂંટું છું:—

(૧) મિનાશવાલા દિવસો, “wet days” માટે, પૃ. ૪૫૦, ૨૬૫ ૧.

(૨), તે એક નાજૂક શાયાનો સ્વચ્છરતી હતી (હામાં, ‘beauty’, શબ્દનો-લક્ષ્યાર્થ સમજ્યા વગર-વાસ્તવ્યપર અનુવાદ છે), પૃ. ૪૫૧, ૨૬૫ ૧.

મુંબઈના કવીન્સ રોડ ઉપર બીંત ઉપરની એક બહેરાતમાં, ઇ. સ. ૧૯૨૦માં, મહે’ આ શબ્દો વાંચ્યા હતા:—

“સીમેમાની ચઢતી પહાડી” (જોઈયે બઢતો પહાડી); અહિં દન્ત્ય હતી અને મૂળીન્ય હતી આશ્ચર્યજનક અદ્ભુતબદલી થઈ બઈ છે.

(૪)મા, પેટે=પ્રમાણેને બદલે વર્ણનાતા કાની અને પક્ષે વગેરે શબ્દો આવે. ઘરને બદલે વપરાતો ઘેર શબ્દ આ વર્ગમાં આવે; શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઘેર એ ઘરનું સમ્પ્રતીત્ત્વ રૂપ છે; પારસીઓ સમ્પ્રતીત્ત્વ ઘરે અથવા ઘેરે બોલે છે, આ છેલ્લું રૂપ આ પ્રકારે સાધી સકાય’ ધરવડ; (ગૃહકન્દ સમ્પ્રતીત્ત્વ), પછી, વ્યત્યયથો, ધરવડ, ઘેરે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઘેર’ એ સમ્પ્રતીત્ત્વ રૂપ-ઘરેમાંથી-વિશ્લેષણ વ્યત્યય દ્વારા આવેલ છે.

શીર્ષક (૫)ની નીચે હું નીચેના પ્રયોગો નોંધું છું:—

(૧) “On the one hand” અને “on the other hand”, એ અર્થેક, બાયા-રૂઢિનો વાસ્તવ્યવાદ એક હાથ વર અને બીજા હાથ વર; ગુજરાતી વાચકની રૂઢિઓચિત્તની વૃત્તિને આ આધારજનક બને છે; એ પોતે તો રૂઢિશુદ્ધ ગુજરાતીમાં, આશ્ચર્યજનક અને બીજે વક્ષે શબ્દોથી દર્શાવે.

(૨) “How are you?” નું પારસીઓ “કેમ છો?” હેતુ બાયાન્તર કરે છે, ખરો પ્રયોગ છે “કેમ છે?”

(૩) “A golden opportunity” નું બાયાન્તર “સુવર્ણ તર્ક”, હૃદ છે. હેને માટે શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રયોગ છે સુના મૂલની મઠ સુવેરીનો અર્થ “સુવર્ણરંગી” અથવા “સોને રસાય” દેવો જ થાય.

(૪) “The wind blows” નું ગુજરાતી વચન પૂરું છે કરે છે; અર્ક બાયાન્તર છે વચન થય છે

{ (૫) ' Members of a family ' નું ભાષાન્તર કરે છે । " કુળસ્થના સમાસદો " જેમા Members of a Society ' જેડે અર્થબ્રમ થયો છે સસ્થા કે સભા હોય તો સમાસદ શબ્દ યોગ્ય થાય-સમાસદ એટલે સભામા બેસનાર કે

હિંદુ લેખકોને પણ આ અ-ગુજરાતી પ્રયોગપ્રકારોનો ચેપ લાગ્યો છે હેતુ મારણ છે પુરામિમલ અનુકરણવૃત્તિ અને ભાષાપરત્વે દૃઢ શુદ્ધિપરાયણતાનો અભાવ જેને પરિણામે લોકો જૂની ભાષા છે કે નવદોનું તથા પ્રયોગોનું પણ એક સ્વાનુકૂલ વાતાવરણ અને સાહચર્ય હોય છે જે અ-નુદયાર્થ અને પર્પાયાભાસી પ્રયોગ કરીને ટાળી સકાતુ નથી

એથા જ, માદર જ્ઞાન અથવા mother-tongue ના જોમ હેતુ કૃત્રિમ ભાષાન્તર કરિયે તો મૂળ દ્વારસીમા અને અગ્રેજીમા જે લક્ષ્યાર્થ (જ્ઞાન નો અને tongue નો) છે તે ભાષાન્તરમા આવે નહિ

સદ્ગત બહેરામજી મલબારી શ્રી અરદેશર કે ખબરદાર, શ્રી પેસ્તનજી તારાપોર અને અન્ય પારસી લેખકોના સ્વૃત્ય પ્રયાસોનો ગુણસ્વીકાર મ્હારે કરવો નેહયે, જેમના પિાંદ ગુજરાતી ભાષા લખાણોમા, અન્યને શુકાબલે, ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી છે અને પારસી ગુજરાતીની ભાસિયતોની છાયા નહિ જેવી જ છે પણ એ સખ્યા ન્હાની છે મ્હોટા ભાગના પારસી લેખકોએ હેમને મનસા, વાના, કમળા સાથ નયા આપ્યો છતાં પારસી કેમ્, જૂની પ્રજ્ઞાલિકાના સદ્ગત એરવદ શેરિયારજી બરયા અને નવી પ્રજ્ઞાલિકાના પ્રો ધરય તારાપોરવાલા, શ્રી ચાપુરજી હોડીવાલા શ્રી ચુસ્તારપ કે એન નરીમાન અને શ્રી જહાંગીર એ સજના જેવા ચોડાક સસ્કૃતના વિદ્વાનો પણ આખ્યા છે પારસી વિદ્વાનોના એક મધોદિત મડળમા સસ્કૃતના અભ્યાસને આજે સ્વરથ ઉત્તજન અપાય છે એ પણ નોધપાત્ર છે પારસી ગુજરાતીના દોષોને યથાશક્તિ દૂર કરવાની વૃત્તિ કેટલાક પારસીઓમા જન્મી છે અને છેલ્લા વીસ વર્ષો દરમ્યાન પારસી લખાણોમા, વર્તમાનપત્રોમા પણ શિષ્ટ ગુજરાતી શૈલીની દિશામા પ્રગતિ કરવાના પ્રયત્નો થયેલા જેવામા આવે છે પરંતુ ગુજરાતી છવન અને વિચાર સાથે તાદાત્મ્યનો અભાવ હેમા નડે છે હેતુ તાદાત્મ્ય જ સાહચર્ય યોગે શબ્દમા અને વાકમા શમા ઊપજતા અર્થવિશયને યથાર્થ સમજવાની શક્તિ અપી સકે

પારસી ગુજરાતીના એક ખાસ લક્ષણનો મ્હે હજી ઉલ્લેખ કર્યો નથી એ લક્ષણ દ્વિવિધ વૃત્તિના સહયોગમાથી ઉદ્ભવે છે (૧) પારસીઓની સયુક્ત વ્યજનો પ્રતેની અરુચિનો પ્રતીકાર કરવાની વૃત્તિ અને (૨) જેમા પારસીઓ સાધારણ રીતે સયોગનો એક પ્રકારની સ્વભક્તિથી વિશ્લેષ કર હેવા અન્ય વ્યાકરણરૂપોમા સયોગનું જોડું અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ દાખના તરીકે હિંદુ ગુજરાતીમા આવ્યો, બોલિયો છે, તો પારસી ગુજરાતીમા આવ્યો, બોલિયો છે (આ આવ્યો બોલિયા જેવા રૂપો ખૂત ફેદનના અપભ્રમ શકમને નિકટતર છે, અને આજની ગુજરાતી કવિતામાં એ રૂપો, અપભ્રમ કમની રમૃતિના અનુવર્તન રૂપે, હજી પણ વપરાય છે, પણ ગણમા આજે એ વર્જ્ય છે) શુદ્ધ પ્રયોગ કરનાની પન્હાને લીધે પારસી લેખક જ્ઞા સયોગ રદિસ મત ન હોય ત્હા સયોગ વાપરે છે અને કવિય, અધિયે ને ખદલે કવ્યે, આવ્યે બોલે છે હાવા પ્રયોગ એક અઘણી પારસી પત્રના ૨૮ જાન્યુ ૧૯૧૬ના અકમા મ્હે વાચ્યા હતા

(૧) શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીના સદ્ગુણોની શુ તારીફ કર્યે ?

(૨) તેનો સંક્ષેપ સાર બાળ્યે.

વિશેષ ટકી રહેલા પારસી સાહિત્યની ભાષા પ્રત્યે દષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે એ હજી શિષ્ટ ગુજરાતીથી દૂર, બહુ દૂર છે, અને એકતાસાધક કાંઈ બળનો અભાવ છે તે ચાલુ રહેશે તેથી શિષ્ટ ગુજરાતી અને પારસી ગુજરાતી અન્યોન્યની નિકટતર આવે હોવા સંભવ, કમનસીબે, નજીક દેખાતો નથી. ઉત્સાહ લાંગી નાખવાની વૃત્તિથી હું આ કહેતો નથી. વિદ્યમાન પરિસ્થિતિ અને વસ્તુસ્થિતિ નોંધવી અને હેને આધારે ભવિષ્ય ભાખવું એ મહારો ધર્મ છે અને સ્વીકૃત કાર્ય છે. પારસીઓ હિંદુ લેખકોને સંસ્કૃતમય ગુજરાતી લખવાને કારણે દોષ દે છે, પણ પારસીઓના પોતાના જ સાચી દિશામાં બંધાયેલ પ્રયત્નો ઉપર જ મોટો આધાર રહેશે. મહારા કટલાક પારસી મિત્રો કરાવેલો ની ભાષાને શિષ્ટ ભાષા તરીકે સ્વીકારવાને તૈયાર છે. શિષ્ટતાનું એ ધોરણ અનુસરવાનો હેતુ પ્રયત્ન કરે તો તેટલાથી પણ પારસી અને હિંદુ ગુજરાતી વચ્ચેનું અંતર મોટે ભાગે દુખ્ત થશે. હું નવલરામનું નામ ઉમેરીશ. જો તેઓ નવલગ્રન્થાવલિનો અભ્યાસ કરે અને હેને આદર્શ તરીકે સંમુખ રાખે તો તેઓને પોતાનું કાર્ય કરાવેલો જેટલો રહેલો લાગે છે તેટલું જ રહેવું લાગશે.

હિંદુઓ સંસ્કૃતમય ગુજરાતી લખે છે એ આરોપ કદાચ અંશતઃ ખરો હોય તો પણ મુશ્કેલીનું કારણ ચબ્દભંડોળમાં નથી પરંતુ ભાષાના બંધારણમાં, વ્યાકરણરૂપોની રચનામાં તથા શબ્દપ્રયોગોના અનુવાદમાં આવશ્યક શુદ્ધિયુક્ત વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમાં છે; ટૂંકમાં મુશ્કેલી ભાષાના આંતરતત્ત્વને અંગે છે, બાકી ઉપાધિયોગે અંગે નથી. હિંદુ અને પારસી ગુજરાતી વચ્ચેનો આ મૂલગત ભેદ જોઈને જ સદ્ગત કવિ દલપતરામને અનેક વધો પહેલાં પારસી ગુજરાતીની વિરુદ્ધ આ ઉપર પંક્તિયો લખવાની પ્રેરણા બીજી હતી:

‘ઘોટામાં છંટાળો મહારાણી ગુજરાતી બાળો,
છંટી બલંકાર, કૂટી કીધી ગુન્દેગારણી;
પગેઈ ચલાવ્યું તે તો ચાલતા મુંવેમાં પેડું,
પછી રમી તપસતા તો પકડાયા પારસી.

(દલપતરામ, ૧, પૃ. ૧૮૦)

અત્યંત સંસ્કૃતમય શૈલી વાપરવાનો આરોપ મૂકી સત્યાગ્રહ હોવા લેખક દલપતરામ તો નહોતા જ.

આ ચર્ચામાંથી સંસ્કૃતમય ગુજરાતી વિરુદ્ધ સરલ ગુજરાતીના કેંક વિકટ પ્રશ્નનું મૂલ્ય મળે છે. પારસી ગુજરાતીની વિષયાન્તરવ્યયો દબે મૂકી દર્શવું અને ગુજરાતીમાં આજે દેખાતા આ (સંસ્કૃતાશયના) તત્ત્વની યોગ્યતા તથા ભાવિરિયતિ વિશે વિચાર કરીશું. આ લેખનશૈલીનો ઇતિહાસ જુનો નથી. પ્રાચીન કવિયો કાલકિવાર તત્ત્વમ ચબ્દોનો ઉપયોગ છૂટથી કરતા. પણ તેઓ વાપરતા એ ચબ્દો લાંબા વપરાયના અને પરિચિત હતા, અને હેમની સેસોમાં હાવા તત્ત્વમ ચબ્દોનો બાર વધી જતો નહિ. છેક ઇ. સ. ૧૮૭૦ ના અરસામાં વ્યક્તિગત પ્રયત્નોને પરિણામે સંસ્કૃતમય ગુજરાતીની નવી શૈલી ઉત્પન્ન થઈ; એ શૈલી જુદા પ્રકારની હતી, કારણ કે નવા પહેલા,

અપરિચિત, શબ્દોનો અને વાક્યાંશોનો ઉપયોગ થતો. એક કહેવાતા શાસ્ત્રીએ એક વર્તમાનપત્રમાં લખેલા પોતાના લેખમાં સુધારકમન્ય હેવા ભાષાસ કરમય નિરૂતરૂપ પ્રયોગ કર્યો હતો. (જુલે તા. ૨૦-૬-૧૯૧૫) ગુજરાતી, પૃ. ૧૮૪ સ્કંધ ૨, પંક્તિ છેડેથી ૧૦મી). પણ હેવા અર્ધશિક્ષિત જનોના સંસ્કૃતીકરણના પ્રયત્નોને હું આ ચર્ચામાંથી પકતા મૂકીશ. પછી સંસ્કૃતીકરણનો વળી એક નવો પ્રકાર આવ્યો; અને તત્સમ વિશેષણોનો અને ભૂતકૃત્વોનો, અને હેને સંસ્કૃત પ્રત્યયો લગાડીને બનાવેલા કૃત્રિમભાસી સ્ત્રીલિંગના તથા પુલિંગ બહુવચનનાં રૂપોનો, ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો. દાખલા તરીકે:—

- (૧) રતનાકર સસ્ત્રુતસમા એ જ જ્ઞાનીમાથી આવેલા × × શબ્દો વપરાઈ એકતા વર્ધમાના થશે.
(સાદીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન પૃ. ૪૨)
- (૨) ગુજરાતીની જે મોટી સહોદરા બાબાઓ-હિંદી તથા મરાઠી-ના પ્રયોગ લખબોષ લિપિમાં મુદ્રાપિતા થાય છે × × × ગુજરાતીની પ્રયોગ સમાનાકારા અને જ્ઞાત્રીયા એવી લખબોષ લિપિ

આ શૈલીને હેના પુરસ્કૃતીઓએ પ્રયયાન્તરા ચેલી હેતુ નામ આપ્યું હતું. આ વિષય શબ્દથી, મહારે મતે, વિનશ્કિત એ હતું કે ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વચ્ચે અન્તર માત્ર પ્રત્યય પરતું જ રહે; ગુજરાતીના, નામોની વિશ્લક્ષિતતા તથા ક્રિયાપદોના કાળબેદતા, પ્રત્યયોને વંપરાશમાં ચાલુ રાખવા જેથી ગુજરાતી સંસ્કૃતથી ભિન્ન પરબાય ઉદાહરણ (૧)માં ઉપર આપેલા વાક્યની પછી તરત જ આવતું નીચેનું વાક્ય આ વાતનું સમર્થન કરે છે:—

એમ થયે વિમશ્કિતા રૂપના અને ઘાતુના રૂપના પ્રત્યયોમાજ માત્ર મેદ રહેશે

સ્વાભાવિક રીતે આ શૈલીમાં પોતામાં જ હેના વિનાશના બીજો રહ્યાં હતાં. રમણભાઈ મ. નીલકંઠે પોતાના સમર્થ કટાક્ષમય ગ્રન્થ મદ્રમદ્રમાં આ શૈલીનું અતિવિગ્નનાભયું અનુકરણ કર્યું છે. આ શૈલી લોકપ્રિય ન બની, અને હેતુ લાભિય ભાષાનાનો પ્રસંગ પણ કાઈ જ નથી કારણ કે એ તો એકલો અદ્ભૂતો ફાઈએ સળગાવેલો દીવો હોઈને બળીને ધૂઆઈ જતાં વાર નહિ લાગે.

પણ સંસ્કૃતમય શૈલીના બીજો એક પ્રકાર આશરે ઇ. સ. ૧૮૮૦થી શરૂ થયો છે—અને એ પ્રકાર સાહિત્યમાં વપરાતી ગુજરાતી ભાષામાં પોતાનું સ્થાન હદ જળજી રાખશે એમ લાગે છે. આ શૈલી ઉપરવળ્યુંવેથી શૈલીના કૃત્રિમ તરવેને વળે છે, અને સંસ્કૃતના શબ્દોનારમાંથી માત્ર હેવા શબ્દો લે છે જે એક અને પ્રચારસમત હોય અથવા જે પાશ્ચાત્ય મંડુતના સપર્શથી આવણા જીવનમાં અને વ્યવહારમાં દાખલ થયેલા નવા વિચારોને અને નવા આશોને ન્યક્ત કરવા માટે જરૂર થોડા નવીન શબ્દો ઘડવામાં ઉપયોગી હોય આ પ્રમત્તે આ શૈલી વાણીને પ્રતિસિદ્ધ વિકાસ છે, આપણી વાણીનતા ઉપર કૃત્રિમ ચોટાડેલી વિદેશીય કલમ નથી. કેટલાક યુરોપીય મિશનરીઓએ અને પડિતોએ આ શૈલીના વિરોધ કર્યો છે, પણ હેમને આ શૈલીના આ વાસ્તવિક સ્વરૂપદર્શનથી જ જવાબ મળી જાય છે કદાચ આ શૈલી પણ અપરિચિત અને ઉચ્ચારમાં તથા અર્થસમર્પકતામાં કિલ્લ હેવા સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને ભાષાને બારે બનાવી દે હેવા છૂપો ભય રહે છે એ હું સ્વીકારુ છું, ઇ. સ. ૧૮૭૦ની આસપાસના સમયમાં શરૂ થયેલી કૃત્રિમ શૈલી

પાછી આવીને જાહો ગહે એ લય પણ ખરો. પણ સમયબળોનું મ્હારું દર્શન ખરું હોય તો, હાવે. આપત્તિનું વિરોધક પ્રતિક્રિયાત્મક વલણ અલક્ષિત રીતે ઘણું જાય છે, અને પ્રયત્ન યત્ન જાય છે, જેથી આ લય વિલીન થશે. પરંતુ આ વિષયમાં આટલું તો વિનાસકાંડ, ભાવિદર્શનરૂપે, કહી સકાય કે અવિધ્યમાં આપણી ભાષામાં, એટલે સ્થિતિ ગ્રન્થોની અને પ્રસંગત: સંસ્કારી વાતચીતની ભાષામાં, તત્સમ શબ્દોનો ઉપયોગ વધારે થશે, પણ હેમાં કૃત્રિમતાનો દોષ કે પાંડિત્યનો આડંબર નહિ હોય. કાંઈ મહાસમર્થ-વિભૂતિનો અણધારો ઉદય થાય અને એ આપણે ધાર્યો ન હોય હેવો પ્રભાવ દર્શાવે, અને નવીન શૈલી સર્જે તથા જનતાના મ્હોટા ભાગને આકર્ષે;—પણ હેવો આકસ્મિક સંયોગ આપણે ગણતરીમાં ન સમજીએ. આકસ્મિક લાગતી હાવી ઘટના પણ ખરું જોતાં આસપાસની પરિસ્થિતિમાંથી જ જન્મે. પરંતુ આપણે હેવો દૂરવર્તી અને કદબળાગમ્ય સંભવ પરત્વે વિચારશ્રમ કરવાની જરૂર નથી.

હાલુ સવિધ્યકથન હું સમગ્રતયા કરવાની હિંમત કરું છું, હેમાં ગુજરાતી ભાષાની શબ્દસંપત્તિ વિશે જ માત્ર વિચારણા કરી છે; પ્વનિતંત્રીય કે શબ્દશરીરવિષયક ભાવિ-શબ્દશરીરમાં ભાવિ-વિચાર નથી કર્યો. કારણ કે, મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો, એ દિશામાં કાંઈ વિકાસોનો ભગમભવ ફેરફાર સંભાળ્ય નથી શબ્દાન્તર્ગત વિકાસ હવે અન્યકોટિયે પહોંચ્યા છે; ઘોટકામાંથી ઘોઘ-ઘોઘો એ ઉત્કાન્તિવ્યાપાર પૂર્ણ બન્યો છે; તે જ પ્રમાણે કરોતિ-કરેદ, કરદ-કરે અને કરે (છે)માં ઉત્કાન્તિની પૂર્ણતા છે. પ્વનિતંત્રીય બળોએ પોતાનું કાંઈ સમાર્પ કર્યું હોય હેવું લાગે છે. અગ્રિય અને વિગ્રહક્ષમ રૂપરચનાઓ વચ્ચે થયેલાં ગતગતિનિ પણ હવે અવિધ્યમાં ફરીથી થવા લાગ્યા નથી—સિવાય કે દૂર, અતિદૂર, હેવા કાંઈ ભાવિસમયે થાય.

જે ઉત્કાન્તિ ગયા નવ સૈકાઓની ભાષાસમીક્ષા દરમ્યાન આપણે નોંધી છે, હેવી પ્રગતિશીલ ઉત્કાન્તિના નિયમનું ઉલ્લંઘન ઉપર કરેલા ભાવિદર્શનમાં યામ છે એમ પ્રગતિશીલ ઇતિહાસના નિયમનું ઉલ્લંઘન માનવાનું નથી. કારણ કે ઉત્કાન્તિનું પણ અન્તિમ લક્ષ્ય તો હોય છે. માનવનું દેહાવરૂપ, આત્મવૃક્ષનો પૂર્ણવિકસિત પ્રકાર, સુનિશ્ચિત દેહાકૃતિ પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલાં પ્રાણિયોનાં વિવિધ રૂપો-આ સર્વેનો અન્તિમ આકાર સિદ્ધ થયો છે, અને વિશેષ પરિવર્તનોની અપેક્ષા અનાવશ્યક છે. સ્વરૂપ પ્રકાર ધકાઈ ને પૂર્ણતાએ પહોંચ્યા છે. નવા પરિસ્થિતિસંયોગો અને નવાં બળો આવે-ત્સકારે શું થશે તે આપણે જાણતા નથી, કારણ કે એ બળો શાં હશે અને સંયોગો કેવા હશે એ જ આપણે જાણતા નથી. નવા પ્રજાસંક્રમે આપણી ભાષાના શબ્દઘડતર ઉપર અસર કરે. પણ અજ્ઞાત સ્થિતિને જાણનામાં ન લઈ સકાય. માત્ર જ્ઞાત અને જોય સ્થિતિને આધારે આપણે ભાવિસંભવનું અનુમાન રચી સેકિયે; અને હેવો પ્રયાસ આપણે કર્યો છે. પણ આપણે કાર્મિક શ્રદ્ધાપૂર્વક કહી સકિયે કે આપણા રાજકીય ઇતિહાસ ઉપર દષ્ટિ કરિયે તો નવું પ્રભુમિશ્રણ થાય હેવો ભાવી સંભવ નિકટ દેખાતો નથી. એક પૂર્વગામી વ્યાખ્યાનમાં મ્હેં કહ્યું છે તે પ્રમાણે, ઇતિહાસની ઘટનાઓની પુનરાવૃત્તિ થાય છે એ સૂત્રનો અર્થ આટલો-જ-યર્ષ સકે કે અચુક સંયોગો અને કારણો વિગ્રમાન હોય, તો અચુક પરિણામ અવશ્ય જાપડે. ગુજરાતી ભાષાના આપણા ભાવિદર્શનના વિષયમાં, આપણી દષ્ટિ સવિધ્યાના વિસ્તારમાં પહોંચી સકે ત્યાં સુધી, વાચ્યાપારગત વિકૃતિ અને શબ્દઘટનાનાં પરિવર્તનો ઉપજાવનારાં જે કારણો યર્ષ થયાં એ કારણોની પુનરાવૃત્તિનો પ્રસંગ દેખાતો નથી.

મહારુ* મહેનતભર્યું કાર્ય હાથ ધરત પૂર્ણ થયું છે; આ વ્યાખ્યાનમાલાની અહિં સમાપ્તિ થાય છે એ પ્રસંગે હું મહારા અંગત ભાવ વ્યક્ત કરું? મહારા હૃદયમાં આજે સર્વોપરિ ભાવ છે-આપે સૌએ શુદ્ધ વિષયની અવશે શુદ્ધ બને હેવી આ મીમાંસા અત્યન્ત ધૈર્યથી અને મૌનન્યથી સાંભળી એ માટે આપ સૌ પ્રતિ કૃતજ્ઞતા. હેમાં આપને કાર્ધિરસપ્રદ તત્ત્વ જણાવું હોય તો તે આપ આ વિષયમાં જે રસ લેાછો હેનું પરિણામ ગણવું જોઈયે. હું જોતો સ્વીકાર કરવાને તૈયાર છું હેવી મહારી પોતાની મર્યાદાઓને કારણે, અને મહારા કાર્યમાં પ્રતિકૂળતા ઉપજાવનારા અણુ-ધાર્મી સંજોગોને કારણે, આ વ્યાખ્યાનોમાં રહેલી અનેક ન્યૂનતાઓ પ્રત્યે હું સભાન છું. આ વ્યાખ્યાનો તૈયાર કરવા માટે મહેનત મળેલો સમય ઘણો ટૂંકો હતો અને એથી હું પદ્યોમ સામગ્રીનો સંચય કે અવ્યાસ કરી સકયો નથી અને મહારાં કથનોનો કલાસુભગ સંક્ષેપ કરી સકયો નથી. બીજા એક ગ્રન્થને માટે લીધેલી અને જાળવેલી મહારી નોંધો નહોત, અને આ વિષયનો મહારા ત્રીશ વર્ષોનો સ્વધર્મભાવનાથી કરેલો અભ્યાસ ન હોત, તો આ ગુરુતર મહાકાર્ય સ્વીકારવાની હિંમત હું ન કરત. આથી, ત્વરિત પ્રસંગનિયત તૈયારીનાં કેટલાંક ચિહ્નો, અન્વેષણક્ષેત્રની પૂર્વગામી મર્યાદિત રહેવાથી આવેલી ન્યૂનતાઓ, અને સમગ્રતાની બાબતમાં અમુક અપૂર્ણતા, આપના લક્ષમાં આવેલ હશે.* આપની પાસે હું આટલું જ માગી સકું કે સારા સાથે નરસું પણ નિભારી લેશો, અને નરસું તજીને સારાનું મહણ કરશો. મહેં આટલેથી મૂકેલું કાર્ય હાથ ધરવાને બીજાઓ પ્રોત્સાહિત થાય અને પ્રેરણા મેળવે, અને આ રસપ્રદ અન્વેષણક્ષેત્રમાં પરિશ્રમ કર્યા કરે તથા આ વિષય ઉપર અભિનવ પ્રકાશ નાંખે એ જ એક આશા હું સેવું છું. એ જ મહારા પ્રયત્નનું ઉત્તમ ફળ મહેન મળ્યું ગણીશ.

આ વ્યાખ્યાનમાલાને સંપૂર્ણ કરવાનું જોણું મહેન સામર્થ્ય અર્પું એ દયાળુ પ્રભુનો હૃદયના શુદ્ધ ભાવથી ઉપકાર માન્યા વિના મહારાથી મહારા આસને ન બેસાય.

સમાપ્તિ

* આ વ્યાખ્યાનોને મુદ્રણ માટે તૈયાર કર્યા ત્ત્વારે અનેક ઉમેરાઓ, દેરફારો અને સુધારાઓ કરીને આ અપૂર્ણતા, કાર્ધિક પ્રમાણમાં, દૂર કરી છે.

સુદક્ષિણી શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૭	એને	હેને
૨	૬	વિ. સ.	વિ. સં.
૩	૧૬	શિયાશન્દાશ્વ	શિયાશન્દાશ્વ
૪	૩	કૃષ્ણ	કૃષ્ણ
૫	૫, ૨	જિહ્વા	જિહ્વા
૬	૨૧	વિ. સ.	વિ. સં.
૭	૬, ૧૦, ૧૪, ૧૬	વિ. સ	વિ. સ.
૮	૨૦	તેરસસય	તેરહસય
૯	૧૩	બોધ્યે	બોધ્યે
૧૦	૧૭, ૨૩, ૨૭	વિ. સ	વિ. સ.
૧૧	૧૧	ગૌજરી	ગૌજરી
૧૨	૧૪	ગૌજર	ગૌજર
૧૩	૪, ૧૫	વિ. સ.	વિ. સ
૧૪	૨૮	કમથ	કમથ
૧૫	૨૪	ઉદેશ પૂર્વક	ઉદેશ પૂર્વક
૧૬	૧૧	વિદ્યુએ	વિદ્યુએ
૧૭	કુટનોટ ૧૨ (ક)	કોષ	કોષ
૧૮	અન્તયો ૬	સદ	સદ
૧૯	અન્તથી ૧૩	(૫ એ વાર)	(૪૫ એ વાર)
૨૦	છત્તી	ગડકવહો	ગડકવહો
૨૧	૨૨	વજ્રાણ	અજ્રાણ
૨૨	૧	ચાતલ	ચાતલે
૨૩	હાસિયા નોધ	રહિલુ	રહિલુ
૨૪	૧૫	માહુ ત	માહુત
૨૫	૨૨	ક્વાન્ત	ક્વાન્ત
૨૬	કુટનોટ ૫ ૧૨	બાહુ સહસ્રેણ	બાહુસહસ્રેણ
૨૭	હાસિયો	ક્વાન્ત	ક્વાન્ત
૨૮	૬	પુરુષમા	પુરુષમા
૨૯	૩	યદિસાક્ષેપ	યદિસાપેપ
૩૦	૯	રૂપોનાં	રૂપોનાં
૩૧	૩	મણુવો ધટે	મણુવો ધટે.
૩૨	૧૧	અવિગ્રહ	અવિગ્રહ
૩૩	૧	સ રૂપ	સંસ્રા

પ્ર.	પક્ષિ	અનુક્ર	શુદ્ધ
૭૮	૨	ચ તા	ચ તો
૮૨	૨૧	ન્યૂનાધિક	ન્યૂનાધિક
૮૪	૧૨	કવચિત	કવચિત
૮૧	૭	અધૂરા	અધૂરા
૯૦	છેડયા ૩	હીરવિજય	હીરવિજય
૧૦૧	(૭) ૬	સુમદ	સુમદ
૧૧૦	૨૧	પૃષ્ઠા	પૃષ્ઠા
૧૧૧	૩	રોસ	રોસ
૧૧૬	દાખલો ૧૪	નયનમુદરકૃત	નયનમુદરકૃત
૧૧૬	૨૨	પ્રાતિપદિક	પ્રાતિપદિક
૧૧૩	૧૦	પ્રાર્થનામાળા	પ્રાર્થનામાળા
૧૨૮	૨	(ક) નદ અને	(ક) નદ
૧૨૬	૮	છ	છ
૧૩૧	કુટનોટ ૫. ૪	સાથે	સાથે
૧૩૨	૪	કમ્મસ	કમ્મસ
૧૩૪	૧૪	કલિયુગ	કલિયુગ
૧૩૬	૬	અવધાન	અવધાન
"	૧૩	પ્રસાદાત	પ્રસાદાત
૧૪૪	કુટનોટ ૨૫	કોઈકવેલ	કોઈકવેલ
૧૪૬	૮	દુસ્થબળ	દુસ્થબળ
૧૪૮	છેલ્લી	અને...કરે છે	અને...કરે છે
૧૫૧	કુટનોટ ૫ ૨,	ઑલક	ઑલક
૧૫૬	૨૩	વર્ણસંગાને	વર્ણસંગાને
"	૨૪	અયથાય	અયથાય
૧૫૭	૧૯	અમે	અમે
૧૫૮	૧	૪. સ ૧૮૬૬માં	૪ સ ૧૮૬૬માં જોવાઈનારો
૧૫૯	૬	સાચકતા	સાચકતા
૧૬૫	કુટનોટ ૨૪ ૫-૧૦	વાચના	વાચના
૧૬૭	૧૬	સકારણ કરે છે	સકારણ કરે છે
૧૬૮	૧	વિભિન્ન	વિભિન્ન
૧૬૯	૨૪	અવકાશ છે	અવકાશ છે ૭૩
૧૭૧	૧૫	થયે,	થયે
૧૭૨	૧૮	વિ. સ	વિ. સ.
૧૭૮	૨૧	જાનાના	જાનાના
૧૭૮	નોટ ૪૧ ૫ ૧	ઉપવબ્ધ	ઉપવબ્ધ

પ્રક્રિયા	પ ક્રિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭૬	૧૯	મૃતને	મૃતને,
૧૭૯	છેલેથી બીજી	મુશ્કેલ	મુશ્કેલી
૧૮૦	છેલેથી પાચમી	જીવનનના	જીવન પનના
૧૮૩	પલ (૩) પ ૨	બહા	બહા
૧૮૬	૩	ધરતિય	ધરતિય
"	૨૧	પીઠ	પીઠ
૧૯૦	૨ અને ૪	તને	તહેને
૧૯૧	નોટ ૪૬ પ ૨	તહેા શખ્દો છે	તહેા શખ્દો છે
૧૯૨	નોટ, પ. ૧૫	૨૬ ધ	૨૬ ધ
૧૯૩	૧૭	પ્રવોધપ્રકાશ	પ્રવોધપ્રકાશ
૧૯૫	૩	સાદામી જમી	સાદામો જમો
"	૧૫	હેમાનુ	હેમાનુ
"	૨૪	આ એ વચ્ચે	આ એ વચ્ચે
"	૨૮	હરેમા	હરેમા
૧૯૬	૬	જાણતી તે	જાણતી તે
"	૧૦	સુત	સુત
૧૯૭	૨૧	અપ્યારોપ	અપ્યારોપ
૧૯૮	૭	ભરો છે	ભરુ છે
૧૯૯	૭	હદયા	હદયા
૨૦૦	૭	હદે	હદે
૨૦૦	છેલેથી ૪થો	કઠ્ઠો	કઠ્ઠો
૨૦૧	૫	રજો	રજો
૨૦૫	છેલેથી ૬મી	સ્વામિષ્ટ	સ્વામિષ્ટ
૨૦૬	છેલેથી ૪થી	પ્રથમ	પ્રથમ
૨૦૭	૨	વચન	વચન
"	૪	અધીરી	અધીરી
૨૦૮	૧૩	ધુસારો	ધુસારો
"	છેલેથી ૨જી	પ્રતિબિમ્બ છે	પ્રતિબિમ્બ છે
૨૧૩	૧૭	બધ	બધ
૨૧૬	છેલેથી ૩	વનિતા	વનિતા
૨૧૭	૨	હેન	હેન
"	૧૧	લીલિના	લીલિના
૨૧૯	૧૯	એક છાપો	એક છાપ
૨૨૧	૨૨	છતા	છતા
૨૨૨	૭	ઘોષ	ઘ

સૂચિ ક

અન્યકર્તાઓ અને લેખકો

અખો-૧૯, ૧૦૨, ૧૧૪, ૨૨૮, ૨૩૧.

કવિતા મૂલવણી-૧૬૭-૨૦૨.

અંકેસરિયા બહેરામગેર તે.-૪૫, ૬૫નો, ૧૦૮

અનન્ત કવિ-૨૧૨નો.

અશુ ઝહ-૧૭૧.

અલખિરુની ૨૦નો, ૧૧૪, ૧૬૫ ૧૬૬નો.

૧૬૭નો, ૧૭૧.

અલ મસદી ૧૭૧.

આનોહ (ડૉ. એ. વનોન) ૨૩૮નો, ૨૪૮.

હસિયટ-૧૬૪નો, ૧૬૭નો.

અડરસન-૭૬નો, ૨૫૬.

આફરેટ (ડૉ.)-૧૫, ૪૫.

કનિગદામ-૧૬૬નો.

કનૈયાલાલ મુનશી-૨૩૬નો.

કળીર-૫૬.

કર્મણુ-૩૧, ૧૬૩, ૨૨૮.

કલાપી-૨૩૦, ૨૪૭.

કવિ ન્હાનાલાલ દ. (જુવો ન્હાનાલાલ)

કાવ્યાપન-૧૩૬, ૨૧૩.

કાલિદાસ-૧૮નો, ૧૬૬નો.

કીર્ત્ત્વળ-૧૬૫નો, ૧૬૬નો.

કેશવદાસ (દશમસ્કંધ)-૩૩, ૫૬, ૧૬૩, ૨૮૮

કેશવ દ. કુવ-૧૩, ૨૩, ૨૪, ૩૧, ૩૪, ૫૩,

૮૬નો, ૮૭, ૧૫૭, ૧૭૪, ૨૪૧, ૨૫૦,

૨૫૨-૨૫૪.

“વસન્તવિલાસ”નો ભાષા વિશે-૨૩-૨૬.

૧ પ્રત્યય વિશે-૮૭નો.

ચતુમાના ક વિશે ૬૨નો.

૫ પ્રત્યય વિશે ૫

૨૬૬ વિશે ૧૧૧

ઝા વિશે ૬૬

પદચર્યામાં અપભ્રંશવલણની અસર વિશે

કેનોન (રેન) ૨નો.

કોહલવેલ-૧૪૪.

ખજરદાર અ. ક.-૨૪૫, ૨૭૬.

ખરેલાટ મં. પા. ૬૨નો. ૬૭નો, ૧૦૮.

ગણપતિ (કાવ્યસ્થ)-૩૬, ૧૮૬-૧૯૦, ૬૩, ૨૨૮.

ગિરિનાથકર (દયારામસિધ્ધ)-૨૩૭.

ગુણમેરુ (જૈન કવિ) ૧૭૩.

ગોવર્ધનરામમા. ત્રિપાઠી-૧૫૮-૧૬૨, ૨૨૨, ૨૩૦.

ગૌરીશંકર બોઝા ૧૭૦નો.

ગ્રિપર્સન (સર જ્યોર્જ) ૬, ૧૫નો, ૨૦ ૬૩,

૭૨, ૧૪૨, ૧૪૪.

„ મૂર્ધન્ય ક વિશે-૬૩.

„ ગુજરાતીના વિમલક્ષમ (analytic) ને

અવિશુદ્ધ (Synthetic) સ્વરૂપ વિશે

૭૨-૭૩.

„ તથા પ્રત્યય વિશે-૧૦૮, ૧૦૬.

„ તથા „ „ -૧૧૦.

„ કો પ્રત્યય વિશે-૧૩૧.

„ ગુજર અપભ્રંશ વિશે ૬,

„ ગુજરાતીની પ્રાચીનતા વિશે-૧૬૧.

„ નવીન ગુજ. કવિતા વિશે-૨૩૦.

અંદ કવિ-૧૧૪.

આંપથી વિ. હિંદી-૨૩૧.

મૈટરજી બંકિમચંદ્ર-૫૦.

જયદેવ-૨૫૨-૨૫૪, ૨૫૫.

જનકન (કવિ)-૧૬૩.

જવલજી મોદી (ડૉ.) ૬૫, ૧૬૨નો.

ઝવેરી કૃષ્ણલાલ મે-૧૭૫.

ટર્નર આર. એડ, ૧૪.

ટેસિટરી- ૮૫, ૬૨, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૧૦૦,

૧૦૪, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૪, ૧૫૦.

„ અપભ્રંશ વિશે-૨, ૫, ૧૧, ૧૨, ૧૫નો,

૧૬નો.

„ તથા પ્રત્યય વિશે-૫૨.

સૂચિ-સં નિર્દિષ્ટ ગ્રંથનામ

અખો-૭૧૫૫-૬૪, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૧૨, ૧૧૩,

૧૩૬.

અખાભગતની વાણી-૧૦૨નો.

અખેગીતા-૬૩, ૧૬૭, ૧૬૯.

અગદવિહિ-૧૧૭.

અતિચાર-૪.

અર્થવેદ-૨૩૬.

અનુભવમિત્ર (અખો)-૧૩૫.

અભિમન્યુ આપ્યાન, ૬૬, ૬૭, ૧૧૬

અબકકયા ૪૨.

અદાગિરા-૪૫, ૫૬, ૮૫, ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૬૫,

૬૬, ૧૦૮. ૧૧૦નો.

(વિરાટનામા ૫૫ જુવો).

Early History of the Dekkan ૧૦૦નો.

અવિભક્ત આત્મા-૨૩૬નો.

અશ્વશાસ્ત્ર ૪૪.

આદિનાયચરિત ૬૭, ૬૮.

Archaeological Antiquities of
North Gujarat-૧૬૩નો.

Archaeological Survey of India-

૧૬૩નો

Archaeological Survey of Western

India-૧૬૩નો

આલોચણ-૪૧, ૬૦, ૧૫૬.

ઈન્ડિયની-૪.

ઈન્ડિયન એન્ટિક્વેરી-૨નો. ૬, ૧૪નો., ૧૫, ૨૬.

ઈન્ડુકુમાર ૮૪.

ઈન્ડિય પ્રાચીન ઇતિહાસ-૬૩, ૬૭.

Imperial Gazetteer-૧૪૪નો. ૧૬૧નો,

૨૩૦.

ઈન્ડિય પ્રાચીનમાલા-૧૨૨, ૧૨૩.

ઉત્તરગાંધારી ૫૫, ૨૦૬.

ઉપદેશમાલા બાલાચોપા, ૧૬.

ઉર્વશીસંમ્પાદા (ધર્મદાસ) ઉપર સોમસુંદરસરિની.

ટીકા-૬૮, ૬૯, ૧૦૭, ૧૧૦.

ઉપાદેશ (જર્નાલ)-૧૬૩.

ઋષભાતિશાખ-૧૪૮નો.

કાવેદ ૨૩૮, ૨૩૯.

કાશ્યપવેદવધવલસંબંધ ૧૩૮.

Encyclopoedia Brit. ૬૭૦, ૨૫૬, ૨૫૭.

Epigraphia Indica ૧૬૫નો. ૧૬૭નો.

જોખાદેશ (પ્રેમાનંદ) ૧૦.

કણ્ઠીસ-૧૦, ૪૮.

કથાસંસ્કાર-૨, ૫૪.

Comparative Grammar (Beames)

૭૩, ૭૪, ૮૧.

Comparative Grammar of Dravidian
Languages (Caldwell) ૧૪૪નો.

કરણધેણી ૨૮૦.

કપૂરમંજરી ૨નો. ૨૩, ૩૩.

કવિતા અને સાહિત્ય-૨૫૫.

કાદંબરી (ભાલજી)-૩૪, ૫૩, ૫૪, ૬૧, ૬૬,

૮૨, ૮૬, ૮૭, ૯૨, ૯૩, ૯૬, ૧૦૨,

૧૧૭, ૧૩૫, ૧૪૦નો., ૧૭૭નો ૧૬૧નો.

કાન્તા ૩૫

કાન્દકે પ્રબંધ-૬, ૧૬, ૨૦, ૨૬, ૫૪, ૫૬,

૬૧નો, ૬૬, ૮૫, ૮૬, ૮૮, ૮૯,

૯૦, ૯૨, ૯૪, ૯૫, ૯૮, ૧૦૧,

૧૦૩, ૧૧૩, ૧૧૬, ૧૧૮નો., ૧૩૧,

૧૩૨, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૦નો., ૧૪૧

૧૬૪, ૧૭૪.

કાલંદરનો ચિવાલેખ-૧૬૫.

કાન્ધકે પ્રબંધ-૫૪, ૧૧૫.

કાન્ધકે પ્રબંધ-૪.

કિસ્સે-ઈ-સંમન-૧૬૨નો.

કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન-૫૩, ૮૩, ૧૦૮, ૨૧૧.

બકિમ્બદ-૫૦

બનારસીદાસ-૧૩૦.

બદોપાધ્યાય-૧૩૭.

બહરામ લક્ષ્મીધર ૩૧, ૪૫ હેનો સમય-૧૧૫.

બર્ગેસ અને ક્રેન્સ-૧૬૩નો

બાલાશંકર ઉદાસરામ ૨૪૭.

મિત્રહરુ ૧નો. ૪

બીમ ૭૧, ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૮૧, ૧૪૧નો ૨૩૦.

બોપ-૭૬નો

બ્યુલર-૧નો ૧૫, ૧૫૭, ૧૬૭.

બ્રહ્મદેવ-૮, ૮૬, ૯૨, ૧૦૭, ૧૩૫

ભગવાનલાલ ૭૬૭-૧૭૦નો.

બટોઇ દીક્ષિત-૮૭.

ભરુચા શેરિયારજી-૬૨નો ૨૭૬

ભાગરકર દોદત્ત શ. ૬, ૧૧૪, ૧૧૫નો

ભાગરકર શ. ગો (ડો. સર) ૮૦, ૮૧, ૮૭.

૧૧૪ ૧૩૩, ૧૬૩, ૨૪૪, ૨૭૨.

„ ૫૫૬ી પ્રત્યય ક વિશે-૨૧, પ્રત્યય કી વિશે

૧૩૭, પ્રત્યય મા વિશે-૧૪૧; ભાષાના

વિગ્રહકામ અને અવિગૃહ્ય સ્વરૂપ વિશે-

૭૦-૭૪, જે ચતુર્થી પ્રત્યય-૧૨૬.

ભાલજી-૨, ૮, ૩૪, ૫૩, ૫૬, ૬૧, ૬૬,

૬૩, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૮૧નો,

૧૬૩, ૨૨૭નો, ૨૨૮.

„ કવિતા મૂલ્યવણી-૧૮૪-૮૮.

બીમ (કવિ)-૩૫, ૩૬, ૬૧, ૬૪, ૧૬૩, ૨૨૮

બીમરાવ બોળાનાય-૧૪૭

બોજ-૫.

બોળાનાય સારાભાઈ-૧૨૨, ૨૨૫.

મજમુદાર મંજુનાત ૨. ૮૬, ૯૪.

મણિલાલ દિવેદી ૩૫, ૨૩૦, ૨૪૭.

મણિમંકર ૨. બદ ૨૪૪, ૨૫૦

મતનારી, બહેરામજી-૨૭૬.

મલિનાય-૧૧૫

મોહંદેય-૩નો, ૮, ૯, ૧૨, ૫૩, ૧૪૧, ૨૫૨.

મહિપાલો (ગુજરાત નામનો ઉલ્લેખ) ૧૬૦,

૧૬૭.

માલ્હેસુત-૧૩.

મિલ્દન-૨૪૬, ૨૫૬.

મીરા-૧૬, ૧૭૨, ૧૭૫, ૨૨૮.

„ કાવ્યમૂલ્યવણી-૧૭૬, ૧૮૨.

મુનશી દેવીપ્રસાદ-૧૧૧નો

મંકડોનેલ-૧૬૮.

મોદી જગજીવનદાસ ૬-૪૨.

મોદી જીવજી (ડો.)-૬૫, ૧૬૨નો.

મોદી રામલાલ સુનીલાવ, ૮, ૧૭૩, ૨૨૭.

મોદસ્વર્ધ અને કેન્ડી (મરાઠી શબ્દ કાસ)-૧૪૫

યુ એન યાગ (જુવો જુ એન તસામ).

રણછોડદાસ (અર્વાચીન ગુજ. ગદ્યના પિતા)

૨૩૯.

રત્નેશ્વર, કાવ્યમૂલ્યવણી, -૨૧૩-૨૧૫.

રમજીલાલ મહીપતરામ-૨૫૫, ૨૮૧.

રશીદ ઉદ્દીન-૧૧૭નો.

રાજશેખર-૨નો ૪, ૫

રાજશેખર સરિ-૧૬૭

રાવન જગનલાલ વિ. ૪૪, ૨૧૪, ૨૩૫, ૨૩૬નો

રાવલ શકરપ્રસાદ ■ ૨૩૬.

રેક્ષન-૧૭૦નો

રેવાશકર ૨૨૮, કાવ્યમૂલ્યવણી ૨૧૬-૨૧૭.

લક્ષ્મીધર બહરામ-૩૧, ૪૫; હેનો સમય ૧૧૫.

લાકોએ (બર્લિન અન્યપાળ)-૧૬૧.

લાવણ્યસમયગણિ-૩૮, ૧૬૩.

લેક્સન-૧૪૧નો.

વજરાળ-૧૮૩

વર્ગસ્વર્ધ-૧૬૮, ૧૬૯

વર્ણન-૪૦, ૫૩, ૮૩, ૨૦૮, ૨૨૮.

„ કાવ્યમૂલ્યવણી-૨૧૦-૨૧૨.

વસ્તો-૧૬૩.

વાલ્મીકિ-૫૨.

વિગ્નજી-૧૩.

૧૫૭મ-ચાવસિ ૪૫, ૧૫૭, ૨૭૬
Neo-Vernaculars of Western India
૧૫૧૦, ૧૬૨૦.

નૃપસંકાર-૧૨૧, ૧૩૪, ૧૪૭.

નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા ૭, ૧૧.

નેમિનાથ કાગ-૧૮.

નેપથીયચરિત-૧.

ન્યાય મંજુષા-૫૬, ૧૦૭.

પદ્મસિરિચરિત્ર-૫.

પદ્મતંત્ર-૫૪.

પંચાખ્યાન-૮૫, ૮૬, ૯૨, ૯૭, ૯૮, ૧૦૪.
૧૨૭, ૧૨૦.

પંચાખ્યાનવાર્તિક-૮૬, ૯૩, ૧૧૭, ૧૩૩, ૧૩૪.

પંચોપાખ્યાન-૧૭૩.

પદ્યાવતીની વાર્તા-૧૦૪.

પરમજ્યોતિરતોત્ર-૧૩૬.

પર્વત પચીથી ૧૦૧.

પાંડવાશ્રમેષ (વૃક્ષરતી) ૨૦૨.

પાંડવી ગીતા ૪૩, ૫૨.

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન ૨૦૮, ૨૨૭૦.

પાણિનીય શિક્ષા ૨૫૨.

પિંગલ, ગુજરાતી, (દસપતરામ) ૨૩૫, ૨૫૨.

પુરંદર પરાજય ૨૩૬૦.

પૂર્વાપા-૨૪૪.

પૃથ્વક (પેદવા)નો લેખ-૧૬૧૦.

પૃથ્વીરાજ રાસો ૧૧૪.

પેપડરાસ-૧૩.

પ્રજામધુ-૨૩૩.

પ્રમ-ધકાગ-૧૬૭

પ્રખ્યાતિ-તામણિ-૧૬૪૦.

પ્રભોધપ્રકાશ-૩૬, ૯૩, ૧૯૩.

પ્રસન્નરાધવ-૨૧૬૦.

મોહનિંગવ-૧૧, ૨૪૭, ૩૪૮, ૨૫૧, ૨૫૨.

મોહનસર્વશ્વ-૩૦૦, ૮ ૧૨, ૧૩, ૧૪૧, ૨૫૨.

મોળીન ગુજર કાવ્યસંગ્રહ-૧૬૭૦.

મોળીન ગુજર કાવ્યસંગ્રહ ૧૦૪, ૨૧૪.

મોળીન ગુજર સાહિત્યરતનામા ૧૧૦.

Prolegomena to the Study
of Hegel's Philosophy-૧૪૫.
Bardic and Historical Literary
Survey of Rajputana-૬૩.

બાલાજ્યોધ-૬૬.

બિહલજ્યપ્યાસિકા-૨૨.

શુદ્ધિકાશ-૧૫૬, ૧૬૩૦.

બૃહલકાવ્યદોહન-૧૩૧, ૧૭૨૦, ૧૮૧,
૧૮૧૦. ૨૧૪, ૨૨૦, ૨૨૬.

બૃહદારણ્યક-૧૬૮૦.

બોમ્બે ઝેઝેટિયર-૧૧૪.

ભક્તમરનાશ્રવણોધ-૧૦૭.

ભગવદ્ગીતા-૧૪૨, ૨૪૯.

ભણકાર-૨૪૫, ૨૪૭.

ભદ્રંભ ૨૮૧.

ભરતક દ્વાત્રિ સિકા-૮૧.

ભરતબાહુબલિરાસ-૧૩૧.

ભાગવત-૨૪૩.

ભારતીયભાષાસમીક્ષા (L. S. I)-૬, ૨૦૦,
૬૩, ૭૨, ૧૦૬, ૧૨૬, ૧૩૧, ૧૪૫, ૧૬૧.

બુવનદીપક-૪૩, ૪૪, ૧૨, ૧૬.

બ્રમરગીતા-૮૮, ૮૯, ૯૨, ૧૦૧, ૧૩૫.

નહાની-૧૦૪.

મંગલકલ્પસ યોપાર્થ-૨૦.

મદનરેખા સંધિ-૬.

મદાવસાખ્યાન-૧૪૦.

મહોદયના ભોજદેવનું તામ્રપત્ર-૧૬૫.

Milestones in Guj Lit. ૧૭૫, ૨૧૨

માધવાનવકામકંદલાદોધકપ્રબંધ-૮૨,

૯૪, ૧૦૫.

માધવાનવદોધકપ્રબંધ ૩૯, ૧૮૯,

મુખ્યાવબોધ ઔકિતક-૨, ૪, ૫, ૬, ૧૦, ૧૧,
૧૩, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૧,
૨૨, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૪૨, ૪૬,
૪૮, ૫૯, ૮૩, ૮૫, ૯૦, ૯૧, ૧૦૬,
૧૦૯નો., ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૬ નો., ૧૧૩નો.

મુદ્રારાસ-૫૪.

મોહિની સ્વરૂપ [દયારામ] ૮૩.

યોગશાસ્ત્ર-૭૫૫-૯૭.

રઘુવંશ-૨૦૭.

રજની (બંકિમચંદ્ર)-૫૦.

રસિકવૃક્ષ-૨૧૭, ૨૨૨.

રાજતરંગિણી-૧૬૧નો.

ગજશ્યામ (ટાંક)-૧૬૨.

રાત્રિભોજન ગીત-૪૫.

રામાયણ-૫૨, ૨૦૩.

રાસ સદૃશપદી ૧૦૩.

રૂપ્યદ્વંદ્વ રાસ-૯૯, ૯૮, ૧૦૪, ૧૧૬.

રેવંતગિરિ રાસ-૬, ૧૧૩નો.

રેવંતશિકા સત્યભામાખ્યાન-૨૦૬.

સક્ષિતાગચરિત-૨૨.

સક્ષિતાગચરિત-૨૨.

ભાષ્યેરી મિસેલેની (વડોદરા)-૧૦૨, ૧૮૯નો.

Linguistic Survey of India

(L.S.I.) જુઓ ભારતીય ભાષાસમીક્ષા

વચરવામિચરિત-૬.

વસન્તવિલાસ-૮, ૧૬, ૨૩, ૨૫, ૨૬, ૪૦.

૩૮, ૮૨, ૮૪, ૮૬, ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૧૧.

વસન્તોત્સવ-૪૪, ૨૪૭, ૨૪૯.

વસ્તુપાલ તેજપાસરાસ-૧૬, ૨૦, ૧૧૪ નો.
૧૭૧.

વાક્યપ્રકાશ ઔકિતક-૧૫.

વાણીજીવન-૫, ૨૫૨.

વામનાખ્યાન-૯૩.

વિક્રમાંકદેવચરિત-૧.

વિદ્યાવિલાસ-૪.

વિમલપ્રબંધ-૩૮, ૪૦, ૪૩, ૪૮, ૫૫, ૮૨,

૮૬, ૮૮, ૯૬, ૯૦, ૯૨, ૯૫નો., ૯૮,

૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૩, ૧૩૪, ૧૩૬,

૧૧૪નો., ૧૭૩નો., ૧૭૪ ૧૬૩, ૨૨૮.

વિરાજનામો-૫, ૧૦૮. (અદર્શવિરા જુવો)

વિસ્તન કાષ્ટાલોચિકલ લેકચર્મ ભાગ-

૨૩૨) ૨૫નો., ૩૦, ૩૭.

વિસ્તન ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાન ૨૭૨.

વીરાંગના કમંદેવી કા-૫-૨૪૬.

વૃદ્ધ ચાલુક્ય-૪૨.

Vedic Metre (Arnold)-૨૩૮નો, ૨૪૮.

વેદી કિસનરુકમણીરી-૯૦.

વૈતાલ પર્ચાસી-૪૨.

વૈતાલ પર્ચાસી-૪૭, ૫૫, ૬૬, ૬૩, ૧૭૫.

" " ગદ્ય ૧૩૦.

વૈદિક વ્યાકરણ-૧૬.

વૈષ્ણવ આદિક-૫૧.

Vaishnavism and Śaivism-૨૪૪.

વૈષ્ણવો. (પ્રેમાનંદ) ૮૨.

વતરાજ ૨૧૧નો.

ગાકુન્તય ૧૭નો.

ચાસિસદ્ધ યોગાર્થ-૬૩.

સીધવતી રાસ-૨૪, ૧૦૩, ૧૨૫, ૧૭૧.

શંખપુરાણ-૫૦.

શંખગામળા ૧૪નો., ૮૮, ૧૦૦.

શ્રેણિકરણ-૨૦.

પદ્મગુણવર્ણન (દયારામ) ૨૨૬ ૨૨૭.

પદ્મવૃક્ષ ભાગ્યવેદ-૪૨, ૫૬, ૧૦૭.

પદ્મપાયાચરિકા-૧૧૦.

રામાયણ (વેદ) ૫૧.

સંમદણી ભાગ્યવેદ-૪૧, ૧૫૯.

સંમદણી સમરસિદ્ધરાસ-૨૧, ૧૧૭.

સમયતી (ભાષણ)-૬૬.

સમલોચક-૧૫૮.

૩૨ આશુતોષ મુકરજ સિદ્ધરજુમિતી વૌદ્યુમળ૫.

सरस्वतीः हाभरण्य-५.

स वेगभातृका-१०.

सागरहत्तरास-२२.

साग्रीना साहित्यनु' दिग्दर्शन २८१.

सामग्री रत्नमासा २२०.

सामुद्रिक शास्त्र-४४, ५४

साहित्य दर्पण-५४.

'साहित्यनु' ग्रन्थमाच्योक्त' प्रमाण्यु २३३.

सिद्ध हेम-२०, २३, २८, ३०, ३८, ४६, ५३, ५६, ६४,

७५, ७६, ८१, १०४नों, १०५, १३२.

१३६नों, १४१, १४८नों, २५१, २७२नों.

सिद्धान्तकौमुदी-११८नों, १४०.

सिन्धुसिंघ सराज-११२.

स तादृश्य-३१, ३३, ५४, ७४, ८७, ६२, १६३.

सुदेशव्यवहारित-१.

सुहृदव्यवहारित-२१, ६१.

सुधाभाष्यान (दस्तविधित)-६२.

॥ (अ'गदास) १३६.

सुधाभाषार (मोम) ८६, ६४, ६५

सुधाभाषरित (प्रभा) ६४, १२१नों

सुधाभाषरण्य (प्रभा) ८३ १२५, १३४, १३५.

सुरत सभास-१६०.

रक्तं जमाली शुद्ध-५१नों.

रत्नभाष्य-४४, ५४.

रत्नभाष्य गुरुद संपाद-६४.

रत्नभाष्यान १२३.

॥ रिषुदास-१६५

हरिदीक्षा ३५, २६, ११, १०१, १४०नों, १७३, १६३.

हरित गौरीनत (मताराजभा) २१२नों,

हारभाषा-६४.

हीरविजयसुरिनास-८८, ६०, ११३.

हृदयवीक्षा-१२२, १२३, २४३, २४५, २५५.

સૂચિ ન અર્થેલા વિષયો (૧)

અપભ્રંશ ક્રમના લક્ષણો-૧૬
અપભ્રંશ, હેમચંદ્રપ્રચુપ્ત, પ્રચારનુસ હોતો.
૩-૫

અપભ્રંશોત્તર કાલીન ક્રમના લક્ષણો-૪૭-૪૮
અપભ્રંશ ઉપનાગર નાગર, પ્રાચ્ય-૬, ૧૦
અપ્રિચ્છ (Synthetic) અને વિશ્લેષ્ય
(Analytic) ભાષાસ્વરૂપ-૬૬-૮૧
અસંહિત સ્વચ્છ-૮
અસ્વરિત-આલયતિ-ભાષ ૪૬-૪૬
ઉપનાગર અપભ્રંશ ૮
કર્મણિપ્રયોગમા સંસ્કૃતાનુસારી
કારકસ નધ-૧૬, ૧૧૬
કર્મણિ પ્રયોગમા ક્યદને રચાને ભાષ ૬૪-૬૫,
૧૧૮

ક્રામ્ય અનુસ્વાર ૪૮-૪૯
ક્રિયાપદ (ગુજરાતી)
વિશ્લેષ્ય અને અપ્રિચ્છ પ્રકારો
મિશ્રણ-૭૫ ૮૧
'ગુજરાત' નામનો ઉદ્ભવ-૧૬૫ આદિ
'ગુજરાત' નામ ક્યદારે પાડ્યુ-૧૫૮ આદિ
ગુજરાતી ભાષ

નામ ક્યદારે પ મુ ૧૭૧ આદિ
-પારસી લેખાનો કાળો ૧૬૨નો
મા સુરતી વિસિષ્ટત્વો ૨૭૧
-સોરાષ્ટ્રી (ક દિવાવાડ) વિસિષ્ટતાઓ ૨૭ ૨૭૬
જાતવાચકનામ ૨૮૫-૨૭૧
મા=કો લગે-૨૭૨
પાઠ્ય ગુજરાતી-૨૭૭-૮૬
સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ૨૮૦
ગુજરાતી ભાષામા વાકાનાવય
વિશ્લેષ્ય ઉદ્ધિપ્રયોગો-૧૪૨
વારનગમવાચક રૂપો-૧૪૩

હમે-આખે-૪૩
સ્વરભાર ૧૪૫-૧૪૮
સ્વરભાર અને તાલ વચ્ચે ભેદ ૧૮૮
નયો-નર્દિ-ના ૧૪૬-૧૫૦
હવે-હમણા ૧૫
નકારાચ પૂર્વગ ન અંતો ભળ-૧૫૧
સહાયક ક્રિયાપદોના અર્થ ૧૫૨-૫૩
ગુગમચારી (દ્વિમુખ) સંપદો (વાસળાફૂલનાદિ ગા) ૧૫૩
હેનો રસપે દ્વિરૂપ સંપદો ને ૧૫૧
જોડણી સુધારા ૧૫૧-૧૫૮

ગુજરાતી સાહિત્ય
-નરસિંહરાવ દયારામ સુધી ૥ સમયનુ અ
લોકન ૧૭૫-૨૦૮
-વિષયો ૨૨૮
તત્કાલીન ઐતિહાસિક ભૂમિકા ૨૨૮
-મા અગ્રીચીન યુગ (૧૮૮૦ થી) ૨૩૦-૨૩૪
-મા અગ્રીચીન યુગની સાહિત્ય વિષયક
ભાવનાઓ-૨૩૦
પૂર્વ અંતો પશ્ચિમના સંપદના પરિણામ ૨૧૮
નું ભાવિ દર્શન ૨૬૮
ઉપર બાકી સાહિત્યના અમર ૨૬૬
-ઉપર અમર કરતા નરીન ખજા ૨ ૦

ગુજરાત ૪
ગુજરાત અપભ્રંશ-૪૨
દિ દી છદનો ગુજરાતીમા પ્રવેશ-૨૨
નાગર અપભ્રંશ-૧૦
નાગર અપભ્રંશો ૧૦
પદરચના, ગુજરાતી,
-નું (કદોનું) વર્ગીકરણ ૨૬૧
-અર્થો ૨૩૫-૨૩૭
અલ્પોનુ મુળ અને હેનો છતિરાસ-૨૧૫-૧૧૭
, દયારામ પદેશ અદિ ૨૦૭

ચર્ચેલા વિષયો

- ગરબી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ૨૩૭નો.
- નો ગરબાથી ભેદ ૨૩૭
- ના ૨૨૩૫ સાધક તરવો ૨૩૮.
- વૈદિક છન્દો ૨૩૮-૨૩૯.
- શ્રુતિગારને આધારે રચાયેલા નહિં-૨૪૮
- છતા સમૃત્તકાલીનછદો જેવો લખ ૨૪૮-૨૪૯.
- ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃતના વૃત્તો ૨૩૯-૨૪૧.
- મા અક્ષરગણની પદ્ધતિ ૨૪૦.
- સધિયો (પદ્યની), ગણસાધિત નહિં પણ
લયાનુસારી રચના ૨૪૦.
- માત્રાગણ ૨૪૧.
- અર્ધચીન પદ્યપ્રકારો ૨૪૧ આદિ
- ગીતિની અન્યશ્રુતિ પ્લુત ૨૪૧.
- હરિગીત (૨૬ માત્રાના)મા અન્યશ્રુતિ
પ્લુત ૨૪૧.
- દેશી અને પદ, એના ઘટક તરવો ૨૪૨ ૨૪૩.
- વૃત્તોમા આધુનિક નવીનતાઓ ૨૪૩.

મિશ્ર છન્દો -

- ઉપજાતિ વસતનિવકા ૨૪૩
- ખંડશિખરિણી ૨૪૪.
- અભ્યક્ત શિખરિણી ૨૪૪.
- ખંડહરિગીત ૨૪૪.
- ગઝલ ૨૪૭
- નહાનાલાલની અપદ્યાગદ્ય રચના ૨૪૭.
- મા સમમાત્રકાદિય.
- એ લઘુ-એક ગુરુ ૨૪૭-૨૪૮.
- મા માત્રાદર્શક ચિહ્નોની નવીનતા ૨૫૦
- એ લક્ષણનું મૂળ ૨૫૧.

પુનઃ

- ફારસી પદ્ય રચના સાથે ૨૫૫
- અંગ્રેજી પદ્ય રચના સાથે ૨૫૫-૨૫૬

પાટ ૪. ૬.

વસંતરચના, ગુજરાતોમા ૧૪૨

વિભક્તિયો

- ૧ સંબોધન વિભક્તિ ૧૨૧.
- પ્રથમા સિવાયની
કારક વિભક્તિયો ૧૨૧ ૧૪૦
- વિભક્તિ પ્રત્યયો (ગુજ.)નો
અવિગૃહ્ય (Synthetic) પ્રકાર ૭૧ આદિ
- વિગ્રહશમ (Analytic) અને અવિગૃહ્ય
(Synthetic) ભાષાસ્વરૂપો ૬૬ આદિ.
- પ્રાચ્ય અપભ્રંશ ૬
- સયોગનો લોપ ૧૩ આદિ, ૨૨, ૪૮.

સાહિત્યનુ ગુણદર્શન

- નરસિંહ ૧૭૫-૧૭૬.
- મોરારી ૧૭૬-૧૮૨.
- પદ્યનાલ ૧૮૨-૧૮૪.
- ભાવલુ ૧૮૪-૧૮૮
- વિભવપ્રગંધ ૧૮૮-૧૮૯.
- માધનાનબ્દોગ્ધક પ્રબંધ ૧૮૯-૧૯૦.
- નાકર ૧૯૧-૧૯૨.
- વિશ્વનાથ જાની ૧૮૪-૧૯૭.
- વિશ્વલુદાસ ૧૯૫-૧૯૧.
- અખો ૧૯૭-૨૦૨.
- ગુલસી ૨૦૨-૨૦૪
- પ્રેમાનંદ ૨૦૫-૨૧૦.
- વલ્લભ ૨૧૦-૨૧૭.
- રતનેશ્વર ૨૧૭-૨૧૫.
- પ્રીતમ ૨૧૫
- રેવશંકર ૨૧૬-૨૧૭.
- સામળ ૨૧૭-૨૨૦.
- ધીરો ૨૨૦-૨૨૩.
- દયારામ ૨૨૨-૨૨૮.

સિદ્ધાવલોકન

પૂર્વજામી છ વ્યાખ્યાનોનું ૨૬૦-

સૌરાષ્ટ્રના લોકો ૪.

૨૨૨ભાર ૧૪૫ આદિ ૨૫૧-૨૫૮.

अथैषा विषयो

(२)

अइ-अउ

-असंहिते ८, ११.

ना ए ओ ११.

अनङ् १६ नोधि.

अय (अय अङ्गुभाथी) संस्कृत प्रेरक
प्रत्यय ८१.

अरिला छंद प.

आ-पयमी प्रत्यय ८२, ८६-८७.

इ उ, अनन्त्य, नो अ ६१-६२.

इतीया प्रत्यय १३२-१३४.

ए सप्तमी प्रत्यय १३४-१३५.

ओ अनन्त्य, अउने स्थाने, २०.

क पङ्की प्रत्यय ८८.

कत (संभावार्थ, महिसापेक्ष) : ७६:

कराय-कयुं जाय-अभ्युक्ष्य ७७-७८, ११८, ११९.

कवणी मति पृ. १३ नोधि.

का छिंदी-पङ्की प्रत्यय ७२, ७३.

किरिया, कियामा विशेषद्वारा, ३ नोधि.

के-के ११२.

क्त्वान्त प्रत्ययाने समाप्रतो ने ५१-५४.

गा छिंदी अविव्यकाण प्रत्यय गतभांभी

स कोट्यप्राप्त ८१.

चो-ची-चु पङ्की प्रत्ययो ८८-९०.

छइ १७.

छेनो प्रत्ययइये प्रयोग १६-५१.

-इच्छारे शतु यथो पृथ-पृथ.

जमलो=तुंय १००-१०२.

त्य प्रत्यय, पङ्कीना चतु मूण २४.

तण-तणुं प्रत्यय १८-२०, २२, २३, ८२, ८५,

८१-८३.

यकुं पंयमी प्रत्यय ६१-६३.

वी " " १३५-१३६.

नइ यतुथी प्रत्यय १३७-१२८.

नु पङ्की प्रत्यय १२६ आदि.

ने हितार्थानो अने यतुथीनो प्रत्यय.

१२४-१३५, १४२.

ने केवान्त इपने समाप्रतो प्रत्यय ५१-५४.

पहुचइ २६, ३०.

पाइ-पई } ८३-८५.

पाहि-पाहि }

पे पंयमी प्रत्यय ६४.

मणी (=भाटे) ८७, १००, ११७.

मुज (=मुक्तने) १०३-१०४.

मो सप्तमी प्रत्यय १४१-१४२.

रइ }

यतुथी प्रत्यय १०६-१४२.

रहि }

र पङ्की प्रत्यय ८६-८८.

रेसि यतुथी प्रत्यय १०५-१०६.

स (स्वरमध्यतुर्दी)नो ल ६२-६३.

सा पङ्की प्रत्यय ८८.

श (=साथे) २५, ८३.

श (=अपुं) ८३-८५.

स्य (संस्कृत अविव्यकाणधट्ट).

असंख्यान सकोट्यथी अपनये ८०.

हो पंयमी के सप्तमीना प्रत्यय १३६-१४०.

ह्रस्व पंयमी प्रत्यय ८०-८१.

हेज (=हेत) १०२-१०३.

होन्त पंयमी प्रत्यय ६१.

ચર્ચેલા વિષયો

- ગરબી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ૨૩૭નો.
- નો ગંરબાથી બેદ ૨૩૭.
- નાં સ્વરૂપ સાધક તત્ત્વો ૨૩૮.
- વૈદિક જન્દો ૨૩૮-૨૩૯.
- શ્રુતિનારને આધારે રચાયેલા નહિ-૨૪૮.
- છતાં સંસ્કૃતકાલીનજીદો જેવો લખ ૨૪૮-૨૪૯.
- હિતકાલીન સંસ્કૃતનાં વૃત્તો ૨૩૯-૨૪૧.
- મા અઠારગણુની પદ્ધતિ ૨૪૦.
- સંધિયો (પદ્યની), ગણુસાધિત નહિ પલ્લુ લખાનુસારી રચના ૨૪-.

- માત્રાગણુ ૨૪૧.
- અર્વાચીન પદ્યપ્રકારો ૨૪૧ આદિ.
- ગીતિની અન્યથુતિ પ્લુત ૨૪૧.
- હરિગીત (૨૬ માત્રાના)માં. અન્યથુતિ પ્લુત ૨૪૧.
- દેશી અને પદ, એનાં ઘટક તત્ત્વો ૨૪૨-૨૪૩.
- વૃત્તોમાં આધુનિક નવીનતાઓ ૨૪૩.

મિશ્ર જન્દો-

- ઉપગતિ વસંતનિલકા ૨૪૩.
- ખંડશિખરિણી ૨૪૪.
- અબ્યસ્ત શિખરિણી ૨૪૪.
- ખંડહરિગીત ૨૪૫.
- ગજલ ૨૪૭.
- જ્ઞાનાલાલની અપદ્યાગદ્ય રચના ૨૪૭.
- માં સમમાત્રકાદિય.
- બે લક્ષ્યએક ગુરુ ૨૪૭-૨૪૮.
- માં માત્રાદર્શક ચિહ્નોની નવીનતા ૨૫૦.
- એ લક્ષ્યજનું મૂળ ૨૫૧.

ઉપના :

- ફારસી પદ્ય રચના સાથે ૨૫૫.
- અંગ્રેજી પદ્ય રચના સાથે ૨૫૫-૨૫૬.

પાટ ૪. ૬.

સંપ્રદાયના, ગુજરાતીમાં ૧૪૨.

વેબક્રિતિયો :

- સંબોધન વિભક્તિ ૧૨૧.
- પ્રથમા સિવાયની
- કારક વિભક્તિયો ૧૨૧-૧૪૦
- વિભક્તિ પ્રત્યયો (ગુજ.)નો
- અવિગૃહ્ય (Synthetic) પ્રકાર ૭૧ આદિ.
- વિગ્રહશ્ચમ (Analytic) અને અવિગૃહ્ય
- (Synthetic) ભાષાસ્વરૂપો ૬૯ આદિ.
- વાચ્ય અપભ્રંશ ૯.
- સંયોગનો લોપ ૧૩ આદિ, ૨૨, ૪૮.
- સાહિત્યનું ગુણદર્શન :-

- નરસિંહ ૧૭૫-૧૭૬.
- મોરારાં ૧૭૬-૧૮૨.
- ખાનાલ ૧૮૨-૧૮૪.
- ભાલજી ૧૮૪-૧૮૮.
- વિમલપ્રપંથ ૧૮૮-૧૮૯.
- માધવાનકદોગધક પ્રપંથ ૧૮૯-૧૯૦.
- નાકર ૧૯૧-૧૯૨.
- નિશ્વનાથ જાની ૧૯૪-૧૯૫.
- વિષ્ણુલાલ ૧૯૫-૧૯૬.
- અખો ૧૯૭-૨૦૨.
- ગુલસી ૨૦૨-૨૦૪.
- પ્રેમાનંદ ૨૦૫-૨૧૦.
- વલ્લભ ૨૧૦-૨૧૨.
- રત્નેશ્વર ૨૧૨-૨૧૫.
- પ્રીતમ ૨૧૫.
- રેવ.શંકર ૨૧૬-૨૧૭.
- સામળ ૨૧૭-૨૨૦.
- ધીરો ૨૨૦-૨૨૨.
- દયારોમ ૨૨૨-૨૨૮.

સિંહાવલોકન

પૂર્વગામી જ બ્યાખ્યાનોનું ૨૬૦-૨૬૮.

સૌરાષ્ટ્રના લોકો ૪.

સ્વરસાર ૧૪૫ આદિ ૨૫૫-૨૫૮.

ચર્ચા વિષયો

(૨)

અદ્-અદ્

અસંહિત ૮, ૧૧.

ના એ બો ૧૧.

અવર્ ૧૬ નોખ.

અવ (અવ જુઓમાંથી) સંકૃત પ્રેરક
પ્રત્યય ૮૧.

અરિલા છંદ ૫.

આ-પચમી પ્રત્યય ૮૨, ૯૧-૯૭.

ઇ ઉ, અનન્ત, નો અ ૧૧-૧૨.

અતીયા પ્રત્યય ૧૩૨-૧૩૪.

એ સપ્તમી પ્રત્યય ૧૩૪-૧૩૫.

ઓ અન્ય, અહને રમાને, ૨૦.

ક પછી પ્રત્યય ૮૮.

કરત (સંભવાય, યદિસાપેક્ષ) : ૭૬.

કરાય-કરું જાવ-કર્મણિષ્ઠ ૭૭-૭૮; ૧૧૮, ૧૧૯.

કળની ભતિ ૫. ૧૩ નોખ.

કા હિંદી પછી પ્રત્યય ૭૨, ૭૩.

કિરિયા, કિયામાં વિશેષદ્વારા, ૩ નોખ.

કે-કે ૧૧૨.

ક્ત્વાન્ત પ્રત્યયોને લગાડાતો ને ૫૧-૫૪.

ના હિંદી અવિષ્કાળ પ્રત્યય મતમાંથી
સંકોચાશ્રમ ૮૧.

ઓ-ઓ-ઓ પછી પ્રત્યયો ૮૮-૯૦.

છંદ ૧૭.

છેનો પ્રત્યયરૂપે પ્રયોગ ૧૬-૫૧.

-ફકારે શરૂ થયો ૫૫-૫૯.

જમલો-તુલ્ય ૧૦૦-૧૦૨.

જ્ય પ્રત્યય, પછીના ચતુઃ મૂળ ૨૪.

જળ-તળ પ્રત્યય ૧૮-૨૦, ૨૨, ૨૩, ૮૨, ૮૫,
૮૧-૮૩.

ચક્ર પંચમી પ્રત્યય ૬૧-૬૩.

ચી " " ૧૩૫-૧૩૬.

નદ ચતુર્થી પ્રત્યય ૧૦૭-૧૨૮.

તુ પછી પ્રત્યય ૧૨૬ આદિ.

ને દિતીમાંનો અને ચતુર્થીનો પ્રત્યય.

૧૨૪-૧૨૫, ૧૪૨.

ને કેવા-ત રૂપને લગાડાતો પ્રત્યય ૫૧-૫૪.

જહુજહ ૨૯, ૩૦.

પાદ-પદ્મ

પાદિ-પાદિ

પે પંચમી પ્રત્યય ૬૪.

મળી (=માટે) ૯૭, ૧૦૦, ૧૧૭.

મુજ (=મુજને) ૧૦૩-૧૦૪.

માં સંપ્રતી પ્રત્યય ૧૪૧-૧૪૨.

રહ

રહિ } ચતુર્થી પ્રત્યય ૧૦૬-૧૪૨.

રહિ

૨ પછી પ્રત્યય ૮૧-૮૮.

રેતિ ચતુર્થી પ્રત્યય ૧૦૫-૧૦૬.

લ (સ્વરમધ્યમાંથી) નો લ ૬૨-૬૩.

લા પછી પ્રત્યય ૮૮.

હા (=સાથે) ૨૫, ૮૩.

હા (=જોડું) ૮૩-૮૫.

સ્મ (સંસ્કૃત અવિષ્કાળપદક).

અસંજાના સંકોચથી બિપ્રત્યયો ૮૦.

હો પંચમી કે સપ્તમીના પ્રત્યય ૧૩૬-૧૪૦.

હો પંચમી પ્રત્યય ૬૦-૬૧.

હો (=હેતુ) ૧૦૨-૧૦૩.

હોન્ત પ્રત્યય ૬૧.